

C
244.121/2

MANYE XV.

**A VILÁG NYELVEI ÉS
A NYELVEK VILÁGA**

Soknyelvűség a gazdaságban, a tudományban
és az oktatásban

A XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai
Miskolc, 2005. április 7-9.

Szerkesztők:
Klaudy Kinga és Dobos Csilla

MANYE Vol. 2/2

A MANYE KONGRESSZUSOK ELŐADÁSAI
PROCEEDINGS OF THE HAALLT CONGRESSES

HAALT Hungarian Association of Applied Linguists and Language Teachers
MANYE Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete

MANYE XV.

A VILÁG NYELVEI ÉS
A NYELVEK VILÁGA

Lektorok

Bakonyi István
Falkné Bánó Klára
Fóris Ágota
Gósy Mária
Heltainé Nagy Erzsébet
Kis Ádám
Klaudy Kinga
Kurtán Zsuzsa
Posgay Ildikó
Simigné Fenyő Sarolta
Sturz Zoltán
Székely Gábor
Tóth Szergej

Szerkesztők

Bikics Gabriella
Bodnár Ildikó
Dobos Csilla
Kegyesné Szekeres Erika
Klaudy Kinga
Salánki Ágnes
Simigné Fenyő Sarolta
Urbán Anna

Szervezők

Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete (MANYE)
és a Miskolci Egyetem Modern Filológiai Intézete

Támogatók

Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete (MANYE)
Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

MANYE XV.

**A VILÁG NYELVEI
ÉS A NYELVEK VILÁGA**

Soknyelvűség a gazdaságban, a tudományban
és az oktatásban

A XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai
Miskolc, 2005. április 7-9.

Szerkesztők:
Klaudy Kinga és Dobos Csilla

MANYE Vol. 2/2

MANYE – MISKOLCI EGYETEM

Pécs – Miskolc

2006

ISSN 1786-545X
ISBN 963 661 697 3 ö
ISBN 963 661 699 X

Copyright © 2006, MANYE

C 244.121/2

2021

Kiadó
MANYE - Magyar Alkalmazott Nyelvészek
és Nyelvtanárok Egyesülete
Pécsi Tudományegyetem, Pécs, Ifjúság u. 6. 7624 Hungary
Telefon/fax: +36 72 503-600, <http://www.manye.pte.hu>

Miskolci Egyetem, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
Miskolc Egyetemváros, 3515.
Telefon: +36 46 565 111 <http://www.uni-miskolc.hu> ~alknyelv

Nyomda: Passzer 2000
Felelős vezető: Báthory István

Tartalom

VIII. Alkalmazott szociolingvisztika

CSÍKÁNY ANDREA: Felföldi fordító- és tolmácsjelölt magyar szakos hallgatók kódváltásai	11
DOMONKOSI ÁGNES: A nyelvi attitűd típusai és a nyelvhasználat szabályozottsága	16
DÖMÖTÖR ADRIENNE: Változások a családi megszólítások használatában	21
FARKAS BEDE KATALIN: A hatalom nyelve – A nyelv hatalma	27
FIGURA KRISZTINA: Zur Forschungsmethodik einer empirischen Untersuchung über Sprache und Identität in Bohl/Bóly	31
GÉRÓ GYÖRGYI: Az asszony vagy ördög, vagy angyal A nő-kép magyar és spanyol közmondásokban	37
UHRIN ERZSÉBET: A szlovák nyelv Magyarországon	41
KOVÁCS TÍMEA: Kétnyelvűség, interferencia-jelenség	46
LANNERT ISTVÁN: Bevezetés a drámapedagógiába idegennyelv szakos tanárjelöltek számára	51
MANZ ADELHEID: Adalékok az urbánus környezetben élő magyarországi németek nyelvi szituációjához	57
MANZNÉ JÄGER MÓNICA: A kódválasztást meghatározó tényezők német származású gyermekek többnyelvű primer szocializációjában	62
MÁTÉTELKINÉ HOLLÓ MAGDOLNA: Angol-amerikai hatások a magyar és a francia drogosok szlengjére	68
MÜLLER MÁRTA: Németajkú mesteremberek nyelvjárási szakszókincsének jellemzői	73
NAGYNÉ CSÁK ÉVA: Neudeutsch = Bad English? Ist die massive Verbreitung der Angloamerikanismen in der deutschen Sprache aufzuhalten?	77
OLÁH ÖRSI TIBOR: Az iskolai teljesítmény szociometriája A nyelvi egyenlőtlenségek szociális oldala	83
TUSKA TÜNDE: Kisebbségi és többségi sztereotípiák, előítéletek a magyarországi szlovákok tótkomlói közösségében	89

IX. Alkalmazott pszicholingvisztika

ANDOR GYÖRGY: Malapropizmusok és kontaminációk az orvos-beteg kapcsolatban	97
BÁNRÉTI ZOLTÁN: A nyelvtan gazdaságossági elveinek sérülése agrammatikus afáziában	101
KIS ÁDÁM: Etűdök morfémára	113
LENDVAINÉ DÉCSY KORNÉLIA: Diszfáziás gyermek az első osztályban	120
NAVRACSICS JUDIT: A többnyelvű mentális lexikon szófaji rendezettség	125
SALÁNKI ÁGNES, KEGYESNÉ SZEKERES ERIKA, HAKKEL HEDVIG, SZÖLLÖSSY-CSOMA ENIKÓ: Az egyéni kommunikáció jellemzőinek feltárása kétféle eljárással (Nyelvészeti és grafológiai elemzések)	130
SZÉPE JUDIT: A tagolási határ kiemelésének stratégiai nyelvi devianciákban	134
TURCSINÉ TANCZENBERGER SZILVIA: Pszicholingvisztikai kérdések az informatika tanításában	139

X. Alkalmazott szövegnyelvészet, stilisztika

BODA I. KÁROLY - PORKOLÁB JUDIT: Hipertext kapcsolatok feltárása egy versértelmezéshez használt korpuszban	147
BORONKAI DÓRA: Modális funkcióváltások a hétköznapi diskurzusban	153
DÉR CSILLA ILONA: A társadalmi nemek és az internetes kommunikáció	161
DUZMATHNÉ TANCZ TÜNDE: Népmesék az anyanyelvi kultúra- és kompetenciafejlesztés szolgálatában	168
ÉVA ERZSÉBET: Elektronikus kommunikáció és nyelvhasználat	173
GÖDE ANDREA: A dunántúli múzeumok néprajzi anyagában található népi cserépedény-feliratok szövegtani megközelítése	180
H. VARGA MÁRTA: A határozói igenév és a létige szerkezete	186
HORVÁTH JUDIT: Narratív szerkezet és lexikai aspektus: igekötőhasználat Mándy Iván <i>A villamos</i> című novellájában	191
ILLÉS HENRIETTA: Az összetett szavak megjelenése és szerepe mai magyar nyelvhasználatunkban	197
IMRE RUBENNÉ: Nyelvjárási sajátosságok Móricz Zsigmond <i>Pesti kislány falun</i> című novellájában	202
MOLNÁRNÉ LÁSZLÓ ANDREA: Irónia az Újszövetségben	208
POSGAY ILDIKÓ: Nyelvi ideológiák és a nyelvművelés	212
SÁNDOR KATALIN: Közelítések a képversek médiumköziségéhez	217
SZENDE TAMÁS: A politikai nyelvhasználat fogalmi vonatkozásai	222
SZILÁGYI ILDIKÓ: Nyelvi koherencia-típusok felhasználása Paul Claudel <i>Cinq grandes Odes</i> című kötete értelmezésében	228
TOKAJI ILDIKÓ: Stílusváltozások a térképi ábrázolásban	233
V. RAISZ RÓZSA: Az adjekciós alakzatok stilisztikájához (Márai Sándor: <i>Lehúzni a gyűrűt</i>)	238
Fülöp Zsuzsanna: A szociolektus, dialektus és idiolektus szerepe Shakespeare <i>Lear király</i> című drámájában.....	242

XI. Lexikográfia

BÉRCES EDIT: Online sportszótárak magyar nyelven	253
FÓRIS ÁGOTA: A nyelvi és az enciklopédikus információk a szótári jelentés-meghatározásban	259
HOLLÓS ZITA: NÉMET SZÓkapcsolatTÁR – A korpuszhasználat lehetőségei egy német-magyar szintagmatikus tanulói szótár tükrében	265
KISS MÓNICA: A frazeológiai hamis barátok fordítási problémáiról	270
KOVÁCS ÉVA: Az angol főnevesült ige+viszonyszós szerkezetek sajátosságai	275
ULRICH LANGANKE: Fuzzy strategies in Hypermedia-Online-Dictionaries – solutions beyond binary logic	280
LÓRINCZ JULIANNA: Grammatikai variáns vagy szinonima?	286
MAGAY TAMÁS: Szótárértékelői kérdések és gondok	291
MURÁTH JUDIT: Szótárhasználat közgazdászhallgatók körében – egy felmérés tanulságai	299
N. CSÁSZI ILDIKÓ: Lakópark, lakókert, villapark, rezidencia, village és a többiek	305
ÓRSI TIBOR: A poliszémia szerepe francia keresztretjvényekben	311
RÉPÁSI GYÖRGYNÉ: A 'hallás'-t mint érzékelést kifejező orosz igék szemantikája	316

SOLYMOSI MÁRIA: Genetikai terminusok összehasonlító vizsgálata köznyelvi szótárakban	321
TÖLTÉSSY ZOLTÁN: Homophones in British English	327
ZSEMLYEI BORBÁLA: A -d kicsinyítő képző földrajzi elterjedése az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatai alapján	332

XII. Alkalmazott nyelvészet az anyanyelvi nevelésben

B. NAGY ÁGNES – FARKAS JUDIT: Modern technika az anyanyelvi nevelésben	339
CSÁKBERÉNYINÉ TÓTH KLÁRA: Fogalmazásmodellek és fogalmazástanítás	345
HAJDICSNÉ VARGA KATALIN: Interaktív anyanyelvi órák	350
HEGEDŰS RITA: Hasznos és/vagy haszontalan nyelvtanórák	355
HELL GYÖRGY: Lexikológiai ismeretek a magyar fogalmazásoktatásban	361
KÁNTOR GYÖNGYI: Négy alternatív módszer alkalmazási kerete az anyanyelvi nevelésben	368
KÁTAINÉ KOÓS ILDIKÓ: Az elbeszélő jellegű gyermeknyelvi megnyilatkozások szövegszerűségének vizsgálata	373
KEGYESNÉ SZEKERES ERIKA: A gender-szemponútú differencia-hipotézis helye és értelmezése az anyanyelv-elsajátításban egy longitudinális helyesírás-vizsgálat tapasztalatai alapján	378
MEDVE ANNA: Lehetőség a grammatika tanításának megújítására	383
MOLNÁR ERZSÉBET: Brassai Sámuel nyelvtudományi munkássága	389
SZ. HEGEDŰS RITA: Az <i>értelme</i> szóalak mellett megjelenő infinitívus mondatrészi értéke	395
VÁRY ÁGNES: A szupraszegmentumok jelentősége nagyothalló gyermekek beszédérthetőségének javításában	401

XIII. Metainformációs kutatások

BÁNCZEROWSKI JANUSZ: A metainformációs közlések és a metainformációs ígék egyik fajtájáról	407
KEGYESNÉ SZEKERES ERIKA: Metainformációs struktúrák férfiak és nők spontán beszédprodukcióiban	413
KOVÁCS ÁGNES: Németh László drámáinak vizsgálata a mondatátszövődések és a közbeékelődések alaptagjának metainformációs értéke alapján	419
KOVÁCS MÁRIA: Metainformációs elemek a XVIII. századi boszorkányperekben	424
LÉVAI BÉLA: Terminológia-használati kérdések a metainformációs kutatásokban	429
SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA: Metainformációs struktúrák szerepe az órávezetésben	433
Névmutató.....	438

VIII.

Alkalmazott szociolingvisztika

Felföldi fordító- és tolmácsjelölt magyar szakos hallgatók kódváltásai

Csikány Andrea

Előadásomban a kódváltás pszicholingvisztikai aspektusú okait a felföldi fordító- és tolmácsképző egyetem magyar szakos hallgatóinál vizsgálom.

Bármilyen két nyelvről is legyen szó, konkrét élethelyzetekben és szituációkban kódot (Trudgill 1997: 37) kell váltani. Kódot vált bizonyos helyzetekben minden felföldi, aki ismeri és beszél a két nyelvet. Lehet, hogy tudatosan, mert tanulta, de gyakoribb az a helyzet, amikor spontán reakció eredménye. Ők azok, akiknél gyakori a kódkeverés (a beszélgetőpartnerek egyidejűleg használják mindkét nyelvet, egyetlen megnyilatkozáson belül is átváltak egyikről a másikra (Wardhaugh 2002: 92), vagy kódváltogatás (a beszélők olyan sűrűn és gyorsan váltanak kódot a különböző nyelvek között, hogy néha mondaton belül sem lehet megmondani abban a pillanatban, melyik nyelvet beszélnek (Trudgill 1997: 37) is fölléphet, mert az agyban egy-egy kifejezés így kódolódott.

Az adatgyűjtés Besztercebányán és Losoncon kérdőíves módszer segítségével történt. Az 53 hallgató 2003. május 5-9 töltötte ki a kérdőíveket. Besztercebányán, nappali tagozaton 43, Losoncon, a Besztercebányához tartozó levelező tagozaton 10 hallgató vett részt az adatgyűjtésben.

A hipotézisem az volt, hogy a hallgatóknál tudatos kódváltásról van szó. A kérdőív adataiból kiindulva célom leírni, hogyan aktiválódnak az agyban a mentális lexikon szlovák és magyar elemei. "A kifejezés egyfajta agyi szótárat jelent" ... "A mentális lexikon nem azonos a szokásosan használt egyéni szókincssel" (Gósy 1999:121).

A losonci csoport (továbbiakban: *levelező*) 10 hölgy hallgatója munka mellett végzi tanulmányait. Az adataikat külön vizsgálom, mert feltételezem, hogy a kódváltás szempontjából a csoporton belül nagyobb eltérések lesznek, mint a nappali képzésben részesülő hallgatók válaszaik között. Életkorukat tekintve a legfiatalabb 21 és a legidősebb 43 éves. 5 hallgató közepesre értékeli szlovák nyelvtudását, nem beszélnek idegen nyelveken, mindannyian magyar nyelvtudásukat értékelik a legjobbnak, mert ez az anyanyelvük. Azok közül, akik az anyanyelvük után a 2. helyre sorolják szlovák nyelvtudásukat, néhányan több idegen nyelven beszélnek. A csoport nagy része szlovákul gyengébben beszél, mint a nappalis hallgatók bármelyike.

Besztercebányán négy évfolyam magyar szakos hallgatói töltötték ki a kérdőíveket, nem csupán magyar anyanyelvűek és magyar nemzetiségűek, hanem szlovák anyanyelvűek és szlovák nemzetiségűek is. Négy csoportot különböztettem meg:

- (1) nappali-M = magyarok, akik magyar nemzetiségűnek és magyar anyanyelvűnek vallották magukat (28 fő),
- (2) nappali-MSZ = magyar anyanyelvűek, de szlovák nemzetiségűek (8 fő),
- (3) nappali-SZ = szlovákok, akik szlovák nemzetiségűnek és szlovák anyanyelvűnek vallották magukat (5 fő),
- (4) nappali-SZM = szlovák anyanyelvűek, de nemzetiségük magyar (2 fő).

A kérdőívet 3 férfi és 40 nő töltötte ki. Életkorukat tekintve 18-29 év közöttiek, van, aki beszél angolul, németül vagy spanyolul, olaszul, csehül, oroszul, franciául. Ez abból adódik, hogy a magyar szakjuk mellett a másik idegen nyelv. Vannak olyan hallgatók is, akik nem beszélnek a fent említett nyelveket, főleg, ha magyar – szlovák szakosok.

Az adatközlőknek a kérdőívben azon a nyelven kellett megnevezni a körülírt fogalmat, amilyen nyelven először eszükbe jutott. E kérdéshez ezután más szót is írhatott, vagy más nyelven is megnevezhette a körülírt fogalmat, illetve olyan fogalmakat, ami az asszociáció során eszébe jutott. A kérdőív kitöltésekor több hallgató jelezte, hogy tudják a választ, de nem jut eszükbe a fogalom, tehát a „nyelvük hegyén volt” (Gósy 1999: 131).

A vizsgálat tárgyát az képezi, hogy az adatközlő milyen nyelven aktiválja a mentális lexikonból a fogalmat. Főleg a kódváltást figyeltem, azt, hogy az adatközlők melyiket választják. Arra kértem a kontrollcsoportokat, hogy azt írják oda minden esetben, ami először eszükben jut, legyen az magyarul vagy szlovákul. Az előadásban négy fogalmat vizsgáltam, (1) *hosszúnyakú, politizáló, nagy madár* (2) *általában piros, húsos, rostos, fán termő gyümölcs* (3) *rastie to v lese, listy má aj v zime zelené* (erdőben nő, s télen is zöld a levele), (4) *je pre úvavec, ere seno, je ve¼ké a dáva mlieko* (kérődző, szénával táplálkozó, nagy, tejet adó állat). Közülük most az első hármat fogom szemléltetni:

<i>strucc</i> (pštros)	magyar adat	szlovák adat	egyéb	asszociáció
nappali-M	strucc(15)	-	daru, pelikán, gólya (4), gém	pštros(szlov.:strucc), sivatag, 'homokba dugja a fejét', gémkapocs, kereplő, vészmadár, bocian (gólya)
nappali- MSZ	strucc (4)	pštros (strucc)	bocian(szlov.:gólya)	páva, tojás, homok, futás, 'sokat ígér, de tettei elmaradnak', pštros, emu, politikus, kötekedő
nappali- SZ	strucc	pštros	gólya	pštros (pštrosz- a magy. helyesírás szerint), bocian
nappali- SZM	-	-	žeriav (daru), bocian	gólya, emu
levelező	strucc(3)	-	gólya (5), keselyű (2)	kele, gólyahír, kelepelés, baba, gém, gyermek, kémény, tavasz, 'fejét a földbe dugja', srucppolitika

1. táblázat
“hosszúnyakú, politizáló, nagy madár”

A fenti táblázat szemlélteti, melyik csoportban hány főnek jutott eszébe magyarul, vagy szlovákul a keresett fogalom, illetve, hány adatközlőnek jutottak eszébe 'egyéb' válaszok (is). Az adatok melletti zárójeles számok adatok mennyiségét jelölik, ahol nincs szám, csak 1 adat volt. Az adatokat minden csoporttól magyarul vártam, mert a körülírás is magyarul volt. A nappali-MSZ és a nappali-SZ csoportok kilógnak a sorból, mert a fogalmat szlovákul írják. A *strucc* (*pštros*) adatok mellett az 'egyéb' kategó-

riában több variációt sorakoztatnak fel. A fogalom megnevezése után az agyban asszociációk jelentek meg, amit le is írtak.

A legtöbb megoldás a *strucc*, *gólya*, a *pštros* kifejezéseknél jelenik meg. Az agyban ezek a fogalmak lehettek kódolva a körülírásból adódóan. Az asszociációs rész eredményei azt mutatják, hogy a levelező csoportnál és a nappali-SZM csoportoknál nincs kódváltás, elég gyakori azonban nappali-M és a nappali-SZ csoportok válaszait nézve. Az asszociációs feladatnál nem azt tartottam fontosnak, hány adat született egy-egy variáció esetében, hanem, hogy a keresett fogalomkörbe tartoznak-e. Feltételeztem, hogy az a nyelv fog dominálni e részfeladat megoldásánál is, amely nyelven először nevezték meg a fogalmakat. De ez nem így lett. Kódváltogatás történt, aszerint, ahogy először jutottak eszükbe a fogalmak.

<i>alma</i> (jablko)	magyar adat	szlovák adat	egyéb	asszociáció
nappali-M	alma (13)	-	Cseresznye (9), barack, barack (2), őszibarack, meggy	višňa (meggy), čerešňa (cseresznye), jablko (alma), jahoda (eper), marhuľa (kajszibarack, sárgabarack), mosolygós, alma, cseresznye, meggy, barack.
nappali- MSZ	alma (5)	-	cseresznye (2), barack	jablko (alma), jonatánky (jonatán alma), cseresznye, ringló, meggy, 'je to okružle, zmestí sa to do dlane' (kerek, s belefér a tenyerünkbe), čerešne (cseresznye), őszibarack, ringlőszilva
nappali- SZ	alma (5)	-	-	cseresznye, az Édenkert gyümölcse
nappali- SZM	-	-	barack, višňa (meggy)	broskyňa (barack), marhuľa, cseresznye
levelező	alma (5)	-	cseresznye (2), meggy (2), barack	alma, gránátalma, almácska, jablko, bor, likőr, fagyalt, szetetem, egészséges, cseresznye, meggy, gyümölcs, finom, savanykás /gyümölcs/, broskyňa, marhuľa

2. táblázat
"általában piros, húsos, rostos, fán termő gyümölcs"

Ennél az adatnál is magyarul voltak várhatók a válaszok. A hipotézis beigazolódt. Kivétel nélkül minden csoport magyarul válaszolt. A fő ok az lehetett a *strucc*-al el-lentétben, hogy jóval ismertebb és általánosabban használt fogalomról van szó, így a mentális lexikonban ezen a nyelven van kódolva. A sok gyümölcsnév mellett azonban csak a nappali-M és nappali-MSZ, levelező csoportokban jelenik meg *jablko*, az is csak az asszociációs feladatnál. Az *alma* vegyes asszociációt okozott. Az okot a lakhelyük

vagy munkahelyük egy nyelvűségében, a domináns magyar nyelvűségben kell keresni. A nappali-SZ és nappali-SZM csoportnak nem jut eszébe szlovákul leírni, pedig az anyanyelvük szlovák. Itt nagyon koncentrálnak, mert arra összpontosítottak, hogy mi jut még eszükbe a körülírás kapcsán.

Itt azok a variációk szerepelnek, amelyek másodlagosan aktiválódtak az agyban. Főleg a másik nyelven jelentek meg, vagy olyan gyümölcs neve szerepel, ami a leírásnak megfelel, kivétel: az *eper*. Egy esetben volt: *medve, leve, folyik*, itt az *érett őszibarack* mellé társította ezeket a kifejezéseket. Nagyon tág már ez az asszociáció. Ennél a harmadéves hallgatónál megfigyeltem, hogy minden kérdésre hasonlóan válaszolt.

A nappali-SZ csoport egyöntetű magyar válaszokat adott. Első látásra örültem az adatoknak, ám a *gyümölcsön* belül az *alma* az a kategória, amik közé gyakran egyenlőségjelet lehetne tenni, mert a *gyümölcs* fogalom használójának, lehet, hogy maga a *gyümölcs* emlékkép az *almá*-t jelenti.

<i>ihličnatý strom</i> (fenyő, fenyőfa)	magyar adat	szlovák adat	egyéb	asszociáció
nappali-M	fenyő (8), fenyőfa (2)	ihličnatý strom (2) (tűlevelű fa)	jedlička (3) (kis fenyő), smrek (lucfenyő), strom (4)(fa), ihličnan (tűlevelű fa), jedľa (jegenyefenyő), borovica (erdei fenyő)	fenyő, tuja, karácsony, karácsonyfa, örökzöld, 'télén havas a zöld levél', kivágják, boróka, szúrós, fa, gomba, borovica (erdei fenyő), ihličie (tűlevelek), tűlevelű fa
nappali-MSZ	fenyő, fenyőfa (2)	ihličnatý strom (2)	jedlička, strom, vianočný stromček (karácsonyfa)	karácsony, jó illat, erdő, nagy zöld levelű fa, tölgyfa, smrek, ihličnatý strom, 'vianoce si bez teba nemôžeme predstaviť' (a karácsonyt nélküled el sem tudjuk képzelni)
nappali-SZ	-	ihličnatý strom (2)	borovica, listie, ihličnan	tűlevelű fa, smrek, borovica
nappali-SZM	-	ihličnatý strom	-	smrek
levelező	fenyő (4), fenyőfa (4)	-	smrek, borovica	tuja, boróka, zöld, luc/fenyő/, toboz, tűlevelű fa, Magas - Táttra, örökzöld fa, szúrós levelű fa, szép, karácsony, vianočný stromček, jedla, smrek, ihličnan

3. táblázat

“rastie to v lese, listy má aj v zime zelené” (erdőben nő, s télen is zöld a levele)

Feltételeztem, hogy a magyar csoportok erre a körülírásra is magyarul válaszolnak majd. Látható, hogy az első reakció után, ami magyarul történt, eszükbe jut a kifejezés szlovákul is, sőt botanikai pontossággal (általában a *fenyő, fenyőfa* szótári jelentése: *ihličnatý strom*, a többi botanikai megnevezés) írják le a szakkifejezéseket, s az asszoci-

ációs feladatnál is szép számban sorakoznak a szlovák és magyar fogalmak, amelyekhez már pozitív érzelmi töltés is kapcsolódik (*karácsony*, *karácsonyfa*).

A nappali-M csoport adatközlői mentális lexikonában abban a pillanatban a kiválasztott kód a magyar volt. Sok esetben az anyanyelv mellett döntöttek, s akik a szlovák nyelvet választották, gyakran a *fenyő* részhalmazából, a specifikusabb jelentést tulajdonították jónak. A többi csoportnál magyarul és szlovákul vegyesen jelennek meg a fogalmak. A levelező csoporttal kapcsolatos feltételezéseim beigazolódtak. Az adatok több, mint a 2/3-ban magyar kódválasztást mutatnak. A mentális lexikonból elsődlegesen a magyar kódot aktiválják, csak két adatközlőnél jelentek meg szlovák kifejezések, de a magyar dominált ott is.

A kódváltás aszerint történt, melyik nyelv dominál, vagy melyik az aktívabb. A nehézséget az okozta, hogy bármilyen is az anyanyelve az adatközlőnek, többnyire aszerint választ és vált kódot, hogy az adott nyelven meg tudja-e nevezni a fogalmat, ill. az adott nyelvben ismeri-e annak ekvivalens változatát.

Az eredmények összefoglalása: az elemzés során megfigyelt adatok alapján elmondhatom, hogy valóban tudatos nyelvváltásról, kódváltásról van szó, ahogy ezt feltételeztem. Az adatközlők mindkét nyelvet használják, így ez nyelvhasználatukban is tükröződik. A losonci csoportnál azért, mert nem minden esetben gondolkodnak azon a nyelven, ahogy a feladatok alapján várható lett volna. A nappali-MSZ és nappali-SZM csoportok meglepő adatai a két nyelv tudatos kódváltásának eredményei. Ők vannak talán a legjobban rászorulva arra, hogy tudatosítsák amit tesznek, mert kétnyelvű környezetben élnek. Minden csoportnál meg lehet figyelni, hogy gyakran a célnyelvi szókincshiány okozza a problémákat, vagy az, hogy melyik nyelv van aktívabban a memóriában. A memóriának állandó készenléti állapotban kell lenni, hogy a célnyelven az átváltási műveletek azonnal működjenek.

Irodalom

- Gósy M.1999. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Corvina.
Trudgill, P. 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGYTF Kiadó.
Wardhaugh, R. 2002. *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris.

A nyelvi attitűd típusai és a nyelvhasználat szabályozottsága

Domonkosi Ágnes

A nyelvi attitűd, azaz a nyelvekkel, nyelvváltozatokkal, nyelvi jelenségekkel és azok használóival kapcsolatos beállítottság kutatása széleskörű társadalmi összefüggésrendszere miatt vált igen meghatározó területté a nyelvhasználat szociálpszichológiai indítatású vizsgálatában; ezeknek az attitűdöknek ugyanis lényeges hatásuk lehet a nyelvi viselkedésre és a nyelvi változásokra is. Az egy nyelven belüli változatokkal kapcsolatos beállítódás vizsgálatában lényeges a sztenderd és a nemsztenderd változatok megítélésének, illetve a nyelvhasználat szabályozottságához való viszonyának a megismerése. A köznyelvel kapcsolatos beállítódás értékelése viszonyítási pontként mindig szerepet kap a regionális nyelvváltozatokhoz való viszonyulás kutatásában is: az eddigi magyar vizsgálatok azt jelzik, hogy a köznyelv pozitív megítélésű, még a nyelvjárást megtartani igyekvő, Kiss Jenő szerint legújabbban kialakuló kiegyensúlyozó-funkcióelkülönítő attitűdben (2001: 222) is presztízsértéke van.

A nyelvhasználat szabályozottságához való viszony feltárására a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályán attitűdvizsgálatot végzünk, választ keresve arra, hogy miért és mennyire normatív beállítódású a magyar beszélőközösség. A kutatás első szakaszában direkt adatgyűjtési módszerrel dolgoztunk, főiskolai és egyetemi hallgatókkal töltettünk ki nyelvhasználati kérdőívet. A kérdőívek helyes és helytelen nyelvhasználatra vonatkozó adatait elemezve az a kép rajzolódott ki, hogy a főiskolások és egyetemisták meghatározó részének attitűdje szabály-, sőt ál-szabálykövető; a helyesség képzelete egyfajta elvont nyelvi eszményt jelent számukra, véleményeik alapján alig-alig mutatható ki a változatok és funkciók létének tudatossága (Domonkosi 2004). Ehhez az összképhez azonban véleményem szerint hozzájárult a kutatási módszer is, az attitűd kérdőíves vizsgálata során ugyanis az adatközlők sokszor adnak az elképzelt elvárásokhoz igazodó válaszokat, ezt a tényezőt pedig erősíthette az adatfelvétel kontextusa is, ugyanis a hallgatók tanórán töltötték ki a kérdőíveket.

Kiinduló hipotézisünk szerint a kérdőívekből kirajzolódó, egyértelműen normaorientált attitűdtől eltérő viszonyulások is érvényesülnek a mai magyar társadalomban. Az eredmények megbízhatósága érdekében ezért más, eltérő vonatkozásokban torzító módszerrel is gyűjtünk adatokat. Egyrészt a kérdőívhez hasonló tematikában interjúkat tervezünk; másrészt az értékítéletek megismerésének indirekt módszereként célszerűnek látszik nyelvi, nyelvhasználati kérdéseket tárgyaló internetes fórumok tartalomelemzése is. Előadásomban az ilyen elemzések néhány lehetséges tanulságát szeretném bemutatni, néhány tipikus vélekedés értelmezése révén.

Ez a módszer egyrészt azért lehet hatásos a nyelvi értékítéletek vizsgálatában, mert spontán módon közölt szubjektív nyelvi adatokat nyújt, és már maguk a fórumokon megjelenő témák is képet adhatnak arról, hogy melyek azok a nyelvi jelenségek, amelyek va-

lóban foglalkoztatják a nyelvhasználókat, ezáltal kivédhető a direkt módszereknek az a hibája, hogy olyan attitűdöket is vizsgálhatnak, amelyek a kérdésiség nem léteztek.

Hatékony forrás a fórumok nyelvi anyaga az attitűdök vizsgálatára azért is, mert ezekben a párbeszédekben a beszélőpartner személyes ismeretének hiányában felértékelődik a nyelvhasználat szerepe a benyomáskeltésben és a másíkról alkotott képben is. Még a nem nyelvi kérdéseket tárgyaló beszélgetésekben is megnő a nyelvi reflexió szerepe: megfigyeléseim szerint elsősorban egymás negatív értékelése és a metanyelvi jelzések funkciója (*Még ezt sem tudod leírni? Tanulj meg magyarul!*).

Torzító hatása lehet azonban ennek a módszernek, hogy a nyelvhasználatról fórumozók esetében erősebb ezeknek az attitűdöknek a relevanciája az átlagos nyelvhasználókénál, hiszen éppen azért nyilvánítanak véleményt, mert a nyelvhasználati kérdések fontosak számukra.

Az elemzésre olyan beszélgetéseket igyekeztem kiválasztani, amelyek nem profeszszionális, nem nyelvész véleményeket, hanem köznapi vélekedéseket jelenítenek meg, másrészt a nyelvi kérdésekkel foglalkozó oldalak közül azokat, amelyek a nyelvhasználatlalt kapcsolatos értéktételeket tartalmazhatnak, és esetleg már kérdésfelvetésükben is utalnak a szabályozottsághoz való viszonyra.

A vizsgálat egyik kiinduló hipotézise az volt, hogy legalább háromféle viszonyulást el lehet majd különíteni: egyrészt a normával azonosuló, a nyelvhasználatot kritikusan szemlélő; másrészt a norma kizárólagosságát elutasító, de szükségességét elismerő, a nyelvhasználathoz differenciáltan viszonyuló; harmadrészt pedig, a szabályozottság szükségességét elutasító, a nyelvhasználathoz megengedő módon viszonyuló attitűdöt.

A topikok indításában, vagyis a kezdő kérdésfeltevésekben gyakran tetten érhető az érzelmi beállítódás. Motiválhatja ugyanis egy-egy téma megkezdését valamilyen nyelvi változó vagy nyelvi változat elítélése, az attól való idegenkedés: *Kit zavar a pizza szó helytelen ejtése?*; *Miért nem beszélünk helyesen magyarul?* Mások által, elsősorban a médiában használt, hibásnak ítélt nyelvi formák ironikus gyűjtögetését jelzi a következő topikcím is: *Azmellett lereagálnék egy deviszont... Gyűjteményes topic a legsuttyóbb nyelvi förmedvényekről, amit az elektronikus médiumok által szór ránk az éter.* A kifogásolt nyelvi jelenségek általában stigmatizált, illetve presztízs nélküli, nemsztenderd változatok; ezek a vélemények tehát a szabályozottsághoz kötődő beállítódást mutatnak.

Másrészt azonban megtalálhatók a szabályozottság egyes elemei ellen tiltakozó, azokat megszüntetni akaró megnyilvánulások is: *Szüntessük meg a „ly”-t! Helyesírás? Minek?* E két véglet mellett pedig léteznek olyan kérdésfeltevések, amelyek a téma elindítójának nyelvhasználati bizonytalanságát jelzik, vagyis valóban választ várnak egy-egy problémára: *Hogy kell elválasztani a madzag szót?* Az ilyen problémafelvető kérdésekre érkező válaszok mutatták meg leginkább az abban rejlő módszertani nehézséget, hogy hogyan lehet elkülöníteni az elemzésben a nyelvvel hivatásosan foglalkozók és a laikusok véleményeit, hiszen a nyelvhasználati kérdéseket megvitató topikokban igen gyakran együtt vannak jelen. (A legjobb példák erre a kettősségre talán az www.index.hu portálon működő *Magyarulez* topikjaiban találhatók.)

A nyelvvel való foglalkozás professzió jellegét tekintve ráadásul a nem nyelvészeken belül is kategóriák különíthetők el, amelyeknek hatásuk van a nyelvi attitűdökre. Megfigyeléseim szerint a nyelvvel foglalkozó nem nyelvészek (fordítók, újságírók, kiadvány-

szerkesztők) körében tapasztalhatók a nyelvhasználattal kapcsolatosan a legdifferenciáltabb viszonyulások, hiszen számukra olyan nyelvi produktumok létrehozása a cél, amelyek megfelelnek az egyes szövegtípusokkal kapcsolatos társadalmi elvárásoknak is. Ezt az attitűdöt mutatják az olyan kérdések, amelyekben egy-egy helyesírási, nyelvhelyességi problémára várnak gyors, a munkájukhoz szükséges választ a fórumozók.

Az egyes nyelvi jelenségek minősítése a vizsgált vélemények alapján gyakran érzelmi indíttatású, és a saját, megszokott nyelvhasználatról való különbség motiválja őket, jelzik ezt a *zavar, irritál, bántja a fületem, idegesít, rosszul vagyok tőle* kifejezések előfordulásai is: *Engem baromira zavar a következő nyelvi fordulat: „ettől drágábbat is vehetsz”. Azt akarja mondani, hogy „ennél drágábbat is vehetsz”. Vagy pl. „tőlem idősebb”. Ez annyira elterjedt, hogy ma éppen a Klub Rádió híreibe hallottam egy ilyen mondatot. Csak az én fületem bántja, vagy nyelvtanilag helytelen? A másik egy apró helyrag, és már ezt is használják a médiában: „kapható a benzinkutakon”. „Kapható a benzinkutaknál” helyett. Szerintetek ez helyes? Ez már a nyelvfejlődés része lenne? Engem hihetetlenül irritál.*

Az e felvetés nyomán keletkező vita hatásosan világítja meg azt, hogy az érzelmi viszonyulások indoklásaként a hétköznapi érvelésekben miként jelennek meg a megismerő mozzanatok; és hogy az attitűdök kognitív összetevőjében hogyan érvényesülnek a hiedelem alapú elemek: *Ezek a szófordulatok engem is idegesítenek kissé. Én úgy gondolom, hogy ezek nyelvtanilag helytelen kifejezések, mert félreértésekhez vezethetnek, de sajnos lehetséges, hogy a nyelv ilyen irányba fejlődik. Mindenesetre az a benzinkutas példa bántja legjobban a fületem.*

Ez a megfogalmazás azt a nyelvi hiedelmet, mítoszt rejti magában, hogy a nyelvtanilag helyes kifejezések megfigyelhetők valamiféle hétköznapi logikának, nem lehetnek félreérthetők.

Megjelenik a nyelvváltozatok létének értékelése, azt a népi nyelvészeti gondolkodásra jellemző sajátosságot mutatva, hogy a normától való eltérés vagy hibaként vagy nyelvjárási sajátossággként értelmezhető (vö. Preston–Robinson 2004): *Az „ettől drágább” típusú fordulatok nyelvjárásiak, tehát ilyen értelemben nem nevezhetők hibásnak. Viszont az irodalmi nyelvjárástól idegenek.*

A nyelvváltozatokhoz való viszonyulás szempontjából azért érdekesek ezek a megnyilvánulások, mert gyakran a nyelvjárások negatív megítélését, például a médiában való használatuk elutasítását jelzik: *Az én fülemnek is kissé tájfellegűnek tűnik. Viszont akkor egy rádió hírműsorában hogyan használhatják?*

A következő vélekedésben a nyelvi változatok meglétének, a regionális változatok funkciójának tudata ellenére is az egységes nyelv képzete jelenik meg, a népi szemlélet a nyelvet olyan platonisztikus, a kognitív beágyazottságon kívüli valóságként képzelel el, amelynek létezik egy ideális formája (vö. Preston–Robinson 2004): *Egyes helyeken a „rizst” helyett azt mondják, hogy „rizset”. Ez is nagyon idegenül hat, de nem lehet rá azt mondani, hogy rossz, csak azt, hogy a mi nyelvjárásunk szerint az. A cél tényleg az volna, hogy csak egy nyelvjárást használjunk.*

A beszédpartner nyelvhasználatának értékelése összefügghet a másik képességeinek, tulajdonságainak minősítésével, az érzelmi viszonyulást meggyőzően illusztrálhatja a következő hozzászólás: *Alapvetően utálok a nyelvművelést és a nyelvművelőket, de a bunkóságod mellett nem tudok szó nélkül elmenni! Az egyelőre azt jelenti, hogy most és*

még egy ideig, míg az egyenlőre jelentése, hogy kb. azonos méretű darabokra...Ügyelj ilyenekre, ha egy mód van rá! (Azaz, tanulj meg magyarul...)

A nyelvi értékítélet egyes csoportok nyílt megkülönböztetésével is összekapcsolódhat: *Az én véleményem az, hogy az ly-t sokkal inkább meg kell tartani, sőt használni is kellemes, azaz helyesen kiejteni, minthogy eltörölni. Lehet, hogy a sarki cigány, illetve kínai nem tudja a különbséget az ly és a j között.*

A média hibáit gyűjtögető topikban található megjegyzés jelzi a normától való eltérésen belüli kategorizációt: *Szét kéne szerintem választani a szlenget és a félművelt surmók „okosnakakaroklátszani” förmedvényeit. Minden nyelvnek van „szleng” változata, amit egy-egy kultúrréteg tagjai (szakmák, társadalmi csoportok) alakítanak ki és nem surmóság miatt.* Ez az értékítélet differenciáltan közelít a nyelvhasználathoz, típusokat, funkciókat különít el: a megismerő összetevők itt erősebbek az érzelmiéknél, azonban az ilyen tematikájú topikokban gyakran erős az érzelmi motiváció. Az erre a megjegyzésre kapott, ironikus válasz azt is jelzi, hogy a nyelvi változatokhoz való viszony összefügg a használókkal kapcsolatos attitűddel is: *Na ja, de én nem BÍROM ketté demulálni a szlenget és a hogyishívjakot, mert ezek össze vannak kötödvé egy csomó embernél, mint szódás a lovával. Pofonegszerűen szólva – akik többnek akarnak látszódni, mint amik, azok esnek bele abba a szarvashibába, hogy hanyagul ellesett mintákat hibásan alkalmaznak nyelvi szinten.*

Ezeknek a vélekedéseknek a tanulmányozása tanulságos lehet abból a szempontból is, hogy a különböző változatok értékelésére milyen minősítéseket alkalmaznak a nyelvhasználók, hiszen találhatók differenciáltabb, szinte stiláris skálát alkalmazó vélemények is: *Ahogy írtad: számtalan variáció van arra, hogy valaki megtudja egy termék árát. Van hivatalos, jópofa, szlenges, „hagyományörző”, stb.*

A nyelvhasználat szabályozottságát elutasító viszonyulásokban elsősorban a szabályzás önkényessége, ötletszerűsége hangsúlyozódik, pl. a dz elválasztásának szabályzásával kapcsolatosan: *Ilyenkor sajnálom, hogy nem nyelvésznek mentem. A maga természetes egyszerűségéből újítunk egy nyakatekert, mindjárt felvehetjük az ezért járó újítási pénzt, a nyelvet használók meg mehetnek a „show-hivatalba”. Bevezethetnénk még az „rzs” hangkapcsolatot szlovák mintára és akkor a morzsa szavunkat mo-rzsa alakban kellene elválasztani, de „tj” (ejtsd: „ty”) sem lenne rossz ötlet, mert milyen szép is lenne a lá-tjuk, vagy a „dj” (ejtsd: „gy”) az a-djuk. :o)*

A szabályozottság kérdése a nyelvhasználat szabadságának perspektívájából is felmerül, ez azonban elsősorban nem a szabályozottság elutasítását, hanem a változatosság és a változások elfogadását jelenti: *nem tudsz két embert mutatni, aki ugyanúgy használja a nyelvet, és attól, hogy valaki másképp használja, még nem lesz több, vagy kevesebb vagy jobb, vagy rosszabb másnál. Legfeljebb lesz, akinek kevésbé TETSZIK, de a tetszés már nem nyelvészeti fogalom, és nem vizsgálható objektív módon.*

A következő vélemény is azt példázza, hogy a nyelvhasználat szabadságának elismerése mellett is működik a szabályokhoz való viszonyítás, hiszen írója elismeri, hogy ő maga is minősít a változatok alapján: *a helyesírási szabályzat csak egy ajánlás, nem törvénykönyv... mindenki úgy ír, ahogy akar, csak a szabályzat egy irányelvet mutat, hogy szerintük a közös megértéshez (...), mindettől persze nem fog tetszeni, ha az ly-j-t valaki keveri, én nagyon sokat olvastam, és bántja (báncsa ;)) a szememet, de akinek nem kell, vagy nem érzi, hogy szüksége lenne rá, miért vesződjön?*

Az elemzett megnyilvánulások alapján a nyelvhasználatot kritikusan szemlélő attitűd igen gyakran a másik nyelvhasználó minősítésével, képességeinek negatív értékelésével, illetve a saját műveltség, nyelvi felsőbbrendűség hangoztatásával kapcsolódik össze. Másrészt ezeknek a véleményeknek a megfogalmazói egyes esetekben nem a normatív változathoz ragaszkodnak, hanem a saját, az általuk megszokott nyelvváltozatot abszolutizálják. Az eddigi megfigyelések alapján a nyelvhasználatához való differenciált viszony összefügg a nyelvvel való hivatásszerű foglalkozással. A nyelvhasználatához megengedően viszonyuló attitűd pedig – a kiinduló feltételezésnek ellentmondva – nem utasítja el egyértelműen a szabályozottságot; hanem a változatokat elismerve a használó szabadságát hangsúlyozza.

Az egyes hozzáállástípusok jellemzőinek bemutatásán és illusztrálásán túl a további kutatásnak a vizsgált minta bővítésével ez egyes attitűdök érvényesülésének mértékét, és a háttérükben működő társadalmi változókat is fel kell majd tárnia, hiszen ezek a tényezők szabják meg azt, hogy a nyelvi attitűdök miképpen hatnak vissza a nyelvhasználatra és a nyelvi változásokra.

Irodalom

- Domonkosi Á. 2004. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. <http://www.gramma.sk/hu/kozonsegyszolgalat/alkalmazott/domonkosi.rtf>
 Kiss J. (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
 Preston, D. R., Robinson, G. C. 2004. Dialect Perception and Attitudes to Variation. In: Martin J. Bell (ed.): *Clinical Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell.

Források

- Azmellett lereagálnék egy deviszont! <http://forum.origo.hu/forum?act=show&fid=64263>
 Helyesírási idegeskedésem. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9047922&la=43057885>
 Hogy kell elválasztani a madzag szót? <http://forum.origo.hu/forum?act=show&fid=79767>
 Helyesírás? Minek? <http://www.sg.hu/listazas.php3?id=1048896656>
 Szüntessük meg az "ly"-t! <http://forum.origo.hu/forum?act=show&fid=57249>

Változások a családi megszólítások használatában

Dömötör Adrienne

1. Bevezetés

A családi megszólításformák használata elsősorban az adott családot, annak tagjait jellemzi, ezen túlmenően azonban egy-egy korszak nyelvhasználati szokásaiba is bepillantást enged. Céloom, hogy szolgáltatassak a szociolingvisztikai indíttatású kutatásoknak, hozzájárulva ezzel a téma minél szélesebb körű feldolgozásához.

Az adatgyűjtést kérdőíves módszerrel végeztem. Az adatközlők kiválasztásának szempontja az volt, hogy szülőként legalább három generációs egynyelvű családban éljenek. A vizsgálat a következő generációk nyelvhasználatát érinti: gyerekek (9–13 é.); szülők (30–45 é.); nagyszülők (55–65 é.); elsősorban az egymást egyenes ágon követő nemzedékek viszonyára összpontosítok. Adataim 240 értékelhetően kitöltött kérdőív-ből származnak. Az adatgyűjtés négy helyszíne: a főváros; egy baranyai kisváros, Szigetvár; egy Csongrád megyei falu, Forráskút és egy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei falu, Arnót (100+60+60+40 kérdőív).

2. A megszólításformák

A megszólítások sorában kizárólag a nominális megszólításokat vizsgálom. A személynevet, a belőle alkotott becenevet és bármelyiknek a birtokos személyjeles alakját „néven szólítás” alatt foglalom össze. Regisztrálok ugyanakkor a családi szerepekre vonatkozó összes beírt megszólítást, az alapalakokat, a becéző változatokat és a birtokos személyjeles változatokat egyaránt. Számon tartok továbbá egy becenévi kategóriát, amelybe besorolom mind a „hagyományos” becézéseket, mind a sajátos, családi becenévi formákat.

Mivel voltak, akik egy választ, és voltak, akik többet írtak be, az adatokból kétféle számsort készítettem (teljes válasz / részválasz); a százalékos mutatók az áttekinthetőség érdekében az egy választ adók feleletinek alapján készültek, a gyakorisági jellemzésnél azonban figyelembe vettem a részválaszként számon tartott adatokat is.

2.1. Nőkhöz szóló megszólítások

A **gyerekek édesanyjukhoz szóló megszólításaiban** az anyai szerepre utalás a meghatározó. Az elvétve előforduló néven szólítás adatai Budapestről származnak.

A legkedveltebb megszólítás mindegyik településen az *Anya*. Gyakoribb megszólítások még az *Anyu*, a *Mama*, a *Mami* (melynek adatai Budapestről származnak) és az *Anyuci*. Szórványosan fordulnak elő: *Édesanya*, *Anyuka*, *Anyukám*, *Anyus*, *Anyuska*, *Anyóca*, *Anyucika*, *Anyucikám*, *Mamikám*, *Mamuska*, *Mamuci*, *Mamicó*, *Óci*, *Anycsó*, *Anycsus*, *Anycsám*, *Anci*, *Ancikám*, *Muter*, *Muti*.

A **gyerekek nagymamájukhoz szóló megszólításait** nagy többségükben a nagymamái szerep valamely – általában „hagyományos”, köznyelvi vagy tájnyelvi, máskor a gyereknyelv kialakította – megnevezése adja. A családi becenéven vagy a keresztnéven szólítás ritka.

A nagyanyai szerephez kapcsolódó megszólítások közül mindegyik településen a *Mama* a leggyakoribb. Egy-egy családon belül olykor más formákkal, legtöbbször a *Mami-val* váltakozik. A gyakorisági lista második helyén a *Nagyi* áll. Gyakoribbak még a következő formák: a név + *Mama* megszólítás (adatai főleg városi környezetből származnak), a *Mami* és a *Nagymama*. Szórványosan fordulnak elő: *Mamika*, *Mamó*, *Mamóka*, *Mamka*, *Mamus*, *Mamuska*, *Mamuci*, *Mamija*, *Mamsi*, *Mamca*, *Mamcsó*, *Mamó*, *Nagymami*, név + *Nagymami*, családi becenév + *Mama*, név + *Nagymama*, *Nani*, *Nyanyi*, *Nanna*, *Ámamó*, *Amika*, *Nagymuter*.

Az **anyák, apák édesanyjukhoz szóló megszólításai** között az anyai vagy a nagyanyai szerepre utaló formák a meghatározóak. A családi becenevet használók vagy a megszólítást elkerülők aránya kicsi.

A leggyakoribb megszólítás mindegyik településen az *Anyu*. A több választ adók között viszont aránylag kevesen jelölték meg, tehát aki így szólítja édesanyját, az csak ritkán változtatja más formákkal. A második leggyakoribb megszólítás az *Anya*. Gyakoribb megszólítások még a *Mama* (az adatok egy része lehet elsődleges megszólítás, másik részük másodlagos, a nagyszülővé válás után kapott forma), az *Anyuka*, az *Anyuci*, a *Mami* és a *Muter* (ez utóbbit csak férfiak jelölték). Szórványosan fordulnak elő: *Édesanya*, *Édesanyám*, *Anyám*, *Anyukám*, *Anyi*, *Anyikám*, *Mutti*, *Mamika*, *Mamikám*, *Mamó*, *Ámamó*, *Mamóka*, név + *Mama*, *Nagymama*, *Nagyanyó*.

Az **anyák, apák anyósukhoz szóló megszólítása** szűk kétharmados arányban az anyai vagy a nagyanyai családi szerepre utaló alakokkal történik. A megszólítások szerepre utalásában – s ezzel együtt: közvetlenségében, talán a közhiedelemmel ellentétben – nem mutatkozik különbség a nemek között (vagyis a meny–anyós / vő–anyós viszonyban). Szűk egyharmadnyi a név, illetve a név + *néni* szókapcsolat, és kis arányú az anyós szerepre vonatkozó forma (*Anyósom*, illetve *Anyós*), valamint a családi becenév használata.

Az anyai, nagyanyai szerepre utaló formák között mindegyik településen a leggyakoribb a *Mama*. A második leggyakoribb az *Anyuka*, a továbbiak pedig az *Anyu* és az *Anya*. Szórványosan fordulnak elő: *Nagymama*, név + *Mama*, *Mami*, *Mamika*, *Mamóka*, *Ámamó*, *Nagyi*, *Nanna*, *Mamija*, *Anyuci*.

A **férjek feleségükhöz szóló megszólításainak** – a szülői pár tagjai közötti kapcsolatban – szűk kétharmadát képviseli a néven nevezés, csaknem egynegyed arányú az anyai szerepre való utalás, a fennmaradó részt pedig a „hagyományos” és a sajátos, családi használatú becenevek teszik ki.

Az anyai szerepre utaló formák között mindegyik településen az *Anya* a leggyakoribb. Gyakran váltakozik más megszólításokkal, legtöbbször a néven nevezéssel. A második leggyakoribb forma az *Anyus*. Szórványosan fordulnak elő: *Anyu*, *Anyuci*, *Anyuska*, *Anyácska*, *Anyóca*, *Mama*, *Mami*, *Kisanyám*.

2.2. Férfiakhoz szóló megszólítások

A **gyerekek édesapjukhoz szóló megszólításainak** összessége az apai szerepre utal (csak a több választ beírók között akadnak néhányan Budapesten, akik néven vagy családi beceneven is szólítják apjukat).

Legtöbbször mindegyik településen az *Apa* megszólítással élnek, és a több választ megjelölőknek is több, mint a harmada ezt is említi. Szintén mindenhol használatos az

Apu forma. Gyakoribb megszólítás még a *Papa* (melynek adatai Budapestről származnak). Szórványosan fordulnak elő: *Édesapa*, *Apuka*, *Apukám*, *Apus*, *Apuska*, *Apuci*, *Apucika*, *Apci*, *Apóca*, *Apcsó*, *Apcsus*, *Api*, *Apincuncs*, *Fater*, *Papi*, *Papika*, *Papuska*, *Papuci*, *Papicó*, *Tati*.

A **gyerekek nagyapjukhoz szóló megszólításai** meghatározó többségükben a nagyapai szerep valamely megnevezése. A keresztnéven, illetve név + bácsi szókapcsolattal való megszólítás igen ritka (adatai Budapestről származnak).

A leggyakoribb *Papa* típusú megszólítás. A köznyelvvel egyező *Papa* formában a vizsgált települések közül Budapesten kívül Szigetvárra jellemző; az egyik nyelvjárási változata, a *Tata* Forráskúton, a másik, a *Papó* Arnóton használatos. A tájnyelvi formák általában nem mutatnak váltakozást más megszólításokkal. A második leggyakoribb megszólítás, a név + *Papa*, név + *Papó* szókapcsolat a néven nevezést és a családi szerepre utalást egyesíti. Gyakoribbak még a *Nagypapa* (adatai Budapestről származnak) és a *Papi*. Szórványosan fordulnak elő: *Nagypapa*, név + *Nagypapa*, *Papi*, *Papóka*, *Papuci*, *Papci*, *Papsi*, *Papus*, *Kispapa*.

Az **anyák, apák édesapjukhoz szóló megszólításai** döntően az apai vagy a nagyapai szerepre utalnak köznyelvi vagy tájnyelvi formában. Kicsi a családi becenevet használók vagy a megszólítást elkerülők aránya.

Csaknem minden településen az *Apu* a leggyakoribb megszólítás, amely csak ritkán váltakozik más megszólítással. A második leggyakoribb a *Papa* típus: a *Papa*, a *Tata* és a *Papó*. Gyakoribbak még: az *Apa*, a *Fater* (kizárólag férfiak használják) és az *Apuka*. Szórványosan fordulnak elő: *Édesapa*, *Édesapám*, *Apukám*, *Apuci*, *Apám*, *Api*, *Apikám*, név + *Papa*, *Papó*, név + *Papó*, *Papi*, *Papika*, *Tati*, *Apó*, *Nagypapó*, *Nagypapa*.

Az **anyák, apák apósukhoz szóló megszólítása** az adatok csaknem kétharmadában az apai vagy a nagyapai családi szerepre utal. Ez a típus a nőknél gyakoribb. Az adatközlők egyharmada néven nevezi, illetőleg név + bá(csi) szókapcsolattal szólítja meg apósát; ez a típus a férfiaknál gyakoribb. Kis arányú a sajátos családi becenev vagy az após szerepre utaló megszólítás (*Após*).

Az apai vagy a nagyapai családi szerepre utaló alakok között a *Papa* típusúak a leggyakoribbak: a *Papa*, a *Tata* és a *Papó*. A második helyen álló *Apuka* a férfiak körében ritka, a nőknél elég gyakori. Gyakoribb megszólítások még az *Apu*, az *Apa*, a név + *Papa* szókapcsolat és a *Nagypapa*. Szórványosan fordulnak elő: *Apó*, *Tati*, *Papi*, *Papóka*.

A **feleségek férjükhöz szóló megszólításai** – a szülői pár tagjai közötti kapcsolatban – kétharmadát képviseli a néven nevezés, bő egynegyedét az apai szerepre való utalás, a fennmaradó rész pedig a „hagyományos” és a sajátos, családi becenevéké.

Az apai szerepre utaló megszólítások közül a kizárólagos használatúnak megjelölt *Apa* a leggyakoribb, ezen felül az adatközlők több, mint egynegyede megemlíti mint más formákkal változtatva használt megszólítást. A következő leggyakoribb formák az *Apuka* és az *Apus*. Szórványosan fordulnak elő: *Édesapa*, *Apu*, *Apuci*, *Apika*, *Apuska*, *Apóca*, *Papa*, *Papi*.

2.3. Táblázatok a leggyakoribb megszólításformák megoszlásáról

Gyerek → anya

1/ Anyai szerep: 98,6%

2/ Néven szólítás: 1,4%

Anya 64

Anyu 9,8

Mama 8,4

Anyuci 5,6

Mami 4,2

Szórványos¹ 6,6

Gyerek → apa

Apai szerep: 100%

Apa 62,5

Apu 22,2

Papa 9,7

Szórványos 5,6

Gyerek → nagyanya

1/ Nagyanyai szerep: 95,2%

2/ Családi becenév: 2,9%

3/ Néven szólítás: 1,9%

Az 1/ részletesen (%):

Mama 57,8

Nagyi 10,7

Név+Mama 6,7

Mami 5,3

Nagymama 4,7

Szórványos 10

Gyerek → nagyapa

1/ Nagyapai szerep: 99,2%

2/ Néven szólítás; név + bácsi: 1,6%

Az 1/ részletesen (%):

PAPA² 74

Név+PAPA 9,7

Nagypapa 9,4

Papi 2,5

Szórványos 2,8

Szülő → saját anyja

1/ Anyai, nagyanyai szerep: 96,3%

2/ Családi becenév: 3%

3/ Elkerüli: 0,7%

Az 1/ részletesen (%):

Anyu 50,1

Anya 15,8

Mama 13,3

Anyuka 4,2

Anyuci 2,4

Mami 2,4

Mutter 2,4

Szórványos 5,7

Szülő → saját apja

1/ Apai, nagyapai szerep: 97,8%

2/ Családi becenév: 1,5%

3/ Elkerüli: 0,7%

Az 1/ részletesen (%):

Apu 52,2

PAPA 16,3

Apa 15,2

Fater 3,4

Apuka 3

Szórványos 7,7

¹ A ritkán előforduló formák felsorolását itt és a továbbiakban is l. fentebb, a szöveges részben.

² Itt és a továbbiakban is így jelölöm a nyelvjárási megoszlás szerinti formák együttesét (Papa, Tata, Papó).

Szülők → anyós

- 1/ Anyai, nagyanyai szerep: 65,2%
- 2/ Néven szólítás, név + néni: 30,2%
- 3/ Anyósi szerep: 2,3%
- 4/ Családi becenév: 2,3%

Az 1/ részletesen (%):

Mama	27,9
Anyuka	16,4
Anyu	8,7
Anya	4
Szórványos	8,1

Szülők → após

- 1/ Apai, nagyapai szerep: 62,7%
- 2/ Néven szólítás, név + bá(csi): 33,6%
- 3/ Családi becenév: 2,2%
- 4/ Após szerep: 1,5%

Az 1/ részletesen (%):

PAPA	25,2
Apuka	10,8
Apu	9,5
Apa	6,7
Név + Papa	5,9
Nagypapa	2,2
Szórványos	2,4

Férj → feleség (szülői pár)

- 1/ Néven szólítás: 64,8%
- 2/ Anyai szerep: 24,4%
- 3/ Családi becenév: 10,8%

A 2/ részletesen (%):

Anya	20,3
Anyus	2,7
Szórványos	1,4

Feleség → férj (szülői pár)

- 1/ Néven szólítás: 67,2%
- 2/ Apai szerep: 26%
- 3/ Családi becenév: 6,8%

A 2/ részletesen (%):

Apa	16,4
Apus	2,7
Apuka	2,7
Szórványos	4,2

3. Összefoglalás

A vizsgált kapcsolatok legtöbbször a családi szerepre utaló megszólítás a meghatározó (95 % feletti arányban használatos) forma. A néven szólítás a szülők anyósukhoz, apósukhoz fordulásában kap nagyobb jelentőséget (de itt is csak felét teszi ki a családi szereppel kapcsolatos megszólításoknak), valamint a szülői pár tagjai használják szívesen (itt ez a leggyakoribb forma). Úgy tűnik, a mai legifjabb nemzedék körében nem terjedt el az az ellentmondásosan értékelt szokás, hogy szüleiket keresztnévükön szólítsák; a gyakorta olvasható, de adatokkal alá nem támasztott állításokat (pl. Tolcsvai 1999: 97) a vizsgálat eredménye megcáfolja. Kisgyermekkor vagy későbbi, de tréfás használatú előfordulásról az adatközlők 18,3%-a direkt rákérdezésre beszámolt ugyan, de mindössze 1,4%-nyian nyilatkoztak úgy, hogy családjukban ez a fő megszólítási forma.

A szülői szerepre utaló megszólítások legkedveltebbjei között váltás történt a szülői és a gyeregeneráció között. Míg a 30–45 évesek körében az *Anyu*, *Apu* a legkedveltebb formák saját szüleik megszólításakor, addig gyerekeik az *Anya*, *Apa* megszólításokat használják leggyakrabban, s gyakorisági rendben náluk második helyre szorult az *Anyu*, *Apu*. (Vö. Domonkosi 2002: 79; de: Kiss 1993: 221). Az *Anya*, *Apa* gyermeki megszólításokat a szülői pár tagjai egymásra is szívesen alkalmazzák; a néven szólítás után körükben ez a leggyakoribb forma. Ezeken kívül sokféle, igen változatos formák használatosak mind az apa, mind az anya megszólítására. Visszaszorult viszont a nem régen (Grétsy–Kovalovszky 1985: 125) még fő helyre sorolt udvarias-tiszteletteljes

Édesanyám, Édesapám. Hasonlóképpen a szülői generáció fiatal korában dívó, „lazának” beállított *Muter* és *Fater*; a 30–45 év közötti férfiak nyelvhasználatában jelen van, de gyermekeiknél már alig mutatkozik.

A gyerekek nagyszüleit a *Mama* és a *Papa* szavakkal szólítják meg legtöbbször (vö. Kiss 1993: 221, Domonkosi Ágnes 2002: 92, 94); a sokszínűség elsősorban a nagyanya megszólításformáiban uralkodik. A *Mama* és a *Papa* megszólítás azután átvivődhet a szülők immár nagyszülővé vált saját szüleinek, illetve az anyósuknak, apósuknak a megszólítására. Saját szülők esetében háttérben marad az anyai szerepre utaló, elsődleges megszólítások mögött; az anyós, após esetében a néven szólítás után ez a leggyakoribb forma. Az *Anyuka* és az *Apuka* ugyanakkor az anyós és az após elsődleges megszólításának látszik lefoglalódni (vö. Domonkosi 2002: 110); míg az összes többi családi kapcsolatban elenyésző arányban van jelen, itt igen számot tevő az előfordulása. Valószínűleg a legáltalánosabb kicsinyítő képzővel alkotott forma kedves, de nem túl személyes volta teszi erre a szerepre különösen alkalmassá.

A megszólításformák egyes viszonytípusokon belüli gyakorisági rendjére jellemző, hogy a leghasználatosabb formák általában kiugróan magas arányban vannak jelen, míg hozzájuk képest a többi forma jóval szerényebb arányokkal képviselteti magát. (Feltűnőek a különbségek már a leggyakoribb és a második leggyakoribb formák arányaiban is.) A megszólítások használatának további jellemzője, hogy némelyek egy-egy kapcsolaton belül kizárólagos vagy majdnem kizárólagos használatúak – vagyis nem váltakoznak más formákkal –, míg mások gyakori váltakozást mutatnak, esetleg kizárólagos használatban nem is fordulnak elő. Mindazonáltal ezeket a használati különbségeket – tekintettel a kérdőívkitöltés technikájára – nem lehet teljes fokban megbízhatónak tekinteni, és főleg nem szabad általánosítani. Ezen tendenciák vizsgálata terjedelmesebb és több forrásból származó anyagot és külön dolgot kívánna.

Irodalom

Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban.*

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai, 79. Debrecen, Grétsy László–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1985. *Nyelvművelő kézikönyv II.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kiss Jenő 1993. Köszönés- és megszólításformák a rábaközi Mihályiban. *Magyar Nyelvőr* 117 évf. 1. szám, 208–228.

Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Köszönés a családban. In: Deme László–Grétsy László–Wacha Imre (szerk.): *Nyelvi illetan.* Szemimpex Kiadó, Budapest, 1999. 95–100.

A hatalom nyelve – A nyelv hatalma

Farkas Bede Katalin

2005 tavaszán eldől, hogy a magyarországi felsőoktatás egyik vezető egyeteme, a Budapesti Corvinus Egyetem (BCE) kívánja-e diákjait, a jövő gazdasági- és politikai vezetőit és diplomatáit magas szintű szakmai idegennyelv-oktatásban részesíteni, s ha igen, milyen formában. Az előrejelzések szerint a PhD fokozattal rendelkező nyelvszakos oktatók pedagógiai, szociológiai, politikatudományi és diplomáciatudományi szaktárgyakat fognak tanítani, többnyire és lehetőleg angol nyelven és esetenként németül, persze ha diplomájuk ezt lehetővé teszi. Az egyetemi szaknyelv-oktatás megszűnik, s egy profitábilis nyelvvizsgaközpont által működtetett profitábilis tanfolyam készítheti fel hallgatóinkat a szakmai anyaggal bővített nyelvvizsgára. Kétségtelen, hogy egy magyar anyanyelvű szakember mindig rá lesz utalva idegen nyelvek ismeretére, legyen az angol, német vagy francia. Az is valószínű, hogy az Európai Közösségben egy magyar közgazdásznak nem lesz elég törnie a 'világnyelv-angolt', hanem legalább két, vagy inkább három idegen nyelv 'elegáns' nyelvhasználati ismeretére lesz szüksége, ha el kíván jutni valamilyen vezető pozícióig. Mint nyelvtanárnak elsődleges feladatomban az volt, hogy megadjak minden lehetséges nyelvi segítséget hallgatóimnak, hogy szakmájukhoz kapcsolódóan majd szabadon tudjanak kommunikálni. A jövőben is ezt fogom elsődlegesnek tekinteni, legfeljebb más módon jutunk el a célig.

A konferencia témaválasztását az indokolja, hogy „[] a kitágult Európai Közösség új kontextusba helyezi az anyanyelv- és idegennyelv-használat, a multikulturális kommunikáció, a nyelvi közvetítés, a kisebbségi nyelvhasználat, a szaknyelvoktatás, a tartalomalapú idegennyelv-oktatás kérdéseit.” Az új kontextus a szaknyelvoktatásra a 'nem kell' jelzöt aggatta a felsőoktatási reformban.

Jelen előadás üzenete talán leginkább az, hogy a kilátástalanságból eredő kétségbeesés helyett nekünk, az eddig szaknyelvet oktatóknak kell megtalálnunk saját, új helyünket a 'kapitalista piacgazdaságban', és saját egyetemünkön meg kell találnunk azt a piacképes kurzust a pedagógia, a szociológia, a kommunikáció, a diplomácia, vagy a politikatudomány területén, amelyet alapképzésben (B.A. /B. Sc.) vagy graduális szinten (M.A. /M.Sc. /M.B.A.) mi tudunk előadni, talán jobban, mint az angolul középfokon beszélő kitűnő politológus kolléga. Eddig a nyelvészek fanyalogtak az alkalmazott nyelvészek láttán, most majd a szociológusok, politológusok fognak a nyelvész-kolléga kényszerű áthelyezése miatt? Mindannyian a társadalomtudományok területén dolgozunk. A kétértelműség stratégiái jutnak most eszembe, a 'mikrofon mellett' végrehajtott homlokzatfenyegető beszédaktusok, a célzás, a homályos megfogalmazás, a tautológia. Talán jövőre már ezeket tanítjuk.

Ha leendő politikusokat, diplomatákat, vagy akár tanárokat oktatunk, várhatóan minden diákunk egyszer majd a hatalmat fogja képviselni egy kisebb-nagyobb közösségben. Célozni, meggyőzni, ígérni, talán fenyegetni, sőt manipulálni is fog, de ha ez utóbbi kettőt nem is teszi, hát vele fogják mások ezt tenni. Tehát meg kell, hogy tanít-

suk őket, hogyan működik a hatalom nyelve, ismerniük kell az üzleti- és a politikai kommunikáció összetevőit, a társalgás cseleit. A politikai nyilvánosságból kiindulva, a kommunikáción át hamar eljutunk a nyelvig. A nyelv a hatalom eszköze.

Lasswellnél (2000) a politikai kommunikációban a nyelvi funkciót tekintve a cél a hatalom befolyásolása. A szavak, mint szimbólumok úgy hatnak a hatalomra, hogy befolyásolják a hatalommal kapcsolatos feltételezéseket. A politika tudománya a hatalom tudományát jelenti, a hatalom pedig döntéshozatalt, tehát a politika nyelve a hatalom nyelve, így a döntés nyelve is. A nyelvész akkor jut szerephez a politikai kommunikáció oktatásakor, amikor a *beszédaktusok*- vagy a *meggyőzés /manipuláció* vizsgálata már a nyelvészet felé tereli a hatalom nyelvének kutatóját. Az alkalmazott nyelvészetben belül a szociolingvisztika a hatalom nyelvének minden aspektusát érinti. Számomra Klemperer, Lasswell és Síklaki a három legizgalmasabb kutató a területen. Klemperer-t a feldolgozott korszak teszi nagygyá, Lasswell a téma talán legnagyobb szakértője. Magyarországon Síklaki István adja közre *A meggyőzés pszichológiáját*.

Victor Klemperer vizsgálta először egy politikai diktatúra nyelvét. *A Harmadik Birodalom nyelve* a fasizmus nyelvhasználatát írja le. A kutatás adatbázisa ideális, hiszen egy nyelvtörténetileg rövid, de lezárult időszak (1933-1945) anyaga állt rendelkezésre, persze a maga korlátaival. A korpusz nyelvészeti feldolgozása viszonylag kezdetleges, de az író javára legyen mondva, a művet nem csak nyelvészek olvassák. Klemperer értelmezésében a diktatúra eszközei a nyelv és a vizualitás, ahol a nyelv irányítja az érzéseket és szabályozza az ember szellemi lényét. Természetesen minden diktatúrában a nyelvhasználatot valaki irányítja, a dolgok nem spontán módon történnek. A sajtó napi parancsokat kap, később a propaganda, mint az ideológia elfogadtatását szolgáló eszköz, teljesen átalakítja a nyelvhasználatot is. A Harmadik Birodalom nyelvhasználatában megjelentek a rövidítések, betűszók, mozaikszók, lényegessé vált a szegénység és heroizmus hangsúlyozása, az autochton költészet, a gyökerek felemlítése, s a szuperlatívuszok mindenütt fontos szerephez jutottak. Ebben a korszakban az *ígéret*, *utasiítás*, *fenygetés*, *meggyőzés* vagy *kérés* beszédaktusának vizsgálata is érdekes eredményekhez vezetne. Itt, vagy bármely más diktatúrában már nem tisztességes meggyőzésről beszélünk természetesen, hanem gátlástalan manipulációról. Fontosnak tartom a hatalom gyakorlóinak szövegét tanulmányozni és megismerni a verbalizált attitűdök fajtáit. Connollynál (2000) a hatalomnak saját nyelve van, életmódban, elvárásban, ítéletben, vélekedésben vagy tilalomban. A hatalom nyelvének tanításakor ki kell térnünk a szemantika és a stílus, a szimbolizmus, a retorika, a politikai diskurzus tananyagára is, ha teljes képet kívánunk adni.

A beszédaktus-kutatásokkal ma már felmérhetjük, hogy egy-egy kultúra milyen direktségi fokot vár el bizonyos helyzetekben a hatalom gyakorlóitól, például baleset vagy diplomáciai baklövés bejelentésekor, hogyan hat a beismerés vagy a mentegetőzés, mit várnak el a választók. Ugyanezen a területen, bár más aspektusból például, ha B meg van győződve arról, hogy P-nek jó, ha megteszi M dolgot, például rá szavaz a választásokon, akkor meggyőzésről beszélünk, mert annak teljesül alapvető kritériuma. Síklaki (1994) a *meggyőzés* tárgyalásakor azt, mint tudatos tevékenységet kezeli, s feltételezi, hogy abban a meggyőző fél szerint saját céljai veszélyben forognak, tehát az támadás a meggyőzendő fél önbecsülése ellen. Ha P-nek nem érdeke, hogy B-re szavaz-

zon, akkor már manipulációról van szó. Persze a hatalom birtokosai vagy a hatalomra vágyó politikusok hol intelligensebb, hol primitívebb stratégiákkal érik el céljaikat. Ha például azt a programot hirdetik, hogy javítani fogják az egészségügyi ellátást, akkor kognitív eszközökkel dolgoznak. Ha viszont jó ránézni egy politikai vezetőre, mert elegáns és jólfészült, vagy mert megsimogatja egy árva gyerek fejét, látványosan kezét fog egy hontalannal, talán kutyájával fényképezteti magát, már egészen más eszközökkel dolgozik. Vannak persze olyan esetek is, amikor a hatalmat gyakorlót egyszerűen szereti a Média, s kövessen el bármekkora baklövést, mindig megbocsátást nyer. Ronald Reagan Irangate-je sokkal súlyosabb konzekvenciákat vont maga után, mint Richard Nixon Watergate-je, mégis Nixonnak mennie kellett, míg Reagan elnök maradt. Nixont a Média mondatta le (a kongruencia tanításakor még ma is televíziós nyilatkozatait idézik). Manapság a politikai kommunikációban a szakértelem már minden-nemű politikai meggyőzésnél jobb stratégia, erre már a magyar vezetők is kezdenek rájönni, s sorra alakítják meg a maguk tudományos-tanácsadó testületeit.

A hatalom nyelve olyan témakör, amely feltétlenül megkívánja, hogy a hatalom szövegét eredetiben olvassuk, hiszen fordítással komoly félreértések születhetnek. A metaforák, szimbólumok és jelszavak kultúrafüggők lehetnek, bár Hitler és Franco, Sztálin és Rákosi nyelvhasználatuk igencsak bír 'univerzális' elemekkel is. Biztos, hogy nem német-, spanyol-, orosz- vagy magyar kultúra-specifikus szövegek.

Vannak olyan esetek, amikor a hatalom bizonyos szavak elhagyásával vagy elkerülésével kommunikálja üzenetét. Ezek stratégiák. Síklaki rábeszélő stratégiáival igazi mérföldkőnek számít a magyar politikai kommunikáció-kutatásokban. A különféle stratégiák más-más hatékonyságúak természetesen; a politikai kommunikáció alkalmazhat hatékonyság-növelő segédeszközöket is, gondoljunk csak a sörös-virslis politikai 'jóhangulatba-hozom' gyűlésekre, vagy a tanár 'megelőlegezem a dicséretet, hátha úgy jobban vizsgálják' stratégiájára. A 'hogyan tanuljunk meg nemet mondani', az 'én jobban meg tudom ítélni, hogy mi a jobb neki' és az 'együttműködni és becsapni a másikat' kérdéseket kutató vizsgálatok nagy népszerűségnek örvendhetnek korunk politikai életében. A politikai kommunikációban, s ez nem csak a diktatúrákra igaz, az *ígéret* vagy a *fenyegetés* formáinak használatakor különösen hatékony lehet az, ha infantilizálják a választót, tehát eljátsszák, hogy ők jobban meg tudják ítélni, hogy mi a jobb neki.

A hatalmon lévők számos módon elkerülhetik, hogy kimondják a *nem* szót. A Magyar Televízió Napkelte című műsorában az évek során a politikusok a következő módon 'mondtak' nemet: hallgattak, visszakérdeztek, más irányba terelték a szót, felálltak és távoztak, hazudtak, kritizáltak, késleltették a választ, mentegetőztek, vagy alternatívát kínáltak. Ezek az indirekt elutasítás stratégiái. A beszélő természetesen sok esetben érzi, vagy tudja, hogy a hallgató észre fogja venni valós szándékát.

Léteznek homogén csoportok, amelyekben a csoport társadalmi viselkedése azt sugallja, hogy a tagok ösztönösen tudják, hogy érez a másik (mintha a mondatot valaki nem fejezné be). Mivel ez a kör kulturálisan és nyelviileg homogénnek mondható, jól interpretálják a szándékolt jelentést és kevés félrekommunikált üzenet van interakciójukban. A példa, ha nem is annyira intenzív kapcsolati szinten, de a pap-hívó, anyagyermek viszonyhoz hasonlítható: az ideális interakció az, amikor mindkét fél érti és megelőzi a másik igényét, anélkül hogy a másik bármit is mondana. A kommunikáció

annak ELLENÉRE megvalósul, hogy bárki bármit mondana. Itt a felelősség mindenképp a hallgatóé, a hatalmon lévőé (pap/anya), akinek tudnia kell, mit ért a beszélő az általa használt szavaktól eltekintve is.

Huszár Ágnes a *társadalmi nemek* közötti nyelvhasználati különbségekben a nagyobb hatalommal bírót úgy jellemzi, mint akinek joga van a beszédhez, és akinél az agresszió nyelvi kifejeződése is keresendő.

Amint látható, a hatalom nyelvének témaköre számtalan elemet tartalmaz, és sok diszciplínát érint. A politikai pletyka, a homlokzat védelme, a manipuláció, a beszédaktusok, a grice-i pragmatika, a diktatúrák nyelvhasználatának történeti áttekintése mind egy-egy érdekes előadás témája lehet.

Meggyőződésem, hogy az évekig szaknyelvet tanító, nyelvszakos kollégák meg fogják találni helyüket és kurzusaikat az új társadalomtudományi karokon vagy szociológiai intézetekben és kitűnő nyelvismeretük vonzza majd a hallgatókat. De mi lesz a spanyol, olasz, francia, arab szakos szaknyelvi tanárokkal? Amit ők tudnak, az már nem kell a felsőoktatásnak? Tapasztalatom szerint, amit a Közgáz nyelvi tanszékeinek tanárai tudnak szakterületükön, azt más nem tudja tanítani az országban.

Irodalom

- Connolly, William E. 2000. A diskurzus politikája. In: Szabó M., Kiss B., Boda Zs. (eds.) *Szövegváltozatok a politikára*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas. 500-525.
- Huszár Ágnes. 2002. *Kiadatlan előadásjegyzetek*. Pécs: PTE.
- Klemperer Victor. 1984. *A Harmadik Birodalom nyelve*. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadása.
- Lasswell, Harold D. 2000. A hatalom nyelve. In: Szabó M., Kiss B., Boda Zs. (eds.) *Szövegváltozatok a politikára*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas 11-28.
- Síklaki István. 1994. *A meggyőzés pszichológiája*. Budapest: Scientia Humana.

Zur Forschungsmethodik einer empirischen Untersuchung über Sprache und Identität in Bohl/Bóly

Figura Krisztina

1. Einstieg in den Gegenstandsbereich

Den Gegenstand der Forschung bildet die sprachliche Situation der deutschen Sprachgemeinschaft in einer Branauer Kleinstadt Bohl/Bóly, wo Anfang des 20. Jahrhunderts zwei soziale Schichten (Handwerker und Bauern) die Bevölkerung bildeten. Infolge der jahrzehntelangen divergenten Lebensführung und der bewußten Absonderung der sozialen Schichten entstand mit der Zeit eine diglotte Sprachgemeinschaft. Die intralinguale Diglossie (Gerner 1994: 84) lässt sich mit der Verwendung zweier – strukturell und funktional – verschiedener Varietäten der deutschen Sprache charakterisieren: die Bauern sprachen die rheinfränkische Mundart, die Handwerker-schicht bediente sich der städtischen Umgangssprache bairisch-österreichischer Prägung (Hutterer 1961). Als Folge der geschichtlichen Entwicklungen und der Lebensführung der Handwerker bildete sich die interlinguale Diglossie heraus, die in der unterschiedlichen Domänenverteilung der ungarischen Sprache und der deutschen Varietäten zum Vorschein kam. Bei den Handwerkern war das Ungarische die die meisten Domänen beherrschende high-language, im Kreise der Bauern blieb der rheinfränkische Dialekt auch unter funktionalem Aspekt die high-variety. Die Untersuchung versucht die genannten Diglossie-Situationen in ihrer Statik und Dynamik zu beschreiben und somit einen Beitrag zur Sprachkontaktforschung zu leisten.

2. Forschungskomplexe

Im Mittelpunkt der Forschung stehen die sprachexternen Folgen des Sprachkontaktes. Fünf Forschungskomplexe wurden ausgesucht:

(1) Der Sprachgebrauch wird durch die synchrone Beschreibung des Kommunikationsprofils der Sprachgemeinschaft, mit der Beantwortung der Frage “Who Speaks What Language to Whom and When?” (Fishman 1965) untersucht.

(2) Bei der Sprachkompetenz wird die Rezeption und Produktion der deutschen Varietäten und der ungarischen Sprache nach der subjektiven Einschätzung der Probanden erörtert.

(3) Die Erforschung der Spracherziehung ermöglicht die Vorstellung der Familienstrukturen, der primären Sozialisationsstrategien und -modelle der sozialen Schichten.

(4) Mit Hilfe der Attitüdenforschung werden die Einstellungen inter- und intraethnisch zu den hiesigen Sprachen und Varietäten erfasst.

(5) Beim Forschungskomplex “Identität” werden die verschiedenen Ausprägungsformen der Identität untersucht und die prägenden Merkmale analysiert (s. ausführlicher Figura 2005).

3. Forschungsmethodik

3. 1. Auswahl der Grundgesamtheit

In der Ortschaft leben heute 3911 Personen, von denen sich bei der letzten Volkszählung 1136 zur deutschen Minderheit bekannten. Wegen der Größe der deutschen Sprachgemeinschaft wird auf eine totale Erhebung verzichtet und eine repräsentative Stichprobe gezogen, die auf der Schichtenzugehörigkeit der Probanden basiert. Die deutsche Sprachgemeinschaft in Bohl war Anfang des 20. Jahrhunderts nicht einheitlich, die zwei großen sozialen Schichten brachten ihre Divergenz u.a. auch im Vereinswesen zum Ausdruck. Die Vertreter der Bauernschicht verbrachten ihre Freizeit im Némethőlyer Katholischen Jünglingsverein, die Handwerker aber getrennt im Némethőlyer Katholischen Gesellenverein. Die Vereinsbücher beider Jugendgruppen sind aus der Periode zwischen 1900 und 1910 erhalten geblieben. Als Ausgangsvariable meiner Forschung wählte ich die Schichtenzugehörigkeit und aus den Vereinsprotokollen ausgegangen legte ich die Ausgangsgeneration (Generation 0) fest. Da von diesen Vereinsmitgliedern heute keines mehr lebt, versuchte ich mit Hilfe der Archivforschungen ihre Stammbäume zusammenzustellen, um zu den heutigen Familienangehörigen zu gelangen. Dieser zeitaufwendige Prozess kostete mich ein halbes Jahr, doch als Ergebnis werden in der Forschung 15 Handwerker- und 15 Bauernfamilien jeweils mit drei Generationen (insgesamt über 110 Probanden) untersucht.

Nach der Variable "Alter" wurden die Generationen ausgewählt. Die ältere Generation (Generation I) bilden die Personen, die vor 1940 geboren wurden, zu der mittleren Generation (Generation II) zählte ich die Personen, die zwischen 1940 und 1960 zur Welt kamen, und die Vertreter der jungen Generation (Generation III) bilden die Probanden zwischen 18 und 45 Jahren. Die mittlere Generation ist in der Untersuchung zahlenmäßig am stärksten vertreten (die ältere Generation bilden 27 Personen, die mittlere 45 und die junge Generation 40 Personen).

Die Variable "ethnische Abkapselung" (Gerner 2003: 17) spielte bei der Auswahl der älteren Generation eine entscheidende Rolle. Unter Endogamie verstehe ich die Eheschließungen innerhalb der deutschen Sprachgemeinschaft, so wurden Mischehen zwischen den Schichten der Handwerker und Bauern akzeptiert, Familien mit Mischen zwischen den Ethnien aber abgelehnt. Bei der mittleren und jungen Generation wird untersucht, ob und wie die Endogamie weiterlebt und ob der Familienberuf auf die nächste Generation vererbt wird/wurde. Als weiteres Kriterium gilt, dass alle Probanden in Bohl wohnhaft sind.

3.2. Multimethodische Herangehensweise

In den neuesten empirischen soziolinguistischen Forschungen hierzulande (Bindorffer 2001; Deminger 2004; Gerner 2003; Mirk 1997; Thelen 1997) und in der Fachliteratur wird die Triangulation, unter der man die multimethodische Herangehensweise bei einer empirischen Untersuchung versteht, immer öfter praktiziert und beschrieben. Die methodologische Triangulation, bei der entweder verschiedene Techniken innerhalb einer Methode oder qualitative und quantitative Methoden kombiniert werden, lässt ein sprachliches Phänomen aus mehreren verschiedenen Perspektiven beschreiben und holistisch betrachten (Deminger 2004: 32). Im Sinne der (between or

across method) Triangulation werden im Rahmen dieser Forschung verschiedene qualitative und quantitative Methoden angewandt und ein "mehrschichtiges Untersuchungsmodell" erarbeitet, dessen Elemente kurz vorgestellt werden.

3.2.1 Das Experteninterview

Die Erhebungstechnik "Experteninterview" wurde in der Ortschaft bei jeweils drei Vertretern der Handwerker- und Bauernschicht aus den älteren und mittleren Generationen herangezogen. Die Schlüsselinformanten wurden wegen ihrer Kompetenz und ihres Expertenwissens über die deutsche Sprachgemeinschaft ausgewählt, sie arbei(te)ten entweder in leitenden Positionen, sind auf dem Minderheitengebiet aktiv tätig oder man hält sie für die Kenner der Ortsgeschichte. Für die leitfadenorientierte Gesprächsform wurden Themenkomplexe erarbeitet, aus denen einige hier veröffentlicht werden:

a) die **Geschichte** der deutschen Sprachgemeinschaft in der Ortschaft; Traditionspflege;

b) das **Sprach- und Varietätenspektrum** der Ortschaft, sowie deren Veränderungen; Sprach- und Varietätenwahl der verschiedenen sozialen Schichten, sowie diese Wahl beeinflussende Faktoren; Domänenverteilung der Sprachen und Varietäten (Familie, Freundeskreis, Arbeitsplatz, Schule, Kirche, Amt, Kulturorganisationen usw.); aktive und passive Sprach-/Varietätenkompetenz der Handwerker und Bauern, heutige sprachliche Situation;

c) **Familienmodelle** der sozialen Schichten; Unterschiede in der primären Sozialisation der Kinder; Bedeutung des zweisprachigen Unterrichtes für die Bewohner heute; soziale Netzwerke innerhalb der Familie, Häufigkeit des Kontaktes zu den einzelnen Familienmitgliedern; Vererben und Weiterführung des Familienberufes;

d) **Sprachbewertung und Attitüden** der sozialen und ethnischen Gruppen zu den Sprachen und Varietäten der Ortschaft; Prestige-Sprache und Prestige-Varietät; Sprachloyalität;

e) **Ethnische Identität**; Stereotypen; inter- und intraethnische Bewertung der sozialen Gruppen; Faktoren der Identitätsbildung; Medienlandschaft; Kulturpflege; politische Vertretung der Sprachgemeinschaft; Gründe für das offene Bekenntnis oder für die Leugnung der Identität.

Die aufgrund dieser Technik erhobenen Daten dienen dazu, die Relevanz und Richtigkeit der Auswahl der Probanden zu überprüfen, sowie mehrere Fragen des standardisierten Fragebogens neu zu formulieren, zu spezifizieren oder zu konkretisieren.

3.2.2 Das Gruppeninterview

Die Zusammenkünfte der Deutschklubmitglieder im Seniorenheim der Ortschaft bieten die Möglichkeit an, die Methode des Gruppeninterviews auch einzusetzen. Diese organisierten gemeinsamen Programme werden oft auf Video aufgezeichnet und im örtlichen Kabelfernsehen gesendet. Obwohl die technische Verwirklichung dieser Methode eine große Herausforderung ist, würde ich sie einsetzen. Das Ziel dieser Untersuchung wäre, die im Sprachverhalten der Handwerker und Bauern heute noch existierenden Unterschiede aufzudecken.

3.2.3 Der Fragebogen

Die Basis der Untersuchung bildet ein im Rahmen eines standardisierten Interviews erfragter Fragenkatalog, mit dem die Daten der fünf Forschungskomplexe erhoben werden. Mit dem Fragebogen werden einerseits Sozialdaten - so zum Beispiel Daten über Alter, Schul- und Berufsausbildung, ethnische Identität, kulturelles Leben, Ortstloyalität, inter- und intraethnische Beziehungen – gesammelt, andererseits Sprachdaten, die den Sprachgebrauch, die Sprachkompetenz, die Spracherziehung, die Attitüden und die Identität erfassen. Um die statistische Auswertung der Daten zu erleichtern, wurden hauptsächlich geschlossene Fragen mit mehreren Alternativen oder gut kodierbare offene Fragen formuliert. Wegen Platzmangel stehen hier nur eine Alternativfrage und eine Frage mit tabellarischer Antwortmöglichkeit zum Thema Sprachgebrauch.

Welche Sprache haben Sie als erste gelernt?
a) nur den deutschen Dialekt
b) nur Ungarisch
c) nur Hochdeutsch
d) parallel den deutschen Dialekt und Ungarisch
e) parallel Hochdeutsch und Ungarisch

Beispiel (1): Alternativfrage

Familie	Nur Ungarisch	Nur Dialekt	Nur Hochdeutsch	Ungarisch und Dialekt	Ungarisch und Hochdeutsch	Dialekt und Hochdeutsch
Mutter						
Vater						
Großmutter mütterlichers.						
Großvater mütterlichers.						
Großmutter väterlichers.						
Großvater väterlichers.						
Schwiegervater						
Schwiegermutter						
Kind						
Enkel						
Geschwister						
Ehepartner						
Sonstiges						

Beispiel (2): Wie sprechen Sie mit den Familienmitgliedern

¹ A dolgozat táblázatai csak a felmérés szemléltetésére szolgálnak, kitöltetlen változatok.

3.2.4. Das semantische Differential

Das semantische Differential wurde zur Messung kollektiver Einstellungen zu Sprachen, Varietäten und ihren Sprechern von der empirischen Sozialforschung und der praktischen Psychologie erarbeitet (Löffler 1985: 45). In dieser Erhebung wird das genannte Polaritätsprofil im Rahmen des Fragebogens vor allem bei den Attitüden zum Ungarischen, zum Hochdeutschen und zum Dialekt, sowie bei den Stereotypen über die Ungarn, Deutschen, Handwerker und Bauern eingesetzt. An einer fünfpunktigen Skala findet der Proband semantisch bipolare Adjektive und muß diesen Eigenschaften den entsprechenden Wert zuordnen. Hier ein Beispiel zur Einstellung gegenüber dem deutschen Dialekt:

Eigenschaft	Trifft sehr zu (1)	Trifft etwas zu (2)	Neutra l (3)	Trifft etwas zu (4)	Trifft sehr zu (5)	Eigenschaft
Der Zeit entsprechend						Veraltet, altmodisch
Emotional beladen						Gefühllos
Einfach, schlicht						Schwer, kompliziert
Vollwertig						Mangelhaft
Minderwertig						Hochgeschätzt
Privat, familiär						Offiziell
Fremd						Eigen, vertraut
Nützlich						Nutzlos
Klingt schön						Klingt häßlich

Beispiel (3) Einstellung gegenüber dem deutschen Dialekt

Wichtigkeit: 1= überhaupt nicht wichtig, 2= nicht so wichtig, 3= ich weiß nicht, 4= wichtig, 5= sehr wichtig	1	2	3	4	5
Die Sprache meiner ethnischen Gruppe zu bewahren, zu pflegen und weiterzugeben.					
Die Entstehung, Geschichte und heutige Lage meiner ethnischen Gruppe zu kennen.					
In Vereinen und Organisationen meiner ethnischen Gruppe tätig zu sein, an Programmen mitzuwirken.					
Meine Zugehörigkeit zu einer ethnischen Gruppe offen zugeben.					
Nur innerhalb meiner ethnischen Gruppe zu heiraten.					

Beispiel (4): Identitätsbildung

3.2.5. Die teilnehmende Beobachtung

Die teilnehmende Beobachtung wird als ergänzende Methode in der konkreten Empirie angewandt. Ich bin selbst Mitglied der Bohler deutschen Minorität, so bietet sich die Möglichkeit an, mich an Aktivitäten und Programmen der deutschen Sprachgemeinschaft zu beteiligen. Auf dieser Weise können – mit Rücksicht auf das Beobachter-Paradox – die natürlich verlaufenen, ungestörten Sprach- und Kommunikationsprozesse der Ungarndeutschen in Bohl beobachtet, dargestellt und interpretiert werden.

Literatur

- Bindorffer, Gy. 2001. *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Deminger, Sz. 2004. *Spracherhalt und Sprachverlust in einer Sprachinselsituation. Sprache und Identität bei der deutschen Minderheit in Ungarn*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Figura, K. 2005. Sprachgebrauch und Identitätsbildung bei den Ungarndeutschen in Bohl/Bóly. In: Cs. Jónás, E., Székely, G. (szerk.) *Nyelvek és nyelvoktatás Európa és a Kárpát-medence régióiban*. Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó. 157-163.
- Fishman, J. 1965. Who Speaks What Language to Whom and When? *La linguistique* 2. 67-88.
- Gerner, Zs. 1994. Deutsch in anderssprachiger Umgebung. Zur Thematik und Methodologie einer empirischen Untersuchung. In: Wild, K. et al. (Hrsg.) *Begegnung in Pécs/Fünfkirchen. Die Sprache der deutschsprachigen Minderheit in Europa*. Pécs: Janus Pannonius Universität. 83-95.
- Gerner, Zs. 2003. *Sprache und Identität in Nadasch/Mecseknádasd. Eine empirische Untersuchung zur Sprachkontaktsituation und Identitätsbildung in der ungarndeutschen Gemeinde Nadasch*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut.
- Hutterer, C. J. 1961. Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn. In: Grosse, R. (Hrsg.) *Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen*. Berlin.
- Löffler, H. 1985. *Germanistische Soziolinguistik*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Mirk, M. 1997. Sprachgebrauch in Pilisszentiván/Sanktiwan bei Ofen. In: Manherz, K. (Hrsg.) *Ungarndeutsches Archiv I*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut. 99-238.
- Thelen, T. 1997. *Ethnische Identität und soziale Netzwerke. Eine Fallstudie bei Ungarndeutschen in Pécs*. Köln.

Az asszony vagy ördög, vagy angyal. A nő-kép magyar és spanyol közmondásokban

Géró Györgyi

A következő tanulmányt leginkább a történeti szociolingvisztika műfajába lehetne sorolni, amely a társadalmi értékek, normák, szerepek nyelvben megjelenő lenyomatának, jelen esetben a társadalom nő-képének feltárására vállalkozik. Történeti, ameny-nyiben a kutatás megelőző történelmi korszakokra irányul. Más megközelítésben összehasonlító frazeológiai vizsgálat, mivel forrásául a magyar és a spanyol frazeológiai egységek szolgálnak.

Lehet-e a frazeológiai kincs történeti forrás? Minden frazeológiai egység egy hosszabb rögzülési folyamat eredménye, tehát lényegéből fakadóan korábbi történeti korok tanúja. Idiomatikus volta pedig azt jelenti: közösség specifikus, egy közösségre jellemző, egy közösség közös tudása. E sajátosságai révén tehát különösen alkalmas arra, hogy átörökítse egy nyelvközösség társadalmi szintű ismereteit, így lehetővé téve a történelmi korszakokon átívelő kommunikációt. Közvetlen ismeretközvetítő funkciót különösképpen a proverbiumok, azaz a közmondások, a szállóigék és az aforizmák látnak el: "A szólás és a közmondás beszédbeli szerepét tekintve úgy viszonylik egymáshoz, mint a szó és a mondat. A szólást, noha ez is mindig több szóból álló kifejezés, mondanivalónk közlésekor olyanféle jelentésbeli egységként használjuk, mint amilyen egység a jelentés szempontjából a szó is. (...) A közmondások ellenben mindig mondat értékűek, azaz önmagukban is kifejezik a beszélőnek a valósághoz való viszonyát." (O. Nagy 1982:12.) Így, ha esetünkben meghatározott tárgykörben akarunk vizsgálni, elsősorban parémiákkal fogunk találkozni, hiszen a szólások túlnyomó része, kisebb szerkezeti egység lévén, nem szerveződik témakörök szerint. A klasszikus magyar szólás- és közmondásgyűjtemény (O. Nagy 1982.) csaknem száz állandósult szókapcsolatot tartalmaz az *asszony* és *asszony*- címszók alatt. Ezek túlnyomó többsége – nyolcvan – közmondás, és csupán tizenhét a szólás. A várokozásnak megfelelően az erős kisebbségben maradt szólások közül is tizenkettő szóláshasonlat, azaz az összetett, mondatformájú szólások közé tartozik, amelyek valamely tulajdonságot fejeznek ki mondat formájában, vagyis a közmondások egy fajtájához hasonlóan értékítéletet közölnek.

A közmondások hagyományos tematikus, illetve eredet szerinti csoportosításával szemben *A magyarság néprajzában* Tolnai Vilmos a beszélő szándéka szerint rendszerezi a közmondásokat: megállapítást közlő, mérlegelést, értékelést kifejező valamint tanácsot tartalmazó csoportot különít el. Ez a szemlélet a beszédaktusok fajtáival rokon felosztást követ, amennyiben a beszélő szándékát vizsgálja, ezért elemzésünk egyik szempontja lehet.

Nyelcvan közmondásunkból tizenhét ad tanácsot, tizenhat fogalmaz meg értékítéletet, míg a fennmaradó 62,5 % megállapítást közöl a világ asszonyokkal kapcsolatos dolgairól.

A közmondásokban előforduló leggyakoribb, pozitív tartalmú jelzők a következők: *szép, jó, szemérmes, friss, csendes, mosolygós, okos, serény*, a negatív jelzők száma ezt jóval meghaladja: *mérges, kurva, egyszeri, részeg, tanyai, vén, szóbeli, kurafi, rossz, lusta, haragos, szakállas, süveges*.

Tartalmukat tekintve a legtöbb, tizenhárom erkölcsi tartalmú, hét a szépségre vonatkozik, öt-öt a szorgalomra, a pletykálkodásra, a nők megbízhatatlanságára, illetve családban elfoglalt helyére. Négy-négy az iszákosságról szól, illetve a nők veréssel való nevelésére biztat, míg három-három a női sírást emlegeti, valamint a veszekedős asszonyokat.

A legfontosabb társadalmi problémának a nőkkel kapcsolatban tehát **erkölcsi magatartásuk** látszik: hűtlenségük, szemérmertlenségük, ingatagságuk. Mindez természetesen szoros kapcsolatban van a gyakoriság szempontjából második helyen álló **szépséggel**, ami mint tulajdonság természetesen már nem feltétlenül ítéltetik meg negatívan. A közmondásokat leginkább őrző közösségben, a paraszti társadalomban alapkérdés volt a családi gazdaság sorsa, a család boldogulása szempontjából, hogy az asszony kellően **dolgos, szorgalmas-e**. Így a női restséget, lustaságot mélyen elítélik, és ez, mint nevelési probléma is felvetődik. A társadalomnak a **patriarchális családi értékrend és modell** szerint kellett szerveződnie, a családfő tiszte mindenkor a férfit illette. Ahol a nő hordta a *süveget/kalapot/gatyát/nadrágot*, azaz a *szakállas nőt* természet ellen valónak ítélték, és gúnyolták. A nőket jellemző alapvető tulajdonságként a **pletykálkodást, a megbízhatatlanságot, a veszekedős, morgós természetet, a könnyű és sokszor céltudatos sírást** emelik ki. Az így kibontakozó negatív nőfigurával szemben pedig egyetlen célravezető nevelési módszert javasol: a **verést**.

A Campos-Barella (1993) közmondásszótárában szereplő, nőkkel kapcsolatos közmondások száma nyolcvanhárom, a beszélő szándéka szerint arányosan megoszlanak a tanácsot adó, értékítéletet és megállapítást közlő típusúak. A leggyakoribb pozitív jelzők: *hermosa* 'szép', *rica* 'gazdag', *honesta* 'becsületes', *honrada* 'tisztességes', *casta* 'erényes', *buena* 'jó', *compuesta* 'ápolat', *pulida* 'kiszépített', *apuesta* 'jó külsejű', a legfontosabb negatív tulajdonságok pedig: *liviana* 'könnyűvérű', *jimia* 'majom kinézetű, csúnya', *vocinglera* 'nagyhangú', *desenfadada* 'szemérmertlen, gátlástalan', *brava* 'vad', *loca* 'bolond', *algarera* 'nagyszájú', *artera* 'ravasz', *placera* 'csavargó, tekerdő'.

A magyar közmondásoknál leírt témák ismétlődnek, bizonyos arányeltolódással: a spanyol társadalomban az erkölcsi magatartás még fontosabb helyet foglalt el. Láttuk, hogy a legtöbb, 12 magyar mondás ezzel foglalkozott, a spanyoloknál ez 20-ra emelkedik. A **becsület, tisztesség** a spanyol irodalom arany századának központi témája, fő műfaja a *dramas de honor*, a becsületdrámák. A spanyol nőktől nem csupán a szemérmességet kérik számon, hangsúlyos helyet kap az erényesség, tisztesség, becsületesség, a tisztességes nő egyik alapvető tulajdonsága, hogy **otthonülő**. Erre vonatkozóan a Lorca-drámák nőalakjaiban is találunk a 20. századig ívelő párhuzamokat. A **szorgalom** is fontos tulajdonság, nemcsak mint a gazdaság előrevivője, hanem, még az erkölcsnél maradva, az elfoglaltság a tisztesség zálogaként jelenik meg, míg a tétlenség a bűn melegágya lehet. A **férfi családfői szerepe** ott is megkérdőjelezhetetlen, ugyanúgy ostromozzák azt a házat, ahol az asszony parancsol. A főbb női tulajdonságok éppúgy a **pletykálkodás, a veszekedős természet, a megbízhatatlanság**. Nagyobb szerepet kap azonban az ész, vagyis inkább az asszony **észbeli korlátai**, akinek képességei csak a mindennapi élet apró problémáinak megoldásáig terjednek.

Ha a közmondások szókinszét tovább vizsgáljuk, mindkét nyelven hasonló témakörök bontakoznak ki. Első helyen a gazdasszonyi szerephez kötődő szavak szerepelnek: *főztje*, *olajoskorsója*, *fazékoldal*, *vászon*, *kötény*, *ing*, *kávéfőzés*, *rántotta*, *habarta*, illetve *hilar* ‘fonni’, *delantera* ‘kötény’, *tocino* ‘szalonna’, *olla* ‘fazék’, *escoba* ‘seprő’, *sardina* ‘szardínia’, *ceniza* ‘hamu’, *pera* ‘körte’, *gallina* ‘tyúk’, *cibera* ‘lucerna’, *camuesa* ‘almaféle’, *huevo* ‘tojás’, *tela* ‘szövet’.

Nem érdektelen megfigyelni, kihez, vagy mihez hasonlítják a nőt. A magyar közmondásokban *ló*, *lúd*, girhes *disznó*, *eb* fordul elő, a spanyolokban leggyakoribb a *mula* ‘öszvér’, de előfordul *caballo* ‘ló’, *potro* ‘csikó’, *picaza* ‘szarka’, *galga* ‘agár’, *gallina* ‘tyúk’, *perro* ‘kutya’. A hasonlóság alapja a magyarban mindig negatív tulajdonság, a spanyolban is túlsúlyban vannak a negatív vonások.

A nőkhöz kapcsolódó magyar és spanyol közmondáskincsben kifejezett párhuzamokat találunk tehát, mind az előforduló témákban, mind a megközelítésben, a kirajzolódó társadalmi szerepekben és az értékrendben egyaránt.

A nőgyűlölet kedvelt témája más népek közmondáskincsének is. A kutatás szerint ennek fő forrásai a következők:

1. a Biblia,
2. az egyházatyák nyilatkozatai,
3. ókori görög és latin szerzők műveiből származó szállóigék,
4. latin és más nyelvű proverbiumok.

Az európai nőgyűlölet eredete tehát részben a Szentírásban, a Teremtés 2. könyvében keresendő, ahol Éva teremtése másodlagos, célja, hogy Ádám „segítsége” legyen, a testéből vétetik, tehát része, alárendeltje a továbbiakban. Véletlen-e, hogy a héberben a *tsela* ‘borda’ egyben szerencsétlenséget is jelent (Chenoll Alfaro 1996: 29)?

A Teremtés könyvének legalaposabb, Szent Ágostoni kommentárja szerint az egész teremtett világ hierarchikus szerkezetű, az egyik, jelen esetben a férfi, irányít, a másik, vagyis a nő, engedelmeskedik. A *rationem* más néven *virilisnek* mondják: az ész nem más, mint férfiúi princípium, a női pedig az *appetitus*, a vágy. A nőben az állati, a vágyódó rész van túlsúlyban, míg a férfiban az ésszerű, vagyis a szellem kerekedik felül. Következésképpen a férfi uralkodik, afféle közvetítő Isten, a bölcsesség forrása, akinek engedelmességgel tartozik, és a nő között, akit irányítani kell (Duby 2000: 249). Ezek az eszmék itatják át a középkorban az egyház nő-felfogását.

A klasszikus ókori irodalomban, a görögöknél Hesziadosz után jelenik meg a nőgyűlölet nagyon erős tendenciája, mely szerint a nő minden rossz forrása és oka, lásd Euripidész: *Médea* (Durán López 1996: 48). Hasonló képet mutatnak a latin szerzők (Vergilius, Ovidius, Seneca) művei is, valamint az ókori közmondások. Ezek hatása ma is kimutatható, O. Nagy Gábor gyűjteményében tizenhárom közmondás közvetlenül megfeleltethető valamely latin bölcsességnak (Bánk 1992). Campos-Barella közmondás szótárában tíz párhuzamot találunk. A sírás, a pletykálgatás, a megbízhatatlanság, az asszony, mint szükséges rossz, a verés tehát az ókortól levezethető toposzok vélhetően a legtöbb európai nép szólás- és közmondáskincsében, ugyanúgy, ahogy e közös kulturális hagyományból táplálkozó magyar és spanyol nép esetében láttuk.

A nőgyűlölet a középkorban éri el csúcspontját, majd az ellenreformáció idején újra fellángol. O. Nagy Gábor hipotézise szerint az asszonycsúfoló magyar közmondások

nagy része később, a XVIII. század végén - a XIX. század elején keletkezhetett. Fő forrásukként pedig az ebben a korban divatosná vált asszonycsúfoló verseket jelöli meg, amelyek népkönyvekben, ponyvákban, kéziratos versgyűjteményekben terjedtek (lásd még Küllös 1999).

„A frazeologikus jelölés egyik nyelvben sem objektív, racionális úton megy végbe, hanem több érzelmi - indulati, asszociatív stb. jegyet tartalmaz. Hiszen az elnevezéskor a beszélő alany egyéni véleménye, álláspontja és értékítélete is szerepet játszik. (...) A legtöbb frazeologizmus az emberi érintkezés pszichikai és szociológiai tényezőit tükrözi valamennyi természetes nyelvben. (...) Szintén egyetemesnek tekinthetjük a negatív jelentéstartalmat kifejező frazeologizmusok egyértelmű túlsúlyát” (Földes 1987: 110).

Végül a címről néhány szót: honnan eredeztethető a nők ilyen ellentmondásos megítélése? Az Újszövetségben megjelenő szeplőtelen nő, Szűz Mária alakjával, a hozzá kapcsolódó – az Ibér-félszigeten igen kiterjedt, érzelmileg intenzíven átélt – Mária – kultusszal, a női szentek tiszteletével, a kolostorok lakóival az ószövetségi héber fel fogáshoz képest a kereszténységben a nő megítélése nem egyértelműen negatív, inkább ambivalens. Az előbb felsorolt „angyali” alakok mellett azonban ott vannak az inkvizíció által elítélt, a fekete mágiában és eretnekségben bűnösnek mondott boszorkányok is, közöttük elsősorban és döntő többségben nőket találunk, akik az ördöggel cimborálnak. „Az asszony vagy ördög, vagy angyal”.

Irodalom

- Chenoll Alfaro, R 1996. Eva y las hijas de Israel. In: Calero Secall, M.I., y Francia Somalo, R. (eds.): *Saber y vivir: Mujer, Antigüedad y Medioevo*. Málaga: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga. 19-42.
- Duby, G. 2000. *A nő a középkorban*. Budapest: Corvina.
- Durán López, M. 1996. Mujer y modalidades del saber en la Grecia Antigua. In: Calero Secall, M.I., y Francia Somalo, R. (eds.): *Saber y vivir: Mujer, Antigüedad y Medioevo*. Málaga: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga. 43-66.
- Földes Cs. 1987. A frazeológiai univerzálék és az idegen nyelvek tanítása. *Idegen nyelvek tanítása*, 1987/4. 109-116.
- Küllös I. 1999. Lányok és asszonyok a XVI-XVIII. századi közköltészetben. In: Küllös I. (ed.) *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. 121-134.

Források

- O. Nagy G. 1982. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat.
- G. Campos, Juana – Barella, Ana 1993. *Diccionario de Refranes*. Madrid: Espasa.
- Bánk J. 1992. *3500 latin bölcsesség*. Budapest: Szent Gellért Egyházi Kiadó.

A szlovák nyelv Magyarországon

Uhrin Erzsébet

A dolgozat a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete országos szociolingvisztikai projektjét mutatja be. Ismerteti a kutatás célkitűzéseit, a kutatási módszereket, a kutatott települések, intézmények kiválasztásának a szempontjait, a kutatócsoport összeállításának elveit, s bemutatja röviden a kutatást kezdeményező és szervező intézményt.

A szlovák kutatóintézet alulról jövő békéscsabai értelmiségi kezdeményezés eredményeként jött létre 1990-ben, tehát még a kisebbségi intézmények létrehozását engedélyező 1993-as Kisebbségi Törvény elfogadása előtt. Hivatalosan egy civilszervezet, a Magyarországi Szlovákok Szövetsége alapította meg Szlovák Kutatóintézet néven, mely abban az időben egyedülálló volt a maga nemében. A többi magyarországi kisebbség hasonló intézményeit később hozta létre, valószínűleg a példája nyomán is.

A kutatóintézet feladata a magyarországi szlovákok múltjának, jelenének történelmének, művelődéstörténetének és nyelvének a kutatása elsősorban az asszimiláció lassítása céljából. Sajátos vonása az intézménynek az interdiszciplináris jelleg. Az egyes tudományos diszciplínák érvényesülését a személyi feltételek határozzák meg. Jelenleg nyelvészeti, történeti, kulturális antropológiai, néprajzi, szociológiai és pedagógiai kutatásokat végzünk. A Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete kiadóként is működik, az anyagi lehetőségek függvényében igyekszik a kutatási eredményeket publikálni. Fennállása óta 30 szlovák, illetve kétnyelvű, szlovák-magyar nyelvű könyvet adott ki. Az intézmény fontos feladatának tartja a tudományos ismeretterjesztést, ezért A tudomány szemszögéből címmel szlovák, illetve kétnyelvű előadássorozatot szervez. Az utánpótlás-nevelést, a fiatalok megnyerését szolgálják az évente megrendezésre kerülő tudományos diákkonferenciák.

A vezetővel együtt három főállású, két félállású kutató, s egy címzetes tudományos munkatárs végzi a szakmai munkát. Egy főállású titkárnő és egy félállású könyvtáros segíti a tudományos munkatársak tevékenységét. (A kutatóintézetről bővebben lásd Gyivicsán – Chlebniczki 2003 és Gyivicsán – Uhrin 2005.)

A Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete megalakulása óta kiemelt feladatának tartja a szlovák nyelv kutatását. A hazai szlovák nyelvjárásokat azonban már az intézet létrejötte előtt is sokan kutatták (Štolc 1949; Ondrus 1956, Király 1953, 1962, 1965, 1993, Gregor 1975, 1993, Zsilák 1986; Balleková 2004a., b.). Ezek elsősorban dialektológiai munkák, amelyek a magyarországi szlovák nyelvjárásokat elemezik az anyaország nyelvjárástípusaiba való besorolás szempontjából, illetve az irodalmi nyelv és a nyelvjárások viszonyát vizsgálják. A magyarországi szlovák népi írásbeliséggel azonban már kevesebb tanulmány foglalkozik (Király 1965, Dedinszky 1974, Janecskó 1979, Gyivicsán 1987).

A mai magyarországi szlovák nyelv pedig csak néhány kutató érdeklődését keltette fel. Hiánypótló Gyivicsán Anna tudományos munkássága (1993, 1999, 2003, 2004.), kutatási eredményei a magyarországi szlovák nyelvszigetek etnokulturális változásaira, a

kétnyelvű kultúra funkciómodelljeire vonatkoznak, a nyelv - kultúra - közösség kapcsolatrendszerét tárják fel, s elemzik az anyanyelvi értékvesztés folyamatát. Zsilák Mária a magyarországi szlovák nemzetiség nyelvének funkcionális rétegződését vizsgálta több tanulmányában, tükrörfordításokkal, a magyar nyelvben található szlovakizmusokkal, s a szépirodalmi alkotások nyelvészeti elemzésével foglalkozott/foglalkozik (1991, 1996, 1999, 2004a., 2004b.).

Az anyanyelv kérdését nem kerülhette meg egyetlen szlovák nemzetiséggel foglalkozó kutató sem. Éppen ezért találunk a nyelvre vonatkozó értékes utalásokat, megállapításokat szinte minden magyarországi szlovákokkal foglalkozó tanulmányban (pl. Krupa 2000, 2004; Homišinová 2003, 2004; Tóth, I 2004; Chlebniczki 2004; Gombos 2004; Sebó 2005 stb.).

A kisebbségi nyelvészeti kutatások gyarapításához nagyban hozzájárult az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szláv Nyelvészeti Doktori Iskolája, melynek keretében született meg például *A békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználata* (Uhrin 2000/2004) és a *Čabiansky kalendár* nyelvszemlélete (Tuska 2002) című doktori értekezés. Számos ígéretes PhD-dolgozat van most is készülöben.

A szlovák nyelv Magyarországon című szociolingvisztikai projektum elméleti és módszertani kiinduló pontjául szolgáltak még az egyéb magyarországi, illetve a magyarsággal kapcsolatos kisebbségi szociolingvisztikai kutatások is (pl. Gal 1978, 1979, 1993; Kontra 1990a. b., 1991, 1992; Bartha 1993a. b. c., 1995, 1999; Kiss 1994). Mintát és ötleteket kaptunk a szomszédos országokban élő magyar és szlovák nyelvészekről: Péntek János magyar-román (pl. 1994, 1995), Dagmar Anoca szlovák-román (pl. 2004a. b.), Göncz Lajos magyar-szerb (pl. Göncz 1985, 1991), Miroslav Dudok szlovák-szerb (pl. 2004), kiemelten Lanstyák István (1991, 1993, 1996, 2004) és Szabó Mihály Gizella (1991, 1993, 1995) magyar-szlovák kutatási eredményeiből.

Öröndetes, hogy a magyarországi kisebbségek körében is teret hódítanak a szociolingvisztikai kutatások (pl. Erb 2005; Zádovich 1997). Különösen figyelemre méltóak Borbély Anna a magyarországi románok kétnyelvűségét elemző írásai (pl. 1993, 1997, 2001).

Az említett művek módszertani és elméleti segítséget jelentettek/jelentenek számunkra *A szlovák nyelv Magyarországon* című projektum kidolgozásához, melynek intézményünkben is vannak előzményei. Első lépésként 2004-ben kiadtuk *A békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználata* című PhD dolgozatot. Ebben az évben, 2005-ben jelent meg *A szlovák nyelvhasználat Békés megyében* című munka, mely szerzői kollektíva eredménye (Uhrin – Zsilák 2005), s 2007-ben tervezzük megjelentetni az országos szociolingvisztikai kutatás eredményeit.

A szlovák nyelv Magyarországon c. projektum fő kutatási célkitűzései a következők: Napjaink, tehát a 21. század elejének nyelvhasználatát kívánjuk feltérképezni, megörökíteni a szóbeli és az írásbeli kommunikáció legfontosabb színtereit, jellemezni a magyarországi szlovákok kétnyelvűségét, a nyelvvesztés és nyelvmegtartás folyamatát, megfogalmazni a nyelvi asszimilációt leginkább lassító nyelvmegőrzési faktorokat.

A szlovák nyelvhasználat, ill. nyelvpolitika szempontjából legmeghatározóbb intézményekkel, az iskolával – beleértve a köz- és felsőoktatást, – az egyházzal, a kisebbségi önkormányzatokkal, civil szervezetekkel kiemelten fogunk foglalkozni az egyéni nyelvhasználat vizsgálata mellett. Úgy ítéljük meg, hogy egy ilyen országos áttekintés-

ben helye van a magyarországi szlovákság legnagyobb hagyományú folyóiratai nyelvhasználati elemzésének is, mivel azok a szlovák nyelvhasználatot befolyásoló igen fontos faktorok. Ilyenek a *Ludové noviny* hetilap, a *Náš kalendár* évkönyv, a *Národopis Slovákov v Maďarsku* tudományos folyóirat, valamint a *Slovenčinár* pedagógiai, szakmai és módszertani folyóirat. Nem hiányozhat egy adott kisebbség nyelvét elemző nyelvészeti munkából a még élő nyelvjárások bemutatása, valamint az elméleti és módszertani előzmények, források összefoglalása és a magyarországi szlovákok nyelvével foglalkozó bibliográfia sem. Kutatási megállapításainkat konkrét szövegekkel kívánjuk alátámasztani, szemléltetni.

Nem tudunk a kutatás megvalósulása során eljutni minden településre és intézménybe, mivel a magyarországi szlovákok nyelvszigeteken, szórványokban élnek, szondázásra van csak lehetőségünk. Felkeresünk azonban minden szlovák lakta megyét, és képviselve lesz a mintában minden településtípus, valamint a rá jellemző intézmények. Három települést kiemelten, külön is bemutatunk: Pitvarost mint alföldi kistelepülést, Pilisszentkereszt közepes nagyságú pilisi községet, és külön tanulmányban foglalkozunk a budapesti szlovákokkal és nyelvhasználatukkal, mivel a fővárosban jelentős számban élnek elsősorban az értelmiséget képviselő szlovákok.

Mivel elsősorban szociolingvisztikai kutatásról van szó, munkánkban a szociolingvisztika módszerei dominálnak. Ilyen a nyelvhasználati kérdőív, melyet 300 fővel terveztünk kitöltetni, az interjú, a résztvevő megfigyelés, mely az iskolák, egyházak, önkormányzatok, civilszervezetek vizsgálatakor lesz meghatározó módszer. A folyóiratok nyelvének elemzése pedig főként a dokumentumelemzésen alapul. A szociolingvisztika interdiszciplináris volta miatt azonban óhatatlanul már elsősorban a szociológia tudományterületének a módszerei is jelen vannak a munkában. A nyelvjárási kutatásokban pedig értelemszerűen a dialektológia módszerei érvényesülnek.

A projektumban részt vevő kutatók hazai és szlovákiai nyelvészek, doktoranduszok. Fontosnak tartjuk a szlovákiai kutatókkal való együttműködést, mely az utóbbi időben örömdetesen bővül.

A kutatást 1995-ben kezdtük el Békéscsabán, 2001-től Békés megyében folytattuk, 2002-től az ország más településeivel párhuzamosan végezzük. Az országos kutatást intenzívebben 2004 óta végezzük, most következik a munka dandárja és a finis. Terveink szerint 2007-ben fog a kétnyelvű könyv megjelenni *Slovenský jazyk v Maďarsku - A szlovák nyelv Magyarországon* címmel.

Végezetül ismertetem a kutatás várható eredményeit: A magyarországi szlovákok szlovák nyelvhasználatát nyelvészeti, elsősorban szociolingvisztikai, de dialektológiai szempontból is nagyon érdekes. Az idősebbek többsége a közép-, kelet-, illetve a nyugatszlovák nyelvjárást, pontosabban azok különböző helyi, igen archaikus változatainak valamelyikét beszéli. Az iskolákban, a médiában, a tudományban, a szépirodalomban valamint a katolikus egyházban az irodalmi nyelv használatos, amely azonban eltér a szlovákiai standard szlovák nemzeti nyelvtől, a szociolingvisztika terminológiája szerint annak egy kisebbség által használt változata. Az evangélikus egyház nyelve még napjainkban is a bibliai cseh nyelv, bár már erős hatással van rá úgy a helyi nyelvjárás, mint az irodalmi szlovák nyelv. A kisebbségi önkormányzatok és civilszervezetek rendezvényein, kiadványaiban egyaránt jelen van az irodalmi nyelv és a nyelvjárás is.

A magyarországi szlovákok nyelvhasználatára a kommunikáció minden szintjén a magyar nyelv uralkodó volta, dominanciája a jellemző. A szlovák másodnyelvi szerepet tölt, tölthet csak be, előzetes ismereteink, hipotézisünk szerint megállapítható ugyanakkor, hogy a szlovák nyelvhasználat területén az elmúlt időszakban jelentős eredmények születtek.

Irodalom

- Divičanová (Gyivicsán), A., Chlebnický, J. (szerk) 2003. Prvé desaťročie Slovenského výskumného ústavu – A Szlovák Kutatóintézet első évtizede 1990-2000. Békésska Čaba – Békéscsaba: VÚSM.
- Divičanová, (Gyivicsán), A., Uhrinová, A. (ed.) 2005. 15 rokov Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. – A Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete 15 éve. Békéscsaba, (Rukopis –Kézirat).
- Anoca, D. M. 2004. Slovenčina v Rumunsku. In: Uhrinová, A., Žiláková, M. (ed.): Slovenčina v menšinovom prostredí. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. Békešská Čaba: VÚSM. 145 – 156.
- Balleková, K. 2004. Z nárečových výskumov Slovákov v Maďarsku. In: Uhrinová, A., Žiláková, M. (ed.) Slovenčina v menšinovom prostredí. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. Békešská Čaba: VÚSM. 53 – 62.
- Bartha Cs. 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 268.
- Borbély A. 2001. *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya. 305.
- Divičanová, A. (Gyivicsán) 2004. Ambivalentné hodnoty slovenského jazyka v Maďarsku v stoeurópskom kontexte. In: Uhrinová, A., Žiláková, M. (ed.) Slovenčina v menšinovom prostredí. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. Békešská Čaba: VÚSM. 21 – 32.
- Dudok, M. 2004. Pulzačné vektory enklávnej slovenčiny. In: Uhrinová, A., Žiláková, M. (ed.) Slovenčina v menšinovom prostredí. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. Békešská Čaba: VÚSM.
- Göncz L. 1991. A vajdasági magyar-szerbhorvát kétnyelvűség pszichológiai kutatásai. In: Györi-Nagy S. – Kelemen J. (szerk.) *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I.* Budapest: Széchenyi Társaság. 88 – 99.
- Gyivicsán A. 1993. Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok. Budapest. 358.
- Gyivicsán A. – Krupa A. 1997. A magyarországi szlovákok. Útmutató Kiadó. Budapest. 128.
- Gyivicsán, A. 2001. Otázky vývoja kultúry I. – A kultúra fejlődés kérdései I. Premeny tradičnej kultúry Slovákov v Maďarsku. – A magyarországi szlovákok hagyományos kultúrájának változásai. Békésska Čaba – Békéscsaba: VÚSM. 163.
- Gyivicsán A. 2003. A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói I.-II. Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete. 388, 296.
- Homišinová, M. 2003. Slovenská inteligencia v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu. (Vybrané výsledky skúmania stavu etnickej identity). Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku. 301.
- Lanstyák I. 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában. In: Sorozatszerkesztő Kontra, M. A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén III.* Budapest – Pozsony: Oziris Kiadó, 368.

- Péntek J. 1995. Magyar nyelvi különfejlődés a Kárpát-medencében In: Máté L. (szerk.) XXV. *Kazinczy Napok Madách-Posonium Kassa 1994*. Bratislava.
- Szabó Mihály G. 1993. Nyelvhasználat és szociális háttér. In: Hegedűs R. – Kőrösi Zoltánné – Tarnói L. (szerk.) *Hungarológia 3*. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ. 59 – 86.
- Tuska, T. 2002. *A Čabiansky kalendár 1920 – 1939 évfolyamaiban megjelent cikkek nyelv- szemlélete*. Doktori disszertáció. Budapest-Békéscsaba: (Kézirat)
- Uhrinová, A. 2004. *Používanie materinského jazyka v kruhu békešskočabianskej slovenskej inteligencie* – Uhrin, E. A békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználat. Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete.
- Uhrinová, A. 2005. Používanie slovenského jazyka v Békešskej župe. In: Uhrinová, A., Žilák, M. (ed.) *Používanie slovenského jazyka v Békešskej župe*. Békešská Čaba: VÚSM. 72 – 143.
- Zádrovich B. 1997. 6. Identitástudat és nyelvhasználat összefüggése a Szombathe- lyen élő gradistyei horvátok körében. In: Gadányi K. (szerk.) *Bibliotheca Slavica Savariensis III*. Bokor J., Gutmann M. a Szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Fő- iskola Szláv Filológiai és Magyar Nyelvészeti Tanszékének kiadványa, 107 – 117.
- Zsilák M. 1991. A magyarországi szlovákok nyelvállapotáról és kétnyelvűségéről. In: *Két- nyelvűség a Kárpát-medencében I*. Budapest: Széchenyi Társaság. 53 – 61.
- Žiláková, M. 2004. Slovenčina v Maďarsku na začiatku 21. storočia. In: Uhrinová A., Žiláková, M. (ed.) *Slovenčina v menšinovom prostredí. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku*. Békešská Čaba: VÚSM 433 – 444.
- Žiláková, M. 2004. Dynamika jazyka Slovákov Maďarsku (= *A magyarországi szlovákok nyelvének dinamikája*) Opera Slavica Budapestiensia Linque Slavicae. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék. 220.
- Žiláková, M. 2005. Premeny neštandardizovaných a štandardizovaných pobôd slovenského jazyka v Békešskej Župe. Uhrinová, A., Žilák, M. (ed.) *Používanie slovenského jazyka v Békešskej Župe*. Békešská Čaba: VÚSM. 24 – 72.

Kétnyelvűség, interferencia-jelenség

Kovács Tímea

Előadásom a Balassi Bálint Intézet magyar nyelv kurzusán résztvevő angol-magyar kétnyelvű diákok beszédére jellemző sajátos nyelvi interferencia jelenségeket mutatja be az esetragok használatában.

1. Bevezetés

A kétnyelvű beszélők nyelvhasználatát a két nyelv eltéréséből adódó interferencia jelenségek teszik sajátossá. Az interferencia lehet pozitív transzfer abban az esetben, ha a két nyelv közötti strukturális hasonlóság grammatikailag helyes szerkezetek megalakítását segíti elő. Angol-magyar kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában az analitikus bázisnyelv, az angol struktúráinak megfeleltetése az agglutináló magyar nyelvben negatív interferenciát eredményez. A negatív interferencia-jelenségek megmutatják, melyek azok a negatív rutinok, amelyek az egyik nyelvből a másikra való váltás során a célnyelvben agrammatikus szerkezeteket idéznek elő (Misad 2002: 96).

2.1 A kutatás célja

Jelen kutatás célja szinkrón kutatási módszerrel felmérni, hogy az angol-magyar kétnyelvű beszélőkre legjellemzőbb nyelvi interferencia-jelenségek – jelen esetben az esetragok – az egyéves magyarországi tartózkodás és a nyelvi programban való részvétel hatására hogyan változnak. A korábbi kutatásokkal szemben (Kontra Miklós: South Bend, Bartha Csilla: Delray, Fenyvesi Anna: McKeesport, Bartha Csilla: New Brunswick) ezen kutatás egyediségét az adja, hogy az angol-magyar nyelvi interferencia-jelenségek változását egyéves magyar környezetben, folyamatos magyar nyelvi hatás mellett vizsgálja.

2.2 A vizsgálat módszerei

Kutatásaim során a rendszeres óralátogatást kérdőíves módszerrel és személyes interjúkkal ötvözem. A 2003/2004-es tanévben két hónapig rendszeresen látogattam a magyar csoportok óráit, és feljegyzéseket készítettem a gyakorlóközösség jellegzetes nyelvhasználatáról. Az idei tanévben (2004/2005) pedig a kezdetektől (október) figyelemmel követem mindkét magyar nyelvi csoport munkáját. A tanórák látogatásán kívül személyes interjúkat is készítek a diákokkal, egyet a tanév kezdetekor, a másodikat a végén. A kutatás most is tart, jelen cikk az eddigi eredmények egy részének ismertetése.

2.3 A vizsgált közösség

Az általam végzett kutatás a Balassi Bálint Intézetben tanuló nyugati szóránymagyar-ság köréből érkező ösztöndíjas diákok nyelvhasználati sajátosságaira irányul. A magyar nyelvi és hungarológiai állami ösztöndíj célja a nyugati diaszpórában élő, magyar származású fiatalok magyar nyelvtudásának és magyarságismeretének fejlesztése. A 10 hó-

napos képzésben magyarul beszélő, 18. életévüket betöltött, magyar származású fiatalok vesznek részt.

3. Társadalmi, közösségi és egyéni szociolingvisztikai tényezők

A kutatás alanyai közül (27) heten magyar nyelvterületen (Erdély, Budapest, Pécs, Szlovákia) születtek, egy Münchenben, ketten Ausztráliában, öten Kanadában, tizenketten az Egyesült Államokban. Hárman Ausztráliában, nyolcan Kanadában, tizenhatan az Egyesült Államokban élnek jelenleg. A külföldön születettek szülei többségben elsőgenerációs emigránsok, akik magyar nyelvterületen születtek, és vagy 1956-ban, vagy később, az 1980-as években hagyták el Magyarországot, Erdélyt, Szlovákiát vagy a Vajdaságot politikai vagy gazdasági okokból.

Az intézményes szocializációt minden adatközlő angol nyelvterületen kezdte, vagyis mindegyikük szimultán kétnyelvű. A családi szocializációt tekintve megállapítható, hogy otthon legalább az egyik szülővel mindenki magyarul beszél.

A nyelvmegőrzési szándékot illetően minden válaszadó hangsúlyozta, hogy szeretné a magyar nyelvet továbbörökíteni. Többen szeretnének Magyarországon élni és dolgozni. Számukra a magyar nyelv piaci értéke is megnő, hiszen minél jobban beszélnek magyarul, annál könnyebben illeszkednek be a magyar nyelvi környezetbe. Ők tehát erősebben motiváltak a nyelvmegtartást illetően.

Minden adatközlő esetében egy nagyon erős érzelmi motiváció is tetten érhető. Tíz hónapot töltenek el velük hasonló korú és etnikai háttérrel rendelkező társaikkal Budapesten. Az itteni élmények felerősítik bennük a magyar nyelv konkrét érzelmi értékét, ami többé már nem csak szüleik és nagyszüleik nosztalgikus nyelve.

4. Nyelvhasználati területek

Az általam leginkább vizsgált nyelvhasználati terület a magyar nyelvóra volt, amire nem kimondottan a spontán nyelvhasználat a jellemző, bár a diákok éppen azért járnak órákra, hogy magyarul beszéljenek. A tanár-diák, diák-diák interakciókat figyelemesebben tanulmányozva, bizonyos tendenciák és kommunikációs stratégiák így is megfigyelhetők. Diák-diák interakcióban a tantermen kívül egymás között mindig angolul beszélnek a diákok. Előfordul, hogy magyarul próbálkoznak, de szinte mindig átváltanak angolra, amint valamilyen nehézségbe ütközik a nyelvi kifejezés.

A tanórán, a tanárral való beszélgetés során is többször átváltanak angolra, főleg akkor, amikor úgy érzik, hogy a tanár nem része a köztük zajló kommunikációnak, vagy így próbálják kívülállását jelezni. Leginkább akkor, amikor megerősítést várnak egymástól egy-egy szó jelentésével kapcsolatban: „Az a *bearing*, a csapág?” Ez a fajta társalgási kódkeverés tehát jól példázza azt, hogy az angol a *mi-típusú* szolidaritást fejezi ki a résztvevők között (Wardhaugh 2002:93), és ezért használják egymás között, illetve informális helyzetben. A kérdőíves kérdésekre adott válaszok az angol nyelvi környezet nyelvhasználati területeiről árulnak el többet. Családon belül szinte mindenki magyarul beszél a szüleivel. A felmenő és Magyarországon élő rokonokkal mindenki csak magyarul beszél, de kortárs közegeben, testvérekkel már angolul.

A családon kívül már leszűkül a magyar nyelvhasználati területek száma. A magyar kultúra és nyelv hagyományos átörökítő helyszínei, az iskola és a templom (Bartha

1995/96: 414) azonban továbbra is funkcionálnak. Fontos kiemelni a cserkészmozgalmat, amely az egyéb intézményes magyar nyelvhasználati területeket egyre inkább háttérbe szorítva a magyar nyelvmegőrzés egyik legfontosabb színterévé válik (Papp 1981).

5. Nyelvhasználati sajátosságok, nyelvi interferencia

A kétnyelvű emigráns közösségekre a fokozatos nyelvcserre jellemző. Ez a folyamat együtt jár a kisebbségi, vagy emigráns nyelv funkcionális és rendszerbeli egyszerűsödésével (Bartha 1995/96: 419). Ez az egyszerűsödési, vagy szimplifikációs folyamat lehet belülről, vagy kívülről indukált. A belülről indukált szimplifikáció univerzális nyelvi jelenség. A kívülről indukált azonban a két nyelvi rendszer különbségéből, interferenciájából származik.

A kívülről indukált változások közé tartozik a kölcsönzés, az interferencia. Ez a kétnyelvű egyén nyelvhasználatában funkcionális és strukturális szinten egyaránt érezhető. A kétnyelvű egyén beszédében egyre dominánsabbak lesznek az analitikus (angol nyelvi) tendenciák az agglutinálóval (magyar) szemben: a segédigék használata felerősödik: a viszonyjelentéseket szintetikus szerkezet helyett inkább analitikus szerkezet fejezi ki, mint például a *-hat, -het* segédigékkel való kifejezése (Bartha 1995/96: 426). Jellemző még a jelzők analitikus használata (különösen a mennyiségjelzők egyes szám, többes szám névmás vonzata), a személyes névmások magyarban redundáns használata (Bartha 1995/96: 426).

Az óralátogatások és a személyes interjúk alapján azt tapasztaltam, hogy az esetragok használata az egyik olyan nyelvi szegmens, ahol az angol-magyar interferenciából származó, külsőleg indukált, sajátosan kétnyelvű használat a legmarkánsabban jelenik meg. Az esetragok használatában a következő folyamatokat véltem felfedezni:

5.1 Az esetragok sajátos használata

Az angolban az egyes szintaktikai (hely-, idő- és aszemantikus) viszonyok kifejezésére prepozíciós szerkezeteket használunk. A magyarban a toldalékok rendszere különbözik az indoeurópai nyelvekétől: a fenti viszonyrendszereket nem prepozíciós, hanem ún. posztpozíciós nyelvi jelek, szuffixumok, vagyis az esetragok fejezik ki.

Az angolban a prepozíciós szerkezetben használt főnév vagy főnévi csoport minden esetben jelöletlen alanyesetben áll, ezért az angol nyelvből átvett legjellegzetesebb negatív transzfer: az alanyeset túlzott használata olyan esetekben, ahol a sztenderd magyarban más eset lenne indokolt (Fenyvesi 1995/96:383):

„Tanultunk magyar **nyelvtan**, meg **történelem**”

„Amerikában is megtalálni a magyar **emberek**”

„Ugyanazok a **hibák** írok le”

„Néphagyományok összetartják az **emberek**”

„Kell a jó **állás** kapni” „Elvesztené minden politikai **erő**”

Ez a fajta angol-magyar interferencia gyakori az angol-magyar kétnyelvű beszédben, de a tudatosabb nyelvhasználattal párhuzamosan egyre inkább háttérbe szorul. Amikor azonban kódkeverés is történik a mondaton belül, akkor minden esetben a jelöletlen alanyeset jelenik meg tárgyeset funkciót betöltve:

„most tanulom az **accounting, marketing**, meg ilyeneket”

„De amikor elkezdtek a **kindergarten**, akkor azt mondták, hogy apukám angolul beszéljen velem”

A magyar nyelvre is jellemző univerzális szimplifikációs folyamat következtében a magyar anyanyelvi beszélők nyelvhasználatában egyre feltűnőbb az illativus (-*ba* / -*be*) inessivusi értelemben való használata (Kontra 2003). A vizsgált adatközlők esetében ez a tendencia nem jellemző, feltehetően azért, mert folyamatos nyelvi kontroll alatt elég hamar tudatosul bennük, hogy ez a nyelvhasználat stigmatizált, és igyekeznek elkerülni. Tudatos nyelvhasználati törekvéseikkel párhuzamosan megfigyelhető azonban az inessivus (-*ban* / -*ben*) rag hiperkorrekt használata illativusi értelemben.

„És amikor magyarok mennek **Amerikában**”

„Kínában mentem egy csoporttal”

„Mentünk **New Yorkban** látni egy barát”

Az angol *in* prepozíció idő-, hely- és aszemantikus határozót egyaránt betöltő funkcióval rendelkezik. A vizsgált adatközlők nyelvhasználatában megfigyelhető, hogy az *in* prepozíció magyar megfelelőjeként leggyakrabban a magyar inessivus (-*ban* / -*ben*) ragot használják. A magyarban differenciáltabb esetraghasználat így leegyszerűsödik.

A superessivus helyhatározó (-*n* / -*on* / -*en* / -*ön*) helyett inessivus:

„Kint van a parkban, a friss **levegőben**.”

„Harmadik **képben** 6 gyereket lehet látni”

„Ha **Magyarországban** vagy”

„Milyen **környékben** laknak a családom”

A superessivus időhatározó (-*n* / -*on* / -*en* / -*ön*) helyett inessivus:

„Nehéz volt az **elejében**”

6. Összegzés

Noha a vizsgált gyakorlóközösséget az általánosnál tudatosabb nyelvhasználat jellemzi, a nyelvi interferencia jelenségek előfordulása mind spontán, mind kontrolált beszédhelyzetben szabályszerű mintát követ. Az angol nyelvben megszokott rutin a magyar esetragok használatában azért eredményez negatív transzfert, mert az angolban a hasonló szintaktikai viszonyokat prepozíció és jelöletlen főnév szerkezettel fejezik ki. Ezt a nyelvi hiátust a kétnyelvű beszélők úgy töltik be, hogy a jelöletlen alanyesetet használják tárgyesetben is, illetve az *in* prepozíció tükörfordításaként az inessivusi (-*ban* / -*ben*) ragot a hely-, az idő- és az aszemantikus viszonyok érzékeltetésében. Az esetragok használata azt bizonyítja, hogy angol nyelvi környezetben, elegendő anyanyelvi hatás híján, felnőtt beszélők esetében az anyanyelvi kompetencia nem épül ki tökéletesen, teljes bonyolultságában (É. Kiss 2004:15). Az egyéves magyarországi tartózkodás rövidnek bizonyul ahhoz, hogy a negatív transzferek hatásában strukturális fejlődés mutakozzon. Tudatos nyelvhasználat és tanulással csökkenthető az interferencia-jelenségek előfordulásának gyakorisága, de mivel stabil kétnyelvűségről van szó, és mivel a magyar nyelv funkciói és spontán nyelvhasználati területei erősen redukáltak, ez tendenciózan az egyes beszélő motiváltságának a függvénye.

Irodalom

- Bartha, Cs. 1995/96. Social and Linguistic Characteristics of Immigrant Language Shift: The Case of Hungarian in Detroit. *Acta Linguistica Hungarica*. 43. évf. 3–4. sz. 405–431.
- É. Kiss, K. 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Budapest: Osiris.
- Fenyvesi, A. 1995/96. The Case of American Hungarian Case: Morphological Change in McKeesport, PA. *Acta Linguistica Hungarica*. 43. évf. 3–4. szám. 381–404.
- Kontra, M. 2003. Vizsgálati eredmények: A független változók hatásai a nyelvi változókra. In: Kontra, M. (szerk.). 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris. 85–165.
- Misad, K. 2002. Interferenciajelenségek és egyéb nyelvi sajátosságok a szlovák anyanyelvű hungarisztika szakosok igehasználatában.
- Lanstyák, I., Simon, Sz. 2002. *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. Pozsony: Kalligram. 95–101.
- Papp, S. M. 1981. *Hungarian Americans and their communities of Cleveland*. Cleveland State University.
- Wardhaugh, R. 2002. *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris.

Bevezetés a drámapedagógiába idegennyelv szakos tanárjelöltek számára

Lannert István

Az idegen nyelv oktatásában egyre nagyobb szerepet játszanak a különböző kommunikatív és interkulturális szemléletű módszerek. A szerepjátékok, az improvizáció és a szimuláció, mint nyelvpedagógiai fogalmak is átalakulnak.

Előadásomban a *Drámapedagógia idegennyelv szakos hallgatóknak* című speciálkollégium munkáját ismertetem, melyre a Károli Gáspár Református Egyetem drámapedagógiai speciálkollégiumán került sor, a Neveléstudományi Tanszék keretén belül, kéthetente négy órában. A speciálkollégium célul tűzte ki a drámapedagógia módszerének bemutatását, irányzatai felhasználási lehetőségeinek bemutatását az idegen nyelvi órán, „saját élménycsoport”- jelleggel, tréning munkaformában. A szemeszter végén a képzésben résztvevők záró dolgozatban adtak számot ismereteikről, s azok gyakorlati alkalmazásában szerzett készségeikről. A speciálkollégium egy creditpontot ért. A speciálkollégiumra 17 hallgató járt, lemorzsolódás nem volt, mindenki írt egy évfolyamdolgozatot. A résztvevők másod évtől ötöd évig minden évfolyamról jelentkeztek, s többségük angol szakos volt, de jelentkezett német, japán, holland szakos, illetve magyar, mint idegennyelv szakos hallgató is.

A bemutatás módja

- I. A foglalkozások menetének rövid ismertetője tematikai ismertető észrevételekkel együtt
- II. A hallgatói évfolyamdolgozatok csoportosítása, bemutatása.
- III. A speciálkollégium értékelése a hallgatók által, kérdőív formájában.
- IV. Összegzés

I. A foglalkozások menetének rövid ismertetője

IDÓPONT	TÉMA	ÉSZREVÉTELEK
Február 18. 1-4. foglalkozás	A tematika megbeszélése, ismerkedő gyakorlatok. Betekintés a drámapedagógia történetébe (reformpedagógia, stb.)	A foglalkozáson sok ismerkedő játékot játszottunk (névlánc-fonáldobálás, kétperces önéletrajz, írásos bemutakozás). Nagyon jó, oldott légkörben folyt a munka, a zárkózottabb hallgatók is feloldódtak.
Március 4. 5-8. foglalkozás	A különböző nyelvek tanítása során kialakult praktikus drámapedagógiai megalapozottságú módszerek ismertetése. Meghívott előadó: dr. Előd Nóra	Az előadó, egy jól ismert drámapedagógus, a drámapedagógiai társaság egyik alapítója. Nagyon sok játékot ismertetett, ezek egy részét játszottuk is. Elmondta, hogy a gyakorlatokat mikor, milyen céllal lehet alkalmazni. Elméleti magyarázatot is adott. Nagyon változatos volt a képekkel való játéka.
Március 18. 9-12. foglalkozás	A nyelvi készségfejlesztés játékai I. (a nyelvórán alkalmazható játék típusok, dramatikus gyakorlatok)	A dramatikus gyakorlatokat csoportosítottuk, mindegyikre példát hoztunk, s eljátszottuk azokat. A foglalkozás végén megbeszéltük, mely játékok tetszettek legkevésbé (a bemelegítő gyakorlatok) és legjobban (a beszédképesség-fejlesztő játékok).
Április 1. 13-16. foglalkozás	„Simulation globale”, a francia, mint idegen nyelv tanításában alkalmazott ismert módszer. A helyszín: a falu megtervezése, belakása, események, drámajátékok.	Röviden ismertettem ezt a módszert, majd elkezdjük a falu építését. Az egyik csoport megrajzolta a falu térképét, a másik megírta a történetét különböző korokban, a harmadik a nevezetességeit. A feladatot gyorsan megoldották. Az idő rövideje miatt egy-egy szerepjátékot mutattak csak be. A csoport nagyon aktívan dolgozott, élvezték a játékot. A foglalkozás végén elmondták a véleményüket a játékról. Kiosztottam a hallgatóknak a falu játék forgatókönyvét.

Április 8. 17-20 . foglalkozások	A nyelvi készségfejlesztés játékai II. (az angol nyelvi órán) Meghívott előadó: dr. Samu Ágnes	Az előadó a foglalkozás elején megkérdezte a hallgatóktól, hogy mit várnak az órától. Különböző dramatikus gyakorlatokat játszottunk például: mit cseréltünk ki, alibi játék. A foglalkozás második részében angol nyelven mutattak be gyakorlatokat.
Április 29 21-24. foglalkozás	Csoportépítő és önismereti játékok. Meghívott előadó: Sándor Zsuzsa	Sok ismerkedő játékot játszottunk. Az önismereti játékokról néhány szóban beszélt az előadó, majd társismereti játékokat mutattunk be. Az előadó beszélt saját iskolai tapasztalatairól, munkájáról.
Május 6. 25-28. foglalkozás	Hallgatói referátumok a drámapedagógiáról. Improvizáció, improvizációs mérkőzés „match d'impro”	A foglalkozás elején két hallgató kis előadást tartott: A kis előadások után a drámapedagógia irányzatait, fajtáit, alkalmazásának módjait foglaltuk össze, majd videóról „az improvizációs mérkőzést” néztük meg, illetve el is játszottunk egy-két jelenetet.
Május 13. 29-32 . foglalkozás	A drámajátékos óraterv beadása, ismertetése, kérdőív kitöltése.	A hallgatók az őket érdeklő témakörökből írták meg házi dolgozataikat. Terjedelemben, színvonalban, témájában is különbözőek. Lásd alább.

II. A hallgatói évfolyamdolgozatok csoportosítása, bemutatása

A dolgozatokat, tematikájukat tekintve, három nagy csoportra oszthatjuk: óratervek, szabadidős tevékenységek, elméleti írások.

A dolgozatokat a következő szempontok alapján vizsgáltuk meg:

- Milyen gyakorlattípusokat preferálnak leginkább a hallgatók?
- A módszer hatékonyságát miben látják a dolgozatírók?
- A módszer alkalmazásának lehetőségei, gyakorisága.

A leggyakrabban használt gyakorlatok

Nagyon gyakran előfordul az ismerkedő játékok alkalmazása. Az egyik hallgató a „*Lear Király*” angol nyelvű előadását rendezte az egyetemen, s beszámolt arról, hogy az ismerkedési játékok során megismerte, ki milyen személyiségjegyekkel rendelkezik, s ez is befolyásolta a szerepek kiosztásában, aminek helyes volta később be is igazolódott.

A dolgozatok többségében a dramatikus gyakorlatok dominálnak („Mi jut eszedbe?” asszociációs játék, „Hogyan folytatnád?” szoborjáték, állóképek stb.). A hallgatók felhasználták azokat a gyakorlatokat, amiket a félév során tanultunk. A drámajátékok közül a Szigetjátékot próbálták ki. A játék megragadta a tanulók fantáziáját, a visszahúzódó diákok is ”beszédese” lettek.

A módszer hatékonysága

A módszer hatékonyságát a következőkben látják a hallgatók: A segítő, játszva tanulás fontos a tanulók figyelmének irányításában, az érdeklődés felkeltésében, a jobb önismeret elsajátításában. A drámajáték oldja a gyerekek otthonról hozott, sok esetben elfojtott feszültségeit, a kommunikációs gátaikat, gátlásokat, s ezen kívül a másik gyerek felé empátikus attitűdöt alakít ki, ami erősíti a csoportkohéziót, eredményessé teszi a csoportmunkát. A dramatikus gyakorlatok, játékok következtében a gátlásos, zárkózott tanulók is bátrabban szólaltak meg angolul. Oldódott a kezdeti belső feszültség, és már a saját belső kommunikációs kényszer, illetve vágy hajtotta őket. Ehhez hasonló véleményt több hallgató is megfogalmazott.

A mindennapi élet apró mozzanatait használták fel a szituációk, párbeszédok összeállításakor. A tanár, mint játszótárs vett részt, egy idő után megnyíltak a diákok. A drámapedagógiának nagy szerepe lehet a személyiség fejlődésében. A drámapedagógia olyan pedagógiai eszköz, amely kialakítja az igényt a művészetek iskolán túli befogadására, valamint nyitott, toleráns, mások sorsa iránt nem közömbös egyéneket faragva hozzásegíti a tanulókat ahhoz, hogy – a mélyebb önismeret megszerzése révén – az alkataknak legmegfelelőbb pályát választhassák.

A drámajátékok alkalmazásának lehetőségei

A dramatikus gyakorlatokat bármikor lehet alkalmazni, beépíthető az óra tematikájába. Többen kiemelik az ismerkedő, az ön- és társismereti játékokat, improvizációs gyakorlatokat.

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy a dolgozatok általában magas színvonalúak voltak, mindenki az érdeklődési körének megfelelően választott témát és fejtette ki azt.

A hallgatók szemléletmódja megváltozott, nem is gondolták volna, hogy a drámapedagógiát ilyen mértékben fel lehet használni a tanításban. Az ötödéves hallgatók már a gyakorló tanításukban is alkalmazták a dramatikus gyakorlatokat.

III. A speciálkollégium hallgatói értékelése

A speciálkollégium értékelése a hallgatók által, kérdőív formájában történt. A kérdőív összeállításánál az alábbi kérdésekre kerestük a választ:

1. A hallgatók tájékozottsága a drámapedagógiáról;
2. A speciálkollégiumi foglalkozások értékelése a témakörök, módszerek, előadók vonatkozásában, hallgatók által;
3. Használják-e már a hallgatók a drámapedagógiát a tényleges tevékenységben?
4. Vannak-e elképzeléseik arról, hogyan tudják majd hasznosítani a speciálkollégiumon tanultakat hosszabb távon?
5. A tréning jellegű foglalkozások aránya az egyetemi oktatásban.

Eredmények

Terjedelmi korlátozások miatt csak röviden ismertetjük az eredményeket. A kérdőíves értékeléssel szeretnénk volna megtudni a hallgatók véleményét a kurzusról, hogy szerintük miben kell változtatnunk, mit kell másképp csinálnunk ahhoz, hogy még hatékonyabb legyen a munkánk.

Az első kérdéscsoportba tartozó kérdésekkel a hallgatói tájékozottságon keresztül lényegében arra kerestük a választ, hogy más kurzusokon használják-e, és ha igen, milyen mértékben a drámapedagógiát, illetve arra, hogy egyáltalán milyen elképzeléseik, előismereteik vannak erről a módszerről.

A megkérdezettek közel 70 %-a hallott már erről a fogalomról. A válaszok egy részében a drámapedagógiát érthetően az iskolai színjátszással azonosították, nem különítették el, mint hatékony oktatási módszert. A válaszadók másik része már, mint személyiségfejlesztő módszert definiálta, de ennek a módszernek a komplex személyiségre gyakorolt hatását, sokszínűségét nem ismerte, nem tudta felmérni. Az újszerűsége utalás elsősorban a módszer játékoságára, az ismeretek élményszerű megszerzésének lehetőségére vonatkozott.

A második kérdéscsoportba tartozó kérdések a foglalkozások értékelését a témakörök, módszerek, előadók vonatkozásában vizsgálják. Érthető módon a kérdések többsége ebbe a kérdéscsoportba tartozik, mivel a módszer hatékonysága egyrészt tudásszint-felmérés segítségével, másrészt a hallgatói elfogadás alapján ítéltető meg. A módszer motiváló hatása, hallgatók általi elfogadottsága természetesen kihatással van a feldolgozásra kerülő ismeretanyag elsajátítására.

A harmadik kérdéssor azt vizsgálja, használják-e a drámapedagógiai módszereket a hallgatók tevékenységük során. A hallgatók nagy része nem használja még e módszereket, mivel ők még nem gyakorló tanárok. Kisebbségük, aki nyelvtanfolyamon, vagy magántanítványt vállalva tanít, már használja ezeket az eljárásokat, játékokat. Pár hallgató (az V. évesek) már gyakorló tanításában is kipróbált egy-két játékot.

A negyedik kérdéssor azt vizsgálja, hogy a hallgatóknak vannak-e elképzeléseik, terveik a tanultak hasznosításáról és folytatásáról. A hallgatók többsége szeretné folytatni a speciálkollégiumot, igényli drámapedagógiai ismereteinek bővítését. Itt szeretnénk megemlíteni, hogy két, korábbi speciálkollégiumon részt vevő hallgató közül ketten a szakdolgozatukat is a drámapedagógiával kapcsolatos témakörből írták.

Az ötödik kérdés a hasonló, tréning jellegű foglalkozások arányát vizsgálja az egyetemi oktatásban. A válaszadók többsége szerint általában nincs ilyen jellegű foglalkozás. Egyes szemináriumokon előfordul, de nem jellemző, tanár- és tantárgyfűggő.

IV. Összegzés, tervek

A speciálkollégium hatásáról – visszajelzések alapján – megállapíthatjuk, hogy a hallgatók az itt tanultakat továbbfejlesztik, beépítik tanítási gyakorlatukba. Természetesen minden résztvevő a személyiségének megfelelő módon viszonyult az alkalmazott módszerekhez, eljárásokhoz, és azok későbbi alkalmazásához. Ugyanakkor a zárkózottabb, a szerepléstől visszariadó hallgatók is nyitottabbakká, magabiztosabbakká váltak. A foglalkozások jó hangulatban teltek, a hallgatók válaszai őszinték voltak. Számomra megdöbbentő volt, hogy az egyetemen hasonló típusú tréning jellegű foglalkozás nincs,

vagy csak csekély számban van, pedig, ahogy a hallgatók visszajelzése is mutatja, lenne rá igény. A pedagógusok felkészítésében szükség lenne erre! Reméljük, hogy az átalakulóban lévő felsőoktatásunkban a drámapedagógiának is helye lesz az oktatásban és a nyelvtanárképzésben is, és tovább tudjuk folytatni a már elkezdett munkát egy erre épülő speciális kollégium formájában.

Adalékok az urbánus környezetben élő magyarországi németek nyelvi szituációjához¹

Manz Adelheid

Problémafelvetés

A nyelvi kisebbségek történelmükben és jelenükben mind belső struktúrájukban, mind a többségi társadalomhoz való viszonyukban komplex objektív valóságként mutatkoznak: Évtizedeken, sőt évszázadokon keresztül megőrizhetik önállóságukat, mert pl. etnikai, kulturális, vallási, szociális, gazdasági téren távolságot tartanak a többségi társadalommal szemben. A nyelvi szigetek jellemzője a nyelvi érintkezés. Kiss Jenő így fogalmaz: „A különböző etnikumok kapcsolata szükségszerűen hozza magával a nyelvek kapcsolatát. A nyelvek kapcsolata mindig következmény” (Kiss J. 1995: 195). Aki például a német kisebbségi közösségén túl kapcsolatba került a többségi társadalommal, akit a globalizációs- és modernizálódási folyamatok megérintettek, az a magyar nyelv hatása alá került.

Pszicholingvisztikai szempontból felvetődik tehát több kérdés, például az, hogy a kisebbség meg tudja-e tartani és hogyan, ill. miért tudja többé-kevésbé megtartani önálló nyelvi közösségként másságát eltérő környezetével szemben, vagy hogy a nyelvi közeledés a másság fokozatos elvesztéséhez, vagy hirtelen feladásához vezet-e, hogyan és miért következik mindez be.

Célkitűzés

Ezt a kérdéskört igyekszik jelen kutatás körbejárni, különösen azon aspektus figyelembevételével, hogy miként megy végbe a nyelvcseré és a nyelvvesztés a faluból a városba való beköltözés következtében, és hogyan alakul a túlnyomórészt magyar többségű városi közösségbe való alkalmazkodás, asszimilálódás.

Vizsgálati helyszín

Baja (német nevén Frankenstadt) a Duna keleti partján, Dél-Magyarországon terül el, és azon kisvárosok közé tartozik, ahol a németiség már közvetlenül a törökök kiűzése után, a 17. század végén gyökeret vert, és ezáltal régi német hagyományokkal dicsekedhet. Lakosainak száma napjainkban 38 360 fő (Népszámlálás 2001), ebből 1 036 fő vallja magát németnek, de számuk a becslések szerint 4000 főre tehető. A városban magas a munkanélküliek száma, a legtöbb ipari üzemnek ugyanis nem sikerült a rendszerváltással járó változásokat átvészelni. A Városi Kórház és a Polgármesteri Hivatal által üzemeltetett intézmények (iskolák, szociális létesítmények) a város legnagyobb munkáltatói. A német kisebbség jelentőségét Baján többek között a nagyszámú német kisebbségi intézmény is jelzi: két német nemzetiségi óvoda, három német nemzetiségi általános iskola van. A Magyarországi Németek Művelődési Központjában az óvodától

¹ Manz, A. 2004. Zum Sprachgebrauch der deutschen Minderheit in Baja/Frankenstadt c. PhD értekezésből

kezdve a gimnáziumon keresztül a szak- és főiskoláig német nyelvű szaktárgyi oktatás folyik. Idegen nyelvként a német nyelvet a város további hat általános iskolájában, mindhárom szakközépiskolájában, további két gimnáziumában és mindkét szakiskolájában oktatják. A város főiskoláján német nemzetiségi óvónő- és tanítóképzés folyik.

Az adatközlők kiválasztása

Jelenleg a városban élő német kisebbség különböző, Bajához közelebb, ill. távolabb fekvő településről származik és a II. világháborút követően illetve az általános modernizáció, a városiasodás és az iparosodás eredményeként telepedett itt le. A 156 megkérdezett közül 93 fő (n2) ún. bevándorló, aki nem Baján született és 63 fő (n1) ezek utódai, akik már itt a városban születtek. A vizsgált személyek kiválasztása nem volt véletlenszerű. Hogy alapos, átfogó és egyben globális képet nyerhessünk a közösség nyelvmegtartó és nyelvvesztő folyamatairól, többgenerációs családok, ill. az összekapcsolódó családi hálók vizsgálatára került sor.

A korcsoportok meghatározása során a politikai-társadalmi események alapján, vagy pl. az egyes generációk különböző némettanulási lehetőségei folytán a különböző korosztályok tekintetében ún. „korosztályspecifikus” jellemzőkről beszélhetünk. Az adatközlők 5 korcsoportba tartoznak: 1932 előtt születettek (idősek II), 26 fő; 1933-1947 között születettek (idősek I), 27 fő; 1948-1962 között születettek (középkorúak II), 46 fő; 1963-1977 között születettek (középkorúak I), 47 fő és 1978 után születettek (fiatal), 10 fő.

Míg a legidősebb korosztályból senki sem, addig a középkorúak I generációjából 83% született Baján. Bár a személyek kiválasztásának elsődleges szempontja a magyarországi német származás volt, mégis a Baján születettek 23,8%-a magyar származásúnak vallotta magát. Már ez az eredmény is sugallta az n1 csoport alacsony szintű nyelvjárásismeretét, annak beszűkült használatát és a csökkent magyarországi német identitástudatot. Ezt a „sugallatot” a felmérés kiértékelése is több ízben alátámasztja.

Az adatközlők többsége („n1” csoport 95,3%-a és „n2” csoport 66,7%-a) érettségi-vel rendelkezik, ill. diplomás, ezzel szemben csak 12 fő végzett szakmunkásképzőt. A legidősebb korosztály majdnem kétharmada csak elemi iskolát végzett, ezzel szemben a két középkorú korosztály többsége érettségizett, vagy főiskolai, ill. egyetemi diplomával rendelkezik.

A 2001. év népszámlálási adatai szerint a legtöbb Bács-Kiskun megyében élő magyarországi német vezető állásban, vagy pedagógusként dolgozik, ennél kevesebben dolgoznak az iparban és a legkevesebben a mezőgazdaságban. Ez a foglalkozási összetétel a jelen dolgozat alapjául szolgáló felmérésben is visszatükröződik: az adatközlők fele (49,4%) vezető állásban, pedagógusként vagy közalkalmazottként dolgozik, 33,3% alkalmazott vagy kézműves, és csak 9,6% munkás, vagy földműves (Foglalkozás szerinti csoportosítás Nelde et al. 1991). A hivatások vonatkozásában is kimutathatók generációs különbségek: Az 55 év alatti adatközlők az első két foglalkozási csoport valamelyikébe tartoznak, ezen belül is feltűnik, hogy a középkorúak 65,6%-a vezető, pedagógusi, vagy közalkalmazotti tevékenységet folytat.

Az a tény, hogy az egyes korosztályokat meglehetősen homogén módon lehet egy-egy foglalkozási csoportba sorolni, illetve az, hogy a megkérdezettek fele már vezető

beosztású, illetve pedagógus, azt mutatja, hogy a társadalmi rendszerben általános változás ment végbe. A II. világháborúig ugyanis a német nemzetiségűek nagy része a paraszti réteghez tartozott, mára viszont már a társadalom felsőbb rétegét képviselik. A magyarországi németek jelenleg betöltött társadalmi szerepe, ill. rangja nagymértékben befolyásolta jelen felmérés eredményét.

Nyelvi kompetencia

Az aktív és a passzív nyelvi készlet kiértékelése társadalmi szempontok szerint, azaz az adatközlők szocializációja, kora, iskolai végzettsége és foglalkozása figyelembe vételével történik. Az adatközlők német nyelvjárási és német irodalmi nyelvi kompetenciájának számszerű meghatározása egy mérőszám létrehozásával történik.

Az index-számok alapján megállapítható, hogy az adatközlők több mint fele (52,6%) magas szinten érti és beszél – tudja – a német nyelvjárást, és azt csak 12,2%-a nem ismeri. Általánosságban megállapíthat, hogy a Baján születettek (n1) nyelvjárási kompetenciája alacsonyabb szintű, mint azoké, akik a falvakból költöztek a városba (n2).

Az életkor csökkenésével folyamatosan nő azoknak a száma, akik kevésbé, ill. egyáltalán nem beszélnek a nyelvjárást. Kizárólag a legidősebb korosztályban nincs különbség a nyelvjárási kompetencia aktív és passzív formája között. Míg a nyelvjárás megértésében (passzív nyelvtudás) csak az idősebb I (88,9%) és a középkorúak II korosztálya (73,9%) között jelentkezik nagymértékű visszaesés, addig a nyelvjárás „beszélése” (aktív nyelvtudás) terén már az idősebb II (még 92,3%) és idősebb I korosztály (csak 74,1%) között is lényeges csökkenés mutatkozik. A nyelvjárást egyáltalán nem beszélők száma az életkor csökkenésével drasztikusan nő: Míg az idősebb II generációnak csak a 7,7%-a, addig a középkorúak I generációjának már az 53,2%-a egyáltalán nem beszél a német nyelvjárást.

Az iskolai végzettség emelkedése nem befolyásolja az adatközlők nyelvjárási ismeretét. A diplomások nyelvjárásismerete 50,7%. A diplomások 60%-a valamilyen német nemzetiségi intézményben dolgozik, és a munkahelyén szüksége van a nyelvjárás ismeretére. Az életkor és a szocializáció helyszíne sokkal inkább meghatározó tényezője annak, hogy van-e, ill. milyen szintű az adatközlők nyelvjárás-ismerete. Az n2 csoport tagjai, azaz akik a környező falvak nyelvi közösségeiből kerültek a városba, jobban beszélnek a nyelvjárást, mint a Baján születettek (n1). A magyarországi németek napjainkban – a felmérés alábbi adatai alapján – hasznosabbnak tartják, ha a német irodalmi nyelvet, és nem a nyelvjárást tanulják meg. Részben azért, mert a nyelvjárás eszközei korlátozottak (hiányos a szókincse, nincs írott formája, sokféle változata létezik), másrészt a jelenlegi társadalmi és politikai változásokra tekintettel (jobb utazási, kereskedelmi lehetőségek, a német nyelv és kultúra presztízsének növekedése). Valamivel többen tudják jól/nagyon jól az irodalmi német nyelvet (93,6%), mint ahányan a német nyelvjárást (87,9%), viszont kevesebb azoknak a száma, akik egyáltalán nem beszélnek az irodalmi német nyelvet (6,4%), míg több azoké, akik a német nyelvjárást (12,2%) se nem értik, se nem beszélnek.

Az irodalmi német nyelvi kompetencia az életkor csökkenésével arányosan nő, ami egészen biztosan összefügg azzal, hogy a városban javultak a német nyelv tanulásának lehetőségei. A legjobb irodalmi német nyelvi kompetenciát azonban – a korábbi feltételezések ellenére – nem a legfiatalabb, hanem a legidősebb korosztály (69,2%) tud-

hatja magáénak. Ez a tényadat egyrészt összefügg e korosztálynak a határozott identitástudatával – az e korosztályba tartozók ugyanis nagyrészt magyarországi németnek vallották magukat – másrészt a magas aktív nyelvjárási kompetenciájával, és ebből fakadóan irodalmi német nyelvtudásukat is magas szintűnek tartják. A legrosszabb irodalmi német nyelvtudásszint, – mint azt eredetileg is feltételeztük, – az idősebb I generációnál mutatkozik, akiknek túlnyomórészt nem volt módjuk a második világháború alatt ill. után arra, hogy az iskolában németet tanuljanak, továbbá olyan időkben nőttek fel, amikor a német nyelvnek és kultúrának nagyon negatív visszhangja volt. A két középkorú generáció adatközlőinek több mint felénél magas szintű a német irodalmi nyelvi kompetencia. Ez a magas arány összefüggésbe hozható e generációk munkavégzésével, ugyanis a korcsoport 65,6%-a vezető, vagy magasabb beosztású alkalmazott, vagy pedagógusi pályán dolgozik, ahol a nyelvtudás elvárt követelmény.

A német irodalmi nyelv magas szintű ismerete összefügg az iskolai végzettséggel, mert a diplomások 64,8%-a rendelkezik a legjobb német irodalmi nyelvi kompetenciával, de ez az arány magas az általános (elemi) iskolát végzeteknél is (59,1%) – a magyarországi németek történelmi helyzetéből adódóan, és az ebből fakadó nyelvjárási ismeretek miatt is. Megjegyzendő, hogy a csak általános iskolát végzetek az idősebb korosztályokhoz tartoznak.

Az adatközlők 91,7%-a egynyelvű közegben szocializálódott, ami az akkori szülők identitástudatáról vall: az adatközlők 56,4%-ának egy német nyelvjárás, míg 35,3%-ának a magyar nyelv jelentette az első beszélt nyelvet. Már az első beszélt nyelv adatai is tükrözik, hogy a városban a dialektus elhagyása jellemzőbb, mint falun: Valamely német nyelvjárás a falvakból származók (n2) 76,3%-ának, míg a Baján születettek (n1) közül csak 27%-uknak volt az első beszélt nyelve. A Baján születettek (n1) 60,3%-ának, míg a Bajára költözöttek (n2) 18,3%-ának volt magyar az első szocializációs nyelve. *A nyelvjárás első szocializációs nyelvként történő elsajátítása* magas fokú nyelvjárásismeretet eredményez, amit jelen felmérés is alátámaszt: mindkét idős korcsoport 86,8%-ának a nyelvjárás volt az első szocializációs nyelve, és a korcsoport 83%-ának a nyelvjárási kompetenciája valóban magas.

A fentiekhez hasonlóan megfigyelhető az a tendencia is, hogy a nyelvjárás első szocializációs nyelvként eltűnik, és helyét a magyar nyelv foglalja el. Az életkor csökkenésével csökken a nyelvjárás első szocializációs nyelvként történő elsajátítása, és ezt kompenzálандó, helyét a magyar nyelv veszi át. Míg az idős II korcsoport még 92,3%-ban, addig a középkorú I már csak 25,5%-ban sajátította el a nyelvjárást első szocializációs nyelvként a családi szocializáció során. Amennyiben a magyar nyelv viszonylatában vizsgálódunk, megállapítható, hogy annak első szocializációs nyelvként történő elsajátítása igen ritka: a legidősebbek között csak 3,8%, addig a középkorú I korcsoport tagjai között ez az arány igen magas, 63,8%.

Az anyanyelv elsajátításával kapcsolatosan le kell szögeznünk, hogy megjelentek a magyarországi németiség körében az asszimiláció markáns jelei: 88 adatközlő első szocializációs nyelve valamely német nyelvjárás, de már csak 68 adatközlő vallja a nyelvjárást anyanyelvének („legtöbbet használt nyelv” értelemben – Skutnabb-Kangas 1997). Bár csak 55 adatközlő tanult meg először magyarul, mégis az összes megkérdezettnek kb. a fele (84 fő) tartja a magyar nyelvet anyanyelvének. 15 megkérdezett magyar anyanyelvű, annak ellenére, hogy nyelvjárásismeretük nagyon jó.

Összegzés

Előadásom írott változatából összefüggő képet nyerhettünk a Baján élő magyarországi németek nyelvi szituációjának egy kis szeletéről. A nyelvi kompetencia kapcsán nyert eredmények alapján megállapítható, hogy a német nyelvi variánsok ismerete nagyban függ az adatközlők szocializációs – falu vagy város – környezetétől és életkorától. Továbbá megállapítható a foglalkoztatottságon belül az a tendencia, hogy az urbanizált magyarországi németek többsége az értelmiségi réteghez tartozik, ahol kiemelkedik a középső generáció iskolázottsága, és ennek következtében eltérnek majd a nyelvhasználati szokásaik is.

Terjedelmi korlátok miatt jelen keretek között azonban nem szólhatok a nyelvi attitűdökkel és az identitástudattal kapcsolatos vizsgálatokról, a kutatás további fejezeiteiről. Ugyanilyen okokból az előadást kiegészítő táblázatokat sem tudtam bemutatni.

Irodalom

- Erb, M., Knipf, E. 1999. Új lehetőségek és kihívások – új kommunikációs stratégiák? A magyarországi németek körében végzett nyelvismereti felmérés tanulságai. In: *Kisebbségkutatás*. 8/2 Budapest. 176-187.
- Gerner, Zs. 2003. *Sprache und Identität in Nadasch/Mecsekknádasd*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 1995.
- Knipf-Komlósi, E. 2001. Verlust oder Erhalt? Die große Entscheidung der Ungarndeutschen. Zur sprachlichen Situation der Ungarndeutschen an Jahrtausendwende. In: Retterath, Hans-Werner (Hg.) *Ortsbezüge. Deutsche in und aus dem mittleren Donauraum*. Freiburg. 135-150.
- KSH4 2002. *Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.2. Bács-Kiskun megye. I. kötet*. Központi Statisztikai Hivatal. 130-143.
- Nelde, P. H., Vandermeeren, S., Wölck, W. 1991. *Interkulturelle Mehrsprachigkeit. Eine kontaktlinguistische Umfrage in Fünfkirchen*. München: Verlag Südostdeutsches Kulturwerk.
- Skutnabb-Kangas, T. 1997. Human rights and language. In: Bartha, Cs. 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 152.

A kódválasztást meghatározó tényezők német származású gyermekek többnyelvű primer szocializációjában

Manzné Jäger Mónika

1. Bevezető gondolatok

Előadásom középpontjában a kisebbségi két- és többnyelvűség egy kevésbé kutatott kérdése, a kódválasztás és az azt meghatározó tényezők állnak. Jelen előadás egy új kutatási terület, a kisebbségi gyermeknyelv-kutatás szükségességét hangsúlyozva a szülői és gyermeki kódválasztás kérdéseire keresi a választ a kisebbségi származású családokban folyó német nyelvű primer szocializáció vizsgálatával. A magyar, illetve kisebbségi nyelvű szakirodalom inkább csak érintőlegesen foglalkozik a kódválasztással (Bartha 1999, Borbély 2001, Knipf/Erb 2003:82, Gerner 1992, 2001, 2003).

2. Problémafelvetés

A XX. század eleje óta felgyorsult ütemben folyik a magyarországi német kisebbség anyanyelvvesztése és ezzel párhuzamosan a nyelvcseré folyamata. Ebből következik az a tény, hogy a német nyelvsziget-kisebbség növekvő generációja az asszimilációs és nyelveztési folyamatok következtében a XXI. század elejére leggyakrabban már csak a másodlagos szocializáció, azaz a német nyelvoktatás által éri el a magyar-német két-nyelvűség egy bizonyos fokát. Általánosnak mondható, hogy kisebbségi származású exogén és endogén családok magyar nyelven szocializálják gyermekeiket.

Kutatásom kivételes szocializációs helyzeteket vizsgál. Nem a magyarországi német kisebbségre általában jellemző szociális modelleket és jellegzetes stratégiákat kutatja, hanem egy tudatosan kiválasztott minta alapján elemzi a kódválasztás mechanizmusát, így az eredmények is csak erre a mintára vonatkoznak. Kivételes helyzetről van szó azon – általam vizsgált (2003) – 102 dél-magyarországi német származású család esetében, akik 2-10 éves korú gyermekeik primer többnyelvű szocializációjával tudatosan lépnek fel a német nyelvvariánsok (valamely nyelvjárás) megőrzése érdekében. Kutatási eredményeimet a Knipf és Erb által különleges „kompakt terület”-ként definiált (Knipf/Erb 1999: 217) három déli megye 25 német kisebbség által is lakott településén (19 község és 6 város) élő 55 fiú és 47 lány primer szocializációjának vizsgálata alapján szeretném bemutatni. Az adatközlők magyarországi német származásúak, Magyarországon születtek és itt folyt nyelvi szocializációjuk, nem tipikus képviselői „a nyelvjárási gyökereitől megfosztott generációnak” (Knipf-Komlósi 2003), aktív német nyelvjárási vagy standard német nyelvi kompetenciákkal bírnak, családjukban német- vagy többnyelvű gyermeknevelést folytatnak.

3. A kódválasztás

A kisebbségi kódválasztást előadásomban egyrészt kommunikatív **alkalmazkodásként** (Mirk 1997), másrészt **automatizált** nyelvi reakcióként, harmadsorban pedig **tudatos** döntés eredményeként létrejövő nyelvi jelenségként értelmezem és használom.

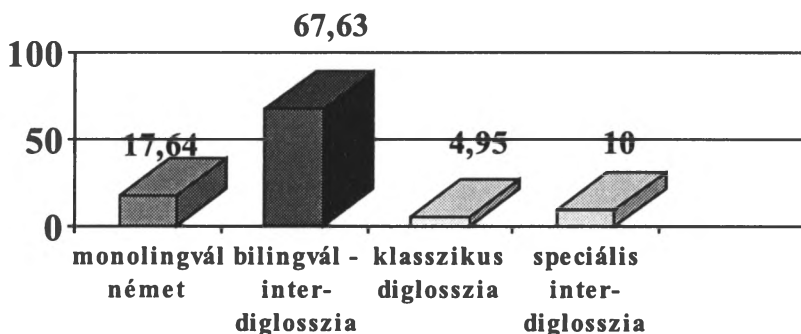
4. A szülőgenerációk kódválasztását meghatározó tényezők

Az, hogy milyen nyelven kezdeményeznek a felmérésben szereplő szülők interakciót gyermekeikkel, nagymértékben függ egyrészt az egyes nyelvvariánsokban kimutatható aktív nyelvi **kompetenciaszintjüktől**, másrészt a szülők **identitástudatának** erősségétől. Köztudott, hogy csak nagyon jó nyelvi kompetenciával és igen erős identitástudattal bíró szülők részesítik gyermeküket kisebbségi nyelvű szocializációban – 48%-uk ebből a megfontolásból választja a német nyelvet szocializációs nyelvként.

4.1 Szocializációs nyelv választása

A gyermekek számára elérhető nyelvi repertoár mint szülői nyelvi modell a nyelvvariánsok megoszlása alapján a következőképpen alakul (1. ábra):

- **monolingvál német nyelvet** választ a szülők 17,64%-a (14 szülő nyelvjárási variánsban szocializálja gyermekét, 4 szülő standard nyelvi változatot beszél gyermekével)
- **bilingvál – inter-diglosszia** a szocializációs nyelv a családok többségében (azaz két nem rokon nyelv választása mellett döntenek a szülők)
- a klasszikus értelemben vett **diglosszia** (Ferguson 1975) csupán a szülők 4,95%-ára jellemző (standard német és német nyelvjárási variáns)
- **egy speciális inter-diglosszia** (a magyar nyelv, standard német és német nyelvjárási variáns) jellemzi a minta 10%-át.

1. ábra: A szülők kódválasztása a gyermek primer szocializációja során (N=102)

A primer nyelvi szocializáció és a nyelvi kontaktusok vizsgálata alapján megállapítható, hogy a fiatal kisebbségi német generáció sokszínű és gazdag nyelvi miliőben nő fel. A vizsgált családokban a korai gyermekkorra a bilingvizmus jellemző, kevésbé tipikus a mono- és a trilingvizmus. A nyelvjárási variáns fontos szerepet játszik mint szo-

cializációs nyelv, de mint kontakt- és mint anyanyelv is, mivel a vizsgált korosztály minden nyelvi konstellációjában jelen van. A gyermekek többsége (80,39%) bilingvis kontaktushelyzetben, kevert családnyelvi milióban nő fel. A vizsgált gyermekcsoport több mint fele olyan családi nyelvkörnyezetben szocializálódik, melyre a magyar nyelv-német nyelvjárási variáns (36,27%), illetve a magyar-német nyelvjárás-német standardvariáns használata (27,45%) jellemző. A kettős nyelvjárási szocializációs minta atipikus jelenségnek tekinthető, mivel a gyermekek 11%-a kerül kontaktusba más nyelvek és variánsok mellett német nyelvjárás1- és nyelvjárás2-vel.

Szocializációs nyelvként a német nyelvvariánsok közül a nyelvjárás a meghatározóbb, mivel a minta 50%-a nyelvjárás közeggel is, míg 36,27%-a a standard német nyelvvel is kontaktusba kerül szocializációja során. A vizsgált gyermekcsoport 55,88%-a a primer többnyelvű szocializációs minta és környezet ellenére magyar anyanyelvű, ez a tény a többségi nyelv meghatározó, a kommunikációs relációkban megjelenő domináns szerepére utal. A gazdag nyelvi milió hatására természetesen igen változatos képet mutat a gyermekek anyanyelvének vizsgálata. Német nyelvjárás az anyanyelve 33 gyermeknek (32,35%), néhányan születésüktől kezdve monolingvál német nyelvjárás (6,86%), a többség azonban szimultán bilingvál (magyar-német) nyelven szocializálódik. Ez az eredmény igazolja a 2. hipotézisben megfogalmazott feltevést, miszerint kivételes jelenségeként értékelhető a német egynyelvű, nyelvjárás nyelvi szocializáció (7 gyermek) a magyarországi német kisebbség körében. Ez a kis létszámú gyermekcsoport konzekvens és intenzív monolingvál nyelvi nevelésben részesül, mely úgy realizálódik, hogy a dialektust beszélő felnőtt generációk képviselői széles körű családi interakciós rendszert alkotnak, és erős identitástudattal rendelkeznek.

4.2. Motivációs tényezők a szocializációs nyelv választásakor

A „német nyelvismeret előnye” mint motivációs faktor a szocializáció nyelvének megválasztásakor az identitás aspektusánál jóval kisebb jelentőségű, mivel az adatközlők csupán 24,44%-ánál motiváló tényező a német mint világnyelv. Tehát a megkérdezettek negyede kezdte el gyermeke német nyelven (is) folyó szocializációját a majdani jobb érvényesülési lehetőségeket szem előtt tartva, azaz karrierteremtési meggondolásból választ egy német nyelvvariánst. Mindkét elem – az identitás kérdése és a nagyobb karrierlehetőség – egyforma hangsúllyal szerepel a családok 26,66%-ának döntésében.

5. A gyermekek kódválasztási stratégiái

A kutatás eredményeként megállapítható, hogy a fiatal generáció minden interakciós relációjában elsődlegesen a magyar nyelvet választja kódként. A legidősebb generációkkal kezdeményezett kommunikációban megjelenik a német nyelvjárás variáns, a szülőgenerációkkal folytatott interakcióban a magyar nyelvet a nyelvjárás és a magyar nyelv, illetve a standard nyelv választása követi. A gyermekek kortársaikkal a számukra jobban elérhető és kiépített kompetenciával elsajátított nyelvet vagy nyelvvariánst választják, ami nem más, mint a magyar nyelv, a többségi nyelv. A megkérdezett családok elenyésző hányadában jelenik csak meg a monolingvál német szocializációs nyelv, amely egybeesik a családnyelvvel. A kódválasztás a családtagokkal történő interakcióban nyelvhasználati szintértől teljesen független, kizárólag az így nevelt gyermekek be-

szélnek minden szituációban spontán és természetes helyzetként kezelve egy német nyelvvariánst. Ugyanakkor már az „egy személy-egy nyelv” modellt képviselő családban felnövő kétnyelvű gyermek esetében sem beszélhetünk a fenti nyelvhasználati tértől független kódválasztásról. Családi környezetben kiválóan működik ugyan a nyelvsválasztási stratégia e modellben (pl. az apához németül, az anyához magyarul beszél a gyermek), azonban minden más helyszínen – mint pl. az ‘iskola’, a ‘tornacsarnok’ vagy a ‘bolt’ – a többségi nyelvet választja az egyébként németül kommunikáló gyermek. A többségi nyelvű kortársai jelenlétében – a gyermek-apa interakcióban egyébként természetes kódválasztás (német nyelv) nem érvényesül, azaz a nyelvi alkalmazkodás válik erősebb kritériummá.

5.1. A gyermekek által legszívesebben választott nyelv

A kutatási eredmények egyértelműen bizonyítják, hogy a vizsgált, többnyelvű primer szocializációban részesült 2-10 éves gyermekek mind a nyelvhasználati szintér, mind a gyermek-anya (42,25%), gyermek-apa (61,76%), gyermek-nagymama (36,27%), gyermek-testvér (69,23%), gyermek-barát (86,73%) interakciók vonatkozásában a többségi magyar nyelv választása mellett döntenek.

Nyelvhasználati szintér	Nyelvjárási variáns				Standard német nyelvvariáns				Magyar nyelv			
	1	2	3	Összesen	1	2	3	Összesen	1	2	3	Összesen
játék egyedül	10	7	3	20	3	13	3	19	76	4	1	81
játék más gyermekekkel	3	10	3	16	1	9	2	12	82	2	-	84
Mesehallgatás	10	15	4	29	10	16	5	31	67	9	1	77
Televíziónézés	9	5	2	16	25	28	1	54	51	18	-	69
Kazettahallgatás	5	9	2	16	15	19	5	39	52	7	2	61
az asztalnál	13	15	4	32	5	15	2	22	76	5	1	82
az utcán	10	12	3	25	2	7	1	10	83	4	1	88
az óvodában/ az iskolában	7	11	1	19	5	24	3	32	66	5	-	71
Rokonokkal	12	16	3	31	4	14	5	23	69	8	1	78
Barátokkal	3	6	2	11	1	10	1	12	86	2	-	88
Összesen				215				241				779

1. táblázat: A nyelvek megoszlása nyelvhasználati szintér alapján

A többnyelvű szocializációban részesült gyermekek domináns magyar interakciókonstellációjában (minden esetben a magyar az 1. nyelvként választott kód) a német nyelvvariánsok a 3. , illetve 4. választott nyelvként jelennek meg: leginkább a nagy-

anyával (25,49%), majd az anyával (12,74%) és apával (9,8%) folytatott interakcióban. Ez az eredmény is bizonyítja a nagyszülő-generáció meghatározó szerepét a gyermekek német nyelvi szocializációjában.

5.2. A kódválasztást meghatározó tényezők

Formális és informális nyelvi helyzetekben a kutatási eredmények alapján gyermekkorban személydeterminált nyelvválasztásról és a nyelvhasználati szintér által meghatározott nyelvválasztásról beszélhetünk.

A) csoport		B) csoport	
Egy kritérium alapján történő kódválasztás		Két-három kritérium alapján történő kódválasztás	
Személy	68,62% (70)	Személy és téma	9,8% (10)
Kor	3,92% (4)	Személy és kor	3,92% (4)
Téma	2,94% (3)	Személy és helyszín	3,92% (4)
Helyszín	0,98% (1)	Személy, kor és téma	3,92% (4)
		Személy téma és helyszín	1,96% (2)
Összesen	76,46 % (78)	Összesen:	23,52% (24)

2. táblázat: A kódválasztást meghatározó tényezők a gyermeki kommunikációban

5. Összegzés

Személyes indíttatás és szakmai kihívás motivált a német kisebbség nyelvválasztási stratégiáinak vizsgálatára. Kutatási eredményeim bizonyítják, hogy a vizsgált, általam tudatosan kiválasztott, a még német nyelvi gyermeknevelést folytató családokban is erősen jelentkezik a nyelvvesztés és nyelvváltás folyamata. A magyar többségi nyelvválasztás dominanciája immár minden nyelvhasználati szintérre kiterjed. Mivel a család, a partner- és a testvérnyelv nem azonos a szocializációs nyelvvel, a kódválasztás erősen személyhez (sokszor csupán egy családtaghoz) kötött. A primer szocializációs tényezők vizsgálata alapján a német kisebbség fiatal generációja esetében a nyelvváltás feltartóztathatatlan, lassan lezárt folyamatnak látszik, mivel

- kivételes jelenségnek tekinthető a német nyelven/nyelvváriánszon (is) folyó szocializáció
- a német nyelven kommunikáló interakciós partnerek száma gyermekenként igen alacsony
- minden nyelvhasználati szintéren a magyar nyelv választása dominál.

Irodalom

- Bartha Csilla 1999: *A kétnyelvűség alapkérdései – Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Borbély Anna 2001: *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. MTA Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya.

- Ferguson, Charles A. 1975: Diglossia. In: Pap M. – Szépe Gy. (szerk.): *Társadalom és nyelv Szociolingvisztikai írárok*. Budapest: Gondolat. 291–317.
- Gerner Zsuzsanna 1992: Sprachgebrauch, Sprachvariation und Sprachwandel in ungarndeutschen Gemeinden. Zur Methodologie einer empirischen Untersuchung. In: Mádl, A. – Gottschalk, H. –W. (Hrsg.): *Jahrbuch der ungarischen Germanistik* Budapest – DAAD Bonn. ELTE Germanistisches Institut. 429–447.
- Gerner Zsuzsanna 2001: Zur sprachlichen Sozialisation der Kinder in einer Mehrsprachengemeinschaft in Ungarn. Auswertung der mit ihren Müttern geführten narrativen biographischen Interviews. In: Geistlinger, Michael/Gusy, hristoph et. al. *Europa Ethnica*. 58. Jg. 1-2/2001. Wien. 64–73.
- Gerner Zsuzsanna 2003: Sprache und Identität in Nadasch/Mecsaknádásd. Eine empirische Untersuchung zur Sprachkontaktsituation und Identitätsbildung in der ungarndeutschen Gemeinde Nadasch. *Ungarndeutsches Archiv* 7. Budapest: ELTE Germanistisches Institut.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth 2003: Sprachgenerationen und ihr Sprachrepertoire. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.) *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet MNYT. 442–452.
- Knipf, Elisabeth – ERB, Maria 2003: Überlegungen zu den Sprachfunktionen bei Sprachminderheiten. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Gedenktagung zu Ehren von Claus J ü r g e n Hutterer und Karl Mollay am 24. November 2000*. Budapest: Beiträge zur Germanistik, Band 38. Budapest: ELTE. 7–87.
- Mirk, Maria 1997: Sprachgebrauch in Pilisszentiván/Sanktiwan bei Ofen. In: Manherz, Karl (szerk.) *Ungarndeutsches Archiv*. Schriften zur Sprache, Literatur, Kultur und Geschichte der Deutschen in Ungarn.1. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 101–238.

Angol-amerikai hatások a magyar és a francia drogosok szlengjére

Mátételkiné Holló Magdolna

1. A drogszleng, mint szociolektus

A különböző csoportokba tartozó emberek mindennapi nyelvi érintkezésük során általában külön nyelvet is kialakítanak egymás között. A nyelvtudomány ezeket a nyelvváltozatokat csoportnyelveknek nevezi. A bűnözés többi „szakterületéhez” hasonlóan a kábítószerrel való visszaélés és kereskedelem a tolvajnyelvi szavak egész tárházát vonultatja fel. A kábítószer területén használatos lexikai egységek fejlődnek a legdinamikusabban a bűnözői szférában használatos szakszlengek között: ezen a területen tapasztalható a tolvajnyelv legintenzívebb vitalitása és az alkotók legszenvedélyesebb kreativitása.

A hatóságok és az egészségvédő szervek várakozása ellenére a büntetőjogi fenyegetettség növekedésével nem szorult vissza a drogfogyasztás. Sőt, még jobban felerősödött az egyének elkülönülési vágya, a tiltott szenvedélyek eltitkolásának szándéka. Ez a sajnálatos társadalmi folyamat viszont olyan pozitív nyelvi jelenségként manifesztálódik, amely mindenképpen a nyelv gyarapítását szolgálja, hiszen a nyelvészt egy vitalitásából és dinamizmusából nem veszítő, kiapadhatatlan forrásanyaghoz juttatja. A drogfogyasztó közösségek konspirációjának fokozódása, a titkos nyelv általi védettség biztosítása érdekében folytatott állandó kódolás-dekódolás játéka új lexémák megjelenését indukálja, s a meglévők átkódolása vagy esetleges megszüntetése a nyelv változását, fejlődését, egy új nyelvhasználat kialakulását eredményezi.

2. A drogszleng szóalkotása

A drogszleng szókincséről bátran állíthatjuk, hogy nem nyelvspecifikus: valamennyi nyelvben ugyanazokat a dolgokat és jelenségeket jelöli meg. A kábítószer-használók ugyanazokat a szereket fogyasztják, és hatásukra ugyanolyan állapotba kerülnek. A drogosok analóg módon saját érzelmi szűrőjükön keresztül szemlélik a világot, ami magyarázatot ad sajátos nyelvi magatartásukra, asszociációs készségük kifejlődésére. A drogszleng képszerűsége mindenekelőtt a kábítószeres vizuális hallucinációt kiváltó hatásával magyarázható, amelyek mindig bizonyos szituációkhoz kötődnek.

A köznyelvben elterjedt szóalkotási módokhoz hasonlóan a drogszleng szókincsének létrehozásában is két fő típust különböztetünk meg: az új szavak származhatnak külső és belső forrásból, vagyis idegen, köznyelvi, szakmai és régi szavak átvételéből, illetve a már meglévő szavak névátvitellel vagy jelentésátvitellel történő szemantikai és formai átalakításából.

A kábítószerrel foglalkozók nyelvi magatartásában analógiákat fedezhetünk fel a különböző nyelvekben, így a franciában és a magyarban is, mivel a drogkultúra, a drogosok tipikus megkülönböztető nyelvhasználati sajátosságai együtt terjednek magával a kábítószerrel. Ez a magyarázata annak, hogy szókincsükben meghatározó szerepet kapnak az idegen nyelvből beáramlott, nemzetközivé vált szavak és kifejezések.

3. Angol-amerikai hatások a drogszlengre

A kábítószer-szub/kultúra élettere tehát olyan társadalmi kontextus, amelyen elsősorban nyugati hatás érezhető, ahol legfőképpen az anglicizmusok térhódítása fokozódik. Ennek következtében a kábítószeresek szlengjének szókészlete jelentős mértékben angol-amerikai átvétel. Ezt a jelenséget mind a francia, mind a magyar nyelvben tapasztalni lehet.

Ezen elemek használatának vizsgálata tanulságos, mivel a velük kapcsolatos nyelvi magatartás tükrözi azt, ami a modern nyelvek szókincsében általánosságban is megfigyelhető: tetten érhető egy erőteljes tendencia az idegen nyelvi forma változtatás nélküli átvételére (*speed, joint, junkie, dealer*).

Az eredeti angol terminusok mellett párhuzamosan léteznek azonban az amerikai-angol mintára képzett tükörszavak is, amelyek előfordulása nagyon gyakori mind a francia, mind a magyar nyelvben. Ugyanakkor annak a nyelvi jelenségnek is tanúi lehetünk, amikor a változtatás nélkül átvett angol-amerikai alapszavak francia ill. magyar képzőkkel kiegészülve adhatnak új nyelvi egységet, mely ilyen formában már a befogadó nyelvi rendszer integráns elemének tekinthető. Különösen jó példa erre az ige-képzés, mely a francia drogszlengben kizárólagosan a francia nyelvben leggyakoribb -*er* képzővel történik (*dealer, se/doper, flasher, flip(p)er, se/shooter, sniffer, smoker, se/speeder, selfixer, se/destroyer*), a magyarban pedig -*ul, -el, -z* ige-képzőkkel (*sztondul, fles(s)el, szpídel, ki/flip(p)el, bel/kokózik*), amelyek mellett előfordulnak a tükörszavakhoz csatolt -*z, -ol- ul* képzők is (*bekábózik, befűvezik, teázik, gézázik, be/kokszol, gyorsul*).

Mindkét befogadó nyelvben a drogszleng négy fő téma köré koncentrálódik: a használt kábítószer különböző fajtái: azok elnevezései és alakváltozásai; a kábítószer-fogyasztó és kereskedő személyének nevei; a kábítószer-fogyasztás: a különböző anyagok használata, elkészítési és alkalmazási módjai, valamint a kábítószer-élvezet aktusa, a kábítószer okozta hatások és állapotok.

4. Az angol-amerikai lexikai egységek adaptációja

4.1. Változtatás nélküli átvétel

Az angol-amerikai lexikai egységek recepciója a francia, ill. a magyar nyelvben különböző stádiumokon megy keresztül. Köztudott, hogy a szleng jellegzetesen szóbeli jelenség, így írott formában csak elvétve találkozunk vele. A szleng használói, bár többnyire tisztában vannak a standard nyelv helyesírásával, azon ritka esetekben, amikor beszédüket írásban rögzítik, a kiejtés alapján teszik ezt, ami elsősorban a változtatás nélküli átvett szavak helyesírásában eredményez eltéréseket. Jó példa erre, amikor a kábítószer-élvezőt jelölő, kétféle írásmódot használó angol *junkie/junky* terminus alapján a francia háromféleképpen írja ugyanezt a szót (*junky/junkie/junkee*), ahol az egyik alak furcsa módon a Yankee-vel rímel. Kiejtése kétféle lehet, az eredeti angolos /dʒŋki/, vagy a franciás /dʒœnki/. A magyarban is megőrződött az angolos hangalak, de *dzsánki*-ra, ill. *dzsunki*-ra írták át.

Az angol „rave” és a francia „rêve” hangalakjának hasonlóságán alapuló szójáték a *rave-party > rave-party/rêve-party* szóösszetételben összekapcsolja az angol „dühöngés”, „tombolás” és a francia „álom/álmodozás” jelentésű szavakat annak alapján, hogy az összetétel első tagja tulajdonképpen mindkét nyelvben „delíriumot”, „zavaros önkívü-

letet”, „örjöngést”, „extázist” is jelent. A magyarban is találkozunk frappáns angol-magyar hibrid összetételekkel az effajta diszko-bulik megnevezésére, ahol az összetétel első tagjaként valamennyi esetben megőrizték az eredeti angol *rave*- szót, a második tag pedig vagy az első szót tükörfordítással megismétli, nyomatékosabbá teszi azt: *rave-őrület*, vagy adekvát szójáttékkal kapcsolódik a szóösszetételnek a kiejtés hasonlósága alapján már magyar előtagként kezelt első tagjához: *rave-ület*, mint ahogy a bulikat látogató drogosokat jelölő *rave-észek* találó konstrukcióban is.

A francia-angol hibrid *soirée-rave* alak és a tükörfordítással kreált francia *soirée de rêve* nem nagyon kedvelt összetétel a francia nyelvű drogosok körében, így nem is honosodott meg, mint ahogy a kábítószer túladagolást jelölő angol *overdose* helyett erőltetett francia *surdose/surdosage* terminus sem. Itt meg kell jegyezni, hogy a kábítószer-túladagolás kifejezésére a francia szleng is az angol *OD* rövidítést használja, aminek ékes példája a sajnos oly gyakran használt „túladagolásban meghalni” kifejezés francia-angol hibrid alakja még a köznyelvi változatban is: a „*mourir d'OD*” összetétel. Ezt a mozaikszót a magyarban érdekes módon nem vették át, csupán ennek magyar fordítását, a *túlszív/túllő* igéket használják ebben a kontextusban.

Visszatérve a hallucinogén szerek hatása alatt lezajló össznépi örjöngésre, elmondhatjuk, hogy ezt az eseményt a magyarban az eredeti angol kifejezés megőrzésével *eszidparti* néven ismerjük (mivel az extázist kiváltó LSD jelölésére jelentésszűküléssel az *acid* szót is használják). Az angol szóösszetételnek franciául is megvan a megfelelő párja (*acide-party*) az *acid* > *acide* megfelelés alapján. A magyarban az *acid* tükörfordítása, a *sav* is használatos az angol kiejtés szerinti alakkal, az *eszid*-del párhuzamosan, de érdekes, hogy az angol *acid-party* magyar megfelelőjeként csak az *eszidparti* terjedt el, s tükörfordítása, a „*savparti*” viszont nem.

A marihuánás cigarettára használt angol *joint* megfelelője a franciában szintén *joint*, de franciás kiejtéssel /dʒoên/-nek ejtik. A magyarban kétféle írásmóddal alkalmazzák ugyanezt a szót: az eredeti angol írásmód, ill. az angol kiejtés szerinti fonetikus átírással (*dzsoint*). Meg kell jegyezni, hogy ennek a szónak a magyarban a köznyelvben ritkán, vagy egyáltalán nem használatos kicsinyítő, becéző képzővel ellátott alakjai is ismereteseek, mint a *dzsodzsi*/ *dzsodzsosz*/ *dzsodzsó*. A doppingyszer, a *speed*, a magyarhoz hasonlóan a franciában is megőrizte ugyanezt az alakot, sőt kialakult ez utóbbi alakból képzett szójáték, a *szpídi gonzales* is. Érdekességgént megemlítem, hogy a magyarban használatos e szó tükörfordítása is, a *gyorsító*, valamint az ebből képzett *gyorsít*, és az ehhez kapcsolódó találó szókép, a sebesség, gyorsítás hasonlósága alapján alkotott *motorozik* ige.

A drog adagolásához használatos tűt hasonlóságon alapuló névátvitellel *artillery*-nek nevezi az angol, mint ahogy a francia is *artillerie*-nek a *pétard* mellett, ami a francia argóban általában lőfegyvert jelent, a drogszlengben pedig a marihuánás cigarettára szűkült jelentése. A fecskendő jelölésére a magyar narkószlengben egész fegyvertárat találhatunk: *puska*/*pisztoly*/*revolver*/*csúszli*/*fegyver*/*stukker*/*rakéta*/*lőszer*.

A kábítószerrel árusító személy jelölésére használt *pusher* és a *dealer* szavakat mindkét nyelvben változatlanul vették át, míg a franciában csak az eredeti angol alak terjedt el, a magyar írott alakja viszont *pusör* lett. Hasonlóképpen a *dealer* megfelelője a franciában változatlan maradt, a magyarban viszont emellett léteznek magyarosított ill. tü-

körfordított alakok is, mint a *díler/anyag/árús/anyagárús/cuccos* szavak. A kábítószer-adagokat általában csomagokban árusítják, ami az angol *packet* szó alapján a franciában *paquet*, a magyarban pedig *pakett* (csonkítással *pakk*), ill. tükörfordítással *csomag/batyu/cucc* és a becézett *cuccocska* szavak elterjedését eredményezte.

4.2. Átvétel tükörfordítással

Az előző részben az angolból adaptált variánsok között több példát említettem, ahol az eredeti angol szó, vagy annak a befogadó nyelv rendszeréhez igazodó képzett formája mellett kialakult egy szó szerinti fordításból származó alak is. A tükörfordításokkal létrejött képződmények száma jelentős, amit mindkét nyelvben bővíteni lehet azok képzett alakjaival.

A kábítószerre talán a leggyakrabban használt univerzális szó az angolban a *material*, ami a franciában szó szerinti fordításban (*matière*), illetve annak csonkított és becézett változatában (*matos*) jelenik meg. A magyarban ismeretes az ennek megfelelő idegen szó, a *matéria*, és ennek fordítása, az *anyag/árú/szer/cucc/téma* köznyelvben is élő szavak használata, a kábítószeres szituációkra érvényes jelentésszűküléssel. Az alaki hasonlóságon alapuló névátvitelre jó példa az angol *powder* terminus szó szerinti fordítása mind a franciában (*poudre*), mind a magyarban (*por*). Ehhez hasonlóan a *sugar* szó is a franciában *sucre*, a magyarban (*por*)*cukor* lett.

A hangalakon alapuló jelentésátvitel egyik legszemléletesebb példája, amikor a kábítószer hangzása után női névvel nevezik meg: így lett a marihuanából az angolban *Mary Jane* (*marijane*), ami a franciában *marie-jeanne*, a magyar drogszleng pedig a *mari/mariska/marcsi/marcsa/maresz* becéző alakokat produkálta. Hasonlóképpen az indiai kendert (kannabiszt) jelölő angol *caroline* a franciában *carole*, a magyarban *karo-la* lett. A heroin megnevezésére szolgáló angol *helen* mintájára a franciában *helène* és a magyarban *helga*, valamint az angol férfinév, a *harry* után a magyar *herold* elnevezések jöttek létre. A magyarban ennek analógiájára született meg a Gracidin, vagyis a *granyó* szleng-változata férfinévvel, a *géza*, amiből képezték a *gézázik* igét, „Gracidint fogyaszt” jelentésben.

E kábítószeresek a hasonlóságon alapuló névátvitellel számos más példát is szolgáltatnak. Ezek a szóképek szintén tükörfordítással kerültek be a befogadó nyelvekbe. A kokainra, heroinra, ill. a hasisra a következő metonímiákat találjuk: a *snow* terminus a franciában *neige*, a magyarban *hó*, illetve a *white snow* >*blanche neige*> *fehér hó*, *hófehér* kifejezéseknek adott helyet. Az angol *herb/grass* a franciában *herbe/gazon*, miközben a magyarban az eredeti angol alak magyarosított változata (*grász*) mellett megtaláljuk a fordított variánsokat, vagyis a *fű/gyep* szavakat is, és az ebből képzett *füvi*, *füvecske* becézett alakokat, ill. a *füvezik* igét.

Jelentésszűkítéssel került át a magyar köznyelvből a kábítószer hatása alatti állapot jelölésére szolgáló *trip(p)/utazás* főnév ill. ennek analógiájára az *utazik/lebeg/repül/el/száll* ige, vagy az *utazó/asztronauta* szó, az ebben az állapotban található drogosra. Érdekes képződmény az angol *trip* szóból képzett *betrippezett* ige és a magyar becéző képzővel ellátott *trinyó*, ill. a *trikó* szójáték. A franciában is ugyanúgy megtalálhatjuk, mint a magyarban az eredeti és a fordított alakot is: *trip/tripp/voyage*, ill. az ebből képzett igéket: *faire un (bad)trip/voyager/faire un voyage/planer/être dans le cosmos*.

5. Összegzés

Összegzőképpen megállapítható, hogy a francia és a magyar nyelvben az angol-amerikai lexémák adaptációja során hasonló tendenciákat tapasztalhatunk. Láthatjuk, hogy a drogszleng szóalkotásának rendkívül széles mezején az idegen – jelen esetben az angol-amerikai – szavak átvétele milyen jelentős területet foglal el. E lexikai egységek adaptációjuk során vagy változtatás nélkül kerültek a befogadó nyelvbe, vagy szó szerinti fordításban. Mindkét esetben találkozunk számos képzett alakkal, amikor vagy az eredeti idegen szóhoz, vagy a már lefordított alakhoz csatolnak a köznyelvben ismert, vagy nem ismert, többnyire kicsinyítő, becéző képzőket. Számtalan példa bizonyítja, hogy ritkán találkozunk igazán tiszta szóképzési eljárással, mivel a szóalkotás módok az esetek nagy részében keverednek.

Mindez a drogszleng létrehozóinak és használóinak határtalan kreativitását bizonyítja, akik valamennyi országban hasonló módon motiváltak a nyelvújításban. Az egyes nyelvek vizsgálata során analógiákat fedezhetünk fel nyelvhasználatukban, ami természetes, hiszen az alkotók nyelvhasználati színtere azonos: közös nyelvet beszélnek, közösek a problémáik, szenvedéseik és félelmeik. Így nem nehéz megtalálni az egyes szavaknak, kifejezéseknek megfelelő ekvivalens változatot a másik nyelvben.

A nyelvészeti kutatásokat viszont nehezíti, hogy ez egy nehezen megközelíthető terület, s a beavatatlanok számára gyakran érthetetlen maga a kontextus is, ahol ez a lexika kifejezésre jut. A nyelvész, nyelvészociológus számára pedig rendkívül nagy jelentőséggel bír e szociolektus, hiszen a drogosok nyelve információkat hordoz számára a szavak eredetéről: arról a különös világról, amiben létrehozóik élnek, arról a mentalitásról, világnézetről, amit sajátjuknak vallanak.

Irodalom

Csikós, K. 1999. *Heroinból kukac?* Szeged: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola.

Józsa, B. 1995. *A magyarországi kábítószer-fogyasztók szlenge*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.

Mátételki, M. 2000. *Étude lexicologique de l'argot policier et criminel français*, Budapest: ELTE.

Németajkú mesteremberek nyelvjárási szakszókincsének jellemzői

Müller Márta

1. Kismesterségek nyelvjárási szakszókincsének nyelvi jellemzői

A kismesterségek szakszókincsei a termelői tevékenység azon szakaszában jöttek létre, melyben a szaknyelvi kommunikáció és a tapasztalatszerzés még szorosan összetartozott, mivel a munka tervezése és elvégzése sem térben, sem időben nem esett egymástól távol. A munka lebonyolításához csak egy relatív szűk szaknyelvi repertoárra volt szükség, hiszen a műhelybéli kommunikációt a szemléletes kontextus egészítette ki. A kismesterségek szakszókincsei a XX. századig átfogó, terminológiai szempontból normákat állító, intézményi irányítás nélkül fejlődtek. Az egységes szaknyelv hiánya, a szűk kommunikációs rádiusz, az individuális, a műhely világára korlátozódó kommunikáció (Maurer 1964), valamint az egymással konkuráló elnevezések, a tetszőleges jelentésátvitelek és -bővülések tovább differenciálták a kismesterségek szaknyelveinek amúgy sem egységes szakszókincsét, amelyeket így átfogó rendszert nélkülöző, antropomorf és metaforikus struktúra jellemez (Ammon 1973).

A németajkú mesteremberek anyanyelvként településük dialektusát sajátították el, és mivel a nyelvjáráshoz hasonlóan a műhelyben használt nyelvváltozatot is csak szóbeli kommunikáció során használják, az utóbbi nyelvváltozatot szaknyelvjárásnak nevezhetjük (Möhn/Pelka 1984: 41). A német szaknyelvjárássok szókincsében dominálnak a szemléletes, sokszor a mindennapi élet tárgyait alapul vevő elnevezések, azonban az ipari szaknyelvek szókészletével ellentétben a több, mint két tagból álló összetett szavak alulreprezentáltak. Az interetnikus kapcsolatoknak köszönhetően a magyar nyelv német jövevényszavakat fogadott be, ugyanakkor a német szaknyelvjárássok is – főleg nominációs hiányokat feltöltve – átvettek magyar kifejezéseket.

E jelenséggel párhuzamosan a szaknyelvjárássokban fellelhetők olyan archaizmusok, melyek már a település nyelvjárásában sem találhatók meg (Manherz 2001). A rohamosan fejlődő technika megváltoztatta a kismesterségek mindennapjait, e változás kihatott a mesteremberek nyelvhasználatára is. A szaknyelvek egy része kiveszett, mivel bizonyos mesterségek a megváltozott ipari-technikai helyzet miatt nem hagyományozódtak tovább, más szaknyelvek beolvadhattak volna az egységes, modern ipari szaknyelvekbe, de a német szaknyelvjárássok esetében ezt a folyamatot a magyar ipari nyelvhasználat hiúsította meg.

A mesteremberek szakszókincsében mind motivált, mind nem motivált terminusok is előfordulnak. A motivált elnevezések egyrészt a nyelvjárásból nyert metaforikus vagy metonimikus átvételek, másrészt szóképzés útján jöttek létre. A kézműves-szaknyelvi szókészlet gazdagítását megcélzó szóképzésen belül, a szóösszetételek alkotása mellett, főleg a deriváció, származtatás, valamint elsősorban igék igekötőkkel történő összekapcsolása bizonyul produktív nyelvi eszköznek. A szórövidüléssel keletkezett betűszavak, ölelkező alakok, szóelvonások viszonylag ritkán fordulnak elő a mesterembe-

rek szakszókincsében, hiszen a műhelyben dolgozó mesteremberek tevékenysége mind tartalmában, mind terminológiájában a differenciált ipari szaknyelvektől messze elmarad. Ugyanezen oknál fogva az ipari-technikai szaknyelvekre jellemző internacionalizmusok, neologizmusok, latin eredetű morfémák és lexémák száma is korlátozott (Fluck 1996, Schmidt-Wiegand 2002).

2. Németajkú asztalosmester nyelvjárási szakszókincse – Pilisvörösvár

2.1 Az asztalosmesterség nyelvjárási szakszókincsének általános jellemzői

Az elemzés alapját képező korpuszt a német nyelvjárási adatgyűjtés klasszikus módszerével nyertem. Az adatközlőtől¹ egy három óráig tartó interjú keretében az asztalosmesterség szakszókincsét felölelő magyar nyelvű kérdőívet² kérdeztem le. A kérdőív 285 szóból állt, melyből az adatközlő a szavak 96%-át tudta nyelvjárásában visszaadni. A település németajkú mesterembereinek szakszókincsére nem jellemző az ilyen magas arányszám, mivel a mesteremberek mind más szakmabeli mesterektől, mind az adott mesterség fölött elhelyezkedő iparágtól izoláltan dolgoznak és kommunikálnak. Az adatközlő asztalosmester relatív tág nyelvjárási szakszókincse annak köszönhető, hogy inaséveit egy német nyelvjárást aktívan használó mesterember irányítása alatt töltötte, jelenleg a műhelyben lehetősége nyílik a német szaknyelvjárást munkatársaival használni, illetve az 1980-as évek óta megrendelői között sok osztrák és német vevő van. Ennek köszönhetően német köznyelvi és nyelvjárási ismereteit állandóan aktualizálni tudja.

Az asztalosmester szaknyelvjárása a Pilisvörösvár második világháború körül született generációja által informális szituációkban használt, helyi nyelvjárás³ egyik változatának tekinthető. Lexikájában számtalan olyan elnevezés található, amely részét képezi a helyi nyelvjárási lexikának, pl. *praitl* (Brett), *amber* (Eimer), *hamer* (Hammer), *huits* (Holz)⁴. Ugyanakkor az asztalosmesterség nyelvjárási szókincsében fellelhetők olyan, a szerszámok, eszközök és a munkafolyamatok megnevezésére használt lexémák, melyek denotátuma a település nyelvjárását beszélő laikusok számára ismeretlen, pl. *opsezsoog* (Absetzsäge), *geän* (gehren), *loxhouwl* (Lochbeitel).

Az adatközlő az interjú során nyelvjárási nominációs hiányait három alkalommal egészítette ki magyar szavakkal: az *asztaloszsövetségi tag*, a kész bútorok becsomagolására használt *hungarocell*, illetve a *rozetta* kifejezések hangzottak el nyelvjárási környezetben magyarul. Egy esetben kontaminált magyar szót nyelvjárási szóval: *kolonialschrank* (Stilmöbel), illetve kétszer használt – saját bevallása szerint is – tudatosan köznyelvi német szót: a *parallel* (parallel) és a *trepe* (Treppe) szavak esetében. Az asztalosmester szaknyelvjárásának szókincsében a nyelvjárás hangtani szabályaihoz igazodó

¹ Nick István/Pilisvörösvár, született 1946. december 31.

² A komplex kérdőív a következő források alapján lett összeállítva: Bogdán, I. 1984. *Mestere volt egykor*. Budapest: Magvető, Bogdán, I. 1989. *Kézművesek mestersége*. Budapest: Gondolat, DUDEN - Bildwörterbuch der deutschen Sprache 2000. Mannheim: Bibliographisches Institut, Freckay, J. 2001. *Mesterségek szótára*. Budapest: Nap Kiadó.

³ Pilisvörösvár német nyelvjárásnak részletes hangtanát és szóföldrajzát lsd. Manherz, K. 1986. *Deutsche Mundarten im Pilisch-Gebirge*. Budapest: Tankönyvkiadó.

⁴ A szerkesztési nehézségek elkerülése érdekében a nyelvjárási kifejezéseket laikus átiratban adtam meg. A hosszú magánhangzók az adott betű megduplázásával, a német Ach-Laut x-szel lett jelölve.

neologizmusok a lakkfajtákat jelölő kifejezések, így a *nitrolak* (Nitrolack), illetve a *woserbasislak* (Wasserbasislack), valamint az új fejlesztésű asztalosipari gépeket jelölő elnevezések, így a *khantrrainmaschii* (Kantenschleifmaschine) és a *khontaktschlä-f-maschii* (Kontaktschleifmaschine).

A kézműves szakszókincsekre jellemző metaforikus jelentésátvitel jelenségére a korpuszból bőven említhető példa, így a *fuksschwanzsoog* (Fuchsschwanzsäge), *gaisfus* (Geißfuß), *hirnlaistn* (Hirnleisten) *löflpoarer* (Löffelbohrer), *schifhauwüü* (Schiffhobel), *zanhauwüü* (Zahnhobel).

2.2 Az asztalosmesterség nyelvjárási szakszókincsének morfológiai jellemzői

A továbbiakban azt kívánom bemutatni, mely szóképzési módok – Fleischer (1969) szerint a szóösszetételek, szóelvonások, szórövidülések, és a derivációk – tekinthetők az asztalos szakszókincs produktív eszközeinek.

2.2.1 Szóösszetételek, szóelvonások, szórövidülések

Az asztalosmester számára – viszonylag szűk tevékenységi köre ellenére – szükséges a szóösszetételek használata, hiszen csak általuk biztosítható az alapvetően egy csoportba tartozó, de különböző típusú szerszámok, nyersanyagok megkülönböztetése. A több mint két tagból álló szóösszetételek száma viszonylag alacsony, az összegyűjtött szakszókincsben csak néhány háromtagú szóösszetétel található: *fuksschwanzsoog* (Fuchsschwanzsäge), *platpaunghauwüü* (Plattbankhobel), *runtschtabhauwüü* (Rundstabhobel), *woserbasislak* (Wasserbasislack). Két főnévből álló változatlan előtagú, endocentrikus határozós összetételekre a korpuszban számos példa akad: *paungäasn* (Bankeisen), *foatshauwüü* (Falzhobel), *handoäwäd* (Handarbeit), *kräazsoog* (Kreuzsäge). Exocentrikus határozós szóösszetételekre jóval kevesebb példa említhető, így a *läimknäxt* (Leimknecht), illetve a *schteeknäxt* (Stehknecht). A jelölt szóösszetételek, azaz amikor a tagok között kapcsolóelemek is találhatók, a korpuszban alul-reprezentáltak, példaként csak a *hirnlaistnfäpant* (Hirnleistenverband) szóösszetételt találjuk. Az olyan szóösszetételekre, amelyekben az igetőhöz kapcsolódik a főnév, számos példa akad, ilyenek a következők: az *opsezsoog* (Absetzsäge < absetzen), *poarmaschii* (Bohrmaschine < bohren), *geänmoos* (Gehrmaß < gehren), *presmaschii* (Pressmaschine < pressen), *raisaale* (Reißahle < reißen). Melléknév előtagú kompozítumok elsősorban a különböző fajtájú faanyagokat jelölő összetételek, mint például a *plinthuits* (Blindholz), *halbhuits* (Halbholz), *hoarthuits* (Hartholz), *masiwhuits* (Massivholz), valamint a *houlpoarer* (Hohlbohrer), *houläasn* (Hohleisen), *runtschtabhauwüü* (Rundstabhobel), *schreegmoos* (Schrägmaß). A szóelvonással létrejött elnevezések a különböző helyiségek berendezéseit jelölik, így a *khinderzimer* (Kinderzimmereinrichtung), *schloofzimer* (Schlafzimmereinrichtung), *woonzimer* (Wohnzimmereinrichtung). A szórövidülés azon fajtájára, mely során a szóalak első része törölődik, a korpuszban csak egy példa található, a hangsúlytalan *ver-* prefixumot nélkülöző, nyelvjárási *platung* (Verblattung) szó.

2.2.2 Derivációk

A korpusz vizsgálata során produktívnak bizonyult az *-er* suffixum használata személy- és szerszámnevek képzésére, így például a *tischler* (Tischler), *lakschprizer* (Lackspritzer), *schnizer* (Schnitzer) szavak esetében. A szóképzési módok közül a vizs-

gált korpuszban kiemelkedő produktivitás jellemző az igekötőkre. A prefixumok szerepe a szóképzésben azért is jelentős, mert megkönnyítik a szó jelentésének interpretációját azáltal, hogy az igekötős szó jelentését tovább konkretizálják. A korpuszban előforduló hangsúlyos igekötők (*ab-, an-, auf-, durch-, ein-, herunter-, vor-, zusammen*) közül igékhez kapcsolódva a következők bizonyulnak produktívnak:

ab-: *oprixtn* (abrichten), *opschlääfn* (abschleifen), *opziän* (abziehen),

auf-: *aafhangn* (aufhängen), *aafmoxn* (aufmachen), *aafriän* (aufrühren),

ein-: *ääfangn* (einspannen), *ääzoin* (abonnieren),

zusammen-: *zaumpintn* (zusammenbinden), *zaumfuugn* (zusammenfügen), *zaumschtöönj* (zusammenstellen).

A korpuszban a hangsúlytalan igekötők (*be-*, illetve a *ver-*) hangsúlyos megfelelőikhez képest alulreprezentáltak, mindösszesen három ilyen igét sikerült találni: *pänuzn* (benutzen), *päschtönj* (bestellen), illetve *fäbrain* (verbrennen). Implicit deriváció eredményeként jött létre a *fäpaunt* (Verband) szó. Hosszabb szóból származtatott rövid derivátum a *hauwüü* (Hobel), illetve a *roschpüü* (Raspel). Az összetett szavak és a képzett szavak között átmenetet képző sajátos összetett szó, amely szintaktikai szerkezetre vezethető vissza az *aantüri* (eintürig), *zwaatüri* (zweitürig), illetve a *dräätüri* (dreitürig).

3. Összefoglalás

Az asztalosmester nyelvjárási szakszókincs-vizsgálatának eredményei arra engednek következtetni, hogy a kismesterségek szakszókincsére jellemző a metaforikus jelentés-átvitel, a legalább kéttagú szóösszetételek, a derivációk használata, ugyanakkor a betűszók, internacionalizmusok hiánya megegyezik a kismesterségek szakszókincséről alkotott eddigi ismereteinkkel. Ismert jelenség a nominációs hiányok magyar szókészletből vett szavakkal történő feltöltése, illetve a két nyelv szavainak kontaminálása. Újdonság erejével bír azonban a standard német nyelvváltozat szavainak felhasználása az amúgy reliktumnyelvként stigmatizált német nyelvjárás, illetve az egyén (szak-)szókincsének gazdagításához. A standard német nyelvi hatások nyelvjárást megtartó, kiegészítő ereje tehát felbecsülhetetlen.

Irodalom

Ammon, U. 1973. *Probleme der Soziolinguistik*. Tübingen: Max Niemeyer.

Fleischer, W. 1969. *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig.

Fluck, H.-R. 1996. *Fachsprachen*. Tübingen und Basel: A. Francke. F., Job, M., Lutzeier, P. R. (Hrsg.) *Lexikologie. Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen*. 1. Halbb. Berlin – New York: de Gruyter.

Manherz, K. 2001. Stand und Aufgaben der ungarndeutschen Dialektlexikographie. In: Canisius, P., Gerner, Zs., Glauninger, M.M. (Hrsg.) *Sprache – Kultur – Identität. Festschrift für Katharina Wild zum 60. Geburtstag*. Universitât Pécs.

Maurer, F. 1964. Zur deutschen Handwerksprache. In: Maurer, F. (Hrsg.) *Volkssprache. Gesammelte Abhandlungen*. Düsseldorf.

Möhn, D., Pelka, R. 1984. *Fachsprachen: eine Einführung*. Tübingen.

Neudeutsch = Bad English? Ist die massive Verbreitung der Angloamerikanismen in der deutschen Sprache aufzuhalten?

Nagyné Csák Éva

Einführung

Im Globalisierungsprozess wurde die deutsche Sprache in den verschiedensten Bereichen durch Angloamerikanismen überflutet. Die Tendenz, die von der Sprache der Wissenschaft und der Technik über die Werbe- und Medienwelt bis zum Arbeitsmarkt, dem Sport, der Kultur, der Kirche sowie dem Sprachgebrauch im Alltag reicht, scheint nicht mehr aufzuhalten.

„Brasiliens Volleyballer sind einfach outstanding!“ / „Jetzt wird die Veranstaltung zum event!“ / „Unsere Down Hill Ladies haben heute einen special speed!“

Solche und ähnliche Ausrufe konnten wir von den Sportansagern in Athen 2004 hören. Reicht das Substantiv *Veranstaltung* zur Veranschaulichung der Einzigartigkeit und Besonderheit des Ereignisses nicht mehr aus? Muss der Muttersprachler unbedingt in ein deutsch-englisches Kauderwelsch flüchten? Die zügellose Verbreitung der Angloamerikanismen in jedem Bereich der Sprache löst extreme Unzufriedenheit im Kreise der Sprachwächter, der Linguisten und sogar der Durchschnittsbürger aus. Die am 25. August letzten Jahres erschienene 22. Auflage des deutschen Duden kennt 5000 Begriffe mehr als die vier Jahre zurückliegende letzte Auflage, unter anderem: *googeln, Minijob, Roadmap, Webdesign*.

Passend zu den zahlreichen aufgenommenen Anglizismen taucht auch *Denglish* erstmals auf – für jenes Mischmasch von Deutsch und Englisch, das konservative Sprachhüter sauer aufstößt und dessen Entsprechung bei den frankophonen Nachbarn undenklich wäre. In diversen Internetforen zeigen sich extreme Positionen, oft werden Argumente und Gegenargumente ohne die nötige Gelassenheit aufgereiht. Allzu schnell ist in diesem Zusammenhang von Verhunzung oder gar Verfall der Sprache die Rede, von Sprachverwirrung, von kultureller Selbstaufgabe und Charakterlosigkeit der Deutschen auf der einen Seite, Deutschtümelei auf der anderen.

1. Sprachliche Gründe für die Entlehnung der Angloamerikanismen

Zuerst muss der Begriff Anglizismus bzw. Angloamerikanismus in der deutschen Sprache erläutert werden. Im engeren Sinne versteht man unter Anglizismus ein englisches Wort oder einen englischen Ausdruck, den die deutsche Sprache übernommen hat. Im weiteren Sinne verstehen wir unter Anglizismus jede Wortgruppe, die englisches Wortmaterial enthält, dass zumindest noch in seinen Spuren zu erkennen ist. Hierzu gehören die Spiegelübersetzungen oder innere Entlehnungen. (z.B. *Brainwashing* = *Hirnwäsche*), die Lehnübertragungen (z. B. *Understatement* = *Untertreibung*).

bung), die Lehnwendungen (z. B. *to steal the show* = *jm. die Schau/Show stehlen*), aber auch die Bedeutungseinengungen und Bedeutungserweiterungen, d.h. Lehnbedeutungen (z. B. *to fire* = *feuern*, schießen + entlassen).

1.1. Mit den neuen englischen Wörtern werden meistens Bezeichnungslücken gefüllt

Die Fachwörter der Informatik wie z.B. *Scanner*, *CD-ROM*, *downloaden*, *einscannen* bezeichnen tatsächlich völlig neue Erscheinungen und Handlungen. In dem rasanten Erneuerungsprozess gibt es keine Zeit, assimilierte deutsche Bezeichnungen zu schöpfen.

1.2. Mit den Angloamerikanismen kann man Modernität und Weltoffenheit suggerieren

Die *Power-Frau* scheint deutlicher die Art und Weise des Emanzipationsgrades der jeweiligen Frau auszudrücken als die bloße Wortkombination *energische Frau* oder *starke Frau*. In der Tat gibt es keine Behauptung ohne Sprechabsicht und in vielen Lebenslagen muss man Rundum-Informiertheit und Modernität beweisen. Unser ganzes Leben ist durch Werbungen und Überzeugungstechniken, vor allem auf dem Arbeitsmarkt, durchdrungen.

1.3. Die englischen Wörter sind kurz und prägnant

In vielen Fällen kommt in der Werbesprache die Kürze und Würze der englischen Wörter der Exaktheit zugute, z. B. *Geschwindigkeit* – *speed*. Oft passiert aber das Umgekehrte: Statt *Ort* steht *Location* in den Prospekten, statt *Auskunft* hängt *Service Point* an den Bahnhofswänden.

2. Gesellschaftliche/psychologische Gründe für die Angloamerikanismen

2.1. Die Deutschen können sich mit der eigenen Nation schwer identifizieren

In der Fachsprache der Gastronomie und Hotellerie hat man manchmal das Gefühl, dass nur noch die Füllwörter Deutsch geblieben sind. Die aussagekräftigen und betonten Inhalte werden eindeutig Englisch ausgedrückt:

Hotel-Symposium zwischen Wellness, Health & Anti-Aging

Outsourcing vom Housekeeping

Die gastronomischen Outlets präsentieren sich im neuen Look. (*Der Hotelier*, 9/2004)

Noch verblüffender ist der Sprachgebrauch des evangelischen Jugendwerkes: Die Organisatoren locken auf die folgenden Weise die Jugendlichen zu ihrer Veranstaltung.

Kirche lädt zu Big Events mit Tween Dance und Girl's Parade.

Die sprachliche Unterwürfigkeit kann man in vielen Sätzen heraushören. Durch Prahlwörter wie *event*, *highlight*, *shooting star*, *outfit*, *slow motion*, werden gewöhnliche Dinge zur großartigen Sache hochgejubelt. Deutsche Bezeichnungen erscheinen dagegen unattraktiv, als ob sich man wegen deren Mattheit schämen müsste.

2.2. Viele flüchten ins Denglisch, wenn Sie Formulierungsschwierigkeiten haben

In der Rezension einer Theateraufführung fand sich folgende Formulierung:

Die Erörterung der Sinnfrage ist eine grandiose One-Man Show Fausts.

Viele nichts sagende Werbeslogans gebärden sich als wichtigtuertisch durch Verwendung englischer Floskeln: *Volvo for life, Go Chemnitz, get more*. Oft fallen den Sprechern nur noch Stummelwörter ein. Um sich aber zu rechtfertigen, fügen sie meistens hinzu: ..., *um es Neudeutsch zu sagen*. Ist Neudeutsch also die Gesamtheit richtig oder gar falsch verwendeter englischer Floskeln/Brocken?

2.3. Die Entlehnungen kommen oft der absichtlichen Entfremdung und der Verwischung der Tatsachen zugute

Auf dem Arbeitsmarkt werden die Bewerber oft durch die durch Anglizismen durchgesetzte Stellenanzeigen verunsichert, z. B. *Key Account Manager*. Englische Stellenbezeichnungen sind oft auch Versuche von Wichtigtuerei, d. h. auch das Selbstgefühl des Angestellten wird aufgewertet, wenn er nicht mehr Datenbanksachbearbeiter, sondern *Content Manager* ist. Die sprachliche Verfremdung verhilft oft auch zu einer offenbar willkommenen Distanz. Ein *Caregiver* kommt einem nicht zu nahe, aber beim Wort *Betreuer* denkt man immer an Abhängigkeit und Verantwortung. Die oben geschilderten Gründe können sowohl für Kommunikation als auch für die Gesellschaft Konsequenzen haben: (1) Dieser Sprachgebrauch grenzt diejenigen ab, die nur über begrenzte Englischkenntnisse verfügen; (2) Unter dem Einfluss des pseudokosmopolitischen Imponiergehaves verwendet man auch im englischsprachigen Ausland Sprachbrocken oder Pseudoanglizismen, mit denen man sich blamieren kann, wie z. B.: *Dressman, Handy, Twens, Smoking*. Krämer (1998) spricht in dieser Hinsicht gar von einer Identitätspsychose in der Gesellschaft.

3. Explizite Gründe für die Übernahme bzw. Ablehnung englischer Wörter

Zur Erläuterung dieser Frage möchte ich die 1998 formulierten Thesen des Vereins Deutsche Sprache (VdS) und die Gegenargumente von Niehr (2002) entgegensetzen.

3.1. Nach der Beurteilung des VdS muss man den Anglizismus durch deutsche Wörter ersetzen, wenn

(a) der englische Ausdruck hinreichend weit verbreitet ist, so entfallen Werbe-Eintagsfliegen.

Die hinreichende Verbreitung eines Wortes lässt sich durch detaillierte Korpusanalyse und nicht nach persönlichen Mutmaßungen feststellen. Der VdS hat sich 1998 geirrt, weil z. B. das Wort *Wellness* als Eintagsfliege eingeschätzt wurde, obwohl das Vorkommen des Lexems in den überregionalen Zeitungen bereits in dem Jahr ziemlich stark ausgeprägt war (z.B. FAZ (26), Taz (18), SZ (41), FR (19)). Das Kriterium ist also nicht genügend/plausibel, um feststellen zu können, wann die Verbreitung von Anglizismen so weit fortgeschritten ist, dass über ihre Ersetzung nachzudenken wäre.

(b) ... es für den englischen Ausdruck mindestens zwei treffendere deutsche Wörter gibt.

Der stilistische Wert des treffenden deutschen Synonyms deckt oft nicht den des ursprünglichen Anglizismus. Der VdS erwähnt oft und zu Recht als eine Alternative zum Wort *kids* das Substantiv *Gören*, das sich doch als falsch erweist, weil es ursprünglich ungezogene Kinder bedeutet, während die *kids* moderne, autonome, selbstbewusste Kinder konnotieren. Mag unsere Abneigung gegen Werbungen noch so

vehement sein, trifft kein auf den ersten Blick treffendes Synonym genau die Bedeutung des Originals in dem folgenden Werbetext:

Mit der Kids-Baureihe soll das Kindergartenalter von etwa dreieinhalb Jahren an erste Erfahrungen mit Buchstaben und Zahlen sammeln, die Junior-Reihe schließt sich als Angebot für Kinder von fünf Jahren an.

Die in den obigen Kontext eingebettete Wortkombination *Kids-Baureihe* lässt sich nicht durch die synonymische Wendung *mit der Kinder-Baureihe* oder *mit der Kleinen-Baureihe* ersetzen, weil das Wort *die Kinder* konnotativ neutral und nicht werbetauglich ist. Die ursprüngliche Absicht der Werbesprache ist nämlich die Überzeugung. Die Ersetzung von Anglizismen durch vollberechtigte Synonyme ist häufig nicht ohne Bedeutungsveränderung möglich. Während das *Wohlgefühl* von allein auftritt, muß man für die *Wellness* etwas tun: Sport treiben und die Regeln der gesunden Ernährung einhalten. Wenn man das Wort *Jungeselle* hört, fällt einem ein älterer, konservativer Herr ein. Wenn man aber *single* ist, dann ist man voll ausgebucht, selbstbewusst und tut alles für die Karriere, und diese Person ist meistens eine Frau. Das Verb *einkaufen* lässt auf müde Hausfrauen mit Einkaufstüten schliessen, *shoppen* tun aber die gut gelaunten, modischen, jungen Shopping-Center-Besucher bzw.- Besucherinnen beim Kauf von Luxusgütern.

(c) ... der englische Ausdruck die zwischenmenschliche Verständigung behindert.

Gerade die gewaltsame Eindeutschung der etablierten Fremdwörter kann zu Verständnisschwierigkeiten führen. Aktuelle Beispiele wären *Prellsack* statt *airbag*, *Geräuschkarte* statt *Soundkarte*, *Tageslichtschreiber* statt *Overheadprojektor*.

(d) der englische Ausdruck die deutsche Sprache ärmer macht.

Fraglich ist natürlich, ob die deutsche Sprache nicht auch reicher wird, indem sie Wörter aus anderen Sprachen integriert. Heute kann man Wörter wie *Film*, *Keks*, *Pullover*, *Schal* kaum als Anglizismen klassifizieren.

3.2. Schwierigkeiten bei der Assimilation der Angloamerikanismen

(a) Politisch gefärbte Schwierigkeiten: Den Sprachwächtern wirft man Deutschtümelei vor und sie werden als Rechtsorientierte eingestuft.

(b) Negative Beurteilung in der Gesellschaft: Die Sprecher werden häufig negativ beurteilt, wenn sie Anglizismen eine Aussprache geben, die weiter in das Deutsche integriert ist, und sie dadurch mangelnde Kenntnis des Englischen demonstrieren.

4. Erfolge der VdS gegen die massive Verbreitung der Anglizismen im Jahre 2004

4.1. Quote für deutschsprachige Musik: Künstler, Bürger und Politiker, Musikvereine und Verlage setzten sich für mehr deutschsprachige Musik in den Sendern ein.

4.2. Die Schaltstelle der „Braunschweiger Zeitung“ wurde unter dem Druck der Leser statt *newsdesk Nachrichtentisch* umbenannt.

4.3. Die Aktion der Nürnberger Senioreninitiative *Nein zu Denglish* wird von 46 prominenten Förderern unterstützt.

4.4. Die Firma Münch-Bräu in Eibau/Sachsen erhielt von den Bautzener Sprachrettern das Zertifikat *Wir sprechen die Sprache unserer Kunden*. Die Geschäftsführer des Brauhauses trennten sich von einem leitenden Mitarbeiter, der mit den Produktbe-

zeichnungen *Smash Yellow* und *Smash Black* für Umsatzeinbrüche sorgte. Mit der Umbenennung in *Eibauer Radler* bzw. *Eibauer Schwarzer Diesel* gingen die Absatzzahlen deutlich in die Höhe.

4.5. Im Sommer 2003 untersuchte die Kölner Beratungsfirma Endmark die Werbeslogans von 12 deutschen Großunternehmen, dass sie unverständlich und/oder falsch zu interpretieren waren. Die meisten Befragten hatten z.B. den Spruch von Mitsubishi mit „Sei froh, wenn du lebend wieder nach Hause kommst“ übersetzt. Davon werben heute 8 Firmen in deutscher Sprache.

McDonalds	Every time a good time	Ich liebe es (Noch innere Entlehnung)
Esso	We are drivers too	Packen wir's an!
Lufthansa	There's no better way to fly	Alles für diesen Moment
Douglas	Come in and find out	Douglas macht das Leben schöner
Sat 1	powered by emotion	Sat1 zeigt's Ihnen
Audi TT	Driven by instinct	Pur und faszinierend
RWE	One group – multi utilities	Alles aus einer Hand
Mitsubishi	Drive alive	Heute, morgen, übermorgen

Die ursprünglichen englischen und die späteren deutschen Werbeslogans von 8 deutschen Großunternehmen

Fazit

Über 60% des Wortschatzes der deutschen Sprache stammen aus dem Französischen, dem Lateinischen oder Spanischen. Sprachkontakt, Entlehnung und Sprachmischung ist eine Grundtatsache im Leben von Sprachen und werden durch Globalisierung noch verstärkt. Man muss aber auf die folgenden Kriterien besonders achten:

- (1) Man soll tatsächlich „Multi-kulti“ werden, nicht nur „Bi-kulti“, wo eine starke Unterwürfigkeit zu spüren ist.
- (2) Die Assimilation der Wörter darf nur im Kontext und mit Berücksichtigung der jeweiligen Sprechansicht und des stilistischen Wertes erfolgen.
- (3) Bildung und Medien sollten ihre aktiven Schöpfergeist, kreative Ideen und die sprachliche Phantasie einsetzen, anstatt fertige Bausteine nachzuplappern und mit dem Strom zu schwimmen. Die deutschen Lexeme sind im Stande, neue, moderne, aktuelle, modische und besondere Inhalte zu tragen. Sogar im 18. Jahrhundert verlief in den Kaffeehäusern von England *chat*, was völlig anders war, als der heutige *chat* zwischen zwei Kommunikationspartnern von gegenüberliegenden Enden der Welt. Man muss fest daran glauben, dass mit der Zeit die Aura der *Talkshow* an das angenehm klingende Kompositum *Gesprächsrunde* angekoppelt wird.

Literatur

- König, E. 2004. Das Deutsche: Von der Weltsprache zu einer europäischen Sprache unter vielen. *Germanistische Mitteilungen* 59. 5-18.
- Krämer W. 1998. *Die babylonische Sprachverwirrung*.
www.statistik.uni-dortmund.de/lehrtst/wssoz/publikationen/kraemer/aufsatz_sprachverwirrung.htm

Krämer W. 2005. Der Vorsitzende meint. *Sprachnachrichten*. 25. 2.

Niehr T. 2002. *Anmerkungen zu einer populären Anglizismen-Kritik*.

<http://www.phil-fak.uni-duesseldorf.de/germ1/mitarbeiter/niehr/anglizismen.html>

<http://vds-ev.de/verein/index.php>

Az iskolai teljesítmény szociometriája

A nyelvi egyenlőtlenségek szociális oldala

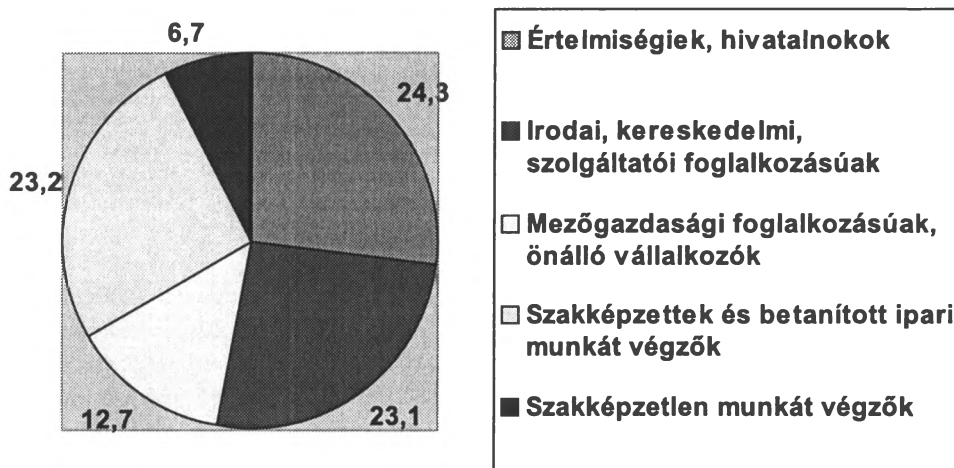
Oláh Örsi Tibor

Bevezetés

A fejlődés vagy a nevelés fogalmaival szemben a szocializáció arra utal, hogy a gyermekek felnövekedése társadalmilag differenciált alapokon történik. Ebben a kölcsönös összefüggésben a tényezők sokasága hat, amelyekkel a gyermek a társas környezetben találkozhat. Összhatásuk hozza létre a gyermekek beállítódását. Ezen hatásrendszer társadalmi megjelenését esélykülönbségeknek kell felfognunk. A megváltozott társadalmi struktúra magával hozta a társadalmi rétegek, a mindennapi szocializáció átalakulását is. A szociometrikus tényezők és az iskolai teljesítmény, illetve a nyelvi képességek kapcsolatát több iskolatípusra kiterjedő vizsgálattal próbálom igazolni.

A mai magyar társadalom rétegzettsége

Kialakult egy új középosztály (vállalkozói réteggel, valamint egy fiatal értelmiségi réteggel kiegészülve), s kialakult egy új elit, illetve megszűnt a klasszikus munkásosztály (Bóhm 2003). A statisztikák, felmérések a mai magyar társadalom egészét nem tudják olyan egyszerűen osztályozni. A társadalom rétegzettsége két irányból meghatározott: iskolai végzettség és a munka társadalmi presztízse alapján. Létrejött a vezetők és a beosztottak világa, a szakképzettek és a szakképzetlenek, a gazdaságilag aktív és az inaktív. A 18-75 évesek 2%-a a felsőosztály tagja; ők azok, akiknek mind a munkaerő-piaci/foglalkoztatási helyzete, mind az anyagi életszínvonala, szabadidős-kulturális aktivitása kiemelkedőnek tekinthető. A középosztály 21%-ot tesz ki; az alsó középosztály aránya 23 %-os; a munkásosztályba a 18-75 évesek több mint egyötöde sorolható. Ugyancsak a felnőtt lakosság körülbelül 20 %-a az alsóosztály tagja; a 18-75 évesek 6 %-át pedig depriváltak tekinthetjük (Társadalmi helyzetkép 2003. KSH. 2004). Az elmúlt két évtizedben csökkent a társadalmi mobilitás (1. ábra). A hazai empirikus kutatások (Farkas 1996; Harcsa 1996) egybehangzó tapasztalata, hogy a rendszerváltozás folyamatai az alsó és középső rétegek körében is felerősítették a gyermekek iskoláztatásának igényét. A növekvő tanulási és szakmaszerzési törekvések mögött elsősorban az a munkapiaci tapasztalat húzódik meg, hogy az alacsony iskolai végzettség és a szakképzettség hiánya leküzdhetetlen hátrányt jelent a munkahelyekért és a társadalmi pozícióért folytatott versenyben (Gázsó 1997).

1. ábra. A foglalkoztatottak társadalmi-foglalkozási rétegek szerint (%)

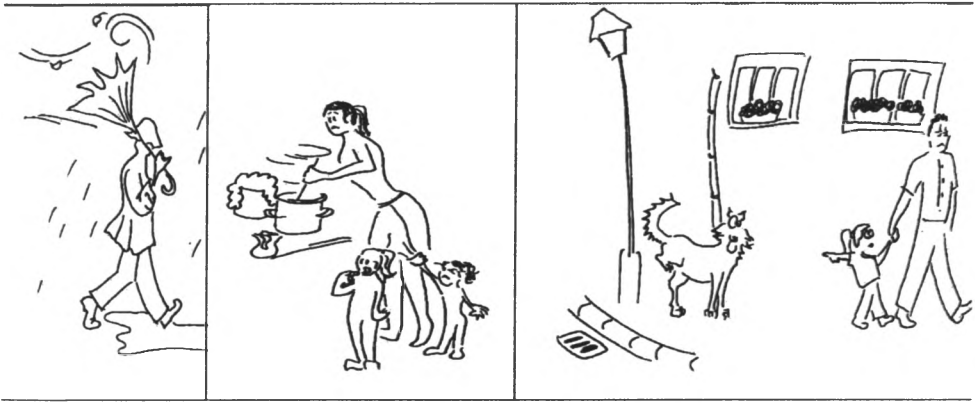
Forrás: Népszámlálás, 2001. 16. kötet. KSH.

Minél kedvezőbb egy család társadalmi, gazdasági helyzete, annál valószínűbb, hogy igyekszik gyermekét a lehető legmagasabb iskolai végzettséghez juttatni, és mivel az utóbbi a jól fizető, magas presztízsű foglalkozások, állások betöltésének egyik feltétele, az oktatási rendszer konzerválhatja a családok közötti társadalmi különbségeket.

Szociális és szociokulturális mutatók kapcsolata a nyelvi (iskolai) teljesítménnyel

Az utolsó vizsgálatok -- melyek az iskolai teljesítmény átfogóbb, szociológiai, pszichológiai megközelítésével foglalkoztak (Pap 1982, Pap – Pléh 1972, Réger 1987) – tanúsága szerint a nyelvhasználat szituációhoz kötöttségében található különbségek a szociális helyzettel függenek össze. Az iskola gyermekkel szembeni elvárása a szituációtól független, explicit beszéd. Egy több iskolatípusra (vidék és főváros, valamint gimnázium, szakközépiskola, általános és kisegítő iskola nyolcadik osztálya) kiterjedő vizsgálatban számos szociokulturális és szociális mutatót vettem egybe a gyermek absztrakciós teljesítményével, nyelvhasználati mutatóival. A vizsgálat két részből állt: a diák egy szövegalkotási feladatot kapott, e mellett pedig a szülők egy kérdőívet töltöttek ki. A kérdőív az iskolázottságra, a család egyéb mutatóira, lakásra, a gyerek és az iskola kapcsolatára, valamint csoportban betöltött helyére, a könyvvel való kapcsolatára, olvasási szokásaira, a szabadidő felhasználásra kérdezett rá. A szövegalkotási feladatnál egy egyértelmű képi kapcsolatot nem mutató, három képből álló képsort (3. ábra) kapott a mérési helyzetben megjelenő diák.

A kompozíciós együttthatók az absztrakciós képességből, a fantáziából és a szubjektív elfogadásból adódtak össze. A képsorozatról való szövegalkotással spontán, szituatív nyelvhasználatot vártam el a diákoktól.

2. ábra. Kép a szövegalkotási feladathoz. Készítette: Láng Andrea

A tartalmi elemzésnél az egyik legfontosabb mutató a képi elemfelismerések száma, s az elemek beépítése a felhasználó szövegébe. Elemnek nevezhetünk minden olyan képi egységet, mely szituatív erővel bír, információt tartalmaz (egy férfi siet valahová, a nő főz, a kislány sír, esik az eső, egy falevelet sodor a szél, ...). Valójában adott képi elemek felhasználásával történő összefüggő szövegalkotást végez a diák. A képi elemfelismerések során megjelenhetnek hibás absztrakciók, nem explicit következtetések. A hibás absztrakciók száma és típusa adja a szöveg redundancia mutatójának egyik összetevőjét. A verbális teljesítmény vizsgálatánál a tartalmas (kontextusfüggő, explicit) és tartalmatlan (implicit) igék használatát vettem figyelembe. Mind az igei, mind a főnévi csoportnál összevettem a kifejező (type) és az összes (token) előfordulást. A névmások használata a régebbi kutatásokban (Pap – Pléh 1982, Lawton 1974) igen fontos szerepet töltött be. Az exoforikussal ellentétben az anaforikus (a szövegkörnyezetből már ismert, megnevezett denotátum mellett megjelenő) névmás használata az a tartalmas kifejezési mód, mely változatosabb nyelvhasználatot mutat. A redundáns elemekhez tartoznak az implicit igei és főnévi elemek, az exoforikus névmások (R), valamint a felesleges (Fe) és a frazeológiai (állandósult, a szöveg szempontjából adekvát jelentéssel nem bíró, Fr), illetve hibás fogalmi, logikai absztrakciós elemek is. Ezeket a szöveg implicit részeként értékelhetjük.

A tartalmi elemzés esetében a szöveg explicit értéke (Sze) adja a nyelvhasználó adott feladathelyzetben mért nyelvi absztrakciós kompetenciáját. Ezt úgy kapjuk meg, hogy a teljes szöveg kifejtettségéből - azaz a szövegegész elemszámából (Xeö) - kivonjuk azon elemeket, melyek tartalmi szempontból redundáns elemeknek számítanak. A kapott értéket megszorozzuk az esemény felismerések (Ef) számával, s egyszerűsítjük.

$$\frac{Xeö - (Fe + Fr + R) \times Ef}{100} = Sze$$

Téziseink között szerepel ezen kompetencia-hányados és a tanulmányi eredmény közötti egyenes irányú összefüggés megléte. A logikai kifejtések száma, az explicit

megnyilatkozások típusai alapján megállapíthatunk nyelvi jellegzetességeket. Feltételezhető volt, hogy a nyelvhasználók egyik része törekszik explicit, kifejezésre alkalmas szövegalkotásra. A személyes vélemények, ítéletalkotások előhívására a képek bizonyos provokatív, előhívó jelleggel bírnak. A vizsgálat egyik fontos kimenete, hogy vidék és főváros viszonylatában, azonos iskolatípus esetében a diákok teljesítménye között nincsenek szignifikáns különbségek. Ez megdönteni látszik a vidék és főváros minőségi oktatási különbségeit. Felsőfokú végzettséggel rendelkező szülők gyermekeit csak gimnáziumban találjuk meg (1. táblázat). Ezt az iskolatípust – gyermekük jövőjét tudatosan tervezve – legalább az egyik fő részéről érettségivel rendelkező szülők tekintik megfelelő oktatási területnek.

Iskolázottsági mutató	Szövegeexplicitás (átlag) / létszám (%) Iskolai tanulmányi eredmény (átlag)			
	Gimnázium (10. osztály) n = 34	Szakközép- iskola (10. osztály) n = 34	Általános iskola (8. osztály) n = 24	Kisegítő iskola (8. osztály) n = 12
Egyik szülő felsőfokú iskolát végzett	6, 40 (59%) 4,1/4/4,5	4, 87 (17%) 4,3/4/4,3	3, 28 (16%) 4/3,5/3,5	-
Mindkét szülő felsőfokú iskolát végzett, értelmiségi	7, 97 (36%) 4,6/4,3/4,8	-	-	-
Mindkét szülő érettségivel rendelkezik, szakmában dolgozik	-	4, 85 (29%) 4,2/3,6/4	1, 96 (8%) 3/2/2	0, 44 (17%)
Egyik szülő érettségizett, a másik szaktanulmányát végzett	6, 10 (5%) 3,5/4/4	3, 99 (42%) 3,7/4,1/3,5	3, 03 (33%) 3,5/3,2/4	1, 80 (17%)
Mindkét szülő szaktanulmányát végzett, szakmájában dolgozik	-	1, 56 (12%) 4/4/4	1, 98 (8%) 3/3/2	1, 00 (17%)
Egyik szülő szaktanulmányát végzett, a másik általános iskolát végzett	-	-	-	0, 50 (17%)
A szülők általános iskolát végeztek	-	-	2, 48 (25%) 2,6/3,2/3	0, 66 (32%)

1. táblázat. Az szülők iskolázottsága,
a szövegeexplicitás és a tanulói teljesítmény kapcsolata

Az urbanizációt, a főváros szívó hatását mutatja, hogy a fővárosban 12 %-kal magasabb azon családok aránya, ahol mindkét szülő felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezik.

A legmagasabb absztrakciós mutatóval rendelkező diákok értelmiségi családokból kerülnek ki. Őket követik azok, akiknél a szülők egyike felsőfokú iskolát végzett. A felmérés egyik meglepetése, hogy gimnázium esetében elsősorban az apa iskolai végzettsége magasabb (50 %-ban egyetem vagy főiskolát végzett), az ő dominanciája hat az iskolaválasztásban, míg a szakközépiskolában inkább az anya magasabb iskolázottsága jelenik meg (60 %-ban az anya főiskolát végzett). Az általános iskolai osztály eredményénél tudnunk kell, hogy a vizsgálatban egy községi általános iskola jelent meg, illetve községi szinten (a vizsgálatban) nem található felsőfokú végzettségű, értelmiségi család.

Általános iskolai szinten egy városi és egy fővárosi általános iskolát is bevontam a vizsgálatba. A két utóbbi iskola között a vizsgált osztályok diákjainak teljesítményében

szignifikáns különbség nem volt tapasztalható, bár a fővárosi iskola esetében százalékos arányban nagyobb volt a felsőfokú iskolát végzettek aránya. Mivel a kisegítő iskolák speciális tantervűek, a diákok a Tanulási Képességet Vizsgáló Szakértői Bizottság véleményével rendelkeznek, így csupán a szülők iskolázottsági mutatója érdemel figyelmet. Azt látjuk, hogy a diákok legnagyobb része alacsony iskolázottságú háttérrel rendelkezik, a családok jó része deprivált. Ezen gyerekek kiesnek a magasabb szintű oktatásból. A (részben organikus) hátrány öröklődik. Amennyiben összevetjük a vizsgálatban kapott szegmensértékeket az érdemjegyekkel, a várakozásnak megfelelő eredményt kapjuk.

A feladatlap a magyar nyelv és irodalom, a matematika és az idegen nyelvi osztályzatot emelte ki a diákok iskolai eredményei közül. A tanulmányi eredmény nagyrészt követi a vizsgálatban kapott értékeket. Azonos évfolyamon gimnáziumban és szakközépiskolában az osztályzatok átlagának hasonlósága mellett a gimnáziumban jobb absztrakciós mutatók jelennek meg, a diákok szövegalkotása explicitebb. Az iskolatípusokat összevetve azt tapasztaljuk, hogy a gimnáziumi tanulmányi eredmények adják a legstabilabb kapcsolatot a vizsgálat mutatóival. Az általános iskola eredményei hullámzóak, a szülők iskolázottsága nem követi a tanulmányi és a vizsgálati eredmények mutatóit. Ennek oka a községi általános iskolák esetében a magasabb presztízsű középiskolák nehezebb elérhetősége, a középfokú intézmények korlátozott száma. A diákok iskolához, tanuláshoz való viszonya is gyengébb. A fővárosi vizsgálat némileg jobb eredményeket hozott: az érdemjegyek átlaga magasabb, több a jeles eredmény a magasabb iskolázottságú családok gyerekei esetében, viszont az absztrakciós szegmensek hasonlóak a vidékivel.

Összegzés

Az iskolai összteljesítmény összefügg a szülők iskolai végzettségével. Jobb eredmények születtek az olyan családi háttérrel rendelkező gyerekeknél, ahol a család részéről az olvasás, a könyvek szeretete megalapozott (több könyv található a háztartásban), jobbak a lakáskörülmények, a gyermek szabadidejének nagy részét otthon tölti (még akkor is, ha a család naponta csak egy-két órát tud együtt tölteni). A diák iskolához való viszonya gimnáziumban és szakközépiskolában gyengébb, mint amit a magas vizsgálati eredmény mutat. A szociális folyamat anyagi feltételei fontos szerepet játszanak a szocializáció és az iskolai eredmények viszonyai között. Az anyagi tényezők (jövedelmek, lakásviszonyok, kiadások) hatnak az iskolai eredményekre, akár közvetlenül, akár a normák, az értékek, beállítottságok közvetítésével. A kedvezőbb helyzetben lévő társadalmi rétegek saját helyzetüket átörököltik az iskolán keresztül: meghatározott az iskolaválasztás, a diplomaszerzés egyértelmű célként jelenik meg. Ez leginkább azon háztartásoknál igaz, ahol mindkét szülő értelmiségi, azaz értelmiségi háztartásnak nevezhetjük (*Család változóban 2001*). A nem értelmiségi családi háttérrel rendelkező gyerekek kifejezőmódja nem mutat szignifikáns eltérést a magasabb presztízsű gyerekekéhez képest. Mind a szintaktikai szerkezetek, mind az explicit szövegalkotás, vagy a logikus gondolkodás tekintetében munkás háttérrel rendelkező gyerekek jó eredményt értek el a vizsgálatban.

Irodalom

- Bóhm A. 2003. Az ezredvég magyar társadalma. Folyamatosság és megszakítottság a társadalomfejlődésben. Rejtjel Politológiai Könyvek 17. Budapest: Rejtjel Kiadó.
- Farkas P. 1996. *A leszakadó rétegek oktatása*. Educatio.
- Gazsó F. 1997. A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer. In: *Iskola és társadalom*. Szöveggyűjtemény. Budapest - Pécs. Dialóg Campus. 2003. 427-457.
- Harcza I. 1996. Az ifjúság életkörülményei. *Társadalomstatistikai Füzetek*. KSH. 17. sz..
- Lawton, D. 1974. Bernstein nyelvvel és társadalmi osztállyal kapcsolatos munkásságának bírálata. *Társadalmi osztály, nyelv és oktatás*. Budapest: Gondolat.
- Pap M. 1982. Berstein-féle szociolingvisztikai elmélet kritikai elemzéséhez. *Általános nyelvészeti tanulmányok*. XIV. 34-45.
- Pap M.- Pléh Cs. 1972. Nyelvhasználat és társadalmi helyzet. *Szociológia*. 1972. 2. 56-65.
- Réger Z. 1987. *Nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány. Utak a nyelvhez*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Források

- Család változóban 2001*. KSH. 2002. 15.

Kisebbségi és többségi sztereotípiák, előítéletek a magyarországi szlovákok tótkomlói közösségében

Tuska Tünde

A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei című, az NKFP 5/126/2001 sz. projektum keretében zajló kutatást Tótkomlóson 2003. decemberében és 2004. januárjában végezte el négy nyelvészből (Tóth S., Tuska T., Uhrin E., Zsilák M.) álló kutatócsoportunk. Az empirikus adatokat matematikai statisztikai módszerekkel értékeltük. (Vargha 1981, 1982, 1983, Vargha 2000) A 70 fős minta kiválasztása Bartha Csilla és Borbély Anna projektvezetők elképzelése szerint (Bartha – Borbély 2001) a szlovák kisebbségi önkormányzat és a Komlói Szlovákok Szervezete segítségével történt. A 142 kérdésből álló nyelvhasználati kérdőívet is ők állították össze, szlovákra Zsilák Mária fordította. A szlovák kérdőív kitöltése előtt többen szabadkoztak, szlovák nyelvtudásukat illetően. A diplomások kivételével szinte valamennyien megjegyezték, hogy nem tartják megfelelő szintűnek saját szlovák (anyanyelvi) tudásukat. Ez az adatközlők felfogásában azt jelentette, hogy csak a helyi nyelvjárást ismerik és az irodalmi szlovák nyelvet nem. A negatív nyelvi értékelés, szabadkozás jellemző a magyarországi szlovákokra. Az említett közlések többnyire a közösségbe kívülről érkezett személyeknek szólnak, azaz jellegzetesen kifelé irányuló értékítélet. (Gyivicsán 1993: 57 - 58). A magyarázkodások ellenére a szlovák nyelvű kérdőív és a szlovák nyelven való kommunikáció az interjúalanyok többségével nem okozott gondot. Fordítani, illetve magyarázni csupán néhány fogalmat kellett mint pl. állampolgárság, nemzetiség, anyanyelv, kétnyelvűség.

Az elemzés a következő kérdéskörökre terjedt ki:

- nyelvválasztás
- nyelvtudás
- nyelvi attitűdök: az anyanyelven belüli változatok és a többségi nyelv használata és attitűdök irántuk
- nyelvi attitűdök: a nyelvmegtartással/ nyelvcserevel/ nyelvtudással kapcsolatos attitűdök
- nyelvi attitűdök: a kétnyelvűséggel kapcsolatos attitűdök és sztereotípiák
- kulturális attitűdök
- kisebbségi és többségi sztereotípiák és előítéletek
- etnikai identitástudat

Jelen referátumomban a sztereotípiákat, előítéleteket hoztam összefüggésbe az életkorral, nemmel, iskolázottsággal, és a kisebbségi nyelvhasználati gyakorisággal.

A kérdőív egyik kérdésblokkja, pontosan 15 kérdés terjedt ki az adatközlők mássággal kapcsolatos toleranciájára, illetve intoleranciájára. Véleményezniük kellett a környező településeken élő kisebbségeket, a Szlovákiában élő szlovákokat, a bolgárokat akik tőlük tulajdonképpen távolabb élő népcsoport és a siketeket, egy olyan mássági embercsoportot akik testi fogyatékoságukban különböznek a többségi társadalomtól.

Összefüggések az életkor, nem, iskolázottság mértéke és az előítéletek, sztereotípiák között: A kapott válaszok alapján megállapítható, hogy a többségi társadalom toleráns a tótkomlósi szlovák kisebbséggel, legalábbis nyelvhasználatukat illetően. Azokra a kérdésekre, hogy "Előfordult-e, hogy valaki rászólt Önre, hogy ne beszéljen szlovákul?" (K101) 85.3% (58 fő) - soha nem szóltak rám - választ adta, 11.8% (8 fő) ritkán és 2.9% (2 fő) gyakran rám szóltak választ adták.

"Előfordult-e, hogy valaki rászólt Önre, hogy ne beszéljen magyarul?" (K102) 95.7% (66 fő) *soha*, 4.3% (3 fő) *ritkán* választ adta és 0% azaz senkire nem szóltak rá, hogy ne beszéljen magyarul.

"Előfordult-e Önnel az, hogy ezt mondták Önnek: BESZÉLJ MAGYARUL, MERT MAGYAR KENYERET ESZEL! (K103) " 90% (63fő) *soha* választ adta, 8.6% (6 fő) *ritkán* és 1.4% (1 fő) a *gyakran* választ adta kérdésünkre.

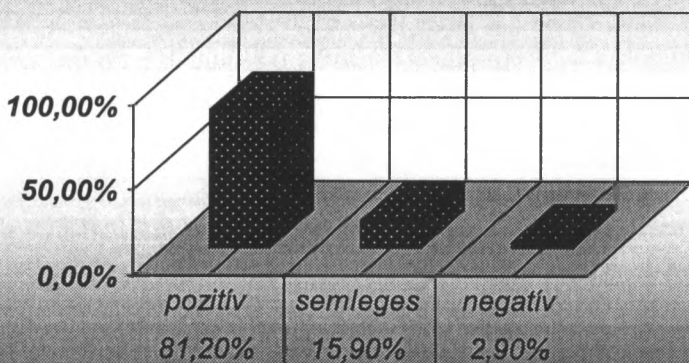
A tótkomlósi szlovákok véleménye az adatok tükrében a környező települések kisebbségeiről, a többségi társadalomról, a Szlovákiában élő szlovákokról, siketokról és a bolgárokról a következő:

Az eleki németekről (K104) 84.1% (58 fő) vélekedett semlegesen, tehát nincs róluk sem jó se rossz véleményük. 14.5% (10 fő) pozitívan és 1.4% (1 fő) vélekedett róluk negatívan.

A kétegyházi románokról (K 105) 82.4% (56 fő) semlegesen, 11.8% (8 fő) pozitívan és 5.9% (4 fő) negatívan vélekedett.

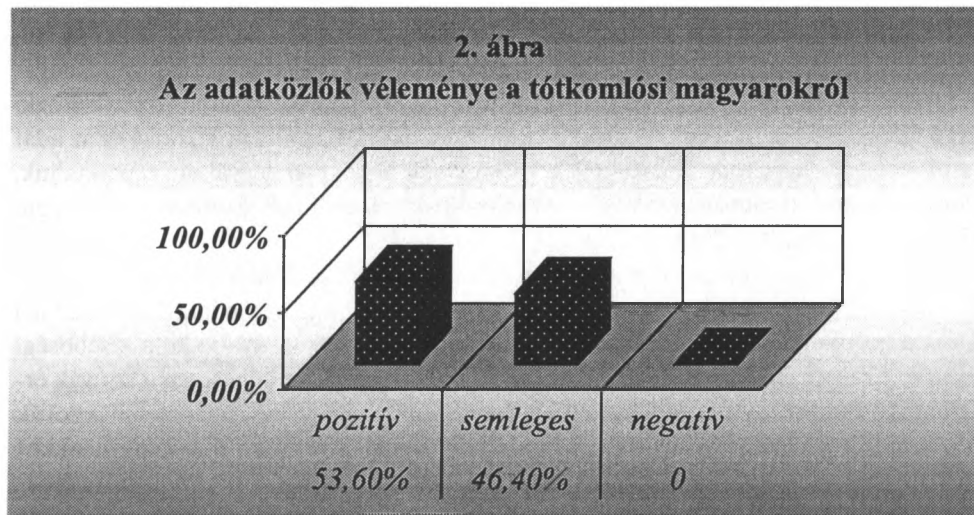
A csabai szlovákokról (K106) 81.2% (56 fő) pozitívan, 15.9% (11 fő) semlegesen és 2.9% (2 fő) negatívan vélekedett. A pozitív vélemény felé való eltolódás egyértelműen a saját csoporthoz, nemzetiséghez való tartozás és a személyes érintettség jele. Nehéz pontosan meghatározni, hogy mit is jelent a saját csoport fogalma. Allport szerint a legjobb meghatározás, ha csak annyit mondunk, hogy mindazon személyek alkotnak egy saját csoportot, akik lényegében azonos jelentéssel használják a "mi" személyes névmást (Gordon W. Allport 1977: 69). Jelen esetben a "mi" személyes névmás megfelelője a magyarországi szlovák kisebbség, illetve szűkebb értelemben a dél-alföldi szlovákság.

1. ábra
Az adatközlők véleménye a csabai szlovákokról

A tótkomlói cigányokról (K107) 69.1% (47 fő) vélekedett semlegesen, 17.6% (12 fő) pozitívan és 13.2% (9 fő) negatívan. Tótkomlós magyar, illetve szlovák lakosaira nem jellemző, hogy előítéletei lennének az ott élő cigánysággal kapcsolatban. Békés együttélés jellemző a település különböző nemzetiségeire.

A tótkomlói magyarokról (K 108) 53.6% (37 fő) vélekedett pozitívan, 46.4 % (32 fő) semlegesen és 0% negatívan. A nagyobb százalékban jelentkező pozitív vélemény, egyfelől a komlóiak lokálpatriotizmusát bizonyítja, másfelől pedig egyértelműen a Tótkomlóra jellemző szlovák–magyar pozitív, illetve toleráns viszonyra utal.

A statisztikai adatfeldolgozásból azonban az is kiderült, hogy a vizsgált közösség nagyobb százalékban nyilatkozott pozitívan a csabai szlovákokról 81.2% (56 fő) mint a komlói magyarokról 53.6% (37 fő) ami arra enged következtetni, hogy lokálpatriotizmusuk a kisebbségi hovatartozásukkal szemben háttérbe szorult.

A következő két kérdésben arra voltunk kíváncsiak, hogy a komlóiak által kevésbé ismert bolgárokról (K109) és siketekről (K112) hogyan vélekednek. A bolgárokról 73.5 % (50 fő) vélekedett semlegesen és 26.5 % (18 fő) pozitívan. Egyetlen negatív véleményt sem adtak meg az adatközlők. A siketekről 63.2 % (43 fő) vélekedett semlegesen, 36.8 % (25 fő) pozitívan. Ebben az esetben sem volt negatív válasz.

A kérdésekre adott válaszok objektívnak tűnnek, hiszen többségiben semlegesen nyilatkoznak a környező települések kisebbségeiről, akikről saját bevallásuk szerint keveset tudnak. Megállapítható, hogy az, hogy találkozott, beszélgetett-e valaki valamilyen másságot képviselő csoportok tagjaival, nem befolyásolja abban, hogy véleményt nyilvánítson, illetve vélekedjen a különböző népekkel, kisebbségekkel kapcsolatban.

A Szlovákiában élő szlovákokról (K 113) a tótkomlóiak többsége pozitívan nyilatkozott 80 % (56 fő). 20% (14 fő) adott semleges választ, tehát nincs sem jó sem rossz véleménnyel róluk. Senki 0% nem vélekedett negatívan róluk. A szlovákiai szlovákokról alkotott pozitív vélemény egyértelműen személyes tapasztalatokon, családok, intézmények közötti barátságokon alapszik. Természetesen ehhez nagyban hozzájárul a két ország közötti kedvező politikai viszony is.

Megnyugtató az a tótkomlóiak véleménye alapján elemzett statisztikai eredmény (K114), miszerint a többségi társadalom pozitívan viszonyul a hazai szlovákokhoz 69.6 % (48 fő) vallotta ezt az adatot, 29.0 % (20 fő) vélekedett semlegesen és 1.4 % (1 fő) pedig negatívan.

A megkérdezettek 58.2 % (39 fő) bevallása szerint nem változott a magyarok és a szlovákok viszonya a közelmúltban (K 115). 23.9 % (16 fő) pozitív változást és 17.9% (12 fő) pedig negatív változást észlelt a közelmúltban.

Összegzőképpen elmondható, hogy a tótkomlói szlovákoknál sem a nem (k 2), sem pedig az életkor (k 4) nincs szignifikáns kapcsolatban az előítéletekkel, sztereotípiákkal. Egyedül az iskolai végzettség (k 5) befolyásolta a válaszokat. Megállapítható, hogy az iskolázottság és az előítéletek, sztereotípiák kapcsolatára dominánsan a negatív (p-) összefüggés a jellemző. Ez azt jelenti, hogy minél iskolázottabb az adatközlő annál jobb véleménnyel volt a környező kisebbségekről. Azt gondolom, hogy ez az adat nem meglepő, hiszen más szociálpszichológiai vizsgálatokban is gyakran tapasztaljuk, hogy az iskolázottabbak általában toleránsabbak, elnézőbbek a másságot illetően. (Barcy, Diósi, Rudas 1996).

Összefüggés a nyelvhasználat gyakorisága és a sztereotípiák, előítéletek között:

A tótkomlóiak 58.6% (41 fő) a magyar nyelvet használja a legtöbbet, 28.6% (20 fő) megosztva, mindkét nyelvet egyformán használja és 12.9% (9 fő) pedig a kisebbségi nyelvet, azaz a szlovákot használja sűrűbben. Uhrin Erzsébet a békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználatát vizsgálva megállapítja, hogy ugyan a csabai szlovák nyelv funkcionálisan fejlődik, használata a különböző szférákban bővül, ugyanakkor jellemző rá egy olyan kétnyelvűség- dinamika, amelyet generációról generációra csökkenő anyanyelvi és az ezzel fordított arányban növekvő többségi nyelvi kompetencia jellemez. (Uhrin 2004:196). A kutatási eredmények alapján az említett megállapítás adaptálható a tótkomlói szlovákság nyelvhasználatára is.

A vizsgált adatokból kiderül, hogy a kisebbségi nyelvet használó adatközlő pozitívan értékeli a magyarok viszonyulását a szlovákokhoz mint azok akik magyar nyelven beszélnek.

Bár a magyar nyelv meghatározó, uralkodó volta, dominanciája a kommunikáció minden szintjén elvitathatatlan, az empirikus kutatás konkrét tényekkel támasztotta alá a szlovák nyelv használatát, létezését Tótkomlóson. Zsilák Mária a tótkomlói szlovák nyelv funkcionális rétegződését elemezve megállapítja "A bemutatott funkcionálisan gazdagon differenciált szlovák nyelv ma is él Tótkomlóson, bár több területen jelentősen visszaszorult- az egyházi adminisztrációban szűnt meg használata teljesen. Továbbá nem egyenlő arányban vált aktív hordozójává minden generáció és társadalmi réteg." (Zsilák 1996). Az adatok tükrében egyértelműen konstatálható, hogy a többségi társadalom tolerálja az említett kisebbség kultúráját, a nyelvhasználatát ahogy a Tótkomlóson élő szlovákság is az őket körülvevő többi kisebbséget, illetve a magyarokat. Az említett kisebbségek életének egybe fonódásáról és a közöttük lévő toleranciáról szól többek között Benedek István Gábor *A komlói Tóra* című novellagyűjteménye.

"Miért is ragyogott gyémánként sok zsidó ember szívében Tótkomlós neve? Ez a Mária Terézia által alapított és evangélikus szlovákok lakta falu ugyanis sajátos szigete lett a zsidóságnak. Az ok önmagában keresendő: a szlovákok is kisebbségi sorban él-

tek, tehát fel sem merült körükben, hogy lenézzék, hátrányosan megkülönböztessék a zsidókat.....Így esett, hogy a 12 ezer lelket számláló Tótkomlóson a lakosság túlnyomó többségét alkotó szlovákok és a zsidók betelepültek olyan testvéri megértésben éltek, mint a mesében."(Benedek 2003: 15).

Irodalom

- Barcy, M. et al. 1996. *Vélemények a másságról – előítéletek a fiatalok körében*. Budapest.
- Benedek István Gábor 2003. *A komlósi Tóra*. Békéscsaba: Tevan Kiadó.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvcseré*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály.
- Gordon W. Allport 1977. *Az előítélet*. Budapest.
- Gyivicsán Anna 1993. *Anyanyelv, kultúra, közösség*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Uhrin Erzsébet 2004. *A békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználata*. Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete.
- Vargha András 1981. *Pszichológiai statisztika gyakorlat II*. ELTE Egységes Egyetemi Jegyzet, Budapest.
- Vargha András 1982. *Pszichológiai statisztika gyakorlat I. javított, bővített kiadás*. ELTE Egységes Egyetemi Jegyzet, Budapest.
- Vargha András 1983. *Pszichológiai statisztika gyakorlat III*. ELTE Egységes Egyetemi Jegyzet, Budapest.
- Vargha András 2000. *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*. Budapest: Pólya Kiadó.
- Zsilák Mária 1996. *A tótkomlósi szlovák nyelv funkcionális rétegződése*. In: Szincsek György (szerk.): *Tótkomlós néprajza*. Tótkomlós: Tótkomlós Város Önkormányzata. 363 - 373.

IX.
Alkalmazott
pszicholingvisztika

Malapropizmusok és kontaminációk az orvos-beteg kapcsolatban

Andor György

Bevezetés

Az orvos-beteg kapcsolat univerzális, a világ minden táján előfordul, valószínűleg egyidős az emberiséggel, szinte minden ember megélte már ezt a helyzetet, bármelyik pillanatban „belecsöppenhet” az „egészségügy gépezetébe”.

A modern világban, a kötelező oltások, a kötelező iskolai-, katonai, üzemorvosi- és munkahelyi alkalmassági vizsgálatok korában minden ember – még a teljesen egészséges is – megfordult már orvosi rendelőben. A 18 éven felüli férfiak mind átestek katonai orvosi vizsgálaton, a jogosítvánnyal rendelkezők pedig az alkalmassági vizsgálaton.

Mindezek ellenére ebben az élethelyzetben nem lehet igazán „rutinosan” viselkedni – akárhányszor élte is meg az ember. A legtöbben ezt az élethelyzetet stresszhelyzetként élik meg. Szorongásuk általában debilitáló szorongás, melynek hatására jól láthatóan romlik a beszédprodukciónk. A régi orvosi igazság ma is érvényes: „a jól felvett anamnézis fél diagnózis”.

Létezik egy főleg neonatológusok és gyermekgyógyászok által kedvelt orvosi vicc, mely az orvosi kommunikáció fontosságát hangsúlyozza:

„Az állatorvos nem érzi jól magát, és elmegy az orvoshoz.

Nem érzem jól magam.

Mik a panaszai?

Ja, így könnyű!”

Az orvos-beteg és orvos-hozzátartozó kommunikációs élethelyzetben a megakadási jelenségek érezhetően rontják a sikeres kórtörténetfelvétel esélyeit, sok esetben késleltetik a diagnózis felállítását, és a hatékony kezelés megkezdését. Egy-egy malapropizmus vagy szerkezetvegyülés, akár „egy nyelvem hegyén van” hosszú időre tévútra tereli a kezelést, vagy a kezelést végigkísérő bizonytalanságként lebeg az orvos feje felett (pl. egy rosszul megnevezett gyógyszerallergia).

Az eszméletlen betegről nemcsak azért „fél” az orvos, mert általában súlyos alapbetegség áll a háttérben, hanem azért is, mert nem tudunk a beteggel elbeszélgetni a panaszairól, tüneteiről. Pedig jobb kiindulási pont, ha a beteg nem mond semmit, mint ha félrevezető dolgokat mond.

1. Megakadásjelenségek

A spontán beszéd folyamatosságát megakasztó jelenségek (Gósy 2002):

1. ábra

A beszédprodukciónak modellje (Levelt alapján):

A megakadásjelenségek osztályozása annak alapján, hogy a beszédprodukciónak mely szintjén van a hiba:

1. A fogalmi szinthez köthető jelenségek: elszólások, malapropizmusok
2. A nyelvi tervezés formai részének zavara: grammatikai összehangolatlanság, szó- és szerkezetvegyülések
3. A lexikális hozzáféréshez köthető hibák: téves szótalálás, „nyelvem hegyén van”-jelenség, változtatás
4. A fonológiai tervezéshez köthető hibák: fonológiai nyelvbtlások
5. A lexikális hozzáférés és az artikulációs tervezés összehangolatlanságából adódó hibák: újraindítás, nyújtás, szünet a szóban
6. Az artikulációs tervezéshez köthető hibák: anticipációk, perszeverációk, metatézisek
7. Az artikulációs tervezés és kivitelezés összehangolatlanságából adódó hibák: egyszerű nyelvbtlások
8. Több tervezési szintre visszavezethető hibák

Beszédprodukciónak esetén a beszédtervezés és -kivitelezés szinte egyidőben zajlik, ezért zavarhatják egymást. A megakadások adódhatnak:

- a bizonytalanságból
- a téves kivitelezésekből

A bizonytalanságból adódó megakadások a fogalmi szint és a nyelvi tervezés szintje között feltételeznek problémát. Néma szünetek, hezitálások, töltelékszavak, ismétlések tartoznak ide. A téves kivitelezések, a tényleges hibák a beszédprodukciónak bármely szintjén megjelenhetnek (Gósy 2002).

Minél alacsonyabb szinten „csúszik be” a hiba, a beszélő annál hamarabb veszi azt észre (Nooteboom 1973). Sok esetben a beszélő a hiba kimondása előtt már tudatában van a bekövetkező hibának. A nyelvbtlások egy részét a beszélő tehát észreveszi, ezt javíthatja, de hagyhatja kijavítatlanul is. A hibák másik részét nem veszi észre, ettől függetlenül ezek egy részét is javíthatja önkéntelenül. A beszédpercepció során a hall-

gató is végez korrekciókat, így az esetek egy részében a szöveg megértése a javítatlan hiba ellenére sem okoz gondot.

Az előadáshoz az orvos-beteg és orvos-hozzá tartozó kapcsolatban a betegek és hozzátartozók előbeszédéből gyűjtöttem a megakadásjelenségeket. A megfigyelést kizárólag a nem beszédzavarral küzdő betegeken, hozzátartozókon végeztem. Kizárólag a malapropizmusokat és kontaminációkat vettem figyelembe.

2. Példák az orvos-beteg és orvos-hozzá tartozó párbeszédekben előforduló megakadásjelenségekre

2.1 Malapropizmusok

- „Szeretnék beszélni egy *szocialista* nővérrel!” (ti. szociális nővérrel)
- „Szeretném, ha megvizsgálna egy *epilógus*.” (ti. epileptológus)
- „Az agyröntgen (ti. koponya CT) *epilálás vérzést* mutatott ki.” (ti. epidurális vérzést)
- „Már volt két *szívinfrastruktúrá*m is.” (ti. szívinfarktusom)
- „Azt mondták, hogy az egész szerkezetet valami *mikrochips* vezeti.” (ti. mikrochip vezérli)
- „Jó reggelt! Ez a *neuralgia* osztály?” (ti. neurológiai osztály)
- „1998-ban az *algériám* miatt vittek kórházba.” (ti. allergia)
- „Megvizsgált egy *künológus* is, de nem talált semmit.” (ti. gynecológus)
- „A körzeti orvos szerint *kardinális problémám* van.” (ti. kardiális probléma)
- „Szeretnék elmenni egy urológushoz, a *potenciális problémám* miatt.” (ti. potencia-problémám)
- „Két éve is kezeltek *radiális panaszok* miatt.” (ti. radikuláris – gyöki – panaszok)
- „Az altatóorvos azt mondta, hogy lesz *prémeditáció* is.” (ti. prémedikáció)
- „Ha kiderül, hogy rákom van, én szeretném azt az *eusztáziát*.” (ti. eutanáziát)
- „A vejem vitt kórházba a Ford *Escoriállal*.” (ti. Ford Escorttal)
- „A lányoméék szomszédságában van egy *alborégia*, ott szoktam sétálni...” (ti. arborétum vagy Alba Regia – Székesfehérvár (kontamináció?))
- „Volt már korábban is *arcidegzsálya*m.” (ti. arcidegzsába)
- „A mentők beszéltek a központba a *tbc-rádiójukon*...” (ti. CB-rádiójukon)
- „Egy *episztemiológus* beszélt a tévében” (ti. epidemiológus)
- „Szívelégség miatt szedem.” (ti. szívelégtelenség)
- „Akkor már fennállt a férjemnél ez a *zavarás*.” (ti. zavartság)
- „A férjem állandó *feszülésben* él.” (ti. feszültségben)
- „Akkor még benne volt az a *kanál*.” (ti. kanül)
- „A hosszóhajú doktornő szerint az alkohol *produkálja* ezeket a rohamokat.” (ti. provokálja)
- „Két hétig *irritálnom* kellett.” (ti. irritálnom)
- „Van az a piros, az *Asterix*.” (ti. Astrix)
- „Kaphatnék altatót, lehetőleg *Stillenachtot*.” (ti. Stilnox)
- „Annak idején a *Leteperintől* jöttem rendbe.” (ti. Teperin)

2.2. Kontaminációk

- „Gyerekkoromban középfülmirigy-gyulladásom volt.” (ti. létezik középfülgulladás és fülmirigy-gyulladás is, de középfülmirigy gyulladás nincs. Jelen helyzetben a beszélő középfül-gyulladásra gondolt)
- „Amióta *depilepsiás*, a hangulata is rossz.” (ti. depressziós és epilepsiás)
- „A sportorvos azt mondta, hogy a *flextensor* izmokkal van a baj.” (ti. vannak hajlító, ún. flexor- és nyújtó, ún. extensor izmok, izomcsoportok. Itt a flexor izmokról volt szó)
- „A szíve miatt szed *Syncumarint*.” (ti. a Syncumar nevű gyógyszer az indián méreg, a kumarin molekula továbbfejlesztett változata)
- „Nem vettem észre a *tocsolyát*, és megcsúsztam.” (ti. tócsa – pocsolya)
- „Az utóbbi két hétben *pócska* a hangulatom.” (ti. pocsek – ócska)
- „Volt itt egy bigyó a lábamon, a sebészek le is vették, azt mondták, *basedoma*.” (ti. basalioma – Basedow-kór) – kontamináció?

Összefoglalás

Az orvos-beteg és orvos-hozzátartozó élethelyzetben megjelenő malapropizmusok, kontaminációk és „nyelvem hegyén van”-jelenségek okai:

- az orvosi latin nyelv
- a nehezen megjegyezhető kórismék
- a bonyolult, folyton változó gyógyszernevek
- a beteg és hozzátartozójának debilitáló szorongása, melyet az egészségügyi ellátás

„futószalag” jellege is fokoz.

A beteg vagy a hozzátartozó sokszor olvas valamit a zárójelentésben, vagy hall valamit szakemberektől, esetleg laikusoktól, amit nem tud később pontosan rekonstruálni. Ma már a világháló elterjedésével szinte bárki bármilyen panaszának utánanézhethet a legkorszerűbb szakirodalomban (Münchausen-szindróma).

A kórházi közegben megfigyelhető malapropizmusok és kontaminációk nehezíthetik, késleltethetik a helyes diagnózis felállítását, következésképpen az adekvát kezelés mihamarabbi elkezdését.

Irodalom

- Gósy M. 2000. A beszédészünetek kettős funkciója. In: Gósy M. (szerk.) *Beszéd kutatás 2004*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet
- Gósy M. é.n. A megakadásjelenségek eredete a beszédprodukciónak tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126. 192-204.
- Gósy M. é.n. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései, *Magyar Nyelvőr* 127. 257-277.
- Gósy M. 2002. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Corvina.
- Gósy M. 2004. *Fonetika, a beszéd művészete*. Budapest: Osiris.
- Gósy M. 2004. A lexikális előhívás temporális szerveződése. *Magyar Nyelv* 2004. 52-66.
- Gósy M. 2004. A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. In: *Beszéd kutatás 2004*. Gósy M. (szerk.) Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Horváth V. 2004 Megakadásjelenségek a párbeszédekben. In: Gósy M. (szerk.) *Beszéd kutatás 2004*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Tringer L. 1999. *A pszichiátria tankönyve*. Budapest: Semmelweis Kiadó.

A nyelvtan gazdaságossági elveinek sérülése agrammatikus afáziában

Bánréti Zoltán

1. Hipotézis

A következőkben azt a hipotézist szeretnénk megalapozni, mely szerint a nyelvtani gazdaságossági elvek és megszorítások az agrammatikus afáziában korlátozódnak, vagy egyáltalán nem érvényesülnek. Javaslataink magyar anyanyelvű, agrammatikus afázias vizsgálati személlyel végzett mondatismétlési teszt eredményein alapulnak.

2. Az ellipszis

2.1. Herman Kolk mutatott rá arra, hogy a nyelvtan generatív ereje végtelen komplexitású struktúrák produkálására lenne képes, azonban a generatív nyelvi rendszert az elme ellenőrzés, kontroll alatt tartja. Azokat az agyi, elmebeli funkciókat, amelyek alkalmazzák, externalizálják a nyelvet, humán nyelvi feldolgozónak fogjuk nevezni. Kolk szerint a nyelvi feldolgozórendszerek egyfajta finomhangolást alkalmaznak a nyelv használata során, amely korlátozza a létrehozott szerkezetek komplexitását. Kolk (1995, 1999) kimutatta, a nyelvi komplexitást szabályozó „finomhangolás” minden egészséges beszélő esetében jelen van.

Az afázias személyek, mentális nyelvtanuk sérülésének, korlátozódásának következtében olyan kompenzációs stratégiákra törekednek, melyek keretében a nyelvtani részrendszereknek egyfajta újrhangolását végzik el, úgy, hogy az a mondataik komplexitását az átlagoshoz képest radikálisan tovább csökkenti, redukálja. Az agrammatikus afáziasok előnyben részesítik azokat a nyelvtani szabálykészleteket is, melyek eleve csökkenthetik a nyelvi feldolgozó rendszer terhelését. Az ilyen nyelvtani alrendszerek egyike az elliptikus szerkezetek szabályai, ezek olyan grammatikus mondatokat generálnak, ahol egy tagmondatból hiányzik a finit formájú ige hangalakja. Kolk megállapításai szerint az agrammatikus afázias személyek a szabad, spontán beszédükben rendkívüli mértékben felhasználják az ellipszis nyelvtani lehetőségeit azért, hogy ily módon alkalmazkodjanak a nyelvi feldolgozó rendszer korlátozottságához. Ez a mellérendelt tagmondatok közti és a kontextuális ellipszisekre egyaránt érvényes lehet.

2.2. A következőkben bemutatjuk, hogy létezik az ellipszisnek olyan típusa, amely valamilyen módon megnöveli a mondat szerkezet feldolgozásbeli vagy produkcióbeli nehézségi fokát az agrammatikus afázias vizsgálati személyek számára.

A nyelvtan nézőpontjából tekintve a releváns szintaktikai, szemantikai jegyek jelen vannak az ellipszis alá eső pozíciókban. A fonológiai jegyek azok, amelyek nincsenek beillesztve a mondat szerkezet terminális csomópontjai alá. A Halle és Marantz (1993) által kidolgozott modellben, amelyet a megosztott lexikon modelljének is neveznek, a lexikonon belül egy al-lexikon tartalmazza adott lexikai egység valamennyi szintaktikai és szemantikai jegyeit, kivéve a fonológiai jegyeket. A lexikai egységek fo-

nológiai jegyei, fonológiai formái ugyanis egy másik, külön al-lexikonban tároltak. A lexikai egységek fonológiai formája a szintaktikai szerkezet terminális csomópontjaiba illeszti be a rendszer, mégpedig posztszintaktikusan, vagyis a szintaktikai szerkezet levezetésének a befejezését követően, a szintaktikai outputnál. Amennyiben a lexikai egységek fonológiai formái, hangalakjai nincsenek hozzáillesztve a lexikai egységek szintaktikai, szemantikai jegyeihez a szintaktikai outputnál, akkor ellipsis keletkezik. Az ellipsis tehát nem más, mint a szintaktikai struktúrában a szintaktikai és a szemantikai jegyeik révén reprezentált lexikai egységek fonológiai jegyeinek, hangalakjának a be **nem** illesztése.

2.3. A magyar nyelvtan az igei szerkezetek ellipsisének előreható és hátraható típusát is engedélyezi a mellérendelt tagmondatok között. (Az előreható igei szerkezet ellipsis a nem első tagmondat igei szerkezetére vonatkozik úgy, hogy az ellipsis az első tagmondatbeli nyílt formájú igei szerkezet engedélyezi, amíg a hátraható ellipsis az első vagy legalábbis a nem végső mellérendelt tagmondatban jelentkezik úgy, hogy azt az utolsó mellérendelt tagmondatbeli nyílt formájú igei szerkezet engedélyezi. (Bánréti, 2001, 2003). A következőkben az igei szerkezet ellipsisét a **VP-ellipsis** rövidítéssel jelöljük. Példák az előreható és a hátraható VP-ellipsisre:

Előreható VP-ellipsis:

(1) Péter Annának mutatta be Róbertet. János pedig Marinak [~~mutatta be Róbertet~~].

Hátraható VP-ellipsis:

(2) Péter Annának, [~~mutatta be Róbertet~~], János pedig Marinak mutatta be Róbertet.

(3) Miklós a szocio[lingvisztikai-~~elméleteket sorolta~~], András meg a pszicholingvisztikai elméleteket sorolta.

A lexikonból többször kiválasztott azonos lexikai egységek a VP-ellipsisben:

Az előreható VP-ellipsis tartalmazó (4)-ben *Mari_i* **nem megkülönböztetett** az ellipsis alá eső *ő_i* -től:

(4) Ma "János mondta, hogy Péternek tetszik Mari_i, tegnap meg "Mari_i is mondta [~~hogy Péternek tetszik ő_j~~].

A nem megkülönböztettség kötelező, az ellipsis interpretációja nem tartalmazhatja a *Mari_i* összetevőt, hanem csakis az általa megkötött *ő_i* névmást. Ellenkező esetben az ellipsis rosszul formált lesz:

(5) * Ma "János mondta, hogy Péternek tetszik Mari_i, tegnap meg "Mari_i is mondta [~~hogy Péternek tetszik Mari_i~~].

A hátraható VP ellipsis tartalmazó (6) a lexikonból többször kiválasztott, azonos lexikai egység példányait tartalmazza: a *Mari_i* összetevő az ellipsis tartományában azonos a nyílt formájú *Mari_i* összetevővel a nem elliptikus tagmondatban:

(6) Ma "János [~~mondta, hogy Péternek tetszik Mari_i~~], tegnap meg "Mari_i is mondta hogy Péternek tetszik Mari_i.

3. Mondatisméltási tesztek

3.1..B, 57 éves, jobbkezes nő, baloldali artéria cerebra media területi hypodensitas, a sérülés lokalizációja bal fronto-temporalis volt. Agrammatikus afáziás tüneteket pro-

dukált. Jó beszédértést mutatott, ugyanakkor spontán beszéde töredezett, fragmentizált volt, és szintaktikai és fonológiai korlátozottságokat tartalmazott. A spontán beszédét az igei inflexiók és az esetjelölő nyelvtani formatívumok tekintetében a téves cserék illetve elhagyások jellemezték.

A két, mondatismétlési teszt anyaga VP-ellipszist tartalmazó mellérendelő tagmondatokból állt. Minden tesztben 22 előreható irányú, VP-ellipszist tartalmazó mondat és 22 hátraható irányú VP-ellipszist tartalmazó mondat volt. A mondat szerkezetek min-tái a két-két tesztben rendre megegyeztek, de mindig különböző, bár megközelítően azonos gyakoriságú szavakból álltak. A kísérleti eredmények megoszlását az 1. és a 2. számú táblázat mutatja. A táblázatok értelmében az előreható irányú VP-ellipszist tartalmazó mondatok megismétlése könnyebb volt a vizsgálati személy számára. A hibák mennyisége kisebb volt. Ugyanakkor a hátraható irányú VP-ellipszist tartalmazó mondatok ismétlése nehezebbnek bizonyult, a hibák mennyisége lényegesen magasabb lett. A részleteket az 1. és a 2. táblázat mutatják:

1. táblázat
Előreható VP-ellipszist tartalmazó célmondatok

A korrekt válaszok összesen:	65,9%	(29/44)
<i>Ezen belül</i>		
2 nyílt formájú igével:	11,4%	(5/44)
1 nyílt formájú igével:	54,5 %	(24/44)
A nyelvtani hibát tartalmazó válaszok összesen:	34,1%	(15/44)
<i>Ebből:</i>		
Hibás válaszok 2 nyílt formájú igével:	6,8 %	(3/44)
<i>Ezen belül:</i>		
Hibás egyeztető végződés az igén:	4,6,%	(2/44)
Hibás esetrag:	2,3, %	(1/44)
Hibás válaszok 1 nyílt formájú igével:	22,7 %	(10/44)
<i>Ezen belül:</i>		
Hibás egyeztető végződés az igén:	15.9 %	(7/44)
Hibás esetrag:	6,8, %	(3/44)
Igét nem tartalmazó, fragmentizált válasz:	4.6 %	(2/44)

2. táblázat
Hátraható ellipszist tartalmazó célmondatok

A korrekt válaszok összesen:	36,4%	(16/44)
<i>Ezen belül:</i>		
2 nyílt formájú igével:	25.0 %	(11/44)
1 nyílt formájú igével:	11,4%	(5/44)
A nyelvtani hibát tartalmazó válaszok összesen:	63,6 %	(28/44)
<i>Ebből</i>		

Hibás válaszok 2 nyílt formájú igével:	13,7 %	(6/44)
<i>Ezen belül:</i>		
Hibás egyeztető végződés az igén:	9,1%	(4/44)
Hibás esetrag :	4,6,%	(2/44)
Hibás válaszok 1 nyílt formájú igével:	43,2%	(19/44)
<i>Ezen belül:</i>		
Hibás egyeztető végződés az igén:	34,1%	(15/44)
Hibás esetrag:	9,1%:	(4/44)
Igét nem tartalmazó, fragmentizált válasz:	6,8%	(3/44)

3.2. Példák az afáziás vizsgálati személynek a tesztekben adott válaszaiból

V= vizsgáló, P = vizsgálati személy

Korrekt válasz:

(7). V: János a “repülőgéppel érkezett meg Londonba, Mari pedig a “kocsival ~~érkezett meg Londonba~~

P: János a repülőgéppel érkezett meg Londonba, Mari meg a kocsival ~~érkezett meg Londonba~~.

Korrekt válasz, amely nem azonos a célmondattal:

(8). V: Mária minden fiúnak ~~odaadta az ajándékot~~ János meg minden lánynak odaadta az ajándékot..

P: Mária a fiúknak, János meg a lányoknak. ajándékot adott.

2 nyílt formájú ige a válaszban:

(9). V: Erzsí angolul ~~tanult~~, Mari pedig németül tanult.

P : Erzsí tanult angolul, ...és hát..a. Mari is nyelvet tanult .

2 nyílt formájú ige a válaszban, az esetragok kiosztása hibás:

(10). V: Péter “Annának ~~mutatta be Róbertet~~, János pedig “Marinak mutatta be Róbertet.

P: Péter “Annának mutatta be Róbertet, Marinak pedig Jánost mutatta be.

2 nyílt formájú ige a válaszban, a második tagmondat agrammatikus, fragmentizálódott:

(11). V: János Marival ~~találkozott~~, Péter pedig Erzsível találkozott..

P: János Marival.. hát.. összetalálkozott, Erzsí..., Péterrel pedig ..a majd a másikkal.. a másikkal találkozik

Hibás személy-szám egyeztető végzések az igén a válaszban:

(12). V: A gyerekek a villamosra szálltak fel a férfi pedig a buszra ~~szállt fel~~.

P: A gyerekek a villamosra szállt fel, a férfi pedig a buszra..

Hibás személy-szám egyeztető végzések és hibás idői inflexió az igén a válaszban:

(13). V: Tegnap Gyuri egy lánynak ~~küldött egy képeslapot~~, na meg Anna egy fúnak küld egy képeslapot.

P: * Tegnap a Gyuri is küld nektek és ma a másikat Gyuri egy lánynak

Hibás idői inflexió az igén a válaszban:

- (14). V: Tegnap ő írt meg egy verset, holnap meg Mari fog megírni egy verset
 *P: Tegnap Mari fog írni egy verset.... tegnap Mari, tegnap pedig ő fog.

Hibás személy egyeztető végződés az igén a válaszban:

- (15). V: Én Jánossal ~~vitatkoztam~~, ő meg Annával vitatkozott.
 P: Én Jánossal vitatkozok és ő Annával vitatkoztam.

A válasz egyáltalán nem tartalmaz igét, erős fragmentizálódás:

- (16). V: Én egy lánynak ~~vettem virágot~~, te meg egy idős hölgynek vettél virágot
 P: Én a virágot egy... igen ... a lánynak és hát egy hölgy... egy hölgynek.. egy hölgynek igen.

3.3. Az adatok egy meghatározott típusával szeretnénk a következőkben foglalkozni. A 2. táblázatból látható, hogy a hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondatok esetén a vizsgálati személy a válaszaiban gyakran produkált nyílt formájú, nem elliptikus igei szerkezeteket az ellipsis helyett, főképpen akkor, amikor hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondatot próbált megismételni. Ezekben az esetekben tehát a vizsgálati személy előnyben részesítette a nyílt formájú igét az elliptikus igével szemben. Ez azért meglepő adat, mert éppen az elliptikus repertoár az, amelyet az afáziás személyek adaptációs stratégiájuk részeként gyakran alkalmaznak.

Az 1. táblázatból pedig az látható, hogy az előreható VP-ellipszist tartalmazó célmondatok megismétlései során a vizsgálati személy ritkán produkált a második tagmondatban nyílt fonológiai formájú igei szerkezetet az elliptikus helyett. A vizsgálati személy képes volt észlelni, interpretálni az ellipsis alá eső igét vagy igei szerkezetet, és nem használta ennek a nyílt fonológiai formáját a válaszban.

Az adatoknak ez a megoszlása két problémát vet fel. Az első: miért volt könnyebb a vizsgálati személy számára azokat a mellérendelő mondatokat megismételni, amelyek előreható VP-ellipszist tartalmaztak és miért volt nehezebb megismételni azokat a mellérendelő mondatokat, amelyek hátraható VP-ellipszist tartalmaztak. A második probléma: a hátraható VP-ellipszist tartalmazó mellérendelő mondatok megismétlései során miért részesítette előnyben a vizsgálati személy a nyílt formájú igei szerkezeteket az elliptikus igei szerkezetekkel szemben.

Kétségtelen, hogy a „recency”, vagyis a “legutoljára hallott összetevő előnyben” elve hatással lehetett a vizsgálati személy válaszaira, azonban nem szolgáltat valódi magyarázatot a teljesítményére. A “legutoljára hallott összetevő előnyben” elve értelmében, a legutoljára hallott szintaktikai összetevő, mivel magas aktiváltsági fokon van, könnyebben aktiválható a megismétlés során, mint az azt megelőző szintaktikai összetevők.

A hátraható VP-ellipszist tartalmazó mellérendelő tagmondatokban a legutoljára hallott szintaktikai összetevő a nyílt formájú igei szerkezet volt a második tagmondat végén. Amennyiben a “legutoljára hallott összetevő előnyben” elv alkalmazható lett volna, akkor a vizsgálati személynek a célmondatokban szereplő hátraható ellipszist előreható irányú ellipszissé kellett volna átalakítania a válaszaiban. Vagyis az utoljára hallott, nyílt formájú igei szerkezetet kellett volna említenie az első tagmondatban, és erre alapozni a második tagmondatban az elliptikus igei szerkezetet. Ekkor tehát hátraható ellipszist tartalmazó összetett mondat megismétlésekor a válasz előreható VP-

ellipszist tartalmazott volna. De amikor a vizsgálati személy ezt próbálta tenni, akkor magas hibaarányt produkált. Az ilyen változtatást tartalmazó 28 válaszból 25 agrammatikus volt a hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondatok megismétlései során. Továbbá, amikor a hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondatot úgy ismételte meg a vizsgálati személy, hogy a válasza két nyílt formájú igei szerkezetet tartalmazott, akkor 21 grammatikus választ volt képes adni. Mindez azt mutatja, hogy a “legutóbb hallott összetevő előnyben” elv alkalmazása egyáltalán nem csökkentette a hibák mértékét vagy arányát, ellenkezőleg, növelte azt.

Az előreható VP-ellipszist tartalmazó célmondatok megismétlése során a “legutóbb hallott összetevő előnyben” elv nem volt alkalmazható az igei szerkezetre, mivel a nyílt formájú antecedens igei szerkezet a mellérendelő mondat közepén volt található, (az első tagmondat végén), és nem a teljes mellérendelő mondat végén. Mégis, a hibaarány az előreható ellipszist tartalmazó célmondatok megismétlésekor lényegesen alacsonyabb volt.

4.1. Az adatok megoszlására a humán nyelvi feldolgozórendszer és a nyelvtan szempontjából egyaránt lehetséges magyarázatot próbáltunk találni.

Kezdjük a humán nyelvi feldolgozórendszer szempontjaival. A mondatok megismétlését kívánó tesztfeladatokban a vizsgálati személy a monitorizált ismétlés stratégiáját alkalmazta, amely két alapvető szakaszt tartalmaz. Az első a feldolgozási fázis: a hallott mondat szintaktikai, fonológiai és szemantikai feldolgozásának a fázisa és az eredmények eltárolása. A második a produkciós fázis: amikor a vizsgálati személy megkísérel olyan mondatot produkálni, amelynek a fonológiai, szintaktikai és szemantikai tulajdonságai egyeznek vagy nagyon közel állnak a célmondat megfelelő tulajdonságaihoz. A monitorizált megismétlés stratégiájának jelenlétét mutatják azok a válaszok, melyek során a vizsgálati személy megváltoztatta a célmondat szerkezetét, de úgy, hogy az általa adott válasz szemantikai interpretációja és pragmatikai funkciója megegyezett, vagy nagyon közel állt a célmondat jelentéséhez, illetve pragmatikai funkciójához. Gyakran produkált korrekt parafrázisokat a célmondat jelentéseire.

Az ellipszist tartalmazó mellérendelő mondatok megismétlése során a feldolgozó rendszer olyan funkcióinak működtetésére van szükség, amelyek képesek a még nem teljes egységeket vagy szerkezeteket tárolni úgy, hogy ezekhez a nem teljes szerkezetekhez majd később további felszíni nyelvi anyag legyen hozzáadható. Az ilyen funkció egyike azoknak, amelyeket a sorrendőrző fonológiai tároló a nyelvi rövididejű memória egyik alrendszere képes teljesíteni (Martin-Saffran 1997 és Caplan-Waters 1999). A szintaktikai feldolgozórendszer, a formaosztályokra vonatkozó információk és más szintaktikai jegyek feldolgozására szakosodott. A feldolgozási műveletek a rapid módon kijelölt felszíni szintaktikai reprezentációkon alapulnak. A fonológiai tároló, amely a lexikai egységek lineáris sorát vagy sorozatait tárolja, olyan mértékben képes támogatni a szerkezeti feldolgozó műveleteket, amilyen mértékben a szerkezeti feldolgozó megkívánja a lexikai egységek lineáris sorozatához való hozzáférést.

4. A mondatisméltés feldolgozó szakasza: hipotézis a VP-ellipszis valós idejű feldolgozásáról

4.2. Tételezzük fel, hogy a feldolgozórendszer balról jobbra építi fel a mondatstruktúra-reprezentációkat. Ekkor az előreható VP-ellipszis esetében a feldolgozórendszer először az antecedens VP nyílt formájú lexikai anyagát elemzi az első tagmondatban, majd később próbálja meg analizálni ellipszis alá eső ige kategóriát a második tagmondatban. Ebből adódik, hogy arra az idői pillanatra, amikor a feldolgozó észleli egy ellipszis alá eső igei kategória jelenlétét, vagyis a fonológiai formáját tekintve egy üres igei kategóriát, addigra a feldolgozórendszer már elemezte a nyílt fonológiai formájú, antecedens igei szerkezetet és eltárolta azt. Ily módon a korábban már feldolgozott nyílt fonológiai formájú antecedens igei szerkezetet újra fel lehet használni a második mondat szerkezetének megépítésekor. Azt mondhatjuk, hogy az előreható ellipszis kompatibilis a valós idejű, növekvő módon felépített szerkezeti reprezentációkkal. A növekvő módon történő felépítés azt jelenti, hogy az elemzett szerkezet-reprezentáció balról jobbra történő építése alapvetően a hozzáadás, megnövelés műveleteinek alkalmazásával és kiterjesztésével jár, és a szerkezet-reprezentáció növekedése párhuzamos a műveletekre fordított idővel.

A hátraható VP-ellipszist tartalmazó mondatok feldolgozása során a humán nyelvi elemző programnak először az ellipszis alá eső kategóriát kell észlelnie. Mivel ennek a kategóriának nincsen nyílt fonológiai formája, ezért a specifikus kategoriális jegyekre, továbbá a szemantikai és fonológiai jegyeire vonatkozó elemzői döntéseket el kell halasztani későbbre, így a műveletek késleltetése áll elő a hátraható ellipszis iránya miatt. Abban az időpillanatban, amikor a feldolgozó rendszer észleli az ellipszis alá esett igei kategóriát, nem áll rendelkezésre semmilyen további információ az ige konkrét jegyeiről. Ezért van szükség arra, hogy a feldolgozó az ellipszis alá esett igei kategória tényét, a nyílt ige hiányát elraktározza a memória-tárolóban és addig aktívan tartsa, ameddig el nem jut az ellipszist engedélyező anyaghoz. Ez a második tagmondatban található igei szerkezet. A sorrendőrző fonológiai tárolónak tehát az első tagmondatbeli lexikai egységeknek olyan sorozatát kell tárolnia, amelyek nem teljes szerkezetek, amelyekhez további nyelvi anyagot kell később hozzácsatolni. Ily módon a sorrendőrző fonológiai tároló fenntartja a helyet az első tagmondatban ellipszis alá esett, hangalakokkal nem rendelkező ige fonológiai formával történő feltöltése számára. Miután a második tagmondatbeli, **későbbi** nyílt formájú igei szerkezet feldolgozása megtörtént, a feldolgozó rendszer visszamasolhatja ennek a későbbi igei szerkezetnek a szemantikai, szintaktikai és fonológiai jegyeit az ellipszis alá helyezett igei szerkezet pozíciójába, az első tagmondatban. Ezen műveletek iránya ellentmond a balról jobbra növekvő szerkezetépítésnek.

A 2. számú táblázatban látható, hogy a vizsgálati személy, amikor hátraható ellipszist tartalmazó célmondatokat ismételt meg, akkor a grammatikus válaszaiban az ellipszis alá esett igei szerkezet helyett gyakran produkált nyílt formájú igei szerkezetet. A válaszaiban ekkor két igei szerkezetet produkált, nem csak a célmondat második tagmondatbeli igéjét, hanem az első tagmondatban az ellipszis helyén is nyílt formájú igei szerkezetet produkált. Ez arra utal, hogy a lexikai egységek sorozatát tároló sorrendőrző fonológiai tároló intenzívebben igénybe vett, ha a szintaktikai feldolgozó művele-

tek korlátozottak és ezért bizonyos szerkezetek feldolgozása a normálisnál nehezebb, illetve ha a feldolgozási erőforrások nem elégségesek a nyelvi feladat megoldásához.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a nyelvekben az ellipsisz szabályai kifejezetten gazdaságosak, követik a gazdaságossági elveket. Ugyanakkor a vizsgálati személy azon döntései, melyek eredményeként a hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondat megismétlésében két nyílt formájú igei szerkezetet produkált, ezek nem gazdaságosak.

4.3. A generatív nyelvelmélet Minimalista Programjának univerzális gazdaságossági megszorításai, mint a szerkezeti levezetésben felhasznált nyelvtani jegyek minimális készletére szorítkozás, a lehető legrövidebb mozgatas elve, a lehető legkevesebb műveleti lépés elve, a nyelvtani jegyek szigorúan lokális szerkezeti relációkban történő ellenőrzésére vonatkozó megszorítás és más elvek a gazdaságosságnak egy **nem formális** fogalmát tételezik fel, amely a nyelvtani műveletek számára rendelkezésre álló, korlátozott erőforrások fogalmát tartalmazza.

Kitagawa (1999) javasolta, hogy az univerzális nyelvtan gazdaságossági megszorításai között tételezzünk fel egy olyan elvet, amely a lexikonból a szintaxisba bevezetett lexikai információk mennyiségére vonatkozik. A lexikai kiválasztás gazdaságosságának Kitagawa által javasolt elve a következőképpen hangzik: „*A minimális lexikai információt kell kiválasztani a lexikonból*”.

A megszorítás egyáltalán nem triviális. Ugyanis a minimálisan szükséges lexikai információ kiválasztásának feltétele egyfelől azt kívánja, hogy a nyelvtan azokat a mondatreprezentációkat tekintse optimálisnak, amelyek a lehető legkevesebb szemantikai lexikai jegyet tartalmazzák, a lehető legkevesebb szemantikai lexikai jegyből épülnek fel, feltéve, hogy ezek a jegyek a szándékozott interpretáció biztosításához elegendőek.

Másfelől a lexikai kiválasztás gazdaságosságának elve az igei szerkezetek ellipsiszát is érinti. Ugyanis az elv azt is megkívánja, hogy a nyelvtan azokat a mondat szerkezet reprezentációkat tekintse optimálisnak, amelyek a lehető legkevesebb fonetikai lexikai jegyet tartalmazzák. Az igei szerkezet ellipsisze a lexikai egységek fonológiai formájának, hangalakjának a szintaktikai szerkezet terminális csomópontjaiba történő be **nem** illesztése révén jönnek létre. Ennek az a feltétele, hogy a be nem illesztett fonológiai anyag visszanyerhető és pontosan azonosítható legyen. A visszanyerhetőség az egyik tagmondatokban az ellipszist engedélyező szintaktikai összetevők által tartalmazott lexikai egységek és a másik tagmondatban az ellipsisz alá eső szintaktikai összetevők által tartalmazott lexikai egységek azonossági relációján alapul. Amennyiben ugyanazon lexikai egység **többszörösen is kiválasztott** a lexikonból, akkor a kiválasztott példányok egymással azonosak vagy egymástól nem megkülönböztetettek lehetnek. Az igei szerkezet ellipsisze ugyanazon lexikai egységnek a lexikonból történő olyan többszörös kiválasztásán alapul, ahol a többszörös kiválasztás eredményeképpen ugyanazon lexikai egységnek egymással azonos példányait kapjuk meg. Ekkor a többszörösen kiválasztott példányok egyik sorozata esetében engedélyezett lesz a hangalak 'uk be nem illesztése a szintaktikai szerkezet meghatározott helyeire, amelyek az illető lexikai egységek nyelvtani jegyeit tartalmazzák (a hangalakok nélkül). Vagyis az igei szerkezetek ellipsiszének a gazdaságosságát a lexikai kiválasztást megtervező rendszer működése támogatja.

4.4. Az ellipsis számára az azonos/nem megkülönböztetett példányok kiválasztása a következő feltételeknek tesz eleget. Az ellipsis alá eső ige és az ellipszist engedélyező nyílt formájú ige azonos kell hogy legyen az ige-tő, valamint az idő - és módjel tekintetében. A lexikai szelekció során tehát ugyanazon ige egymással azonos példányait úgy kell a lexikonból többszörösen kiválasztani, hogy az ige-tő, valamint az ige idő- és módjele azonos legyen a kiválasztott példányokon. Megjegyzendő, hogy az igehez csatolt személy- és számjelölő végződések tekintetében nem szükséges a kiválasztott példányok azonossága, mivel a személy és a számjegyek az egyes tagmondaton belülről lokálisan engedélyezettek.

Az ellipsis alá eső főnévi lexikai egységeknek és az azt engedélyező nyílt formájú főnévi lexikai egységeknek egymással azonosnak kell lenniük az inherens jegyeik tekintetében, továbbá eleget kell tenniük a szerkezeti párhuzamosság megszorításának, amely azt kívánja meg, hogy azok a főnévi szerkezetek, amelyek az ellipsis alá eső igei szerkezetben találhatók, és azok a főnévi szerkezetek, amelyek az ellipszist engedélyező, nyílt formájú igei szerkezetben találhatók, ugyanolyan típusú függőségi relációban vegyenek részt, (mindegyik a maga tagmondatában). A függőségi reláció pontos értékének megadás^a már nem a lexikai kiválasztás műveletének feladata, pusztán annak a tulajdonságnak a rögzítése történik itt, hogy az ellipsis alá eső főnévi szerkezetek és az ellipsis engedélyezésében résztvevő főnévi szerkezetek a lexikai kiválasztás alkalmával az azonos típusú függőségi relációban való részvételre jelöltek ki a maguk tagmondatában, bármi is legyen a függőségi reláció. Ily módon a szerkezeti párhuzamosság megszorítás támogatja, gazdaságossá teszi az ellipsis alá eső és az ellipszist engedélyező főnévi lexikai egységek azonos jegyeinek feldolgozását.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az igei szerkezetek ellipszisét a nyelvtannak több gazdaságossági megszorítása is támogatja, többek között a lexikai információ minimális kiválasztásának elve, a lehető legkevesebb szabad morféma felhasználásának elve és a lehető legkevesebb nyelvtani jegy felhasználásának az elve is.

5. A mondatisméltés produkciós fázisa

5.1. Tekintsük most a hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondatok megisméltésének produkciós fázisát. A nyelvi rendszernek a mellérendelő tagmondatok olyan összetett szintaktikai szerkezetét kell felépítenie, amely lehetővé teszi a hátraható VP-ellipszist az első tagmondatban, biztosítva azt, hogy az ellipsis alá eső igei szerkezet interpretációja a második tagmondatbeli nyílt formájú igei szerkezet interpretációján alapuljon, attól függjön, mivel ez utóbbi engedélyezi az első tagmondatbeli igei szerkezet ellipszisét. Az interpretációk közti függőségi reláció olyan szerkezeti „kapcsot” kíván meg, amely a második tagmondat igei szerkezetétől az első tagmondat igei szerkezetéhez vezető függőségi reláció létrejöttének strukturális biztosítója: a szerkezetnek meg kell jelölnie a függőségi reláció tagjait. Láttuk, hogy a vizsgálati személy gyakran elkerülte a hátraható VP-ellipszis produkcióját a válaszaiban és ehelyett inkább két nyílt formájú igei szerkezetet produkált. Ennek lehetséges magyarázata, hogy - amennyiben az afázia következtében az elérhető komputációs erőforrások korlátozottak - a szintaktikai rendszer operatív memóriája számára a hátraható irányú szerkezeti „kapcsok” megépítése túlságosan költségessé és megterhelővé válik. Gibson (1998) javaslata szerint a

komputációs erőforrások elérhetőségére két komponens van hatással. Az első a memóriaköltség komponens, amely azt mondja meg, hogy egy részleges input szekvencia tárolása milyen mennyiségű komputációs erőforrást kíván meg. A második komponens pedig az integrációs költség összetevője, amely azt mondja meg, hogy valamely új egységnek az addig elkészült szerkezetbe történő integrálása, beillesztése milyen mennyiségű komputációs erőforrást köt le.

5.2. A memóriaköltség tekintetében az ellipszis típusai különbözhetnek egymástól. Ahhoz, hogy az előreható VP-ellipszist meg lehessen ismételni, az első tagmondatbeli antecedens igei szerkezetnek az összes jegyét a memóriában kell tartani azért, hogy ezeket ismét fel lehessen használni, amikor a második tagmondatban felépítjük az ellipszis alá eső igei szerkezetet. Ily módon a memóriaköltség, a teljesen feldolgozott igei szerkezet valamennyi jegyének memóriában tartása miatt, megnövekszik.

A hátraható VP-ellipszist tartalmazó mellérendelő mondat megismétlésekor pusztán egy üres (hangalak nélküli) igei kategória, amit a memóriában kell tartanunk, ezért a memóriaköltség komponens csökken, amíg a második tagmondathoz és annak igei szerkezetéhez nem érünk a produkció során.

Az integrációs memóriaköltséget a lokalitás, a távolság és a szerkezetben megépített kapcsolatok iránya befolyásolhatják.

Az előreható VP-ellipszist tartalmazó mellérendelő mondatok produkciója az ellipszis pozíciójában nem növeli meg az integrációs költséget, miután az első tagmondatban egy nyílt formájú igei szerkezet teljes mértékben létrehozott, és ezt az igei szerkezetet kell újból felhasználni a második tagmondat szerkezetének megépítésére. Nincs szükség tehát egy új igei szerkezetnek a második tagmondat szerkezetébe történő integrálására. Ezért mondjuk azt, hogy az előreható VP-ellipszis produkciójában az integrációs memóriaköltség nem növekszik meg.

A hátraható VP-ellipszist tartalmazó mellérendelő mondatok produkciójában az integrációs memóriaköltség két részből tevődik össze. Az első a komputációs erőforrásoknak azon mennyiségéből áll, amely ahhoz szükséges, hogy egy igét beépítsünk a második tagmondat addig elkészült szerkezetébe. A komputációs erőforrások másik adagja pedig ahhoz szükséges, hogy visszamehessünk az első tagmondatnak a korábban már felépített szerkezetéhez és ezt a szerkezetet befejezzük, teljessé tegyük a második tagmondat igei szerkezete nyelvtani jegyeinek felhasználásával, de a hanglakja nélkül. Ez a lépés az első tagmondat szerkezetének újra aktiválását is megkívánja, és azt, hogy a második tagmondatba integrált igei szerkezet szintaktikai és szemantikai jegyeit, a hangalak nélkül, beépítsük az első tagmondat szerkezetébe is. A jegyeknek ez a „visszafelé másolása” tagmondatszerkezetek között olyan függőségi reláción alapul, amely a második tagmondatbeli nyílt formájú igei szerkezet szintaktikai és szemantikai jegyei és az első tagmondatbeli ellipszis alá eső igei szerkezet szintaktikai és szemantikai jegyei között fennáll. A második igei szerkezettől függően az első igei szerkezet nyelvtani jegyei és interpretációja. Ez a függőségi reláció olyan szerkezeti „kapcsot” kíván meg a mondatstruktúrában, amely hátraható szerkezeti kapcsolat. A hátraható szerkezeti kapcsolat felépítését az integrációs költséget megnövelő és a komputációs erőforrásokat megterhelő műveletnek tekinthetjük.

A következő összefüggést találjuk. Azokban az esetekben, amikor az integrációs költség megnövekedett, de a memóriaköltség nem nőtt, akkor a vizsgálati személy erősen támaszkodott a sorrendőrző fonológiai tároló tartalmára, igyekezett azt maximálisan felhasználni. Ezt a jelenséget a hátraható VP-ellipszist tartalmazó célmondatok megismétléseinél észleltük. A szerkezeti integrációs műveletek során a szerkezetépítő műveleteknek előre is kell tekinteniük és valamilyen módon vissza is kell tudniuk nézni számos egymást követő lexikai egység sorozatán. Ez megkívánja a lexikai egységek lineáris sorának tárolását. A fonológiai tároló, amely a lexikai egységeket hangalakjuk alapján lineáris sorrendben tárolja, támogathatja ezeket a „visszanéző” szerkezetépítő műveleteket, de csak olyan mértékben, amely szerint a lexikai egységek lineáris sorára szükség van ahhoz, hogy a szerkezetépítő műveletek képesek legyenek visszamenni az első tagmondat jobbszélére a második tagmondat jobbszéléről, a lehető legrövidebb úton. A legrövidebb út pedig azt jelenti, hogy a vizsgálati személy igyekezett elkerülni a hierarchikus mondat szerkezet élei és csomópontjai mentén történő visszamenést, és ehelyett a lexikai egységek lineáris sorozatát követte. A fonológiai kódolás révén a lexikai egységek viszonylag könnyen sorrendbe állíthatók, és ez a sorrend könnyen megtartható, hasonlóan azokhoz a prozódiai fogódzókhoz, amelyek a mondat szerkezet szintaktikai összetevőit képesek elhatárolni egymástól és ezáltal támogatják a mondat szerkezet összetevős struktúrájának kialakítását.

6. Összefoglalás

6.1. Adataink azt mutatták, hogy az agrammatikus afáziás vizsgálati személy képes volt követni a nyelvtan gazdaságossági elveit akkor, amikor a megismétlendő célmondat előreható irányú ellipszist tartalmazott. Ugyanakkor a vizsgálati személy nem volt képes felhasználni az elliptikus struktúrákban rejlő nyelvtani gazdaságossági elveket, amikor az ellipszis visszaható irányú volt a célmondatban. Ez a szétválás azt mutatja, hogy a nyelvtan gazdaságossági megszorításainak teljesülése függ az elérhető komputációs erőforrások elégséges mennyiségétől.

Javaslatunk szerint az agrammatikus afáziában rejlő nyelvi korlátozottságok (egyéb összefüggések mellett) úgy értelmezhetőek, mint a nyelvtan és a humán nyelvi elemző gazdaságossági megszorításainak korlátozódásai. A vizsgálati személy nem volt képes felhasználni azt a gazdaságossági elvet, amely a lexikonból többszörösen kiválasztott, azonos lexikai egységek fonológiai formájának a be nem illesztési lehetőségéből adódott. A hangalak be nem illesztése, amennyiben az a korábban leírt feltételek szerint engedélyezett, eleget tesz a nyelvtan több gazdaságossági megszorításának (a lexikai kiválasztás gazdaságossága, a jegyek minimális száma, az elvégzendő nyelvtani műveletek minimalitása, a késleltetés stb). A vizsgálati személy azonban nem ezeket követte, hanem rendkívüli mértékben kihasználta a fonológiai tárolót, ami abban nyilvánult meg, hogy a grammatikus válaszai nagy többségében az elliptikus igei szerkezet helyett hangalakokkal bíró igei szerkezeteket produkált. Azokban az esetekben, ahol válaszai nem ezt a stratégiát követték, ott a hátraható irányú VP ellipszist tartalmazó célmondatok szintaktikai struktúrájának jobbról-balra menő szerkezeti kapcsolatai túlterhelték a szintaktikai rendszert, és ez a hibák magas előfordulási arányát okozta. A személy-szám egyeztetési végződéseket érintő hibák, a szórendi hibák, a fragmentizálódás jelenségei, az

esetrag agrammatikus és paragrammatikus használatának hibái elsősorban a hátraható VP-ellipszist eredeti formájában megismételni szándékozó válaszaira korlátozódtak.

6.2. A következtetésünk az, hogy a gazdaságossági megszorítások, elvek **megoszlanak** a nyelvtan és a humán nyelvi elemző/produkciós rendszer között. Más szóval, létezik egy olyan nem formális értelmű gazdaságosság, melyet a korlátozott komputációs erőforrások terminusaiban tudunk magyarázni. Azt láttuk, hogy amikor a komputációs erőforrások különösen korlátozottá válnak az agrammatikus afázia következtében, akkor egyes gazdaságossági megszorítások, mint például a lexikai jegyek minimalizált kiválasztása a lexikonból, a nyelvtani jegyek lehető legkisebb halmazának alkalmazása a műveletekben, a levezetésekben a lehető legkevesebb műveleti lépés megtétele, a minimális szerkezet építése és más gazdaságossági elvek nem érhetők el zavartalanul. Ez éppen arra utal, hogy a gazdaságossági elvek mind a nyelvtan, mind a nyelvi feldolgozó-produkciós rendszer számára egyaránt a komputációs erőforrások limitált készletén alapulnak. Adataink a nyelvtan és feldolgozó-produkáló mechanizmusok magja közti leképezési viszony feltételezését is motiválják. Eszerint a nyelvtan alapvető elvei, szabályai és az elemző-produkciós részrendszerek elvei, szabályai egymás leképezései, a különbségeik az idői tulajdonságaikban vannak. A nyelvtan idő-független elveket és szabályokat tartalmaz, a feldolgozó-produkciós nyelvi rendszer pedig idő-függő elveket és szabályokat. A két rendszer közti leképeződést szem előtt tartva, a XX. század nyelvészeti kutatásait átható, kompetencia-performancia oppozíciót nagy valószínűséggel újra kell gondolni a különbségtévesztés értelmének megtartásával olyan átfogó elméletben, amely a szerkezet és a funkció mentálisan reális viszonyát vizsgálja.

Irodalom

- Bánréti Z. 2001. Az ellipszis mondattana és a lexikai szelekció. *Nyelvtudományi Közlemények* 98. évf. 7- 70. l. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Bánréti Z. 2003. Kötőszó és egyeztetés a mellérendelő szerkezetekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 100. évf. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 64-96.
- Caplan, D. – Waters G. 1999. *Working Memory and Sentence Comprehension, Behavioral and Brain Sciences*. 1999 22:1 Cambridge University Press.
- Gibson, E. 1998. Linguistic complexity: locality of syntactic dependencies. *Cognition* 68, 1-76.
- Halle, M - Marantz, A. 1993. *Distributed Morphology and the Pieces of Inflection*. In: K. Hale & S. Keyser (ed.) *The View from Building 2*. 111-176. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Kitagawa, Y. 1999. Economy of Lexical Selection. Talk at the First International Symposium on Linguistics (LICSSOL1) October 12-15, 1999 Lyon Institute For Cognitive Sciences France.
- Kolk, H. 1995. A Time-Based Approach to Agrammatic Production. *Brain and Language* 50. 282-303.
- Kolk, H. 1999. The use of ellipsis in aphasic and child language. Talk at *Language Acquisition & Language Breakdown Conference*. Utrecht, UiL OTS May 27-29.
- Martin, N. - Saffran, E.M. 1997. Language and Auditory-verbal short-term Memory Impairments. *Cognitive Neuropsychology* 14 (5) 641-682.

Etűdők morfémára

Kis Ádám

A nyelvtechnológia és a pszicholingvisztika kutatási érdekei és érdeklődése az elműlt évtizedben ismét a figyelem középpontjába állították a morfológiát, mint a nyelv ábrázolásának önálló területét. A nyelvtechnológia kiszélesítette a morfológia értelmezési tartományát: a klasszikus szóalaktanon túllépve a vizsgálat tárgya a szónál nagyobb egység, a megnyilatkozás, illetve a szöveg lett. Az utóbbi időben élesedő viták azt mutatják, hogy a morféma szerteágazó értelmezése immár zavart okoz, és környezetből kiragadott használata csak arra való, hogy a különböző irányzatok képviselői elbeszéljenek egymás mellett.

Ez az írás a morfémafogalom értelmezésének pontosítására tesz kísérletet, egyelőre az átfogó rendszerezés igénye nélkül: megkíséreljük szoros kapcsolatba állítani „szűlőjével”, a morfológiával, annak is analitikus megközelítésével; ezen túl megvizsgáljuk a formális és szemantikai szempontokat a morfemafajtákat elkülönítése tekintetében. Mindezt nem rendszerezetten, hanem némi ötletszerűséggel: az idő- és terjedelmi kezetek csak ötletek felvetését teszik lehetővé.

1. Első etűd: -éma

Elemezni muszáj! A szerkezetek részekre szedése ösztönös tevékenység: még el sem sajátítjuk az első nyelvet életünkben, de már megnézzük, mi brummog a játékmaci hasában, és mielőtt megfelelő jártasságot szereznénk a második nyelvben, óhatatlanul meg kell ismerkednünk a karóránk vagy számítógépünk belsejével. Szerencsére, ez az ösztönös vágy később csillapul.

A részekre bontásnak két lényegi meghatározója van:

- a) a tulajdonság, amelynek alapján az egészet részekre bontjuk;
- b) az elemi állapot, amelyen továbbhaladva már nem látható a kiinduláshoz visszavezető út.

Az első az elemzendő dolgot helyezi el valamilyen rendszerben, a másik pedig arra szolgál, hogy a részeket megtartsa ugyanebben a rendszerben.

A nyelvi elemzés entitásait olyan terminus technicusokkal szokás jelölni, amelyekben megtalálható az **-éma** képző, például a *fonéma*, a *morféma* és a *lexéma*. (E közhasználatú **é m á k** mellett a nyelvészeti irodalomban továbbiakkal is találkozunk.) A terminusokban az **é m a** az entitásjelletet jelöli, az előtag pedig azt a rendszert, amelynek egysége az entitás.

Természetesen ez a terminológiai rendszeresség nem szigorú, a **f o n é m a** pusztán a fonetikai elemzés útján kinyerhető egység, hiszen a mentális lexikon elemei is fonémákból állnak, más részről a **m o r f é m á v a l** kapcsolatban is vannak viták (pl., a morféma szótag-e vagy szó). A meghatározási gondok abból erednek, hogy nincs kellően tisztázva, mi is az elemzés tárgya.

A morféma meghatározásai mind analitikusak, azaz az egésztől a rész felé haladva közelítik meg tárgyukat. Ha emellett megpróbáljuk az ellenkező irányú utat is bejárni, azt állapíthatjuk meg, hogy a morféma olyan fonémasorozat, melynek értelme, funkciója (azaz jelentése) van. Ha a klasszikus morfológia elveit alkalmazzánk, akkor morfémának kellene tekintenünk minden fonémasorozatot, melynek van jelentése. Ez azonban nem egyezik meg a gyakorlattal, hiszen a morféma **entitás**, és azok az -émák, amelyek felbontása morfémát eredményez, nem tekinthetők morfémának. A klasszikus morfológiának ez az átértelmezése, illetve az -émák paradigmájának önkényes kezelése kétségtelenül okoz némi zavart a nyelvi elemzésben.

2. Második etűd: Ismétlődés és jelentés

A morféma meghatározásainak közös tulajdonsága, hogy a fogalmat a nyelvhez kapcsolják, ugyanakkor a nyelv igen magas szintű absztrakció. Vegyük észre azonban, hogy míg a magyar meghatározások általában a nyelvről, nyelvi rendszerről nyilatkoznak, addig az angol és a német nyelvű meghatározásokban azt találjuk: *in einer Sprache*, a *given language*, azaz egy nyelvről van szó.

Antal László *A formális nyelvi elemzésben* (Antal 1964) sokszor és következetesen figyelmeztet arra, hogy a nyelvi elemzés során, amennyire csak lehet, kerüljük el, hogy a jelentésre támaszkodjunk. „Más szóval jel és jelentés között – a lényegi egyenjogúság mellett – az a különbség, hogy a jel közvetlenül adott, a jelentés csak közve tve. Mindkettő egyformán objektív, de a jel közvetlenül is szemügyre vehető, vizsgálható, porciózható (gondoljunk az eszközfonetikus munkájára!), a jelentés viszont közvetlenül, mint jelentés nem fogható meg, mindig csak a kifejezésen, a jelen keresztül.” (Antal 1964)

„Mindannak, amiből egy nyelvállapot áll, egy szintagmaelméletre és egy asszociációelméletre kell visszavezethetőnek lennie ... a ragozás nyilvánvalóan a beszélők tudatában élő alakok asszociációjának tipikus formái...” – írja Saussure (Saussure é.n.:153) Ha gondolatmenetét követjük, olyan helyzetbe kerülünk, hogy nem tudhatjuk, vajon mit is elemzünk, a nyelvet vagy a nyelvről bennünk élő tudást. Figyeljünk fel arra, hogy Antal „egy adott nyelvben” próbálja megkeresni az azonosságokat és a különbségeket. Antal a „megnyilatkozás” tételezésével két gondolkodnivalót is ad: egyrészt vajon milyen nyelvű az a megnyilatkozás, másrészt pedig azt, hogy vajon mennyire reprezentálja az adott megnyilatkozás a nyelvet.

Itt szemmel láthatóan csapda van. Ahogy Antal óv a jelentéstől, úgy kell óvakodnunk attól, hogy a nyelv elemzését a nyelvtudásunk alapján végezzük. Az elemzéshez konkrétumokra van szükség. Csak azt vizsgálhatjuk, ami van, ezért óhatatlanul el kell mozdulnunk a kompetencia felől a performancia irányába. Ha Antalt nem a meghatározása, hanem teljes könyve (*A formális nyelvi elemzés*) alapján próbáljuk tetten érni, azt látjuk, hogy nem használ dokumentált példákat, hanem azt tekinti létezőnek, amit ő maga – nyelvtudása alapján – generálni tud. Azaz azt a nyelvi anyagot használja korpusznak, amelynek létrehozásában ő maga kompetens.

Végezzünk el egy gondolatkísérletet, végezzünk nyelvi elemzést egy létező kétnyelvű korpusz felhasználásával. Legyen ez Weöres Sándor „Bár bár dal” c. költeménye, amelyet a költő két formában írt meg: egy elképzelt nyelven, és magyarul. A kísérlet első fázisában teljesen elvonatkoztatunk a magyar változattól, jobb, ha nem is olvassuk el, még jobb lenne, ha nem is tudunk róla.

Dzsá gulbe rár kicsere áj ni musztasz emo áj ni mankút vantasz emo adde ni maruva batol jaman!	Ole dzsuro nanni he ole csilambo ábábi he ole buglo iningi lünlel dáji he! jaman!	Vá pudd shukomo ikede vá jímle gulmo buglavi ele vá leli gulmo ni dede vá odda dzsárumo he! jaman!
---	--	---

Ha szemügyre vesszük a háromversszakos költeményt, azonnal egy sor támponthoz jutunk: a költő tipográfiaiilag tagolta a szöveget, írásjeleket, szóközt használt. Így megszabadított minket attól a nehézségtől, hogy a szöveget nekünk kelljen szegmentálni, amire – minthogy kevés a kiegészítő ismeretünk – vajmi kevés esélyünk lett volna. Kezdetben rögzítsük azokat a körülményeket, amelyek segítenek a szöveg elemzésében, és amelyek például egy, az úrból érkező üzenet esetében valószínűleg nem állnak rendelkezésünkre:

1. A szöveget a költő tagolta, a szavakat szóközökkel választotta el. A magyar nyelvtanokból hiányzik az úgynevezett „helyesírási szó”, ugyanakkor a számítógépes elemzés számára a szó mindig az, ami két szóköz (vagy szóköz és írásjel) között van.
2. A mondatokat a magyar helyesírás szabályai szerint jelölte (írásjel, nagybetű).
3. A harmadik előfeltételezés az, hogy a szöveget magyar fonetikus (fonematikus) írással jegyezte le a szerző.

A vers összesen 51 szóból áll, mely mennyiséget 36 egyed képvisel. A szóismétlések bizonyos szemantikai ritmust sugallnak, például az első versszak két középső sora az *áj ni* szavakkal kezdődik, és mindkettő az *emo* szóval zárul; a középső versszak első és második sora a *he* szóval végződik, a két középső az *ole* szóval kezdődik, a harmadik versszak minden sora a *vá* szóval kezdődik.

Igen jellegzetes, hogy mindegyik versszak a *jaman* szóra megy ki, mégpedig két felkiáltójel között. Ez arra vall, hogy a *jaman* valamiféle indulatszó lehet.

Az első versszak feltételezett morfológiai elemzése során messzemenő következtetéseket „sikerült” levonni. Megszámálhatók a potenciális egyszerű és összetett szavak, az affixumok, ezek sorában elkülöníthetők a prefixumok, a suffixumok és az interfixumok is.

Az ezzel kapcsolatos játék során megfigyelhető, hogyan alakít ki az ember előfeltételezéseket, melyeket aztán felhasznál a morféma-különválasztásához.

A „Barbár dal” esetében viszonylag könnyű a dolgunk, mert sok az ismétlődés, és nehéz a dolgunk, mert kevés a kis mértékben modifikált ismétlődés. Az elemzés objektivitása nagyobb, ha a jelentés szerepe kisebb. Nem az a baj, ha támaszkodunk a jelentésre az elemzés során, hanem az, ha pusztán rá támaszkodunk. Antal úgy korrigálja azt a potenciális hibát, amelyet a kompetenciakorpusz használata okoz, hogy kikötése szerint a morféma létezésének a jelentés mellett, az is ismérve, hogy ismétlődik.

A szakirodalomban rendszeresen találkozunk az unikális morféma problémájával, amely sajátosan világítja meg a kompetencia és az empíria viszonyát. Az unikális morféma az, amelyik nem ismétlődik, illetve csak egyetlen konfigurációban létezik.

A morféma és a jelentés viszonya tekintetében tanulságos megvitatni Pete István egy felvetését (Pete 2004 :189-190) az unikális morfémaról. „Az egyedi (unikális) morféma csak egyetlen szóban fordulnak elő. Például *hent-es*, *kort-es*, *kura-fi* (< kurvafi), *fabatka*, *dugába dől*;...”. Pete cikkére, és az idézett megállapításra Kenesei elutasítás-

sal reagál, nézetünk szerint azonban inkább intuitíve, mint megalapozottan: »Szögezzük le Petével szemben, hogy a *hent*, *kort*, *batka* stb. hangsoroknak nincs jelentésük (sem „funkciójuk”)« (Kenesei 2004 :442).

Az unikális morféma példái a szakirodalomban leginkább a Pete által is idézett *Himbeere*, *Blombeere*, továbbá *cranberry* és a *lukewarm* (Feddes é.n.). Jellemző, hogy a típust angolul *cranberry morph*-nak nevezik. Ha Pete példáit összehasonlítjuk az idegen nyelvűekkel, azt figyelhetjük meg, hogy a magyar példák három különböző típusba sorolhatók: a *hentes* és a *kortes* feltételezés szerint képzett szavak; a *fabatka* és a *kurafi* összetettek; míg a *dugába dől* kétszavas lexéma.

A *hentes* és a *kortes* esetében Antal alsóhatár-törvényét alkalmazva azt kell megállapítanunk, hogy a **hent* és a **kort* nem morfémák, mégpedig azért nem, mert nem ismétlődnek más szerkezetben. Pete rosszul interpretálja Antalt: „...alsóhatár törvénynek is (más szegmentumok mellett is előfordulnak, ismét mások mellett nem” (Pete 2004:189), mivel Antal alsóhatár-törvénye szerint az egyetlen konfigurációban előforduló fonémaszegmentumok nem morfémák.

A *hent* morféma voltára nézve azt látjuk, hogy ez nincs benne az általunk birtokolt szótárban. Az ÉKSZ2-ben a szócikkek így sorakoznak:

henteredik

hentereg

hentergőzik

hentes

Az egybevetéses elemzéssel megállapíthatjuk, hogy létezhet egy **henter* morféma, melyhez csatlakoznak a *{-edik, -eg, -gőzik}* morfémaszegmentumok, melyek kétségtelenül morfémák. Így a *henter* fonémasorozat – mivel több, különböző morféma mellett szerepel – joggal tekinthetjük unikális morfémának. Azonban hiába folytatjuk az elemzést, semmiképpen nem jutunk el a *hent-ig*, ugyanis az csakis az *-es* fonémasorozattal kombinálva fordul elő. Ha az *-er* fonémakapcsolatnak lenne a magyarban jelentése, akkor nyilván itt is tapasztalhatnánk ismétlődést, de mivel nincs, azt kell megállapítanunk, hogy a *hentes-ben* szereplő *es* fonémakombináció nem azonos az *-es* morfémával, következésképp nincs jogalapunk annak megállapítására, hogy a *hent-* morféma, a *hentes* nem tekinthető morfológiai összetettnek, azaz a *hentes* morfológiai szempontból entitás. Figyeljünk fel arra, hogy a *hentes-ben* szereplő *es* lényegében minden más előfordulásában kötött morféma, tehát önmagában nem jelenhet meg megnyilatkozásként.

A *kortes* esetében az elemzést hamar abbahagyhatjuk, ugyanis a második lépésben megállapíthatjuk, hogy az *-e* kötőhang jelenléte ezen a helyen szabálytalan, nincs még egy egytagú mélyhangrendű magyar tömorféma, amelyhez *-e* kötőhang kapcsolódna. A mentális lexikon (talán éppen amiatt, hogy a szóban az *o* és az *e* kizárt konfigurációt alkot), már magában tudósít is bennünket arról, hogy ez nem magyar szó, ha a *kort* idegen voltán valamilyen okból akadnánk fenn.

A *fabatka* említése Antaltól származó tévedés. (Antal 1954:96-97) Ezt a példát ő szerepelteti *A formális nyelvi elemzésben*, azonban nem veszi figyelembe, hogy a *batka*, bár a szinkrón nyelvhasználatban tényleg háttérbe szorult, a TESz, az EWUng, az ÉKSZ1 és az ÉKSZ2 önálló szócikkét képezi, így nem létezőnek, ismeretlennek aligha

nyilvánítható. Jellemző, hogy a Magyar Történeti korpusz 18 batkát ismer, a Nemzeti Szövegtár is 2-t.

A *kurafi* viszont jó példája lehet az egyedi kötött (unikális) morfémanak, azzal a megszorítással, hogy ez esetben a *fi* morféma sem teljesen egyértelmű (félszó?), úgyhogy sokakban élhet annak a képze, hogy ez nem összetett elem.

Végül egyet kell érteni Pete Istvánnal, hogy a *dugába dől* kifejezés *duga* eleme egyedi morféma. Ebben az esetben azonban nemcsak ezt állapíthatjuk meg, hanem azt is, hogy ez olyan szó, amelyik ezen a konfiguráción kívül nem létezik, a jelentése ismeretlen a magyarul beszélők számára, más ragoz alakjai nem használatosak. A mentális lexikon szempontjából a teljes kifejezés az entitás.

Összegezve: a morféma definíció nem teljes, abban a tekintetben, hogy kevés azt megállapítani, hogy a nyelv legkisebb, jelentéssel bíró egysége. Mindenképpen ki kell egészíteni azzal, hogy – éppen a jelentésérzékenység miatt – a morféma léte egy-egy adott nyelvhez kötött. Más résziről azt is rögzíteni kell, hogy csak abban az elemzési rendszerben érvényes, amelyik a nyelvet fonémákra bontja. Így, ha épp a definíció másik végén helyezkedünk *c_i*, és értelmi egységeket keresünk a megnyilatkozásokban, másfajta „morfémákat”, például sérelmük nélkül bonthatatlan szövegegységeket lelhetünk.

Irodalom

- Antal L. 1960. *A magyar esetrendszer*. NytudÉrt. 29. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Antal L. 1964. *A formális nyelvi elemzés*. Budapest: Gondolat.
- Feddes, H. (é. n.) Sprachwissenschaftlicher Grundkurs. Morphologie III. Münster: Westfälische Wilhelm-Universität. Arbeitsbereich Linguistik. <http://santana.uni-muenster.de/Seminars/GrundkursFeddesWS02/sitzung09.html>
- Kenesei I. 2004. Szavak, morféma, toldalékok. *Magyar Nyelvőr*. 128. évf. 4. szám 441-446.
- Kunze, J. (é. n.) Morphologie. Institut für deutsche Sprache und Linguistik der Humboldt-Universität zu Berlin. <http://www2.hu-berlin.de/compling/Lehrstuhl/Skripte/Morphologie/>
- Pete I. 2004. A morféma újradefiniálásának szükségessége. *Magyar Nyelvőr* 128. évf. 2. sz. 187-196.
- Saussure, F de. (é. n.) *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Corvina.
- Tolcsvai Nagy G. 2000. (szerk.) *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Budapest: Korona.

Függelék

Kis Ádám: *Etüdök morfémára* című előadásának 2. tételéhez

Weöres Sándor: *Barbár dal*

Dzsá gulbe rár kicsere
áj ni musztasz emo
áj ni manküt vantasz
emo
adde ni maruva bato!
jaman!

Ole dzsuro nanni he
ole csilambo ábábi he
ole buglo iningi
lünlel dáji he! jaman!

Vá pudd shukomo
ikede
Vá jimla gulmo buglavi
ele
Vá leli gulmo ni dede
Vá odda dzsárumo he!
jaman

A teljes versben: a) szavak száma: 51
b) szóegyedek száma: 36

Az első versszak morfológiai elemzése

egyszerű szavak		egyszerű tövek		összetett szavak		relatív tövek		affixumok	
Ábábi		ad	2	Adde	2	a		-a	13
Adde		adde		Bato		ad-	3	-a-	5
Áj	2	áj		emo		add-		ad-	
Bato!		antasz		Gulbe		antasz-		-asz	6
Buglavi		ba	2	Kicsere	2	-asz	2	-b-	2
Buglo		bat		Mankü	2	ba	3	ba-	
Csilambo		bato		Manküt	2	bat		-be	2
Dáji		csere	4	Maru	2	bato		-cs-	4
Dede		de		Maruv	2	-be		cse-	
Dzsá		dzsá		Maruva	2	-cse-	2	-cse-	
Dzsárumo		e		Musztasz	3	-cser-		-cser-	
Dzsuro		em		Vanta	2	csere	2	-csere	
Ele		emo		Vantasz	2	-de		-d-	
Emo	2	gu	3			e	3	-de	
Gulbe		gul				em-		-e	14
Gulmo	2	gulb				emo		e-	
He	4	jaman				-ere		-e-	5
Ikede		ki	8			gu-	4	em-	
Iningi		kics	4			gul-	3	-er-	2
Jaman!	3	kicse	2			gulb-		-er-	
Jimla		kicsér				jaman		-ere	
Kicsere		kicsere				ki-	9	-k-	2
Leli		kü				kics	5	ki-	4
Lünlel		küt				kicse-	2	-kü-	
Manküt		ma	8			kicsér-		-küt	
Maruva		man	3			kicsere		-l-	2
Musztasz		mank	2			kü-	2	-lb-	
Nanni		mankü				küt	2	-lbe	
Ni	4	manküt				ma	12	-m-	

Odda		mar	4		man	6	ma-	5
Ole	3	maru	2		mank-	4	man-	2
Pudd		maruv			mankü-		mar-	2
Rár		maruva			manküt		-mo	
Shukomo		mo			mar	6	mu-	2
Vá	4	mu			maru	3	-n-	
Vantasz		mu	5		maruv		-ntasz	
		musz	4		maruva		-o	4
		muszt	2		mo	2	-r	2
		muszta			mu	5	-r-	9
		musztasz			musz	5	-re	5
		ni			muszt	3	-ru-	2
		o			muszta-		-ruv-	
		ra			musztasz		-ruva	
		rá			Ni		-sz	15

		rár			o-		-sz-	3
		ru	2		ra-		-szt-	2
		ruv	2		rá-		-szta-	
		ruva			Rár		-sztasz	
		sztá			Ru	4	-t	8
		sztasz			Ruv	3	-t-	4
		ta			Ruva	2	-ta-	3
		tasz			sztá-		-tasz	4
		to			Sztasz	2	-to	
		uv			Ta	2	u-	2
		uva			Tasz	3	-u-	2
		va	2		To	2	uv-	
		van	4		Uv	2	-uv-	
		vant	2		Uva	2	uva-	
		vanta			Ü		-uva	
		vantasz			Üt		-ü-	2
					Va	3	-üt	2
					Van	4	v-	
					Vant	4	-v-	5
					vanta-		-va	6
							van-	2

Diszfáziás gyermek az első osztályban (Esettanulmány – részlet)

Lendvainé Décsy Kornélia

1. Diszfázia

A szó jelentése: „nem beszélés”. Chomsky szerint az emberben genetikailag kódolt az anyanyelv-elsajátítás megindulása és fejlődése, az időzítésnek mindebben meghatározó szerepe van. Ha a kisgyermek a normális kezdethez képest késést mutat, akkor fejlődési diszfáziáról, azaz megkésett beszédfejlődésről beszélünk. A „normális” kezdet lányoknál kettő, fiúknál kettő és fél éves kor. A diszfáziás gyermek ekkor még egyáltalán nem beszél, vagy a holofrázisok időszakában van, azaz csak néhány szót mond. Sokáig a beszédprodukciónak késését hangsúlyozták, de mára már világossá vált, hogy mind a beszédfeldolgozás, mind a beszédprodukciónak késéséről van szó.

„A beszéd késésének lehet oka örökletes neurológiai zavar, mentális retardáció, agyi károsodás, ingerszegény környezet stb. Az okok sokfélesége következtében sokféle diszfázia létezik.” (Gósy 1999)

Ezek a gyermekek sokszor használnak kézjeleket, sajátos gesztusokat, sőt testjeleket. A felnőtt verbális jelzéseire non-verbálisan válaszolnak. Állandó kódváltás történik a felnőtt és a gyermek között, egyfajta „kétnyelvűség” alakul ki. Felmerül a kérdés, vajon létezhet-e nyelv a tudatunkban a beszéd megszokott megjelenési formája nélkül. Steinberg szerint egy személy akkor van a nyelv birtokában, ha ugyanúgy képes jelekkel kommunikálni, mint ahogyan a beszéddel lehet. (Ilyenek a siketek által használt jelek is.) Gósy Mária vizsgálatai igazolták, hogy ezek a gyerekek „komplex beszédfolyamot” igyekeznek tolmácsolni. A beszélni még nem tudó kisgyermek beszédmegértésére a globalitás jellemző. A feldolgozási folyamatot az adott beszédhelyzetek, mozdulatok, mimika biztosítja.

2. Terápia

A terápia szempontjából fontos, hogy a gyermek használ-e jeleket, s ezek milyen csoportba tartoznak. Egy- és hároméves kor között ép gyermeknél a beszédpercepció és a beszédprodukciónak párhuzamosan fejlődik. A diszfáziás gyermek esetében a beszédpercepció stagnál, a beszédpercepció lassan fejlődik.

Három- és hatéves kor között a diszfáziás gyermek beszédprodukciónak ugrásszerűen, de a beszédpercepciónak folyamat lassabban fejlődik. Zavarok mutatkozhatnak továbbá az artikulációban, elhúzódozó sziszegő, susogó hibák, hanghelyettesítések, hangtorzítások fordulnak elő. Szókincsük kicsi, a grammatikai szerkezetekben komoly hibákat vétenek, mondat- és szövegértési feladatokban nyújtott teljesítményük gyenge.

Az anyanyelv-elsajátítás éveket is késhe: négy-, öt-, hatéves korban is megkezdődhet. Kihatással lehet az írott nyelv elsajátítására is, valamint az egész kognitív fejlődésre. A beszédpercepciónak zavarok, az agyfélteke-dominancia késői kialakulása, a kézdominancia kialakulásának késése, s a mindezzel együtt járó irány-felismerési zavar egyértelműen vezet az írott nyelv elsajátításának különféle zavaraihoz.

Hat-, hétéves korra már számos olyan készség kialakul, mely biztosítja az olvasás és írás megtanulását. Ahol felmerül bármelyik szükséges készség működési zavara, nélkülözhetetlen a fejlesztő terápia.

3. Egy konkrét eset

A megfigyelt kislány, L. Lili 1997. augusztus 21-én született Bécsben. A szülők, bár magyar származásúak, kettős állampolgárságúak és magyar–német kétnyelvűek. Gyermekeiket egyelőre csak magyarul tanítják. Hét éve Magyarországon élnek.

Másfél éves volt a kislány, amikor az anyát nyugtalanítani kezdte, a gyermek nehezen leköthető figyelme, „örökmozgása”. Néha kifáraszthatatlannak tűnt, fel-alá futkossott, majd elfeküdt, nem vett tudomást a környezetéről, nevére nem hallgatott. Öntörvényű volt, elgondolásaihoz ragaszkodott, veszélyérzete nem volt, magasban, idegektől, állatoktól nem félt.

Mozgásfejlődése megfelelő ütemben zajlott. Tizenegy hónapos koráig szopott, nem cumizott, a főzeléket kanállal, a folyadékot pohárból kapta. Tizenhárom hónaposan indult el, sokáig lábujjhegyen járt. Említésre méltó gyermekkori betegsége nem volt. Újszülött kora óta nehezen aludt el, éjjel gyakran megébredt. Az éjszakákat csak négyéves kora óta alussza végig. Beszédfejlődése vonatott volt, sokat halandzsázott. 1999-ben szókinccse kb. 100 szó volt.

Az anya ekkor elkezdte fejlesztő pedagógus foglalkozásaira hordani Lilit. Ő irányította őket az Autizmus Kutatócsoporthoz, Budapestre. (Az egyik másod-unokatestvér kislány súlyos autista a családban.)

A kutatócsoport kétszer is megvizsgálta a gyermeket. Véleményükből kiderül, hogy a kislány beszédfejlődése lassabb, elmarad az életkorának megfelelő szinttől. Viselkedésében található autisztikus jegyek, például a lábujjhegyen járás.

1999 februárjában Lili bölcsődés lett. Itt először nagyon visszahúzódó volt, nem keresett kapcsolatot a gyerekekkel, nem szólította meg a gondozónt sem.

Ugyanebben az időszakban zeneterápiás foglalkozásokon vett részt, zenetanár irányításával. A foglalkozások Lili hasznára váltak, jó tánc- és ritmusérzéssel rendelkeznek. Beszédfejlődése is ugrásszerűen javult.

2000 nyarán vizsgálati időpontot kaptak dr. Torda Ágnesnél, kinek véleményében az szerepel, hogy Lili nagyon szerény, visszahúzódó kislány. Nehéz lesz az elszakadása majd az édesanyjától. Ő is kizárta az autizmus lehetőségét.

2001 májusában lézerakupunktúrás kezelésem vett részt dr. Schneider Júlia gyermekorvosnál. A kezelés célja a beszédprodukciónak fejlesztése volt. Aktív szókinccse gyarapodott, önálló mondatokat mondott.

2001 szeptemberétől zeneóvodás lett. Viselkedése megváltozott, jól érezte magát a csoportban, énekelt, mondókázott, verset mondott. A felnőttekkel szemben továbbra is zárkózott volt. A félév végére megnyílt, beszélgetést is kezdeményezett az óvónőkkel. Az óvodai szociometriai felmérések kölcsönös választásokat mutattak a társaival. Szívesen, szépen rajzolt, alakjai már akkor is felismerhetőek voltak. Önként jelentkezett versmondásra. Többször rákérdezett egyes szavak jelentésére.

2003 szeptemberében új óvodai csoportba került, ahol szociális fejlődése egyenletesen nőtt. Központi szerepet töltött be a társai között. Szívesen játszottak vele a gyerekek. Hallása, ritmusérzéke nagyon fejlett.

A 2003 novemberében végzett MSSST-vizsgálat eredménye:

- mozgásos feladatokban átlagon felül teljesít
- rövid távú memóriája fejlett, az ábrákat tökéletesen megjegyzi
- ceruza fogása jó, szépen rajzol
- a lapon való eligazodása bizonytalan, nem találja a lap alsó és felső szélét
- utánmondásban a szavakat tökéletesen felsorolja, de a hosszú mondatokból keveset jegyez meg
- történetmondása élénk fantáziáról tanúskodik, de az eseményeknek mindig szomorú a vége
- fogalomalkotása gyenge, nincs tisztában az idővel, a napszakokkal, a napokkal
- vizsgálat közben összpontosít, figyel, ellenőrzi önmagát
- 15 – 20 perc múlva elfárad, elkalandozik.

A vizsgálat értékelése szerint az iskolaérettségi követelményeknek eleget tett. A közoktatási törvény módosítása szerint Lilinek 2004 őszén iskolába kellett mennie. Ezért megvizsgálta a Tanulási Képességeket Vizsgáló Szakértői és Rehabilitációs Bizottság. A következő eredmények születtek:

- RAVEN tájékozódó képességvizsgálat: színes 28 pont, magas intellektust jelez
- vizumotoros koordináció: Bender A: 30 pont (6 éves szinten jó)
- RQ: 100/Goodenough (emberrajz alapján)
- passzív szókinccse (Paebody) 69 pont (életkori szinten átlagos)
- GMP-teszt:
 - (2) mondatazonosítás zajban: 70% (elvárt: 90%)
 - (3) szóazonosítás zajban: 70% (elvárt: 100%)
 - (4) szűk frekvenciás mondatok: 100% (elvárt: 100%)
 - (5) gyorsított mondatok: 40% (elvárt: 90%)
 - (7) szájról olvasás: 30% (elvárt: 40%)
 - (8) verbális memória: 3 szó (elvárt: 5-9 szó)
 - (9) vizuális memória: 4 kép (elvárt: 5-9 kép)
 - (10) hangsorok azonosítása: 70% (elvárt: 100%)
 - (11) szótalálás: 2/1szó (elvárt: 4 szó)
 - (12) mese kérdései: 20% (elvárt: 70%)
 - (14) beszédritmus ismétlése: jó

A bizottság véleménye: Beszédszlelése, verbális és vizuális memóriája, beszédképzése, szótalálása, beszédértése elmarad az életkori szinttől. Vizsgálat közben lassan, de folyamatosan teljesít. Kommunikációt nem kezdeményez, de a kérdésekre válaszol. Válaszai szűkszavúak. Aktív szókinccse passzív szókinccsénél kisebb.

Diagnózis: Megkésett beszédfejlődés, beszédszlelési elmaradás, tanulási nehézség.

Javaslat: Gósy Mária programjának feldolgozása, illetve dyslexia-prevenciók terápia megkezdése.

Megjegyzésem a szakértői véleményhez:

Lili a vizsgálattal egyidőben, és még utána is hónapokig, hetente háromszor kétórás mozgásterápia foglalkozáson vett részt, mozgásterapeuta vezetésével. Magam is meglátogattam ilyen foglalkozást, és osztom a pedagógus véleményét: Lili vizuális memóriája kiváló, jól számol.

Javulás tapasztalható a beszédképesség területén. Összefüggően beszél, már nem éneklő a hanglejtése. A társait megszólítja, a pedagógust bátran kérdezi. A keresztmozgások terén koordinált, egyensúlya erősödött. További fejlesztésre szorul a téri tájékozódás, és a szerialitás területén.

4. Az iskolában

A szülők körültekintően választották ki az iskolát. Pár km-re a lakóhelyüktől, nem városi, hanem falusi iskolát kerestek. Az osztálylétszám 16 tanuló. A kevés gyerek lehetővé teszi a pedagógusok számára, hogy egyenként is foglalkozzanak mindenkivel. (Más tanítja az anyanyelvi tárgyakat, a matematikát és a készségtárgyakat.) Először a kis írott és nyomtatott betűket tanulták meg, és most tanulják a nagy betűket.

Lili már a logopédussal elkezdte a betűtanulást, amikor kiderült, hogy iskolába kell mennie. Ugyanaz a logopédus jár az iskolába, akihez a szülei hordták a kislányt. Már elegendő számára az iskolai foglalkozás, nem kell különórákra járnia.

Az első félév értékelése:

2005. január 24.

Matematika: 34/50 pont. 68% = közepes.

2005. január 25.

Olvasás: 88% = jó

Írás: 100% = kiváló

Az utolsó eredmények:

2005. március 22.

Matematika: 74/80 pont. 93% = jeles.

Szövegértés: 100% = kiváló

Írás: 49/53 pont. 92% = nagyon jó

-Tollbamondási hibák: *tóll, roka, fésü* (három magánhangzó-időtartamhiba)

-Másolás: írottól nyomtatottra, nyomtatottról írottá hibátlan

Néma olvasás 100% = kiváló

Hangos olvasás: nagyon jó

Látható, hogy az óvodás korban alkalmazott terápiák meghozták az áhított eredményt, és elmaradt a prognosztizált dyslexia, dysgráfia.

5. P.P.V.T. TESZT

Vizsgálati tapasztalatok

Az édesanya végezte a vizsgálatot és a következőket írta:

„Lilivel 2005. március 10-én ültünk le a teszt megoldásához. Lelkes volt, bár bágyadt kissé, másnap felszökött a láza. A teszt első 100 feladatát oldottuk meg ezen a napon. A feladat tetszett neki, érezte az első ötven képnél, hogy sikeres, jókat mond. Könnyűnek, „bébisnek” ítélte meg, 100%-os teljesítményt nyújtott. Élvezte a munkát, magabiztos volt. A második 50 lap között már voltak olyan szavak, amelyeknek a jelentését nem ismerte, ez zavarta, kedvét szegte. Pl.: „Mi a takarmány? Mi a készülék?” Ennek ellenére 6 szót tévesztett, bár itt voltak véletlen találatok is: gyász, huzal, előadó. A harmadik ötven lap nyögve nyelősen ment. Ennek betegsége után, 19-én láttunk neki. Lili nagyon szorgalmas, maximalista. Ha érzi, hogy a feladat erején felüli, elkese-

redik. Itt még sírt is. A kezemet figyelte, hogy mit jelölök. Mikor látta, hogy nem sikerült, még elkeseredettebb lett. Így a végén már csak a sor végén jelöltem. 28 db rossz választ adott, de meggyőződésem, hogy itt is voltak véletlen találatok. Pl.: obelisk, sérény, sánc, talár, razzia, pást. Szívesen kiszínezte a képeket és önállóan írta a szavakat a képek alá.”

Itt tartunk most a „beszédfejlődésben”. A tanévet még nyomon követem és talán tovább is...

Irodalom

- Gósy M. 1995. *GMP-diagnosztika*. Budapest: Nikol Kkt.
Gósy M. é.n. *Gyermekekori beszédészlelési és beszédmegértési zavarok*. Budapest: Nikol Kkt.
Gósy M. 1999. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Corvina.
Gósy M. 2000. *A hallástól a tanulásig*. Budapest: Nikol Kkt.
Pannon Enciklopédia. 2000. *Magyar nyelv és irodalom*. Dunakanyar.

A többnyelvű mentális lexikon szófaji rendezettsége

Navracsics Judit

Bevezetés

A többnyelvű mentális lexikon rendezettségének vizsgálata részben megegyezik az egy-nyelvűével, részben különbözik attól. A mentális lexikon rendezettségének, szervezettségének kutatása során a mentális lexikon kiépítésekor létrejövő kapcsolatokat térképezzük fel. Több felfogás ismert a mentális lexikon működésére vonatkozóan (vö. Gósy 1999). A legelterjedtebb és legszélesebb körben elfogadott nézet (pókháló-elmélet) szerint az egyes szemantikai egységek többféle kapcsolatot is létesíthetnek, és tarthatnak fenn. Ha szemantikai alapon vizsgáljuk a mentális lexikon szervezettségét, paradigmatis, szintagmatis és asszociatív kapcsolatokat fedezhetünk fel az egyes lexikai egységek között. A paradigmatis kapcsolatok a felcserélhetőségen alapszanak (szinonimia, antonimia, meronimia) (Jackson és Amvela 2000). A Saussure-i értelemben vett szintagmatis kapcsolatok szóösszetételekre utalnak, amelyek olyan viszonyokat hoznak létre egymás között, amelyek a nyelv lineáris voltán alapulnak (Saussure 1997). Így, a főnévhez adott melléknév, a melléknévhez kapcsolt főnév, az igéhez adott határozószó szintagmatis jellegű kapcsolatra utal. Az asszociatív viszonyok Saussure szerint azok a kapcsolatok, amelyek az emlékezetben csoportokká alakulnak, és amelyeken belül különböző viszonyok uralkodnak.

A többnyelvű mentális lexikon kutatásakor választ keresünk azokra a kérdésekre is, hogy (i) milyen kapcsolatok fedezhetők fel a két nyelv között lexiko-szemantikai szinten, (ii) milyen a nyelvek tárolási formája: elkülönült-e vagy egységes. Vizsgálatomnak az is célja, hogy rávilágítsak arra, hogy a szófajok diktálnak-e valamiféle irányt a mentális lexikon szerveződésében, és amennyiben igen, ez a két nyelv közötti váltásban is érvényesül-e. Az erre irányuló kísérlet egy szóasszociációs teszt, amely eredményeinek elemzésével arra is választ kapunk, hogy a hívó szó szófaja ugyanúgy határozza-e meg a válasz szófajiságát az egyik nyelvben, mint a kétnyelvű másik nyelvben.

1. Anyag, módszerek

Az előadásban 90 kétnyelvű szóasszociációs tesztjének eredményeit elemzem. A kísérleti személyek különböző életkorban váltak kétnyelvűekké, de nyelvi kompetenciájuk és a Grosjean-i meghatározás (Grosjean 1989) szerint megfelelnek a kétnyelvűség kritériumainak: a mindennapi életben mindkét nyelvet használják. A kísérletben résztvevők 2 csoportot alkottak: 50 személy tartozik a születéstől kétnyelvűek, 40 a késői kétnyelvűek kategóriájába.

A kísérleti személyeknek 188 magyar hívó szóra kellett azonnali választ adni szóban. A feladat az volt, hogy azt a legelső szót mondják ki, ami eszükbe jut a hívó szó hallatán. Felhívtuk a figyelmüket, hogy nincs nyelvi korlátozás, tehát amelyik nyelven először „elérnek” egy szót, azt azonnal mondják ki. A kísérletet magnetofonra rögzítettük, majd a válaszokat leírtuk és elemeztük. A válaszokat csoportosítottuk aszerint,

hogy milyen kapcsolatot mutatnak fel a hívó szóval (szemantikai, szintagmatikus, asz-szociatív, nincs válasz), vizsgáltuk szófajok szerint, valamint a másik nyelv megjelenése szintjén.

A jelen vizsgálathoz meghatároztuk mind a hívó szavak, mind a válaszok szófajait, és megvizsgáltuk, hogy

(i) a különböző szófajú hívó szavakra (főnév, melléknév, ige, főnévi igenév) milyen szófajú válaszok érkeztek összesen;

(ii) van-e különbség a két csoportba osztott (korai és késői) kétnyelvűek válaszaik között, illetve azok hogyan korrelálnak egymással és az összes válasszal;

(iii) a másik nyelven adott válaszok szófajiságának aránya megegyezik-e az összes válasz szófajiságának változatosságával.

2. Eredmények, elemzés

A hívó szavak száma összesen 16.920 volt, szófaji megoszlása: 53% főnév, 18% ige + 6% főnévi igenév és 23% melléknév. Az összes válasz szófaji szintű aránya: 50% főnév, 15% ige és 22% melléknév. A válaszok 6%-a a következő szófajok között oszlik meg: főnévi igenév, határozószó, módosítószó, névmás, névutó, számnév. Nem kaptunk választ 5%-ban. A válaszok 2%-ában a hívó szóra adott válasz olyan szintagma volt, amelyben nem szerepelt a hívó szó (pl. *szombat – nincs munka; egészség – minden jól*). Az alábbi táblázatban összesítjük a válaszok szófaji megoszlását a hívó szavak szófaja alapján. Mindegyik szófajnál külön oszlopban tüntetjük fel a csak magyarul (L1), illetve a csak a másik nyelven (L2) adott válaszok számát.

Válaszok szófajai	Hívó szavak szófajai					
	Főnév (9090)		Ige + főnévi igenév (3960)		Melléknév (3870)	
	L1	L2	L1	L2	L1	L2
Főnév	4887	1574	799	58	1225	64
Határozószó	30	5	83	2	34	2
Ige + főnévi igenév	452	39	1591	662	82	7
Melléknév	1297	51	237	10	1608	591
Módosítószó	18	0	67	0	33	1
Névmás	90	6	161	1	26	0
Névutó	4	0	1	0	1	0
Számnév	98	0	45	0	10	0
Szintagma	152	4	71	6	45	1
Nincs válasz	380		163		139	

1. táblázat.

A válaszok szófajai a hívó szavak szófajai szerint

A hívó szavak mindhárom szófaja meghatározó a rájuk adott válaszok tükrében, azonban a táblázatból kiderül, hogy a paradigmatiszus válaszokon kívül a szintagmatikus válaszok is meglehetősen nagy számban jelen vannak. A főnevek esetében a magyar nyelvű válaszokban 72% a szófaji megegyezés, azonban a válaszok 24%-a más szófajú (köztük a legnagyobb arányú a melléknév 15% és az ige 5%). Ezek a főnévvel

összekapcsolva szintagmát alkotnak: pl. *ablak – tiszta, szép, fehér, nagy, kinézek, kinyitom; betegség – súlyos, rossz, kellemetlen, halálos; gyomor – éhes, vastag, üres, fáj, ég, emészt; orvos – okos, gyógyító, jó, rossz, felkészült, gyógyít, segít, kell.*

Az igéknél és főnévi igeneveknél 57% a szófaji egyezés a hívó szavak és a válaszok között, 4%-ban nincs válasz. A többi 39% más szófaj (legnagyobb arányban főnév: 22%, melléknév: 6% és névmás: 4%): pl. *iszik – alkohol, alkoholista, sör, bor, tejet, vizet, pohár, unikum, részeges, buta, szomjas; aludni – hosszan, mélyen, jól, sokáig; tanít – szépen, hiába, görögül, hétfőn; megbocsát – mindent, nekem, mindig, mindenkinek, valaki, valamit.*

A melléknevek szintén 57%-ban váltottak ki azonos szófajú választ, és hasonlóan az igék csoportjához, 4%-ban nincs válasz. A melléknéven kívül a leggyakrabban lehívott szófaj a főnév (33%). Itt már nem jelenik meg számottevően az ige, hiszen a fennmaradó 6%-os más szófaj szerinti eloszlásban mindössze 2%-ot tesz ki. Pl. *gyors – autó, vonat, futás, Carl Lewis, fut, szalad; sötét – szoba, félelem, éjszaka, elme, világosság, félek.*

Az összes adat 18%-ában történt meg a másik nyelvből való szólehívás. A másik nyelvből lehívott válaszok szófaja zömében megegyezik a hívó szavak szófajával: a főneveknél 95%, az igéknél és főnévi igeneveknél 90%, a mellékneveknél 89% az azonoság. Ebben közrejátszik az is, hogy a válaszok 80%-a a magyar hívó szó másik nyelvből lehívott ekvivalense. Ez azzal magyarázható, hogy sokan a *weinreichi* (Kroll 1993) koordinált módon tárolják az információt, azaz a két nyelv ekvivalensei között egyenlőségjelet tesznek. A válaszok fennmaradó 20%-nál viszont hasonló jelenségeket tapasztalunk, mint a magyarból lehívott válaszoknál. Van tehát közöttük olyan válasz, amely paradigmatiszus kapcsolatát mutat fel, de itt is előfordul, hogy szintagmákat alkotnak a magyar szóval a másik nyelven, pl. *tolvaj – steals; oldal – left; álom – nice; egészség – good; állni – na hozax, aludni – not enough.*

A korai és a késői kétnyelvűek eredményeit foglalja össze a következő táblázat:

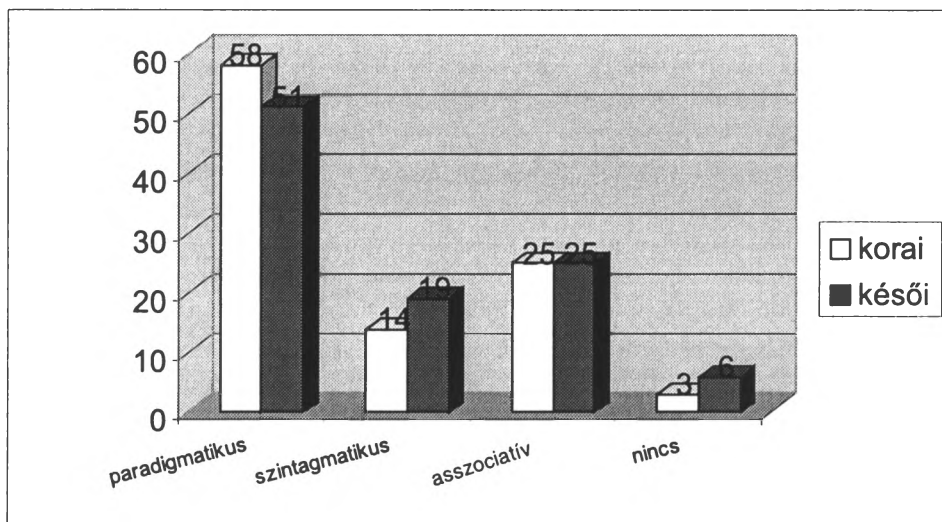
Válaszok szófajai	Hívó szavak szófajai					
	Főnév		Ige + főnévi igenév		Melléknév	
	Korai	Késői	Korai	Késői	Korai	Késői
Főnév	75	68	19	24	31	36
Határozószó	0	0	2	3	1	1
Ige + főnévi igenév	5	5	62	49	2	2
Melléknév	14	17	6	7	62	53
Módosítószó	0	0	2	2	1	1
Névmás	1	1	3	6	0	1
Névutó	0	0	0	0	0	0
Számnév	1	1	1	2	0	0
Szintagma	1	2	2	2	1	1
Nincs válasz	3	6	3	5	2	5

2. táblázat.

A szófajok megjelenési arányai a két kétnyelvű csoportban (%-ban)

Mindkét csoportnál egyértelműen kimutatható, hogy a hívó szó szófaja statisztikailag szignifikánsan meghatározza a válasz szófaját ($p < 0,05$), bár a korai kétnyelvűek in-

kább hajlamosak paradigmátikus választ adni, mint a későiek. Eltekintve az azonos szófajtól, a késői kétnyelvűek vagy azonos mennyiségű más szófajt, vagy több más szófajt hívtak le, mint a koraiak. Különösen feltűnő a névmások viszonylag nagyszámú jelenléte: a késői kétnyelvűek esetében többször kaptunk határozatlan vagy kérdő névmást az igei hívó szóra, pl. *ígér – mit ígér, valaki, valamit, én; szeret – ki, valakit, engem*. A nincs válasz tekintetében egyértelműen kimutatható, hogy a késői kétnyelvűek többször nem adtak választ a hívó szóra, mint a koraiak. A korai kétnyelvűek esetében ez 289-szer fordult elő (3.1%), a későiekénél 409 alkalommal (5.4%), ez a különbség is szignifikáns.

1. ábra.

Kapcsolatok a korai és a késői kétnyelvűek mentális lexikonában

A fenti ábra egyértelműen bizonyítja, hogy mind a korai, mind pedig a késői kétnyelvűek válaszaiban a paradigmátikus kapcsolat a domináns. Azonban, míg a paradigmátikus válaszok között a korai kétnyelvűek a felülreprezentáltak, addig a szintagmatikus kapcsolat szignifikánsan többször jelenik meg a késői kétnyelvűeknél. Az asszociatív kapcsolat mennyiségében nincs különbség a korai és a késői kétnyelvűek között.

A másik nyelvből való lehvívás és a szófaj között nincs összefüggés egyik csoportban sem. Általában elmondható, hogy több a váltás arányaiban a késői kétnyelvűeknél, de nincs olyan szófaj, amely jobban elősegítené a váltást a másiknál. A korai kétnyelvűek a főnevek esetében 15%-ban, az igéknél és főnévi igeneveknél 16%-ban, a mellékneveknél pedig 14%-ban hívtak le szót a másik nyelvből. A későiek esetében az arányok a következőképpen alakultak: főneveknél: 23%, igéknél és főnévi igeneveknél: 22%, mellékneveknél: 21%.

Válaszok szófajai	Hívó szavak szófajai					
	Főnév		Ige + főnévi igenév		Melléknév	
	Korai	Késői	Korai	Késői	Korai	Késői
Főnév	93	96	7	9	9	10
Határozószó	0	0	0	1	1	0
Ige + főnévi igenév	2	3	90	88	1	1
Melléknév	5	1	2	1	89	89
Módosítószó	0	0	0	0	0	0
Névmás	0	0	0	0	0	0
Névutó	0	0	0	0	0	0
Számnév	0	0	0	0	0	0
Szintagma	0	0	1	1	0	0

3. táblázat.

A szófajok megjelenési arányai a két csoport másik nyelvből lehvívott szavai alapján (%-ban)

Erősen dominál az azonos szófaj a másik nyelvből lehvívott szavak esetén, ez a nagy számú lexikai ekvivalens jelenlétének köszönhető. A főnevekre adott válaszok esetében a késői kétnyelvűeknél nagyobb a szófaji egyezés, mint a koraiaknál; ez a koordinált tárolás miatt lehet. Az igékre adott válaszok között a korai kétnyelvűek nagyobb arányban használták az azonos szófajt. A későiek több szintagmatikus kapcsolatot felmutató szót mondtak. A melléktípusoknál azonos az arány a megegyező szófaj és a szintagmatikus kapcsolat megjelenésénél mindkét csoportban. Nincs példa a módosítószók, névmások, névutók, számnévek megjelenésére. 1-1 példa akad a szintagmára az igei hívó szóknál.

Következtetések

Lexiko-szemantikai szinten megállapítható, hogy elsősorban a szemantika dönt a szerveződésben. Mind a korai, mind a késői kétnyelvűek válaszai túlnyomó többségben paradigmatisztikus jellegűek. A szintagmatikus kapcsolat gyakrabban jelenik meg a késői kétnyelvűeknél, ami arra enged következtetni, hogy ők hajlamosabbak egész kifejezéseket tárolni. Az asszociatív válaszok egyenlő mértékben jelennek meg, tehát az asszociatív memória aktivitása nincs összefüggésben azzal, hogy a kétnyelvű születéstől fogva sajátítja el a két nyelvet vagy a két nyelvelsajátítás időpontjának kezdete lényegesen eltér egymástól.

A szófajok meghatározóak, hiszen legnagyobb arányban mindig azonos szófajú válaszokat hívtak le, azonban a főneveknél ez meghatározóbb, az igéknél és főnévi igeneveknél, valamint a melléktípusoknál kevésbé irányadó a szófaj.

A két nyelv közötti váltás azonos mértékű, de nagyobb arányú a késői kétnyelvűeknél.

Irodalom

Saussure, F. de. 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Corvina.

Gósy M. 1999. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Corvina.

Grosjean, F. 1989. Neurolinguists, Beware! The Bilingual Is Not Two Monolinguals In One Person. *Brain and Language* 36, pp. 3-15.

Jackson, H. - Amvela, E. Z. 2000. *Words, Meaning and Vocabulary*. London and New York: Cassell.

Kroll, J. 1993. Accessing Conceptual Representations for Words in a Second Language. In: Schreuder és Weltens (szerk.) *The Bilingual Lexicon*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 53-83.

Az egyéni kommunikáció jellemzőinek feltárása kétféle eljárással (Nyelvészeti és grafológiai elemzések)

*Salánki Ágnes, Kegyesné Szekeres Erika, Hakkel Hedvig,
Szöllőssy-Csoma Enikő*

A Miskolci Egyetem Német Nyelvészeti Tanszékének két munkatársa és a kutatásban részt vevő igazságügyi grafológus szakértők kb. 2 éve fáradoznak azon, hogy az emberi kommunikációból kiderülő sajátosságokat két különféle eljárással, egymástól függetlenül vizsgálják: egyfelől hagyományos nyelvészeti, másfelől grafológiai módszerrel. A közös kutatás keretében mintegy 40 interjút és írásmintát elemeztek a szakemberek, egymástól függetlenül. Az eredmények összesítésekor az eredmény egyértelműen pozitív volt (Kegyesné–Salánki 2003, Kegyesné–Salánki 2004).

Jelen tanulmányunkban egy – véletlenszerűen kiválasztott – vizsgálati alany beszédproduktumai és írásmintája elemzése alapján – a „két oldalon” – megállapított tényezőket kívánjuk bemutatni – a terjedelemre való tekintettel – a teljesség igénye nélkül.

A nyelvészeti vizsgálat keretében arra kértük önként vállalkozó interjú-alanyainkat, hogy három színes képről/képsorozatról lehetőleg mindent meséljenek el, ami eszükbe jut. Nem kötöttük itt meg, hogy a képi elicitálásnak szigorúan képleírásnak kell lennie, de azt sem sugalltuk, mennyire vonatkoztathat el az alany a képek kapcsán az asszociációk terén. A beszédproduktumok ily módon szabad döntések eredményei, és így – a vizsgálati szempontok kritériumait figyelembe véve – sokkal többre értékelhetők, mint ha az interjú-alanyok ennél konkrétabb utasításokat kaptak volna. Egyéniségük kifejeződésére így sokkal inkább lehetőség adódott, így a grafológiai vizsgálat eredményeivel történő összehasonlítás is sokkal sikeresebbnek tűnt.

A nyelvészeti vizsgálat során gépi méréseket végeztünk az időkvantilisok és a különböző szintaktikai mutatók pontos kimutatásának érdekében, amelyeket az előadás keretében – a vizsgált személy kapcsán – konkrét grafikonok formájában is bemutatunk. (Ezek közlésére és részletes magyarázatára a terjedelem miatt most nincs lehetőségünk. Vizsgálatainkat – azok későbbi stádiumában – célunk részletesebben publikálni.)

Figyelemmel kísértük ezen túlmenően a beszédproduktumok további kvantitatív tényezőit, mint pl. a beszéddidő, a beszédhossz, a beszédtempó, a hangerő, valamint az artikuláció, amely utóbbiról – írásos formában – az elhangzottak transzkripcióos leírása tanúskodhat.

Vizsgáltunk továbbá olyan verbális kvalitatív tényezőket, mint pl. a szótalálás könnyedsége, a fogalmazás gördülékenysége, az előadásmód színessége, a lexikai pontosság.

Megfigyeltük továbbá, mennyire fűzöttek lineárisan az egyes szekvenciák, mennyire képhez kötött vagy attól elvonatkoztatott asszociációkat említ az interjú-alany, van-e, ill. milyen az összefüggés a vizuális és az asszociatív tartalmak között.

Az előadásmód színessége kapcsán szintén vizsgáltuk lexikai szinten a választékos szóhasználatot, az egyedi szókapcsolatok előfordulását, valamint szintaktikai szinten a többszörösen összetett jelzős szerkezetek előfordulását, a mondatok felépítésének változatosságát és bonyolultságát.

Példaként álljon itt (a terjedelmi korlátok miatt) – a nyelvészeti vizsgálat szempontjából - a vizsgált személy első beszédproduktumának transzkripciója, amelyből a fentiekben bemutatott tényezők részben már kiderülhetnek: (A transzkripció Schank és Schönthal egyszerűsített módszerével készült.)

hát hogy ha erre a képre a néz nő nézek akkor az öltözködés illetve a . divat jut eszembe! s ezek a ruhák szerinteM régiES ő . stílusúak! tehát olyan ... tizen|kilencedikszázad úgy gondolom (nevet) nem tudom pontosan . üm . a divat szerintem . nagyon meghatározó! de . de nem a legfontosabb dolog! . úgy gondolom! . egy . embernek az életében! . de de az nagyon fontos hogy mindig összhangban öltözködjünk! és az alkalomnak megfelelően! ... hüm ... jaj hirtelen nem jut eszembe semmi ... üm ... (nevet) ... a egy egy . ruhához ő a kiegészítőkön is mindig gondolkodnunk kell hiszen . ugyanazt a ruhát egy másik sállal! egy másik cipővel! egy egy másik fülbevalóval láncsal üm kiegészítve egész más ő . stílust kaphatunk akár illetve egy egész más alkalomhoz is . ümt felvehetjük! ... üm de nem ő . nem mindig ez a fontos hogy most éppen milyen ruha van rajtunk hanem . az is nagyon meghatározó hogy az tiszta legyen illetve hogy ápoltságot . üm sugározzon egy emberről! és ő . hiszen így ő hogyha bárkivel találkozunk akivel . korábban még nem akkor első benyomásként nagyon meghatározó lehet a . az összkép amit egy emberről kapunk (1:42,00)

A példaszemélynél a vizsgálat tényezőinek összesítése során az alábbi következtésre jutottunk:

Az interjú alanya az egyes témákról közepes hangerővel, fokozatosan gyorsuló tempóban, egyre rövidebb gondolkodási idővel beszél. Ahol a gondolkodási idő hosszabb, ott hangsúlyosan jól szerkesztett, logikusan strukturált szöveget alkot. Tudatosan tervezi meg mondanivalóját, követi beszédtevékenységét, folyamatosan kontrollálja azt. A beszédproduktumok jellemző strukturális motívuma, hogy a interjú alanya általános érvényű proposíciók megfogalmazását részesíti előnyben szubjektív véleményének kinyilvánítása helyett. Az egyes témákat részletesen kifejti, és következetesen végigviszi, miközben kerek, jól strukturált mondatokat alkot, egyedi szóhasználattal. A mondatok és tagmondatok egymástól jól elkülöníthetőek, mivel a beszélő tudatosan intonálja azokat, artikulációja igen jó.

A grafológiai vizsgálat alapjául annak objektivitása és megbízhatósága szolgált. A grafológiai ma már minden szinten elfogadott OKJ-s szakma, melynek művelése szigorú etikai szabályokhoz, s megalapozott mérés technikai eljárások alkalmazáshoz kötött.

Objektivitását ez utóbbi mellett az is biztosítja, hogy a grafológusok személyesen egyik vizsgált személlyel sem találkoztak, pusztán kézírásuk jellemzőinek feltárásán és kiértékelésén keresztül alkottak véleményt egyéni kommunikációjuk sajátosságairól.

A grafológiai vizsgálati módszer megbízhatóságát két tényező szolgáltatta: egyrészt azon tény, miszerint az írásvizsgálat jelenleg az egyetlen nem becsapható eljárás a személyiségjellemzők, egyéni sajátosságok feltárásában, másrészt a korábbi, pszichológiai tesztekkel végzett kontrollvizsgálatok, melyek eredményei a grafológiai vizsgálatok eredményeivel mintegy 90-95%-os egybeesést mutattak.

A grafológiai vizsgálat lépéseit tekintve az alábbi utat követtük: mértük az írásmin-tákat, összesítettük a mérések eredményeit, majd értékeltük azokat. Külön súlyt he-lyeztünk a kommunikációs tényezők vizsgálatára, majd azoknak a nyelvészeti kutató-sok eredményeivel történő egybevetésére.

A vizsgált írásminta részlete

Gerezteln kedved elmesélai, a
idei nyaralásunk.
júliusban két hetet töltöttél
a balatonillei konvict üdű-
egy takaró kis kőház volt, kb.
Balaton partjától. Rengeteget pi-
otáltunk, fürödtünk, úsztunk,

A fenti írásmintán elvégeztük a szükséges írásjellemzők mérését, azokat összesítet-tük, majd értékeltük. Elsősorban megállapítottunk minden olyan adatot, amely a vizs-gált kézírás esetében a kommunikációt tekintve relevánsnak mutatkozott. Ezek után következett a példaszemély kommunikációjára jellemző tényezők összefoglalása, ame-lyekre a grafológiai vizsgálat során következtettünk.

A két vizsgálati módszer egybevetése tekintetében az eredmény az alábbiakat mutatja:

Vizsgált kommunikációs jellemzők és eredményeik		
Vizsgált jellemzők	Értékelés	Nyelvészeti eredményekkel való egybevetőség
Beszédtempó	Közepes (nem gyors, nem lassú)	Fokozatosan gyorsuló tempó
Hangerő	Közepes (nem hangos, nem halk)	Közepes
Artikuláció	Jó szintű, tiszta	Igen jó
Tényszerűség	Tényszerű, pontos	Tudatosan tervezett beszédtevékenység, folyamatos kontrollal
Gondolkodási szünetek	Normál, helyenként hosszabb	Egyre rövidebb gondolkodási idő, hosszabb gondolkodás után fokozottan jól szerkesztett mondatok

Szótálalási könnyedség	Kiemelkedő, gördülékeny	Egyedi szóhasználat
Beszédhossz	A helyzethez igazodó, normál	Az egyes témákat részletesen kifejti, következetesen végigviszi
Előadásmód színessége	Színes	Sajátos, egyedi szóhasználat
A mondanivaló strukturáltsága	Tagolt, strukturált	Kerek, jól strukturált mondatok
Érzelmi telítettség	Visszafogott, kontrollált	Inkább általános proposíciók szubjektív véleménye helyett
Fogalmazás gördülékenysége	Kiemelkedő, gördülékeny	Folyamatosnak tekinthető, kiegyensúlyozott, jól strukturált beszéd, választékos szóhasználat, témák részletes kifejtése

A grafológiai vizsgálat eredménye a példaszemélynél a következő összesítést eredményezte:

Az írásminta készítője a kommunikációs helyzetekben általában óvatos, ám emellett készséges, együttműködő. Mondanivalóját megtervezi, nagyon figyel arra, hogy az udvariassági formákat, az elvárásokat szem előtt tartva közöljön. Ennek felel meg a beszédproduktum hossza is: szeret beszélni, de ügyel arra, hogy ne legyen túl sok, amit mond. Szótálalási pontossága igen jó. A részletek pontos leírásával, korrekt, egyértelmű megfogalmazással, jó artikulációval kommunikál. Könnyedén, gördülékenyen fűzi egymásba gondolatait. Érzelmait általában nem szívesen mutatja ki. Igényli, hogy ismerje a környezetében élők álláspontját, s hogy ettől ne nagyon eltérő véleményt alkosson. Mindezek mellett mondatalkotásai színesek, választékosan, szépen fogalmaz, nem visszariadva a hosszabb mondatok alakításától sem. Erős kontroll-tevékenység működik benne, folyamatosan ellenőrzi önmagát. Kiegyenlített és közepes tempóban beszél, adekvát helyen esetenként kicsit hosszabb szüneteket tartva. Intonációja megfelelő, szépen hangsúlyoz, közepes hangerővel élve, de soha nem beszél túl hangosan, netán túl harsányan. Mondanivalója szépen felépített, tagolt és kerek egész.

Mint a fenti eredmények (amelyeknek bemutatására a terjedelmi korlátok miatt csak felületesen volt lehetőségünk) is mutatják, a nyelvészeti és a grafológiai vizsgálatok eredményei alapján az egymástól függetlenül mérő és ítélő szakértők meglehetősen hasonló következtetésekre jutottak a nyelvészeti és grafológiai elemzések alapján.

További érdekes kérdés lehet az összegyűjtött interjúk tartalomelemzésen alapuló vizsgálata, amelyen szintén közösen dolgozunk, és amelyekből a grafológia vizsgálatainak módszerével további következtetéseket sikerülhet majd levonni. Talán ez lehet majd egy következő előadás vagy tanulmány témája.

Irodalom

- Kegyesné Sz. E. – Salánki Á. 2003. Személyiség, beszéd és íráskép. *Grafológia*. 2003/8. 3-7.
 Kegyesné Sz. E. – Salánki Á. 2004. Személyiség, beszéd és íráskép. In: Navracsics J., Tóth Sz. (szerk.) 2004. *Nyelvészet és interdiszciplinaritás. Köszöntőkönyv Lengyel Zsolt 60. születésnapjára*. Szeged, Veszprém: Generalia. 428-436.

A tagolási határ kiemelésének stratégiái nyelvi devianciákban

Szépe Judit

A legtöbb emberi közlésről elmondhatjuk, hogy készíthetők róla fonológiai szempontú leírások, úgynevezett fonológiai reprezentációk, melyek rendszeresen összevethetők a realizált alakokkal. A leírások egyik típusa a Globális Programozás Elve (Szende 1992, 1997), amely a szóalak (és annak kiterjesztése, a frázis) fonológiai szerkezetéről kíván számot adni: nemcsak a szótári alakról, hanem a rajta végbemenő posztlexikális rendszerszabályok eredményéről is, mint például a zöngésségi hasonulás vagy a palatalizációs folyamatok. Az (1a) példa leírásában (1b) a szegmentumokon kívül számba veszi a következő rendszerszabályok működését:

(1) (a) *Anna bátyja megcsodálta a világítótorny fényét.*

(b)	a[n:]a	a Kötelező Kontúr Elve
	bá[c:]a	palatális összeolvadás
	me[k] csodálta	zöngésségi hasonulás

E folyamatok nyomán előáll a szóalakokat alkotó szegmentumsorozat, amelyet tagolási határok választanak el a közlés más szóalakjaitól (2a). Tagolási határok persze nemcsak a közlések elején és végén, szóalakok között (##), hanem szóalakon belül (#) is megjelenhetnek. Legjellemzőbb példájuk a szóalakot felépítő morfológiai (vagyis a morféma realizációk) között húzódó tagolási határok (2b).

(2) (a) ##a[n:]a##bá[c:]a##me[k]csodál#ta##a##világítótorny##fényét##

(b) ##a[n:]a##bá[c:]a##me[k]csodál#lt#a##a##világ#ít#ó#torony##fény#é#t##

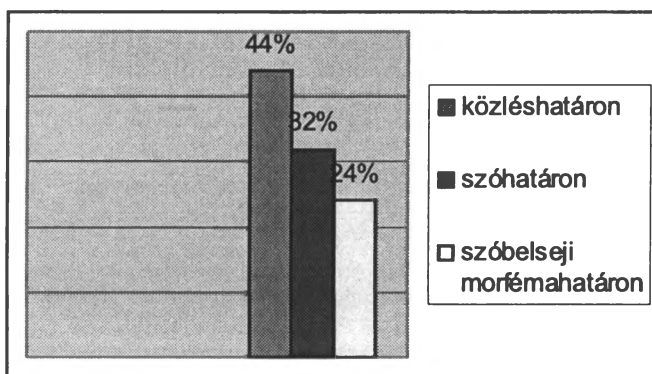
Azonban akárcsak a szegmentumok, a tagolási határok sem minden esetben egyformán valósulnak meg a beszédprodukcióban. Például egy magánhangzóval kezdődő közlésegség elején a tagolási határ realizálódhat glottális zárként (3a), *h*-ként (3b), hangadás nélküli szünetként (3c), vagy egy olyan átmenetként, amelyet a megelőző szóalakot záró szegmentum(ok) és a következő szóalak első szegmentuma(i) alkotnak (3d).

(3) (a)	## = [ʔ]	[ʔ]a[n:]a
(b)	## = h	ha[n:]a
(c)	## = ?	itt van?a[n:]a
(d)	## = na	itt vana[n:]a

A folyamatos beszédben gyakori, hogy a szóalakot határoló szegmentumok nem különülnek el éles határvonallal egymástól. Extrém esetben egy közlés akkor folyamatos, és akkor legmagasabb az információ tartalma, ha nincs benne az információ mennyiséget csökkentő tényező, például ismétlés vagy szünet. A nyelvi devianciákban, vagyis az ép és a patológus közlések tévesztéseiben (vagy szándékos szabályszegéseiben) azonban nem ritka az, hogy a közlés folyamatossága átmenetileg megakad (a *megakadásjelenségek* terminusra és tipológiájára l. Gósy 2002), vagyis nagyon is explicitté válik a különállás a megakadás előtti és utáni szegmentum között. Az elakadásnak oka lehet a közlés folytatásához szükséges komponens aktuális hozzáférhetetlensége, vagy éppen egy

olyan stratégia, amellyel valamely bonyolult algoritmus végrehajtásához időt nyerünk. A közlés megszakadása kiemeli, jobban észlelhetővé teszi azt a helyet, ahol ez történik. Ugyanakkor a megakadás – amelynek egyik leglátványosabb megnyilvánulása a szünet – csökkenti az időegységre jutó információ mennyiségét, vagyis növeli a közlés redundanciáját. Ezt nevezi információs térszűkítésnek Szende (1992, 1997) a Globális Programozás Elvében. Valójában minden tagolási határ, amelyet megvalósítunk a közlés folyamán, információcsökkenést vezet be a közlésbe, hiszen a hallgató általában nélkülük is képes tagolni a közlésegyiséget. A határjel nem hoz új információt, vagyis a „feleslegesen” kitett határjel csökkenti a közlés időegységre jutó információtartalmát.

Tagolási határok azonban nem keletkezhetnek a közlés bármely pontján. Igen gyakoriak azok az esetek, amelyekben a közlésfolyamat átmeneti felfüggesztése grammatikailag értelmezhető határokon, vagyis a szó- és morfémahatáron történik (előfordulhat természetesen szótag, sőt hanghatáron is). Ép és patológikus felnőtt- és gyermeknyelvi devianciakörpuszok azt mutatják, hogy a tagolási határok kiemelése eltérő gyakorisággal következik be az eltérő nagyságrendű közlésegyiségekben (1. ábra). Minél szélsőbb helyet foglal el egy határ a közlésben, annál gyakoribb a kiemelése. Más szóval: minél önállóbb a közlésben egy szekvenciaszervezési egység (tehát minél inkább alkothat önmagában közlést), annál gyakoribb határain a kiemelés.

1. ábra

Tagolási határok kiemelése nyelvi devianciákban, tagolási pozíciók szerint

A közlés abszolút elején és végén tehát gyakori a határkiemelés. Ebben szerepet játszik az is, hogy közlés elejét és végét szükségképpen tagolási határok (a hangadás hiánya) veszik körül. De előfordulhat az amúgy is meglévő határ felerősítése: még egy tagolási művelet bevezetésével. Például ha egy közlés csak ennyiből áll: *Gábor!*, akkor a közlő megszólalásáig csend volt, és utána is az lesz, vagyis a tagolási határok egyértelműen jelen vannak. Ha a közlő azonban ráadásul zöngétleníti a közlést kezdő g-t, akkor még észlelhetőbbé, erősebbé tette a határt, hiszen a zöngétlenség átmenetileg felfüggeszti a glottisz működését, vagyis a hangadás egy komponensét.

A tagolási határok kiemelése olyan egyszerűsítési stratégia, amely a legnagyobb számban és változatosságban a deviáns szekvenciákban jelenik meg. Megvalósulása több módon történhet: pl. határjelölés történik ott, ahol a folyamatos közlés szekven-

ciaszervezési szabályai ezt nem írják elő (4a) vagy éppen tiltják (4b), illetőleg többféle tagolási jel együtt jelenik meg a tagolási határon (4c).

- (4) (a) *sz[i]n[E#]művészet* színművészet
 (b) *lá[t#]a* látja
 (c) *lá[t#?j]a* látja

A tagolás kijelölésében a szupraszegmentális tényezők megjelenése, ill. a posztlexikális hasonulások elmaradása mellett jegyösszetevők és szegmentális komponensek is részt vesznek. A jegyösszetevők és a szegmentális komponensek arra szolgálnak, hogy átmenetileg blokkolják a közlést a tagolási határon. Ezt két módon érheti el a határkiemelő művelet: zöngétlenségművelettel, zárművelettel vagy a kettő kombinációjával.

A zöngétlenségművelet lényege, hogy a gégetérségben történő hangadás átmenetileg megszűnik. Ez akkor következik be, ha (i) betoldódik egy zöngétlen hang, pl. *h* (ez a közlés blokkolásának szegmentális megoldása) vagy (ii) a határmenti zöngés szegmentum zöngétlenedik (ez a közlés blokkolásának jegyösszetevős megoldása).

Nézzünk néhány példát. (Az (a) jelű példák afáziás adatok, a (b) jelűek nyelvbotlásból, a (c) jelűek időskori tévesztések, a (d) jelűek autista gyermek nyelvi játékaiból származnak, az (e) jelűek pedig gyermeknyelvi adatok). A *h*-betoldás a magánhangzós indítások legelterjedtebb kiemelőművelete (5a–e), viszont záraskiemelésként sosem fordul elő. A határmenti zöngés szegmentum zöngétlenedése az indításoknál általános (6a–e), zárásoknál kizárólag afáziás közlésekben mutatkozik (7a).

- (5) (a) *ha levél* 'a levél'
 (c) *az három hadag volt* 'az három adag volt'
 (d) *hamiska* 'apiska' (Forró 2003)
 (e) *h[u]jcipő* 'új cipő' (Szende 1997)
- (6) (a) *komb, lábaspa, tegnézem* 'gomb', 'lábaspá', 'megnézem'
 (b) *arra faló kanyarást* 'arra való kanyarást'
 (c) *megsütni a saját sírjában* 'megsütni a saját zsírjában'
 (e) *fírág* 'virág' (Gósy 1999)
 péka 'béka' (Lengyel 1981a)
 parkpan (írásban) 'parkban' (Lengyel é.n.)
- (7) (a) *dop, készen, tévét nézni* 'dob', 'kézen', 'tévét nézni'

A zárművelet a szupraglottális térség hangadását akasztja meg. Ez akkor következik be, ha betoldódik egy zárkonstituenst tartalmazó hang (pl. *t*), vagy zárkonstituenst kap az azzal addig nem, vagy kisebb mértékben rendelkező határmenti szegmentum. Ilyenkor a réshangból (homorgán) affrikáta vagy zárhang lesz, a zár- és résösszetevővel egyserre rendelkező affrika pedig elveszíti réskonstituensét, ezáltal egyeduralkodóvá válik benne a zárösszetevő, vagyis az affrikátából (homorgán) zárhang lesz. A zárkonstituenst tartalmazó szegmentum protézise igen elterjedt indításkiemelése az afáziának (8a), a többi korpuszok közül viszont a csak a gyermeknyelvben találtam adatot (8e). A zárkonstituens megjelenése vagy felerősödése mind az indító, mind a záró szegmentumokban megfigyelhető. Az indításjelzésre kizárólag afáziás adatokat találunk (9a), a zárás megerősítésére afáziás, nyelvbotlásbeli és gyermeknyelvi adatokat (10a–e).

- (8) (a) *kpár, tjogi, a##gbalátnő'pár'* 'jogi', 'a barátnő'
 (e) *addide blablda* 'add ide a labdát' Dezső (1970)

(9) (a) <i>dzseb, csak, bár, teruza, tiga</i>	‘zseb’, ‘sok’, ‘vár’, ‘ceruza’, ‘csiga’
(10) (a) <i>tidzennyolc</i>	‘tizennyolc’
(b) <i>mocsogat, tévesztésének</i>	‘mosogat’, ‘tévesztésének’
(e) <i>edz enyim</i>	‘ez az enyém’ (Gósy 1999)

A határkiemelés gyakori stratégiája a zöngétlenség- és a zárművet együttes alkalmazása A (11a–d) adatsorban az indítást kiemelő szegmentum zöngétlen zárhang, a (12b–c)-ben pedig a zárást kiemelő szegmentum képviseli egyszerre a zöngétlenség- és a zárművet. A magánhangzóra vagy szonoránsra végződő közlésegyeségek esetében különösen jellegzetes a (homorgán) zárhanggal való határkiemelés. A zárelem betoldása tagolási határon azzal magyarázható, hogy ha a tagolási határ lényege szerint átmeneti közlésfelfüggesztés, akkor a nagy hangzósságú magánhangzó, illetőleg szonoráns akusztikai természeténél fogva nem alkalmas határjelzésre. A zárelem-betoldási szabály gyermenyelvi kiterjesztése, túlgeneralizálása az a jelenség, amikor egy határjelzésre amúgy is alkalmas szegmentum egészül ki még egy ilyennel. Például ha egy tagolási egység zöngétlen zárhangra végződik (ez a hangadást maga is hatékonyan felfüggeszti), mégis kiegészül még egy zöngétlen zárhanggal.

(11) (a) <i>kpár, tjogi, kablak, tika</i>	‘pár’, ‘jogi’, ‘ablak’, ‘óra’
(c) <i>papragá..., papragász</i>	‘aszparágusz’
(d) <i>tüzemanyag, papunt</i>	‘üzemanyag’, ‘apu’ (Forró 2003)
(12) (b) <i>rajtad a sort’</i>	rajtad a sor’
(e) <i>eljönk,</i>	‘eljön’ (írásban) (Lengyel é.n.),
<i>ráetikt</i>	‘ráesik’ (Lengyel 1981b)
(d) <i>damódak([:])</i>	‘mamóka’ (Forró 2003)

A közlés belsejében és még inkább a szóalakban lévő tagolási határok olykor nem engedik meg a világos értelmezést. A (13a–e) példasorban olyan határkiemelő szegmentumokkal találkozhatunk, amelyekről nem lehet eldönteni, a korábbi szóalak/morféma határát vagy következő indítását emelik ki.

(13) (a) <i>könnyű[t]a dombrom</i>	‘könnyű a dolgom’
<i>nagyon[t]jól</i>	‘nagyon jól’
(b) <i>póru[l]t]járt lakók</i>	‘póru[l]t]járt lakók’
<i>a fő[k]téma</i>	‘a fő téma’
<i>kopasz[t]ra nyírt újonc</i>	‘kopaszra nyírt újonc’
(c) <i>igen[d]ám</i>	‘igen ám’
<i>Törö[k]csik</i>	‘Törőcsik’
<i>hála[m]istennek</i>	‘hála istennek’
(e) <i>gyom[b]ját</i>	‘gyomját’ (írásban) (Lengyel é.n.)

Feltehető, hogy ezek a szegmentumok éppen azért alkalmasak belső tagolási határ kiemelésére, mert egyaránt alkalmasak mind a zárás, mind az indítás kiemelésére. A példák közül néhányban pedig a betoldás éppen a zárás és az indítás közti határt hivatott kijelölni, a határjelzés nélkül ott szükségtelenül végbemenő asszimilációs folyamatok megakadályozására ((13a) második példa, (13b) első példa). Ennek megfejtése azonban további vizsgálatokat igényel.

Irodalom

- Gósy M. 2002. A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126/2. 192–204.
- Szende T. 1992. *Phonological representation and lenition processes*. MFF/HPP 24. MTA Budapest: Nyelvtudományi Intézet.
- Szende T. 1997. *Alapalak és lazítási folyamatok*. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 22. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Források

- Dezső L. 1970. A gyermeknyelv mondattani vizsgálatának elméleti-módszertani kérdései. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VII.* 77-99. Budapest: Akadémiai.
- Gósy M. 1999. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Corvina.
- Forró O. 2003. *Qualitative Impairment of Communication in Autism*. Piliscsaba: PPKE BTK.
- Lengyel Zs. 1981a. *A gyermeknyelv*. Budapest: Gondolat.
- Lengyel Zs. 1981b. *Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből*. *Nyelvtudományi Értekezések* 107. Budapest: Akadémiai.
- Lengyel Zs. é.n. *Az írás. Kezdet-folyamat-végpont. Az írástanulás pszicholingvisztikai alapjai*. Budapest: Corvina.

Pszicholingvisztikai kérdések az informatika tanításában

Turcsiné Tanczenberger Szilvia

1. Az emberiség története az információért folytatott harc története

Napjainkban egyre fontosabbá, csaknem létkérdéssé vált, hogy minél gyorsabban, minél több információhoz jussunk. Az információszerzés egyik „kézenfekvő” formája Gutenberg óta az olvasás. A könyvnyomtatás igazi újdonsága az, hogy a kézisajtó addig soha nem látott mennyiségű példányszám előállítására lett képes (Szemben az előtte létező technológiával, a kézzel történő másolással, amelynek korlátozott volt a példányszáma). Ebben a korban már többé-kevésbé kialakulnak azok a szegmentumok, amelyekből mai szövegeink is állnak, már ismertek a mai könyv szokásos kellékei, amelyek segítik a könyvben való tájékozódást, bizonyos szöveghelyek megtalálását és a csöndes olvasást.

Ezeknek a kellékeknek – amelyek kezdetben az olvashatóságot és a könnyebb szövegkezelést szolgálták – egy része mára elvárás lett. Ezért, ha hiányzik valamilyen megszokott egység, például ha nem ismerjük a szerzőt, a szöveg fölötti szerzőnek fenntartott helyre azt írjuk: *ismeretlen szerző*. Ugyanígy járunk el, ha a szövegnek nincs címe, automatikusan kitöltjük a cím számára fenntartott helyet a kezdősor zárójelbe tett szavaival (Karsai 2003).

Nagy hangsúlyt fektetünk a tipográfiára is. A szövegben minden új szakasz (legyen az versszak vagy bekezdés) új sorban, esetleg új oldalon kezdődik. A múlt században az olvasás fogalma még egyet jelentett a könyvek, folyóiratok, újságok tanulmányozásával. Napjainkban a technikai, technológiai fejlődés eredményeképpen megjelentek az úgynevezett elektronikus dokumentumok. Ezekkel a dokumentumokkal a tanulás folyamatában először és a legtöbbször az informatika órán foglalkozunk, ezért a többi tantárgyhoz hasonlóan az informatika órákon is felmerülnek fontos, a pszicholingvisztika tárgykörébe tartozó kérdések. Többek között olyanok, amelyek a szövegértés, az olvasás és az írás területeit érintik.

2. Hagyományos szövegek, elektronikus dokumentumok, e-könyvek olvasása

A hagyományos könyvet így definiálja az *Online Dictionary of Library and Information Science*: a könyv papír, pergamen vagy más anyagú lapok valamilyen egymáshoz erősített együttese, valamilyen borítóval, tokkal vagy a nélkül, illetve valamilyen irodalmi mű vagy annak egy kötete.

Az e-könyvre már nehezebb ilyen egyértelmű definíciót mondani. Az e-könyv nem megfogható, sok irodalomban valamilyen elektronikus formátumként, digitális objektumként jelenik meg. A másik tény, ami megkülönbözteti a hagyományos könyvtől az, hogy az e-könyv olvasásához valamilyen speciális eszközre vagy berendezésre van szükség, amely számítógépes szoftverből vagy hardverből áll. A *terjesztés*, *kézbesítés* is máshogy történik, hiszen egy honlapon publikálható, illetve közvetlenül kézbesíthető valamely hálózat útján.

Egy biztos: az e-könyvek egyre nagyobb népszerűségnek örvendenek. Sokkal könnyebben, gyorsabban hozzájuk férünk, nem kell órákat keresgelnünk a könyvtárakban. Látszik, hogy az e-könyvek olvasásához egy dologra mindenképpen szükségünk van: számítógépre. Az átlag-diák pedig iskolai tanulmányai alatt majdnem kizárólag csak az informatika órákon kerül a számítógép közelébe. Éppen ezért az informatikatanárookra hárul a feladat, hogy megtanítsák a tanulókat arra, hogyan tudják kihasználni az elektronikus dokumentumokban rejlő lehetőségeket. Ehhez azonban szükség van arra, hogy pszicholingvisztikai szempontból is közelítsenek a feladathoz. Nem elegendő azt megtanítani, hogy melyik gombokra kell kattintani az olvasáskor, hanem a helyes olvasási technikát kell megmutatni a gyerekeknek.

2.1. A papír alapú szöveg olvasási folyamata

Az olvasási folyamat két részből áll. Az első rész a dekódolás, a betűsorok megfejtése, a betűknek a megfelelő beszédhangokkal való megfeleltetése, a szó elkülönítése. A második részben történik a szó alaki szerkezetének felismerése, a jelentés azonosítása.

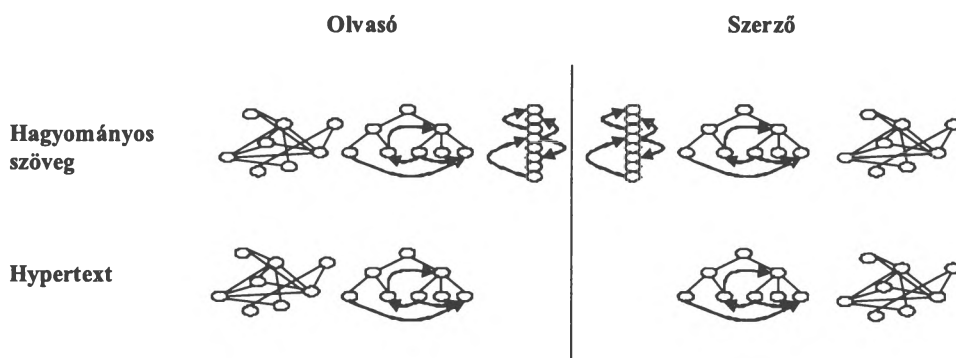
A beszédészlelés és beszédmegértés folyamata és az olvasás folyamata is az agyban játszódik le. Az olvasás készség szintű, komplex és bonyolult tevékenység. Ez azt jelenti, hogy az olvasás részkészségekből tevődik össze (Gósy 1999).

Egy tudományos tanulmány már – amelynek nyomtatott szövegében jegyzetek is szerepelnek – megtestesíti a hypertextnek mint multiszekvenciálisan olvasott szövegnek a koncepcióját. A tanulmányban elolvassuk a hagyományosan főszövegnek nevezett részt, találkozunk a szövegvegi és lapalji jegyzeteket jelző szimbólumokkal, és kilépünk a főszövegből, hogy elolvassuk a jegyzetek, melyek lehetnek az érvelést alátámasztó idézetek vagy más szerzők méltatása, kritikája stb. A jegyzet tartalmazhat még információt más szövegekből származó forrásokra, hatásokra és párhuzamokra nézve. Bármelyikről legyen is szó, az olvasó követheti a jegyzetben megadott kapcsoló linket egy másik szövegbe, így kiléphet magából a tudományos tanulmányból. Ha befejezte a jegyzet olvasását, vagy úgy dönt, hogy nincs értelme részletesen kitérni rá az adott pillanatban, visszatér a főszövegbe, és folytatja az olvasást a következő jegyzetig, amikor is újra kilép a főszövegből (Landow é.n.).

2.2. Az elektronikus dokumentumok olvasása

Elektronikus dokumentumok esetében olvasáskor pszicholingvisztikai szempontból a következő területeket érintjük: gondolkodás, írás, olvasás és tanulás. Az elektronikus dokumentumok egyik legelterjedtebb formája a hypertext. A hypertext olyan információhordozót jelöl, amely összekapcsolja a verbális és a non-verbális információt. A hypertextben levő ismeretanyag az összefüggéseivel együtt található meg, éppen úgy, ahogyan az agyunkban is tárolódnak az ismeretek. Ennek a ténynek az a következménye, hogy az ismeretközvetítés a hypertext segítségével, és ezzel együtt az olvasás és írás folyamata jelentősen leegyszerűsödik.

Figyeljük meg a következő ábrát:

1. ábra

Hagyományos szövegek és a Hypertext létrehozása, olvasása

A hagyományos szövegek létrehozásakor a szerzőnek az ismereteket, amelyek az agyában egymáshoz kapcsolódva vannak jelen, linealizálni kell, azaz meg kell határozni, hogy az egyes fogalmak milyen sorrendben követik egymást. Az összefüggéshalmazból először egy hierarchikus szerkezetet készít a szerző, majd a fogalmakat egymást követően, azaz lineárisan írja le. Az olvasó ezt az egyenes vonalú gondolatmenetet olvasza, ebből próbálja felépíteni a szerző által elképzelt struktúrát, majd meghatározza az összefüggéseket.

Hypertext esetében az egyenes sorba való rendezés lépése marad ki mindkét félnél. Hiszen a szerző a fejében levő rendszert fel tudja építeni a hypertext segítségével, az olvasó pedig ezt a felépített struktúrát tudja értelmezni.

Gondot okozhat az, hogy a hypertext csak a különböző szakaszok olvasását tekintve nem lineáris, azonban az olvasási módszer, amellyel az egyes szakaszokat olvassuk, mégiscsak egyenes vonalú folyamat.

2.3. Az olvasási folyamat 4 szakasza mindkét dokumentumtípus szemszögéből

1. Az olvasás a szöveg kiválasztásával kezdődik. Attól függően választjuk ki a szöveget, hogy milyen információk fontosak a számunkra.

A hagyományos szövegek esetében az olvasó eldöntheti, hogy az egész szöveget olvassa el vagy csak bizonyos részek érdeklik, használja-e a tartalomjegyzéket, mennyire merül bele a szöveg tanulmányozásába, figyelembe veszi, vagy éppen figyelmen kívül hagyja a táblázatokat, grafikonokat... Tehát a különböző elemek alternatívákat kínálnak az olvasónak, amiket vagy kihasznál, vagy nem.

A hypertexteknél ezzel szemben az olvasónak választania kell, hogy milyen útvonalat jár be az olvasáskor. Rengeteg segédeszköz áll ehhez rendelkezésre, például keresőrendszerek, grafikák... A hypertexteknél nem is igazán olvasási módszerekről, hanem inkább navigálási stratégiákról beszélhetünk.

2. Második szakasz a szöveg szemrevételezése, amelyet a különböző tipográfiai eszközök segíthetnek. Ilyenek például a betűtípusok, betűméretek, oldalfelosztás...

Az online szövegeknél még fontosabb a jó tipográfiai megjelenés, mint a nyomtatott formátumnál. (Gondoljunk bele, mennyire rossz, amikor egy sárga háttéren fehér betűvel írt szöveget kell olvasnunk). A képernyő korlátozza az egyszerre átlátható szövegmennyiséget is.

3. A harmadik szakaszban történik meg az egyes mondatok grammatikai feldolgozása. Igazából ezen a területen nincs különbség a két szövegtípus között.

4. Az olvasás folyamata akkor zárul le, amikor az olvasó megértette a szöveg tartalmát. Az olvasó nem csak információkat nyer a szövegből a „lentől-felfelé” folyamat során, hanem a korábbi tudásának a segítségével értelmezi is a szöveget: „fentről lefelé finomítás”. Ugyanazt a szöveget más és más olvasó különbözőképpen értelmezheti. Az értelmezés nagyban függ az előismeretek milyenségétől. Hypertext esetén ez a probléma megoldható, hiszen a szövegben levő fogalmakat rögtön meg is magyarázhatjuk. Így, aki nem ért egy kifejezést, rákattintva eljut a magyarázathoz, míg az, aki rendelkezik már ezzel az ismerettel, halad tovább a szövegben (Warth é.n.).

3. A Hypertext olvasásának további sajátosságai

Figyelembe kell venni azt is, hogy amikor a számítógép előtt ülünk, szemünknek alkalmazkodnia kell a monitor vibrálásához is. A monitor frissítési frekvenciájának változtatásával vagy LCD képernyő választásával kímélni tudjuk szemünket. Ennek ellenére megfigyelhető, hogy a szemünk elfárad, ha hosszabb időt töltünk el a számítógép használatával.

Ha abból indulunk ki, hogy az olvasási folyamat nem csak néhány percig tarthat, hanem egy könyv olvasása esetén akár órákat is ülhetünk mozdulatlanul a képernyőt figyelve, akkor egy lehetséges válasz adódik az általunk feltett kérdésre. Egyrészt nem tudunk kényelmesen elhelyezkedni az olvasáshoz, hiszen a géppel való munka korlátozza a felvehető testhelyzetek számát. Ha fárad a szemünk, romlik a betűfelismerő képességünk, ez nehezíti a dekódolás folyamatát, ezáltal pedig agyunknak is sokkal több munkát kell végeznie, mint normál esetben. Összességében fáradtabbnak érezzük magunkat, ha egy órát töltünk e-könyv olvasásával, mintha kényelmesen elhelyezkedve egy órán át egy hagyományos könyvet olvasnánk.

Az emberek más és más céllal kezdenek olvasni. Ha sürgősen információra van szükségünk valamiről, akkor nem arra törekszünk, hogy egy adott témához kimerítő ismereteket gyűjtsünk, hanem a számunkra érdekes kulcsszavakat keresünk a szövegben vagy csak „nagyjából” átfutjuk a sorokat. Ha áttekintő olvasásról beszélünk, akkor fontos szempont az a tény, hogy a szemünk mekkora terjedelmet tud átfogni egyszerre. Könyv esetében kellő gyakorlás után, akár egy egész oldalt is át tudunk nézni, keresve a minket érdeklő fogalmat. A számítógépnél fizikai korlátokba ütközünk. Vagy a képernyő felbontása nem teszi lehetővé, hogy egyszerre egy oldalnyi dokumentumot lássunk, vagy olyan apró lenne a betűméret, amit nem tudnánk kiolvasni. Ahhoz, hogy az elektronikus dokumentumok elsőbbséget élvezzenek a nyomtatott könyvekkel szemben, jobban meg kell ismerni az olvasás során bennünk lejátszódó folyamatokat. Csak ezek birtokában lehet olyan módszereket kifejleszteni, amelyek megkönnyítik számunkra a szövegértést, hogy ne érezzük azt, hogy kevésbé megterhelő lett volna kezünkbe venni egy könyvet, mint gyorsan megkeresni valamit az interneten. Ehhez pedig elengedhetetlenül szükséges az, hogy a diákokkal megtanítsunk egy olyan olvasási

technikát, amely segítségével könnyedén értelmezhetik a hosszabb elektronikus dokumentumokat is.

Irodalom

Gósy M. 1999. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Corvina.

Landow, G. P. é. n. <http://www.artpool.hu/hypermedia/landow.html>

Karsai R. 2003. Az absztrakt szöveg: az elektronikus szövegek alapjai. <http://magyar-irodalom.elte.hu/robert/szovegek/>

Warth, D. é.n. Praktische Umsetzung von Hypertext-Forschungsergebnissen im HTML-Publishing <http://www.fask.uni-mainz.de/user/warth/hypertext/diplom/Hypertext-2.2.2.html>

X.

**Alkalmazott
szövegnyelvészet,
stilisztika**

Hipertext kapcsolatok feltárása egy versértelmezéshez használt korpuszban

Boda I. Károly - Porkoláb Judit

Az *út* szónak a Magyar értelmező kéziszótárban megadott gazdag jelentésstruktúrája felvetette bennünk, hogy vajon költészetünkben is ilyen változatosan fordul-e elő az *út* szó. Mi elsősorban Radnóti Miklós költészetével foglalkozunk, és ezért megnéztük, hogy nála hányszor fordul elő a célzott szó. Segítségünkre volt a költő verseiből kialakított konkordancia szótár: a költő nagyjából félszáz esetben alkalmazza az *út* szót. Tanulmányunkban kiindulópontunk az *Ez volna hát ...* c. költemény. Az *út* szó használatán keresztül szeretnénk megvizsgálni a kiválasztott vers jelentésrétegeit.

Az általunk alkalmazott módszer alapja a **hipertextualitás**. Egy vers értelmezésekor a szükséges háttértudást egy megfelelő szövegekből összeállított korpuszsal **modellezzük**, amely esetünkben tartalmazza Radnóti Miklós összes versét, továbbá a Verstar CD-ROM-ban szereplő költők verseit (szükség esetén további versekkel és szövegekkel kiegészítve). Az értelmezendő **verset és a korpuszt együtt egy komplex hiperszövegnek** tekintjük, amely különböző szövegekből áll, és szövegszerűségét¹ az egymásnak megfeleltethető, különböző forrásokból származó szövegrészletek között értelmezett leképezésekkel biztosíthatjuk. A korpusz számunkra fontos hipertext kapcsolatainak feltárásához a kiválasztott vers jellemző kulcsszavaiból indulunk ki, és ezeken keresztül tárjuk fel a hipertext kapcsolatokat a kiválasztott vers és a korpusz azon versei között, amelyek a kiválasztott vers értelmezéséhez szükséges információkat hordozzák.

Radnóti Miklós *Ez volna hát ...* c. költeményét választottuk ki. A benne található szavak, szerkezetek, költői képek és retorikai eszközök nemcsak ezt a költeményt jellemzik, hanem a költő egész életművében megtalálhatóak. Kulcsvers? Lehet, de minden költő esetében találhatunk olyan verset, amelyet a hipertext módszerrel értelmezve kiderül, hogy egy adott költő műveinek részleteiben azért ismerhető fel maga a szerző, mert életműve felfogható egyetlen hiperszövegnek. Egy kiválasztott kulcsszó segítségével feltárhatjuk a versek közötti fő kapcsolódási pontokat, azaz egy kulcsszó mintegy bevilágítja a költői tér főútvonalait. Azonban itt nem érdemes megállnunk, mivel újabb kulcsszavakat választva további kapcsolódási pontokhoz juthatunk, amelyekkel meghatározott sémákat, fő- és mellékutak által behatárolt területeket jeleníthetünk meg a költői életműben. Mindeddig egy költő verseiről beszéltünk; egyfajta teljességre törekedve ezekhez hozzá kell vennünk a kortárs költők, majd egyre messzebb jutva a költő korától múltban és jövőben azoknak az alkotóknak a műveit is, akiknek gondolatai az egyetemes kultúra közös terében és idejében, vagy tér- és időnkívüliségében: (T. S. Eliot²) kapcsolódnak a kiválasztott költő gondolataihoz.

Radnóti Miklós: Ez volna hát...

E ritkán szálló szó, e rémület,
ez volna hát a termő férfikor?
E korban élek, árny az árnyban;
kiáltottam? már nem tudom mikor.

Reménytelen napokra vénülök,
a régi villongó költőfiút
konok, nehézkes férfi váltja fel,
akit ziháltat már a régi út.

Ó árny az árnyban, csöndben némaság.
Sziszeg a toll, míg sort a sorhoz űz.
Vad versre készülök és rémült csönd kerít,
csak szúnyogoktól zeng a lomha fűz.

Ziháltat s a kacér kapaszkodót
új váltja fel, halálos, hős orom,
széljárta sziklaszál felé vivő
vad út, mely túlvisz majd e mély koron.

Ó mennyi társ, s a fájdalomban
legtöbbje mégis úri vendég;
emlékeim közt fekszem itt hanyatt,
hamar halálra nővő növendék.

Már onnan jó a szél és hozza híreit,
füttyölni kezd a fölriadt eres;
az ifju asszony arcát fény legyinti,
felsírja álmát és már ébredsz.

Bársony sötétség nem vigasztal,
és már nem oldoz fel tüskés harag,
virrasztva várom és reménytelen,
mikor derengenek fel a falak.

Már ébredsz, álmos, szelíd szemén
az éber értelem villan megint,
álmára gondol s készül a vadnál
vadabb világba, míg körültekint.

Körültekint és védő, hús keze
néhányszor végigroppen arcomon,
elalszom, fáradt szívem szíve mellett
s szememre fú a jólismert lehellet. (1937)

A vers jelentésének feltérképezéséhez kiválasztjuk és elrendezzük a vers főbb kulcsszavait. A fogalmi keret, „költői tér”, amelyben dolgozunk, legyen két dimenziós:

- az egyik dimenzió az idő, a múlt, jelen, a közel- és távoli jövő;
- a másik dimenzió a „költői tér”: elemei a versben megjelenő objektív, a költőn kívül álló környezet, továbbá a költő szubjektív valósága: a testi, a lelki és a szellemi létezés terei.

Keressünk olyan gondolatmeneteket a versben, amelyek a költői térben kijelölhető *utakon* történő mozgásnak felelnek meg. A legkézenfekvőbb az 1. táblázat oszlopaiban a függőleges irányú mozgás, amely az idő múlását jelképezi. A vers jelentéstartományait ennek alapján rendezzük el, és egyes kulcsszavak esetén utalunk azokra a (mélyebb) jelentésrétegekre, amelyek a versértelmezéshez használt korpusz segítségével tárhatóak fel.

	<i>fizikai valóság</i>	<i>szubjektív valóság / létezés</i>		
<i>idő</i>	KÖRNYEZET	TEST <i>útjai</i>	LÉLEK <i>útjai</i>	SZELLEME <i>útjai</i>
(RÉG)MÚLT		(1) régi villongó költőfiút	(2) tüskés harag vad	(4) kiáltottam vad versre készülök régi villongó költőfiút kacér kapaszkodót
JELEN <i>éjszaka</i>	(2, 4) (ld. 1/a táblázat)	(1) termő férfikor	(2) rémület; rémült árny az árnyban halálra nő nem vigasztal fájdalomban emlekeim közt reménytelen	(4) ritkán szálló szó sziszeg a toll termő férfikor
KÖZELJÖVŐ <i>reggel</i>	(3) (ld. 1/a táblázat)	(1) vénülök konok, nehézkes férfi váltja fel ziháltat már	(3) (ld. 1/b táblázat)	(4) ziháltat már a régi út
TÁVOLI JÖVŐ		(1) hamar halálra nő		(4) halálos, hős orom széljárta sziklaszál

1. táblázat

(1) életút (múlt — jelen — jövő)

Az 1909-ben született költő a vers írásának évében tölti be 28. életévét. Az idő múlása a költő felett, az eddig megtett és még előtte álló *életút* központi szerepet kap a versben: a jelen a „termő férfikoré”, de a költő visszatekint a „régi villongó költőfiúra” és előretekint a „konok, nehézkes férfire”, aki „reménytelen napokra vénül”, akit „ziháltat már a régi út”, és aki „hamar halálra nő”. Az út a halálhoz vezet. Ez a gondolat

• először csak rejtetten, metaforikusan („E korban élek, árny az árnyban”) jelenik meg:

➤ A JELEN ALVILÁG (=A HOLTAK BIRODALMA),³

➤ A KÖLTŐ ÁRNYAK (=HALOTTAK) ÁRNYA;

• a „többi néma csend” allúziója az érzést tovább erősíti; majd

• a következő versszak végén a költő kereken ki is mondja („hamar halálra nő”).

(2-3) a lélek útjai

A „lélek útja” Radnóti költészetében két versben is megjelenik: „Őrizd Uram, a lélek útjait” (Ének a halálról) és „megjártam érted én a lélek hosszát, / s országok útjait” (Levél a hitveshez). Az *Ez volna hát...* rémületében a költő lelkiállapota különös hangsúlyt kap.

(2) emlékezés (jelen — múlt)

A költő ifjúságának meghatározó attitűdjei, a heveség, lázadás és harag a világgal

szemben immár a múlté („már nem oldoz fel tuskés harag”). Az ifjú lélek vadsága és villongása fokozatosan („vad versre készülök”) adja át helyét az új érzelmeknek, a rémületnek, halálfélelemnek, vigasztalanságnak, reménytelenségnek és a tovatűnt múlt, a boldog emlékek („úri társak”) elvesztése feletti (szív)fájdalomnak. Az érzelmek az *emlékezés* magányában, az éjszaka csendjében („rémült csönd kerít”) válnak tudatossá. Az éjszaka „bársony sötétsége már nem vigasztalja” a költőt, mint korábban — az új érzelmek már „nem oldozzák fel”, mert nem hisz benne, hogy bármit is tehetne a várakozáson kívül („virrasztva várom”). Mint az az 1. táblázatból (ti. a cellában levő kulcsszavak számából) is kitűnik, a vers egyik központi témája a költő lelkiállapotának ábrázolása a jelenben, az éjszaka csendjében.⁴ Radnótira oly jellemző módon a környezet ábrázolása is ezt tükrözi (ld. az 1/a táblázat első oszlopát):

környezet és lélek (2)	környezet és lélek (3)	környezet és szellem (4)
éjszaka	reggel	éjszaka
rémült csönd kerít csöndben némaság bársony sötétség szűnyogoktól zeng lomha fűz	derengenek fel a falak fény legyinti vadról vadabb világba	onnan jő a szél és hozza híreit fűtyölni kezd a fölriadt ereszt

1/a táblázat
(3) álom (jelen — jövő)

A „vadról vadabb világ” rémségei és a tudat alatti félelmek az álmokban összefonódnak, az elképzelt jövő az álmok világában valószerűvé válik. Az „ifjú asszony” ébredés előtt „felsírja álmát”, mintegy a költő helyett. Kettejük lelkiállapota a versben ellenpontként jelenik meg (ld. 1/b táblázat): a költő álmatlan virrasztásának reménytelenségét felesége álmában éli át, ébredéskor azonban már „körültekint” és „készül a vadról vadabb világba”, míg a költő elalszik (és talán álmában végre nyugalomra lel).

a költő felesége	a költő
felsírja álmát ébred álmos, szelid szemén éber értelem álmára gondol készül körültekint védő, hűs keze	elalszik szívem szíve mellett

1/b táblázat
(4) költői út (múlt - jelen - jövő)

Az egyetlen kiút, amelyet a költő a vers alapvetően pesszimista, reménytelen kicsengésével szembeállít, a költészet, amely bár „vad út”, de „túlvisz majd a mély koron” és a távoli jövőbe vezet: egy „halálos, hős oromra”,¹ egy „széljárta sziklaszál felé”. Mindkettő (mint ahogy az *út* maga is) nyilvánvalóan metafora, a költő által választott forrástartományokból következően gazdag jelentéstartalommal.² A költő múltbeli célja, költői útjának kezdete („régí út”) csupán egy „kacér kapaszkodó” volt; a *kacér* jelző a költő fiatalkori verseinek érzékiségére, átvitt értelemben öncélúságára és én-központúságára utalhat, míg a *kacér* és *hős* jelzők szembeállítását mutatja, hogy a költő számára fokozatosan önmagánál is fontosabbá válnak azok, akiknek verseit írja. A „régí villongó költőfiút konok, nehézkes férfi váltja fel”, akit már fárasztanak, „ziháltatnak” a fiatal-ság zabolátlan érzelmei, harsánysága („kiáltottam? már nem tudom mikor”). Radnóti öregebbnek ábrázolja magát, mint az tényleges életkorából következne; mai szemmel nézve egy egészséges, 28 éves férfi fizikailag ereje teljében kell, hogy legyen. A költő fokozott érzelmei, érzékenysége, lelki alkata azonban magyarázhatja, hogy szellemileg érettebb volt, mint hasonló életkorú, de átlagos kortársai. A vers első sorában írt „ré-mület” mellett, amely „elszívta” a költő alkotó energiáit, és akadályozta a munkában, valószínűleg ez volt az egyik oka annak a „nehézkességnek” is, ami „ritkán szálló szavakhoz”, azaz ritkábban írt versekhez vezetett. Ámbár az „ez volna hát a termő férfikor?” kétértelmű kérdése arra utal, hogy ezzel Radnóti aligha volt elégedett; a későbbi „konok” jelző pedig azt mutatja, hogy megpróbált tenni, „csak azért is” küzdeni ellene.

Irodalom

- Beaugrande, Robert de; Dressler, Wolfgang 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina.
- Boda I. Károly, Bodáné Porkoláb Judit 2004. A tudáskeretek szerepének vizsgálata költői szövegekben. *Officina Textologica* 2004. 10. 31-51.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba, Győri Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest: Pólya K. 50-82.
- Ungvári Tamás 1966. T. S. Eliot és a modern líra. In: T. S. Eliot. *Válogatott versek. Gyilkosság a székesegyházban*. Budapest: Európa Kiadó.

Források

- Akadémiai Kislexikon 1-2. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1989-90.
- Radnóti Miklós művei. Budapest: Szépirodalmi Kiadó. 1976.
- Verstár CD. Arcanum Databases Folio VIP Electronic Publishing, 1992-93.

Jegyzetek

- ¹ Vö. (Beaugrande – Dressler, 2000: 23); a hipertext és szövegszerűség kapcsolata (Boda - Porkoláb, 2004).
- ² „A téma és motívum kölcsönözhető, átvehető, vallja az idéző módszerrel Babits. A költészet eleven kapcsolat a múlttal, hirdeti Eliot, s ez nem közhely, hanem átértett és végig-gondolt teória. Eliot visszafelesel a tegnapi árnyaknak, s úgy viaskodik velük, mintha a kortársai lennének. Az elevenység: egy eddig nem ismert közelséget jelent a tegnaphoz.

Mintha az idő fogalmát küszöbölne ki Eliot a kultúrából, s a költészet egy roppant egyidejűség egységében lélegzene nála. A kor beolvad a „korszakon túlba”; a kapcsolat az időfeletti egyetemesség megszakíthatatlan füzére.” (Ungvári T. 1966: 276)

³ A metaforáknál használt jelölésrendszerrel kapcsolatban lásd pl. Kövecses (1988).

⁴ Ahhoz, hogy igazán megértsük a költő lelkiállapotát, át kell éreznünk, hogy az éjszaka csendje és magánya mennyire felerősíti ezt az érzelmet: „Éjfél és hajnal közt, mikor a múlt csupa csalatás / A jövő jövőtlen ... / Mikor megáll az idő s az idő soha véget nem ér;” írja T. S. Eliot 1941-ben *Dry Salvages* c. versében (Vas István fordításában) és az idézet által kifejezett tartalmat lényegi változtatás nélkül áttehetjük Radnóti értelmezett versének térídejébe is. Még közelebb visz a költő lelkiállapotához Jovan Ducic, Babits Mihály fordításában: „Ismerem a csillagos éjszakákat / mikor a fény kiömlik és túlrad / kicsordul minden keserű pohár / s meztelen marad kínjával a mélység.” (Refrain)

⁵ Az orom utalhat a Parnasszusra. **Parnasszus:** hegység Görögországban, a Korinthuszi-öböl északi partvidékén. Legmagasabb pontja 2457 m (vö. Görögország legmagasabb hegységének, az Olimposznak a legmagasabb pontja 2911 m). Déli oldalán (található) Delphoi (magassága 600 m a tengerszint felett), az ókori görögök egyik vallási központja. A Parnasszus a görög mitológia szerint a múzsák lakhelye volt, átvitt értelemben a költészet birodalma. (Akadémiai Kislexikon 2. köt. 398)

⁶ Az éjszaka magányossága mellett a vers másik központi eleme a kiút keresése az éjszakából. A versben szereplő „széljárta sziklaszál felé vivő vad út” a költői szellem útja, amely „túlvisz majd e mély koron.” és a fizikai halállal a költői halhatatlanságot állítja szembe: „áldott leszel, ha / nagyszemű fiúk és nagyszemű lányok / állnak és épül búcsuzó hangjuk / lassan köréd” és „szétszór a szél és - mégis a sziklaszál / ha nem ma, — holnap visszadalolja majd, / mit néki mondok és megértik / nagyranövő fiak és leányok.” írja Radnóti Szélesen és Nyugtalan órák c. verseiben. A költői attitűd hasonló ahhoz, amit Ady Endre fogalmazott meg: „Ifjú szivekben élek s mindig tovább, / Hiába törnek életemre / Vén huncutok és gonosz ostobák, / Mert életem millió gyökerű.” Radnótinál azonban a kép keményebb, szikárabb: a sziklaszál, a költői pálya csúcsa, a Parnasszus felé vezető út halálos. Ehhez inkább Horatius sorai illenek: „Emléket hagyok itt, mely ércnél maradóbb / s a királyi gulák ormánál magasabb, / éhes záporosó, bamba-dühös vihar / el nem döntheti ezt, állja a végtelen // évek hosszú sorát s a rohanó időt. / Meg nem halhatok én. Azt, ami bennem a jobb / sír se földheti már: átnövök az Időn, / nővén hírben ...” (Quintus Horatius Flaccus: *Melpomenéhez*, ford. Kosztolányi Dezső)

Modális funkcióváltások a hétköznapi diskurzusban

Boronkai Dóra

1. A beszédsszöveg jellemzői

A hangzó beszédre nem, vagy kevésbé jellemzőek azok a tulajdonságok, melyek az írott szöveget jól megszerkesztetté teszik, ezért gyakran nem áll fenn az a tartalmi koherencia és informativitás sem, mely a befogadó értelmezését, a szöveg interpretálását szolgálja. A beszédsszöveg elsődleges célja a szóbeli gondolatközlés, így minden jellemzője a gondolat összetettségéből, tartalmából, az elhangzás körülményeinek függvényében változó szekvenciális rendezettségéből származik. Ebből adódóan a beszédsszövegekkel foglalkozó kutatás egyik legfontosabb szegmensévé a **pragmatikai vizsgálódás** válik. Ez a megközelítés rámutat számos, a beszéd és az írott szöveg különbségéből adódó eltérésre. Ezek a funkcióváltások, szerkesztési és tartalmi jegyek azonban nem tekinthetők a verbalizálás hibáinak, hanem a szóbeli közlés jellegzetességeiként jelennek meg.

Kutatásom során a diskurzuselemzés módszerével családi társalgások elemzését végeztem. Az előző munka (Boronkai 2005) a családi diskurzusok nyelvhasználati és kommunikációs szabályszerűségeit kutatta. Vizsgálatom ott két fő szempont, a diskurzusok szerkezeti és dinamikus megfigyelése köré csoportosult.

Az újabb kutatások során két olyan aspektus is előkerült, melyek további vizsgálódásra adnak alkalmat. A szófaji dimenzió elemzésekor feltűnő volt a módosítószók viszonylag magas százalékos és ismétlődési aránya¹, ezt érdemes egy részletes vizsgálat után összevetni az elsősorban írott szövegekre jellemző szóhasználattal (Kugler 2003), kiemelve a funkcionális átcsapásokat. A módosítószók jelenléte szoros összefüggést mutat a modalitás kérdésével. A minta szekvenciális rendezettségének fő jellemzője a kérdés-válasz szoros pár magas, a felszólítás-elutasítás /teljesítés alacsony előfordulási aránya volt.² A párok részletes elemzése lehetőséget nyújtott a modális funkcióváltások, átcsapások vizsgálatára, hiszen a kérdő mondatok valódi funkciója számos esetben nem az információkérés volt, a kérés és felszólítás beszédaktusát pedig különböző implikaturák formájában fejezték ki a beszélők.

2. Funkcionális átcsapás a mindennapi beszédaktusokban

Austin, a beszédaktus-elmélet megalapozója szerint „a mondat kimondása önmagában egy cselekvés vagy annak része” (Austin 1997: 32). Ez a cselekvésközpontú nézet tükröződik a performatív igék kérdésében is, melyekben az ábrázoló funkció helyett a cselekvés dominál. A performatívumok feltétele a lokúció és illokúció egybeesése, vagyis az, hogy a beszélő tényleges szándéka megegyezzen a kimondott szavak jelentésével.

Austin felfogását Searle fejleszti tovább (Searle 1975a). Nézete szerint minden kijelentésünk cselekedetnek minősül, s a társalgások beszédaktusok sorozataként is fel foghatók. Az illokúciós aktusokban további alcsoportokat különített el annak alapján, hogy a beszélő szándéka milyen referensre vonatkoztatható. Searle tipológiájában

(Searle 1975b) a reprezentatívák vagy asszertívák a világról alkotott kijelentések, megállapítások, a direktívák kérések, javaslatok, parancsok. A kommisszívák ígéretet, fenyegetést fogalmaznak meg, az expresszívák pedig a beszélő érzelmeit kifejező megnyilatkozások, káromkodások, dicséretetek. A deklaratívák csoportja a világ dolgait megváltoztató kijelentéseket foglalja össze, ilyenek a felavatás, a megnyitás, a kinevezés.³ A vizsgált szövegtörzsek alapján a társalgási nyelvre elsősorban reprezentatívák, a direktívák és az expresszívák a gyakori használata a jellemző.

Az osztályozás másik aspektusa szerint az illokúciós aktus lehet direkt vagy indirekt. A vizsgálat témája szempontjából a közvetett beszédaktusok nagy figyelmet érdemelnek, mert ha ezek nem állnak összhangban a mondatfajtaival, hanem tőlük eltérő proposícionális tartalmú kifejezést, egy másik illokúciós aktust képviselnek, megjelenik a modális funkcióváltás. A *Csengettek!* kijelentés elhangzása egy tanítási óra kezdetén a tanár szájából nem pusztán tényközlés, reprezentatíva, hanem a figyelmeztető, akár fenyegető szándékú kommisszíva funkcióját hordozza (*'Maradjatok csendben, mert baj lesz!'*). Ugyanez a kijelentés egy családi környezetben direktíva, vagyis az udvarias felszólítás egy formája (*'Kérlek, nyisd ki az ajtót!'*). A társalgási nyelv gyakori jellemzője, hogy a reprezentatíva és az expresszíva valójában a direktíva funkcióit hordozza. Ugyanannak a funkciónak⁴ a betöltésére többféle modalitás is alkalmas lehet, ugyanakkor egy adott modalitás a kontextustól függően többféle funkciót is betölthet⁵; a társalgási nyelvben gyakran megfigyelhető a pragmatikai neutralizálódás (Pléh-Radics 1982) jelensége.

Mivel a társalgás két vagy több személy együttes gondolkodása, melyben a szöveg szerkezetét és tartalmát a beszélő és a hallgató egyaránt és szimultán módon alakítja, a konverzációs szabályok értelmében hibát követ el az a partner, aki a funkcióváltások esetén a lokúció szegmensére reagál.⁶ A diskurzusok fő jellemzője, hogy a szekvenciapár második része mindig az implicit tartalomhoz kapcsolódik. Ellenkező esetben az implikátúra megsértésével félreértés következhet be, melynek tisztázása további mellékszekvenciák beiktatásával diskurzussszervező elemmé alakul.

A dialógusokban a nyitó szekvencia értéke mindig a következményekből deríthető ki, abból, ahogyan a hallgató reagál, amilyen a szekvencia perlokúciója. Egy invitáló felszólítás formái között az udvariassági elv (Leech 1983) szempontjából jelentős a különbség.

3. Modalitás a beszélt nyelv aspektusában

Kiefer Ferenc munkáiban a modalitás fogalmának többféle megközelítését is bemutatja. A már korábban is használt, a szükségesség és lehetőségesség aspektusából vizsgált logikai modalitás kategóriáknak (Kiefer 1986) a nyelvi modalitásra kiterjesztett felfogása szerint a modalitás a világ egy lehetséges állapotát fejezi ki: „egy, az aktuális világtól különböző lehetséges világot” (Kiefer 1990). Ez a megközelítés elveti azt a korábbiakban használt modalitás-definíciót, amely szerint a modalitás a beszélő attitűdjének feleltethető meg. A modalitás elsősorban szemantikai kategória, de nem független a pragmatikától sem, hiszen az egyes szóbeli megnyilatkozások egyben beszédaktusok is, ezért nem kezelhetők az adott beszédhelyzettől függetlenül (Kiefer 1984). Ezt indokolja az a tény is, hogy az egyes modális jelölők szemantikai funkciójuk mellett társalgásszervező szerepet is betöltenek.⁷

A modális alapérték hordozója a mondatfajta⁸, melyből a szakirodalom általában négyet sorol fel: a kijelentő, a kérdő, a felkiáltó és a felszólító mondatokat. Nem tartja önálló mondatfajtnak az óhajtó kategóriát, melyet a felszólító mondat enyhébb fokozatának tekint. A modális alapértéket árnyalhatja a kiegészítő modális érték, mely kifejezhet erősítést, nyomósítást, valószínűséget, bizonytalanságot is. A modális értékek kifejező eszközei a módosítószók⁹ és az egyéb modális jelölők: igemódok, indulatszók, modális határozószók vagy módosító mondatrészek.

4. Funkcióváltás a mondatok szintjén

4.1. A kérdő mondatok

A kérdő mondatok osztályozásánál nem elegendő a hagyomány szerinti kiegészítendő-eldöntendő oppozícióra támaszkodni. Mivel sok modális változás köthető e típus pragmatikai vizsgálatához (Bańcerowski 1997), indokolt a kérdések részletesebb tipizálása. Vannak ún. funkciótartó és ún. funkcióváltó kérdések; az előbbieket között – a szemantikai és szintaktikai szabályok tükrében – megkülönböztetünk eldöntendő, választó, kiegészítendő és nyitott kérdéseket (Kiefer 1983).

4.1.1. Funkciótartó kérdések¹⁰

Az *eldöntendő kérdés* során a hallgatónak két lehetőség közül kell választania, a válaszalmazó tehát az igenlő és a tagadó feleletből épül fel. A két proposíció szemantikailag kizárja egymást. A *választó kérdés* megválaszolásához egy többelemű halmaz áll a hallgató rendelkezésére, választhatja mindkét lehetőséget, akár egyidejűleg is; a proposíciók nem zárják ki egymást. Az eldöntendő kérdéssel csak szintaktikailag mutat rokonságot, a szemantika síkján lényeges a különbségük. A *kiegészítendő kérdésre* adható válaszok tárháza jóval nagyobb, mint az első két esetben, de nem végtelen. A válaszalmazó tagjait szintaktikai és szemantikai szabályok határozzák meg, melyek a kérdőszó függvényében változnak. - *Mi az ebéd?* - *Bableves meg palacsinta*. Az idézett kérdés esetében a válaszalmazó főnevekből, azon belül különféle ételek elnevezéseiből állhat. A válaszalmazó potenciálisan végtelen, de pragmatikailag az adott beszédhelyzet által meghatározott, tehát véges. Mivel a családi társalgásokat információsükséglet hívja életre, e kérdéstípus előfordulása igen jelentős. A *nyitott kérdés* feleleteinek lehetősége potenciálisan szintén végtelen, de ezt a pragmatikai tényezők valamelyest korlátozzák. A proposíciók nem mutatnak grammatikai megszorítást, szerkezetük meghatározatlan, de jellemző rájuk bizonyos szemantikai kötöttség. Mivel nehezen megválaszolhatók, a társalgási nyelvben viszonylag ritkák, általában klisészerűek, kérdezőjük nem vár valódi választ, inkább diskurzusszervező szerepűek. A társalgási nyelv legjellemzőbb kérdéstípusa az eldöntendő kérdés, amely a hallgató számára a legegyszerűbb nyitó szekvenciát jelenti, és a privát kommunikációra jellemző konkrét kérdés gyakoriságával áll összefüggésben.

4.1.2. Funkcióváltó kérdések¹¹

A pragmatikai vizsgálat során tapasztalt funkcióváltások elsősorban a sugallt kérések, felszólítások, fatikus elemek, köszönéspótlások vagy attitűdváltások kifejezését szolgálják. A *sugallt kérés* valójában kérdés formájában megfogalmazott, gyakran hiányos szerkezetű kívánság: *Kijössz velem pénteken az állomásra?* Erőteljesebb *felszólítások* esetén gyakori az a jelenség, hogy a mondanivaló enyhítése céljából a közlés lokú-

ciója csupán kérés formájában realizálódik. Ennek sokféle variációja lehet, s csaknem mindegyikre van példa a családi kommunikációban is. Megjelenik a ható igével megfogalmazott felszólítás, mely az *engedélykérés* lokúciójával enyhíti a beszélő felhívó szándékát: *Akkor lehet indulni, jó?* Előfordul a *sugallt felszólítás*: *Segítesz?* és a feltételes módú ige használata, amely talán a legudvariasabb utasítási stílus: *Nyolc körül ráérnél?* A spontán beszéd kérdései gyakran funkcionálnak érzelemkifejező felkiáltásként, helyettesítenek *üdvözlést, köszönést*: *Már itthon vagy?*, vagy *fatikus szerepet* töltenek be.

A megváltozott illokúciójú kérdő mondatok a leggyakrabban felszólító szerepben állnak. Ennek magyarázata abban a Labov által felállított pragmatikus feltételrendszerben (Pléh-Radics 1982) kereshető, melynek valamely szegmensére kérdez rá a beszélő a modális funkcióváltás esetén. A feltételek között szerepel például az a kritérium, mely szerint a hallgatónak képesnek kell lennie a beszélő által megfogalmazott explicit vagy implicit felszólítás elvégzésére. Az ennek tudatában megfogalmazott, a képesség meglétére irányuló kérdés a hallgató számára felszólításként értelmezhető: *Be tudnád csukni az ajtót?* Az ilyen funkciófordulások esetén a beszélő nemcsak a hallgató képességének, hanem szándékának is tudatában lehet, a kérdés akkor is felszólításként értelmezhető, ha a beszélő tudja, hogy hallgatója megtenné a megfogalmazott cselekvést: *Eljönnél velem az orvoshoz?* Ezek a kérészi stratégiák előkészítő jellegűek, kifejezik a beszélő elutasítástól való félelmét, és sok esetben társalgási fordulatokká is alakulnak: *Meg tudná mondani, merre találok a postát?*

Pragmatikai funkcióváltásnak tarthatjuk a kérdéstípus váltását is. A kérdéseket vizsgálva feltűnően gyakori az a tendencia, hogy az eldöntendő és a választó kérdés egyre többször veszi át a többi kérdéstípus, elsősorban a kiegészítendő szerepét. Az is megfigyelhető, hogy a két kérdéstípus egymás után fordul elő, de mivel az eldöntendő vagy a választó áll a kérdés záró szakaszában, a szekvencia második felében található válasz erre felel: *- Mivel mész? Autóval?/-Nem hiszem.* A fenti példa esetében a válasz csupán a kérdésszekvencia eldöntendő részére utal, így a nyitó kérdés adekvát válasz nélkül marad. Ha az információhiány újabb kiegészítendő kérdésekre készteti a beszélőt, akkor a funkcióváltás a diskurzusok szerkezetét is jelentősen befolyásolja. Az egymással közeli kapcsolatban álló embereknek jóval több előfeltevésük van a potenciális válasszal kapcsolatban, mint az idegeneknek. Gyakran ezeket az előfeltevéseket építik be a beszélők a kérdés szekvenciájába, s ezért fordulhat elő, hogy a válasz mindkét kérdéstípusnak megfelelő információt tartalmaz.

Pragmatikai funkciójú a válasz szekvenciája helyett álló *viszontkérdés* (Keszler 1994) gyakori jelenléte, mely valódi kérdő funkciója helyett csupán fatikus szerepet tölt be, hiszen a tényleges választ már a kérdés előtti beszédlépés tartalmazta. A kételkedés kifejezését szolgálja az *echokérdés* (Keszler 1994), mely egy előző kijelentés kérdő intonációjú megismétlése. *- Nem késett a busz?... A múltkor már háromnegyed 11-kor itthon voltál./- Ja, nem késett./- Nem késett? Akkor ilyen lassan jött?* Szintén diskurzussszervező az olyan kérdések funkciója, melyre a beszélő nem vár választ, hiszen a kérdezett információval az eseményről csak ő rendelkezik.

4.2. A felszólító mondatok illokúciója

A felszólító mondatok modális alapértéke tehát a másik félre irányul, hisz a beszélő töle várja a kívánt állapot megteremtését. A megszólított főként egyes vagy többes szám

második személyű, ill. többes szám első személyű alany lehet. Általában emocionális jellegű, erősségét a szórend is befolyásolhatja. Az 'elrekesztő szórend' a *kategorikus felszólításhoz* hasonló intenzív jelleget ad a mondatnak. A *direkt felszólítás*, melyben a beszélő a felszólító módú igét vagy annak funkcionális megfelelőit használja az illokúció kifejezésére, a legközvetlenebb akaratnyilvánítási stratégia. Kevésbé udvarias jellege ellenére a felszólító illokúciójú mondatok 44,06%-a tartalmaz ilyen származtatott megnyilatkozási módot, mely főként a felnőtt-gyermek interakcióban jelenik meg.

Ervin-Tripp tanítványainak empirikus kutatási eredményeit (Pléh-Radics 1982) támasztja alá a mintában előforduló direkt és indirekt felszólítások megoszlása a szerepviszonyok tükrében. A direkt (funkciótartó) felszólítások szinte kizárólag a felnőtt-gyermek szerepviszonylatban fordultak elő, de közel azonos arányban szerepeltek a családi hierarchikus viszonyban a neutralizált formák is. Az indirekt felszólítások domináltak az egyenrangú felek közti kommunikációban, a gyerek-gyerek és a felnőtt-felnőtt viszonyra egyaránt jellemző a *közvetett felszólítási* formák mint udvariassági fordulatok használata.¹²

Kérdés	Hideg van? Mit főzöl?					Évi? Orsika?
Kijelentés		Hideg szél fúj.				
Felszólítás	El tudsz jönni? Melegíthetem az ebédet?	Most már lefekszel. Segíthetnél.	Keltsél fel engem is! Ne leskelődj!	Csendet! Figyelem! Jobbulást!	Csak el ne aludj! Legyen már vége a vizsgaidőszaknak!	
Felkiáltás	Hol élsz te? Miket nem vállaltok?			Hú, nagyon jól éreztük magunkat!		
Óhaj	Miért kell mindent elfelejtened?	Jól esne most egy meleg tea.			Bárcsak sikerülne! De bírnám, ha ötös lenne!	
Figyelmeztetés	Te tényleg be mered vallani?	Nem tenném a helyedben.				Matyi!
Kérés	Kijössz velem pénteken az állomásra?	A másik ruhákat is kell vasalni.		Milyen hangosan szól a tévé!		
Megszólítás	Évi? (Te vagy az?)					Lujzi! Édesem!
Köszönés	Már itthon vagy?					
Fatikus	Hallod? Érted?	Tudod, ...	Képzeld!			Szia Robi!
Engedélykérés	Mehetek?		Na, hadd menjek!			

A forma és a funkció alapvető és speciális esetkombinációinak mátrixa

A beszélt nyelvi spontán megnyilatkozások felszólításainak direkt és indirekt arányeltolódása is igazolja azt az eredményt, amely a kérés, elutasítás és bocsánatkérés beszédaktusainak kérdőíves vizsgálatában körvonalazódott (Szili 2002). A kérést kifejező

beszédaktusok pragmatikus tipológiája szerint a leggyakoribb kifejezés a származtatott mód és az előkészítő stratégia, mely a családi kommunikációban is vezető szerepet tölt be. Kevésbé jellemző a hétköznapi nyelvhasználatra a kérdőíves vizsgálatban harmadik helyen szereplő beágyazott performatívum, melyben a kérdés szándékát jelölő ige módosult formában vagy segédigékkel együtt van jelen. A spontán dialógusokban ennél nagyobb arányú az a javaslattevő forma, mely a hallgató szándékára kérdez rá. Az engedélykérés, a kategorikus parancs, a múlt idejű kijelentés és a felkiáltással érzelmet kifejező lokúció alkotja az indirekt felszólítások csoportját.¹³

5. Összegzés

A fenti táblázat összefoglalja a funkcióváltásokat, bemutatja, melyik mondatfajta mennyire jellemző a funkciók átcsapása, hol a leggyakoribb a grammatikai forma és a pragmatikai funkció különválása. Az alapvető modális kategóriák mellett látjuk a másodlagos szerepek (kérés, figyelmeztetés, kapcsolattartás stb.) megjelenését; ezek szintén aktív összetevői a megnyilatkozások illokúciójának. A lokúciós és illokúciós aktus különválása a kérdő mondatok esetében a legjellemzőbb, hiszen ez a mondatfajta bármely funkciót felveheti, s egyidejűleg udvariassági stratégiaként viselkedik. A beszédaktusok szétválásának másik aspektusából, a funkció szerinti megközelítésből nézve az összes funkcióváltás 35,48%-ában a felszólító beszélői szándék szerepét veszi át a kérdő, kijelentő, felkiáltó vagy óhajtó modalitás, igazolva ezzel az udvarias nyelvi viselkedést az egyenrangú és a hierarchikus viszonyban álló felek interakcióiban egyaránt. A módosítószók magas aránya és a szekvenciapárok sajátos megoszlása vezethető vissza.

Irodalom

- Austin, J. L. 1997. Tetten ért szavak. In: Pléh Cs., Terstyéni T., Síklaki I. (szerk.) *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris. 29-43.
- Bañcerowski, J. 1997. A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról. *Magyar Nyelvőr*. 121. évf. 1. 49-62.
- Boronkai Dóra 2005. A diskurzuselemzés lehetőségei a mindennapi nyelvhasználat vizsgálatában. *Képzés és Gyakorlat*. 3. évf. 1. sz.
- Horányi Özséb 2001. A személyközi kommunikációról. In: Béres István, Horányi Özséb (szerk.) *Társadalmi kommunikáció*. Budapest: Osiris. 57-86.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rácz E. és Szathmári I. (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 1983. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: Rácz Endre, Szathmári István (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 1984. Szemantika vagy pragmatika? *Nyelvtudományi Közlemények* 86. sz. 5-22.
- Kiefer Ferenc 1986. A modalitás fogalmáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 88. sz. 3-37.
- Kiefer Ferenc 1990. Modalitás. *Linguistica Ser. C, Relationis*, 1. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Kugler Nóra 2003. A módosítószók funkciói. *Nyelvtudományi Értekezések* 152. sz. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Leech, G. N. 1983. *Principles of Pragmatics*. London—New York: Longman. 79—103.

- Németh T. Enikő 1996. A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. *Nyelvtudományi Értekezések* 142. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Németh T. Enikő 2004. Verbális információközlés kommunikatív szándék nélkül. Elhangzott: *A magyar nyelv kutatása*. VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus, Bp. 2004. aug. 29-31.
- Pléh Csaba-Radics Katalin 1982. Beszédaktus és kommunikáció. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XIV. k.
- Searle, A. 1975a [1997]. Közvetett beszédaktusok. In: Pléh-Síklaki-Terestyéni (szerk.) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Osiris. 62-81.
- Searle, A. 1975b. A taxonomy of illocutionary acts. In: Gunderson, K. (ed.) *Language, mind and knowledge*. Minnesota Studies in the Philosophy of Science, 7. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Szende Tamás 1973. *Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói*. Nyelvtudományi Értekezések 81. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szili Katalin 2002. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr*. 126. évf. 1. 12-30.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Jegyzetek

- ¹ Előfordulási szám 3662 szövegszóból álló minta alapján 330 (9,01%), a hibahányad értéke 10%, tehát az előfordulási érték 90-110%-os megközelítéssel elfogadható (Boronkai 2005) vö.: 10500 szövegszónyi spontán beszélgetésben 4,85% (Keszler 1983) és 18000 szóból álló spontán beszédanyagban 10,38% (Szende 1973)
- ² Előfordulási arány a 175 szekvenciapárból: 86,85% kérdés-válasz és 3,99% felszólítás-elfogadás/elutasítás.
- ³ Az illokúciós aktusok tipológiájában Austin (1962) és Searle (1975) felosztása mellett ismert még Vendler (1972), Bach-Harnish (1979) és Allan (1986) csoportosítása, ezek összevetésére ld. Szili 2004: 96.
- ⁴ A funkciók tipológiájáról, a kommunikatív és nem kommunikatív funkciókról, Bühler, Nida (1990), Bierwisch (1980) felosztásáról részletesen Németh T. 1996: 8-10. és Németh T. 2004.
- ⁵ Erre ld. bővebben a megnyilatkozástípusok illokúciós funkciójának vizsgálatát (Németh T. 1996: 32-37)
- ⁶ Vö.: a szolgálatvezető őrmester és az írnok párbeszéde (Horányi 2001)
- ⁷ Vö.: a *tényleg* diskurzuspartikula viselkedése: az evidenciális kategóriába tartozik, az egész korpusz leggyakoribb módosítószava, de mivel sok esetben nem a modális értéke, hanem a társalgás irányításában betöltött konverzációs funkciója dominál, inkább diskurzuspartikulaként, s nem módjelölőként viselkedik. A *tényleg* módosítószói jelentésében a beszélőnek a megnyilatkozás iránti elkötelezettségét, a beszélő állásfoglalását jelöli: *Van egy döntetlenjük, egy győzelmük és hat vereség, most már tényleg meg kéne verni őket*. Előfordul pragmatikai szerepben, illokúciós konnektívumként is, mikor elsődleges funkciója nem a bizonyosság megerősítése, hanem a társalgás szervezése, ezért diskurzus-partikulaként is felfogható. A funkcióváltás kifejezheti a hallgató figyelmének hirtelen felkeltését, csodálkozást: *-Örültem a Tündinek, mert mióta elballagtunk, talán kétszer láttam./ - Tényleg? És ő most hol tanul? Jelölheti a meggyőzés sikerének nyugtázását: Tényleg! Ez nekem is eszembe jutott volna! Pragmatikai szerepben leggyakrabban a beszélőváltás pillanatát, egy új szekvencia kezdetét mutatja: - Hha! Ahogy én ismerem, az ötezerből maradt tán négy forint.../- Nahát, csak nem. Még van két nap./ - Szerintem.../- Tényleg, kijössz velem pénteken az állomásra?*
- ⁸ A mondatok modalitása: kérdő: 29,91%, kijelentő: 54,47%, felkiáltó: 8,35%, felszólító: 3,5%, óhajtó: 2,56%
- ⁹ A módosítószók tipológiájáról funkcionális keretben Kugler 2003

- ¹⁰ A funkciótartó kérdések típusai: eldöntendő: 45,35%, választó: 3,76%, kiegészítendő: 41,39%, nyitott: 6,98%
- ¹¹ A kérdő mondatok funkcióváltása a társalgási nyelvben: kérés: 8,33%, felszólítás ható igével: 5,55%, felszólítás kijelentő móddal: 27,77%, felszólítás: 3,33%, felszólítás feltételes móddal: 27,77%, érzelemkifejező felkiáltás: 11,11%, köszönéspótlás: 2,77%, fatikus szerep: 8,33%
- ¹² A pragmatikus neutralizáció szociológiai korrelátuma: direkt felszólítás felnőtt-gyerek viszonyban: 44,06%, indirekt felszólítás felnőtt-gyerek viszonyban: 38,98%, indirekt felszólítás egyenrangú partnerek között: 16,94%
- ¹³ A kérést és felszólítást kifejező beszédaktusok típusainak megoszlása a spontán nyelvhasználatban: származtatott mód: 44,06%, előkészítő stratégia 22,35%, javaslattevő forma: 11,86%, beágyazott performatívum: 8,47%, engedélykérés: 3,38%, kategorikus parancs: 3,38%, múlt idejű tényközlés: 3,38%, érzelmi lokúció: 3,38%

A társadalmi nemek és az internetes kommunikáció

Dér Csilla Ilona

A Computer-Mediated Communication (CMC), azaz a számítógépek közvetítésével megvalósuló kommunikáció, amit magyarul online (vagy internetes) kommunikációként adhatunk vissza, ma világszerte igen népszerű nyelvészeti, kommunikációtudományi és szociálpszichológiai kutatási terület. A CMC-kutatás, mint Susan C. Herring, a téma egyik legismertebb kutatója egy írásában megjegyezte, tulajdonképpen már az 1970-es évek óta létezik, de az egyes nemek internetes kommunikációjára vonatkozó nyelvi–szociológiai stb. vizsgálatok csak az 1990-es években indultak meg (Herring 1994).

Még mindig igen elterjedtnek tartható a vélekedés, miszerint az internet sajátosságaiból fakadóan képes (lesz) biztosítani a nemek közti társadalmi egyenlőtlenségek felszámolását. Pozitív érvként szokás felhozni például az online kommunikációra jellemző anonimitást, vagyis azt a jelenséget, hogy a nicknevek révén lehetővé válik a nem- és korsemlegesség, s ez biztosítani képes az interneten keresztül csetelő, vitázó, fórumozó felhasználók egyenlőségét (vö. Herring 2003: 202). Hiszen ha nem látom a beszélgetőpartneremet, nem ismerem a nemét, a korát stb., akkor valószínűleg kiiktatodnak azok a diszkriminatív jellegű megnyilvánulások, amelyeket az interneten kívüli kommunikációban nap mint nap megtapasztalhatunk. Valójában az internetes kommunikáció során a nem a legtöbbször nagyon is kikövetkeztethető. A nicknevek választásán túl nyelvhasználatunk, beszélgetési stílusunk is elárul bennünket. Elsőként vegyük számba az offline (interneten kívüli, IRL) kommunikációban megfigyelhető női és férfi beszédstílus különbségeit!

A kérdés az, hogy ugyanezek a nemek szerint eltérő stílusjegyek, kiegészülve az internet mint technológia sajátosságainak a hatásaival, az online beszélgetésekben is megfigyelhetők-e, tehát korrelálnak-e az egyes nyelvhasználati sajátosságok a felhasználók nemével? S. C. Herring és mások is úgy vélik, hogy az internetes kommunikáció is jelentős eltéréseket mutat nemek szerint, és a való társadalmi nemi viszonyokat, kommunikációs jegyeket és nyelvhasználati formákat tükrözik.

A férfiak online beszédstílusa leginkább a konfrontativitással jellemezhető, ezek közé tartoznak a verbális vetélkedés, a szarkazmus, az „önreklámozás”, a gyakori és hosszú hozzászólások, a vitázások, az erős állítások (...*pontosan...*, *senki...* stb.) és a személyeskedések (l. Herring 1994, 2003). Idevágó, tipikusan „férfias” internetes jelenség a flame-elés, azaz a támadó jellegű megnyilvánulás, amely a beszélgetőpartner és hozzászólásait negatívan, durván minősíti. Például: *Te nemnormális...*; *te meg húzzál el a balfenéken, ennyi, remélem világos* (Index fórum).

Ezzel szemben a női online beszédstílus két központi vonása a támogatás és az enyhítés. A támogatást mutatja a köszönő és megbecsülést kifejező formák gyakori használata, a közösségépítő hozzászólások megtétele. Enyhítést jeleznek a bizonytalanságot, habozást kifejező nyelvi elemek (hedges), a kérdésfeltevések, a saját magunkkal szembeni kétely kifejezése, az egyetértés, a bocsánatkérés (Herring uo.). Jellegzetes

X. ALKALMAZOTT SZÖVEGNYELVÉSZET, STILISZTIKA

NŐK	FÉRFIAK
kevésbé szakítják félbe a férfi beszélgetőpartnert páros beszélgetésben	jellemzően félbeszakítják a női beszélgetőpartnert páros beszélgetésben
aktívabb hallgatók, több támogató visszajelzést (minimálreakciót) nyújtanak a férfitartnernek (több hümmögés)	kevésbé aktív hallgatók, kevesebb támogató visszajelzés a női partnernek, inkább késleltetett minimálreakciók jellemzők (a hümmögést sürgetésnek tartják)
beszéddidejük rövidebb	beszéddidejük hosszabb
hozzászólásaik gyakorisága kisebb	hozzászólásaik gyakorisága nagyobb
a férfi–női páros beszélgetésben gyakran emelnek be új témákat, de kevesebb téma marad fenn (csekélyebb reakciót váltanak ki)	a férfi–női páros beszélgetésben ritkábban emelnek be új témákat, de több téma marad fenn
előnyben részesítik a progresszív témafejlődést; altémákkal bontják ki a téma egyes aspektusait	a hirtelen témaváltást preferálják
a korábbi megnyilatkozásokhoz, a férfitartner szavaihoz gyakrabban kapcsolódnak mint fordítva	ritkábban kapcsolódnak a korábbi megnyilatkozásokhoz
előnyben részesítik a kiscsoportos privát beszélgetéseket, amelyek személyes témákról szólnak	nyíltan beszélnek, harcolnak a szóért, győzelemorientált kommunikáció, a hangsúly a saját reprezentáción van
támogatják egymás beszélgetésbeli megnyilatkozásait, nem igyekeznek dominálni	dominálják a beszédtemát és a beszélgetés egyéb aspektusait is
gyakrabban használnak „tompított” kifejezéseket (több kérdés kijelentés helyett, a „szeretném” és „gondolom” kifejezések gyakori használata)	a státuszjelző nyelvi eszközök gyakoribb használata (pl: „mi, orvosok”)
kommunikációorientált beszédstílus, közös témakidolgozás, mások hozzászólásaira tekintettel vannak	saját témakidolgozás, a támogató nyelvi viselkedés háttérbe szorul
kooperatív a beszédstílusuk	nem kooperatív a beszédstílusuk
úgy vélik, a kérdések fenntartják a beszélgetést és jelzik a másik felé irányuló figyelmet	úgy vélik, a kérdéseknek információszerző funkciója van
úgy vélik, a verbális agresszió veszélyezteti a beszélgetést	a verbális agresszióval hajtják előre a beszélgetést
úgy vélik, a problémák megvitatandók	a problémák elmondása megoldási javaslatok kérésével azonos
gyakran hagyatkoznak a mögöttes üzenetekre, hajlamosabbak a közvetett kommunikációra	a közvetlen kommunikációt részesítik előnyben

1. táblázat: A női és férfi beszédstílus jellemző jegyei
(Trömel–Plötz 1984c, Gräbel 1991, Maltz–Borker 1991 és Schmidt 1988 alapján, idézi őket Samel 1995: 163–202, valamint Tannen 2001: 140–158 alapján)

női hozzászólás, melyben a hozzászóló egy várható konfliktusnak megy elébe: *Teged is nagy szeretettel fognak latni, amennyiben betartod azokat az iratlan szabályokat, amit amugy is betartunk a napi élet minden pillanataban. Pl ne legyünk rasszisták... Gyere kovenk, szeretettel varunk! Neked is kellemes, bekes, husveti unnepeket kivanok :-)) Sok sok szeretettel udvozollek: ancsa* (Nők Lapja Café fórum). Savicki–Lingenfelter–Kelley aszinkron vitafórumokat¹ vizsgálva az alábbi férfi és női sajátosságokat tárgyalta (Savicki–Lingenfelter–Kelley 1996):

NŐK	FÉRFIAK
önfeltáró megnyilatkozásokat tesznek, személyes véleményt fogalmaznak meg	tényeket állítanak személyes érintettség nélkül
nem vetélkednek	kihívják a csoporttagokat, vetélkednek velük
nem kérnek a partnertől explicit tevékenységeket	explicit tevékenységeket kérnek a beszédpartnertől
kevesebbet érvelnek, kerülük a feszültségkeltést	érvelő jellegű hozzászólásokat tesznek
nem káromkodnak	káromkodnak, durva/gyalázó nyelvet használnak
nem jelzik a státusukat	jelzik a státusukat
bocsánatkérés, kérdésfeltevés gyakori	bocsánatkérés, kérdésfeltevés ritka
a <i>mi</i> névmás használata jellemző	az <i>én</i> névmás használata jellemző
közvetlenül másoknak válaszol a csoportban	nem közvetlenül másoknak, hanem általánosabban válaszol valamely tag felvetette kérdésre, témára

2. táblázat: Az online kommunikációra jellemző női és férfi beszédstílusjegyek

Látható, hogy a beszédstílus nemek szerinti eltérése jelen van az internetes kommunikációban is. A nemekhez köthető beszédstílus sajátosságai az online kommunikáló csoport nemi összetételének arányaitól függően jelentkeznek erőteljesebben. A csak női vagy csak férfi hozzászólókat tartalmazó csoportokban ezek a vonások felerősödve figyelhetők meg; vegyes csoportokban a helyzet a nemek arányától függően változik (I. Savicki–Lingenfelter–Kelley 1996, Herring 1994).

Magyar korpuszon végzett vizsgálatomban aszinkrón, nem szakmai jellegű (vita)fórumok nyelvi anyagát tanulmányozva arra kerestem a választ, hogy a nem szerint eltérő beszédstílusok használata a magyar aszinkrón vitafórumokra is jellemző-e, s milyen mértékben. Tíz különböző témájú beszélgetés ötven hozzászólását² vizsgáltam meg a ProjectH-féle tartalom-elemzési módszerrel (ProjectH Codebook 1993), pontosabban annak általam kissé módosított változatával³.

Az egyes kategóriák előfordulásához hozzárendelhető az azt dominánsan használó nem, vagyis:

ELSŐ SZEMÉLY	NŐK		FLAME 2	FÉRFIAK
VÉLEMÉNY	NŐK		FLAME 3	NŐK
TÉNY	FÉRFIAK	STÁTUS	FÉRFIAK	
BOCSÁNATKÉRÉS	NŐK		EMOTIKON	NŐK
KÉRDÉS	NŐK		ÉRZELEMJELEK	NŐK (pozitív)
CSELEKVÉS	FÉRFIAK	VONATKOZÁS 1	NŐK	
METAKOMMUNIKÁCIÓ	FÉRFIAK	VONATKOZÁS 3	NŐK	
KIHÍVÁS	FÉRFIAK	VONATKOZÁS 4	NŐK	
SZÖVETKEZÉS 1	NŐK (egyetértés),	FÉRFIAK (egyet nem értés)	ALÁÍRÁS	NŐK
SZÖVETKEZÉS 2	NŐK	ÜDVÖZLÉS	NŐK	
SZÖVETKEZÉS 3	NŐK	JÓKÍVÁNSÁGOK	NŐK	

A hipotézisem az volt, hogy a kb. 135 000 karakternyi terjedelmű korpuszban már kirajzolódnak azok a fentebb leírt nagyobb tendenciák, amelyek a férfi és női online (és offline) beszédstílus különbségeit mutatják: a hozzászólások mennyiségi eltérése a férfiak javára, a férfiak nagyobb arányú részvétele a beszélgetésekben, a gyakoribb hozzászólások; a kérdések, emotikonok stb. nagyobb arányú használata a nők részéről. Főként azt vizsgáltam, hogy a kiválasztott topikokban milyen mennyiségben tűnnek fel a fenti jellemzők. A vizsgált topikok között 2–2 csak női, ill. csak férfi hozzászólókat tartalmazó is szerepel, a feltételezésem az volt, hogy ezek esetében az egyes beszédstílusjegyek markánsabban jelennek meg, míg a kevert csoportokban kevésbé.

KATEGÓRIA	MEGHATÁROZÁS	PÉLDA
ELSŐSZEMÉLY	Szöbeli önfeltárulkozás, a hozzászólás szerzőjének állítása saját magáról. ⁴ Szerepel ilyen vagy sem a hozzászólásban? Ha igen, hány?	„Szeretem az operát”; „Fekete a hajam”, de nincs: „Az anyám haja fekete”.
VÉLEMÉNY	A hozzászólás szerzőjének személyes véleménye valaki/valami másról; az első személyt közvetlenül vagy közvetetten jeleznie kell. Szerepel ilyen vagy sem a hozzászólásban? Ha igen, hány?	„Azt hiszem, a csokifagyi a legjobb ízű” „Nekem erről az a véleményem, hogy ugratnak”
TÉNY	Tényállítást, nem számít, hogy igaz-e vagy sem; a hozzászólás küldője nem utal egyes szám első személyre. Szerepel ilyen vagy sem a hozzászólásban? Ha igen, hány?	„A világ valójában lapos” „A kormány lejmolókkal van tele”
BOCSÁNATKÉRÉS	A bocsánatkérés bármilyen formája (implikált vagy direkt), amely az elmondottakra vonatkozik. Szerepel ilyen, s hány a hozzászólásban?	„Sajnálom, amit mondtam” „Visszaszívom, amit mondtam”
KÉRDÉS	Szerepel-e kérdés a hozzászólásban vagy sem? Ha igen, hány?	„Hogyan használhatom ezt a szoftvert?”
CSELEKVÉS	Bármiféle cselekvésre való felszólítás a hozzászólás létrehozója részéről. Szerepel ilyen vagy sem a hozzászólásban? Ha igen, hány?	„Írj az országgyűlési képviselődnék” „Menj és nézd meg ez a filmet!”
METAKOMMUNIKÁCIÓ	A hozzászólás a fórumozásra vonatkozó metakommunikációt tartalmaz. Szerepel ilyen vagy sem a hozzászólásban? Ha igen, hány?	„Kérlek, ne használj a CAPS LOCKot a hozzászólásaiban, mert kiabálásnak hangzik”
KIHÍVÁS	Szerepel vagy sem kihívás a hozzászólásban? Ha igen, hány?	„Felszólítalak, igazold az állításodat!”
SZÖVETKEZÉS ¹	Egyetértés (+) vagy egyet nem értés (–) egy másik személyi állításával, véleményével, ami korábban elhangzott. Szerepel ilyen vagy sem?	„Tényleg egyetérték Ralph-fal” „Szerintem Ralph és Inge ötlete szívás”
SZÖVETKEZÉS ²	Többes szám első személyű személyes névmás használata (mi, minket, nekünk stb.), amely a listán lévő többi személyre vonatkozik (a nem például a hozzászóló családjára). Szerepel ilyen vagy sem a hozzászólásban? Ha igen, hány?	„Képesek vagyunk ezekre az ötletekre is tekintettel lenni” „Örülünk neki!”

SZÖVETKEZÉS ³	Szerepel-e a hozzászólásban közvetlen vagy közvetett megszólítás (pl. Sally, ...)? Ha igen, hány?	„Jaj ancsa, szerintem ne is strapald magad”
FLAME ²	Szerepel-e közönséges vagy sértető/gyalázkodó nyelvezet a hozzászólásban a csoporton belüli vagy kívüli tartalomra vagy személyre vonatkozóan? Ha igen, hány?	„Hát csak azt mondhatom, jókora seggfej vagy”
FLAME ³	Kisértelt a feszültség vagy a veszekedés enyhítésére vagy megszüntetésére egy vitán belül. Szerepel ilyen vagy sem a hozzászólásban? Ha igen, hány?	„Úgy vélem, a dolgok lassan elfajulnak itt. Hűtsük le magunkat és beszéljünk az eredeti témáról!”
STÁTUS	A hozzászólásban elhangzott-e vagy a beszédpartner azonosította-e a hozzászóló személyes státusát (alíráásban vagy a szövegben szereplő státuszjelzés)? Ha igen, hány?	„Te hatalmas nagy Doktor Valaki.” „Dr Fay Sudweeks”
EMOTIKON	A szöveget tartalmaz-e érzelmeket kifejező ikont, például :-), :(, 8-). Ha igen, hányat?	„[irigyellek, hogy ilyen fiatalon ennyi mindent elérsz :)”
ÉRZELEMJELEK	Tartalmaz-e a hozzászólás olyan központozást, amely érzelmekifejező szerepű, pl., !!!!!, !#@, folyamatos nagybetűzés? Ha igen, hányat?	„Ez jó hír...!!!”
VONATKOZÁS ¹	Tartalmaz-e a hozzászólás indirekt vagy direkt vonatkozást a megelőző hozzászólás(ok)ra (szó szerinti, tárgyra, szerzőre vonatkozó)? A vonatkozás lehet szó szerinti és/vagy parafrázis. Ha igen, hányat?	„[»Nekem ez egyrészt mozgáskultúrát adott, másrészt nyugalmat.«] A kung-fu nekem is rengeteget adott lelkileg.”
VONATKOZÁS ³	Tartalmaz-e a hozzászólás direkt vagy indirekt vonatkozást az előző hozzászólás(ok) jellegére (hogy az válaszó, segítő, érvelő, gyors, ostoba, hosszú stb.)? Ha igen, hányat?	„Tök jó, hogy ezt Te is így gondold, mármint hogy attól, hogy...”
VONATKOZÁS ⁴	Bevezet-e a hozzászólás új témát?	„A következő témaamit szeretnék feldobni...”
ALÍRÁS	Megjelenik-e a saját vagy a nicknév mint alírást (egyéb elemekkel kibővíve akár)?	„[sok sok szeretettel udvozollek:] ancsa”
ÜDVÖZLÉS	Szerepel-e üdvözlőformula (nyitó és/vagy záró) a hozzászólásban?	„Szia Baxo”; „Puszi mindenkinek”
JÓKIVÁNSÁGOK	Szerepelnek-e jókívánságok, gratulációk a hozzászólásban (örömhöz, sikerhez, ünnephez kapcsolódók)?	„Jó pihenést”; „Nagyon boldog, békés Húsvétot kívánok mindenkinek!”

3. táblázat: A tartalomelemzés alapkategóriái meghatározásokkal és példákkal

Jelen vizsgálatban nem az anonimitáson, hanem a nemeknek megfelelő beszédstílus CMC-beli realizációján volt a hangsúly, ezért a hozzászólók nemét azonosítanom kellett. Az NLC-n, vagyis a Nők Lapja Café oldalain (<http://www.nlc.hu>) ez könnyen ment. Itt, bár a kommunikáció anonim, a hozzászóló nickje mellett mindig megjelenik egy szimbólum, amely utal a nemre, családi állapotra stb. (Az adott szimbólumot a fórumos regisztrációkor kötelező kiválasztani.) A másik forrásul szolgáló fórumgyűjtemény, az Index fórum (<http://forum.index.hu>) vizsgált topikjaiban is többnyire jól azonosíthatók voltak a nemek (ahol nem, ott a hozzászólást nem értékeltem).

A hozzászólók számát nézve (4. táblázat) eltérés figyelhető meg a férfiak javára (54,3%); a különbség az aktívan hozzászólók esetében is jellemző (55,2%). A teljes körpuszban a férfi hozzászólások hosszabbak (60,7%) nőieknél; ez megfelel az offline tendenciáknak. Vegyes csoportokban a nemek arányától függően változott az eredmény, a tisztán női és férfi csoportokat nézve is a férfiak javára billen a mérleg nyelve, ami a hozzászólások mennyiségét illeti (itt a nagyon hosszú 8. topik torzíthatta az eredményeket). Az aktív hozzászólóknál a kisebb a különbség: a férfiaknál 52,9%, a nőknél 47,1%.

TO-PIK	hozzászólók száma össz.	összes nő száma	összes férfi száma	aktív nők száma	aktív férfiak száma	teljes hossz (n)	női hozzászólások hossza	férfi hozzászólások hossza	hossz (n)/ nő	hossz (n)/ férfi	hossz (n)/aktív nő	hossz (n)/aktív férfi
1.	5	5	0	5	0	9434	9434	0	1887	0	1887	0
2.	15	12	3	3	2	9145	7174	1971	598	657	2391	986
3.	22	1	21	1	8	17641	1094	16547	1094	840	1094	2205
4.	14	14	0	5	0	15432	15432	0	1102	0	3086	0
5.	16	9	7	6	3	9321	4629	4692	514	670	771	1564
6.	4	1	3	1	2	9149	1797	7352	1797	2451	1797	3676
7.	22	0	22	0	6	8799	0	8799	0	400	0	1467
8.	11	0	11	0	10	35976	0	35976	0	3271	0	3598
9.	18	11	7	4	4	11540	7388	4152	672	593	1847	1038
10.	13	11	2	5	2	8870	6250	2620	568	1310	1250	1310
össz.	140	64	76	30	37	135307	53198	82109	8232	10192	14123	15844
%-ok	100%	45,7%	54,3%	44,8%	55,2%	100%	39,3%	60,7%	44,7%	55,3%	47,1%	52,9%
átlag	14	6,4	7,6	3	3,7	13531	5320	8211	823	1019	1412	1584

4. táblázat: A hozzászólások és hozzászólók mennyiségi adatai

Ami a tartalomelemzést illeti (5. táblázat): nagyobb vita csak egyetlen esetben bonthatott ki (a 7. topikban, férfiak között), a flame-ezés és a kihívás különbségeiről nem lehet érdemben beszélni. A tisztán női (1. és 4.), ill. férfi (7. és 8.) topikokat vizsgálva a következő kép rajzolódik ki: jelentős a különbség a szóbeli önfeltárlkozásban a nők javára (105, szemben 47-tel), ami igazolja az általános tendenciát; akárcsak a tényközlésekre vonatkozó eredmény (a férfiak javára 243, szemben 64-gyel). A vélemények esetében, ahol szintén a nők túlsúlyát várnánk, a férfiak „győztek” (101, szemben 57-tel). A kérdésekben a nők előzték meg a férfiakat (45–42) – itt is felhívom a figyelmet a 8. topik terjedelmességére, ami felborítja az arányokat.

TOPIK/KATEGÓRIA	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
ELSŐ SZEMÉLY	53	25	71	52	21	50	5	42	34	29
VÉLEMÉNY	22	17	59	35	81	28	28	73	39	31
TÉNY	15	30	82	49	12	19	36	207	63	44
BOCSÁNATKÉRÉS	0	0	0	0	0	1	1	2	1	0
KÉRDÉS	21	0	19	24	26	29	7	35	16	13
CSELEKVÉS	0	2	14	3	1	2	2	0	4	2
METAKOMM.	2	2	2	0	4	0	2	5	0	0
KIHÍVÁS	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
SZÖVETKEZÉS1	1	1	3	1	3	8	10	2	7	4
SZÖVETKEZÉS2	2	1	0	1	1	1	1	5	0	0
SZÖVETKEZÉS3	2	3	14	13	14	18	5	26	2	2
FLAME2	0	0	0	0	0	1	22	0	0	3
FLAME3	0	0	0	1	0	0	0	2	0	0
STÁTUS	0	0	6	0	0	1	0	0	0	0
EMOTIKON	27	37	14	39	44	25	2	8	40	19
ÉRZELEMJELEK	43	6	5	23	33	15	23	4	24	24
VONATKOZÁS1	30	41	24	29	50	43	43	42	48	47
VONATKOZÁS3	1	1	2	1	2	1	1	1	1	2
VONATKOZÁS4	4	2	10	17	4	4	7	8	6	6
ALÁÍRÁS	2	0	7	2	3	3	2	5	0	0
ÜDVÖZLÉS	7	4	13	14	2	7	5	12	9	1
JÓKÍVÁNSÁGOK	0	2	0	7	0	1	0	0	2	0

5. táblázat: A tartalomelemzés eredménye

Az összes topikot vizsgálva elmondható, hogy a kérdések jelentős részét nők teszik fel, s ugyanez igaz az emotikonokra is. A tisztán férfi topikokban 10, míg a nőiekben 66 fordult elő. Ugyanez a helyzet az érzelemjeleknél is. Az aláírások és üdvözlések között nincs számottevő különbség: topikonként rendszerint egy-két hozzászólóra jellemző ezek aktív használata (ugyanazok köszönnek, ill. írják alá hozzászólásaikat). Hasonló a helyzet a jókívánságoknál, ahol a nők „nyertek”, de erősen személy-, téma- és időszakfüggő is ezek megjelenése (húsvétkor sok a jókívánság, igaz, csak a nők részéről). A szövetkezésekről elmondható, hogy a SZÖVETKEZÉS1-et (egyetértés / egyet nem értés) és a SZÖVETKEZÉS3-at (közvetlen megszólítás) illetően nem várt eredményt kapunk: a férfiak nagyobb arányban használták őket, s ez ellentmond az elvárásoknak. A többi kategóriában (STÁTUS, METAKOMMUNIKÁCIÓ stb.) elenyészők a különbségek

Összefoglalóan elmondható, hogy megerősítést nyertek a nemek elkülönülő beszédstílusára vonatkozó nézetek. A jövőben – nagyobb korpuszon alapuló vizsgálatok segítségével – árnyaltabb képet kaphatunk a magyarországi fórumozó nők és férfiak nyelvhasználati szokásairól.

Jegyzetek

¹ Kissé félrevezető a vitafórum név, elterjedtsége miatt használom. A nem szakmai jellegű fórumokon beszélgetők nem okvetlenül vita céljából társalognak egymással, mégsem tudunk egyértelműen különbséget tenni a kimondottan vita jellegű és a beszélgetés jellegű fórumtémák között. Hiszen bármilyen témát illetően spontán vita alakulhat ki, ez az

- aktuális hozzászólóktól függ. Más a helyzet a szakmai vitafórumokon (pl. LINGUIST List), ahol a racionális vita rendszerint alapvető eszköze egy téma tisztázásának.
- ² Egy hozzászólás egy vagy több megnyilatkozást is tartalmazhatott. Az értékelés megnyilatkozásokonként történt.
- ³ A változtatás: nemcsak azt néztem, hogy az egyes kategóriák megjelennek-e az adott hozzászólásban, hanem hogy hányszor, tehát minden egyes előfordulást számoltam (mennyiségi vizsgálat). Két saját kategóriát is elhelyeztem (üdvözlés, jókívánságok), mivel azt feltételeztem, hogy ezek mennyisége eltérést mutathat nemek szerint.
- ⁴ Igyekeztem tekintettel lenni a nyelvi különbségekből fakadó eltérésekre (pl. a magyarra jellemző implicit névmás-használatra), mivel a ProjectH Codebook angol nyelvű vitafórumok vizsgálatához készült. Mindig a hozzászólások pragmatikai jelentését vettem figyelembe, pl. a *Mesélj, te hányadéves vagy és hogy érzed magad a suliban!* kérdés.

Irodalom

- Herring, S. C. 1994. *Gender Differences in Computer-Mediated Communication: Bringing Familiar Baggage to the New Frontier*. <http://www.cpsr.org/cpsr/gender/herring.txt>
- Herring, S. C. 2003. Gender and Power in Online Communication. In: J. Holmes–M. Meyerhoff (eds.): *The Handbook of Language and Gender*. Oxford: Blackwell. 202–228.
- ProjectH Codebook 1993. ProjectH Research Group: Rafaeli S., Sudweeks F. (coordinators). *ProjectH Codebook*. <http://www.arch.usyd.edu.au/~fay/projecth/codebook.html>
- Savicki, V., Lingenfelter, D., Kelley, M. 1996. Gender Language Style and Group Composition in Internet Discussion Groups. *Journal of Computer-Mediated Communication*. <http://www.ascusc.org/jcmc/vol2/issue3/savicki.html>
- Samel, I. 1995. *Einführung in die feministische Sprachwissenschaft*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Tannen, D. 2001. *Miért érijük félre egymást?* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Népmesék az anyanyelvi kultúra- és kompetenciafejlesztés szolgálatában

Duzmathné Tancz Tünde

Bevezetés

A népmesék kikopnak a mindennapjainkból. Méltánytalanul háttérbe szorulnak, degradálódnak a pedagógiai gyakorlatban is. Az iskolai tananyagban egyre kevesebb hely jut a meséknek. A tankönyveket ismeretterjesztő szövegek uralkodnak. Az iskolai meserепertoár erős aránytalanságokat mutat: a magyar népmesék csökkenő száma mellett a szomszéd népek meséiből csak elvétve, a cigányság (legnépesebb kisebbségünk!) meséiből pedig csak kivételként találunk egyet-egyet. A pedagógiai praxis felejtene látszik a mesék anyanyelvi és személyiségformáló funkcióit. A velük való foglalkozás sablonos és leszűkített. Szinte csak irodalmi és műfaji jellegükről esik szó, elfeledve, hogy a lét-ről való teljes tudás és gondolkodás nyelvi esszenciái.

1. A mese mint szociális reprezentáció

A mesei narratívákat (más narratívákhoz hasonlóan) a társadalomtörténeti szociokulturális közegben sokféle módon tervelik el, hozzák létre, tárolják és dolgozzák fel mentálisan. A mesék nyilvános és mentális funkciókkal bíró szociális reprezentációk, olyan világteremtésmódok, melyek az interakció fejlődésével állandó változáson mennek keresztül. Megértésük és funkciójuk tehát szorosan összefügg az adott társadalom és kultúra szerkezetével, szegmentációjával, pozícionáltságával.

Társas alkotásokként nem hermetikusan elzárt közegben gyökereznek, hanem különböző kontextusokba (társadalmi, történeti, nyelvi) ágyazódnak. A kontextus nyilvánvalóan többet jelent a nyelv pusztá környezeténél. "Azokat a valóságos vagy képzeletbeli feltételeket is ideértjük, amelyekben valami létezik, vagy előfordul, röviden az összefüggés bizonyos formáit" (Moscovici 2002: 302). A mesei narratívák keletkezésük szituációjában különböző diskurzusokra (elméleti, irodalmi, politikai és vallási stb.) reagálnak és reflektálnak. Nem csupán az élet termékei, hanem az életről megfogalmazott konstrukciók. Előfeltevések (hiedelmek) hálózatába, a társadalom 'sűrű narrációjába' (László 1999) simulnak. Konstruálásuknak ideológiai, filozófiai (életfilozófiai) mozgatórugói vannak. A mesék az alkotó (mesemondó, szerző) és a befogadó személy szociokulturális dialógusában léteznek.

2. Mnemonikus gyakorlat és szövegkonstrukció

A történetek létmódja szorosan összefügg az idővel és az emlékezéssel. A mesék emlékezet előállításának intézményeiként, elválaszthatatlan részei a múltnak. Áthatják őket a múlt tapasztalatai és ideái, ugyanakkor mindig adott időben, adott helyen, adott cél érdekében kommunikálódnak.

A mesei folknarratívák külső és belső szöveglétrehozó folyamatok (átadás, megőrzés, megváltoztatás) által formálódnak. Megalkotásukban akaratlagos (tudatos) és

akaratlan (tudat alatti, tudat előtti, félig tudatos vagy öntudatlan) folyamatok egyaránt közrejátszanak. Konstruálásukban többféle emlékezeti folyamat játszik közre: 1. az emberi memória működése; 2. a szövegek létrehozását irányító a) belső (logikai) és b) külső (nyelvi) szabályok; 3. az elbeszélés (narráció) általános törvényszerűségei; 4. a kulturális kontextus problémái (Pléh 1986).

A modern kritika szerint a legérdekesebb kérdések nem arra irányulnak, hogy a szöveg mit mond el, hanem arra, amit elfelejt, vagy eltitkol. Nem arra, amit mond, hanem amit adottnak vesz. Az emberi memória az adaptációs folyamatok során olyan információkat őriz meg, amelyekre nagy valószínűséggel szüksége van abban az adott környezetben, amelyben működik. A nyelv annak megfelelően hagyományozza a mesei történeteket és elemeket, hogy azok szervesen illeszkednek-e egy közösség életébe, cselekedeteibe, kultúrájába. A tőle idegeneket kirotálja vagy saját képére 'gyúrja'. A megőrzési folyamatok ugyanakkor botlásokkal tarkítottak, a memória nem működik hibátlanul. Az emlékezés 'tökéletlensége' a mesei narratívákban is nyomon követhető a redukciós és amplifikációs folyamatokban.

3. Narratív mintázatok

A társadalom a különböző történelmi szituációkban meglehetősen jól körülírható narratívumok konstruálását várja el tagjaitól. A mesék létrehozásakor az alkotók (mese-mondók) narratív sémák (konvenciók) segítségét veszik igénybe. Azokat a konvenciókat, melyekkel a beszéd szekvenciái összefüggő szövegbe ágyazhatók. A befogadókat (hallgatókat, olvasókat) ugyanezek a kulturális sémák segítik, hiszen az elvárásokon a szerző és a befogadó egyaránt osztozik.

Mikor a befogadó mesei történettel találkozok, azonnal felismeri (ld. kezdő formulák), ezzel egyidejűleg elvárja, hogy a narratíva kövesse a mesei műfaj sajátosságait: a jellemző epizódstruktúrát, az időbeli-okozati sorrendet, a stílári fordulokat stb. A történetek befogadása tehát szupraindividuális értelmezési keretekre épül.

"A narratívum a világot vagy kanonikusnak, vagy valamilyen implikált kánontól eltérőnek láttatja" (László 1999: 66). Minden történet olyan, mint más történet (általános Gestalt), mint néhány másik történet (műfaj), mint másokhoz nem hasonlítható történet (egyedi). Az elbeszélések prototipikus narratív mintázatokba, struktúrákba rendeződnek. A mesei történetek ismétlődő mintázataik, struktúráik alapján szintén csoportokba sorolhatók pl. tündérmesék, állatmesék, novellamesék, tréfás mesék, legenda mesék, rátótídiák, formulamesék, csalimesék, hazugságmesék, trufák stb.

A meseszövegekben - a történetnyelvtanok implicit szabályai mellett - a cselekvéslogikára épülő emlékezeti rendszereknek, az eseménysémáknak és az élményjellegű folyamatoknak is fontos szerep jut. (Összefoglalóan minderről lásd László 1986.) Megőrzésük és megértésük (a kognitív sémák mellett) ún. 'forgatókönyvek' alapján történik. A 'forgatókönyvek' primitív narratívumnak tekinthetők. A népmesékben mindig érvényesül egyfajta forgatókönyvszerű tudás, bár ezt általában nem kifejtett formában, hanem implicit módon írják elő. Az elbeszélés hagyományos motívumok, toposzok ismeretében, a kulturális környezet nyújtotta referenciakeret felhasználásával történik.

4. Szocializáció és identitáskonstrukció

A mesék szoros kapcsolatban állnak a szocializáció és az identitás kérdéskörével. A különféle nyelvi struktúráknak - melyek különböző típusú gondolkodásmódokat és értékrendeket hoznak létre - a valóság leírásában és megértésében kiemelkedő szerepük van. A mesék fontos funkciója a társadalmi valóság megjelenítése az adott kultúra, a csoport és az egyén számára. A folklór, ezen belül a mesei hagyománykincs tág fogalomként való értelmezése ezért olyan 'szokás-világot' jelent, mely nem más, mint a mindennapok evidenciája. A mesei történet ugyanakkor nem azonosítható a valósággal, hanem ennek lényegi kifejezője. A szó erejével operál: leegyszerűsíti a valóságot. Ezen a hétköznapi szinten tehát modell, mely konstruált mintát szolgáltat az élet eseményeihez.

A modern identitás- és én-elméletek az emberi gondolkodás két alaptípusát különböztetik meg: a deduktív (tudományos) és a narratív (elbeszélő) módot (Bruner 2001). Nagy hangsúlyt helyeznek az elbeszélő elvre, a narratív szemléletmódra. A közösségek (nemzetek, etnikai és szociokulturális csoportok), valamint az egyének narratíváikon keresztül alkotják meg önazonosságukat. A történetek tehát egyaránt óvják a közösség és az egyén integritását. Nem mindegy tehát, hogyan és milyen mértékben részesülünk etnikai, társadalmi, ill. szociokulturális csoportunk meséiből!

Az egyén közösséghez tartozásában meghatározó bizonyos alapvető elbeszélésekhez való igazodás. A mesei narratívák az 'aktív múlt' argumentumaiként nem csupán a múltbeli élményeket tükrözik (pontosan vagy pontatlanul), de tájékoztató funkciót is betöltenek. Egyszerre tükrök és lámpák, fölmutatott követendő példák és tanesetek (Asmann 1999). Kulturális transzferekként társadalmi folyamatok 'konstitutív dimenziói', emlékezetben tárolt lappangó (látens) struktúrák, melyek normák, értékek, viselkedésformák együttesét közvetítik és hagyományozzák. Minősítő-értékelő (attributív), meghatározó-besoroló (definitív) kategóriákkal és a hozzájuk kapcsolódó értékelésekkel, érzelmi-indulati jellemzőkkel, viselkedési késztetésekkel operálnak. Költői megformáltságukkal akár 'mnemotechnikai' célokat is szolgálhatnak egy 'konzervált kommunikáció' (Halbwachs 1980) keretében. A szociális jelentések olyan hálózatát biztosítják, amely anyagot és textúrát szolgáltat az önazonosság megalkotásához (Jovchelovich 1996).

A mesék nem egyszerű sztorik, hanem szigorú grammatikával és szerkezettel rendelkező alkotások, melyek második anyanyelvként (érzelmi jelrendszerekkel) segítik a belenevelődést a közösség kultúrájába, normarendszerébe. Az új generációk számára az újratanulás, a ráismerés élményét nyújtják.

5. Népmesék a multikulturális nevelésben

A multikulturalizmus (az etnikai pluralizmus) egyre szélesebb rétegeket érint szerte a világon és Európában. A társadalom, az iskolai közösség és az egyén szintjén egyaránt érezteti hatását. A globalizációs és a migrációs folyamatok, a nemzetiségek azonosság-keresése a neveléstudományoktól (is!) új lépéseket kívánnak.

Az iskolai élet, a pedagógiai praxis ugyanakkor több ponton eltér a pedagógia által deklaráltaktól. A multikulturálisként meghirdetett programok többsége ma még nem több mint a kisebbségi kulturális szokások, vallási és nyelvi különbségek stb. ismertetése. (S már az is jó, ha ennyi megvalósul!) A kutatók egy része a pedagógiai hatást és a tanulók iskolai teljesítményét tanulmányozva etnocentrikus pedagógiáról ír; olyan ide-

alizált, monolit magatartást, tulajdonságokat tartalmazó együttesről, amelyben a sikert az átvétel, vagyis az asszimiláció mértéke garantálja.

Köztudott, hogy az iskolai eredményességet a tanulók családban és a különböző közösségekben tanult kommunikációja, illetve az ahhoz hasonló vagy vele érintkező iskolai interakciók aránya határozza meg. A kommunikációs kompetenciák szorosan összefüggenek a nyelvi kódokkal, a nyelvhasználat és a szociolektusok kérdéskörével (Trudgill 1995).

Az utóbbi években Magyarországon a nyelvi hátránnyal kapcsolatos vizsgálatok és elemzések három kérdéskörben tematizálódtak:

1. A magyarországi kisebbség, elsősorban a cigányság nyelvi hátránya, a cigány gyerekek iskolai teljesítménye
2. A hazánkban tanuló külföldiek nyelvi problémái, interferenciái
3. Az iskolai teljesítmények oktatásméleti és szociokulturális megközelítései

Az iskola, mint társadalmi alrendszer a szervezett tudásátadás intézménye. Képviselői maguk is egy meghatározott társadalmi réteg tagjai, akik a tudáson kívül viselkedési normákat és értékeket közvetítenek. Ez a 'rejtett tanterv' pedig legalább olyan mértékben nevelő hatású, mint a tananyag. Az oktatási intézmények kommunikációs szituációi és szabályai a többség dominanciáját és az asszimilációs kényszert erősítik. Az iskola olvasztótégelye nehezen tűri a másságot, alapvetően etnikumközpontú, és az egynyelvűség habitusát erősíti.

A tanulás feltételei csak akkor lesznek ideálisak, ha az osztály légköre a gyermekek kultúrájával és tanulási stílusával válik konzisztenssé, vagyis ha a tanárok megpróbálnak a diákok kultúrájához és családi háttéréhez alkalmazkodó tanítási stílust találni. Banks szerint az iskolát úgy kell átalakítani, hogy mindenki egyenlő eséllyel tanuljon, és az esélyegyenlőséget meg is tapasztalja (Banks 2001). Változtatni kell az oktatás feltételein: át kell gondolni az iskola kultúráját, a tantervet, a tanítási módszereket és a taneszközöket! Ebben döntő szerepe a tanárnak van, hiszen minden megnyilvánulása (a viselkedéskultúrától, a tanítási és értékelési módszereken át, a tankönyvválasztásig) hozzájárul az iskolai ethosz alakításához. Az iskolai alulteljesítést nem lehet úgy értelmezni és úgy korrigálni, mint az ún. kulturális vagy szociokulturális hátrányok speciális esetét, a hangsúlyt a nem kellően adaptív nevelési eljárásokra és iskolai funkciókra kell helyezni.

A multikulturális nevelés a pedagógiai kultúra része; didaktikai kategória, mely érzékeny mutatója annak, hogy a nevelő képes-e adott esetben a tanulócsoport kulturális sokféleségét erőforrásként használni az oktatásban. A tanár szerepe a jó mesemondó (storyteller), aki az új helyzetekben bekövetkező változásokhoz mindig a legjobban illő leírásmódot alkotja meg. Figyelembe veszi az aktuális nevelési szituációt: a tanulócsoport összetételét, sajátosságait és megoldásra váró problémáit.

A népmesék a multikulturális nevelés lehetséges szegmensei: segítik a sokféle valóssággal való kapcsolattartást, a kulturális dialógus megteremtését, az etnokonfliktusok oldását. Nyelvi kódrendszereik kommunikációs mintákat, viselkedési modelleket őriznek és közvetítenek, melyek (az utánpótlás és kreativitás révén) beépülnek a viselkedésbe, beszédbe, a különféle kommunikációs helyzetekbe és a legkülönbébb tevékenységekbe. Gyarapítják a szókincset, fejlesztik a kifejezőkészséget, megalapozzák az esztétikai érzékenységet, és az olvasóvá válást. Feltartóztathatják a nyelvi erőziót, a nyelvi igénytelenséget, a nyelvhasználati szegénységet, csökkentik a nyelvi hátrányt.

Összegzés

A mesék holisztikus eszközként segítik a pedagógiai munkát. Olyan tudást (világképet, világlátást, ethoszt) közvetítenek, melyek nemcsak az élet minőségét, de a kultúrába való belenevelődést, az identitást és a szocializációt is erősen meghatározzák. Egyesítik a megismerés, a művelődés-tanulás pragmatikus és pragmán túli (transzcendens, mitologikus, spirituális, mentális stb.) tartalmait, valamint az ezeket átadó és befogadó elsajátítási módszereket és funkciókat.

Jól tudjuk, az emberi emlékezet mechanizmusai rendkívüli változásokon mentek keresztül a századok, s főként az utóbbi évtizedek során. A mesei narratívák ma már egy új kulturális 'konnektív struktúra' részei. Írásba foglalásukkal a hangsúly átkerült a 'rituális koherenciáról' a 'textuális koherenciára', kötőerejük már nem az utánzás és az ismétlés, hanem az értelmezés és az emlékezés (Assmann 1999). Egyre többet veszítenek reprezentatív képességükből arra vonatkozóan, hogy identitásformáló, szocializáló (pedagógiai) tekintéllyel közvetítsék a kulturális paradigmákat, értékeket. Emlékezeti 'zárványként' nem kapcsolódnak szorosan és egyértelműen a jelenhez, de - és éppen ezért! - emlékezetük megalapozó, mi több diagnosztikus és terápiás jelentőségű (Terdiman 1993).

A mesékkel való foglalkozás elmulasztása nem pusztán műélmény- és ismerethiányt, hanem nyelvi szegényedést és lélektani járatlanságot is előidéz. A következmény pedig sokkal összetettebb és traumatikusabb annál, mint ahogy az első pillanatban látszik!

Irodalom

- Assmann, J. 1999. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Banks, J. A. (ed.) – Banks, C. A. M. (ass. ed.) 2001. *Handbook of research on multicultural education*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Bruner, J. 2001. A gondolkodás két formája In: László János–Thomka Beáta (szerk.) *Narratív pszichológia*. Narratívák. 5. Budapest: Kijárat Kiadó. 27-59.
- Halbwachs, M. 1980. *Collective Memory*. New York: Harper.
- Jovchelovich, S. 1996. In defense of representation. *Journal for the Theory of Social Behaviour* 26. 121-136.
- László J. 1999. *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*. Martonvásár: Scientia Humana/Kariosz.
- Moscovici, S. 2002. *Társadalom-lélektan*. Válogatott tanulmányok. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pléh Cs. 1986. *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Terdiman, R. 1993. *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca: Cornell University Press.
- Trudgill, P. 1995. Dialektusok és szociolektusok az új Európában. *Valóság*. 38.évf.11.szám.107-110.

Elektronikus kommunikáció és nyelvhasználat

Éva Erzsébet

Bevezetés

Az emberek életében meghatározó szerepe van a nyelvnek. A nyelv segítségével beszélünk, azaz teremtünk kapcsolatot, szerzünk és közvetítünk ismereteket. A nyelv segítségével fejezhetjük ki érzelmeinket, irányíthatjuk magunkra embertársaink figyelmét. A nyelv tehát az emberi kommunikáció legfontosabb eszköze. A nyelv tudása azonban nem elegendő a kölcsönös megértéshez. Amikor a nyelvet használjuk, a megfelelő szabályok alapján szövegeket alkotunk.

A kommunikáció során azonban nemcsak a nyelvi eszközök játszanak szerepet, hanem a beszélők egész magatartása is. A nyelv és a beszéd nem választható el a beszélő viselkedésétől. A nyelv az emberek közötti kapcsolatokban folyton változik. A nyelv változása és viszonylagos állandósága a sikeres kommunikáció feltétele.

Az emberi kommunikáció a különböző jelek, jelrendszerek segítségével történő információközlést jelent. Az emberiség eddigi történetében a szakirodalom az információszerzés öt nagy korszakát különbözteti meg: a beszéd, az írás, a könyvnyomtatás és a távközlés korszakát, továbbá napjainkban az elektronikus információ-feldolgozás forradalmát (Fülöp 1984). Dolgozatomban a szóban és írásban, valamint az elektronikus formában történő emberi kommunikációt vizsgálom.

1. A kommunikáció mint tevékenység működése

Napjainkban még mindig sokan a kommunikációt csupán a nyelvre értelmezik. A nyelv az információ létrehozásának és továbbításának eszköze. De a személyközi kommunikáció nem képzelhető el anélkül, hogy ne vennénk tekintetbe a nyelv szimbolikus vonatkozásait. A szimbólumok a jelentésüket az őket használó közösségtől kapják. A szimbólumok adnak alapot a társas valóság megteremtéséhez. A szimbólumok egyik fontos tulajdonsága éppen az, hogy a dolgok osztályaira utalhatnak, több jelentésük lehet, sőt előfordul, hogy ez a több jelentés az okozója a kommunikációs hibáknak.

A nyelvi kommunikáció alapja a hangos beszéd. Az egyik leelterjedtebb és legfontosabb, a hangos beszédetől eltérő nyelvi kommunikációs mód az írás. Az írás a hangos beszédetől abban különbözik, hogy másképpen érzékelhető formában – vizuálisan – valóítja meg a kommunikációt. Mivel az írásnál az üzeneteinket nem kíséri gesztus és mimika, sokkal részletesebben kell megfogalmazni mondanivalónkat. Az írásos közlés sokkal kidolgozottabb, pontosabban szerkesztett kell legyen, mint a hangos beszéd. Az emberi kommunikáció fejlesztése céljából fontos számba venni, ismerni annak funkcióit. A kommunikáció alapvető funkciói a következők: tájékoztatás, szocializáció, motiváció, vita, oktatás, kulturális fejlődés, szórakoztatás, integrálás, stb. Az is fontos funkciója a kommunikációnak, hogy mások befolyásolásának az eszköze lehet.

1.1. Az emberi kommunikáció alaptételei

- Nem lehet nem kommunikálni, hisz az ember minden megnyilvánulása üzenet, kommunikáció.
- A kommunikáció többszatsornás (verbális és nem verbális) és többszintű (tartalmi, ill. relációs szinteken zajlik).
- A kommunikáció során a visszacsatolás azt jelenti, hogy a kommunikáló felek szerepei felcserélődnek.
- A kommunikáció digitális és analógias kódokból áll.
- A kommunikáció, mint folyamat kéttípusú lehet: egyenrangú, ha a partnerek közötti viszony egyenlő, ill. egyenlőtlen, ha az egyik vagy másik fél nagyobb befolyásán van a hangsúly.

A nyelvi kommunikációt még további szempontokból is csoportosíthatjuk. A folyamat irányultsága szerint beszélhetünk egyirányú (tévénézés, könyvolvasás stb.) és kétirányú (beszélgetés, telefonálás stb.) kommunikációról. Attól függően pedig, hogy a kommunikációs partnerek milyen módon vannak jelen térben és időben, beszélhetünk közvetlen és közvetett kommunikációról.

1.2. A kommunikáció önérvényesítő stílusa

Az önérvényesítés a kommunikációban azt jelenti, hogy az egyén magabiztosan fejezi ki gondolatait és érzéseit, miközben mások jogait is tiszteletben tartja. (Az önérvényesítés képességét meg kell különböztetni a passzív magatartástól, valamint a támadó és az agresszív viselkedéstől.) Az önérvényesítő egyén tudatosan dönt, helyesen reagál a különböző kommunikációs helyzetekre, nem húzódik vissza, nem hagyja, hogy mások kihasználják; az emberekkel folytatott interakciókban tevékenyen vesz részt. Az önérvényesítő kommunikáció tehát a következőket jelenti:

- az egyén határozott kommunikációs stratégiával rendelkezik,
- beállítottsága pozitív, az egyenes és a becsületes kommunikációt képviseli,
- magabiztosan bánik a negatív érzelmekkel is (pl. szorongás, félelem, feszültség esetén),
- egyenlő jelentőséget tulajdonít saját maga és mások jogainak.

1.3. Hogyan sajátítható el a felelős önérvényesítő kommunikáció?

Az eredményes, felelős önérvényesítő kommunikáció nem velünk született tulajdonság, tanulni kell. Az oktatási dokumentumok (NAT 1995; Kerettanterv 2000) nagy jelentőséget tulajdonítanak az anyanyelvi kommunikáció oktatásának, de a különböző szaktudományok (pedagógia, pszichológia) is segíthetnek az elsajátításában, alkalmazásában.

Ismeretes, hogy a tanulás akkor hatékony, ha az egyén a kommunikációs tanulási folyamat értelmi (megértés, értelmezés), érzelmi (érzések, értékek, beállítottság) és pszichomotoros vetületét egyaránt megcélozza. A kommunikáció eredményes elsajátítása az említett három területen zajlik.

Az értelmi területhez a kommunikációs szakértelem tartozik. A kommunikációs szakértelem azt fejezi ki, hogy az egyén tudja, hogy egy adott helyzetben melyik viselkedés a megfelelő.

Az érzelmi területre a kedvező kommunikációs beállítottság a jellemző. Ez abban nyilvánul meg, hogy az egyénnek örömet jelent a megfelelő kommunikációs magatartás megvalósítása. Ilyenkor az egyén nagyra becsüli az eredményes kommunikációt, és beállítottsága alapján szeretne minél ügyesebbé válni a kapcsolattartás terén.

A pszichomotoros területhez a kommunikációs készség tartozik. Ez a készség teszi az egyént képessé arra, hogy bármilyen helyzetben megfelelő kommunikációs viselkedést tanúsítson. A kommunikáció egyik legfontosabb része mások mondandójának meghallgatása. Ha ezt elmulasztjuk, döntő fontosságú információkról maradunk le. Az odafigyelés sok esetben nem is olyan egyszerű. Erőfeszítésre és gyakorlásra van szükség ahhoz, hogy teljesen odafigyeljünk és megértsük beszélgető partnerünket.

1.4. Hogyan beszéljünk, hogy meghallgassanak minket?

Az emberek többsége azt gondolja, hogy gondolatait szóban könnyebb kifejezni, mint írásban. Ez azonban téves vélekedés. Beszédünk igen sokat elárul rólunk.

A tanulás során sokszor felvetődik a kérdés, hogy melyek azok a **technikai tényezők**, amelyek fontosak a verbális kommunikáció során. Az alapvető tényezők a következők: a helyes légzés és hangindítás, a beszédhangok tiszta képzése és kiejtése, a mondat- és szövegfonetikai eszközök megfelelő használata.

A technikai tényezőkön kívül fontos számba venni a szóbeli kommunikációs kapcsolatok összetevőit is. A **kommunikációs kapcsolat fő szakaszai** a következők: a kapcsolatfelvétel, a kapcsolattartás és a kapcsolat megszakítása. A kapcsolatfelvételhez tartozik a köszönés, a bemutatkozás (amit a mai fiatalság gyakran feleslegesnek hisz és mellőz), a megszólítás. A kommunikációs folyamatban a kapcsolat felvétele után a kapcsolattartás, a kommunikáció irányítása, minél hatékonyabb működtetése a feladatunk. A kapcsolattartás formái közül a legfontosabb a beszélgetés, a vita és az előadás. A kapcsolat lezárását a búcsúzás, az elkészítés jelenti.

Az emberi kommunikáció két szinten zajlik: tárgyi, azaz tartalmi szinten, valamint viszony-, azaz relációs szinten. A tárgyi szint a közlések szintje, az, amiről szó van. Minden tárgyi szintű kommunikációt kísér valamilyen viszonszintű kommunikáció, amely nem tudatos, nem irányított kommunikáció, összefüggésben áll a tartalmi kommunikációval, azt minősíti, tehát kommunikáció a kommunikációról, **metakommunikáció**. Kommunikáció nincs metakommunikáció nélkül. Míg a metakommunikáció főleg a nem verbális csatornán zajlik, a tárgyi kommunikáció a verbális csatornán keresztül. Azt a jelenséget, amikor a tudatos és a nem tudatos kommunikáció között megfelelés van, a szakirodalom **kongruenciának** nevezi. A kongruencia és a kommunikációs hatékonyság között szoros összefüggés van. A kongruensen, vagy hitelesen kommunikáló személy ugyanis bizalmat, hitelt teremt maga és mondandója iránt, könnyebben elfogadjuk, megértjük közléseit, s ezáltal mi is nyitottabbá válunk. A metakommunikáció nagyon fontos jellemzője, hogy olyan jelentéstartalmakat, érzelmeket, érzelmi viszonyulásokat képes közvetíteni, amelyek nem foglalhatók szavakba.

1.5. Az ember szerepe az interkulturális kommunikációban

Az ún. interkulturális kommunikáció fontos előfeltétele, hogy az érintkező felek képesek legyenek egy **közös érintkezési nyelv** használatára. Ugyanis, ha két azonos kultúrá-

ból származó ember beszél vagy levelez egymással – egyszóval kommunikál – érintkezésüket számtalan tényező befolyásolja. Gondolatközlésükre és kapcsolatteremtésükre hat életkoruk, társadalmi helyzetük, műveltségi szintjük, személyiségjegyeik, a kommunikáció körülményei, alá- és fölérendeltségük stb. Ha pedig a kommunikáció két különböző kultúrából származó ember között létesül, vagyis ha a kommunikációban a kultúrák találkoznak egymással, a helyzet még sokkal összetettebbé válik, mert ilyenkor a különböző kultúrák szembesülnek. Az ilyen körülmények között folyó kommunikációt nevezi a szakirodalom interkulturális kommunikációnak (Borgulya 1996).

Itt a kérdést a fenti fogalom két komponensének, a kommunikációnak és a kultúrának az elemzése felől közelíthetjük meg. Buda Béla nyomán a kultúra – a modern kommunikációelmélet nyelvén – a meghatározott területi és történelmi közösségben élő vagy élt emberek közös hiedelmeinek, értékeinek, normáinak és magatartásmintáinak, továbbá szokásainak és rítusainak rendszere. Kontextusa lehetővé teszi, hogy a közösség tagjai csak egy-egy jelzéssel is kifejezzenek helyzeteket, összefüggéseket (Buda 1994).

Kultúrában mások az intézmények együttesét, rendszerét értik. A kultúra szóval konkrét, valóságosan létező, szociálisan meghatározott jelenségek összefüggését értjük, amelyet a közösség tagjai szimbólumok révén közvetítenek. Ilyen a nyelv, a művészet, az irodalom, stb. Minthogy a kultúra rendkívül összetett, a különböző kultúrák közötti különbségek sokféle aspektusból leírhatók. A kultúra a nyelvben, nyelvhasználatban is tükröződik, pl. a közmondásokban, az irodalomban, sőt a reklámokban, hirdetésekben is. Mindezek a területek alkalmasak arra, hogy segítségével a különböző kultúrákat összevessük.

2. A nyelv szerepe az elektronikus kommunikációban

A kommunikáció technikai fejlődése rendkívüli változásokon ment át az utóbbi évtizedben. Az információcsere felgyorsult, s a személyes találkozások helyett egyre gyakoribbak az elektronikus úton szerveződő kapcsolatok, a képernyő, az internet és a telefon segítségével létrehozott elektronikus kommunikáció. A kommunikáció fogalma így bővül, mivel az információcserét, közlést nemcsak az emberek közötti folyamatokra kell értenünk, hanem az emberek és a gépek közötti kapcsolatokra is, ám magukra a számítógépes rendszerekre is vonatkoztathatjuk.

Mit is értünk elektronikus kommunikáción? Elektronikus kommunikációról akkor beszélünk, ha a csatorna modulált elektromágneses hullámokat továbbít. Napjaink nyelvtudományi kutatásainak jelentős része kapcsolódik az elektronikus kommunikációhoz, pontosabban az internetes kommunikációs műfajokhoz, szövegtípusokhoz (Bódi 2004).

Kommunikációs műfajok az interneten:	honlapok, weboldalak, webhelyek
	levelezőlisták, vitafórumok
	csevegőfórumok
	e-mail stb.

Az internet olyan új eszközrendszer, amelynek segítségével igen gyorsan tudunk tájékozódni a világban, mert hozzáférést nyújt a különböző típusú információkhoz, könyvtár és adattár egyszerre. Az elektronika bevonulása az emberi kapcsolatokba igen nagy kihívást jelent, mert többszörös áttételeken kell tiszta, egyértelmű, érzelmileg is pozitív üzeneteket küldeni. Ezért az elektronizált világban fontos szerepet kap a kapcsolatok minősége; egy-egy üzenet tartalma, hangneme, stílusa, formája továbbra is meghatározó tényező.

Így az elektronikus kommunikációban egyre nagyobb erővel bír az írás, ugyanis az írásos közlés sokkal kidolgozottabb, pontosabban szerkesztett, mint a hangos beszéd, ezért sokkal áttekinthetőbbnek kell megfogalmazni üzeneteinket. Az üzleti kapcsolatokban például nélkülözhetetlen annak ismerete, hogy milyen formában lehet figyelmet keltő, az egyéniséget is tükröző, de tényekre alapozott leveleket írni, hogyan kell a vitás kérdéseket rendezni, illetve érvelni saját igazunk mellett.

Bódi Zoltán (2004) a szóbeliség és az írásbeliség viszonyát vizsgálta az elektronikus levelezésben. Vizsgálati eredményeiben megerősítette Gósy Mária azon megállapítása, miszerint sok közös vonást lehet találni a spontán élőbeszéd és a spontán témájú elektronikus levelezés tervezési és kivitelezési folyamatai között. A spontán beszédnél a tervezés és a kivitelezés egy időben zajlik, és a beszélő nincs tudatában, hogy ez valójában két folyamat, hisz a mindennapi beszéd során nincs mód és idő a beszédprodukción megelőző folyamatok korrekciójára, újratervezésére (Gósy 1998:3). Az elektronikus levelezésnél is hasonló a helyzet, hisz a hagyományos formájú írott levélhez képest a spontán, nem szövegszerkesztővel írt és csatolt e-levelek megformáltsága gyenge, sok esetben nagyon hiányzik a korrekció. A hagyományos írott szövegekkel ellentétben az internetes szövegekre sok esetben nem jellemző a szabályozottság, a normativitás és a szerkesztettség magasabb foka. Bódi Zoltán (1998: 179) az interneten jelentkező spontán szövegek köztes kommunikációs műfaját **írott beszélt nyelvnek** nevezi.

3. Pedagógusok és az elektronikus kommunikáció

3.1. Kérdőíves vizsgálat az e-kommunikáció használatáról, eredményességéről

Hogyan írunk, ha azt szeretnénk, hogy válaszoljanak? Hogyan lehetünk eredményesebbek az elektronikus kommunikációban? Milyen konfliktusok adódhatnak a sikertelen elektronikus kommunikáció miatt? Hogyan segíti az elektronikus kommunikáció az ügyintézkést? Mennyire meghatározó a nyelv szerepe az elektronikus kommunikációban? Ezekre és hasonló kérdésekre kerestük a választ empirikus jellegű vizsgálatunkban, melyet Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében végeztünk. A vizsgálatban részt vett 130 fő pedagógus, akik közül többen még tanulnak, posztgraduális képzésben vagy átképzésben vesznek részt. A vizsgált személyek életkora 35-50 év. Az életkoruk is jelzi, hogy ez a korosztály korábban - iskolás éveik során - még kevés ismeretet szerzett az elektronikus kommunikáció eszközrendszereiről, azokról már felnőtt fejjel hallottak, illetve tanultak. Így az elektronikus kommunikáció eredményeit nagy izgalommal, időnként félelemmel, fenntartással fogadják, s munkájuk során minden esetben megerősítésre várnak. A vizsgálat módszere kérdőív volt, nyitott és zárt kérdésekkel.

3.2. A vizsgálat néhány kérdése, a válaszok elemzése, összegzése:

1. Milyen formában érzi eredményesebbnek a kommunikációját?

- szóban
- írásban - hagyományos levél formájában
- e-mail formában
- sms-ként

A megkérdezett 130 főből az 52 % érzi eredményesebbnek magát szóban mint írásban, s csak 24% választotta az írást. Ezen belül 9% jelölte az sms-t, 6% az e-mailt és 9% a hagyományos levélformát. Az eredmények azt mutatják, hogy a szóbeli kommunikáció használata vezet az írásbeli kommunikációval szemben.

2. Hogyan szerzi információját a legszívesebben?

Az információszerzésnél már inkább az elektronikus utak egyik leggazdagabb lehetőségét választották, 45% ugyanis az internetre szavazott, míg a hagyományos módok, pl. a vizuális reklámok és más elektronikus média 25%, ill. 30%-ban volt jelen. A beszélgetések során az is kiderült, hogy a pedagógusok ráébredtek az internet jelentőségére, megértették, hogy munkájukat megkönnyíti, s tudják, hogy nagyon sok információ, oktatási segédanyag csak így érhető el.

3. Volt-e már konfliktusa a sikertelen elektronikus kommunikáció miatt?

Igen: 65% Nem: 35%.

Ha volt konfliktusa, miben nyilvánult meg?

39% ezáltal információt veszített, 23% válaszában arról informált, hogy sikertelen üzletkötés lett a vége, életüket a harag (8%), a félreértés (15%) miatt negatív érzelmek kísérték. Az információ hiánya, késleltetése vagy pontatlansága a képzésben részt vevő kollégákat kényelmetlen helyzetbe hozta, rossz osztályzatot is kapott miatta 15%.

4. Az ügyintézését hogyan segíti a számítógépes ügykezelés?

A vizsgált személyek tisztában vannak az elektronikus kommunikáció jelentőségével pl. a mindennapi ügyintézés folyamatában, különösen az időfaktort emelték ki, 45%-ban az időmegtakarítást válaszolták, 20% a gyors visszajelzést hangsúlyozta, 25% a gazdaságosság oldaláról értékelte a választ, 10% pedig bátrabban tudja kifejezni magát írásban, mint szóban. A vizsgálatban résztvevő személyek saját tapasztalataik alapján érzik és tudják, hogy az eredményes munkavégzéshez - bármilyen területen is dolgoznak - elengedhetetlenek az elektronikus kommunikációs ismeretek.

5. Az eredményes munkavégzéshez (új munkahely esetén a munkavállaláshoz) milyen területen kellene a kommunikációt fejleszteni?

Válaszaikból kiderült, hogy 40%-uk főként a szaktudományi ismereteit szeretné megerősíteni, informatikai ismereteit továbbfejleszteni. 30% igényli az olvasási készség fejlesztését, s ehhez tartozik (15%-ban) a szövegértés javítása is. Ugyanis, ha nem rendelkeznek saját számítógéppel, a Net Klubokban a nehézkes szövegértés és a lassú olvasás miatt, az óránkénti géphasználatért sokat kell fizetni. Jelzés értékű mindenki számára ez a válasz, és a továbbiakban nagy gondot kell fordítani a globális szövegértésre, szövegalkotásra, a szövegtani ismeretek tanítására.

A szóbeli kommunikációs készségek kialakítása, finomítása, a metakommunikáció is egyre nagyobb jelentőséggel bír, melyhez az alapokat már a családi nevelés során el kellene sajátítani. A munkába álláshoz, munkavégzéshez fontos a beszédmodor, az illem, etikett, protokoll. Összesen 25% említette az íráskészség fejlesztésének fontosságát, ez vonatkozik az írás technikai oldalára, az egyes grafémák, betűk írására, de a tartalmi ol-

dalra is. A hivatalos ügyiratok (kérvény, önéletrajz, jegyzőkönyv, szerződés, átvételi elismervény stb.) készítésének elsajátítását mint követelményt szintén sokan említették.

5-5%-ban a személyiségfejlesztő tréningekben hisznek, melyek a személyiségben változásokat hoznak, s ezek – a nyitott személyiség, az empátia, a konfliktusmegoldó technikák elsajátítása – a munkavégzésben eredményekkel járnak.

Következtetések

Mivel a kommunikáció az emberi élet egyik legmeghatározóbb területe, és mert sikerességünket, társadalmi elismertségünket, céljaink elérését, kapcsolataink minőségét döntően meghatározza kommunikációs készségünk, ezért igen fontos megismerni a közlésfolyamat jellemzőit. Minden korosztály számára létkérdés, hogy gondolatainkat, érzelmeinket mások számára érthetően, világosan és árnyaltan tudjuk kifejezni, és a másik ember üzeneteit is helyesen értelmezzük. A metakommunikáció megerősítheti, hitelesítheti vagy éppen megváltoztathatja a szóbeli, nyelvi közlés igazságát.

Az alkalmazott nyelvészeti kutatások nagymértékben hozzájárulhatnak a szaknyelvi kommunikáció sikeréhez.

Irodalom

- Borgulya I. 1996. *Üzleti kommunikáció a kultúrák találkozásában*. Pécs: Janus Pannonius Kiadó.
- Bódi Z. 1998. Internetes kommunikáció - beszédkommunikáció. In Gósy Mária (szerk.) *Beszéd kutatás 98. Beszéd, spontán beszéd, beszédkommunikáció*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 178-188.
- Bódi Z. 2004. *A világháló nyelve*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Buda B. 1994. *Mentálhigiéné. A lelki egészség társadalmi, munkaszervezeti, pszichokulturális és gyakorlati vetületei*. Budapest: Animula.
- Fülöp G. 1984. *Ember és Információ*. Budapest: Múzsák Kiadó.
- Gósy M. 1998. A beszédtervezés és a beszédkivitelezés paradoxona. *Magyar Nyelvőr*. CXXII.3-15.
- Kerettanterv 2000. *Kerettantéri Tantárgyi Füzetek 2. Idegen nyelv*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- NAT 1995. *Nemzeti Alapnteriv*. Budapest: Múvelődési és Közoktatási Minisztérium.

A dunántúli múzeumok néprajzi anyagában található népi cserépedény-feliratok szövegtani megközelítése

Göde Andrea

1. A vizsgálat motiváltsága, eddigi kutatások

1998 óta foglalkozom a témával: vizsgáltam a szóállomány korát, földrajzi helyhez kötöttségét, a szakszókészlet elemeinek megőrződését családnevekben, állandó közkeletű kifejezésekben, földrajzi neveken, s érdekességképp a mai szlengben.

1.1. A szóállomány kora

A vizsgált nyelvi anyagban lévő szavak már az előmagyar korban is fellelhetők, ugyan nem az uráli egység korszakában, de a finnugor (i.e. 2000-ig) (*fedő*, összetételek *tart* utótagja), az ugor egység (i.e. 2000-1000, ill. 500) (*tál* és *sütő*, *márt* utótagok) időszakában. A magyar alakulatok és a jövevényszavak keletkezésének ideje nehezen állapítható meg, hiszen a nyelvemléktelen korba csak visszakövetkeztetni tudunk, s a nyelvemlékes időszakok első közlései nyilván nem esnek egybe a szó keletkezésének idejével. A szóállomány korát, földrajzi helyhez kötöttségét az alábbi táblázat szemlélteti:

I. Finnugor	II. Ugor	III. Levédia IV. Etelköz V. Kárpát-medence
<i>fedő</i> , <i>tart</i> (szenteltvíz- tartó, hamu- tartó)	<i>tál</i> , <i>márt</i> (gyertyatartó, sütő, kalács- sütő)	a) Magyar alakulatok és b) Jövevényszavak a) - képzés: <i>köcsög</i>, <i>fazék</i>, <i>csupor</i> - hangutánzás: <i>csengő</i>, <i>fütyülő</i>, <i>kotyogó</i> - jelentéstapadás: <i>mécses</i>, <i>kanalas</i>, <i>lábos</i> - kicsinyítőképzős: <i>íróka</i>, <i>kosárka</i> - jelentéstapadásos összetétel: <i>csikmákszedő</i>, <i>fűszertartó</i>, <i>kalácssütő</i> - jelentéssűrítő összetétel: <i>virágváza</i>, <i>hordókulacs</i>, <i>csigacsinaló</i> b) ótörök: <i>tepsi</i> szláv: <i>bödön</i>, <i>korsó</i>, <i>vödör</i>, <i>cserép</i> latin: <i>butella</i> olasz: <i>tányér</i>, <i>bokály</i>, <i>kupa</i> német: <i>vájling</i>, <i>mozsár</i>, <i>kanta</i>, <i>persely</i> c) ismeretlen: <i>szilke</i>, <i>kancsó</i>, <i>kulacs</i>, <i>bögre</i>

1.2. Nyelvtörténet és etimológia

A fenti bizonytalanság miatt gondot okozott az anyag rendszerezése. A kronológiai út járhatatlansága miatt kerestem új megoldást. A szakirodalomból e tekintetben Kiss Jenő (Kiss 1988: 5) etimológiai típusaiból a következőket vettem át: alapnyelvi eredetű, magyar alakulat, jövevényszó, ismeretlen/bizonytalan. A szóanyag vizsgálatakor akadtak bizonytalan, eleve feltételezést tartalmazó magyarázatok, amiket a későbbi kutatás megerősített vagy megcáfolt. Igyekeztem gyűjtésemet a legfrissebb etimológiai megállapításokkal (Benkő 1984, 1992) szembesíteni. Végül 16 szó esetében tapasztaltam eltérést. 10 esetben korábbi adatközlésre bukkantak. Legkirívóbb a *pohár* 1854/1346-os szembeállíthatósága, a *kotyogó* 1737/1474 adatolási eltérése. De megtörténik – igaz, csak egy esetben – fordítva is a dolog: a csengő szónál a TESz-ben kérdőjellel közölt 1295-ös helynévi adat idevonhatóságát a szerző nem érzi indokoltnak. Az eredet kérdésében 3 adat módosult: *pohár* – vándorszó helyett német eredetű, *butella* – német helyett latin, *mécses* – ófrancia helyett vándorszó.

1.3. A szakszókészlet elemeinek megőrződése családnevekben

Kázmér Miklós (Kázmér 1993) a kételemű magyar családnevek létrejöttét és megszállását vizsgálta. A névadási motiváció egyikeként a foglalkozásneveket említi. A 14-17. századi anyagot a 16 finnugor foglalkozásnév tekintetében vettem össze (1548 adat), azt feltételezve, hogy a létfontosságú és elismert szakmák motiváltak elsősorban családnev kialakulásokat, ill. az ilyenek váltak gyakoribbá, „erősebbé”. A *Fazekas* 2., a *Tálas* 10. a rangsorban (Varga, Fazekas, Szekeres, Kötélgyártó, Takács, Sütő, Halasi, Vadász, Méhész, Tálas, Varró, Lovász, Faragó, Hajós, Vágó, Köves), ami azt mutatja, hogy a mesterség két ága is meghatározó szerepű lehetett.

1.4. A szakszókészlet elemeinek megőrződése állandó közkeletű kifejezésekben

A szólásokban, közmondásokban való jelenlétet O. Nagy Gábor gyűjteménye (O. Nagy 1976) igazolta, ahol 106 előfordulással találkoztam a *fazék*, *fazekas*, *csupor*, *korsó*, *kan-csó*, *kosár*, *mécses*, *cserép*, *kanalas*, *gyertyatartó*, *kulacs*, *tál*, *tányér*, *bögre*, *kupa*, *kanta*, *kö-pü*, *fedő*, *bodon* vonatkozásában. Ezekben rengeteg a találó megfigyelés: *A kis bögre hamar forr ugyan, de hamar is apad*. Szerepet kap a fantázia: *Összevissza csókolta a kulacsot*; a merész, szemléletes, szellemes hasonlat: *Karcsú, mint a mozsár* = kövér; *Tiszta, mint a mécses* = piszkos. (E példákban az ellentét is fontos szerepet játszik.) Előfordul még lényeglátó jellemzés, szellemes ötlet: *Férkezzetek fazekak, hadd férjen a csupor is!* = szorulatok összéből öregek, hogy a fiatalabbnak is jusson hely. (Az edények nagyságrendbeli különbségével az életkorra utaló merész képzettársítású azonosítás.) Van bölcs tanács és intelem: *Cseréptálhoz fakanál*; naiv és gyerekes nyelvi tréfa: *Az a fő, ami a fazékban fő*; gúny: *Feltalálta a fedőn a púpot*. Mindez stilisztikai értéket hordoz, s közléseinket érzékletesebbé, árnyaltabbá teszi.

1.5. A szakszókészlet elemeinek megőrződése a földrajzi nevekben:

Az volt a hipotézisem, hogy a tipikus fazekasközpontok megjelölésével a helynévi adatokban is találkozhatom. Ez a helynév-foglalkozásnév kapcsolat azonban csak szórványosan mutatható ki, s a települések egy része ma már nem is Magyarországhoz tartozik.

Fazakasbod: Mo. – a foglalkozásnévre megy vissza. *Fazekaszsaluzsány*: Szlovákia. – a falu lakóinak fő foglalkozása. *Fazekasrét*: SZK., Románia. *Gerencsér* (szláv loncari fazekasok), doncsár: SZK – a királyi szolgálatban álló fazekasok települését jelenti. *Nyitragerencsér*: SZK – a szláv „fazekasok” (többes számú szó átvétele). *Tálasfalva*: SZK. Megállapítható, hogy ez a foglalkozásnév földrajzi névként nem vált meghatározóvá, ellentétben másokkal, pl.: *Halasfalva*, *Halasócz*, *Halastó*, *Halász*, *Halászfalva*, *Hallászi*, *Halászlak*, *Nagyhalász*, *Halásztelek*. (V.ö.: Kiss 1988).

1.6. A szakszókészlet elemeinek jelenléte a szlengben

A mai nyelvhasználatban megélenkül a mesterségbeli szavak használata. A szlengszótár (Kövecses 1998) 7000 szócikke közt a következők szerepelnek: *Bögre*: 1. rit. durva barátnője valakinek 2. durva nő, lány 3. hum. vagina. *Köcsög*: 1. vagina 2. homoszexuális férfi, akié a női szerep 3. rosszindulatú, aljas, alattomos ember 4. ellen-szenves ember 5. buta, faragatlan, ostoba ember. *Hordó*: hum. has. *Kupa*: biz. fej. *Locsol*: biz. hum. vizek. *Köpi*: hum. önkielégítést végez.

E nem éppen szalonképes nyelvi réteg védelmében annyit el kell mondani, hogy a nemiségre utalás a foglalkozás formáiban, megnevezéseiben régóta benne van. Gondolok a csalikancsó *sokcsöcsű kancsó*, a korszó *csecses korszó* metonimikus tájnyelvi alakjára, vagy a *kanta* 1928-as jelentésére: 'női szeméremtest'. Úgy alszik, mint az ecetes kanta < nőre való durva hasonlatként >: bedugva. A *kancsó* 1912-es egyik jelentése: 'kislány nemi szerve'. Kedvesebb, humorosabb a hangulatfestő *kulacspofájú*, *kulacsképi* szóösszetétel 'pufók' jelentésben, ami alaki hasonlóságon alapuló névátvitellel még 1824-ben keletkezett.

2. A felirat szó értelmezése

Művelődéstörténeti tény, hogy a feliratok egyidősek az írásbeliség kialakulásával. Már az egyiptomi piramisok oldalfalán, mennyezetén is maradtak feliratok, vésetek, rajzok.

A **néprajz** (K. Csilléry 1979) is nyomon követi a használati tárgyakon fellelhető szövegeket, melyek Nyugat-Európában a 16. században, Magyarországon a 17. századtól terjedtek el az írás és olvasás általánossá válásával. Érdekes ellentét, hogy míg a magyar úri-polgári körökben divatos szokás e körben elhal, a tőlük átvevő paraszti közegben meggyökeresedik, s bár tájegységként, szakmánként, tárgyanként találunk eltérést, mégis általánossá válik. Külön kategóriaként említi a Magyar Néprajzi Lexikon a feliratos népköltészetet. Jellemzője a rövidség, rímesség, ritmikusság, verses forma. A költői alkotások legkülönlegesebb műfajaként határozza meg a butellaverset. A szerzőkről szinte semmit sem tudunk, inkább alkalmi feliratíró, mint erre specializálódott személy. A fazekasság mesterei a feljebb jutni kívánók, a paraszti sorból kiválni akarók voltak, akik aztán generációkon át örökölték tudásukat, majd céhkeretben, később ipari szövetkezetekben látjuk őket viszont. A termékeken megjelenítik a megrendelő, a tulajdonos, a megajándékozott nevét, s meg-megörökítik a sajátjukat is, a készítés idejét is hangsúlyozva. A pár szavas közlésektől, a díszítések között rejtőző üzenettől a teleírt edényekig sok változattal találkozhatunk néprajzi gyűjteményekben. Legtipikusabb a boros és a pálinkásedények feliratozása, ahol már-már követelmény is a vásárlásra, az ivásra való buzdítás, rigmosos, rímes, tréfás szövegekkel. Voigt Vilmos a frazeológiai felsorolásában a proverbiumok alcsoportjaként említi a feliratot.

A nyelvészetben a Tolcsvai Nagy Gábor-i szövegértelmezésben kiemelten fontos számomra az a megállapítás, hogy vannak „...rövid magyar nyelvi egységek, amelyek megfelelő helyzetben mint egyetlen nyelvi közlések szöveggént funkcionálhatnak, például (1) – Ó. vagy (2) – Jaj!” (Tolcsvai N. 2001: 9). E megközelítés alapján a cserépedények személyt jelölő monogramjai, a készítés idejére utaló évszámai közlések, s így szövegjellegük egyértelműsíthető. Balázs Géza rendszerében a felirat, jelszó, firkálás egy csoportot alkotva jelenik meg a folklorisztika és a nyelvészet határán álló beszédműként az állandósult szókapcsolatok körében mondat- és szövegszinten (Balázs 2000: 107-110). Kocsány Piroska (Kocsány 1998) szerint a nyelv szövegek halmazára, ám a szöveget meg kell szabadítani a mondat béklyóitól, ill. az ún. „alsó határ” kikötésétől. A szöveg lehet egy évszám, az egy-két szavas közlés, jelmondat, terjedelmes mondat egyaránt.

3. Az egyes felirattípusok nyelvtani szerkezete, megformáltsága, helyesírása

Az egyszavas feliratok általában az edény használdjára utalnak (*Mária, Margit, Irma*), a több szóból, szintagmából álló feliratok: a használó és a készítés ideje (*Karolin 1894*), a készítés szándéka és ideje (*Emlik 1914, Csatai emlék*) tényeket rögzítik, ezek variációjából már rövidebb-hosszabb mondatok születnek (*Joáma/husleves/Juli; Hopp megállj, itt a/ jó bor, itt igyál; Nemes Ferecz/csinalta/1876; Jári István én csináltam Remék/ Fazéknak 1866 január 20 dik án*), s már akár érzelmeket is közvetítenek, részletezik a készítés körülményeit, felsorolják a megrendelő cég tisztségviselőit stb. A 65 (!) cm-es csákvári lakodalmas fazékra például 31 szavas üzenetet került! Nyelvtanilag az egyszerűség, világosság, szemléletesség, sűrítettség jellemzi a szövegeket. Egy csalikancsó feliratának két sora például 5 kapcsolatos mellérendelő tagmondatból álló összetétel lévén egyetlen versmondatnak is tekinthető az egyes szám első személyben megszólaló edény gondolataként: *Csali kancsó vagyok én, jó bort tartogatok én / Van egy lyukam találj meg, a boromat igyad meg.*

A helyesírást illetően tipikus a zöngés és zöngétlen hangok keverése: *aszt*, az írásban nem jelölt teljes és részleges hasonulás tükröztetése: *vájég egésségére*, mássalhangzó-, ill. magánhangzónyújtás: *belülle, vívát*, egybeírás hibái: *mega, azked-ves*, az interpunkció hiánya.

4. A feliratok stilisztikai vizsgálata

4.1. Hangtani jelenségek: A rövid feliratoknak figyelemfelkeltőnek, kifejezőknek és kellően informatívnak kell lenniük. A 19. századtól általánossá váló feliratok a vásárlásra való ösztönzést is szolgálták az edények egyedivé tételével, ezért nem írhattak durva, sértő szavakat, ügyelniük kellett a jóhangzásra. Néhol megtalálható az előbeszéd visszaadására való törekvés. Rím, alliteráció legfeljebb véletlenszerűen fordul elő (*korsó készült, Andocsi András*). A kiejtési eltérés eredhet a fazekas idegen származásából, tanulatlanságából, a tájnyelvi ejtészváltozatból (*mesternély, társoságnak, korsaja, uramattya mesterségében*).

4.2. A szó- és kifejezőkészlet szintje: A szakszavak, edénymegnevezések közismertek voltak, csoportnyelvi jelenségeket a céhes tisztségviselők hierarchiájának felsoroláskor találunk. A feliratokra a nominális stílusjellemző, a főnevek köréből a személy- és földrajzi nevek tipikusak (*Nemes Ferecz, Horváth József, Csákvár, Palotán, Zámójon*).

Kevés a mellékneves forma: *kiállítási emlék, csatcai emlék*. A készítési időpontok gyakori feltüntetése miatt általános a tö- és sorszámnevek túlsúlya. Az igék közül leggyakoribb a *csinálta, tsináltam, készítette, készítettem, készült* formula. A tulajdonnevesítésről: teljesen önkényes az alkotók döntése, de általában a szakmához kötődő. Kiemelik a *Mester, Fazekas, Remék Fazék, Korsó* közneveket, tehát a foglalkozást űzőt, s az általa készített terméket. A hazafias témájú feliratokon szintén találkozunk nagy kezdőbetűs írással: *éljen Magyar, éljen. A Magyar*.

4.3. Az alak- és mondattani jelenségek: A feliratokra az egyenes szórend jellemző. Néhány kivételre bukkantam csak. A Juli megszólítás sorvégre helyezése (*joáma husleves Juli*), vagy 1913-ból: *Csinálta L.Kovács Lajos*, 1866-ból *Jány Istvány én tsináltam Remék Fazéknak*.

4.4. Szövegstilisztikai jelenségek: Mivel rövid és lényegretörő tételmondatok születtek általában, azt vizsgáltam, hogy a hosszabb mondatokban milyen jelenségekkel találkozhatunk. Ezek inkább a közlést részletező, ill. a bemutatás körülményeit halmozó gondolatok. Pl.: év, hó, nap megjelölése, céhes rangok felsorolása és ezek konkrét személy-névvel azonosítása.

4.5. Extralingvisztikus eszközök: Nem jellemző az interpunkció, a szerző elég öntörvényűen alkot, a szöveget is a díszítés tartozékává, kiegészítőjévé igyekszik tenni, sőt sokszor át is veszi ennek szerepét. Az írás csak ritkán szép, inkább nehézkes, szállás, többnyire nem folyamatos kapcsolás. (Szathmári 2005: 38-58.)

5. A verses szövegek tartalmi felosztása

Jókívánság. Kulcsszavai: *éljen, vivát, egészség*. Jellemzői: a bor megivása utáni jó állapot, egészség kívánása. **Biztatás.** Kulcsszavai: *bor, pálinka, tár, igyál*. Jellemzői: jelen idő, ösztönzés valamely vagy mindkét alkohol fogyasztására **Bölcselet, életfilozófia.** Kulcsszavai: *élet, mindig, soha*. Jellemzői: tapasztalatok, bölcsességek lényegretörő megfogalmazása. **Hazafias feliratok.** Kulcsszavai: *éljen, haza, magyar*. Jellemzői: hazafias buzdítás. **Az edény „megszólalása”** (*fictio personae*) kulcsszavai: *én, nevem, vagyok*. Az edény elmeséli történetét, tanácsokat ad használóinak.

6. Összegzés

A romantika fedezte fel a népköltészetet. A feliratok, a feliratos népköltészet ennek a kimeríthetetlen kincsestárnak csak töredéknyi, még nem feltárt része. Ma az Európai Unióhoz csatlakozva nemzeti értékeink megőrzéseként, a hagyományok ápolásaként, tárgyi kultúránk újraalkotásának (hungarikum) felelősségeként értékelődik fel a vele való foglalkozás. E kutatás eredménye nemcsak a dunántúli régió múzeumi, kiállítási anyagainak összegzése, hanem nyelvészeti tudásbázis is. Meríthetnek belőle a szakiskolák diákjai, a szakma szerelmesei, amatőr alkotók, oktatók, néprajzkutatók, s a jelen – értékekre felfigyelő – tárgyhasználói. Fontosnak érzem, hogy e felirat-irodalom köz-kincsé tételével az ízlésformáláshoz, esztétikai neveléshez is hozzájárulhatok.

Irodalom

- Benkő L. (főszerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Balázs G. 2000. A magyar nyelv rendszere. In: Sipos L. (főszerk.) *Pannon Enciklopédia*. Budapest: Dunakanyar. 107-110.
- Benkő L. 1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benkő L. 1992. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Göde A. 1993. Népművészet az oktatásban? *Múzeumi Hírek*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- Kázmér M. 1993. *Régi magyar családnevek szótára*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- K. Csilléry K. 1979. Felirat. In: Ortutay Gy. (főszerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss J. 1988. *Magyar madárnevek*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss L. 1968., 1978. *Földrajzi nevek etimológiai szótára. I-II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kocsány P. 1998. Szövegnyelvészet vagy szövegek nyelvészete? *Filológiai Közöny* 26-42.
- Kövecses Z. 1998. *Magyar szlengszótár*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- O. Nagy G. 1974. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat.
- Tolcsvai N. G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szathmári I. 2005. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

A határozói igenév és a létige szerkezete

H. Varga Márta

0. A “körülírt szenvedő alak”-nak, “állapotjelző igenévi állítmány”-nak, “állapotjelző igealak”-nak, “állapothatározó(i) (ige)szerkezet”-nek, “határozói igeneves szerkezet”-nek, “analitikus igealak”-nak nevezett “lenni + -va, -ve szerkezet” használata a XIX. század második felétől a nyelvhelyességi viták kereszttüzében állt. Idegenszerűséggel, germanizmussal vádolták (mint utóbb kiderült, tévesen), használatát kerülték, ill. főleg iskolai és irodalmi körökben valósággal üldözték. Ez a szerkezet az egyik tanulságos példája annak, hogyan keletkezik egy nyelvi jelenség téves megítéléséből nyelvhelyességi babona. E babonának napjainkig vannak hívei: sokan mániákusan kerülnek a használatát, akkor is, amikor az helyénvaló, sőt szükséges volna.

1. Simonyi Zsigmond volt talán az első, aki védelmébe vette e kifejezésmódot, és bátorkodott “a vádolttnak ártatlansága” mellett érveket felsorakoztatni, azt bizonyítandó, hogy ez a szerkezet nem hibás és nem magyartalan (Simonyi 1899: 292), mitöbb, szükség van rá. A szerkezet végül annak a szigorú iskolai “hármasszabály”-nak köszönhetette fennmaradását, amely ugyan nagymértékben korlátozta használatát, de mégiscsak igazolta létjogosultságát. Eszerint a határozói igenévvél szerkesztett igealak csak akkor helyes és elfogadható, ha (1) valóban állapotot fejez ki, (2) az igenevet tárgyas igéből képezzük, (3) jelen vagy múlt időben használjuk. Majd látni fogjuk, a “hármasszabály” nem áll összhangban a nyelvi valósággal, mivel megalkotói a fenti kritériumok megfogalmazásakor meglehetősen merev álláspontot képviseltek, és nem az általános nyelvhasználatból indultak ki.

Simonyi mutatott rá először a *lenni* + -va, -ve határozói igeneves kifejezések valódi funkciójára: „az állapotot kifejezetten a cselekvés eredményeül tüntetik fel, amennyiben a cselekvést is kifejezik, amelynek eredménye az illető állapot” (Simonyi 1899: 292). *A gyerek ki van melege*dv ~ *A gyerek kimelegedett*, *A kapu be van fész*ve ~ *A kaput befész*tették típusú mondatok “statikus – dinamikus” jelentésű oppozíciót alkotnak: abban különböznek egymástól, hogy a határozói igenévvél szerkesztett igealak – a ragozattal ellentétben – nem magát a cselekvést, történést hangsúlyozza, hanem az igenév sajátos jelentése és a mellette lévő létige folytán **valamely időre érvényes állapotot** fejez ki. Az igenév idővonatkozása kettős: (1) van benne egy előidejű cselekvés vagy törtézés: a *kimelegedés*, a *befész*tés folyamata, (2) van benne egy állapot, amelyet e folyamat létrehoz: a *kimelegedettség*, a *befész*tettség állapota. Az állítmány igei része (*van / volt*) fejezi ki az állapot fennállásának idejét. A szerkezet használata csak olyankor jogos, amikor mindkét mozzanatot (magát a folyamatot és a folyamat eredményeként létrejövő állapotot is) érzékeltetni akarjuk. Ezek együttes kifejezésekor az igeneves szerkezetben a folyamat alanyát, a cselekvőt azért nem tanácsos megnevezni, mert akkor a súlypont áttolódik az állapotról a folyamatra, s ilyenkor az igealak használatát érezzük helyesnek. Helytelen: **A búza a szomszédoktól / a szomszédok által le van arat*-va. Helyes: *A búzát a szomszédok learatták*.

2. Időközben az is tisztázódott, hogy e szerkezeteknek csak egy része jöhetett létre német mintára (a germanizmus csak látszólagos), hiszen többségük már régóta megvan nyelvünkben (a szerkezet egészen az ugor együttélés koráig visszavezethető), s használatuk már legrégibb összefüggő nyelvemlékeinkben és a kódexekben is általánosnak mondható, pl. *Az is tudván vagyon* (BécsiK. 34); “Német zászló lesz oda felűtve” (Arany: Török Bálint), “*Be van fejezve a nagy mű, igen*” (Madách) és a népnyelvben, a népdalokban is előfordulnak: *A Vargáék ablaka rózsával van kirakva, A horgosi csárda ki van festve*. A németesség gyanúja egyébként azért sem jogos, mert a magyar állapothatározói szerkezet megfelelőjének tekintett német összetett szerkezetű szenvedő igealakokban nem határozói, hanem befejezett melléknévi igenév van: *Das Buch ist gelesen*, s míg a németben a cselekvő személyének, illetve a cselekvés eredményének a hangsúlyozására ugyanazt a szerkezetet használjuk, pl. *Er ist erschöpft* (= *elfáradt, el van fáradva*), *Es ist zerrissen* (= *elszakadt, el van szakadva*) stb., addig a magyarban a kétféle kifejezés jelentése között a fentebb már tisztázott különbség érzékelhető. Az új nyelvi szerkezetet a mondanivaló árnyalásának igénye hívta életre.

3. A régi nyelvművelők által megalkotott “iskolai hármasszabály” mára többé-kevésbé elavult; hogy miért, azt az alábbiakban fejtem ki.

3.1. Több okból is szükségessé válik a hagyományos nyelvéírásokban a létigei alapú állapothatározós szintagmaként értelmezett szerkezetek használatának a korlátozását ki mondó ún. “állapotszabály”-nak a revidálása, mert: (1) a tapasztalat szerint az általános nyelvhasználatban tömegével fordulnak elő nem állapotot jelölő határozói igeneves kifejezések, pl. *meg van tiltva, meg van bocsátva, nincs tisztázva, a rag nincs kitéve*, (2) a kizárólagossá tett állapotszabály zsákutcaba juttathatta volna a további kutatásokat, ugyanis a nyelvészek – helytelennek bélyegezve a nem állapotjelzőnek tekintett határozói igeneves kifejezéseket – kirekesztették őket a tudományos vizsgálódásból.

Szepesy az általános nyelvhasználatból kiindulva igyekszik a szerkezet jelentését szélesebben értelmezni: kifejező értékét ő nem annyira az állapothatározói funkcióban, hanem inkább a **statikus tényközlésben** látja, szemben a cselekvést jelentő igék által kifejezett dinamikus cselekvésábrázolással vagy a történetet jelentő igék által kifejezett narratív jellegű leírással. Megfogalmazásában „a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezetnek általános funkciója az, hogy a verbum finitumokkal kifejezett cselekvést és történetet statikusan – eredményként, tényként – szemléltesse. Ugyanakkor nem minden cselekvést és történetet szemlélhetünk statikusan, de a lehetőség határai jóval tágasabbak, mint ahogy a nyelvészek eddig gondolták” (Szepesy 1972: 406). A statikus szemléletnek megfelelően e szerkezetek több funkciót tölthetnek be, ezekről alább szólok (ld. a 4. pontot).

Károly Sándor a határozói igeneves szerkezetek igéinek jelentéstípusait vizsgálva a következő szabály megfogalmazásáig jutott: „a kérdéses szerkezet igenevét csak mozanatos történésű, többnyire igekötővel vagy más, hangsúlyos bővítménnyel perfektivált igéből lehet megalkotni. Ha az ige tartós történésű (*áhit, bálványoz, bír, bírálgat, bizonygat, betegeskedik, boldogul, bomladozik, fénylik*), vagy akár állapotot kifejező (*áll, ül, fekszik, pihen*), a mi szerkezetünk szempontjából már eleve nem jöhet számításba.

Ez az első, szinte kivétel nélküli fő szabály” (Károly 1959: 536–537). A mozzanatos igék közül csak a **befejezettséget érzékeltető igék** alkalmasak a cselekvés vagy folyamat lezárulásával bekövetkező állapot kifejezésére. A kezdést vagy pillanatnyiságot kifejező mozzanatos igék erre alkalmatlanok, pl. **a lámpa fel van villanva, *a keze meg van fájdulva*, de „a bizalmas-gúnyos kérdés: *meg vagy szédülve / bolondulva?* (= elment az eszed, megbolondultál?) elfogadható, mert tartósabb állapotra utal; hasonlóképpen a *meg vagyok elégedve* mondat is” (Kovalovszky 1977: 96). Ha az ige már maga is többé-kevésbé állapotot jelöl, akkor **fölösleges külön állapothatározó igeszerkezetet képezni** (pl. **el van aludva, *el voltam tévedve, *unatkozva van* stb.).

3.2. Módosításra szorul az a szabály is, amelyet a szerkezet használatára vonatkozólag sokan tudni vélnek, hogy ti. a létigével kapcsolatban csak a tárgyas igék határozói ige-neve használható, a tárgyatlanoké nem. Kovalovszky (vö. 1953: 153) helyesen állapítja meg, hogy az ige átható (tárgyas) vagy nem átható (tárgyatlan) jellege nem dönti el a kérdést.

Jelentésénél fogva a tárgyas igék közül sem mindegyik alkalmas az efféle szerkezetek képzésére. A tárgyas igéből képzett passzív igenév elsősorban a **cselekvés személytelenségét** hangsúlyozza. Használata akkor helyénvaló, ha a tárgyra irányuló cselekvés **érzékkelhető nyomot hagy** a tárgyon (Lőrincze 1961: 383), tehát **az igenév, ill. az összetett állítmány utal az alany állapotára vagy annak megváltozására**. A *ki van festve a szája* mondat például azért kifogástalan, mert a száj festett állapota érzékkelhető. Hasonlóan: *A kabát ki van fordítva, fel van akasztva*, ill. *Az ebéd tálalva van*. Ugyanakkor *A könyv el van olvasva, A levél el van küldve*-féle mondatok azért szokatlanok, mert az elolvasott könyv, az elküldött levél nem különbözik az el nem olvasottól, az el nem küldöttől. De ha hetek múlva kissé viharvert állapotban kapjuk vissza a kölcsönadott könyvet, akkor már mondhatjuk, hogy *A könyv agyon van olvasva* (az utóbbi példát Lőrinczétől [1961: 383] vettem át).

Jelentésükből következően kifogástalanok a tárgyatlan, az alany szándékos közreműködése nélküli történést, folyamatot kifejező, a szenvedő jelleghez közel álló perфектив, többnyire igekötős igével alkotott *meg van fázva, el van ázva, be van borulva*-féle kifejezések is, de **helytelenek a tudatos cselekvést jelentő tárgyatlan igével alkotott szerkezetek**. Különösen a mozgást, helyváltoztatást kifejező igék tartoznak e csoportba, ezekben ugyanis a cselekvés fogalma az uralkodó, pl. *le van ülve, el van utazva, fel van mászva, el van futva*. Megjegyzem, Arany “nyelvünk bomlásának” jelét látta az efféle szerkezetekben, Simonyi azonban határozottan védelmébe vette ezeket az alakulatokat, mondván, hogy bennük nem maga a cselekvés, a történet, hanem a **cselekvés, történet következtében beállt állapot** kifejezéséről van szó: *el van utazva* = távol van, mert elutazott (Simonyi 1899: 292). Az *el van bújva, le van hajolva, fal felé van fordulva* kifejezéseket sem érezzük helytelennek, jóllehet kissé furcsának tűnnek, mert olyan mozgást jelentő igéket tartalmaznak, amelyek önmagukban is nyomatékosan utalnak az állapotváltozásra.

A “valódi” **visszaható igék közül** a legtöbbször alkothatunk állapothatározó-szerkezeteket, pl. *fel van öltözködve, meg van fésülködve / borotválkozva / mosakodva / fürödve, ki van takarózva*, de furcsák pl. az *oda van támaszkodva, meg van alázkodva*-féle kifeje-

zések; talán azért, mert bennük nem valóságos, nem tartósságot sugalló állapotról van szó. Sokszor a szokás vagy a stilisztikai finomságok döntik el, helyesnek érezzük-e az ilyenek használatát. A létige finit alakjából és az ún. emotív igék -va/-ve gerundiumképzős származékából álló szerkezetek esetében is jól kitapintható az állapot, pl. *fel vagyok háborodva, el vagyok keseredve, meg vagyok döbbenve* (Aradi 2004: 153).

Az eddigi felfogással szemben a határozói igeneves szerkezetek használatának lehetősége tehát **nem a tárgyas**, hanem a **történést jelentő tárgyatlan igék** csoportjában tűnik szilárdabbnak. Károly (1959: 539) a használat biztonsága szempontjából a történetet jelentő tárgyatlan igéket a tárgyasak elé helyezi.

3.3. A "hármasszabály" a jelenre és a múltra utaló *van / volt* igével képzett alakok elfogadása mellett helytelenítette a jövőre utaló *lesz* és a múltban beálló cselekvést, történetet, változást jelentő *lett* segédigével szerkesztett alakokat, mint a német *wurde / wird* segédigével alkotott kifejezések mását: *el lesz / el lett határozva = wird / wurde beschlossen*). Ennek okát abban kell keresnünk, hogy a *lesz* és a *lett* az ige alapjelentése folytán ('válik valamivé') magában **nem statikus állapotot fejez ki**, mint a *van* és a *volt*, hanem beálló változást, történetet, folyamatot, pl. A kalap föl *lett téve* a fogasra, Az előadás *nem lesz megtartva*. Ezt a jelentést pedig cselekvő igealakokkal pontosabban és egyszerűbben fejezhetjük ki.

Ha valamilyen módon nem utalunk világosan a cselekvésnek, történetnek eredmény-állapottal való lezárulására, akkor **az ilyen igealak csak a szenvedő alakkal azonos értelmű**, pl. A búza *le lesz* vagy *le lett aratva = learattatik* vagy *learattatott*, azaz *learattják* vagy *learatták* (vö. Károly 1959: 537, Kovalovszky 1977: 98). Amikor az összetett igealak nemcsak egyszerű beálló cselekvést jelöl, hanem annak eredményét is, a *lett* és főleg a *lesz* ige mellett is elfogadható a határozói igenév. A Holnap *zárván lesz* a bolt; Az elesettek közös sírba *lettek temetve*; Mikorra *lesz* a munka *befejezve*? Az ügy hamarosan *el lesz intézve*; A búza holnapra *le lesz aratva* mondatok helyeseknek minősülnek. Időviszonyítás esetén különösen, pl. Mire a búza *le lett vágva*, beesteledett; Mire a lakás *ki lett takarítva*, megérkeztek a vendégek; Ha majd a pénz *be lesz fizetve*, átutaljuk.

4. Egy szerkezet használatának szabályozásával kapcsolatban a funkcióból célszerű kiindulni. A határozói igeneves szerkezet legfontosabb funkciói Szepeszy (1972: 406–414) alapján:

- (1) állapotjelölés, ill. állapotváltozás jelzése (*meg volt fázva, el van törve*),
- (2) befejezettség, eredmény jelölése (*le volt írva, ki van javítva, fel van épülve*),
- (3) személytelenség, általános, ill. határozatlan alany kifejezése (*el lesz intézve, meg van terítve*),
- (4) a cselekvés intenzitásának a kiemelése (*Amit én csinállok, az meg van csinálva*),
- (5) tömörítő árnyalás (*A szeme vörösre volt sírva, A csalódottság az arcára volt írva*),
- (6) a cselekvés befejezettségének és egyúttal a cselekvő személyének a kifejezése (*Tíz perc múlva elkészülök a mosással: már be vagyok áztatva, Telefonálhatsz taxiért, teljesen be vagyok pakolva*),
- (7) a mozgás befejezettségének a jelölése (*Ezt az almát ott találtam a fa alatt, le volt esve, Sokáig kerestem, amíg megtaláltam: egy bokor mögé volt bújva*),

(8) testhelyzet, biológiai állapot szemléltetése (*meg van halva, le van fekve*),

(9) állandósult kifejezések (*Adva van egy derékszögű háromszög, Napjai meg vannak számlálva, Dícséretére legyen mondva, Tétlenségre voltak kárhoztatva*).

Úgy tűnik, az újabb nyelvészeti irodalom engedékenyebb a határozói igeneves szerkezetek iránt, de a kérdés bonyolult voltát jelzi, hogy az egyes nyelvvédő munkák sokszor még a hasonló eseteket is más-más módon ítélik meg. Sokszor még a szerkezet használatának a finom mérlegelése után sem könnyű dönten. Bizonytalanság esetén talán helyesebb a cselekvő igealakot használni, hacsak nincs különösebb okunk a személytelen vagy szenvedő szemléletű kifejezésre, helytelen azonban a határozói igenév helyett a múlt idejű melléknévi igenév használata, pl. *a jegy már kezelt, a nadrágja vasalt*. A *-t/-tt* képzős igenevet jelzőként használjuk; állítmányként csak akkor állhat, ha igei jelentéstartalma annyira elhalványodik, hogy inkább melléknévnek érezzük. A fizikai, pszichikai állapotváltoz(tat)ást kifejező melléknévi igenevek melléknevesülése gyakori: *a hangja rekedt, az arca sápadt, fáradt vagyok*. Mind a határozói, mind a melléknévi igenevekre szükség van a maguk helyén, de alkalmazásuk a nyelvhasználók részéről körültekintést és némi óvatosságot is igényel.

Irodalom

- Aradi A. 2004. Egy emotív jelentésű igecsoport néhány nyelvhasználati sajátossága. *Nyelvtudományi Közlemények* 101. kötet 152–159.
- Károly S. 1959. El van ázva..., el volt ázva... *Magyar Nyelv* 55. évf. 4. 536–540.
- Kovalovszky M. 1953. Nyelvünk újabb belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései. In: Lőrincze (szerk.) *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Tanulmánygyűjtemény. Budapest: Akadémiai Kiadó. 115–197.
- Kovalovszky M. 1977. *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lőrincze L. 1961. El van ázva..., be van zárva... In: Lőrincze (szerk.) *Édes anyanyelvünk*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 382–384.
- Simonyi Zs. 1899. Elévült hibák és látszólagos hibák. *Magyar Nyelvőr* 28. évf. 7. 292–299.
- Szepes Gy. 1972. A *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezet funkciói. *Magyar Nyelvőr* 96. évf. 4. 404–414.

Narratív szerkezet és lexikai aspektus: igekötőhasználat Mándy Iván *A villamos* című novellájában

Horváth Judit

1. Elméleti alapvetés. A magyar aspektuskutatások

A grammatikai idő és aspektus morfológiai és szemantikai kutatása megkülönböztet ún. aspektus és ún. nem aspektus nyelveket. Az előbbiekhöz sorolhatjuk pl. az orosz vagy az angolt, mivel ezek a nyelvek az alapvető aspektuskategóriákat (pl. befejezettség – folyamatosság) rendszeres morfológiai eszközökkel fejezik ki. Az utóbbiakhoz tartozik a magyar, amely az aspektuális kategóriákat a morfológiai mellett lexikai és szintaktikai eszközök kombinálásával alkotja meg. A magyarban tehát a folyamatosság és befejezettség a mondat egészéhez köthető, így a magyar aspektusfogalom tágabb, mint a hagyományos értelemben vett igeszemlélet.

Mivel az aspektusfogalom sem a magyar, sem a nemzetközi szakirodalomban nem egységes, az aspektuskutatás is bonyolult és igen szerteágazó. Dolgozatomban a kiterjedt nemzetközi és magyar aspektuskutatáshoz kapcsolódóan csak azokból a munkákból emelek ki, amelyek az aspektushoz mint a narratív szöveg megalkotási, ill. befogadási folyamatát rendező elvhez közelítenek. A termékeny magyar aspektuskutatás (pl. Hetzron 1982, Pete 1983, Wacha 1983, 1989, Kiefer 1992) eredményei egyre árnyaltabb képet rajzolnak a magyar aspektualitásról. Bár e kutatók az aspektualitás eltérő tényezőire helyezik a hangsúlyt, megközelítési módjuk abban megegyezik, hogy a magyar aspektualitást a mondat, ill. a szöveg szintjén kívánják megragadni.

Hetzron (1982) a magyar aspektust a szöveg szintjén vizsgálja, és azt a beszélő nézőpontjával azonosítja. A perfektív aspektust faktuálisnak nevezi, amelynek a grammatikai funkciója az események egymásutániségének a kifejezése, és egyben a történet időszerkezetének az előbbre vitele. Az imperfektív aspektust Hetzron leíró aspektusnak is hívja. Az imperfektív aspektus a történet szituációinak a háttérét rajzolja meg, a helyszíneket jeleníti meg, azokat a helyszíneket, amelyekben maguk a történet eseményszerkezetét előbbre vivő szituációk fognak majd lejátsszódni.

Wacha (1983, 1989) az aspektust funkcionális, szemantikai kategóriának tekinti, amely a narratív időszerkezet sajátossága. Kutatásai szerint a befejezett aspektus arra hivatott, hogy az egymásutániséget, az elő- és utóidejűséget fejezze ki a szöveg egymást következő mondatai között, a folyamatos aspektus sajátossága pedig az, hogy teljes vagy részleges egyidejűséget hordozzon. Végül Kiefer (1992) az aspektust mondatszemantikai kategóriának tekinti, és a mondatok belső időszerkezetével hozza összefüggésbe. A mondatok belső időszerkezetét a mondatokban kifejezett cselekvés, történés időbeli lefolyásának a módjával azonosítja.

2. Lexikai aspektus – grammatikai aspektus

Az igék lexikai aspektusa az igék elidegeníthetetlen, belső szemantikájával azonosítható, amely összefüggésben áll, de korántsem azonos a grammatikai morfémaival kifejezett aspektussal. Vendler (1967) kutatásai alapján négy lexikai aspektuális osztályt lehet felállítani, amelyek a **telecitás**, azaz a határpontosság, a célra való irányultság megéléte, ill. hiánya, a **momentán jelleg** ill. **durativitás** azaz a pillanatnyiség ill. tartósság, továbbá a **statikus – dinamikus szembenállás** szerint különíthetők el egymástól. Vendler négy lexikai aspektuális igeosztályt állított fel: az **állapotokat** („states“: *tud, ismer*), a **folyamatot, cselekvést** („activities“: *megy, ír*), az **eredményt** („accomplishment“: *megír, megtanul*) és a **teljesítményt** („achievement“: *elér, elfelejt*) jelentő igék osztályát. E négy lexikai aspektuális igeosztály időszerkezetének a különbségeit Kiefer (1992) a határpontos: *N+alatt, N+belül*, ill. határpont nélküli: *N+ideig, N+át* időmódosítókkal vizsgálta meg.

Az **állapotot** kifejező lexikai aspektuális igeosztály tagjai (*tud, ismer*) **határpont nélküli** időmódosítókkal tesztelhetők, és időszerkezetükre a **statikusság, a tartósság és a célirányosság hiánya** jellemző. A **folyamatot, cselekvést** kifejező igei szerkezetek eseményszerkezete (*fut, sétál, tévét néz*) is **határpont nélküli** időmódosítókkal tesztelhető. Ez utóbbiak eseményszerkezete megszakítható, osztható, homogén (a részfolyamatok a folyamat egészén belül egyneműek), **duratív és nem célirányos**. Hajlamosak rá, hogy iránytárgyat (*házat fest, tévét néz*) vegyenek maguk mellé.

Az **eredményt** jelentő igei szerkezetek (*megír egy levelet, megfest egy képet*) eseményszerkezete **határpontos** (*N+alatt*) időhatározóval áll, nem megszakítható, jellemzője egy olyan pontszerűség, amely után az eredmény létrejön, vagyis a cselekmény célirányosan beteljesül. A **teljesítményt** jelentő igék (*rájön, elér*) **határpontos** időhatározókkal állnak, eseményszerkezetük nem megszakítható, pontszerű és telikus.

3. Az igekötők szerepe és az aspektualitás

A két utóbbi aspektuális lexikai igeosztály erős tendenciát mutat a magyar nyelvben arra, hogy morfológiailag igekötős igékkel valósuljon meg. E két utóbbi osztály jellemző közös vonása a célra való irányulás és a határpontosság, azaz a telikusság. A magyar aspektuskutatás megegyezik abban, hogy a magyar nyelvben az igekötő és az ige egyenes sorrendje a befejezett aspektus hordozója. Egyes igei csoportok (mozgást jelentő eredményigék) inverzióval folyamatossá tehetők. A teljesítményt vagy eredményt jelentő igék fordított szórendje csak **fókusz esetén** jöhet létre, amely szerkezet azonban soha nem fejezhet ki folyamatos igei aspektust. Az aspektus, az igekötős igék, valamint az igei szerkezethez járuló bővítmények határozottsága között összefüggés van (Szabolcsi 1983). A magyar igekötős igék **határozott bővítményeket** vonzanak. Ennek szemantikai, pragmatikai és szövegszerkezeti okai egyaránt vannak. A befejezett, beteljesedett szituációkra **az egyediség, az individualitás, a konkrétság** jellemző; ezek határozott bővítményeket kívánnak.

Amíg a *János könyvet olvasott* mondatban a határozatlan tárgy egy bizonyos halmaz minden tagjára érvényes, addig a *János elolvasott egy könyvet / János elolvasta a könyvet* mondatok referenciaértéke határozott, és konkrét, egyedi szituációkat ír le. A fentiekből következik, hogy a **János elolvasott könyvet-féle* mondat nem lehet grammatikus,

mivel az igekötős ige specifikussága és a bővítmény alulspecifikáltsága között inkompatibilitás áll fenn.

A perfektivitás és a határozottság közötti szoros viszonynak pragmatikai okai is vannak, amit Dezső (1969) az aktualizálás fogalmával világít meg. Az aktualizálás a mondat- és szövegalkotási folyamatban valósul meg. A határozottság grammatikai eszközeivel a szövegalkotó az információáramból a legkonkrétabb reprezentációval rendelkezőket emeli ki. Az igeidő és az aspektus feladata, hogy belehelyezze az eseményt a szöveghálózat egészébe. A befejezett szemléletű ige által jelölt esemény a legteljesebb mértékben individualizált, ezért a befejezett igei szerkezet határozatlan bővítményekkel nem állhat.

4. Az aspektus mint szövegépítő elem

A narratív szöveg lineáris kibontásában a szövegalkotó a szöveget olyan **kognitív folyamaton** keresztül hozza létre, amelyben az összes lehetséges részlet és esemény gazdag tárházából bizonyos elemeket kiemel, s azokat a történet vezérfonalába állítja. Másokat a szöveg vezérfonalának a magyarázatára, ill. a háttér megrajzolására használ fel. Ez a folyamat irányítja majd rá a befogadó figyelmét az elbeszélés fő vonalára, készíti elő és könnyíti meg a szöveg megértését.

A szövegalkotó mindezt különböző **szöveggrammatikai eszközök** segítségével valósítja meg. Ezen eszközök kettős feladata: egyrészt a szöveg lineáris vezetésében játszanak szerepet, másrészt a szöveget író, valamint a szöveget befogadó tudatában lejátszódó folyamatok között teremtenek kapcsolatot. A szöveggrammatikai eszközök szemantikai és pragmatikai szereppel egyaránt rendelkeznek. A lineáris szövegépítésben, az elő-, ill. utóinformáció kifejezésében kitüntetett szerep jut az igés szerkezet **igeidejének**. Az igeidő mint szövegszervező elem a grammatikai igeidőben és az aspektusban realizálódik. Az egyszerű és komplex igék szemantikája nagyban hozzájárul a mű időszervezetének a kialakításához. Egyes igés szerkezetek a narratív szerkezetek háttérinformációját építik fel, míg mások azzal a tulajdonsággal rendelkeznek, hogy a narráció eseményszerkezetét, a történet gerincét viszik előbbre. Hopper és Thomson (1980) a narratív szöveg szerveződésében megkülönbözteti az eseményszerkezetet időben előre vivő, illetve az események háttérinformációit leíró aspektust. Ez az aspektus olyan pragmatikai kategória, amely a szövegalkotás folyamatában **grammatikai eszközök** segítségével valósul meg.

Az **eseményszerkezetet előbbre vivő** aspektus a szöveg olyan eseményeihez kötődik, amelyek az elbeszélés eseményláncolatának a gerincét képezik, és amelyek a szöveg lineáris történését előbbre viszik. Az előremutató aspektus – az ún. foregrounding – mindig a szöveg szintjén működik, és temporális referenciapontja a szövegben az őt megelőző esemény. Az eseményláncolatot előrevivő aspektus kapcsolatban áll olyan pragmatikai jelenséggel, mint a mondat aktuális tagolása.

A szöveg **időszervezetét előre nem vivő aspektus**, a háttér-aspektus – az ún. backgrounding – egyrészt háttérinformációt ad az eseményszerkezetet előbbre vivő aspektushoz, másrészt részletezi vagy magyarázza a fenti szerkezetet. Fontos szerepe van a hangulat- és szituációteremtésben, ahol a történet eseményláncolata lejátszódik. Az előreutaló aspektus a szituáció hitelességét fokozza, valamint kiemeli az író által fon-

tosnak tartott eseményeket, mégpedig úgy, hogy ráirányítja a figyelmet az előtérbe állított, a történetet előbbre vivő, az előtérben lejátszódó eseményekre.

A szöveg időszerkezetét előreívő aspektus temporális kritériumait Reinhart (1984) vizsgálta meg. Az előreutaló aspektus képes az időbeli egymásutániság, elő- vagy utóidejűség kifejezésére, jellemzői a **határpontosság**, a **befejezettség**, a **célorientáltság**, a telicitás. Láttuk, hogy a Vendler-féle lexikális igeosztályok közül két alosztályra, a eredményt jelölő (megír típus) és az teljesítményt jelölő (rájön típus) igés szerkezetekre jellemző a **célra irányulás**, a beteljesülés, a **befejezettség** és a **határpontosság**. Ezt a lexikai osztályt a magyarban igekötős igével fejezzük ki.

5. Az igés szerkezetek vizsgálata Mátyás Iván *A villamos* című novellájában

Ez a novella jól képviseli Mátyás stílusvilágát és szövegszerkesztési eljárásait. Jellemző rá a rövid mondatok használata, a minimális szövegszerkesztés. Az író kedveli a kihagyásos technikát: azokban a mondatokban, amelyekhez ugyanaz az igés szerkezet rendelhető hozzá, az ígét ki is hagyja, hogy ezáltal szövegalkotási folyamatba az olvasót még aktívabban vonja bele.

A novellában a mese ideje kitágul, mivel a főszereplő, a fiú retrospektív emlékezésén keresztül a jelen szegényes történéseit a múlt eseményei gazdagítják és szövik át. Itt is, mint Mátyás novelláiban általában, az író sokszor él az időbontás technikájával, szinte megállítja, majd újraindítja az időt. Írói szerkesztésmódjára a filmmontázs-technika jellemző, felszabdálja az időt és a látványt, bizonyos eseményeket kiragad, másokat pedig háttérbe szorít. Ez a montázstechnika a novellát kis jelenetekre osztja fel; ezek filmkockákként épülnek be a szövegalkotási folyamatba: „*Felkelés! Öltözés a sötétben. Nem lehet villanyt gyűjtani, kiszűrődik a fény. Átmenni a szobán. Az előszobán. Leosonni a lépcsőn.... Valaki leemeli a vaskorlátot. Felszállás!*“ 2.

A novellát ily módon könnyű jelenetekre bontani, és a jeleneteket a novella egy-egy montázsaként elemezni. A „jelenetek“ mondatait a következő szempontok alapján vizsgáltam meg:

- a predikátum megléte vagy hiánya;
- a predikátumok minősége: az igei és a névszói predikátumok aránya;
- az igei predikátum lexikális aspektusa és a predikátum grammatikai megformáltsága közötti összefüggés (durativitás, telikusság, igekötős vagy igekötő nélküli-e az ige);
- az eredmény-, ill. a teljesítménypredikátumok bővítményei (határozott / határozatlan);
- a főnti szempontok hogyan járulnak hozzá a jelenetekben az események kibontásához.

6. Az elemzés eredményeinek vázlatos összefoglalása

A predikátum gyakori hiánya a novellában két okra is visszavezethető. Az első a **jelen idejű kopula nélküli mondatok** nagy száma, amelyek kivétel nélkül a dinamikusság teljes hiányára, a mozdulatlanságra, az állapotra, a háttér megrajzolása utalnak (a Hopper-féle háttéraspektus példái).

A gangon álldogált.

A térdét belepréselte a gang rácsai közé. Az állát is megpróbálta beledugni. Sehogy se sikerült. Körülötte csönd. A délután csöndje. Mintha mindenki elköltözött volna az emeletről és a földszintről. A fiú magára maradt a házzal. Valósággal belezsibbadt ebbe a csöndbe, ahogy lenézett az udvarra.

A predikátumok azonban akkor is hiányozhatnak, ha a hiányos mondatokhoz egy **korábban említett predikátum tartozik**. „Egyszerre csak bekanyarodott egy villamos. Meghittén, otthonosan. Nem volt utasa. *Se kalauza, se vezetője. Úgy jött, magányosan.*” 1.

A predikátumok lexikai aspektusa és ezek grammatikai megformáltsága igazolta azt a hipotézist, hogy az eredményt és teljesítményt jelentő igék igekötős igék. „Meglátta a villamost, leemeli a vaskorlátot, megrázza a vállát, elkapott egy vállat, megérkezett a karácsony...” Ezekben a mondatokban az igekötős igék komplex jelentéssel rendelkeznek, eseményszerkezetük két fázisból áll, egy előkészítő és egy beteljesülő fázisból, amely aztán a novellában valamilyen determináló grammatikai eszközzel ellátott bővítésménnyel individualizált, erősen aktualizált szituációt ír le (É. Kiss 2004). „Előreengedett egy öregurat, megpillantotta a karácsonyfát, elfordította a fejét, megfogta a lány karját, átvitte a másik oldalra, megérintette a csengőt...”

Az állapotokat, folyamatokat kifejező predikátumok a jelenetek háttérrelrajzának leírásához járulnak hozzá, például: „Egy lánnyal a hátsó peronon.” Predikátumhiány, vagy kopulával vagy statikus folyamatigével értendő, háttérinformációt ad. „Nézte a kissé ovális arcot.” Háttérrelrajz.

7. Összegezés

Elmondhatjuk, hogy a novella predikátumainak az elemzése alátámasztotta a hipotézisünket, hogy az igekötős igék fontos elemek a narratív szöveg eseményszerkezetének, eseményhálózatának a kialakításában, a narráció lineáris vezetésében. Az igekötős igékhez járuló határozott bővítésménnyel felelősek az események individualizálásáért, az aktualizálási folyamatokért, amelyek előreviszik a narratív szöveg időszerkezetét. A novella predikátumelemzése arra hívja fel a figyelmet, hogy mindenképpen hasznos lenne hasonló jellegű vizsgálat elvégzése más szövegfajtákon is, és a különböző típusú szövegek összehasonlító korpuszvizsgálata nagyban hozzájárulhatna mind az igekötős igék szemantikai leírásához, mind az igekötős igék tanításának megkönnyítéséhez.

Irodalom

- Dezső L. 1969. A főnévi csoport. *ÁNYT*. 3.
 É. Kiss K. 2004. Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 50. évf. 15-43.
 Hetzron, R. 1982. Non-applicability as a test for category definitions. In: Kiefer, F., (ed.) *Hungarian general linguistics. Linguistics and literary studies in Eastern Europe 4*. Amsterdam: Benjamins, 131-183.
 Hopper, P. J., Thomson, S. A. 1980. Transitivity in grammar and discourse. *Language* 56. 2. 251-299
 Kiefer F. 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer, F. (ed.) *Strukturális magyar nyelvtan 1*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 797-887.
 Pete I. 1983. Az igeszemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 79.évf. 2. 137-149.

- Reinhardt, T. 1984. Principles of gestalt perception in the temporal organization of narrative texts. *Linguistics*. 22.
- Szabolcsi A. 1983. A specifikus/nem specifikus megkülönböztetéséről. *Nyelvtudományi Közlemények* 85. 1. évf. 83-91.
- Vendler, Z. 1967 *Linguistics and philosophy*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Wacha B. 1983. Az „aspektualitás“ tanítása. *Magyar Nyelvőr* 107. évf. 2. 152-165.
- Wacha B. 1989. A folyamatos – nemfolyamatos szembeállásról. *ÁNyT*. 17.

Források

Mándy Iván: A villamos
<http://villamos.budapest.hu/esem/irodalom/mandy.html>.

Az összetett szavak megjelenése és szerepe mai magyar nyelvhasználatunkban

Illés Henrietta

1. Bevezetés

„A szóösszetétel (compositio) szóalkotásunknak az a mai nyelvünkben igen gyakori módja, amelynek segítségével két szót egyetlen új szóvá illesztünk össze. Az ilyen módon történő szóalkotáskor az esetek nagyobb és jellegzetesebb részében két önálló alakú és jelentésű szót kapcsolunk egybe...” (B. Lőrinczy 1961: 421). A szóösszetétel olyan szóalkotási folyamat, amelynek eredményeképpen nyelvünkben számos új szó keletkezik. Mára ez a szókincs bővítési forma vált a legproduktívabbá, azaz új szavaink nagy része ezzel a szóalkotási móddal jön létre. Ezért fontos foglalkozni az új keletkezésű összetett szavakkal.

2. Munkamódszer

A következőkben készülő doktori disszertációm egy fázisát mutatom be, amelyben az új keletkezésű összetett szavakkal foglalkozom. A vizsgálatok során munkamódszerem több lépésből állt. Első lépés a mintavételezés volt, majd ezt követte a szavak különböző szempontok szerinti vizsgálata, elemzése, végül a kapott eredmények alapján a következtetések levonása.

3. Mintavételezés

A vizsgálathoz saját gyűjtésű, új keletkezésű összetett szavakat használtam. Ezeket a szavakat az internet segítségével gyűjtöttem, mert úgy vélem, ez az egyik legalkalmasabb eszköz erre a célra. Az internetnek számos előnye van, pl. sok mindent meg lehet találni rajta, számos folyóirat elérhető, széleskörű, nincs tematikai kötöttség, a magyar nyelv szinte minden társadalmi nyelvváltozata (pl. tudományos, diák, argó) jelen van; tulajdonképpen új nyelvváltozatot is létrehozott (gondoljunk a *chatre*), minden téma/tudományterület egy helyen van, változatos, folyamatosan bővül, naprakész.

A gyűjtést a internetes oldalon végeztem, ennek kezdőlapját és tematikus oldalait használtam fel. A szavakat három hónap alatt kilenc periódusban gyűjtöttem, így több mint 200 szót tudtam vizsgálni ebben a fázisban. A gyűjtés során azokat a szavakat tekintettem új keletkezésű összetett szavaknak, amelyek a gyűjtés idejéig nem jelentek meg adattárban vagy szótárban, illetve azokat a szavakat is ide soroltam, amelyek hangalakjukat tekintve ugyan régiiek, de új jelentéssel rendelkeznek.

Minden szót abban az alakban jegyeztem le, ahogyan azt a szöveggörnyezetben megtaláltam, és a toldalékokat egy esetben sem választottam le a szavakról. Az összes szót mindegyik fázisban lejegyzett formájában vizsgáltam.

4. Vizsgálatok

Az összetett szavak vizsgálatát több szempont alapján végeztem el, amely szempontok a következők voltak:

- mely tudományterületeken jön létre a legtöbb új összetett szó,
- idegen szó-e az összetett szó valamelyik tagja,
- a szavak elő- és utótagjainak szófaji kategóriái,
- a vizsgált szavak grammatikai csoportjai,
- a szavak jelentése,
- a népszerű elő- és utótagok,
- próbáltam magyarázatot találni arra, hogy miért jelenik meg az internetes oldalakon sok összetett szó,
- következtetéseket vontam le a vizsgált szavak utóéletével kapcsolatban.

5. A gyűjtött anyag elemzése

A következőkben összegezem, hogy milyen eredményekre jutottam a fent jelzett vizsgálatok elvégzése után, azonban ezekről az eredményekről a továbbiakban helyszűke miatt csak röviden számolok be.

5.1 A szavak tudományterületenkénti megoszlása

Új keletkezésű szavak számos területen megjelennek, ám a vizsgálataim azt mutatják, hogy a szavak legnagyobb része azokhoz a tudományokhoz kapcsolódik, amelyek jelenleg a világon a leggyorsabban fejlődnek, illetve amelyek a legnagyobb publicitást kapják. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a következő tudományterületeken jön létre a legtöbb új összetett szó: számítástechnika, környezetvédelem, politika, gazdaság, tudomány és technika.

Az itt felsorolt tudományterületek új eredményei nem Magyarországon születnek, hanem számos esetben például az Amerikai Egyesült Államok területén. Minden tudomány általánosan elfogadott hivatalos nyelve az angol, és az új eredményeket bemutató cikkek és konferenciák is angol nyelvűek. Ebből az következik, hogy az új eredményekhez kapcsolódó új szavak és kifejezések nem magyar, hanem angol nyelven jönnek létre. Ez a hatás érződik az általam vizsgált összetett szavakon is.

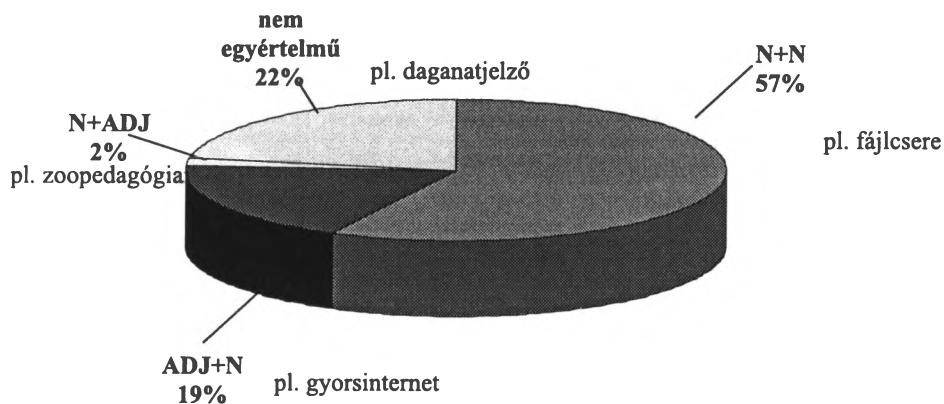
5.2 Az idegen szavak megjelenése

Az előbbi pontban már említettem az angol nyelv dominanciáját. Mivel sok esetben találkoztam angol szóval, megvizsgáltam, hogy az összetett szavak valamely vagy mindkét tagja idegen szó-e. A vizsgált 221 szóból 71-nél kimutatható, hogy vagy előtagja, vagy utótagja vagy mindkettő idegen szó. Ez a szavak 32%-át jelenti. Két preferált nyelv van: az angol és a latin, bár a latin esetén vitatható, hogy nem angol szavak „viszalatinosodásáról” van-e szó.

Angol szó jelent meg a szavak 23%-ánál, ilyenek pl. a web- és a link- előtagok, latin pedig 9%-nál, pl. bio-, öko-, nano- előtagok. Ezek a szavak gyakran fordulnak elő, ami azt jelenti, hogy már-már beépültek szókincsünkbe, így valószínűsíthető, hogy ezeknek a szavaknak magyar megfelelője nem fog kialakulni.

5.3 A szavak szófaji kategóriái

A szavak elő- és utótagjainak szófaját Kiefer Ferenc szófaji kategóriái alapján vizsgáltam (Kiefer 1991, 1998, 2000). Ennek alapján N+N, ADJ+N és N+ADJ szófajú összetett szavakat találtam. Az N a főnevet, az ADJ pedig a melléknévet jelenti.

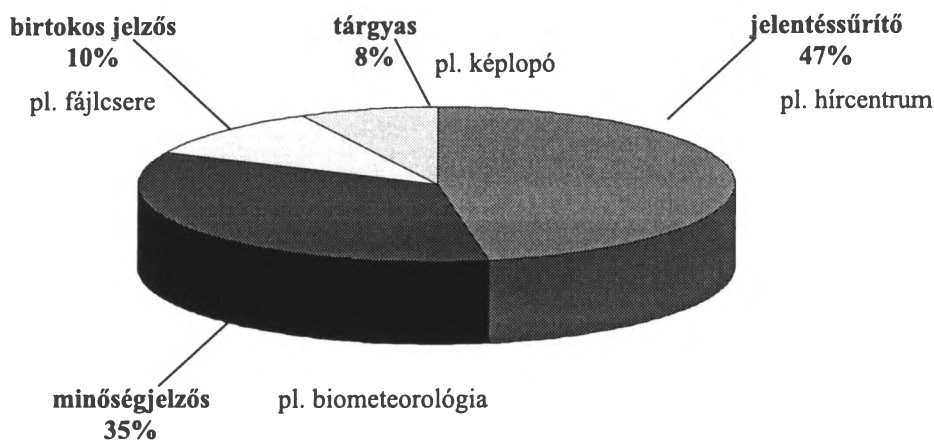

1. ábra A vizsgált szavak elő- és utótagjainak szófaji kategóriái

Az ábrán jól látható, hogy a legtöbb összetett szó főnév + főnév kapcsolatából született, ezt követik azok a szavak, amelyek előtagja melléknév, utótagja pedig főnév, végül a főnév + melléknév szófajú szavak következnek. A szavak 22%-ánál a szófaji kategória csak a kontextusból állapítható meg, illetve több olyan szót találtam, amelyek más-más kategóriába sorolhatók attól függően, hogy milyen szövegkörnyezetben jelennek meg. Ezeket a szavakat soroltam a nem egyértelmű szófaji kategóriájú szavak közé.

5.4 A szavak grammatikai csoportjai

Ebben a munkafázisban az összetett szavak típusait vizsgáltam. Ehhez alapul a *Magyar grammatikában* található felosztást vettem (Lengyel 2000), ahol Lengyel Klára megkülönböztet szerves és szervetlen összetett szavakat, a szerveseken belül morfológiai és szintaktikai típusúakat, majd a szintaktikai típusú összetételeket tovább csoportosítja alá- és mellérendelőkre. Az alárendelők altípusai az alanyos, a tárgyas, a határozós, a jelzős és a jelentéssűrítő összetétel. Ezek közül a grammatikai csoportok közül csak a jelentéssűrítőre, a minőségjelzősre, a birtokos jelzősre és a tárgyásra találtam példát a vizsgált korpuszban.

2. ábra A vizsgált szavak grammatikai csoportjai

Az ábráról leolvasható, hogy az új keletkezésű összetett szavak közel fele (47%) a jelentéssűrítő csoportba tartozik, amíg a maradék 53% három típusba sorolható: 35 % minőségjelzős, 10% birtokos jelzős és 8% tárgyas összetett szó.

5.5 Régi hangalak, új jelentés

Új összetett szónak tekintetem minden olyan szót, amely hangalakját tekintve régi, de új jelentéssel rendelkezik. Ezeknél a szavaknál az új jelentés általában kapcsolódik a régihez. Az interneten számos ilyen szót találtam, amelyek közül a *fapados* és a *játszó-tér* szavakat emelem ki.

- fapados* → régi jelentés: fapadokkal ellátott vonat
új jelentés: kevesebb szolgáltatást és kényelmet biztosító, olcsó repülőjárat
- játszó-tér* → régi jelentés: kültéren lévő homokozó, mászóka stb.
új jelentés: internetes játékokat tartalmazó honlap

5.6 Népszerű elő- és utótagok

A vizsgált szavakat csoportokra lehetett osztani elő- és utótagjaik alapján, így meg tudtam állapítani, hogy melyek a leggyakrabban előforduló elő- és utótagok. A vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy ezek a mai szóhasználatban divatos, népszerű szavak. Ilyenek például:

• bio-	pl. biotégla	• -centrum	pl. karriercentrum
• link-	pl. linkcentrum	• -piac	pl. hírpia
• EU-	pl. EU-állás	• -vírus	pl. mobilvírus
• öko-	pl. ökopolitika	• -ikon	pl. parancsikon
• web-	pl. webmegjelenés	• -böngésző	pl. webböngésző

5.7 Az internet és az összetett szó kapcsolata

Az internetes oldalak arra törekednek, hogy minél kevesebb szóval (kifejezéssel), röviden, tömören tudjanak utalni más kapcsolódó oldalakra. Erre a legalkalmasabb a jelentéssűrítő összetett szó (pl. *adattpark*), mert az képes magában foglalni akár egy egész mondat jelentését. Ez magyarázat a jelentéstömörítő összetett szó dominanciájára, vagyis arra, hogy a vizsgált szavak 47%-a ebbe a típusba tartozik.

5.8 A vizsgált korpusz szavainak utóélete

A nyelvünkben megjelenő minden új szó esetén fontos figyelemmel kísérni, hogy azok első megjelenésüket követően milyen szerepet játszanak nyelvünk további életében, vagyis hogy bekerülnek-e a magyar nyelv szókincsébe. Természetesen az általam vizsgált szavak nagy részéről még nem tudunk teljes bizonyossággal ezzel kapcsolatos megállapításokat tenni, de annyi bizonyos, hogy számos olyan szót is találtam, amelyek több alkalommal fordultak elő. Ebből adódóan más-más szövegkörnyezetben volt módom vizsgálni azokat. Bár még sok esetben adatokkal bizonyítani nem lehet, de feltételezhetjük, hogy ezek közül a szavak közül jó néhány be fog épülni a magyar nyelv szókincsébe. Sok közülük divatossá válik, és elterjednek közszoí használatban is, és már a diáknyelvben is megjelentek.

6. Összegzés

A fentiekben készülő doktori disszertációm egy fázisát mutattam be, amelyben az új keletkezésű összetett szavakkal foglalkozom. Mai magyar nyelvünkben az új szavak nagy része szóösszetétel útján jön létre, így fontosnak tartom az új keletkezésű összetett szavak vizsgálatát.

Az itt ismertetett eredmények nem adhatnak teljes képet az új keletkezésű összetett szavakról, így a jövőben mindenképpen bővíteni kell a vizsgálatokat. Szükséges további szavak gyűjtése, hogy nagyobb korpusz álljon rendelkezésre a vizsgálatokhoz. A gyűjtéshez nemcsak az internetet, hanem a folyóiratokat is fel kell használni, valamint a vizsgálati szempontokat is bővíteni kell.

Irodalom

- B. Lőrinczy Éva 1961. A szóösszetétel. In: Tompa József (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 421–458.
- Kiefer Ferenc 1991. Az összetételek osztályozásáról. In: Hunyadi László – Klaudy Kinga – Lengyel Zsolt – Székely Gábor (szerk.) *Könyv Papp Ferencnek.* Debrecen: KLTE. 69–78.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. A szóösszetételek. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter *Új magyar nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 262–289.
- Kiefer Ferenc 2000. A szóösszetétel. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 519–567.
- Lengyel Klára 2000. A szóösszetétel. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 321–336.

Nyelvjárási sajátosságok Móricz Zsigmond *Pesti kislány falun* című novellájában

Imre Rubenné

1. Móricz Zsigmond a „Pesti kislány falun” című novelláját először „kisregény” alcímmel közölte Az Est 1937-i Hármaskönyvében; az író halála után pedig 1948-ban jelent meg az Athenaeum Kiadó gondozásában, a Csibe-novellák című kötetben. A novellák ihletője Littkey Erzsébet volt, egy külvárosi proletárlány, aki ágyrajáró volt egy munkáscsaládnál. A *Csibe* nevet az író adta a lánynak. Erről ő maga vall a Kardosné Magoss Olgának címzett 1937. április 19-i levelében: „A Csibe (a nevet én adtam a kislánynak), akit Littkey Erzsébetnek hívnak, s nevén kívül még szülőket sem örökölt, klinikai gyermek, akit az állam neveltetett fel, elég szenvedésgazdagságban, tanyán s falun s iskola nélkül...” (Csanak 1963: 249).

2. Csibe a „Pesti kislány falun” című novellában Böske nevű barátnője meghívására egy hetet falun tölt. A történet egy, a Zagyva partján fekvő faluban játszódik. Az író nem tartja fontosnak a helyszín pontos megnevezését. Csibének Böske is csak ennyit válaszol: „A Zagyva parton” (75). A két lány barátsága öt évvel ezelőtt kezdődött, amikor együtt tanultak Pesten az intézetben.

2.1. A falusi lány teljes nevét sem ismerjük pontosan, csak keresztnévét adja meg az író: *Böske*. A név az *Erzsébet* keresztnév falun használatos népies hangulatú becézett alakja. A lányt környezetében mindenki így szólítja. A parasztszalád neve ismeretlen, az író a lány szüleit csak így nevezi: *a Böske papája* illetve *mamája*, vagy *papa* és *mama* néven emlegeti.

2.2. A falura érkező pesti szegény munkáslány csodálkozva fogadja a vidéki élet egyébként nyilvánvaló tényeit. Csibe a még éretlen, zöldellő búzatáblákat *pázsitnak* gondolja: „mint a pesti tereken” (75). Nem ismeri a fára akasztott tejesköcsögeket, *vastag gomboknak* látja őket (76). A boglyakemence is ismeretlen számára: *nagy fehér hólyagnak* nézi (79). Egyáltalán nem ismeri a tájnyelvi *pampuska* szót, a köznyelvi hasonló hangzású *papuskával* helyettesíti. Értetlenül hallgatja a *véka* szót, nem tud mit kezdeni vele (vö. 81). A fentiekben említett, a komikum határát súroló jelenetekkel az író a városi és falusi élet között meglévő ellentéteket akarja még jobban kiemelni: a környezet, foglalkozás, életvitel nyelvi vetületei révén.

Csibe a faluba való megérkezésekor kimondhatatlan örömet érez, ezt az írói narráció is alátámasztja: „Egyszerre olyan boldognak érezte magát, hogy a szeme tele lett könnyel” (74). A lakásba belépve úgy érezte magát, „mintha egy tündérkastélyba ért volna” (77). A pesti szegényes viszonyokhoz képest most egy gazdag parasztszalád életkörülményeibe kerül be. Böske papája a falu módosabb gazdái közé tartozik: „*az apámnak van tíz hold földje is a mezőn*” (78). Csibe kezdetben irigykedve figyeli az anyagi jólétben élő családot: „*Milyen boldog emberek ezek. Csibe csakúgy irigyelte a boldogságukat*” (92). Amikor azonban jobban belelát a család belső ügyeibe, felismeri Böske papájának önzését, szívtelenségét, s teljesen kiábrándul a falusi életből: „*Be furcsák ezek a fa-*

lusiak: ő soha nem tudna köztük megszokni” (95). Ellenérzését fokozza, hogy a hentessegéd udvarlását a család úgy fogja fel, mintha Csibe akarná elcsábítani a lányuknak kiszemelt fiút.

3. A falusi módos parasztság és a városi proletariátus közötti ellentétet Móricz nyelvi-
leg is megragadja. Böske családja nyelvjárásban beszél. Csibe ezt veszi észre leghamarabb. A papa tájnyelvi kiejtését nevetségesnek találja: „*Csibe meg azon nevetett, hogy a bácsi milyen fura parasztosan beszél*” (74). Véleményét nem meri hangosan kifejtetni, de barátnőjét hasonló beszéde miatt már megszólja: „*Minék mondd: »maán«?*” (uo.). Amikor Böske mamája almával kínálja, és a szót „*aóma*”-nak ejti, Csibe a tájnyelvi kiejtés miatt egyáltalán nem érti.

Herczeg Gyula Móricz Zsigmond stílusát vizsgálva hangsúlyozza, hogy Móricz ebben a novellájában szándékosan állandósítja a tájnyelvet: „az állandó tájnyelvi használatlaltal szembeállítás, ellentétet akar érzékelteni” (Herczeg 1961: 301). Az író így világnézeti, politikai állásfoglalását is kifejezi: a pesti proletariátust Csibén keresztül rokonszenvesnek ábrázolja, a módos parasztság életét, gondolkodásmódját pedig keményen kritizálja.

3.1. A Zagyva partja Szolnok megyének a Tisza jobb partjára eső része. Feltételezhető, hogy egy Szolnok megyei faluban játszódik a történet. A terület nyelvjárási sajátosságait Imre Samu „A mai magyar nyelvjárások rendszere” című könyvében a Zagyva–Tarna–Tisza vidék nyelvjárásai cím alatt tárgyalja. Az adatok alapján Imre Samu szerint ez a terület „a magyar nyelvterületnek nyelvjárástani szempontból egyik legszínesebb, legváltozatosabb része” (Imre 1971: 359). A kutató arra a következtetésre jut, hogy az itt jelentkező tarkaság elsődlegesen nyelvi-nyelvjárási okokra vezethető vissza, ezért e terület nyelvjárását az „átmeneti típusok” közé sorolja. Kálmán Béla „Nyelvjárásaink” című könyvében azt írja, hogy a palóc nyelvjárás Budapest–Cegléd–Szolnok vonaltól északra található. A Zagyva palóc területről folyik dél felé, nem meglepő a palócos hangszín feltűnése.

3.2. A hangtani sajátosságok közül erre a területre jellemző az erős diftongálás. A vidék tájnyelvében záródó diftongus szerepel. Ennek fonetikus tükröztetését Móricz a műveiben általában kerüli, most azonban több szóban is törekszik ennek jelölésére. A köznyelvi *ó* hangok és a köznyelvi *ol* hangkapcsolat helyén *aó* kettőshangzót jelöl: *vaót, vaóna, daógom, raágnivalaód, jaó*. Az első három szóban az *l* kiesésével megnyúlt *ó* lett diftongussá, az utóbbi két szóban lévő diftongus az északkeleti *ou* nyiltabb formája. Egy esetben a köznyelvi *o* hang helyén *oó* szerepel: *oórvoshon*. Ez talán az *r* nyújtó hatását érzékelteti. Ezeknek a hangoknak a jelölése azonban nem következetes a szereplők beszédében. A diftongus mellett monoftongus is előfordul: *vót, vóna* (4). A köznyelvi *é* hangot *eé* diftongussal helyettesíti: *meé* = 'miért'; *gyütteé* = 'jöttél'; *fejeér* = 'fehér'. Szokatlan a köznyelvi *á* hang *aa-val* történő jelölése: *raágnivalaód, mingyaán, maán, saár, haát, raántsalak, leraázódott, laám*. Ezekben alighanem az *á* fonéma palócos realizációját, a hosszú *ā* hangzást akarja érzékeltetni az író, amely valóban fontos színe a palóc kiejtésnek. A középpalóc tájszólás déli csücskéről lehet itt szó. Egy szó, a

*vasaórn*ap esetében még inkább palócos a hosszú *a* hangnak *aó*-val jelölése. Az *aómát* esetében pedig az *a* + *l* hangkapcsolatnak a polifonémikus realizációja jelenik meg.

Ezen a területen az *l*, *r* és *j* előtt zárt szótagban legtöbbször hosszú vagy félhosszú magánhangzó szerepel. Móricz többféleképpen próbálta érzékeltetni ezt a hangot. Ebben a novellában, „A fáklya” című regényéhez hasonlóan a magánhangzó megkettőzését alkalmazza: *eevittünk*, *eemeséllem*, *eccee*. A betűszaporítással időtartam-hosszúságot jelöl, de a hang sajátos ízét természetesen képtelen visszaadni, fonetikus jeleket nem alkalmazhat.

Az író általában jelöli az *l* kiesésével fellépő pótlónyúlás jelenségét is a paraszti szereplők beszédében: *vaót*, *vaóna* (2); *vót*, *vóna* (4); *aómát* (1); *daógom* (1); *fődje* (1); *ötözzetek* (1).

„Elég nagy területen ismeretes az *l* nyújtó hatása és eltűnése több tagú szó végén is” (Kálmán 1977: 34). Erre is találunk néhány példát Böske papájának és mamájának a beszédében: *esző* = 'eszél' (1); *heccőd* = 'hecceld, izgasd' (1); *kő* = 'kell' (1). Zártabb magánhangzók jelennek meg a következő szavakban: *osztán* = 'azután' (2); *düljön* = 'döljön' (1); *rúluk* = 'róluk' (1); *gyütt* = 'jött' (2); *kék* = 'kellene' (1). Két szó esetében ennek az ellenkezője, nyíltabb magánhangzó fordul elő: *vagyonk* = 'vagyunk' (1); *oskola* = 'iskola' (1).

A mássalhangzó-jelenségek közül domináns a *j*-zés a vizsgált nyelvjárásban. A novellában a következő adatokat találtam: *ijen* (2); *ojat* (2); *hóbojgós* (1); *kisjány* (1); *jányom* (4).

A mássalhangzó utáni *-t* sok gyakran használt szóban a nyelvterület nagy részén lekopott...” (Kálmán i.m. 47). Ezt bizonyítja az *azér* = 'azért' (2); *fillérér* = 'fillérért' (1) és a *mer* = 'mert' (2) szavak használata.

A *már* határozószó ejtésében két változat figyelhető meg: *maán*, *mán* (4) és a *maá*, *má* (5). Az első esetben a köznyelvi *r* hang helyén *n* hangzik, a másodikban pedig a szó alakja megrövidül, eltűnik a szóvégi *r* hang. Találunk példákat az összerántás jelenségére is. Ilyenkor a szereplők alakrövidüléssel formákat alkalmaznak: *tán* = 'talán' (2); *mért* = 'miért' (2); *oan* = 'olyan' (1). Ezek vagy érzelmi töltés, vagy laza ejtés hatására torzult rövid alakok.

A főnévi igenév *-nyi* képzője a nyugati palóc nyelvjárástípusra jellemző. Ilyen formára két példa akad Böske papájának a beszédében: *tanunnyi* = 'tanulni'; *ennyi* = 'enni'. A *v*-tövé igék közül a *hív* szó esetében *j* jelenik meg mássalhangzós toldalékok előtt: *híjják* (1); *híjták* (1); *híjtak* (1). Találunk példákat a *gy* hasonulására is mondatfonetikai helyzetben: *vattok* = 'vagytok' (1); *hatták* = 'hagyták' (1).

Az *ez*, az mutató névmás mássalhangzó nélküli alakjában hangzik el a paraszti szereplők ajkáról: „Ez a Csibe? — Az, édesanyám, ez *a*” (76); „*A* maá leraázódott” (77); „*E* nem ért magyarul” (uo.); „De mire ez a nagy fehér hólyag a szobában? — *A* kemence, te buta” (79).

Gyakori Móricznál a betűnépiesség alkalmazása: a köznyelvtől eltérő írásmód és a vele egyező hangzás. A vizsgált novellában a következő adatok tükrözik ezt: *mingyaán* (2), *mingyár*, *beszéj*, *mongyam*, *aggyál*, *pihennyetek*, *mennyetek*, *csonttyát*, *csinájják*, *hujjon*, *felakasztattuk*, *eccer* (2), *áj*, *hannézzetek meg*, *teccik*, *eccóval*.

3.3. Az alaktani sajátosságok közül a novellában szereplő példák nagy része morfológiai természetű. A paraszti szereplők általában ezeket az alakváltozatokat használják: *vagyónk a faluba; konyhába van daógom; magába akar maradni; hivatalba van; abba örömem lett vóna; ebbe a pici cipőbe; sárba lehet járni; nőnek fel az udvar végibe.*

Az adott nyelvjárásterületen a *-hoz, -hez, -höz* rag *-ho, -hő* alakú. Ezekkel azonban nem találkozunk: helyette Böske papája ettől a nyelvjárási területtől idegen *-hon* ragos alakot használ két esetben: *fogorvoshon, oórvoshon*. A *-hoz, -hez, -höz* rag *-hon, -hön* alakja a Szeged vidéki nyelvjárástípusra jellemző (Imre 1971: 343). Itt Móricz másutt hallott, de erősen nyelvjárási ízű jelenségeket szőtt be szövegébe. Erre másutt is van példa (vö. Sebestyén 1972: 36–37).

Az *-ért* rag *-ér* változatban szerepel az adott nyelvjárásban. A szereplők megszólalásaiban két példát találtam: *azér* (2), *fillérér* (1). Böske papája egyszer használja: *meé = 'miért'*.

Az igeragozás terén találunk két példát az ikes igék iktelen ragozására: *haragszok, elszökök*. Egyik alkalommal Böske a *szokik* igét helytelenül, jelen időben használja: „Sokat szoksz csókolózni?” (94). Az említett segédigét a köznyelv csak múlt időben ragozza.

3.4. Jelentéstani szempontból figyelemre méltó az a sajátosság, hogy a köznyelv személyek megnevezésére többnyire személyes névmással él, ezzel szemben Móricz paraszti szereplői személyt inkább mutató névmással jelölnek meg. Szociolingvisztikailag ez pejoratív attitűd: „Bizony ez fejeér — Levegő kék neked, de biztosan nem süt be a nap rád” (80); „ezek azt hiszik, a lisztet a malomban csinájják” (82); „Nohát, ez szépekre fogja tanítani a Böskét” (90); „Ezek meg itt nőnek fel, mint a gaz” (93). Az idézett példákban az *ez* mutató névmás az említett személyek lenézésére utal.

3.5. A tájszavak is hozzájárulnak a paraszti világ ábrázolásához. Ezek megítélésének kérdésében közös kiindulási alap, viszonyító eszköz az Értelmező kéziszótár. Az ÉKsz. különválaszt két szókatagóriát: a tájszavakét és a népnyelvi szavakét, így határozva meg őket: „*táj* tájszó; táji, csak egy-két nyelvjárásban élő”, illetőleg „*nép* országszerte ismert népi, népnyelvi; népies (stílusban)”. Felmerül a kérdés, mi legyen a *nép* minősítésű szavakkal. Kiss Jenő felvette a Mihályi tájszótárába azokat a *nép* minősítésű szavakat, amelyek a vizsgált nyelvjárásban használatosak, s a köznyelvben ismeretlennek látszanak (vö. Kiss 1979: 8).

A tájszavaknak három nagy csoportját különíti el a szakirodalom. Az első csoportba tartoznak a **valódi vagy tulajdonképpeni tájszavak**, amelyek a köz- és irodalmi nyelvben ismeretlenek. A második csoportot képezik a **jelentésbeli tájszavak**, amelyek jelentésükben különböznek a köznyelvi megfelelőjüktől, vagy úgy, hogy nincs a köznyelvvél megegyező jelentésük, vagy úgy, hogy a nyelvjárási szónak a köznyelvvél megegyező jelentése(i) mellett van(nak) attól eltérő jelentése(i) is. S végül a harmadik csoportba tartoznak az **alaki tájszavak**, melyek a köznyelvi megfelelőjüktől csak a ki-ejtésükben térnek el (Kiss. i.m. 8–9).

Valódi, tulajdonképpeni tájszóra két példa akad: *pampuska* = 'fánk'; *sifon* = 'ruhásszekrény'. **Jelentésbeli tájszók** a következők: *cafra* = 'rossz erkölcsű nő'; *ereszten* = 'állítani' (a falu élére); *fene* = 'fekélyes bőrbetegség'; *gané* = 'istállótrágya'; *hit-*

vány = 'sovány'; *kibánt vkivel* = 'helyzetével visszaélve méltánytalanságot követ el valakivel, bajt okoz neki' („jól kibánt velünk”); *kicsíp vkit* = 'kiszemel' (kicsípi az egyetlen fiút); *lekap* = 'levesz' (lekapná a lábáról); *semmitlen* = 'nincstelen'; *véka* = 'szemes termény mérésére való űrmérték'. A legtöbb az **alaki tájyszavak** száma: *a* mutatószó: „ez a”; *aómát* = 'almát'; *azér* = 'azért' (2); *daógom* = 'dolgom'; *dűljön* = 'dőljön'; *enynyi* = 'enni'; *esző* = 'eszél'; *fogosvoshon* = 'fogorvoshoz'; *fődje* = 'földje'; *gyütt* (2), *gyütté* (1) = 'jött, jöttél'; *hatták* = 'hagyták'; *heccöd* = 'hecceld'; *híjják* = 'hívják'; *hóbojgós* = 'hóbortos'; *itten* = 'itt'; *kék*, *kő* = 'kell'; *maá* (2), *má* (3), *maán* (1), *mán* (3) = 'már'; *meé* (1), *mért* (2) = 'miért'; *mer* = 'mert' (2); *mingyaán* (2), *mingyárt* (1) = 'mindjárt'; *oórvoshon* = 'orvoshoz'; *oskola* = 'iskola'; *osztán* = 'azután' (2); *ötözzetek* = 'öltözzetek'; *rúluk* = 'rölük'; *tán* = 'talán'; *tanunnyi* = 'tanulni'; *vagyónk* = 'vagyunk'; *vaót*, *vót*, *vaóna*, *vóna* = 'volt, volna' (2); *vattok* = 'vagytok' (4).

3.6. S végül néhány **mondattani** jellegzetességre térnek ki. A szereplők megszólalásai-
ban van néhány olyan mondat, amelyikben az állítmány után szereplő *e* szócska a kijelentés, a kérés vagy a kérdés nyomatékosítására szolgál: „No, gyertek a kocsira, mingyaán otthon leszünk *e*” (74); „Minek mondod: »maán«? — Hát, hogy mongyam *e*?” (uo.); „Nekem a konyhába van daógom, — addig pihenneytek *e*” (77). A köznyelvben nem tesszük ki ezt a szócskát. Az ÚMTsz. mint nyomatékosító erejű mondatszót számos vidékről, köztük a Nagyunságról (vö. ÚMTsz. II. 1988: 5) ismeri. A népnyelvben gyakori a célt jelölő *minek* alak okhatározói értelemben való használata. Erre példa a szereplők beszédében: „*Minek* hatták?” (84); „*Minek* egy ilyenek a gyerek?” (91). Hasonló a *mit* kérdő névmás szintén okhatározói jelentése: „No, *mit* hallgatsz?” (84).

Jellemző a *hát* határozószós mondatindítás (vö. Sebestyén 1972: 34). A szereplők nyelvhasználatában előfordul kérdést bevezető szóként: „*Hát* hogyan mondjam *e*?” (74); „*Hát* az mi?” (81); „*Hát* mit eszel azon a Pesten?” (92). Szerepelhet csodálkozást kifejező eldöntendő kérdés nyomósító szavaként: „*Hát* te ilyen okos vagy?” (80); „*Hát* te annyit esz, mint a veréb?” (81); vagy csak egyszerűen az eldöntendő kérdés nyomósító szava: „*Hát* van-e sok sztrájk?” (83); „*Hát* lehet ezekkel a paraszttal beszélni?” (87); „*Hát* nem tetszik átmenni elébb Szarkánéhoz?” (88). Kifejezhet *igen* jelentést: „*Hát* persze” (95). S végül töltelékszó szerepét is betöltheti: „*Hát* meg is főzhetik” (83); „*Hát* azt nem is fogod meg” (94). A paraszti szereplő mintegy időt nyerj vele mondanivalójának megfogalmazására.

4. Összefoglalva: A vizsgált novella élesen elkülönül a kötetben lévő többi novellától. Csibe, a pesti kis proletárlány itt elhagyja addigi megszokott környezetét, belecseppen egy számára teljesen idegen paraszti világba. Új környezetét, vendéglátóit kezdetben örömmel köszönti, de amikor rájön, hogy az anyagi jólét és gazdagság mögött szívtelenség és könyörtelenség lakozik, kiábrándul belőlük. A szűkös anyagi körülmények között élő kislányban több jóság van, mint az anyagi javakban bővelkedő parasztcsaládban. A társadalmi különbség teljesebb kifejtése érdekében alkalmazta Móricz a köznyelvtől élesen elütő tájnyelvet paraszti szereplői esetében. Nem csak társadalmi hovatartozásukat akarta így érzékeltetni, hanem a proletariátus és a módos parasztság között meglévő szemléletbeli különbségeket is.

Irodalom

- Csanak D. (szerk.) 1963. *Móricz Zsigmond levelei I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz. Magyar értelmező kéziszótár 1978. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós (szerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Herczeg Gy. 1961. Móricz Zsigmond stílusa. In: *Stiliztikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó. 240–329.
- Imre S. 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kálmán B. 1977. *Nyelvjárásaink*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kiss J. 1979. *Mihályi tájszótár*. NytudÉrt. 103. sz. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sebestyén Á. 1972. *A tájnyelv mint stílus eszköz Móricz Zsigmond műveiben*. Magyar Nyelvjárások. 9–38.
- Új magyar tájszótár I–III. 1979–1992. Főszerkesztő: B. Lőrinczy Éva. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Forrás

- Móricz Zs. 1948. *Csibe*. Budapest: Athenaeum Kiadó.

Irónia az Újszövetségben

Molnárné László Andrea

Bevezetés

Lukács evangéliumában a hamis sáfár története nem kis gondot okozott az írásmagyarázóknak. Mondhatjuk azt, hogy valahogy nem fér bele a képbe, nehezen érthető, mit is akart Jézus ezzel mondani:

„Majd szólt a tanítványaihoz is: *“Volt egy gazdag ember, akinek volt egy sáfára. Ezt bevádolták nála, hogy eltékozolja a vagyonát. 16,2 Ezért előhívatta, és így szólt hozzá: Mit hallok rólad? Adj számot a sáfárságodról, mert nem lehetsz többé sáfár. 16,3 Erre a sáfár így gondolkozott magában: Mit tegyek, ha uram elveszi tőlem a sáfárságot? Kapálni nem bírok, koldulni szégyellek. 16,4 Tudom már, mit tegyek, hogy amikor elmozdítanak a sáfárságból, legyen, aki befogadjon házába. 16,5 Azután egyenként magához hívatta urának minden adósát, és megkérdezte az elsőtől: Mennyivel tartozol az én uramnak? 16,6 Az így felelt: Száz korsó olajjal. Erre azt mondta neki: Vedd az írásodat, ülj le gyorsan, és írd ötvenet. 16,7 Azután a másiktól is megkérdezte: Te mennyivel tartozol? Az így válaszolt: Száz kórus búzával. Erre így szólt hozzá: Vedd az írásodat, és írd nyolcvanat. 16,8 Az ura pedig megdicsérte a hamis sáfárt, hogy okosan cselekedett, mert e világ fiai a maguk nemében okosabban, mint a világosság fiai. 16,9 Én is mondom nektek: szereztek magatoknak barátokat a hamis mammonnal, hogy amikor elfogy, befogadjanak titeket az örök hajlékokba.”*

(Lukács 16, 1-12)

Sokan és sokféle magyarázattal próbálkoztak már. Van kommentár, melynek szerzője úgy vélekedik erről a történetről, mint az előregondolkodásra buzdításról (Szabó 1995: 333). Szerinte Jézus nem a sáfár csalását dicsérte meg, hanem azt, hogy előre gondolkodott, előre gondoskodott önmagáról, a nehéz napokról.¹ Olvasni olyat, ami mindenféle magyarázat nélkül a megtérés fontosságát hangsúlyozza. E nézet szerint a világosság fiainak legalább olyan következetesen kell törekedniük az üdvösségre, mint ahogy a sáfár tette (Jubileumi Kommentár, 1995: 90). William MacDanold azt a következtetést vonta le, hogy *”ahogy a sáfár lépéseket tett, hogy legyenek barátai, ha visszavonul idelent, a keresztyénnek arra kell használnia Urának javait, hogy biztosítsa megjutalmazását, amikor megérkezik a mennybe* (MacDanold 2000: 312). Ortensio da Spinetoli azt értette meg ebből a történetből, hogy *„a vagyon alapjaiban nem örök érték. Mielőtt az embert a halál kényszeríti, hogy vagyonát hátrahagyja, bölcsőbb dolog, ha visszaszolgáltatja azt a szegényeknek, és így barátaivá teszi őket”* (Spinetoli 2001: 517). Véleményem szerint ezeknek a nézeteknek egyike sem igazolható nyelvészetileg, hiszen semmilyen utalás nincs ennek alátámasztására a szövegben.

1. Hipotézis

Az eddigi tudományos eredmények nem zárják ki annak a lehetőségét, hogy a Lukács 16. 1-12 Jézus szavait ironikusan értelmezzük, azaz pont az ellentétes jelentést tulajdonítsunk neki, mint ami az írott szövegben – *sensus literalis* – előttünk van.

2. Eredmények

2.1. Az irónia, mint pragmatikai jelenség

Az irónia az „ειρωνία” „tetet” görög szóból származik. Az irónia anti-frázis, azaz a megnyilatkozás pontosan az ellentétét fejezi ki annak, amit szó szerinti értelemben jelentene (Anolli 2001). Az irónia kontraszt a kijelentés és a realitás között. Az ironikus megnyilatkozásnak két jelentésszintje van: egy szó szerinti és egy átvitt (Giora 1995). Az irónia tisztán pragmatikai jelenség, nincs szemantikai megfelelője. Az ironikus és a nem-ironikus megnyilatkozások is ugyanazokat a szemantikai jellemzőket tartalmazzák, ezért az irónia csak pragmatikai elemzéssel érthető meg, azaz következtetésből származtatható (Anolli 2001).

Kommunikációs funkcióját tekintve többféle szerepet is betölthet, szolgálhat sértésként, bántásként, kötekedésként, humorként (Anolli), de direktivaként (Blum-Kulka) is, sőt kifejezhet érzést, attitűdöt, értékelést (Sperber & Wilson). Természetesen ezek a szerepek nem mindig különíthetők el egymástól élesen, némelykor egyszerre többet is betölthet a megnyilatkozás.

Ebben az esetben a direktívai funkcióját érdemes vizsgálat alá venni, hiszen a hipotézis erre vonatkozik. Az Austin által megalkotott beszédaktus elméletet Searle pontosította és kategorizálta, így megkülönböztetett direkt és indirekt beszédaktusokat. Az indirekt módon kifejezésre jutatott akaratnak kétféle megjelenési formája van, konvencionális és nem-konvencionális. A nem-konvencionális indirekt beszédaktus egyik nyelvi eszköze lehet az irónia.

2.2. Az irónia jellemzői

Az intertextualitásnak négy prototípusát lehet megkülönböztetni: az idézetet, az álidézetet, a paródiát és az iróniát (Kotthoff 1998). A dictum (ami elhangzott) a jelenlévő személynek tulajdonítható, míg az implikátum (a valódi jelentés) az iróniával élő beszélőnek. Valakinek a szavai idézhetőek verba dicendi nélkül (azaz annak a tagmondat hozzátétele nélkül, hogy „vki mondta, szólt, vélte stb.”) úgy, hogy pontosan az ellentétes értelmet nyerjék (visszhangirónia). A fenti példabeszéd ennek kifogástalanul megfelel.

Az irónia nem írható le egy egyszerű nyelvi jelenséggént, sokkal inkább kommunikációs folyamatok családjaként. A számos iróniafajta közül (humor, bántás, szókratészi irónia, stb.) itt csak kettőt említek meg. Egyrészt beszélhetünk szarkasztikus iróniáról, mikor is a beszélő oly módon feddi meg a hallgatóját, hogy a megnyilatkozásának szó szerinti értelme dicséret. Ebben az esetben a beszélő nem törekszik arra, hogy enyhítse kritikáját, sokkal inkább megszegyenítve kritizál. Ennek ellenére a beszélő nem agresszívan lép fel hallgatójával szemben.

Ennek az ellentéte is ismert, a „kedveskedő” irónia, mikor is a beszélő megfeddve dicsér (Anolli). A fenti példabeszédben az előbbi esetről beszélhetünk, amit Jézus státuszánál fogva meg is engedhetett magának.

Az irónia egyszerre állít valamit, és állítja annak az ellenkezőjét is. Ebből adódóan nem sért normákat, elfogadja a társadalmi értékeket, mégis elítéli azokat. Az iróniával élő beszélő elhatárolja magát a saját szavaitól. Olyan módon teszi ezt, hogy tisztában van szavainak szó szerinti értelmével, ugyanakkor el is ítéli az adott magatartásformát (Stempel 1976).

Az irónia remek lehetőséget ad a beszélőnek arra, hogy kifejezésre juttassa gondolatait, valamint „közölje” azt is, hogy ő mit gondol arról, amit a hallgatója gondol, és eltávolítsa magát ezektől a gondolatoktól (Sperber & Wilson 1981). Semmilyen bizonyítékot nem látok arra nézve, ami kizárná azt, hogy Jézus ezt az “eltávolító” kommunikációs magatartást alkalmazta volna.

3. Iróniára utaló jel – a beszélő személyisége

Bármilyen írott szöveg értékekor nagy szerep jut az emberismeretnek. Természetesen nem minden esetben adatik meg, hogy az olvasó személyesen ismeri az általa olvasott mű szerzőjét, de ha igen, akkor a jó emberismeret a megértést megkönnyíti. Ha tudjuk például, hogy a szerző meglehetősen cinikus ember, akkor az általa írt műben is könnyebben felfedezzük a másodlagos jelentést² (Molnárné 2003).

Úgy gondolom, a Biblia olvasása, értéke, esetén különösen nagy szükségünk lenne a szerzők jelleméről valló forrásokra, hiszen azok talán kompenzálnák azokat a hiányokat, amelyekkel jelenleg küzdenünk kell. Ugyanakkor be kell látnunk, hogy részletes írásos bizonyítékok nem maradtak fent a bibliai szerzők, szereplők jelleméről.

Abból a szempontból viszont szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Jézusnak nem is egy ironikus megjegyzést tulajdonítanak: az iróniájának négy célpontja volt: 1. a nép, 2. önmaga, 3. a tanítványok, és 4. a farizeusok. Mindenképp bizonyítható, hogy Jézus maga nem egyszer élt az irónia eszközével, ergo nem állt tőle távol ez a műfaj.

Rendelkezésünkre áll még egy nagyon fontos adat Jézus jellemével kapcsolatban. Tudjuk róla, hogy büntelen volt, annak ellenére, hogy emberi testben volt a Földön. Ismeretes, hogy mindig a jót tette, és sosem volt kész a rosszra. („*Mert ilyen főpap illet hozzánk: szent, ártatlan, szeplőtlen, aki bűnösöktől elkülönített, és aki magasabbra jutott az egeknél*” Zsidókhoz írt levél 7,26). A mai pszichológiai szóhasználatnál élve értékipiramisa sem volt, hiszen nem rendezte hierarchiába az értékeket. Egyetlen érték létezett a számára, ez pedig nem volt más, mint a tökéletes. Ebből fakadóan nem valószínű, hogy valóban megdicsért volna egy jellemtelen, számító magatartást.

Összegzés

Az irónia „kockázatos” beszédaktus. Semmi biztosíték arra, hogy a hallgató megérti, vagy meg akarja érteni. Még inkább így van ez akkor, amikor egy időben és térben távol eső írott dokumentumról kell kideríteni a beszélő szándékát. Az irónia felismerését egyrészt nehezítette az, hogy ez ún. komplex irónia, amelynek megértése hosszabb következtetési folyamatot igényel. Másrészt a teológiai exegetika két alappilléren áll, ezek a sensus literalis, illetve az allegorikus értelmezés. Az irónia azonban ezeken kívül esik. Harmadrészt pedig a szituáció is rekonstruálhatatlan, holott ez is az értés egyik alapját képezné.

Mindezek mellett nem zárható ki, nyelvészeti alapokon legalábbis semmiképpen sem, hogy Jézus a maga ironikus hangvételével, intonációjával a tanítványokat a világtól való elhatárolódásra buzdította. Bemutatta, hogy hogyan élnek a világ fia, és utána kifejezésre jutatta, hogy ez a fajta viselkedés nem méltó hozzájuk, ettől óvakodniuk kell. Tekintettel azonban arra, hogy az írott szöveg nem tud intonációs információt nyújtani számunkra, ez a kommunikációs cél csupán az írott formából nem tárul elénk.

Összegezve a fentieket, az én koncepcióm a Lukács 16. 1-12 re vonatkozóan az,

hogy Jézus ebben a részben a világi értékek megvetésére hívja fel a figyelmet, mint már annyiszor tette is.

Irodalom

a) Teológiai szakirodalom

Biblia 2001. Budapest: Kálvin Kiadó.

Jubileumi Kommentár. 1995. Budapest Kálvin Kiadó.

Spinetoli, Ortensio da 1995. *Lukács a szegények evangéliuma.* Szeged: Agapé Kiadó.

Szabó Andor 1995. *Lábam előtt mécses a Te igéd.* Budapest: Kálvin Kiadó.

William MacDonald 2000. *Újszövetségi Kommentár.* Budapest: Evangéliumi Kiadó.

Peake's commentary on the Bible. ed.: Matthew Black

Dictionary of Jesus and the Gospels. Ed. Joel B. Green, Scot Mc Knight Leicester: InterVarsity Press.

Matthew Henry's Commentary. ed: Rev. Leslie F. Church, F.R. Hist. S. London: Marshall Morgan Scott.

b) Nyelvészeti szakirodalom

Anolli, Luigi, Rita Ciceri and Maria Giaele Infantino 2000. Irony Markers and Functions: Towards a Goal-Oriented Theory of Irony and its Processing. *Rask. Internationalt tidsskrift for sprog og kommunikation.* 12. 3-20.

Barbe, Katherina 1995. *Irony in Context.* Amsterdam: Benjamins.

Blum-Kulka, Shoshana 1987. "Indirectness and politeness in requests: Same or different?" *Journal of Pragmatics* 11: 131-146.

Bosco, F., Sacco, K., Colle, L., Angeleri, R., Enrici, I., Bo, G., & Bara, B. G. 2004. Simple and complexextralinguistic communicative acts. *Proceedings of the 26rd Annual Conference of the Cognitive Science Society.* Lawrence Erlbaum Associates, Chicago, August 5-7.

Curcú, Carmen 2000. Irony, negation, echo and metarepresentation. *Lingua.* 100:4. 257-280.

Gibbs, Raymond 2000. Irony in talk among friends. *Methaphor and Symbol.* 15: 1/2. 5-27.

Jorgensen, Julia 1996. The functions of sarcastic irony in speech. *Journal of Pragmatics.* 26:5. 613-634.

Kotthoff, Helga 1998. Irony, quotation and other forms of staged intertextuality: Double or contrastive perspectivation in conversation. *Interaction and Linguistic Structures.* 5. University of Konstanz.

Molnárné László Andrea 2003. Dialektológus anankológia és a Biblia értése. *Könyv és Nevelés.* 1. sz.

Mihalovics Árpád 1998. *Az akarat (volitio) nyelvi kifejezése az interperszonális kapcsolatokban.* Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó.

Sperber, D., Wilson, D. 1981. Irony and the Use/Mention. In: Coll, P. (ed.) *Radical Pragmatics.* New York-London: Academic Presse.

Stempel, W-D. 1976. *Ironie als Sprechhandlung. Das Komische.* München: Funk.

Jegyzetek

¹ Egy, a mindennapi életből vett példát hadd említsek itt illusztrálásképpen: Nemrég jelent meg egy születésnap köszöntő a Veszprém Megyei Naplóban, az alábbi szöveggel: „Zsoltnak Kádártára! 32. Születésnapod alkalmából meleg szeretetem jeléül küldöm e sorokat! Nyugi, ez még nem kor, legszebb éveid előtted állnak, Velem! Csókol: Béla” Az az olvasó, aki ismeri Bélát, az tudja, hogy valóban homoszexuális-e, ahogy az a szövegből érződhet, vagy egyszerűen egy viccelődő barátról van szó, vagy éppen ennek az ellenkezőjéről, egy rosszindulatú ismerősről, aki kellemetlen helyzetbe akarta hozni a születésnapját ünneplő Zsoltot, vagy esetleg egy lányról, aki „Béla” álnevet, vagy becenevet hord.

² Ennek ellentmond az „élég minden napnak a maga baja” (Mt. 6, 34) íge.

Nyelvi ideológiák és a nyelvművelés

Posgay Ildikó

Bevezetés

A **nyelvi ideológiák** kérdése összefügg a nyelvpolitika és a nyelvtervezés problematikájával, mivel a nyelvtervezési döntéseket mindig valamilyen nyelvi ideológia alapján hozzák. Ez az ideológia azt tükrözi, hogy egy beszélőközösség hogyan viszonyul a nyelvi vonatkozásokat illetően egy másik közösséghez, és többnyire ítéleteket is tartalmaz arra nézve, hogy mi számít jónak vagy rossznak (Sándor 2003: 391). A magyar nyelv standardizációja, sok európai nyelvhez hasonlóan a 19-20. században vált teljessé. Az 1825-ben alapított Magyar Tudós Társaság, majd utóda, a Magyar Tudományos Akadémia megalakulásával tovább folyt a magyar nyelv támogatása a latin és a német ellenében, s ez a tevékenység már nyelvtervezésnek tekinthető. Ezzel egy időben folyt a kodifikáció, amely leginkább a szókincset érintette. A 19. század végére megvolt a standard nyelvváltozat nyelvtana, 1922-ben pedig egységessé vált a helyesírás. Egységes standard kiejtés még sokáig nem alakult ki, mára már igen, de továbbra sincs kodifikálva (Sándor 2003: 384).

A standard kodifikálása tehát három területen történt meg: a nyelvtanban, a szótárakban, a helyesírási szabályzatban. A standard kodifikációjával a magyar nyelv változatainak rendszerében létrejött egy magas presztízsű változat, amely tekintélyében és funkciói gazdagságában a többi változat, elsősorban a nyelvjárások fölé emelkedett. A magyar kodifikált standard az a kiművelt nyelvváltozat, amely a nyelvközösség minden tagja számára érthető, s bár egyesek vitatják, a nyelvészek többsége egyetért azzal, hogy azonos a budapesti köznyelvvél, amelyet az írott szövegekben használunk, s amelyet a művelt anyanyelvi beszélők beszélnek (Kontra szerk. 2003: 24 és kk.). A standard elsősorban a hivatalos szövegek nyelve. Standard magyar nyelven írják a törvényeket, a közösséget tájékoztató írásokat, irányítják a közigazgatást, standard magyar nyelven készülnek a tankönyvek, a tudományos írások, az egész közösséget megszólító újság-cikkek, rádió- és televízióműsorok. A standardot tanulják a külföldiek, ezt beszélik a hivatásos beszélők: színészek, bemondók, műsorvezetők, riporterek, újságírók, tanárok, írók (Kugler—Tolcsvai Nagy 2000: 106-107).

A nyelvi ideológiák típusai

Cubarrubias a nyelvi ideológiák alaptípusaként a következő négyet jelöli meg: az **asszimilációt**, a **pluralizmust**, a **vernakularizációt** és az **internacionalizációt** (Cobarrubias 1983: 3-26, idézi Sándor 2003: 391). Az említett négy alaptípushoz Daoust egy ötödiket is hozzátesz, s ez a **purizmus** (Daoust 1997: 436-452, idézi Sándor 2003: 393). A nyelvi ideológiák alaptípusai sokszor egymással keveredve jelennek meg egy-egy állam nyelvpolitikájában. A nyelvi ideológiák különböző fokozatairól beszélhetünk, s a különböző típusok párhuzamos jelenlétét is megfigyelhetjük: a purizmus például az asszimilációs politikával együtt jelenhet meg. Ez utóbbira hozhatjuk példaként a szlovák ál-

lamnyelvtörvényt, amely nemcsak a kisebbségi nyelvek beszélőit hozta hátrányos helyzetbe, hanem a szlovák anyanyelvűektől is elvárja, hogy egy idealizált, idegen nyelvi elemektől mentes nyelvváltozatot használjanak.

A **pluralizmus** és az **asszimilációs** politika együttes megjelenéséről beszélhetünk a finnországi svéd és lapp kisebbségek esetében. Az asszimilációs politika képviselői a nem domináns nyelvek beszélőitől is elvárják, hogy teljes értékűen használják a domináns nyelvet. (Itt a domináns nem a beszélők számára az, hanem a nyelv státuszára vonatkozik.) Ez a domináns nyelv támogatását jelenti a többi nyelvvel szemben. Ez az ideológia sajnos elég gyakori a különböző országokban, sokak szerint ez az ideológia érvényesül nálunk is, amikor a cigány anyanyelvű gyerekeknek nem biztosítanak anyanyelven folyó képzést, vagy a nyelvjárásban beszélő gyerekekkel szemben alkalmazzák, amikor a standard nyelv használatát kívánják meg tőlük (Sándor 2003, Posgay 2004). A pluralista nyelvpolitika azonos mértékben biztosítja több nyelvi csoportnak nyelvük megtartásához és annak használatához való jogukat, például Belgiumban, ahol a flamand, a francia és a német egyaránt hivatalos nyelvnek számít, bár ennél jobb példa Norvégia, ahol két azonos jogú írott standard létezik, de egyiket sem kötelező használni (Sándor 2003: 392).

A **vernakularizáció** ideológiája a helyi nyelveket támogatja a régióban használt nemzetközi nyelvekkel szemben, vagy az anyanyelvet az állam domináns nyelvével szemben. Jelentheti egy helyi, őshonos nyelv standardizációját, például a számik (lappok) nyelvét a skandináv országokban. Szolgálhatja a nyelvmegtartást, az érintett nyelv megerősödését, a nyelvcsere visszafordítását. A Kárpát-medencei magyar kisebbségek esetében ez utóbbi lenne a kívánatos az eddig tapasztalt asszimilációs nyelvpolitika helyett.

Az **internacionalizáció** valamely világnyelv bevezetését, hivatalos nyelvvé vagy az oktatás nyelvévé tételét jelenti. Ez a jelenség a felszabadult gyarmatok nyelvi helyzetére jellemző. Megoldhatja azt a problémát, hogy egymással versengő két helyi nyelvváltozat helyett használnak egy világnyelvet, pl. Haitin a franciát. Ugyanakkor ez sajnos a helyi változatokat gyengítheti és kiszoríthatja (Sándor 2003).

Az ötödik típussal, a **purizmussal** részletesebben szeretnék foglalkozni.

Mi a purizmus? A purizmus meghatározása különböző megközelítésekben

Mi is valójában a purizmus? Nyelvhelyességre való törekvés? Nyelvművelő felfogás? Nyelvvédő mozgalom? (Lanstyák 2003, Kugler—Tolcsvai—Nagy 2000: 207, Posgay 2004, Cseresnyési 2004 97-121)

A nyelvi ideológiák közül a purizmust emlegetjük a leggyakrabban, mint a hazai nyelvművelésre leginkább ható eszmei áramlatot. Maga a purizmus a nemzetivé válással egyidőben alakult ki (Fábián—Lőrincze 1999). A purizmust általában az idegen szavak elleni küzdelemmel azonosítják, holott ez csak egy részét képezi annak a törekvésnek, amely a vélt vagy valóságos nyelvi hibák ellen küzd (ÉrtKsz.² 1109). A meghatározás második része tükrözi azt a hagyományos nyelvművelői felfogást, amely szerint léteznek a nyelvben hibák. A nyelvművelés bírálói ezt a véleményt jogosan tartják tudománytalannak, mivel nem nyelvi, hanem nyelvhasználati hibákról lehet szó, bár a szociolingvisztika ez utóbbit is megkérdőjelezi (Kontra 2003, 26-29). Az utóbbi másfél évtized talán legvitatottabb kérdése a szakemberek körében nem is az volt, hogy milyen legyen a nyelvművelés, hanem az, hogy legyen-e egyáltalán (Balázs Géza 2005).

A purizmus megjelenése a nyelvi standardizáció idején szükségszerű és pozitív volt, mivel a latin és a német ellenében segítette a magyar nyelvű tudományosság kialakulását egy olyan nyelvváltozat megteremtésével, amely a szókincs gyarapításával, majd a helyesírás és a nyelvtan egységesítésével és kodifikációjával lett alkalmas arra, hogy ezt a szerepet betölthesse. A nyelvművelés bírálói gyakran hangsúlyozzák azt a tényt, hogy a nyelvművelők egy olyan idealizált nyelvváltozat használatát tartják kívánatosnak, amely nem is létezik, másrészt a nyelv korábbi állapotát jobbnak, tökéletesebbnek, szebbnek vélik a saját korukban használt nyelvváltozatnál (Crystal 1998). A nyelvészek elhatárolódása a nyelvműveléstől, amelynek a purizmus a legfőbb ideológiája, nemcsak a nemzetközi szakirodalomban jelentkezett, hanem nálunk is. A sokat emlegetett Gombocz-idézetre: „... én a nyelv történeti fejlődését vizsgálom, törvényeket állapítok meg benne, de bírāja nem akarok lenni, vagy magam is szeretném tudni, hogy mi a nyelvhelyesség” vagy Laziczus kijelentésére: „A nyelvtudomány nem nyelvművelés, a nyelvművelés nem nyelvtudomány” ma is sokan hivatkoznak (Fábián—Lőrincze 1999). A tárgyilagos véleményalkotás érdekében viszont Lőrincze Lajost is idéznünk kell, aki már több évtizeddel ezelőtt elítélte a túlzó purizmust: „A nyelvörködésnek régi, de még ma is élő egyoldalú felfogása, amely szerint a nyelvművelés egyetlen célja az idegen hatások, főként az idegen szavak elleni küzdelem, már idejét múlta” (Lőrincze 1968). Az írók közül a legtöbbet idézett Kosztolányi helyett pedig Németh Lászlóra szeretnék hivatkozni, aki ezt írta: „Én a purista, tiltó nyelvészkedést — tán mert olyan helyen nőttem fel, ahol minden vétke rég szokássá vált — csak távolból tiszteltem, nyelvemre fogalmazás közben nem kötöttem a kedvéért csomót” (Heltainé Nagy Erzsébet 2000: 102). A régi felfogást tükrözi a nyelvész Fodor István, aki visszatér a Lőrinczétől idézett és bírált ún. túlzó purizmushoz: „...nyelvújítóinkra és nyelvművelőinkre ma új feladat vár: az egyéb magyartalanságokon és stílustalanságokon túl a fölösleges anglicizmusok elleni küzdelem” (Fodor 1999). Többen úgy vélik, hogy a mai magyar nyelvművelés még mindig a 19. századi purista nyelvi ideológiát követi (Sándor 2003, Lanstyák 2003: 370-388), véleményem szerint pedig inkább annak a két világháború között kialakult változatát.

A kisebbségi magyarok nyelvi purizmusa

A kisebbségi magyarok nyelvi purizmusát külön kell választanunk a magyarországitól, még akkor is, ha a mintát onnan vették. A Trianon után kisebbségi helyzetbe került magyarok joggal érezhették magukat létükben veszélyeztetve, s az államnyelvek hatalmi dominanciája, a magyar nyelv alárendeltsége és megbélyegzettsége miatt sokkal érzékenyebben reagáltak a többségi nyelv korábban is meglévő, de most intenzívebbé váló, a különböző nyelvi szinteken megjelenő kontaktushatásaira. Magam is, mások is megfigyelték, hogy a kisebbségben élő magyarok ott is magyarítanak, ahol a magyarországiak magától értetődően idegen szót vagy kölcsönszót használnak (Posgay 1995).

A kétnyelvűségi helyzet, az elkerülhetetlen idegen hatás, az államhatalmi politikai beavatkozás nyelvi bizonytalanságot eredményez, ezért a kisebbségi magyarság számára a stabilitás érdekében a kodifikáció elkerülhetetlen. Tolcsvai Nagy Gábor és mások, például Lanstyák István szerint a magyarországi standard mellett a helyi standard elfogadása lenne a kívánatos (Tolcsvai Nagy 1996, Lanstyák —Szabó Mihály 2002). A ki-

sebségi magyarok körében mintha fordítva működne az a sztereotípi, amely szerint Erdélyben beszélnek a legszebben, az ottaniak fordítva gondolják: szerintük az anyaországban beszélnek szebben magyarul. Ez is bizonyítja anyanyelvük presztízsének folyamatos gyengülését. Tolcsvai Nagy Gábor nyomán sokan gondolják úgy, hogy a nyelvművelésnek át kell alakulnia nyelvtervezéssé. Lanstyák István szerint mindkettőre szükség van, különösen kisebbségi helyzetben: „Mind nyelvtervezésre, mind nyelvművelésre szükség van, ám e két tevékenységet elengedhetetlenül szükséges elkülöníteni egymástól, mert két, alapvetően eltérő célú tevékenységről van szó” (Lanstyák—Szabó Mihály 2002). Ami a purista szemléletet illeti, a határon túli nyelvművelés sem volt mentes tőle. Nemcsak purizmus, hanem hiperpurizmus is tapasztalható náluk, amikor nyelvi bizonytalanság alakul ki bizonyos idegen szavak és kifejezések használatában, amelyek a magyarországi standardban már meghonosodtak. Gyakori jelenség az idegen szavak visszalatinosítása, amely egyébként a magyarországi nyelvhasználatban is megfigyelhető (Posgay 1995). A norma elleni vétségeket mindig a magyarországi standardhoz viszonyítva ítélték/ítélik meg, és sem a nyelvjárási jelenségeket, sem a kontaktusváltozatokat nem fogadják el normatívnak. Ezek részletezésére most nem térek ki, csupán a purizmus kérdését érintem, és Simon Szabolcs véleményét idézem, aki hozzám hasonlóan különválasztja a magyarországi purizmust a kisebbségben élő magyarokétól: „Noha a purista szemléletmód érvényre jutása általában káros jelenség, kisebbségi helyzetünk szempontjából bizonyos mértékben mégis indokolt az érvényesítése (Simon 2004). Magam is úgy gondolom, hogy másképpen kell megítélnünk a kisebbségi magyarok purizmusát, amely nem ritkán túlzó, vitatható nézeteket vall, de ezekben a véleményekben a nyelvcsere lassító, védekezési stratégiát is kell látnunk. Ezt a stratégiát szolgálja a nyelvi ismeretterjesztés, szaknyelvi regiszterekben végzett szókincsbővítés, a helyesírási és fordítási kérdésekben végzett tanácsadás vagy — ahol szükséges — a nyelvi rehabilitáció is, s mind hozzájárulhatnak a nyelvcsere folyamatának lassításához.

Összegzés

A nyelvhelyességre való törekvés az írásos kultúrák kialakulása óta folyamatosan jelen van az emberiség történetében. A köznyelvnél magasabb szintű nyelvváltozatok, mint például a hagyományos irodalmi nyelvnek nevezett változat (nevezhetjük igényes köznyelvnek is, vö. É. Kiss 2004) vagy a tudományos nyelv kezdettől fogva jobban igénylik a szabályozottságot, ezért fokozottabban érvényesül körükben a helyes nyelvhasználatra, pl. a helyesejtésre vagy a helyesíráásra való törekvés. Az anyanyelvoktatásnak továbbra is vállalnia kell azt a feladatot, hogy a diákokkal megismertesse és elsajátíttassa az igényes köznyelvet, amely az idegen nyelvek sikeres megtanulásának is előfeltétele. A nyelvi tervezésnek az előbbi szempont érvényesítésekor nagyobb figyelmet kell(ene) fordítania a magyar társadalom széttagolódó tendenciáira, amelyre Tolcsvai Nagy Gábor már közel egy évtizede felhívta a figyelmet (Tolcsvai Nagy Gábor 1996), s ennek megfelelően már az anyanyelvoktatásban jobban figyelembe kell(ene) venni a területi és társadalmi tagolódást!

A mai nyelvtervezési tendenciákra figyelve egyre szélesebb körben találkozhatunk a vernakularizációra való törekvésekkel. Ez tapasztalható a határon túli magyar ki-

sebbségek nyelvtervezésében, ahol a helyi regionális változatok standardizálását tartják követhetőnek

(Lanstyák—Szabó Mihály 2002). Fontos, hogy a kisebbségben élők ne érezzék saját nyelvváltozatukat, amely a magyar nyelv valamelyik kontaktusváltozata, kevésbé értékesnek, kisebb presztízsűnek a magyarországi köznyelvnél. Ehhez viszont változnia kell a jelenlegi nyelvi helyzetnek. Az anyanyelvnek/anyanyelvjárásnak a használati színterei nem szűkülhetnek tovább, mert ez nemcsak presztízsvesztést jelent, hanem nyelváltatóhoz, egyúttal nyelvvesztéshez vezethet már a közeljövőben. Az anyanyelv hiányos tudása gátlásokat ébreszt a beszélőben, nyelvi bizonytalanságot okoz, s ezek a tényezők együttesen segítik a másodnyelv preferálását, siettetik a nyelvcserét.

Befejezésül szeretném abbéli reményemet kifejezni, hogy a nyelvművelés/nyelvi nevelés/nyelvi kultúra képviselői a közeljövőben a nyelvi ideológiák közül a vernakularizáció és a pluralizmus felfogását szélesebb körben, s határozottabban fogják érvényre juttatni.

Irodalom

- Balázs Géza 2005. „*A magyar nyelv elé mozdításáról...*” *Vitairat a nyelvművelésről*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 11-17 és kk.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris. 12-16.
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Fábián Pál—Lőrincze Lajos szerk. 1999. *Nyelvművelés*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fodor István 1999. Nyelvújítás régen és ma – Európában és a harmadik világban. In: Fábián—Lőrincze szerk. 1999: 155-163.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2000. *Írói nyelvművelés Magyarországon a XX. század első felében. Ady Endrétől Illyés Gyuláig*. *Linguistica A: Studia et dissertationes* 23. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 102.
- Kiefer Ferenc szerk. 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kontra Miklós szerk. 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kugler Nóra—Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kishoztára*. Budapest: Korona Kiadó.
- Lanstyák István 2003. A magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában. *Magyar Nyelvőr* 127: 370-388.
- Lanstyák István—Szabó Mihály Gizelle 2002. *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Lőrincze Lajos 1968. In: Fábián—Lőrincze szerk. 1999: 6
- Posgay Ildikó 1995. Valóban hiperpurizmus? In: Kassai Ilona (szerk.) *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 300-310.
- Posgay Ildikó 2004. Nyelvi hiba vagy nyelvi kontaktushatás? In: Bakonyi István—Nádai Julianna (szerk.) *A többnyelvű Európa*. Győr: Széchenyi István Egyetem Idegennyelvi és Kommunikációs Tanszék. 355-360.
- Sándor Klára 2003. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer 2003: 381-409.
- Simon Szabolcs 2004. Gondolatok a nyelvi purizmusról. *grammar.sk*
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. Lehetőségek és kötelezettségek a magyar nyelvi tervezésben. *Magyar Nyelvőr* 237-249.

Közelítések a képversek médiumköziségéhez¹

Sándor Katalin

A McLuhan utáni médiaelméleti gondolkodásban vagy a mitchelli képi fordulat után egyre láthatóbbá válik azoknak az elméleti perspektíváknak, olvasásmódoknak a produktivitása, amelyek érzékenynek bizonyulnak a különféle **plurimediális szövegek** átfeidéseire, viszonylétére, egymás általi reflexióira és diszkurzív–mediális transzfigurációira. A nyelv és a kép közötti viszonyok történeti áthelyeződéseinek, átrendeződéseinek újraolvasása különös figyelmet élvez, főként hogy ez lehetőségként kínálkozik előző korok nyelv- és képelméleti hagyományainak kritikai tudatosítására, ill. akár a kortárs médiumelméletek továbbgondolására. Nem véletlen, hogy a **vizuális költészet** egyre gyakrabban válik a multimedialitás- és/vagy intermedialitás-kutatások referenciapontjává, hiszen a képszövegek olyan mediális hibridekként jönnek létre, melyek rákérdezhetnek a kultúra szövegeinek konstitutív mediális feltételeire, a szöveg- és jelelőgztetés technológiáira, tradícióira, a nyelv és a kép relációinak történeti alakzataira, ill. arra a spáciumra, melyben a mediális/diszkurzív átfedések, differenciák figurálódnak.

A textológiai és stilisztikaiakban egyre gyakrabban szóba kerül a szöveg vehiculumának problémája, így a vizuális költészet is. Például a **multimediális szövegekről** való elméleti, módszertani és tipológiai kérdések kapcsán, a nyelvi materialitás – a diszkurzus beírhatóságát lehetővé tevő és a diszkurzust konstruáló medialitás – tárgyalásakor, avagy a terület interdiszciplinaritásának argumentációjához.

Tolcsvai Nagy Gábor a szöveg vehiculumának, fizikai hordozójának a jelentésképzésben játszott konstitutív szerepét elismerve a **képversek**et (együtt a plakátokkal, feliratokkal, nyelvi játékokkal, diagramokkal) az írás linearitásához képest „összetettebb” (2001: 112) jellegűekként konceptualizálja. Valójában azonban a képversek nem egyszerűen a szöveg vehiculumának egy komplexebb szintjén működnek, hanem **megbilitentik az írás konvencionális linearitását** mint az olvasásnak a magától értetődő nyomvonalát, a (tisztá) textualitással és (tisztá) vizualitással kapcsolatos fogalmainkat, a műfajok és művészetek rögzíthetőnek vélt kategóriáit, az olvasás gyakorlatát. A képversek nem egyszerűen a nyomtatott oldal kognitív hozzáférhetőségéhez szükséges alap / háttér, illetve az ezen kiemelt alak / figura / Gestalt viszonyokat termelik újra egy összetettebb szinten, hanem éppen az effajta oppozíciókra, s az oppozíció két pólusának (alap/alak) stabilizálhatóságára kérdezhetnek rá. Vagyis olyan t/r/opológiai mozgásokat indíthatnak el a képszövegben, amelyekben az alap elnyomott morajlása, visszahúzódo háttér-létmódja a rá visszahajló trópusokban, metaforákban függesztődik fel: az üres fehér szemiotizálódik, s az alap/alak, háttér/figura oppozíciók e tropologikus átfordulásokban érvényüket veszítik.

A vizuális költészetben gyakran éppen egy szöveg korpusza válhat egy másik szöveg viszonylagos háttérévé egyfajta **rárétégződés** értelmében, vagyis a forma egy másik for-

¹ A tanulmány megírását a Domus Hungarica Scientiarum et Artium ösztöndíj tette lehetővé.

ma médiumává lesz. Tom Phillips (1990) például egy viktoriánus regényt (W. H. Mallock *A Human Document*) „kezel” és ír újra, azaz szó szerint ráfest és -rajzol a szövegre, a lapokra, s így az el-, le- és kitakarás, törlés és kijelölés nyomán szövegek tűnnek el, át és elő. Mallock regénye így egyszerre alapja, médiuma a hagyomány előszövegeinek és a phillipsi könyvműnek, s egyben figurája is a rajta, belőle felbontott szövegeknek, intexteknek, és így éppen az alak-háttér oppozíciót diszfigurálja.

Úgy tűnhet, hogy Longree-nak a kalligramról írt tanulmányában (1976) sikerül túllépnie a mechanikus kép és szöveg viszonyokon a **szűrő** metaforájával, valójában ez a trópus a szövegnek a képen végzett munkáját teszi láthatóvá: a szöveg mintegy ’megszűri’ a szemantikailag túldeterminált kép határozatlan jelentéseit, és bizonyos jelentéseket kizár. A szűrő metaforája a képszöveg retorikájában egyirányú működéseket fetisizál, a képet elnagyoltként, határozatlanként és passzívként tünteti fel a nyelvhez (logoszhoz) képest, mely jelentéseket köt meg, nevet ad és stabilizál.

Petőfi S. János, akinek több írása is izgalmas feltérképezése a különféle multi-mediális képződményeknek, Benkes Zsuzsával közös kötetében a statikus ’verbális elem+kép/diagram/’ típusú komplex jelek szemiotikai szövegtanának interdiszciplináris megalapozásakor Gomringer híres csend-konstellációját említi. E konstelláció inkább médiumok, vehiculumok valóban statikus összegeként, összeadódásaként olvasható, akusztiko-vizuális komplex csendjelként, mely két arc, a nyelvi szemiotikai és a fizikai szemiotikai egymásra tevődésében artikulálódik (Petőfi – Benkes 2002: 33–34). Ez az egymásra tevődés, melyben a nyelvi szemiotikai arc impliciten úgy íródik, mint ami immateriális, és mintegy összeadódik médiumával, kétséggkívül tovább árnyalható. Derrida Mallarmét olvasva írja: „...a szemikus, metaforikus, ha tetszik tematikus rokonság a »fehér« tartalom és az »üres« tartalom (téresedés) között oda vezet, hogy a sor minden »telt« fehérre (hó, hattyú, papír, szüzesség) az »üres« fehér trópusa. És megfordítva” (1998: 249). Ha egy ilyen folyton átforduló tropológiai struktúrában gondoljuk el a gomringeri csend-konstellációt, akkor a csend egyszerre trópus, jelölő és a jelölés feltétele, „üres fehér”, papírfehér, melyben a nyelv térelosztó s a jelenlétet kitörölő munkája hagy nyomot. A csend-konstelláció nem-helye és nem-hangja nem valamiféle szubsztancialitásban, hanem egyfajta negativitásban és differálódásban keletkezik a jelölés és nem-jelölés határán. A „csend” mint látható rés, mint néma, de nagyon is beszédes szünet, mint üres fehér papírmorajlás a jelölhetetlen jelöl(őd)ési és olvasási kísérletben artikulálódik.

Werner Wolf tipológiai kísérlete (2002), mely **zene és irodalom** médiumközi kapcsolatainak reflexiója felől indul, különféle intermedialitás-típusokat próbál számba venni (transzmedialitás, intermediális transzpozíció, intermediális utalás, plurimedialitás). A wolfi taxonomikus modellben a szűkebb értelemben vett intermedialitás egy műalkotás, ún. szemiotikai komplexum jelölési rendszerében, szemiotikai struktúrájában egynél több médium részvételeként (participáció) konceptualizálódik, úgy, hogy e részvételnek e szemiotikai entitáson belül kell igazolhatónak lenni. Wolf tipológiája – bár az intermediális viszonyokat inkább egy mechanikusabb participáció, és nem egy különbségképző transzformáció (transzfiguráció) fogalmaival írja le – éppen azért lehet érdekes, mert valamiképpen reflektál a taxonomikus és hierarchikus kategóriák rögzülésének a veszélyeire. Tipológiája egyben saját kommentárját is írja, s kínál olyan alter-

natívakat, ahol az olvasás a szöveget nem egy predefiniált klasszifikációs rendszer demonstrációjára használja, hanem ezt a szövegből teszi viszonylagossá. Az, hogy Wolf éppen a képversek felől kérdez rá az intermedialitás-tipológiára (a konkrét versben pl. nem szálazható szét az intermedialis imitáció és tematizáció vagy plurimedialitás), s teszi kétségessé a típusok és határok érvényességét, egyszersmind arról is szólhat, hogy a képversek nyelvi-képi retorikájának munkája kikezdi a tipológiákkal való uralhatóság-képzetet. Így az olvasás a műfajokat és egyéb poétikai kategóriákat a folyamatszerű részesülés, s nem egyfajta stabilizáló odatartozás értelmében működtetheti.

A fentebb vázolt perspektívák (azáltal is, hogy rákérdesznek) jelzik ugyan a médiumnak, a szöveg vehiculumának a konstitutív visszaíródását a jelentésképzés folyamatába (a szöveg esztétikai olvashatóságába), de azt már kevésbé tudatosítják, hogy a képversek retorikája, a mediális átíródások szétfejtethetlenné teszik a szöveget és képet, melyek így önidentikus, homogén, zárt egységként, tiszta textualitásként és vizualitásként már nem férhetők hozzá. A képversről e szövegek többnyire mint megbonthatatlan **szkripto-vizuális egységről** beszélnek, de mintha a szöveg és képe viszonylétét inkább a kettő törésmentes összeadódása – s így szétszedhetősége – jelentené, melyben mind a szöveg, mind „kép” fenntartja identitását. Taxonomikus perspektívából a jelegyüttesek elemei statikus és hierarchikus modellekbe rendezhetőek. Éppen statikusságuk, az elemek nem kontaminált identikusság-képzete garantálja (újra)tipologizálhatóságukat, ill. a komponensekre bontás sikerét. E perspektíváknak „érdeke” a kontaminációk elfedése.

A vizuális költészet 1990 utáni recepciójában, ill. a történeti avantgárd és neoavantgárd újraolvasásának kísérleteiben gyakran jönnek létre az inter-létmód olyan metaforái, mint a köztes tér, a foucault-i heterotópia, a keveredés, a kontamináció, a hibrid, a szöveg-tér-kép, a határsáv, az átjárható és átjárt, s így határságában megbillentett határ, a palimpszeszt, a gilles-i–deleuze-i rizóma. Ezek a szövegek – például az Aktuális avantgárd sorozat kötetei – már nem elsősorban a képversek verbális és vizuális komponenseinek maradéktalan identifikációjában, szétválasztásában és szemiotikai vagy műfajelméleti taxonómiájában érdekeltek, hanem abban, ami a szöveg és kép között a szöveggel és képpel, ill. magával az olvasással történhet. A mediális (ön)tükröz(őd)ési folyamatokban egyik médium önértése és hozzáférhetősége mindig egy vagy több másik médium viszonylatában, mediális átfedésekben és elkülönbözésekben képzelhető el. Az olvasás éppen e köztes mezőben válhat saját perspektíváinak diszkurzív–mediális feltételeit tudatosító reflexív műveletté. Az intermedialis olvasásmódok így gyakran expliciten is lemondanak a képszövegek szemiotikai, médiumelméleti, műfajelméleti vagy akár irányzati kategóriákkal való uralhatóságának képzetéről, és láthatóvá teszik e kategóriák határait vagy kritériumait viszonylagosító textuális–mediális mozgásokat. A továbbiakban két olyan szöveget érintek, melyek a mediális közöttségekre érzékeny elméleti perspektíváik és metanyelvi hozadékaik folytán produktívak lehetnek a vizuális költészet képszövegeinek olvasásban.

Christian Moraru (1998) Charles Olson konkrét költeményeit olvasva egy **topos/typos/tropos** hármasságával (trinity) leírható nyelvi-képi retorikát tételez. Ez azért érdekes az intermedialis olvasásmódok felől, mert nem annyira stabilizálja, mint inkább kijelöli azt a teret, ahol e három alakzat szétszedhetetlenül működhet. A topos/typos/tro-

pos mint a delinearizált szövegtest topológiai (térbeli), tipográfiai és tropológiai térfoglalása konfigurációszerű. A Moraru által tételezett hármasság egyfajta interface-ként (1998: 254) gondolható el, melyben a térről való (meta)diszkurzus a tér vizuális diszkurzusába fordulhat át – és fordítva. Géczi János egyik cím nélküli figurális képversében (1986: 93) például éppen azáltal inoghat meg az a szubjektumpozíció, melyből az „én” mint jelenlét és beszéd általi akadálymentes identifikáció (a „mi”-ben) lenne mondható, hogy az „én” egyszersmind a beszédről és beszélőről leváló néma tipogram is, egy rögzítetlen, kifordult és esésben (vagy legalábbis ennek képzetében) lévő tipográfiai tömb. Ilyenként mintegy a laptérbe imprimálódik, ez pedig a hab metaforájában vet redőt, és töri meg a visszavonuló alap vagy háttér képzetét.

A nyelvi és vizuális alakzatok konfigurációként való elgondolása kapcsolhatja Moraru szövegét Joachim Paech (2000) intermedialitás-konceptiójához. Paech Niklas Luhman rendszerelmélete nyomán úgy tekinti a médiumot, mint ami csak az általa lehetővé tett formák kontingenciájában figyelhető meg: mindig a Másikjában, mindig differenciaként, elhalasztódásként, formaként. Így csak a figyelés önmegfigyelésében, az olvasás-nézés olvasásában érhető el a különféle alakzatokban (disz)figurálódó médium. Paechnél az intermedialitás konfiguráció, transzformatív folyamat, melyben a mediális különbözőség az általa feljegyzett szövegbe önreflexív alakzatokban, formaként íródik vissza. Esetünkben a képverses intermedialitása a mediális differencia sajátos köztes alakzata, mely a nyelvi és a képi médium formája között figurálódik (vö. Paech, idézi Kim 2002: 196): az írás korpusza képesül, retorizálódik, és ilyenként kezdi használni, átszemiotizálni a papír fehérségét, ebben pedig a látható nyelv ikonikus potenciáljának nyílhat tér. Az intermediális konfigurálódás alapvetően különbségképző folyamat: a konfiguráció a médiumnak mint formának a szövegbe való beíródásaként és egyben elíródásaként, elcsúszásaként is olvasható vagy olyan mediális tükröz(öd)ési folyamatként, amelyben a szöveg és kép egymás Másikjaivá, egymáson hagyott és áttört nyommá válnak.

A paechi intermedialitás felől a képvers sajátos formációi – például a carmina figurata, a kalligram, a konstelláció, a hipergráfia vagy a kollázs – már nem csupán predefiniált műfajként vagy műfaji kritériumrendszerként képződhetnek újra (mint a multimedialitás-kutatásokban nem egyszer), hanem az intermediális konfigurációknak, a médiumokat egymásba játszató/játszó tropológiai mozgásoknak és az olvasási műveletek eltérő mediális tapasztalatának sajátos alakzataiként is. Olyan mitchelli képszövegekként, amelyekben a „szó és kép egész egyszerűen elégtelen neve egy nem stabil(izálható) dialektikának, mely permanensen elmozdul a reprezentációs gyakorlatban, áttörve a képi és a diszkurzív kereteket, aláaknázva a verbális és vizuális diszciplínák elválaszthatóságának képzetét” (Mitchell 1994: 83). Így – tehetnénk hozzá – a képversekben a szöveg és kép viszonyok ellenállása a stabilizáló olvasatoknak, állandó kitüremkedésük a terminológia rögzítő kísérletei, fogalmi „hálója” alól a viszonylétről, a résről, a szöveg és a kép függőjátszmájáról szóló metanyelv vágyát, keresését tartják ébren.

Irodalom

- Derrida, J. 1998. *A disszemináció*. Pécs: Jelenkor.
- Kim, M. 2002. Mediale Konfigurationen. www.ub.uni-konstanz.de/kops/volltexte/2003/957
- Longree, G. H. F. 1976. The rhetoric of a picture poem. *PTL: A Journal for Descriptive Poetics and Theory of Literature*. no. 1. 63–84.
- Mitchell, W. J. T. 1994. *Picture Theory*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Moraru, C. 1998. 'Topos/typos/tropos': visual strategies and the mapping of space in Charles Olson's poetry. *Word & Image. A Journal of Verbal/Visual Enquiry*. Vol. 14. no.3. 253–266.
- Paech, J. 2000. Artwork – Text – Medium. Steps en route to Intermediality.
www.uni-konstanz.de/FuF/Philo/LitWiss/Me-dienWiss/Texte/interm.html.
- Petőfi S. J., Benkes Zs. 2002. *A multimediális szövegek megközelítései*. Pécs: Iskolakultúra.
- Tolcsvai Nagy G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Wolf, W. 2002. Intermediality Revisited. Reflections on Word and Music Relations in the Context of a General Typology of Intermediality.
www.ingentaconnect.com/content/rodopi/wms/2002/00000004/00000001/art0003

Források

- Géczi J. 1986. *Elemek*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Phillips, T. 1990. *Selections from the Ruth and Marvin Sackner Archive of Concrete and Visual Poetry*. Raleigh: North Carolina Museum of Art.

A politikai nyelvhasználat fogalmi vonatkozásai

Szende Tamás

1. A politikai tartalmú nyilvános közlések kulcsfogalmait jelölő lexikai egységek (*demokrácia, haza, szabadság, konzervatív* stb.) emocionálisan telítettek. Jelentéstani definícióik ennél fogva nem tételezhetők szokványos szótári értelmezésekben használatuk asszociatív összetevőinek utalása nélkül (például *pejoratív/melioratív, archaikus*). Éppen ezért nem illeszthetők bele olyan klasszikus leírási sémákba, mint a Katz–Fodor (1963) elmélet. De említsük meg azt is, hogy a ma járatos prototípus-szemantika is inkább egy összetevő fennállásának a mértékére koncentrált, nem a jegyösszetételre, vö. Kiefer (2000, 92–119). Az itt felidézett fogalmak értelmezése – divatos kifejezéssel – szükségszerűen kognitív megalapozású, mégpedig elsődlegesen a történeti–kulturális–reflexív háttér feltárásával. Használatuk azonban regiszterfüggő: (i) akik mondják vagy leírják, mást értenek rajtuk, és (ii) egy *elfogadott/elutasított* skála ellentétes pontjaira helyezik őket (vö. *szoclib* nemzetietlen, posztkommunista az egyik értelmezésben, haladó, modern a másik szerint, és hasonlóan: *konzervatív* hagyomány-/értéktörző vs. maradi, avított).

Másfelől, a tágabb közösségi hovatartozást kifejező terminusok eltérő korúak. Az általuk megjelölt fogalmak más-más történeti korszakban, részben pedig eltérő területek saját kulturális hagyományában alakultak ki, és változtak meg fogalomtartalmuk szerint, l. *nemzet(i), nép(i), állam-/állami, katolikus, [rég] hungarus* stb. A fogalom-összetevők állománya – különösen a reformkor óta – pedig folyamatosan átalakult. Példaként lássuk múltjuk szerint a legfontosabbakat, fogalmi háttérük megjelölésével:

nemzet (TESz: 1315 vagy korábbi), etimológiája szerint ugyanaz, mint a latin *genere, gens, genus* – genetikus, származási alapú

nép (TESz: 1315 vagy korábbi) – szervezési alapú

állam (TESz: 1845) – hierarchikus rendszerhely alapú

Ez a történetiség nagyon mély, és a fogalmak jegyállományának átrendeződése szintén tektonikus mélységű, (l. Szűcs 1974/1984, 192–222): a közösségek önmeghatározása eredetileg lehet vallási alapú (vö. *csángó – katolikus*), vagy geopolitikai alapú (vö. a nem magyarajkúak *hungarus* tudata a középkori Magyarországon), és a változások a história forrponjtjain akár átcsapásszerűek (gondoljunk ismét a reformkorra).

2. Bizonyos értelemben ilyen váltást hozott a kommunista hatalomátvétel a fordulat évével. A jelenségmagyarázatban itt azonban megszorítással kell élnünk. Míg a korábbi történeti periódusokban a kulcsfogalmak jelentés-összetevőinek – helyel-közzel akár gyökeres – módosulása szerves folyamat volt, addig 1948–49 után ugyanez felülről diktált, indoktrináló ráhatások eredménye, és gyakorlatilag a hivatalos nyelvhasználatra korlátozódott. Természetesen azzal a propagandacéllal, hogy az új értelmezések kizárólagossá váljanak a köznyelv teljes tartományában. Példa: az 1950–80-as években a *nemzeti* stigmatizált, és csak nyomokban maradt meg a hivatalos intézményne-

vekben (így *NB I.* vagy *MNB*), mint a horvát nemzeti jelkép egy futballcsapat emblémáján, és akkor is inkább rövidítésként említik. Helyette a *népi* és az *állami* (utóbbi gyakran a régi *királyi* helyén) szerepel a közigazgatás hivatalos nyelvhasználatában. Az ideológiai erőszak tétel mindazonáltal nem jár azzal, hogy akár a fogalmak, akár a nekil megfelelő terminusok teljesen kivesznek. (i) Kézenfekvően, a fogalom álrúhában visszatérhet. Közismert Illyés Gyula innovációja: a *nemzet(i)* vonatkozásában a *patriotizmus* eufemisztikus terminust vezet be, és ennek nyomán a sajtó eltérő műfajaiban jelentetheti meg gondolatait, mindenesetre a „túrt” kategóriájának normái szerint fogalmazva, igen óvatos formában. (ii) Szórványosan megmaradhatnak azonban az eredeti kifejezések a formális közlésben is, de csak mint egy letűnt kor idejémtúltá kövületei, mintegy idézetek formájában vagy az anakronisztikusnak minősítő előtétellel, például *ügynevezett*, *ügymond*, vagy egyszerűen idézőjelek közé téve: a *nemzet* nem mondható többé „komolyan”, eredeti közszoí használat szerint. (Szögezzük azonban le: az ügynevezett alapjelentés interszubjektíve állandó komponenseket tartalmaz. De egyidejűleg érvényes, hogy a *nemzeti* ma politikai hovatarozás szerint egy osgoodi skála, az *elitélő/elismert* szélső pontjain helyezkedhet el.)

3. A fejleményekkel kapcsolatban ismét hangsúlyozandó a történetiség mozzanata. A tömegközlés sem vonhatta ki magát a történelmi folyamatok alól, és a hatalomhoz való viszonya is jelentősen változott, fő állomásait tekintve az alábbiaknak megfelelően (erre l. bővebben Szende 1996).

(i) A média 1948 után eredendően nem autonóm szerveződésű. Nem beépül az új hatalomba, nem alkalmazkodik az új helyzethez, nem átörökíti magát bizonyos értékeivel, hanem torzszülöttként újra létrejön. *Néprádió* és *Szabad Nép* valójában nem tömegtájékoztatás, hanem direkt ráhatású inkarnációja, kinyilatkoztatása magának a hatalomnak, a hatalmi gépezet elkülönítetlen részeként, amely végrehajtó, egyirányú hatásmechanizmussal működik. (Nem téveszthet meg senkit bizonyos formai elemek fenntartása az akkori, hirtelen támadt régmúltból.)

(ii) Nagyon fontos, de mert közismert, itt nem részletezendő okkörülmények hatására 1963 táján a média részlegesen önálló egzisztenciát kap. Megszűnik a tulajdonképpeni értelemben vett hatalomrésznek lenni, és elnyeri a hatalom eszközének státusát. A sajtó ekkor a hatalomnak megbízható, ám mindig szemmel tartandó, mert időről időre mámoros kis kihágásokra hajlamos őrmesterévé válik. Azonban – figyelmeztetésre, ha kell – következetesen megteszi a magáét, visszarendezi sorait a fegyelem előírásaihoz igazodva.

(iii) A 80-as évek végén tömegtájékoztatás és hatalom kapcsolatának megjelölésére kezdjük joggal használni a ’viszony’ szót, annak eredeti, szótári jelentésében. A leválás persze korántsem teljes, de a sajtó egzisztenciális különállása félreismerhetetlen, még ha tudathasadásos is. (Még működnek az *ancien régime* reflexei, de később már megjelenik a lakiteleki *Nyilatkozat*.) E viszony ödipuszi kényege az, hogy a sajtó nyesi a korlátozó tendenciákat, rádolgozik a tektonikus változások erőterére, persze akkor már jócskán megbomlott személyiségképlettel, még mindig a támogatott és a túrt/tiltott ellentétében.

(iv) Csakhogy ekkor bekövetkezik – saját elnevezése szerint – a rendszervált(oz)ás. Az alapok megroggyantak, a tömegtájékoztatás különítményesei és kényszer munkásai

parancsnok nélkül maradnak. Tömegtájékoztató és hatalom eredeti értelemben vett viszonya ismét megszűnik, mivel eltűnik mögüle/alóla a hatalom. Másfelől azonban megszűnik a bázis is, hiszen 90 után az új demokrácia koalíciójának és az átöröklött tömegtájékoztatásnak nincs közös légtere a szimbiózisra. A felismerés villámcsapásszerű, és nyomban megkezdődik a harc a hatalmi–ideológiai bázis újrateremtéséért, majdnem teljes arcvonallal. Az egzisztenciaharc tétje és műfaja a klasszikus kultúra nyelvén kifejezve: *Panem per circenses*.

Ami pedig a módszert illeti, leglátványosabban tematikai választásaiban mutatható fel. A sajtó nem azt támadja, amit egykoron ideológiai anyanyelvén 'társadalmi berendezkedés' címszó alatt tartott nyilván, hanem a politikai hatalmat, emlékezetesen három fő vádponttal. Ezek a szakértelem hiánya, a korrupció és a „gőgösség”, mely utóbbi jelentéstani mesterfogás, és végső soron a legitimitást, bár nem a legalitást kérdőjelezi meg. (A 'keresztény kurzus' motívuma voltaképpen az első vádpont alá sorolódik.) Az elszántság maga a nietschei *Wille zur Macht* [a kényszeres hatalomvágynak] testet öltött valósága, a végrehajtás pedig kemény. (Minden egyébtől eltekintve: egy nem antiszemita országban kis híján sikerül felidézni a rémet.)

(v) Ez a jelen mára konzerválódott. Itt van azonban az a pont, ahol egy magát makacsul tartó félreértésre rá kell mutatni. A tömegtájékoztató győzelmes része nem áltathatja magát azzal, hogy diadalát maga vívta ki. Önmagában erre soha nem képes, aminthogy a konc, a hatalom sem az övé. A tömegtájékoztató hatásának forrása nem saját, autonóm hatalma, hanem – mint abszolút feltétel – a dörgő visszhang és a kapcsolati tőke. Mindmostanig ennek a hordozója pedig, és adott esetben az események irányának meghatározója az a közeg, amely a tényleges politikai hatalomban – szint, helyet vagy formát váltva – személyi összetételében, felfogásában és ambícióiban csaknem érintetlenül megmaradt: a régi apparátus.

Ez a háttér beláthatóan magyarázza, miért és hogyan alakul említett politikai kulcsszavaink sajátos nyelvhasználati státusa. Vessünk egy pillantást a legkényesebb fogalomra: *nemzet(i)*.

4. A *nemzet* mint történetiségében függő kategória a maga társadalmi reflexiójában és képviselőjében a *patriotizmus* és a *nacionalizmus* ideológiai–magatartási vállalásai révén jelenik meg egy közösség vagy az egyének felfogásában. Az egyik megnevezés melioratív, a második pejoratív. Használatuk különbsége minden szöveggörnyezetben abból adódik, hogy a közlők számára a két kifejezés más ismeretkeretbe illeszkedik. Ennek forrása, egyben következménye az, hogy a *nemzet* mint lexikai egység eltérő jelentés-összetevőket tartalmaz az úgynevezett asszociatív jelentéskomponensek rétegeiben (vö. például Leech 1974, 10–27), különösen az 'affektív' és a 'reflektáló' összetevők körében. De még a szűkebb értelemben vett 'konnotatív' jegyek sem egyeznek meg. Történeti igazolásul tekintsük hiteles példaként Kölcsy (1988) definíció értékű megjelöléseit.

„Jól megértsd: nemzet és sokaság egymástól különböznek. Amaz együvé állott egész, ez több egyesek most ilyen, majd olyan számban és alakban történt összecsoportozása. Amannak van állandó pályaköre, melyen a vele összekötöttségben levő nemzettek sorában lassabban vagy gyorsabban, de bizonyos egyetemi rendszerrel mozog,

emennek kimért útai nincsenek.” „Mert a sokaság egyesektől gyakran saját haszna ellen ingereltetik; s vagy vezetője célai után értetlenül megy, vagy vezető nélkül hagyatva vakon rohan.” (Parainesis Kölcsey Kálmánhoz [1837], i.m. 263). „Mi a haza, mint legszentebb kapcsokkal egybefoglalt emberek társasága?” (Parainesis Kölcsey Kálmánhoz [1837], i.m. 240). „És mi a haza egyéb, öszvetartozó nagy háznép egészénél? Minden ily nagy háznépet saját nyelv, saját szokások, saját ősek, saját hagyomány, saját jó és balszerencse kötnek együvé, s választanak el egymástól.” „Isten egy szívnek egy kebelt teremte: így egy embernek egy hazát.” (Mohács [1826], i.m. 298–299). „S mi lenne a nemzet, mely egyedül kalmárkodó nézetek után indulván, az egész természetet csak kincses ládának tekintené, s a csillagok ezreit csak arra valóknak, hogy portékás hajója útát igazgassa.” (Emlékbeszéd Berzsenyi Dániel felett [1836], i.m. 362).

„Tapasztalni fogjuk, hogy az emberek különösen, és az emberi nemzetek közönségesen, minden elhajlások és különzéseik mellett is, mindig és mindenütt ugyanazon körben s ugyanazon mozgások közt forganak.” (Történetnyomozás [é.n.], i.m. 348). „Ki fogja tagadni, hogy az egyféle istentisztelet a honszeretetnek erős köteléke volt?” (Töredék a vallásról [1837], i.m. 206). „Keresztyén vallás és európai tudományos kultúra egyenlően kozmopolitizmusra törekednek. Innen van, hogy az a kirekesztő, saját centruma körül forgó, de egyszersmind lelket emelő nemzetiség, mely a hellénnek tulajdon volt, Európában nem találhatik. Ezen sokféle népek minden politikai és morális elhajlásaik, s minden különböző fizikai fekvések mellett is, vallás s műveltség és kinézéseknél fogva csak úgy választatnak meg egymástól, mint az athénai görög a spártaitól, mint az ephesusitól a rhodusi.” (Nemzeti hagyományunk [1826], i.m. 48). „A nemzeti hőskor hagyja maga után a nemzeti hagyományt; s nemzeti hagyomány s nemzeti poézis szoros összefüggésben állanak egymással. Ahol ősi hagyomány vagy éppen nincsen, vagy igen keskeny határokból áll, ott nemzeti poézis sem származhatik; az ott születendő énekes vagy saját (tisztulást és folyamat nem található) lángjában sülyed el, vagy külföldi poézis világánál fog fáklyát gyújtani; a hangjai örökre idegenek lesznek hazájában.” (Nemzeti hagyományunk [1826], i.m. 41). „Ugyanazon földnek két különböző oltáránál áldozó lakosa gyűlt össze egymást, s túl hegyen, folyón és tengeren az idegen föld rokon hitű lakójához érzett rokon vonzódást; s a hazafinak lángérezményeit vagy fanatikusnak vad dühe, vagy a kozmopolitának hidegsége fojtotta el.” (Töredék a vallásról [1837], i.m. 206). „Egész nemzetnek is lehetnek és vagynak előítéletei, balszokásai, s más árnyékol-dalai, miket felvilágosítani nem pillanat dolga.” (Parainesis Kölcsey Kálmánhoz [1837], i.m. 264). „[A] régi nemzeti formák elváltoztanak s a vallás közönséges [közössé váló] befolyásával a nemzetek különbféleségében egy közönséges általánosan étvényesülő szellem kezdett lengeni, mely az európai hőskort, s azt követő európai poézist a görög régiségtől különböző [attól eltérő] alakban hozta fel.” (Nemzeti hagyományunk [1826], i.m. 45). „Egész nemzeteknek, szintű mint egyes embereknek, megvagnak az ő különböző koraik. Gyermekkorból virul fel ifjúságok, ifjúból érnek férfivá, s férfikoroknak erejét az öregségnek lankadása váltja fel.” (Nemzeti hagyományunk [1826], i.m. 35). „[S] mennél inkább enyészetre hajlanak [ti. a nemzeti vonások], annál nagyobb fájdalommal érezzük, hogy nincs írónk, aki őseinket az ő egyszerű, eredeti nagyságokban előállította volna.” (Nemzeti hagyományunk [1826], i.m. 57).

„Óhajtanám, hogy valaki világosan megmagyarázná, ha nemzeti karakter és nemzeti nyelv állanak-e egymással függésben? Annyi bizonyos, hogy karakter és nyelv a poéta művére egyforma behatással munkálnak.” (Nemzeti hagyományunk [1826], i.m. 47). „Úgy vélem, hogy a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni; szükség tehát, hogy pórdalainkra ily céllal vessünk tekintetet.” (Nemzeti hagyományunk [1826], i.m. 60). „Meleg szeretettel függj a hon nyelvén! mert haza, nemzet és nyelv, három egymástól válhatatlan dolog; s ki ez utolsóért nem buzog, a két elsőért áldozatokra kész lenni nehezen fog.” (Parainesis Kölcsey Kálmánhoz [1837], i.m. 246). (Az adalékok összeállításáért hálás köszönetemet fejezem ki Mayer Erzsébetnek.)

Kölcsey – mint látjuk – a nemzet fogalmat következetesen a maga idői és téri dinamikájában azonosítja és értelmezi. (Mintha Hegelt hallanánk. Pedig Kölcsey Hegel idevágó nézeteit aligha ismerhette, hiszen a *Philosophie der Geschichte* első kiadása 1837-ből való.) Ezzel szemben az ÉKSz² hasábjain ezt olvassuk: „Történelmileg kialakult tartós emberi közösség, amelyet közös nyelv, közös terület és gazdasági élet s a kultúrában megnyilvánuló közös lelki sajátosságok tartanak össze”. A kép elidegenedve statikussá vált, és semmit nem tartalmaz a fogalomnak az egyénhez való viszonyából. Ha elfogadjuk Gángó Gábor (2003) alapvető, kategoriális elkülönítését a kétféle nemzetfelfogás között, úgy tűnik, hogy az államnacionalizmus a társadalom célracionális működését tekintő vezérelvnek (és ezt fejezi ki inkább a mai szótár definíciója), míg az etnotörténeti megalapozású nacionalizmus az össze- és hovatartozás rendje szerint ítél. Ebben az értelemben Kölcsey felfogása nemzetről az utóbbival rokonítható. Bár talán látható az is, hogy nála ez az alternatíva egybemosódik a „haza és haladás” eszméjében.

Ismét Gángó (2003) szellemében szólva, a nemzetfelfogás működési terei: egyéni (a saját meggyőződés), a politikai (az előbbieket nyilvános artikulálásának szférája, ahol „a különbségek a formális jogegyenlőség elve alapján megjelennek”), valamint a társadalmi, az egyéni értékpreferenciák szerinti elkülönülésnek a szférája (a társadalmi csoporttagolódás értelmében). Arra szeretnék rámutatni, hogy a mai nyelvhasználatban a *nemzet*-et mint politikai kulcsszavaink talán legfontosabbikát illetően e három működési terület meghasonlásáról van szó. Az egyénben egyszerűen úgynevezett kognitív disszonancia alakul ki e fogalommal kapcsolatban, amelyet azzal hárít el, hogy kevésebb használatát.

5. Összességében, politikai tartalmú kulcsszavaink tekintetében az 1990-es évek publicisztikai nyelvhasználata gyökeres átalakuláson ment keresztül, és részben a különböző társadalmi alakulatok meggyőződése szerint, kisebb részben pedig kulturális-területi eloszlásban számottevően differenciált szóródást mutat. Most utolsó kérdésünk az, melyek azok a hatásforrások, amelyek a szóhasználat választásait és az értelmezések változatait befolyásolják. Szociolingvisztikai, illetőleg kognitív megközelítésben az alábbi változók tűnnek meghatározónak: (i) az egyén csoport-hovatartozása mint közvetlen kulturális háttér; (ii) individuális determinációk (családi hagyomány, diszpozíció stb.); (iii) szituációfüggőség (azok a körülmények, amelyek általában meghatározzák a beszédhelyzetet és a közlés műfaját, regisztereit). Mindezek mögött és alatt pedig általánosságban számolnunk kell (iv) a történelmi korfüggőséggel, amely egyetlen közlő életidején belül is törésszerű változásokat idézhet elő.

Irodalom

- Gángó Gábor 2003. Egyéni választás és nemzettudat. In: *Magyar Nemzet – Magazin* 66/69. 2003. március 22., 32.
- Katz, J. – Fodor, J. 1963. The Structure of a Semantic Theory. In: *Language* 39, 170–210.
- Kiefer Ferenc é.n. [2000]. *Jelentélmélet*. Budapest: Corvina.
- Kölcsey Ferenc 1988. *Nemzet és sokaság. Kölcsey Ferenc válogatott tanulmányai*. Válogatta, szerkesztette és az előszót írta: Kulin Ferenc. Budapest: Múzsák Kiadó.
- Leech, G. 1974: *Semantics*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Szende Tamás 1996. A média önreflexiójának egy elméleti félreértése: *Média = hatalom. In: R. Molnár Emma [főszerk.], Galgóczi László–Nagy L. János [szerk.]: *Absztrakció és valóság*. Békési Imre köszöntése. Szeged: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadó, 323–9.
- Szűcs Jenő 1974/1984. *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat.
- ÉKSz=Értelmező kéziszótár 2003.

Nyelvi koherencia-típusok felhasználása

Paul Claudel *Cinq grandes Odes* című kötete értelmezésében

Szilágyi Ildikó

A modern költői formák kialakulásával a kritikusok érdeklődése a metrikai kérdésekről áthelyeződött a költői nyelv problematikájára. Az új versszerkezetek ritmusa ugyanis alapvetően „nyelvtani ritmus”, azaz a sorok „hangzásbeli összetartozását, belső egységét elsődlegesen nyelvi-mondattani tényezők létesítik” (Kecskés 1981: 158). A versforma lazítása mellett a nyelvhasználat határait is kitágító modern költészet szövegnyelvészeti eszközökkel történő vizsgálatától azt várjuk, hogy hozzájárul az olykor nehezen értelmezhető szövegek jelentésének megfejtéséhez (Szikszainé Nagy 1999, Kiss 2002).

A vizsgálati anyagot Paul Claudel (1868-1955) *Cinq grandes Odes* (1910) című kötete adja. Ez a főként drámaíróként ismert szerző költészetének legjelentősebb darabja. Az idézeteket Szabó Ferenc fordításában közlöm, aki Claudel halálának 50. évfordulója alkalmából jubileumi kötetet jelentetett meg *Kantáta három hangra és más költemények* címmel.

Az öt, igen terjedelmes költemény együttes elemzését a kötet magasfokú szervezettsége, valamint szimmetrikus felépítése indokolja (Hellerstein 1990). Az első ódában (*Les Muses*) a Louvre-ban látott, a kilenc Múzsát ábrázoló szarkofág domborművének leírása ürügyén a művészi alkotás elméleti problémáit boncolgatja a költő. Az Eratóhoz intézett invokációt egy férjes asszonnyal folytatott, évekig tartó viszonya és szakításuk inspirálta. A bűnös szerelem miatti gyötrő lelkiismeret-furdalás és az önmagára kirótt vezeklés jelenik meg a következő versben (*L'Esprit et l'eau*). A kötet csúcspontja a harmadik óda (*Magnificat*), melyben a költő megtérésére emlékezik, Isten dicséretét zengi, és ifjú férjként kislánya születését ünnepli. A negyedik versben (*La Muse qui est la grâce*) a költő a kegyelemmé átalakult múzsával vitázik. A kötetet záró költemény (*La Maison fermée*) az első óda kilenc pogány Múzsájával a teológia négy sarkalatos erényét, a házasságtörő párral pedig a házasság szentségét állítja szembe. Az önéletrajzi elemek így épülnek be a kötetbe. Ez a drámai jellegű, az ötfelvonásos tragédiákat idéző építkezés az egyes ódák belső szerkezetében is érvényesül. Claudel a versek linearitása helyett a kötet szintetikus jellegét hangsúlyozza (Hellerstein 1990: 44). Az ódákat számos szemantikai és strukturális kapocs, utalások hálózata fűzi egybe.

A kötet versformája, melyet Claudel nyomán a francia szakirodalom *verset*-nek nevez, az óhéber zsoltárookra és a középkori litániákra emlékeztet, de kimutatható bennük Whitman hatása is. Megítélése nem egységes. Van olyan nézet is, mely a prózavers egyik lehetséges írásmódjának tartja, de elfogadottabb az a vélekedés, mely a szabad vers variánsának tekinti (Dessons-Meschonnic). Az elnevezés nem szerencsés, hiszen eredetileg a Biblia számozással ellátott sorait (bekezdéseit) nevezik így. Míg Claudelnél a litur-

gikus hatások egyértelműek, a műfaj későbbi képviselőinél (Saint-John Perse, Léopold Sédar Senghor stb.) a vallásos utalások háttérbe szorulnak vagy teljesen eltűnnek.

A francia terminust magyarra vagy bibliai versnek fordítják, utalva a versforma eredetére, vagy hosszú soros szabadversnek. A szabad vers meghatározó ismertetőjegye a sorképzés, a claudeli versforma (verset) sorai viszont nem feltétlenül esnek egybe a tipográfiai sorral, terjedelmük egyetlen szótól 3-4 (ritkán 5-6) soros bekezdésig is terjedhet. A prózaversekkel mutat rokonságot az, hogy a lapszélességet túllépő rész a baloldali margónál folytatódik, az egyes sorok önállóságát (a nagybetűs sorkezdet mellett) a bentebb kezdéssel való tagolás hivatott biztosítani. Míg a héber hangsúlyszámláló verselés nem ismeri az *enjambement*-t (Szepes-Szerdahelyi 1981: 487), a bibliai verssor ugyanis szintaktikai és szemantikai egység, addig Claudel előszeretettel él e versmondattani jelenség nyújtotta lehetőségekkel. (A XIX. század végén az első teoretikusok tiltották a szabad versben az áthajlást, bár a költői gyakorlat ennek már akkor is ellentmondott.) A *verset* esetében viszont az *enjambement* használata a prózaverstől való elkülönítés egyik fő eszköze lesz. Claudel a fontos szavakat akár a megszokott szórend rovására is új sorba szedéssel emeli ki.

Ni

Le marin, ni

*Le poisson qu'un autre poisson
à manger*

*Entraîne, mais la chose même
et tout le tonneau et la veine vive,
Et l'eau même, et l'élément
même, je joue, je respandis!*

*Je partage la liberté de la mer
ominiprésente!*

(Claudel 1957: 236)

Sem

A tengerész, sem

*A hal, amelyet egy másik hal elragad,
hogy felfaljon*

*Hanem maga a dolog, és az
egész hordó és az eleven véna,
Maga a víz, az őselem kell,
játszom és ragyogok!*

*Megosztom a mindenütt jelenlevő
tenger szabadságát!*

(Claudel 2005: 99)

Claudel ódáiban nemcsak a sorok, de a mondatok is többnyire igen hosszúak, többszörösen összetettek. A ritmikus felépítésű, arányosan bővülő körmondatok mellett (Antoine 1959: 51) bonyolult, a barokk periódusokra emlékeztető szövevényes szerkezetűeket is találunk a vizsgált versekben. Gyakran szakítják meg a gondolatmenetet zárójeles közbeékelések, felkiáltások, indulatszavak. A rövid mondatok viszont nem ritkán elliptikusak.

A folytatásos szövegmondatok kötése többnyire kötőszóelhagyásos (aszindetonos). Amikor Claudel a szövegmondatok kapcsolódását explicit módon jelöli, azt gyakran a kötőszavak határozott kiemelésével teszi. Sorkezdő pozícióban való megismétlésükkel (poliszindeton) hatásosan tagolja és teszi ritmikussá a szöveget. Az és kapcsolatos kötőszó akár 5-6, egymást követő mondat élén való kitételével a Biblia nyelvezetére emlékeztet.

A mondatok között lévő névmási és lexikai kapcsok a szövegkoherencia biztosításának alapvető eszközei. A franciában, mivel az alanyi pozíciót mindig be kell tölteni (akár explétív elemmel is), a témaazonosságot kötelezően főnévi vagy névmásos helyettesítés (pronominalizáció) érzékelteti.

A névmási-anaforikus sorok közvetlenül jelzik a szövegmondatok összetartozását. A költő, miután megnevezte az első óda negyedik versszakának elején az Emlékezet mûzsáját, *Mnémosyne-t*, később már csak a 3. személyű nőnemű személyes névmással (*elle*), és a vele koreferens egyes szám 3. személyű birtokost jelölő determinánssal (*ses*) utal vissza rá. A gyakran párhuzamos *elle* szócskák hosszú láncolatot alkotnak (tizenhárom előfordulás a tizenegy soros versszakban, ebből hat sorkezdő pozícióban). Ez a kötet elején még kivételesnek számító szerkesztésmód a harmadik ódától egyre dominánsabbá válik. (Az utolsó ódában például már mind a négy sarkalatos erény bemutatásakor hasonlóan jár el a költő.) Az első két ódában azonban, melyek a költő feldúlt lelkiállapotáról tanúskodnak, a gyakran változó alanyok és modalitások laza szövegtel-építésre utalnak. A szövegkoherencia szempontjából döntő névmási utalás egyértelműsége is veszélybe kerülhet időnként.

A *L'Esprit et l'eau* című második óda 138. sorában megjelenő vén világ (*vieux monde*) főnévi csoportra, öt sornyi megszakítás után (v. 144), az *il est fermé* szenvedő szerkezet egyes szám harmadik személyű, hímnemben egyeztetett személyes névmása utal vissza, ugyanez ismétlődik a 147. sorban. Pár sorral lejjebb a költő üdvözlí az új világot (v. 152), a magázó formában való megszólítás után a többes szám második személyű névmás tárgyesetű alakjával (*vous*) utal rá. Ugyanez a névmási alak, explicit főnévi előzmény nélkül, a 162. sorban feltehetően már nem a megszólított világra, hanem Istenre vonatkozik. (Franciául magázó formában szokás Istenhez fordulni, Isten viszont a franciában is tegezi az embert.) Ezt az értelmezést támasztja alá a sor második felében a nagybetűs szókezdés (*Vous*), illetve a szűkebb (v. 168) és tágabb szöveggörnyezet is. Az *Il est fermé par votre volonté* (v. 144) szenvedő szerkezetben a *par* viszonzszóval a múlt idejű melléknévi igenévhez (*fermé*) kapcsolódó logikai alanyok (*votre volonté, votre puissance*) egyértelműen Istenre vonatkoznak. A kérdéses *Vous êtes pris* (szintén passzív) szerkezetben a cselekvés végzője nincs jelölve, de a közvetlen környezetében lévő cselekvő mondatok egyes szám első személyű alanya a költői ént valószínűsítik. A *be vagyok zárva, fogva vagyok* magyar fordítást grammatikai elemek nem, legfeljebb lexikai asszociációk indokolhatják. A kötet egyik kulcsszavának számító *fermé* melléknév vagy participium ugyanis leggyakrabban a költőre vonatkoztatva jelenik meg (Antoine 1959: 31).

*Que m'arrive-t-il? Car c'est comme
si ce vieux monde était maintenant
fermé.* (v. 138.)

*Il est fermé par votre volonté
comme par un mur et par votre
puissance comme par une
très forte enceinte!* (v. 144)

*Il est fermé, [...] (v. 147)
Salut donc, ô monde nouveau
à mes yeux, [...] (v. 152)*

*[...] je vous accepte avec un
coeur catholique!* (v. 153)

Vous êtes pris et d'un bout du

*Mi történik velem? Mert úgy tűnik,
hogy ez a vén világ most becsukódott.*

*Bezárva akaratodtól mint fal által és
hatalmadtól mint erős várfaltól!*

Be vagyok zárva, [...]

Üdvözlégység hát te szememnek új világ, [...]

[...] elfogadlak katolikus szívvel!

Fogva vagyok és a világ egyik

<i>monde jusqu'à l'autre autour de Vous</i> (v. 162)	<i>végétől a másikig kifeszítettem</i>
<i>J'ai tendu l'immense rets de ma connaissance.</i> (v. 163)	<i>Körülöttem ismeretem hatalmas hálóját. [...]</i>
<i>Ainsi du plus grand Ange qui vous voit jusqu'au caillou de la route et d'un bout de votre création jusqu'à l'autre,</i> (v. 168)	<i>Így a legnagyobb Angyaltól ki Téged lát, egészen az út kavicsáig, teremted egyik végétől a másikig,</i>
<i>Il ne cesse point continuité, [...]</i> (v. 169) (Claudel 1957: 240- 241).	<i>Szakadatlan folytonosság van, [...]</i> (Claudel: 2005: 104-105.)

Ez a fajta szerkesztésmód az olvasótól állandó figyelmet kíván, arra kényszeríti, hogy folyamatosan keresse a szövegben a bizonytalan névmási utalások előzményét. A deiktikus első, ill. második személyű személyes névmások gyakorisága a versszövegek monologikus ill. dialogikus jellegével van összefüggésben. A költői én központi szerepét az egyes szám első személyű névmás gyakori jelenléte mutatja. A második személy sokrétű használatával a költő a beszédpartner, az olvasó fontosságát hangsúlyozza.

A párbeszédes forma nyíltan egyedül a *La Muse qui est la grâce* c. versben (ill. a *Maïson fermée* legelején) jelenik meg. A negyedik ódában a szokásos tipográfiai eszköz, a gondolatjel mellett a pindaroszi hatást mutató strófikus beosztás és a megszólítások (apostrophe) is kétséget kizáróan elkülönítik a dialógus szereplőit. A párbeszéd hiányzó formai jelölése miatt a többi versben időnként lexikai vagy grammatikai eszközök (nemben, számban való egyeztetés) hívják fel a figyelmet a beszélő személyének megváltozására. A második ódában a *barátmő* főnévvel (*amie*), az *ó rózsza*, illetve tulajdonnévként a *Rózsza* megszólítással a költő kedveséhez fordul. (A gazdag irodalmi hagyományokra támaszkodó, a claudeli életműben újra és újra felbukkanó rózsza-motívum a költőnél egy személyes elemmel bővül: Rosalie volt szerelme keresztneve.)

<i>O amie, je ne suis pas un dieu, Et mon âme, je ne puis te la partager et tu ne peux me prendre et me contenir et me posséder. Et voici que, comme quelqu'un qui se détourne, tu m'as trahi, tu n'est plus nulle part, ô rose! Rose, je ne verrai plus votre visage en cette vie!</i> (Claudel 1957: 245-246)	<i>Ó, barátnőm, nem vagyok isten, És lelkemet nem oszthatom meg veled, és te sem tudsz megragadni, magadba zárni és birtokolni engem. És íme, mint aki hátat fordít, megcsaltál engem, nem vagy többé sehol, ó rózsza! Rózsza, nem látom többé arcodat ebben az életben!</i> (Claudel 2005: 113)
--	---

A folytatásban a *Frère, mon frère, mon enfant*, (247), és *O ami, mon frère bien-aimé* (248) jelzik a szerepcserét: a költő a megszólított. A *seul* szó hímnemben való egyeztetése a *Pourquoi donc seul l'entends-tu [la voix]?* (327) (Miért egyedül csak te hallod? (116)) szintén erre utal. Költő és kedvese hangjának egybeesése a vers végén éri el csúcspontját:

*O ami, je ne suis point un homme
ni une femme, je suis l'amour qui
est au-dessus de toute parole!*

Je vous salue, mon frère bien-aimé.

*Ne me touchez point! ne cherche
pas à prendre ma main.*

(Claudel 1957: 248)

*Ó, barátom, nem vagyok férfi és nem
vagyok nő, én vagyok a Szeretet,
amely minden szó fölött van!*

Köszöntelek, szeretett testvérem.

Ne érints engem!

Ne akard megfogni kezem!

(Claudel 2005: 117)

Az utolsó sor első felének bibliai utalása (*Ne me touchez point!*) egy értelmezés szerint (Hellerstein 1990: 42) a többi emberrel minden érintkezést megszakító költőnek tulajdonítható, míg a folytatás (*ne cherche pas à prendre ma main*) tiltása a kapcsolat-felvételt elutasító kedvestől származik. Ez utóbbi mondat előzményét az első óda (232) refrénszerűen ismétlődő kérdés-válaszában találhatjuk meg: «*Ne sens-tu point ma main sur ta main?*» / (*Et en effet je sentis sa main sur ma main.*)

Claudel a kötetben az ismétlésnek több válfajával él, a mondat- és szövegszerkezet szintjén egyaránt. Rendszerezésüket Gérald Antoine *Paul Claudel Őt nagy Ódája avagy az ismétlés költészete* c. tömör munkájában már 1959-ben elvégezte, kiemelve a Biblia ritmikai alkatát is meghatározó gondolatritmus (parallelismus *membrorum*) szerepét. Az ismétléses alakzatok széleskörű alkalmazása a modern költői formák általános vonása. A modern költészet nemcsak a verselés és a mondatalkotás, hanem a szövegkoherenciát adó eljárások terén is változásokat hoz. A névmási és lexikai kapcsok lazulásakor a retorikai kapcsok kerülnek előtérbe: az ismétlések és párhuzamos szerkezetek koherenciát létrehozó kompozíciós elvnek minősülnek, egyúttal a szövegértelem lényeges alkotóelemeivé válnak.

Irodalom

- Antoine, G. 1959. *Les cinq grandes odes de Claudel ou la poésie de la réputation*. Paris: Lettres Modernes.
- Dessons, G., Meschonnic, H. 1995. *Traité du style*. Paris: Armand Colin.
- Hellerstein, N. 1990. *Mythe et structure dans les Cinq Grandes Odes de Paul Claudel*. Paris: Les Belles Lettres.
- Kecskés A. 1981. *A vers hangzásvilága*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kiss S. 2002. Szövegkoherencia és szövegértelmezés a lírában. In: Andor, J., Benkes, Zs., Bókay, A. (szerk.) *Szöveg az egész világ*. Petőfi S. János 70. születésnapjára. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 312-317.
- Szepes E., Szerdahelyi I. 1981. *Vérstan*. Budapest: Gondolat.
- Szikszaíné Nagy I. 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris Kiadó.

Források

- Claudel, P. 1957. *Oeuvre poétique*. Bibliothèque de la Pléiade. Paris: Gallimard. 221-292.
- Claudel, P. 2005. *Kántája három hangra és más költemények* (ford. Szabó Ferenc). Új Ember Kiadó.

Stílusváltozások a térképi ábrázolásban

Tokaji Ildikó

1. A stílus és a térképészeti korszakok kapcsolata

A stílus az a sajátos mód, ahogyan közölnivalónkat szóban, írásban vagy rajzban a megfelelően kiválasztott és elrendezett nyelvi és grafikai elemek segítségével kifejezzük. Szükségképpen adódik a korból, és meghatározó eleme is egy kornak. Az ábrázolás elemeinek kiválasztását, a stílus kialakulását számos tényező befolyásolja, közülük a legfontosabbak: *a mondanivaló tárgya, a közlés célja, a közlés körülményei.*

Jellegzetes kultúrtörténeti dokumentumok a térképek, melyek a lehető legszorosabban összefüggnek az egyes korszakok és népek tudományos ismereteivel, technikai színvonalával, gazdasági berendezkedésével, politikai szerkezetével, és nem utolsósorban művészeti ábrázolási stílusával. A kezdeti időkben, – nem lévén egységes térkép-készítés – sokféle módszert és információhordozót alkalmaztak a térképkalkotáshoz. Az egyes korok ábrázolási kultúrája, technikája nagy hatással volt a rajzi megoldásokra, a vonalak vastagságára, az árnyalásra és a színek alkalmazása. A térképkészítés első meghatározó korszaka a *kézírtos térképek* kora volt. A térképek mint művészeti alkotások magukon viselték a készítő személyiségét, kézjegyet, világszemléletét, földrajzi ismeretét, ízlésvilágát. A reneszánsz tájképfestészet fejlődésének idején a térképi ábrázolásnál is előtérbe került a természetes színek alkalmazására és a perspektivikus ábrázolásmód. A térképezés hosszú ideig szemrevételezésen alapult, később, amikor már méréseket is alkalmaztak, a terepen rajzolták a térképeket. Ez nagyfokú rajzkészséget követelt, amivel csak kevés szakember rendelkezhetett.

A középkorban mintha elfelejtették volna az ókor végére felhalmozódott geográfiai ismereteket, visszatértek ahhoz a világszemlélethez, amely az i.e. VI. században volt. Az ismert világot vetület és fókálózat nélküli, vallásos jeleneteket is ábrázoló „térképeken” mutatták be. Az egyetlen fejlődő terület a tengerhajózási térképek (a portolán-térképek) készítése volt a XII. és a XIII. században. Elsősorban a Földközi-tenger vidékét ábrázolták, részletes tengerparttal és elnagyolt szárazföldi rajzzal.

A technika és a tudomány fejlődése lehetővé tette a pontosabb, már méréseken alapuló térképkészítést, és az ábrázolási stílus egységesítését. Erről írja Klinghammer István és Török Zsolt: „A XVI. században megjelenő, méréseken alapuló regionális térképek jelentős változást hoztak a térképi jelek alkalmazása terén. A középkorban használatos képszerű ábrázolást ezeken váltotta fel a mai értelemben vett egyezményes jelekkel való kifejezés mód” (Klinghammer-Pápai-Török 1995: 142).

A reneszánsz – az ókor szellemének feltámadása – a térképészetben Ptolemaiosz „Geográfiá”-jának Itáliai kiadásával kezdődött. Az új szemlélet, mely szerint már nem az isten, hanem az ember a világegyetem középpontja, hatással volt a képzőművészetre és a térképészetre is. A később az ábrázolási stílusban változást hozott a papír, a nyomtatás felfedezése, korunkban a légi fényképészet és a számítógép megjelenése.

2. A térképi ábrázolás stílusát meghatározó tényezők

A térkép stílusát manapság talán leginkább az befolyásolja, hogy kinek, milyen célból készül. A tudományos információkat tartalmazó térképek célja adatok közlése egy-egy szűk szakmai csoport részére; ezekre a kevésbé látványos térképi nyelvi elemek használata a jellemző. A művészi hatásra törekvő idegenforgalmi térképeken viszont a színes képek, ikonszerű térképjelek, díszes feliratok ma is gyakoriak. A térképi nyelv valamennyi eleme (pontjel, vonalas és ikonszerű jelek, kartogramok, keret stb.) részt vesz a stílus megalkotásában.

2. 1. Az alkalmazott térképi nyelv stílusának meghatározói

- a térkép mondanivalója (földrajzi, tematikus),
- a megcélzott térképolvasói réteg (iskolás, turista, geológus),
- a térkép célja (tudományos, vagy általános információ közvetítése),
- a térképszerkesztő egyénisége.

A stilisztika *alkalmazható* a térképi nyelv különféle használati módjainak minősítésére, elemzésére és jellemzésére, valamint az egyes stílusrétegek vizsgálatára. Szabó Zoltán írja az alkalmazott stilisztikáról: „Lényege szerint nem más, mint stilisztikai ismeretek, jelenségek alkalmazása ott, ahol arra szükség van” (Szabó 2004: 178).

2. 2. A térképészetben megkülönböztethető stílusrétegek

A térképészetben is megkülönböztethető a hivatalos, a tudományos, a művészi, a publicisztikai és a köznap stílus. *Hivatalos* stílusban készül a legnagyobb számú, de nem igazán közismert térkép. A katonai, topográfiai, földnyilvántartási térképek ábrázolási módja erősen szabályozott, egyezményes jeleket alkalmaznak, a térképszerkesztőnek szinte nincs mozgáster. *Tudományos stílusban* készült térképek jellemzője valamilyen *monográfia, tanulmány, tudományos cikk* által állított elméletnek, eredménynek, statisztikai összefüggésnek világos és egyértelmű, szemléletes megismertetése. Ennek megfelelően az érthetőség kedvéért egyértelmű, pontos, a közvetített tartalomnak megfelelően szemléletes, képszerű és kartometrikus térképi nyelvi eszközöket alkalmaznak.

A stílusrétegek közül a legválasztékosabb és leglátványosabb térképi nyelvi kifejezőeszközöket a *művészi stílusban* készült térképeken találjuk meg. Jellemzői:

- változatos nyelvi-stilisztikai eszközök: egyedi rajzos jelek, a domborzatábrázolásban visszatérés a „madártávlati” ábrázoláshoz, gazdag színhasználat,
- választékos, speciális tartalom és ennek megfelelő jelhasználat,
- művészi igényű, egyedi, a térképszerkesztő egyéniségét tükröző megvalósítás.

A *publicisztika* számára készült általában fekete-fehér térképeken a sajtó, az újságírás nyelve érezhető. Leegyszerűsödött térképi tartalom tájékoztat az időszzerű eseményekről, azok helyszínéről. A sajtó nyelvéhez illeszkedő stílusú térképi nyelvi kifejezőeszközöket, figyelemfelkeltő, hatásos térképjeleket használnak. E térképek inkább csak illusztrációk, és csak az újságcikk szöveggörnyezetében értelmezhetők. A földrajzi és politikai, valamint a várostérképeket a *köznap stílusba* sorolom.

A térkép stílusának minden esetben a közérthetőségre, a meggyőzésre, a közvetlen hatásra kell törekednie. Ennek megfelelően választják ki a térképi ábrázolási eszközö-

ket, a figyelemfelkeltő, hatásos térképeleket és a velük kapcsolatban álló, azokat kiegészítő, értelemmel megtöltő verbális elemek, a földrajzi nevek és földrajzi köznevek *megírásának módját, az alkalmazott betűtípust.*

3. A térképsokszorosítási technikák stílusra ható változásai

A legfontosabb, az ábrázolási stílust befolyásoló tényezőnek tekinthető a nyomtatás feltalálása a XV. században, ugyanis így vált lehetővé, hogy egy-egy térképből több egyező kivitelű és tartalmú készüljön. A nyomtatás fejlődése ellenére a fametszettel vagy a rézmetszettel készített térképeket utólag, kézzel színezték, hogy ne kelljen minden színhez nagy munkaigényű metszetet készíteni. A rézmetszés technikájával könnyű volt a finom íves vonalakat, a rövid vonalkákat és pontokat elkészíteni. Nem csak a szárazföldi rajzolatok és a domborzat ábrázolásában volt ennek jelentősége, hanem gyakran alkalmazták a vízfelületek vonalkázással való ábrázolásában is. A kéziratos térképek díszes lapjait a kártya- és nyomatfestés művészei valamint *térképfestők* a nyomtatás elkészülte után kézzel színezték. Az 1818-19-ben megjelent síknyomtatás, a litográfia egy megfizethető és az árnyalatok létrehozására nagyon jól alkalmazható eljárás volt. A fényképezés, majd síknyomtatás gumihengerről, később az ofszeteljárás elterjedése lehetővé tette a nagy mennyiségű és tényleg olcsó nyomtatott térkép mindennapi használati eszközzé válását.

4. Domborzatábrázolási stílusok

A domborzatábrázolás a legtöbbet változott és vitatott, a stílust, a térképi kép látványát nagymértékben meghatározó eleme a térképnek. Hosszú ideig hiányoztak a megfelelő magasságmérési eljárások, és csak fekete színnel jelölték a domborzati idomok helyét a térképeken, később alakultak ki a színes és látványos ábrázolási módok.

A domborzatábrázolásban a fejlődés fő fázisai: az *oldalnézeti*, majd a *felülnézeti* méretarányos ábrázolások. A domborzatábrázolással szemben támasztott követelményeket (plasztikusság, mérhetőség, látványosság) ma sem lehet maradéktalanul kielégíteni, ennek gátat szab az a fontos követelmény, hogy a térkép lényeges tartalma olvasható maradjon.

4. 1. A domborzatábrázolás fejlődési fokai

- „Vakondtúrásos” ábrázolás – a kiemelkedő idomokat halomszerű jelekkel jelölték.
- „Pillacsíkos” ábrázolás – a domborzati idom körvonalát csíkokkal jelölték.
- „Madártávlati” és „megvilágításos” ábrázolás – perspektivikus jellegű, látványos ábrázolás, de nem sok köze volt a domborzati idomok valódi alakjához. Hasonlókat alkalmaznak napjainkban idegenforgalmi térképeken.

- Geometriai elveken alapuló domborzatábrázolási módszerek: Csíkozásos, szintvonalas, színfokozatos, rétegszínezéses, szintörléses ábrázolások. Ma is alkalmazzák őket, egyszerre többet is, egymást kiegészítve.

4. 2. A domborzatábrázolási módszerekről

A növekvő katonai szükségletek, valamint a térképészet is igényelte a minél pontosabb, mérésekre is lehetőséget adó domborzatábrázolást. Ez azonban ellentmondásban állt a művészi jellegű ábrázolási stílussal. A XIX. század első felétől a XX. század elejéig a harmadik dimenzió síkban történő ábrázolásában jelentős fejlődés tapasztalható az új térképészeti és geometriai szemléletmód megjelenésének köszönhetően.

A *csíkozásos ábrázolás* elterjedésekor a lejtőket meredekségük szerint vékonyabb, ill. vastagabb csíkokkal ábrázolták. A lejtőcsíkozás és később a rétegszínezés is a “minél meredekebb, annál sötétebb” elvét alkalmazta, kiindulva a “minél magasabb, annál sötétebb” elvéből. A plasztikusságot sokféle módon próbálták érzékeltetni, például a csíkozásnál a csíkok vastagságának változtatásával, vagy a csíkok egymástól való távolságának variálásával, majd a szintvonalak vastagságának a ferde megvilágítás alapján való elkészítésével. Az árnyékplasztika és színplasztika is egy fontos kísérlet volt, a magassági viszonyok közvetlen szemléletességét akarták elérni tarka színekben rejlő térhatással. Azt az elvet alkalmazták, hogy különböző színű felületek a szemlélőben egymástól eltérő távolságok hatását keltik. A hideg színek távolabbinak, a meleg színek közelebbinek tűnnek, de nem sikerült a kívánt térhatást elérni. A topográfiai térképeken általánosan alkalmazott szintvonalas domborzatábrázolás kevésbé látványos, de annál pontosabb, méréseket is lehetővé tévő ábrázolásmód. A plasztikusságot ebben az esetben a térkép stílusát is meghatározó színfokozatos, vagy szintörléses ábrázolással próbálják elérni.

5. Díszítőelemek a térképeken

A kéziratos térképek gazdagon alkalmaztak színeket és különféle díszítőelemeket, melyek a nyomtatott térképek megjelenésével fokozatosan megszűntek. A legszebb díszítőelemek közé tartozott a címer, a cartouche, melynek elkészítése címertani ismereteket is megkívánt. A térképkeret és egyéb művészi, néha csatajeleneteket is ábrázoló grafika szintén fontos része volt a gazdagon megmunkált kéziratos térképeknek, de nagyon megdrágította őket. Az alaprajzi elemek mellett a térképeken gyakran látható távlati városábrázolás, amely sokszor csak valamilyen szép, városfallal is körülvett képzeletbeli perspektivikus városrajz. Arra ügyeltek, hogy a jelentősebb városok fala nagyobb területet fogjon közre. A nyomtatási technikák fejlődésével, olcsóbbá válásával egyre gazdagabb színvilágú térképkészítésre nyílt lehetőség, mert a három alapszín és a fekete segítségével bármely más szín előállítható. Egyes, elsősorban idegenforgalmi célokra készült térképeken újra „divat” a díszesebb betűk, a piktogramok, a művészi jellegű ábrázolási módok alkalmazása.

6. A tematikus kartográfia különleges, stílust meghatározó szerepe

A tematikus térképek egyedi stílust képviselnek a többi térképfajta között. Ennek az alábbi is lehet magyarázata: „A tematikus kartográfiai ábrázolás különleges grafikai követelményeket állít a térképkészítők elé, hiszen rendkívül sokféle ábrázolási módszer együttes használatát igényli a szinte végtelen számú tematika térképi bemutatása” (Klinghammer-Pápay-Török 1995: 161).

A különleges tartalmú, tematikus térképkészítés létrejöttét a térképészet XIX. századi fejlettsége tette lehetővé. Ehhez szükség volt a statisztika tudományággá fejlődé-

sére. A napjainkban rendkívül fontossá vált közigazgatási, demográfiai, gazdasági (és sok egyéb) mennyiségi és minőségi adatot térképek, kartogramok, diagramok és grafikonok, valamint területarányos jelek segítségével lehet jól érzékelhetővé tenni. A tematikus térképen az alkalmazott kartogramok, jelek, kör- és négyzetdiagramok, szimbólumok a tartalom felismerését és elterjedését lehetővé tevő kifejező eszközök. Ezek nemcsak helyettesítik a közvetítendő tartalmat, hanem vele kapcsolatban álló egyéb információkat is képesek felidézni. Szintén elterjedt megoldás különböző minőségek vagy relatív adatok megjelenítésére az árnyalatok, (színek) alkalmazása az izovonalak közötti felületek kitöltésére. A fekete szín különböző árnyalatai is nagyon jól alkalmazhatók a sűrűség-gyakoriság érzékeltetésére.

Rendkívüli feladatot jelent a térképészetben a *dinamikus jelenségek* rajzi bemutatása. A kéziratos térképeken még élhettek az olyan közvetett művészi megoldással, mint például a világtérképeket övező kerubok szájából kiáramló levegő és a fellegek, vagy a hullámzó tenger a rajta lévő hajók, amint dagadó vitorlákkal, sodorvonalat hagynak maguk után, valamint az utakon lévő szekerek, lovasok ábrázolása.

(Halley a szélerősséget és a szélirányt még a szél felőli oldalon elvékonyodó vonalakkal fejezte ki. Máshol nyilakat és szeleket fújó figurális ábrázolásokat is láthatunk.)

Különleges pontszórásos térképet készített John Snow angol orvos 1855-ben. Ez egy londoni közkút ivóvize és a kolerajárvány elterjedése közötti kapcsolatot segített felderíteni. A kút lezárása után megszűnt a járvány! Ez is bizonyítja, hogy a térképi ábrázolást a legkülönbébb összefüggések megjelenítésére is fel lehet használni

7. A korszerű térképek stílusa

Az új, számítógéppel készült térképek jóval egyszerűbbek, megfelelnek a ma divatos *minimal stílusnak*. A „gépesebb” steril külső, megjelenésük miatt (egyszerű, sematikus jelek, letisztult geometriai formák) könnyebben olvashatóak, áttekinthetőek. Használati értékük elsősorban naprakész információtartalmuk miatt jóval magasabb a hagyományos térképekénél. A *globalizáció* ezen a szinten is jelen van, a számítógéppel szerkesztett térkép valóban tömegcikké vált, és a Web-en korlátlan mennyiségben elérhető.

Összességét tekintve, mint minden vizuális termékre, a térképre is jelentős hatásuk van a divatos stílusirányzatoknak. Ezek hol a rajzi egyszerűsödés, hol a színeesebbé, gazdagabbá válás irányában hatnak. A változásokat természetesen a térképfelhasználók igényei befolyásolják a legnagyobb mértékben.

Irodalom

- Klinghammer István – Pápay Gyula – Török Zsolt 1995. *Kartográfia történet*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Eötvös Kiadó.
- Szabó Zoltán 2004. Az összehasonlító és az alkalmazott stilisztika nyelvkarakterológiai megvilágításban. In: Galgóczi László-Vass László (szerk.) *Stílus és anyanyelv*. A pedagógusképzés kiskönyvtára. SZTE Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.

Az adjekciós alakzatok stilisztikájához¹

(Márai Sándor: *Lehúzni a gyűrűt*)

V. Raisz Rózsa

Az alakzatok változáskategóriáit (a műveleteket) Quintilianus óta különböztetik meg a retorikában; a mai használatig kialakult kategóriák az adjekció (hozzáadás), detrakció (elvétel, elhagyás), transzmutáció (felcserélés), immutáció (helyettesítés). Az adjekciós alakzatok közé pragmatikai, szemantikai és grammatikai viszonyt tekintve is finoman differenciálható altípusok tartoznak, a grammatikai viszony körébe a logikai kapcsolódás milyenségét is beleértve pl. az ellentétet, az oksági viszonyt (ld. Adamik 2004, Bencze 1996, Gáspári 2003).

Valamely szöveggel, szövegtípussal vagy éppen életművel kapcsolatban akkor lehet egy-egy alakzattípust a vizsgálat középpontjába állítani, ha nemcsak mikroszinten, azaz például a mondategység szintjén, hanem nagyobb egységben, szövegegészen, esetleg az életműben is meghatározóan érvényesül, s ezáltal kompozíciós rendezőelvvé válik. Márai Sándor szövegeire jellemző – más alakzat –, illetve művelettípusok mellett – az adjekciós alakzatok halmozott és több szinten érvényesülő jelenléte.

A „kispróza” körébe több Márai-kötet sorolható, ezek a kisepika cselekménytelen válfajaiból tevődnek össze: *Bolhapiac*. Tárcák 1934; *A négy évszak*. Költemények prózában 1938; *Ég és Föld*. Értekező próza 1942; *Füves könyv*. Értekező próza 1943 stb. Szegedy-Maszák Mihály monográfiájának (1991) függeléke a fenti műfaji megjelölésekkel közli e kötetek címét; e minősítések meglehetősen eltérő szövegtípusokat sejtetnek, bár nem biztos, hogy teljes joggal, s e besorolások sem okvetlenül az írótól származnak, hiszen például a *Füves könyv* darabjait a kötet első kiadásában prózai epigrammáknak nevezte, későbbi naplóiban több helyütt is maximákként említette őket. Márai elmosta a műfaji határokat: „kezdetől fogva tagadta a különbséget a szépirodalom s értekezés, regény és önéletrajz között” (Szegedy-Maszák 1991: 65). Másrészt a fent felsorolt kötetek darabjai és az író által megszerkesztett *Naplók* szövegei is sok hasonlóságot mutatnak: azokban sem az (esetenként mégis előforduló) eseményrögzítés a fontos, hanem az elmélkedő, reflexív, bölcséleti vagy költői elem. Nemcsak *A négy évszak* tartalmaz szépirodalminak, sőt költeménynek minősíthető szövegeket, hanem a többi kötet egyes darabjai is lehetnek költőiek: a tudatos retorizáltság, az elsődleges jelentésen túlmutató metaforikus értelmezhetőség, a képiség mint szövegszervező tényező jelzi az irodalmiságot.

Az *Ég és Föld* darabjait Fried István (2000: 134) karcolatnak nevezi, bár ezek az autonóm részszövegek nem egyneműek: prózai költemények, glosszák, reflexiók, maximum akadnak köztük, nehéz műfajiságukat meghatározni és megkülönböztetni. A kötet leginkább a *Füves könyv*vel mutat rokonságot, darabjai főként elmélkedő-reflexív tartalmúak; a két kötet szerkesztése azonban eltérő: a *Füves könyv* autonóm – önálló, saját címmel is ellátott – részszövegei folyamatosan követik egymást, egyetlen egységet

¹ Ez a dolgozat az OTKA T 034171 sz. kutatási program keretében készült.

alkotnak, globálisan hirdetik a vágyott és megszenvedett bölcsesség életfilozófiáját a kötet megkomponált egész a létről és az emberről. Néhol a kohézió és konnexitás még lineárisan is összekapcsolja az egymást követő szövegeket, azaz folytatódnak szemantikai és grammatikai kapcsolásokkal. Az Ég és Föld ezzel szemben három ciklusra tagolódik: az első viseli a kötet címét, a második: *Ars poetica*; a harmadik: *Só és bors*. Ezt az utóbbi talányos címet (az írótól úgy tudjuk) a francia frazeológiából vette át (141. l.), s az emberi élet negyven és ötven év közötti szakaszát jelzi „A hajzatra értik ezt, melynek borsos feketesége kezd elvegyülni a fehér szálak sósín bölcsességével.” [...] „Az életre értik ezt, mely halványabb, ízletlenebb lesz.” Az író ezt a megállapítást óvatosan megkérdőjelezi mégis, tudja, van még dolga a világban, bár szkepticizmusa jóval korábban kialakult, még a „só és bors” időszak előtt.

A *Lehúzni a gyűrűt* az Ég és Föld *Só és bors* ciklusának önálló címmel ellátott darabjai közül a második. Címe ún. álcím: a szövegkezdő szintagmában – majd a továbbiakban is – megismétlődik, a szöveget mezoegységekre határolva (az álcímről J. Soltész 1965). Ez a cím egyébként egyedít is, témát is meghatároz, jóllehet metaforikusan.

A szöveg egyetlen mondategész, azaz egyetlen lezárt, többszörösen összetett grammatikai mondat, s önmagában makroegység: teljes egész, s – mint már utaltam rá – szabályosan tagolódik, három mezoszerkezeti egységének indítása: *lehúzni a gyűrűt, az órát*, azzal a változtatással, hogy az utolsó egységben ez kiegészül *a ruhákat, a címekeket, a feladatokat* tagokkal. Ez a kiegészítés nem lényegtelen. Választott szövegünk pragmatikailag beépül a ciklusba. Ennek meditatív, moralizáló szövegeiben az elmélkedések többnyire a hiány, az elmúlás, a „vágytalanság” körében járnak – s ezekkel szemben áll a feladat, az alkotás, a gondolkodás, emberi mivoltunk keresése. Más műfajú műveiben is ezek alkotják a fő gondolatokat.

A Naplókkal való rokonságuk különbözőséggel is jár: azokban talán többször kötődnek konkrét eseményekhez a reflexiók, szentenciák, ebben kevésbé, másrészt a Naplók elmélkedései sokszor kifejtetlenebbek, mintegy csírájukban hordozzák a végső változatot.

Érdekes gondolati és szerkezeti hasonlóságot mutat mind szintaktikai, mind jelentésszerkezeti vonatkozásban, valamint az alakzatok érvényesülése szempontjából az 1942–1944-es Napló egyik szövege (81. l.) elemzendő szövegünkkel:

Az állatok bölcsőbbek, mint az emberek, mert nem vágnak távoli dolgokra. A fák bölcsőbbek, mint az állatok, mert nem vágnak semmire, csak lenni akarnak. A felhők bölcsőbbek, mint a fák, mert lenni sem akarnak.

Czetter Ibolya (2001: 17) elemzése szerint ezt az önálló részszovegként megjelenő naplóbejegyzést a szorosan értelmezett paralelizmustól az különbözteti meg, hogy a tagok szemantikai intenzitásának fokozatos emelkedésével (a klimaxszal) egyidejűleg a lefokozódásnak (antiklimaxnak) folyamata is érzékelhető.

Következzék tehát a szöveg:

Lehúzni a gyűrűt

¹*Lehúzni a gyűrűt, az órát,* / ²*mellékes mozdulattal, szórakozottan eldobni mindent,* / ³*amit az életben gyűjtöttünk, őriztünk és cipeltünk,* / ⁴*hallani még a világ hangjait,* / ⁵*de már félig csukott szemekkel,* / ⁶*mint aki nagyon hosszú vándorlás után az idegen fogadóban pihenni tér,* / ⁷*hallani a világot,* / ⁸*de csak úgy,* / ⁹*mint a vándor az idegen város zöre-*

jét, a városét, / ¹⁰ melyhez nincs igazi köze többé, / ¹¹ melynek öröme és kétségbeesése, párázása és esélye, jogrendszere és tilalmai nem érintik őt, a pihenni térőt, az átutazót, az idegent, / ¹² lehúzni a gyűrűt, az órát, / ¹³ elejteni mindent, / ¹⁴ amiről azt hittük, / ¹⁵ hogy nem tudunk élni nélküle, / ¹⁶ elfelejteni a becsvágyat, a gőgöt, a kéj szomjúságát, a munka feszültségét, / ¹⁷ elfelejteni a kedveseink arcát, / ¹⁸ ahogy az elalvó elfelejti a nappal ábráit, / ¹⁹ hallani még a világot, / ²⁰ de már nem figyelni oda, / ²¹ emlékezni még, / ²² de már mosolyogni, / ²³ mert nem fáj, / ²⁴ lehúzni a gyűrűt, az órát, a ruhákat, a címeket, a feladatokat, / ²⁵ eldobni a testet is, ezt a kopott és gyanús szövetet, / ²⁶ eloltani minden fényt, / ²⁷ egyedül lenni, / ²⁸ már nem is dideregni, / ²⁹ elaludni, / ³⁰ aludni.

1.	2.	4.	5.	7.	8.	12.	13.	16.	17.	19.	20.	21.	22.	24.	25.
F	-	F	-	F	-	F	-	F	-	F	-	F	-	F	-
ért.		has.		has.		ért.		h.				h.			
				j. - j.		t.									
27.	28.	29.	30.												
-	F	-	F	-	F	-	F	-	F	-	F	-	F	-	F

Szöveg és szöveg közti kapcsolat (intertextualitás) tehát a kötetben és az életműben, szerkezetileg pedig a kötetben túl is előfordul. A szerkezeti hasonlóság – más szerkezeti megoldásban – több Márai-szövegre is érvényes: vannak tipikus mezoszerkezeti formái.

Többféle összefüggés van azonban a szövegegésznek (mely egyetlen mezoszerkezeti egység) mezo- és mikroszerkezeti egységei között is. A három mezoszerkezeti egység, melyeket a jelölt, kiemelt részek határolnak el és kapcsolnak össze – miként a fentebb idézett naplórészletben – fokozás és lefokozódás (klimax és antiklimax) is egyben: eldobni mindent, amit az életben gyűjtöttünk → elfelejteni mindent, amiről azt hittük, nem tudunk élni nélküle, elfelejteni a gőgöt, a becsvágyat... → eldobni a testet is ... elaludni, aludni.

Klimax, mert egyre erősebb az élet anyagi, majd szellemi dolgai fölöslegességének érzése, s antiklimax, mert ilyen fokozaton keresztül a végső tagadásig jut el.

Pragmatikailag értelmezve: közös tudásunk alapján a polgári lét kellékeinek felsorolásától (halmozás) az írói-művészi lét (becsvágy, gőg, a munka feszültsége) tagadásáig, majd a test, azaz az emberi élet, lét tagadásáig halad előre.

A három mezoegységet kezdő azonos szövegrészek mint alakzatok az ismétlésnek egy sajátos típusát képviselik: anafora, mivel az ismétlődő részek az egységek elején találhatók. Az utolsó ismétlés a végletekig való fokozással egészül ki: reddíció. A paralelizmus a mezoszerkezeti egységek között – nem mechanikusan – jelen van, s azokon belül különféle további adjekciós alakzatok ismét paralelizmushoz vezetnek: az állítás és tagadás formái. A mondat szinten jelentkező paralelizmus az izokolón.

Az első és a második mezoszerkezeti egységben egyaránt epiforikus fokozások jelzik, hogy a szerző többszempontúan szól a témáról. De míg az első egységben a *gyűjtöttünk, őriztünk, cipeltünk* az lét dolgaira is vonatkozhat (bár tudjuk, hogy már a cím is metaforikusan értelmezendő), a második egységben egyértelművé válik, hogy az epiforikus fokozás: *a becsvágyat, a gőgöt, a kéj szomjúságát, a munka feszültségét* a szellemi

ember, az alkotó létfeltételeit sorolják fel, az utolsó szerkezeti egység már a *feladatot*, sőt a *testet* is eldobja, s az *elaludni, aludni* antiklimax a lezárás.

Márai mondatszerkesztése egyértelmű, átmeneti grammatikai megoldásoktól mentes szokott lenni, a tárgyalt maxima mondatszerkezete azonban egészében és részleteiben is több, részben eltérő elemzési megoldást is lehetővé tesz. Egyértelműen tagolható mondategységek, olyanok, amelyekben ige (állítmány) fellelhető, a mellékmondatok körében fordul elő: *mint aki nagyon hosszú vándorlás után az idegen fogadóban pihenni tér – melyhez nincs igazi köze többé – amiről azt hittük – ahogy az alvó elfelejti a nappal ábráit – mert nem fáj* stb. Ezek nyelvi formájukat tekintve igés, szerkesztett, tagolt mondatok, mellékmondatok, alárendelő kötőszóval, illetve vonatkozó névmással kapcsolódva be a mondategészbe. Kérdéses lehet az infinitívuszos egységek megítélése. Ezeknek állítmánya nincs, s egyértelműen nem egészíthetők ki állítmánnyal, csak sejthetjük, hogy [*Szándékom*] *lehúzni a gyűrűt, az órát* – vagy [*Legjobb volna*] *lehúzni a gyűrűt, az órát* stb. igés szerkezet vagy névszói-igei állítmány képzelhető el mellettük. Mégis tagmondatnak kell őket tartanunk, hiányos, azaz állítmányt nem, de főnévi ige-névi alanyt tartalmazó tagmondatoknak, s mellékmondatok kapcsolódnak hozzájuk. Ha ezt a megoldást elfogadjuk, harminc mondategységből áll a tárgyalt szöveg, s a *lehúzni a gyűrűt, az órát* (utolsó előfordulásukkal még kiegészítve) az első, tizenkettedik és huszonnegyedik tagmondatként jelenik meg, nemcsak paraleliztikussá, hanem arányossá is téve a szövegszerkezetet. Nem tartom azonban körmondatnak, hiányzik belőle a két egységre tagoltság, sem tirádának, mivel határozott lezárása van.

Az adjekciós alakzatok nemcsak szövegszinten és a szövegrészek mezoegységeinek szintjén fedezhetők fel, hanem mikroszinten: a tagmondatokon belül, illetve egy-egy tagmondat viszonyában. A halmozásokon kívül az ellentét is adjekciónak minősül, ennek elvárástörő (megszorító) logikai-grammatikai változata jellemző a szövegre (hallani a világot, de csak úgy, mint a vándor az idegen város zörejét... - hallani még a világot, de már nem figyelni oda – emlékezni még, de már mosolyogni stb.).

Elfogadhatjuk tehát, hogy az adjekciós alakzatok e szövegben is – a szöveg minden szintjén megjelenve – formaalkotó kompozíciós rendezőelvként tarthatók nyilván.

Irodalom

- Adamik Tamás 2004. Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: *A szóno-ki beszéd kidolgozása*. Budapest: Trezor Kiadó. 43–70.
- Bencze Lóránt 1996. A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári.István (szerk.) *Hol tart ma a stilisztika?* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 234–309.
- Czetter Ibolya 2001. *Az ismétlés gondolatalakzatainak értelmezése Márainak Napló 1943–1944 és Napló 1984–1989 című műveiben*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 27. p
- Fried István 1993. *Márai Sándor titkai nyomában*. Salgótarján: Mikszáth Kiadó.
- Gáspári László 2003. *A funkcionális alakzatelmélet vázlata*. Piliscsaba: A PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai.
- J. Soltész Katalin 1965. A címadás nyelvi formái a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 1. sz. 174–184.
- Szegedy-Maszák Mihály 1991. *Márai Sándor*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

A szociolektus, dialektus és idiolektus szerepe Shakespeare *Lear király* című drámájában

Fülöp Zsuzsanna

1. Elementáris, kozmikus dimenziójú, pogány, prehistorikus és apokaliptikus – ezek a jelzők igen gyakran előfordulnak a Shakespeare *Lear királyát* tárgyaló elemzések egy részében, azokban, amelyek a történetet téren és időn kívül elhelyezkedő legendának, mesének tekintik. A másik pólus viszont olyannyira térhez és időhöz köti a tragédiát, hogy egyenesen a krónikák, királydrámák közvetlen közelébe állítja, hangsúlyozva, hogy Lear megindítóan személyes szenvedéseiben s e gyötrelmes élmények zseniális általánosításában egy meghatározott kor válságai és összeütközései öltének testet (Kéry 1961: 595). Az irodalmi elemzések e két véglet között mozognak, illetve e kettőt ötvözik, abban azonban szinte valamennyi értékelő egyetért, hogy nyelvi szempontból ez Shakespeare egyik legsikeresebb és legkomplexebb drámája.

2. Melyek is azok a tényezők, amelyek a művet **nyelvi szempontból** meghatározzák?

1. Fontos tény, hogy Shakespeare díszlet és színpadi effektusok nélküli színházában a kimondott szót szinte semmi nem „tehermentesíti”, **a dikcióra tehát óriási feladat hárul.**

2. A dráma a Shakespeare által teremtett államról olyan széles körű tablót fest, amelybe király, nemesember, udvari bolond, szolga egyaránt belefér. Mi több, bizonyos interpretációk szerint a dráma az angol reneszánsz időszakában végbemenő társadalmi-formáció-változást példázza a középkorból az újkorba, az idealizált lovagkorból egy könnyörtelenebb, a burzsoázia dominanciáját megteremtő világba való átmenet ábrázolásával. Ez azért fontos, mert a szereplőket sem feltétlenül legendabeli pozíciójuk szerint kell értékelnünk, hanem jelkép-mivoltuk, azaz az imént említett viszonyrendszerben elfoglalt helyzetük alapján. Egri Péter felosztása¹ szerint vannak áldozatok (itt a letűnő világ képviselői), mint például Lear, Cordelia, Gloucester; intrikusok (itt részben az anarchia hívei, részben az új társadalom gátlástalan alakjai), például Goneril, Regan, Edmund; valamint felszabadítók (humanisták és „rendcsinálók”, akik segítségével a Shakespeare által ideálisnak vélt központosított hatalom megteremthető), mint például Edgar, Alban vagy a francia király. Az eredeti társadalmi pozíciók és az imént vázolt felosztás összevetéséből több esetben kiderül, kik azok, akik nem felelnek meg öröklött társadalmi szerepüknek (pl. Goneril). Ennél finomabb megkülönböztetést biztosíthat a **szociolektusok és idiolektusok** tanulmányozása, amelyek összevetéséből a szereplők fejlődésére is következtethetünk, illetve tisztázhatjuk, milyen mértékben és miért hagyják el eredeti szerepkörüket. A szociolektus a nyelv függőleges tagozódását, a társadalmi nyelvváltozatokat, az idiolektus pedig az egyének nyelvhasználatát, szavajárását jelöli.

3. A mű tematikájának fontos része a látszat-valóság, hazugság-igazság, a státus szerinti cselekvés, illetve a szuverén, egyéni érzelmeken alapuló megnyilatkozás ellentéte, ez is

¹ A felosztást Egri Péter „A művészeti ágak összehasonlításának lehetőségei és határai: reneszánsz és barokk” című egyetemi előadássorozatának több óráján alkalmazta.

mételten kiemeli a szociolektus és az idiolektus vizsgálatának és a kettő viszonyának fontosságát. A társadalmi szerepjáték és ennek megfelelően a szociolektus ugyanis sok esetben elfedi a valódi érzelmeket és gondolatokat kifejezni hivatott idiolektust. A dráma bizonyos szereplői mások megtévesztésével akarnak előnyökhöz jutni (Goneril, Regan, Edmund), ismét mások a megtévesztést önvédelemnek szánják (Kent, Edgar). Mindkét esetben változatos nyelvi eszközöket használnak a cél elérése érdekében.

4. Speciális eset az „**őrültek**, illetve **bolondok nyelve**”: ez bizonyos esetben valódi őrületet fed (Lear), amelyben mindazonáltal - hogy Poloniust idézzük - „van rendszer”; más esetben az önvédelmet szolgáló tettetés (Edgar); harmadik esetben a valóság és látszatvilág közötti közvetítést szolgálja a maga **szójátékos, metaforikus eszközeivel**, ilyesformán igen kiváló intellektuális képességeket igényel (az udvari bolond nyelve). Ez utóbbi forma a költészettel rokonítható a *Szentivánéji álomban* Theseus által megfogalmazott érvek alapján:

Az őrült, a szerelmes, a poéta
Mind csupa képzelet: az egyike
Több ördögöt lát, mint pokolba férne;
Ez a bolond; nem másképp a szerelmes:
Cigánynőből is Helenát csinál;
Szent őrületben a költő szeme
Földről az égre, égből földre villan,
S...tolla

A légi semmit állandó alakkal,
Lakhellyel és névvel ruházza fel.

(V.1.7-17. Fordította: Arany János)

5. Az eddig említettekhez szorosan köthető a **dialektus** fogalma, amely a nyelv horizontális, tájegységekhez köthető felosztását jelöli. Shakespeare drámáiban a dialektus nem hagyományosan értelmeződik, hanem az alsóbb társadalmi rétegek, illetve az elzártabb helyeken élők nyelvének színesítésére szolgáló **színpadi dialektus**. Az Erzsébet-korban a Londonban élő alsóbb társadalmi rétegek a dél-keleti nyelvjárást beszélték, ennek elemeit őrizte meg az imént említett színpadi dialektus. Épp ezért erősen köthető a szociolektus fogalmához. Mivel hatásában sok esetben komikus, Shakespeare igen takarékosan bánt vele, különösképp a tragédiákban. A *Lear királyban* Gloucester megvakítási jeleneténél fontos szerep jut az ez ellen tiltakozó szolgáltnak. A jelenet hangulatához azonban cseppet sem illene a dialektus, ezért a szolgálk egyszerű köznyelven szólalnak meg, illetve inkább cselekszenek, mint beszélnek. Hasonló okokból nem akcentust, hanem köznyelvet, másutt a szonettírók nyelvét használja a francia király, egyébként komikus figura válhatna Cordelia férjéből a legtragikusabb jelenetek folyamán. Dialektusban beszél azonban a magát elmaszkírozó Edgar abban a jelenetben, amikor megtévesztett vak apja úgy gondolja, hogy Dover sziklájáról vetette le magát. Természetesen nem erről van szó, és a kegyes hazugság folytán Edgar Szegény Tomból parasztemberré vedlik át. Igazából nem is apja előtt kell parasztnak álcáznia magát, hanem a megjelenő Oswald, Goneril udvarnoka előtt, aki így is kifogásolja, hogy a megbélyegzett ember segítségére sietett. Így válaszol:

„Jó uram, eredj dógodra, hagyj békét a szegény népnek. Ha kiáltássó hattam vóna magamat az életbű kikergettetnyi, már ezelőtt tizennégy nappa megeshetett vóna. Kö-

zel ne gyűj az öregző'. Megájj, mondom, mert különben egtoróbállom: tökfejed keményebb-e vagy ez a furkósbot? Má csak kimondom igazán." (IV.6.243-249)

A Vörösmarty-fordítás sem egy létező nyelvjárást, hanem szintén **általános színpa-di dialektust** sejtet. Az eredeti angol szövegben elsősorban a mássalhangzók változása, szó eleji zöngésítése jelöli a dialektust (pl. *sir* helyett *zir*) Az említett felszólításban azonban lexikális, pontosabban idiomatikus nyelvjárási elemet is felfedezhetünk: *go youre gate (eredj dógodra) keep out of my way* helyett.

Az Erzsébet-korban a művelt beszédmód követelmény volt a felsőbb osztály számára. Ezt igazolják Edmund szavai is, amikor elfogadja az általa fel nem ismert Edgar párbajkihívását:

Jogom szerint neved kén kérdenem.

De minthogy külsőd szép és daliás,

S beszéded is neveltséget mutat,

Mit bátran s könnyen elhalasztanom

Lehetne a lovagtörvény szerint –

Én megvetem...

(V.3.140-144)

Ez az, amiért Kent és Edgar is megváltoztatja beszédmódját száműzetése alatt, és amikor Edgar egy pillanatra kiesik a szerepéből, apja rögtön észleli a változást:

De úgy tetszik nekem,

Hangod megváltozott, **s jobban beszélsz**

És jobbat, mint előbb.

(IV.6.7-8)

3. A továbbiakban konkrét példákon vizsgáljuk meg, hogyan segíti a jellemábrázolást a nyelv: a szociolektus és idiolektus árnyalt alkalmazása.

Lear fejlődő karakter, a szenvedés során királyból emberré nemesedik. A darab elején ellentmondást nem tűrő feudális úr: az emelkedett dikció, a formális kifejezések, a *pluralis majestatis* a ceremóniák nyelvét idézik. Csak akkor vált át egyes számra, amikor Cordelia válasza miatt kijön a sodrából. Választékos stílusában a szociolektus dominál, az országa felosztásakor tett kategorikus kijelentései, lezárt mondatai, felszólításai önbizalomról és biztonságérzetről árulkodnak:

Azalatt kimondjuk rejtett szándokunkat.

Adjátok a térképet. Tudnotok kell,

hogyan országunkat három részre osztók...

(I.1.37-38)

Lear, a patriarcha, hierarchiában gondolkodik a politika terén, és ezt a hierarchikus szemléletmódot igyekszik kiterjeszteni az érzelmek világára most, hogy lemondott a tényleges hatalomról. Ennek kifejezését szolgálják a fokozott alakok (*leginkább, legfőbb*), mintha az érzelmeket is alá- és fölérendeltségi viszonyban képzelné el. Később, a szenvedés különböző stációi során a különböző érzelmek **változatos nyelvi formákat** csálnak elő beszédében: a lányaiba vetett bizalom fokozatos megszűnése, a kétkedés, majd később a harag stációja rövid, szaggatott mondatokat, kérdéseket hív elő, örülése társadalmi szerepének feladását, a szociolektus használatának megtagadását jelzi, és az érzelmek és szenvedélyek felszabadításával egy erősen költői, képanyagban és asszociációkban gazdag nyelvet eredményez, ami leginkább a viharjelenetben felkavaró. Sokan a *Biblia* nyelvét, képeit, *Jób könyvének* párhuzamait érzik ki ezekből a jelenetekből.

Ezt a részt olvasva nem tarthatjuk véletlennek, hogy az *Előszó* szerzője, Vörösmarty választása pontosan erre a darabra esett élete alkonyán. Fontos hangsúlyozni az asszociációkat, hiszen Lear beszéde távolról sem teljesen összefüggéstelen, a mondataiból ki-fejthető kultúrtörténeti utalások olyasfajta asszociációs láncot és ez által rendszert hoznak létre, amelyet T. S. Eliot *Waste Land*-jében tapasztalhatunk: **a szöveg nem horizontálisan értelmezhető, hanem vertikálisan**, azaz kultúrtörténeti utalásai, képei kiemelésével és összekapcsolásával. A korabeli közönség ezeket az utalásokat nyilván nem tudta pontosan azonosítani, viszont sejthette, érzékelhette létezésüket. Ezért lehetséges az, hogy Lear mindvégig megtarthatja méltóságát. Néhány példát hadd idézzünk: Lear Szegény Tamás perzsa öltözetéről beszél (III.6.85), ez – tekintettel Edgar rongyaira – abszurd a horizontális értelmezési szinten. Ha azonban Horatius egyik ódájában felfedezzük ugyanezt a kifejezést („*Persicos odi, puer, apparatus*”) (Horatius *Carmina* I/38. 161:128), más színezetet kap az idézet (Evans 1966:174). Vagy: rettenetes jelenet, amikor Lear a megvakított Gloucesterhez így szól:

Jól emlékszem szemeidre. Reám kacsingatsz?

– Nem, vak Cupido, kövess el,

amit csak bírsz, én nem fogok szeretni.

(IV.6.139.)

A látszólag értelmetlen megszólítás magyarázata az, hogy a korabeli nyilvánosházak ajtaja felett vak Cupidót ábrázoló cégért tartottak. Így illik bele a mondat a szöveg asszociációs láncolatába, hiszen ebben a részben bujaságról, házasságtörésről, tágabban értelmezve idősebb lányai alantas ösztöneiről és erkölceiről beszél, asszociációi tehát erre a fixa ideára térnek vissza. Ennek tanúi vagyunk a képzeletbeli bírósági tárgyalás során, amikor lányairól kér ítéletet a bíróné kinevezett bolondtól és Szegény Tamástól. Ez a jelenet az ókori Saturnalia, illetve a középkori Karnevál fordított világát reprodukálja (Kermode 2000:187). A záró részben a Cordéliához való visszatalálás rövid, de eksztatikus élménye nemesen egyszerű, letisztult nyelven szólal meg. A rövid boldogság kontrasztként szolgál Cordélia elvesztésének fájdalmaival. Lényeges, hogy Lear nyelve itt sem szegényesen egyszerű, hanem pátozzal és lírával teli idiolektus.

Goneril és Regan nyelvi viselkedését először a „szeretet-aukción” során figyelhetjük meg. Goneril versben szólal meg, és azt aktualizálja, amit a retorika a „kifejezhetetlenség témájának” nevez, és főképp uralkodók dicsőítésére alkalmaz. Retorikailag jól megszerkesztett, hyperbolákban, fokozott alakokban, hasonlatokban, párhuzamos szerkezetekben bővelkedő beszédéből világos, hogy alaposan átgondolta, mit is fog mondani. Regan rálicitál nővéreire olyan formában, amelyet Ernst Curtius a „túltevés retorikájának” vagy „cedat-formulának” nevez (Kermode 2000:185), azaz magáénak is tulajdonítja a Goneril által elmondott érzelmeket, de ezekhez még jócskán hozzátesz.

Ugyanakkor a **közhelyek és klisék** mindkettejükénél árulkodóak, a kategorikus állítások, felszólítások pedig akaratlanul is valódi jellemükre vetnek fényt. Shakespeare gyakran alkalmazza ezt az ún. *opaque* (átlátszatlan) nyelvet (Evans 1966:179), amikor valódi gondolataikat leplezni szándékozó karaktereit beszélgeti. Cordelia a *glib and oily art* (beszédes és sima nyelv) (I.I.227) Kent pedig a *large speeches* (kegyes szó) (I.I.187) kifejezést használja ennek jellemzésére. Cordelia számára logikai képtelenség lenne, hogy túltegyen nővérei eulógiáján, de ő eleve visszautasítja a hatalmat az érzelmekkel, a hivatalt a magánélettel összemosó megnyilatkozás lehetőségét, míg nővérei elfogad-

ják a verseny szabályait, ily módon a hazugság kényszerét. Cordelia szavai valóban nem szépek, mi több, *understatement*nek tekinthető, mikor így szól:

Szeretem fölségedet

Tiszttem szerint, sem többé, sem kevésbé.

(I.I.92-93)

Szavai azonban az imént vázolt kontextusban értelmezendők, ami az *understatement* okát is megérteti. Mikor azonban nővérei az apjukkal kapcsolatos tervekről beszélgetnek, ők is rövid, erősen kollokvialis mondatokban fogalmaznak.

A mű színes alakja Kent, aki nemesember, tiszteli a társadalmi hierarchiát, ugyanakkor autonóm személyiség. Még a király haragjával is mer dacolni, sőt a számkivetettséget is vállalja, mikor Cordelia érdekében szól, csak hogy megmentsse Leart a kiszolgáltatottságtól.

...Kent legyen goromba,

Ha Lear őrvöng. Vén ember, mit cselekszel?

(I.I.147-148)

Személyiségét jól jellemzi erőteljes és társadalmi pozíciójához nem mindig illő idioktusa. Ezt példázza a Cornwall-lal való dialógus gúnyos, a szervilis udvaroncok beszédét parodizáló megnyilatkozása. Shakespeare sokszor gúnyolta ezt az ún. *courtly* stílust, hasonlóképp a *courtly love* lovagkorból öröklött hagyományát.

KENT

...Sir, igaz lelkem szerint, őszintén és valóban,

Ha nagy tekintélyed megengedi,

Melynek hatása, mint sugárfűzér

Mely Phoebus homlokán rezg –

CORNWALL

Mit jelent ez?

KENT

Hát csak szójárástom változtatom, mely neked

annyira nem tetszik.

(II.2.111-117)

Kent okos és nyitott szemmel jár a világban, ezért nem gyanítják az emberek valódi kilétét, miután álruhát ölt. Dühkitörései többször káromkodásban, szitkozódásban nyilatkoznak meg (pl. *whoreson /rimától szakadt/* II.II. 68), amelyek szintén az alsóbb osztályok nyelvének ismeretéről tesznek bizonyosságot, tehát Kent nyelvileg átlép a társadalmi osztályhatárokon. A legjellegzetesebb példa erre az, amikor Oswaldot így aposztrofálja:

„Gazember, semmirekellő, tányérnyaló, aljas, hetvenkedő, silány, kócipór, háromöltözékű, százfontos, piszkos harisnyájú gaz kölyök; fajtalan, tükörmászó, kotnyeles, felpiperézett bitang; te három szilvafás rabszolga; te, ki hajhász akarnál lenni, hogy másoknak jó szolgálatot tégy, s nem vagy egyéb, mint keverék gaz lator-, koldus-, gyáva- és kerítőből, fia és örököse egy korcs szukának, kit én egész a sivalkodásig döngetlek most mindjárt, ha csak egy betűt is eltagadsz ezen címeidből.”

(II.II.15-26)

Kent ugyanakkor a saját társadalmi helyzetéhez illőbb formális, rímes nyelven is meg tud szólalni, például akkor, amikor Cordeliát az istenek kegyeibe ajánlja, és emlékezteti a nővéreket ígéreteik megtartására. Itt egyrészt kórikus funkciója nyilvánvaló, másrészt tekinthető a szerző szócsövének is.

A Kentnél említett kettősség Gloucester nyelvhasználatában is megtalálható. A ket-tejük közötti, a drámát nyitó dialógus tanúskodik erről, hiszen az ország felosztását tárgyaló, politikai tájékozottságról tanúskodó beszélgetésük tematikailag megfelel társadalmi helyzetüknek, a stílus azonban fesztelen és bizalmas próza, nyelvük pedig idioktusba csap át, mihelyt Gloucester törvénytelen fiáról, Edmundról kezdenek beszélgetni.

KENT Nem foghatlak meg.
GLOUCESTER De igen ezen fickó anyja, mert domborúvá lőn, és valóban, sir, előbb volt fia a bölcsője, mint férje az ágya számára. Orrontod a hibát?...

(I.I.12-16)

GLOUCESTER De anyja szép volt; jó mulatság volt összecsapnunk a gyereket, s a kurafit végre is el kell fogadnom. (I.I:23-25)

Az említett *repartee* tréfás, sőt pajzán hangvétele a *conceive* szó poliszém jellegéből következik, melynek különböző jelentéseire (megérteni, illetve *teherbe esni*) épít a szó-játék. Ugyanez a szójáték az alapja a nyelvi humornak a *Hamlet*ben, amikor Hamlet Poloniust Opheliával kapcsolatban figyelmezteti:

Ne engedje napon járni; a fogékonyság nagy áldás; de nehogy a leánya fogékony találjon lenni. (II.2.91)

Érdekes karakterpár a drámában Gloucester két fia, a törvénytelen Edmund és a törvényes Edgar. Edmund fattyú mivolta miatt társadalmon kívülinek érzi magát, a természet-re pedig nem úgy tekint, mint babonás apja, aki az istenek játékszerének véli az embereket (IV.1.36-37) hanem saját gátlástalan ambíciói igazolóját, a fattyúk pártfogóját látja benne:

Természet, istenem vagy, hódolok

Törvényednek. Mért kéne a szokás bilincseit hurcolnom, s magamat

A nemzeteknek finnyássága által kifosztani hagyom...? (I.2.1-5)

Edmund a machiavellista gazember megtestesítője, Iago, Claudius, III. Richard rokona. Gátlástalansága azonban kiváló intellektussal és küzdő szellemmel párosul. Brilláns színész, nemcsak naív apját és testvérét képes becsapni, hanem a gonoszok képviselőit, Gonerilt, Regant, Cornwallt is. Beszédét ily módon erőteljesen jellemzi az a fajta szociolektus, amelyet Goneril nyelvhasználatában már tapasztalhattunk, ugyanakkor dinamikus egyénisége sokszor nyilatkozik meg sallangtalan, egyszerű és lényeg-re törő prózanyelvben, mint például testvérenek adott tömör tanácsában:

Cselből kardot kell húznom. Húzz te is,

Tégy, mintha védekeznél. Hirtelen!

(II.1.30-31)

Edmunddal szemben a jó fiú, Edgar alakja színtelenebb, és ez beszédére is érvényes. A koldus és a bolond szerepét magába olvasztó Szegény Tamásként azonban Learéhez hasonlatos metaforikus, asszociatív nyelven szóal meg. Érdekes például a következő dialógus:

LEAR ...Mi a jelszó?

EDGAR Édes majoranna.

LEAR Mehetsz.

(IV.6.95-96)

A látszólag értelmetlen válasz nagyon is racionális magyarázattal bír: az édes majoránnát az elmebetegség gyógyszerének tekintették (Evans 1966:177). Mindezekről eltekintve Edgar szerepe inkább funkcionális: a becsapott testvér Lear és Gloucester vezetőjévé válik, majd bosszúálló, illetve felszabadító lesz, végül pedig Alban az ország kormányzását ruházza rá és Kentre. A dráma sugallata az, hogy ő lesz majdan az új király. Shakespeare drámáiban élteti a középpontos monarchiát és az ezt megvalósító erőskezű uralkodót, talán ezért van, hogy Edgar a darabban a szerzői, illetve közvéleményt közvetítő kommentár és kórus szerepkörét is magára veszi.

4. Különösen figyelemre méltó figurája a darabnak a **bolond**. Míg másnál (Lear) a

bolondság az **idiolektust felszabadító elem**, ennél az alaknál a foglalkozáshoz tartozó „szaknyelv”, a **szociolektus megnyilatkozása**. A bolond hivatásos társalkodó és igazmondó, de az igazat nem közvetlenül, hanem a maga sajátos metaforikus, asszociatív nyelvén közvetíti, és így soha nem kap büntetést.

Hja! Ha nem tudsz úgy mosolyogni, ahogy a szél fű, tüstént náthát kapsz.

(I.4.102-103)

Ugyanakkor Learhez lojális, Cordelia száműzetése fájdalommal tölti el, így a magánvélemény érdekesen keveredik a szociolektussal. Képletesen magyarázza el például Learnek, hogy mennyire kiszolgáltatta magát, amikor országát lányainak ajándékozta:

BOLOND Adj egy tojást, komám, s én két koronát adok neked.

LEAR Miféle koronák lehetnek azok?

BOLOND Nos hát! Ha középen kettévágom a tojást, s a székét kieszem, két tojánhéjkorona marad belőle. Midőn te koronádat kettészeltesd s mind a két darabját odaadtad, hátadon vitted át a szamaradat a sáron...

(I.4.160-165)

A bolond szociolektusához tartoznak a fűzfarímes, humoros, ironikus versek:

Ez év nem kedvez a bolondnak,

Mert most a bölcs is dőre;

Nem bír eszével, s a majommal

Komázik nyakra-főre.

(I.4.182-185)

5. Összegzésként a következőket állapíthatjuk meg: Shakespeare drámájában tökéletes egységet alkot a spontánul ható egyszerű, direkt állítás, valamint a tökéletesen szerkesztett és díszített verses, retorikus nyelv. Az előbbi tipikusan az idiolektusok egyszerűségében is hatásos eszköze, az utóbbi pedig leginkább az igaz vagy hamis meggyőzés *paraphernaliája*. Igen fontos harmadik elemként melléjük állíthatjuk az ismétlődő szimbólumokat. (E. M. Forster *expanding symbol*, azaz *terjeszkedő szimbólum* fogalmát jól alkalmazhatjuk a shakespeare-i szimbólumokra.) A Lear királyban ilyenek az *öltözet és rang*, a *semmi* vagy a *látás* fogalomköreibe eső kifejezések, amelyek a szövegből kiemelve és összekapcsolva koherenciát teremtenek, vertikálisan szervezik a drámát, és fokozzák költőiségét.

Shakespeare drámájában az idiolektusok és a szociolektusok használata jól tükrözi a reneszánsz értékrendet: az individualizmusba, az ember szabad akaratának az érvényesülésébe vetett erős hitet. Az idiolektus morális hitelt ad a szereplőnek, még a gonoszokat is nagy formátumúvá teheti, ugyanakkor a szociolektusok a társadalmi szerepjátás gazdag tárházát mutatják be. Érdeemes lenne a drámát összevetni egy neoklasszicista alkotással (pl. Racine: *Berenice*), ahol a társadalmi szerepjáték elnyomja az egyéni megnyilatkozást, következésképp egy egészen különböző, ennél lényegesen egységesebb nyelvet eredményez. A *Lear király* revelatív ereje a nyelvből, a kimondás kényszeréből és kikényszerítéséből fakad. Alban fogalmazza meg ezt a gondolatot a dráma utolsó soraiban:

Nehéz idő sújt: itt engedni kell,

És mondanunk, mi fáj, nem ami illik.

(V.3.325-326)

Irodalom

Irodalom

- Deme L. 1978. *A beszéd és a nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Evans, I. 1966. *The Language of Shakespeare's Plays*. London: Methuen & Co. Ltd.
- Horatius, F.Q. 1961. *Összes versei*. (szerk. Borzsák I. és Devecseri G.) Budapest: Corvina.
- Kermode, F. 2000. *Shakespeare's Language*. London: Allen Lane The Penguin Press.
- Kéry L. 1961. Jegyzetek a Lear királyhoz. In: *Shakespeare összes művei. Tragédiák. 2.* Budapest: Európa Kiadó. 593-608.
- Shakespeare, W. 1969. King Lear. In: *Complete Works*. OUP. 908-943.
- Shakespeare, W. 1961. Lear király. (Fordította: Vörösmarty M.) In: *Shakespeare összes művei. Tragédiák. 2.* Budapest: Európa Kiadó. 5-142.
- Shakespeare, W. 1961. Szentivánéji álom. (Fordította: Arany J.) In: *Shakespeare összes művei. Vígjátékok. 3.* Budapest: Európa Kiadó. 383-462.

XI.

Lexikográfia

Online sportszótárak magyar nyelven

Bérces Edit

1. A sportszótárakról

A sportszótárak készítését az a tendencia teszi szükségessé, mely szerint a sport professzionalizálódik és nagy tömegek megélhetésévé, foglalkozásává válik. A sportnyelv használóinak köre igen széles. A sportolókon és az edzőkön, a sportújságírókon és a sportriportereken kívül sportmenedzserek, sportdiplomáták, sportmasszőrök, sportorvosok, sportszerkereskedők, valamint a közönség (sportbarátok) is használják. A nyomtatott sportszótárak mellett az ezredfordulón gyakorivá váltak az online sportszótárak (internetes szótárak, szótárak a világhálón), melyek megjelenése összefügg az internethasználat elterjedésével.

Online sportszótárnak tekintek minden olyan interneten elérhető, egy-, két- vagy többnyelvű strukturált adatbázist, melynek célja a sportszaknyelv értelmezése, magyarázása, fordítása, vagy éppen annak rögzítése (leltárba vétele) (vö. Fóris 2002). Az ideális online sportszótárak szakmai csoportmunka eredményeként jönnek létre, melynek éppúgy feltétele a sportszakmához való hozzáértés és a lexicográfia legalább alapfokú ismerete, mint az informatikai és a honlapkezelési ismeretek. Kutatásomban azt vizsgálom, hogy a fenti kritériumoknak milyen mértékben felelnek meg a magyar nyelven létező online sportszótárak, továbbá milyen tendenciák figyelhetők meg ezek területén.

Elsősorban magyar nyelvű online sportszótárakat mutatok be, vizsgálva ezek formai és tartalmi jellegzetességeit. Összehasonlításként bemutatok néhány magyar nyelvet nem tartalmazó sportszótárat is, a magyarul is vizsgált sportágak köréből. Az angol nyelv dominanciája nemcsak általában az elektronikus szövegekre, hanem a sportszótárak témakörére, azon belül a témánként lebontott szakszövegekre is igaz (Simonsen 2004).

2. Magyar nyelvű sportszótárak

Magyar nyelven főleg az extrém, valamint a legújabb, kis tömegbázisú sportágak szótárai jelennek meg az interneten. Például: *Barlangászsztótár*, *Búvársztótár*, *Hegyikerékpáros szótár (MTB szótár)*, *Hegymászó-sztótár*, *Szörfsztótár*. Ezen szótárak, szójegyzékek elkészítői között ugyanúgy találunk tapasztalt fordítókat, netán lexicográfusokat, mint lelkes amatőr szótárszerkesztőket. Ezzel magyarázható, hogy a magyar nyelvű online szótárak színvonala egyenetlen. Egyes esetekben a szerzők mindennemű nyelvészeti, avagy lexicográfiai ismeret nélkül fognak hozzá a szótárkészítéshez, máskor meg éppen a sportszakmai szakértelem hiányát fedezhetjük fel jó megjelenésű lexicográfiai munkákban. Kiemelkedő lexicográfiai művek Futó Endre négy nyelvű *Hegymászó-sztótára* és a *Magas-Tátra hegyvilága* című munkája.

Ahhoz, hogy online sportszótárakat vizsgálhassunk, először is meg kell találnunk őket, ami néha komoly kihívást jelent. Kiindulásként érdemes megnézni, hogy milyen sportszótárak vannak feltüntetve az idegen nyelven beszélő és tanuló magyaroknak

szóló oldalon. Amíg a természettudomány témakörben az algoritmusok és adatstruktúrák gyűjteményétől a zöldségekig található adatbázisok, addig a sport címszó alatt mindössze négy munka akad, azok közül is csak három magyar nyelvű: *Aikido szótár* (japán-magyar), *Budo szótár* (japán-magyar), *Hegyikerékpáros szótár* (magyar egynyelvű, magyar-angol). A negyedik egy háromnyelvű (francia-angol-görög) olimpiai szótár *Lexique de Jeux Olympiques* címen.

Második próbaként az ország legnagyobb testnevelési intézményének, a TF-nek (SE Testnevelési Egyetem) a honlapján olvashatjuk, hogy az atlétika szaknyelvétől a téli sportokon keresztül az úszás nyelvégig szinte minden sportág lexicáját tanítják idegen nyelven (azaz angolul). Részletesebb sportnyelvi adatbázis azonban nem található.

Harmadik keresésünk során Válas György *Tematikus Internetkatalógusát* vizsgáljuk, de hiába. A komoly szakmai hozzáértéssel válogatott és annotált online szakszótárak és extrém szótárak között nincs sportszótár.

Ha az internetes kereséshez az adott **sportág + szótár** fogalmakat keressük, mindjárt több szótárt is találhatunk. A **szótár** kulcsszón kívül kereshetünk még **kifejezéseket** (*Hegymászó kifejezések*), **meghatározásokat** (*Triatlon meghatározások*), **terminológiai gyűjteményeket**, **enciklopédiákat**, **szabálykönyveket** (*MASZ*) vagy **abc**-ket is.

3. A sportszótárak összehasonlítása

Keresésem eredményeként végül több mint húsz magyar nyelvű sportszótárt találtam, melyek közül tizenkilencet a szótár neve, típusa, címszószáma, nyelvi összetétele, speciális tulajdonságai (pl. hangzó, ábrás, interaktív), valamint a szerzők szakmai háttere, a szótár internetes környezete és a keletkezés éve alapján vizsgáltam (1. ábra). Összehasonlításként néhány kiemelt sportág magyar adatokat nem tartalmazó szótárát elemeztem (2. ábra).

Az online szótárak mind az amatőr, mind pedig a hivatásos fordítók életében egyre fontosabb szerepet töltenek be (v.ö. Khuty 2005, Klaudy 2005). Az online segédanyagok előnye, hogy több szótárban is kereshetünk egyszerre, pl. általános és szakszótárban párhuzamosan. Mikrostrukturájuk áttekinthetőbb, mint a nyomtatott szótáraké, hiszen a szerkesztőknek nem kell spórolniuk a sorközökkel. Hátrányuk viszont, hogy bárki építhet „szakmai” honlapot mindenféle külső ellenőrzés nélkül, és így sok szótárkészítő a legalapvetőbb lexikográfiai és terminológiai ismeretek nélkül fog hozzá a munkához (v.ö. Budin 2000, Burke 1998, Campoy 2002, Fóris 2002).

Az online szótárak további előnye az is, hogy folyamatosan frissíthetők, nem foglalják a helyet a könyvespolcunkon, otthonunktól távol is megnyithatjuk őket, és többségükért fizetni sem kell. Természetesen a második említett tulajdonság hátrányt is jelenthet, ha éppen hegymászás vagy túrázás közben szeretnénk valaminek utánanézni, olyan helyen tehát, ahol nincs internetes szolgáltatás, vagy éppen nem vittük magunkkal a számítógépet.

Konklúzió

A magyar online szótárak terjedelmük alapján igen változatosak: a tíz alatti címszó tartalmazóktól az ezret meghaladóak is lehetnek. Találhatunk köztük egynyelvű enciklopédikus-magyarázó és többnyelvű terminológiai, illetve enciklopédikus adatbázisokat is. A két- és többnyelvű szótárak gyakran, de nem mindig az angol nyelvet is ma-

Magyar online sportszótárak							
A szótár neve	Típusa	Címző-szám	Nyelvek	Speciális tulajdonságok	Szerző	Internetes környezet	Keletkezési év
1. Atlétika versenyszabályzat	felsorolás, meghatározások	30	magyar		IAAF (fordítás angolról)	szövetségi honlap	2003
2. Aikido „rövid szótár”	magyar definíciók	137	japán-magyar	letölthető hanganyag		klub honlapja	
3. Barlangászszótár The Caver's Multi-Lingual Dictionary	többnyelvű terminológia	342	angol, német, fr., sp., magyar, olasz, portugál, román	interaktív	Kósa Attila geológus	Working Group	2000
4. Bridge Dictionary	ekvivalensek	26	magyar-angol	táblázat		szövetség honlapja	
5. Budo szótár	magyar definíciók	234	japán-magyar	hipertextes abc interaktív			
6. Búvárszótár	többnyelvű terminológia	95	magyar, német, angol, fr., sp.	táblázat	Gajó Gusztáv búvároktató	klub honlapja	1999
7. Gyógy-turisztikai hírlevél	magyar definíciók	14	magyar	felsorolás	szerkesztő	hírlevél online	2004
8. Hegymászó kifejezések	magyar definíciók	32	magyar	táblázat		A klub honlapja	2001
9. Hegymászó eszperente	eszperente definíciók	18	magyar (eszperente)	táblázat	Göcsej SE	klub honlapja	2001
10. Hegymászó-szótár	négy nyelvű terminológiai	1000	magyar, szlovák, lengyel, német	színekódolt táblázat, választható nyelv interaktív	Futó Endre fizikus	BME	2000
11. Jógaszanszkrit kifejezések	magyar definíciók	1000	szanszkrit - magyar		„beavatott”	Terebess Ázsia E-Tár	
12. Kendo fontosabb kifejezések	magyar definíciók	140	japán-magyar			www.sport.hu	
13. Magas-Tátra hegyvilága	terminológia tulajdonnevek	90	magyar, szlovák, lengyel, német	színekódolt táblázat interaktív	Futó Endre fizikus	BME	2000
14. MTB Hegyikerékpáros szótár	magyar definíciók	256 +64	magyar (angol)	hipertextes abc interaktív illusztráció	Vertse Tamás magyar-informatika szakos hallgató	szerző honlapja	1999
15. Sakkszótár	magyar definíciók	132	magyar		Sakkmeister	Szakosztály (nem elérhető)	2003?
16. Tini-mini-szótár	szinonimák, szleng, magyar	50	magyar		Hoffmann Ottó nyelvész	szleng	1998
17. Triatlon versenyszabályok	magyar definíciók	5	magyar	felsorolás		szövetségi honlap	2003?
18. Vitorlás kifejezések	magyar definíciók	8	magyar	dőlt betűvel		szövetség	
19. Windsurf szószeret (angol)	kétnyelvű terminológia	56	magyar, angol	középre rendezett	Translator Team fordítók	„reklám”	?1999?

1. ábra

Magyart nem tartalmazó többnyelvű online sportszótárak							
A szótár neve	Típusa	Címszám	Nyelvek	Speciális tulajdonságok	Szerző	Internetes környezet	Keletkezési év
Climbing Dictionary	angol definíciók + többnyelvű ekvivalensek	750	angol, német, olasz, holland, spanyol, lengyel, francia, svéd, szlovák	illusztrációk hipertextes utalások, hipertextes abc, interaktív	Karl Ockier német hegymászó	szerző honlapja, máshol is idézett	2000
Multilingual Dictionary of Diving	terminusok 5 nyelven	2500	angol, német, spanyol, francia, olasz, holland	nyelvek kettesével párosítva, indexekben, interaktív	Richard Watesse belga fordító és bűvár	szerző honlapja	2001
Danish-English Chess Dictionary	kétnyelvű terminológiai	53	dán -angol	interaktív	Gert Villumsen Dán sakkozó		1996
French Chess Dictionary	kétnyelvű terminológiai	263	an gol-francia	szavakon kívül mondatok is	Alex Bourke amerikai sakkozó	szerző lapja	2001
Lexique de Jeux Olympiques	ekvivalensek három nyelven	509 +	francia-angol-görög	tematikus osztályozás		hivatalos francia kormánylap	2004
Bictionary	háromnyelvű terminológiai - angol definíciókkal	320-600	német-angol-francia	Nyelvpáronként és betűrenbe szedett	Martin Trautmann német	klub lapja	

2. ábra

gukba foglalják. Gyakoriságban a magyarral párosítva az angol adatbázisokat a japán, német, francia nyelvű szótárak követik. Kiemelkedő jelentőségű a jógán át közvetített szanszkrit szókincs.

A nyelvek elosztása és a felhasználó feltételezett nyelvtudásának alapján megállapítható, hogy a magyar nyelvű sportszótárak többsége a magyar anyanyelvű felhasználókat támogatja, de találhatók kifejezetten külföldieknek szánt két- és többnyelvű szótárak is, melyek célja a magyar sport népszerűsítése, valamint a sportkapcsolatok nemzetközi szinten való ápolása.

Az online szótárak előnye a magyar nyelvűek esetében ugyanúgy érvényesek, mint az idegen nyelvűeknél. A szótárak dinamikáját (a naprakészséget és a felhasználók igényeinek minél tökéletesebb teljesítését) nagyban segíti, ha a szerkesztő megadja a saját elérhetőségét, a felhasználókat interaktivitásra buzdítja, kiegészítéseiket pedig méltányolja.

Irodalom

- Budin, G., Wright, E. Terminology Resources on the Internet
<http://www.appling.kent.edu/htmweb/Internet.jde.PDF> (accessed March 25, 2005)
 Burke, S. M. 1998. *The Design of Online Lexicons*. Master's Thesis. Northwestern University, Evanston, IL

- Campoy Cubillo, M. C. 2002. General and specialised free online dictionaries. Teaching English with Technology. *A Journal for Teachers of English* ISSN 1642-1027 Vol. 2, Issue 3 (May 2002) http://www.iatefl.org.pl/call/j_review9htm
- Fóris Á. 2002. *Szótár és oktatás*. Pécs: Iskolakultúra.
- Khutyz, I. 2005. Translation Problems in Modern Russian Society. <http://accurapid.com/journal/32russia.htm> Translation Journal and The Author 2005
- Klaudy K. 2005. "Általános fordítástechnika idegen nyelvről magyarra" Módszertani útmutató a tantárgy oktatásához. *Modern Nyelvoktatás* XI. évfolyam 1. szám 57-64.
- Simonsen, H. K. 2004. Lexicographic Internet Reference Works: A Curse or a Blessing? In: *Proceedings on First International Conference on Hispanic Lexicography*, 14-18. September 2004, Universidade de Coruna, Coruna, Spain (megjelenés alatt) http://www.telelex.dk/pdf/first_international.pdf

Források

- Aikido "rövid szótár" japán-magyar
<http://shurenkan.syres.net/szotar.php>
- Bridge szótár
<http://www.ecosoft.hu/bridge/english/index.html>
- Budo szótár
<http://tbanya.aikido.org.hu/szotar.html>
- Búvárszótár
http://www.buvarinfo.hu/buvarinfo_sites/buvarismeretek/buvkonyvespolcara/200xxxbuvarszot.htm
- Climbing Dictionary, The
http://home.tiscalinet.de/ockier/climbing_dict.htm
- Caver's Multilingual Dictionary, The
<http://www.uisic.uis-speleo.org/lexiso2.html>
- Dán-angol kétnyelvű sakkszótár
<http://www.business.aau.dk/~gv/chess/dictionary.html>
- Eszperente túraszótár
<http://www.gocsejse.ngo.hu/articles.php?lng=hu&pg=109>
- French Chess Dictionary, The
<http://www.khcc.org.uk/art2.htm>
- Gyógyturisztika
http://www.termalszolnok.hu/hirlevel_2003_2.html
- Hegyikerékpáros szótár MTB
<http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/hallgato/mtb/mtbindex.htm>
- Hegymászó kifejezések
<http://www.gocsejse.ngo.hu/articles.php?lng=hu&pg=100>
- Kendo kifejezések
http://www.magyar.sport.hu/sport/jatekszabalyok/j_kendo/7_1_fejezet.htm
- Lexique de Jeux Olympiques
<http://www.lexique-jo.org/2004/lexique.cfm?rubrique=1COM>
- Magyar-szlovák-lengyel-német hegymászó-szótár
<http://www.fsz.bme.hu/mtsz/mhk/hegymaszoszotar/hszotar.htm>
- A Magas-Tátra hegyvilága
<http://www.fsz.bme.hu/mtsz/mhk/egyeb/szotar.htm>
- MASZ szabályok
<http://www.masz.hu/index.phtml?MENUID=665&CIKKID=4834>
- Multilingual Dictionary of Recreational Diving and Underwater Activities <http://www.foreignword.com/glossary/plongeon/eng>

Sakkszótár (jelenleg nem elérhető)

http://www.freeweb.hu/balugolding/bssz/sakkokt/sakkszotar_light.html

SOTE (TF) Lektorátus Sportszaknyelvi Lektorátus

<http://www.hupe.hu/szerv/tanszekek/ti/nyelv/tovabbkepzes.html>

Startlap

www.szotar.lap.hu

Szanszkrit kifejezések gyűjteménye

http://www.terebess.hu/keletkultinfo/taimni4_2.html

Tini-mini-szótár (sport, játék)

http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/mini_tini/tin07.htm

Triatlon meghatározások

<http://www.zalaszam.hu/triatlon/indexmagyar.htm>

Válas György Tematikus Internet-katalógusa: Szótárak és nyelvek

<http://web.interware.hu/valas/Valas/katalog/dict.htm>

Vitorlás szabályok

<http://www.hunsail.hu/portal/szovi/szovi.nsf/0/33775AA6AAE4BDC6C1256E8A003FFD5A?OpenDocument>

Windsurf szószedet, angol-magyar

<http://www.translatorteam.com/windsurf/>

A nyelvi és az enciklopédikus információk a szótári jelentés-meghatározásban

Fóris Ágota

E problémafelvetés előzményei azok a vizsgálatok, amelyeket értelmező szakszótárak szócikkeiben végeztem a jelentésmegadásról, amelyek során szakterminusok jelentését analizáltam értelmező szótárakban, valamint egyéb, a szótári struktúráról végzett kutatásaim (vö. pl. Fóris 2005a, 2005b). Az eredmények alapján a magyar nyelvű szótárakban nincs különbség az egyes szótártípusokban megadott definíciók információ-tartalmára nézve.¹

1. A probléma vázolója: miért fontos a téma?

A magyar és a nemzetközi lexikográfiában is, az eltérő szótári és kulturális hagyományok eredményeként, a legkülönbözőbb szótári elnevezésekkel találkozunk: nyelvi szótárak, lexikonok, enciklopédiák. Az elnevezések sokfélesége, a terminusok jelentésének/jelentésmezőjének pontos meghatározatlansága terminológiai zűrzavart eredményez. „Már a Diderot-féle nagy enciklopédia (Diderot et al. 1751-1772) megkülönböztette a *szavak szótárait* és a *dolgok szótárait* egymástól. Ezeket ma is megkülönböztetik, és az **információ tartalma szerint** nyelvészeti információt, illetve enciklopédikus információt tartalmazó szótárakra osztják” (Fóris 2002b: 19).

Zgusta álláspontja szerint a nyelvi szótárak olyan nyelvészeti információkat tartalmaznak, amelyek a nyelv lexikai egységeivel és azok nyelvészeti tulajdonságaival kapcsolatosak. Ezzel ellentétben az enciklopédikus szótárak (melyek legtipikusabb képviselője az enciklopédia) mindenekelőtt az egyes lexikai egységek (szavak) denotátumával foglalkoznak: a nyelven kívüli világról adnak információkat (Zgusta 1971: 198). Svensén (1993) és Hartmann (2001) az információ természetében látják a nyelvi szótárak és enciklopédikus szótárak közti különbséget. Tehát, ha a nyelvi szótár és az enciklopédikus szótár közti különbséget keressük, akkor a nyelvészeti információ és az enciklopédikus információ jelentését, e két fogalom pontos meghatározását szükséges megkeresnünk.

2. A nyelvi és az enciklopédikus információ a lexikográfiában

Az *információ* „szerzett vagy szükséges tudás” (Hartmann & James 1998: 73). A szótárak az információ-szükséglet kielégítésére szolgálnak. A lexikográfiai szakirodalom alapján (Zgusta 1971, Svensén 1993, Hartmann & James 1998, Hartmann 2001) a szótárakban adott információ többféle típusú lehet. Alapvetően kétféle információ-kategóriát különböztetnek meg: a) *nyelvészeti információkat* (helyesírásról, fonológiáról, morfológiáról, szintaxisról, szemantikáról, etimológiáról, a használat frazeológiai, stilisztikai stb. aspektusairól); b) *enciklopédikus információkat* (terminológiáról, személynevekről és más nevekről, földrajzi, történeti és más tényekről, a kulturális, művészeti, tudományos tudás elemeiről). Ezeken kívül, vagy ezekkel együtt adhat a szótár *névta-*

ni információt, képi információt és egyéb információkat (utalások, megjegyzések stb. formájában). A jelenlegi tendencia minél több információ megjelenítését célozza meg a legkülönbözőbb típusú munkákban.

Összefoglalóan: A *nyelvi (nyelvészeti) információ* az információ nyelven alapuló típusa. A címszónak a nyelvi rendszeren belüli helyével, szerepével, használati módjával kapcsolatos adatokat adja meg. Az *enciklopédikus információ* a tények ismeretén alapul. Az objektív realitást írja le. A címszóhoz kapcsolódó dologi tudást tartalmazza.

A gyakorlatban nem lehet éles különbséget tenni a tények és a lexikai tudás között. Sok értelmező szótár tartalmaz enciklopédikus elemeket a szócikkeiben (rendszerint ezt nevezik enciklopédikus definíciónak). A szakszótárak tipikusan enciklopédikus tartalmúak (Hartmann & James 1998: 48-49).

A lexikográfiai munkákban különbséget tudunk tenni a szócikkekben megadott nyelvészti információk és enciklopédikus információk között, az alábbi esetekben:

Nyelvészeti információt ad meg a szótár:

- diakrón (pl. etimológiai),
- ortográfiai (pl. helyesírási),
- fonológiai (pl. kiejtési),
- nyelvtani (pl. szófaji),
- szemantikai (pl. definíciók vagy fordított ekvivalensek),
- pragmatikai (pl. használati minősítésre utaló) adatok közlésével.

Enciklopédikus információt ad meg a szótár:

- szaktudományi tények, adatok, információk,
- életrajzi vagy földrajzi tények,
- történelmi adatok,
- művészeti és tudományos információk,
- fogalomköri információk,
- képi információk közlése esetén.

A nyelvészeti és enciklopédikus információk jól elkülöníthetők tehát egymástól, egy esetet kivéve: a szótári definíciók esetében, mivel a szemantikai információ lehet nyelvészeti, de lehet enciklopédikus is, a kétféle információ nem különíthető el egyértelműen egymástól.

3. A nyelvészeti² és az enciklopédikus információ a szemantikában

A nyelvészeti információ és enciklopédikus információ jelentés-meghatározásban betöltött szerepével hagyományosan a *szemantika* foglalkozik. A szemantika különféle ágai egymással ellentétes álláspontot foglalnak el abban a kérdésben, hogy a nyelvészeti és az enciklopédikus információ szétválasztható-e egymástól egyértelműen.

A *kognitív szemantika* (Taylor 1989) álláspontja, hogy a kategorizáció, az osztályokba sorolás a magas szintű kognitív tevékenység alapja. A kategorizálás egyik lehetséges fajtája a szavak *fogalom* alapú vizsgálata. E felfogás szerint a fogalmak nem kizárólagosan nyelvi alkotások, hanem a körülöttünk lévő világ megértéséhez szükséges alkotórészek. A *fogalom* a tárgy (denotátum) fő jellemző tulajdonságainak összességét tartalmazza (melyeket az emberi agy az absztrakció segítségével különít el), ezért a fogalomalapú kategorizáció szükséges feltétele az enciklopédikus ismeret.

A nyelvészeti és a nem-nyelvészeti osztályozás között számos azonosság van, az így felépített rendszerek igen sok esetben egybeesnek. A nyelv strukturális kategóriái gyakran hasonlóak azokhoz a kategóriákhoz, amelyeket az ember a nem-nyelvi világról alkotott. A kognitív nyelvészet a nyelv struktúrája és funkciója között, valamint a nyelvészeti és a nem-nyelvészeti tudás között is kétoldalú kapcsolatot feltételez. E fel fogás szerint nincs szükség a nyelvészeti és a nem-nyelvészeti tudás szétválasztására, mivel nincs éles különbség a nyelvi és az enciklopédikus ismeretek között. „A természetes kategóriák esetében nem válik szét a nyelvi és a nem nyelvi ismeret. De nem jutunk más következtetésre akkor sem, ha egyéb jelentéseket vizsgálunk” (Kiefer 2000: 99, vö. Taylor 1989).³ E koncepció szerint a nyelv nem autonóm rendszer, mindig valamilyen kontextusban lehet csak vizsgálni, a kontextus pedig kívül esik a nyelven.

Amikor „egyszerű” szavak jelentését szeretnénk meghatározni, látjuk, hogy egyes szavaknak több jelentésmezője van. Az adott szó jelentésének és jelentésmezőiknek (idegen szóval: *domén*) csak egy adott fogalmi rendszeren belül van értelme. (Pl. az *anya* szónak öt jelentésmezője van, de ezeket a jelentésmezőket csak akkor érthetjük meg, ha ismerjük az *apa* szó jelentésmezőit is, és e fogalmi mezőben gondolkodva értjük meg a jelentésüket (Lakoff 1987 példája, idézi Taylor 1989: 86-87.) Ezért bármilyen nyelvi forma jelentése csak egy meghatározott kognitív doménhez, vagy doménkészlethez viszonyítva értelmezhető (Taylor 1989: 247).

A nyelvi jelentés csak kulturális normák meghatározása segítségével adható meg. A nyelvészeti tudás és az enciklopédikus tudás meghatározásával éppen az a probléma, hogy nem tudni, mi alapján határolható el egymástól e kétféle ismeret, hol végződik a nyelvészeti (nyelvi), és hol kezdődik az enciklopédikus tudás?

Az idegennyelv-oktatással foglalkozók pontosan tudják, hogy különböző nyelvekben eltérő a fogalmi kategorizáció, emiatt gyakran nem elegendő a szavak jelentésmegadása, hanem emellett kulturális és egyéb nyelven kívüli (enciklopédikus) információ megismerése is szükséges a megértéshez, egyébként a nyelvtanuló nem fog rendelkezni azzal a kommunikatív kompetenciával, amely szükséges számára az idegen nyelven való elboldoguláshoz.

Összefoglalva: A szavak jelentésmegadása mind nyelvészeti, mind enciklopédikus ismereteket tartalmaz, csak ezek egymástól nem különíthetők el egyértelműen.

4. A szemantikai információ a szótárakban

A szótárakban megadott szemantikai információ a *definíció* és a *fordított ekvivalens*. Definíciót tartalmazó szótári típusok az általános nyelvi értelmező szótár, a szaknyelvi értelmező szótár, a lexikon és az enciklopédia.

A *kétnyelvű szótárak* fordított ekvivalensei esetében egyszerű megkülönböztetni, melyik az enciklopédikus információ, és melyik a nyelvi. Azt szokás mondani, hogy az enciklopédikus definíciók nem kell, hogy több információt adjanak, mint amennyire szükség van a releváns kommunikációs szituációban (Svensén 1993). Az aktív és a passzív szótárak⁴ esetében a kommunikációs szituáció különbözik, ezért érdemes különválasztani e két szótárfajtát. A *passzív szótárakban* (idegennyelvű használóknak) az enciklopédikus komponens jelentősebb a forrásnyelvi oldalon. A forrásnyelv szavai és kifejezései olyan kulturális környezetet és fogalmi rendszert hordoznak, amelyek idegenek

a használó számára, ezért sokszor nem elég egyszerűen az ekvivalenst megadni. A pontos megértéshez a felhasználónak pontosabb magyarázatra van szüksége. (Példák: mértékegységek stb.) Az *aktív szótárak* (anyanyelvű használóknak) használója általában a kontextusból felismeri a nem-nyelvészeti komponenst, amire a fordításhoz szüksége van. Az enciklopédikus komponens a célnyelvi oldalon jelenik meg, hogy megkülönböztesse a jelentéseket. (Pl. amikor különböző jelentéseket pontosít). Olyan enciklopédikus információt nem kell a kétnyelvű szótárakban megjeleníteni, amelynek nincs jelentés-megkülönböztető szerepe.

Az *egynyelvű értelmező szótárak* (általános nyelvi értelmező szótárak, terminológiai értelmező szótárak, lexikonok, enciklopédiák) egyaránt tartalmazzák a bennük címszóként felsorolt szavak definícióját (akár betűrendes, akár tematikus műről van szó). Az *egynyelvű általános nyelvi értelmező szótárakban* adott definíciók is tartalmazzanak enciklopédikus információkat, – mint a fentiekben már említettük – és a legtöbb esetben nehezen dönthető el, hogy a definíciónak mely részei az enciklopédikusak és melyek a nyelviak (vö. Svensén 1995: 163-164). A *lexikonok, enciklopédiák* a definíciónkon felül pontosabb értelmezését adják a címszavaknak, gyakran egyéb információkkal (pl. ábrák, képek) kiegészítve. Ezek a pluszinformációk az enciklopédikus ismereteket tartalmazzák. Természetesen vannak olyan szavak, amelyek nagyobb valószínűséggel tartalmazzanak enciklopédikus komponenst, mint mások, pl. a főnevek, de még igeik és melléknevek is „enciklopédikusabbak”, mint az előjárósók, kötösók, névelők. Hasonlóan valószínűsíthető, hogy a szakszavak definíciójában több lesz az enciklopédikus elem a nyelvinél, mint egy általános nyelvi szó esetében. A *passzív szótárakban* több enciklopédikus információt célszerű megadni, mint az *aktív szótárakban*. A dolgok definíciójában (pl. kultúraspecifikus-fogalmak esetében) rendszerint részletesebb leírásra van szükség: ezekben az esetekben gyakori az átmenet az enciklopédikus felé. Egyéb információk kategóriák alkalmazásakor szükségessé válik az enciklopédikus tartalom megjelenítése is, pl. illusztrációk, vagy éppen etimológiai információ megadásakor.

5. Megállapítások

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szótárakban megjelenő nyelvészeti információk és enciklopédikus információk szétválasztása a legtöbb esetben lehetséges: nyelvi (pl. grammatikai), enciklopédikus (pl. történelmi adat).

Van azonban olyan eset, nevezetesen a jelentés megadása, amikor nem lehet egyértelműen elhatárolni a nyelvészeti és az enciklopédikus információt. Minden értelmező szótár tartalmaz definícióiban enciklopédikus információkat, és a lexikonok és enciklopédiák is tartalmazzanak nyelvészeti információkat. A lexikonokban, enciklopédiákban a címszavak definíciója után következő értelmező rész viszont már egyértelműen enciklopédikus információkat tartalmaz.

Irodalom

- Fóris Á. 2002a. A szótárfogalom megváltozásáról. *Modern Filológiai Közlemények* 2, 5-19.
 Fóris Á. 2002b. *Szótár és oktatás*. (Iskolakultúra könyvek 14.), Pécs: Iskolakultúra.
 Fóris Á. 2005a. A szakmai hitelesség kérdése a magyar köznyelvi szótárakban. *Magyar Nyelv*.

- CI, 1, 51-65.
- Fóris Á. 2005b. Szakszótári szócikkek tartalmi vizsgálata: analóg és digitális. In: Cs. Jónás E., Székely G. (szerk.) *Nyelvek és nyelvoktatás Európa és a Kárpát-medence régióiban*. A XIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Nyíregyháza, 2005. április 5-7. I-II. (A MANYE kongresszusok előadásai 1.) Pécs – Nyíregyháza: MANYE – Bessenyei György Könyvkiadó. I/2, 172-177.
- Hartmann, R. R. K. 2001. *Teaching and Researching Lexicography*. (Applied Linguistics in action 2) Exeter: Pearson Education.
- Kiefer F. 2000. *Jelentélmélet*. Budapest: Corvina.
- Magay T. 2004. Szó, ami szó. In: Fóris Á., Pálffy M. (szerk.) 2004. *A lexikográfia Magyarországon*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXV.) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 53-71.
- Pálffy M. 2004. Szótári típus és címszóállomány. In: Fóris Á., Pálffy M. (szerk.) 72-80.
- Svensén, B. 1993. *Practical Lexicography. Principles and Methods of Dictionary-Making*. Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, J. R. 1989. *Linguistic categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Zgusta, L. 1971. *Manual of Lexicography*. The Hague & Paris: Mouton

Jegyzetek

- ¹ A *szótár* szót tág értelemben használom, erre nézve vö. Fóris 2002a, és Fóris 2002b
- ² A szakirodalomban felváltva használatos a *nyelvi információ* és a *nyelvészeti információ* terminus, a magam részéről kifejezőbbnek találom az utóbbit, ezért ezt használom.
- ³ A *nyelvi* és *enciklopédikus információk szétválasztásáról* Kiefer a továbbiakban már úgy foglal állást, hogy azok szétválaszthatók (Kiefer: 2000: 114-119). Pl. „Azt mindig is tudtuk, hogy a mindennapi ismeretek is szerepet játszanak a szemantikai értelmezésben, ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a kétféle ismeret ne lenne szétválasztható” (117), „a *nyelvi* és *nem nyelv*i, mindennapi ismereteink közötti szoros összefüggés nem jelenti azt, hogy a kettő *nem választható szét*” (118), majd arra a következtetésre jut, hogy ha *nem lenne szétválasztható*, *nem lenne szükség szemantikára* (119).
- ⁴ Mind az *aktív szótárak* (másképpen *kódoló szótárak*), mind a *passzív szótárak* (másképpen *dekódoló szótárak*) egyaránt lehetnek *egynyelvűek* vagy *kétnyelvűek*. Az *aktív szótárak* készítésének célja a fordítás elősegítése, a *passzív szótárak* elkészítésének a nyelvtanulás támogatása, valamint a jobb és hatékonyabb megértés elősegítése. A *passzív típusú egynyelvű szótárak* esetében cél a szöveg, a szavak magyarázata, megértetése, ezért *keresztutalások*, *keresztreferenciák* jellemzik (vö. Pálffy 2004). A *passzív típusú kétnyelvű szótárak* célja az idegen nyelvű szöveg megértetése, esetleg anyanyelvre történő fordításának elősegítése, ehhez pedig az utalások rendszere nyújthat segítséget (vö. Magay 2004). Az *aktív és passzív szótárakról* vö. bővebben pl. Svensén 1993, Hartmann 2001.

NÉMET SZÓkapcsolatTÁR

A korpuszhasználat lehetőségei egy német-magyar szintagmatikus tanulói szótár tükrében

Hollós Zita

A korpusznyelvészet nyújtotta merőben új lehetőségeket egyre többen felismerik az elméleti szótárkutatással foglalkozók közül, de eddig kevesen alkalmazzák ezeket a módszereket a gyakorlatban. Ezért öröndetes tény, hogy a magyarországi német lexikográfia területén már találhatók olyan speciális szótárak, amelyek a korpusznyelvészeti eredményeket is felhasználják. Ebbe a sorba fog illeszkedni egy, az OTKA által támogatott kutatási projekt is, amely egy olyan német-magyar szintagmatikus tanulói szótár megvalósítását tűzte ki célul, amelyik elsősorban a nyelvi produkcióra, s ennek következtében a német szókapcsolatok részletes bemutatására fekteti a hangsúlyt.

Az angol gyakorlati lexikográfia ezen a téren jóval előbb jár, mint a német (vö. Bahns 1996), mivel már az ötvenes években megjelentek az első stílusszótárak, ezeket követte a nyolcvanas évek közepén a Benson/Benson/Ilson-féle kombinációs szótár *The BBI Combinatory Dictionary of English*, majd 2002-ben megjelent az Oxford kiadónál az első korpuszalapú kollokációs szótár *Oxford Collocations Dictionary for students of English* címen. A német egynyelvű lexikográfia a még cédukkatalóguson alapuló Stilduden után (*Duden. Stilwörterbuch der deutschen Sprache* 1988) máig adósa mind az anyanyelvűeknek, mind a nyelvtanulóknak egy korpuszalapú kollokációs szótárral. Mivel azonban az egynyelvű didaktikus szótárak nem képesek beváltani a kollokációk területén hozzájuk fűzött reményeket, amint azt az első két nagy tanulói szótár (Langenscheidt, de Gruyter) recenziós kötete (Wiegand 1998b, 2002) és számos egyéb cikk is bizonyítja, a kétnyelvű speciális lexikográfiának kell magára vállálnia egyelőre ezt a fontos és időszerű, de korántsem egyszerű feladatot.

1. Korpuszhasználat a lexikográfiában

1.1. A korpusz szerepe

Valamennyi szótári adattípus szempontjából, de elméleti kutatási célok esetén is meglepő eredményekhez vezet egy nagy terjedelmű korpusz, mint pl. a mannheimi Német Nyelvi Intézet (Institut für Deutsche Sprache, közismert rövidítésével: IDS) vagy a lipcsei egyetem Német Szókincs (Deutscher Wortschatz) korpuszának használata. Korpuszon a korpusznyelvészetben elektronikusan tárolt szövegek gyűjteményét értjük, melyhez többnyire statisztikai szövegkörnyezet-elemző modul is kapcsolódik.

A korpuszelemzés és -használat lehetséges módjait mindig egy adott célkitűzéshez képest, jelen esetben egy kétnyelvű szintagmatikus tanulói szótárkonceptió tükrében kell vizsgálni. Eddig nemcsak a kizárólag korpuszon alapuló adatgyűjtési és -szelekciós módszerek hiányoztak, melyek segítségével a leggyakoribb és/vagy legjellemzőbb szókapcsolatokat lehetne összegyűjteni valamely szótár adatbázisa számára, hanem egy jól

megalapozott, az empirikus és a didaktikai szempontokat is figyelembe vevő, pl. a gyakori, ill. jellemző szókapcsolatokat rendszerező elmélet is. S akkor még nem is említettük ezen adatok szisztematikus és ún. felhasználóbarát lexikográfiai bemutatását. A projekt elméleti alapját bemutató disszertációban (Hollós 2004) ismertettük, ill. kipróbáltuk az IDS-korpuszon belüli sokparaméteres adatgyűjtési és -szelekciós módszereket. Így a következőkben a másik jelentős korpusznak, a lipcseinek a gyakorlati lexikográfiai jelentőségét és felhasználásának lehetséges módját mutatom be.

1.2. Szótári bázis

Szótári bázison a szótárhoz felhasznált primer, szekunder és tercier források összességét értjük, melyből a szótár adatállománya származik (vö. Wiegand 1998a). Az elsődleges források mindig hagyományos és elektronikus korpuszok, míg a másodlagosak alatt válogatott szótárak és enciklopédiák összességét értjük. A tercier forrásokhoz első sorban más szótárprojektek kiinduló vagy köztes adatállománya tartozik. Jelen két-nyelvű szótár különlegessége az lesz, hogy a szótári bázis szinte 100%-át egyetlen elektronikus korpusz fogja képezni, mégpedig a már említett két korpusz közül a lipcsei Német Szókincs-projekt korpusza.

A projektet 1995-ben alapították, és maga a korpusz 1998 márciusa óta mindenki számára interneten is hozzáférhető. 2003 nyarán aktualizálták, így napjainkra dupla annyi szöveget tartalmaz, mint azelőtt. Nagysága mondatokban meghatározva 35 millió, melynek 500 millió szóalak felel meg, ami igen tetemes mennyiségű nyelvi anyagot feltételez.

A lipcsei Német Szókincs korpusza egy olyan korpusz, melyben – az IDS-korpusssal ellentétben – az adatelemzés automatikusan történik, külön paraméterek beállítása nélkül. Így a használó a kollokációs analízis eredményeit „egy klikkeléssel” megkapja, először összesítve, majd bal és jobb oldali kollokációs partnerekként csoportosítva.

Lássunk egy példát egy ilyen kollokáció-listára, mely a **lachen** leendő igei címszóhoz készült.

Signifikante Kollokationen für lachen:

weinen (856), darüber (751), mußte (375), herzlich (332), Darüber (219), Fäustchen (209), herzlich (199), Da (194), muß (186), Lachen (179), konnte (160), Über (157), mich (152), Witze (148), worüber (145), viel (138), lacht (137), muss (136), laut (135), Wenn (124), über uns (117), du (112), drüber (109), ob (108), singen (107), tanzen (104), fing (103), wenig (99)

Signifikante linke Nachbarn von lachen:

darüber (252), herzlich (171), herzlich (113), drüber (73), schallend (45), über uns (34), laut (26), schlapp (22), mußte (22), lauthals (21), Witze (21), Fäustchen (19), hellauf (17), scheckig (16), aus vollem Halse (13), Worüber (13), fröhlich (12), Zuhörer (12), lachen (11), errötend (11), Scherze (10), unbeschwert (9), Herzlich (9), von Herzen (8), unwillkürlich (8), plos (8), dod (8), bitter (8), Späße (8), Aliens (8), schadenfroh (7), Umstehenden (7), Blondinen-Witze (7), Alle (7), wir beide (6), tanzen (6), innerlich (6), dröhnend (6), Leibe (6), Herzhaft (6), Gut (6), wiehernd (5), weinen (5), richtig (5), höhnisch (5) [...]

Signifikante rechte Nachbarn von lachen:

weinen (21), mußte (13), lachen (11), herzlich (9), scherzen (8), ohne zu weinen (8), sich einen Ast (7), schallend (6), lauthals (6), klatschen (6), drob (6), anfängt (6), sooft (5), tanzen (4), scheppernd (4), drüber (4), anfangen (4), wie wild (3), und noch weniger (3), kannst (3), flirten (3)

Az így nyert adatokat természetesen szelektálni kell, illetve érdemes a korpusz-adatokat kiegészíteni egy-két nagy egynyelvű tanulói szótár szókapcsolati példaanyagával. A statisztikai vizsgálatok hátulütője ugyanis éppen az, hogy a gyakori szavak mint kollokációs partnerek, vagyis a „banális” szókapcsolatok sokszor elsikkadnak, mivel ilyenkor a szavak egymáshoz viszonyított gyakorisága nem elég szignifikáns. A statisztikai módszer viszont tényleg a tipikus/jellemző, de nem feltétlenül gyakori szókapcsolatok felfedezését teszi lehetővé, amire eddig nem volt mód. A lexikográfus csak a cédulakatalógusokra és saját nyelvi kompetenciájára támaszkodhatott. A korpusznyelvészeti vizsgálatok ellenben azt bizonyítják, hogy sokszor a nyelvi intuíciónál eltérő, vagy akár azzal ellentétes adatokat nyerhetünk a korpusz alapján, s ez gyakran megkérdőjelezi bizonyos szavakról, szókapcsolatokról, illetve a nyelv egészéről alkotott jelenlegi felfogásunkat.

2. A szótár tárgya

A szótárban feldolgozandó, címszóra vonatkozó nyelvi tulajdonságok kiválasztása nagyban függ a szótár célkitűzésétől, tehát a szótár típusától és természetesen a szótár használói körétől, melyek kölcsönösen befolyásolják egymást. A megcélzott használók a haladó nyelvtanulók köréből kerülnek ki, mivel ők már eljutottak arra a szintre, ahol a kétnyelvű tanulói szótárak terjedelmi korlátok miatt *már nem*, az általános egynyelvű (tanulói) szótárak nagy része pedig korpuszelemzések és pontos, didaktikus célkitűzések híján *még nem* tartalmazzák azt a sokrétű és nagy mennyiségű információt, amely a magas szintű nyelvi produkcióhoz elengedhetetlen.

A készülő szótár ezen oknál fogva a szavak közti szintagmatikus kapcsolatok részletes, szisztematikus és didaktikus bemutatására vállalkozik lexikai, s részben grammatikai szinten is, mivel a szótári szócikkek valenciaadatokat is tartalmazni fognak.

3. A szótárban alkalmazott kollokáció-fogalom

A szótár lemmaállományához tartozó szókapcsolatok rendszerezése újfajta kollokáció-fogalmon alapul, mely ötvözi az angol strukturális, ill. a német szemantikai elméletet a korpuszlingvisztikában használatos statisztikai vizsgálatok gyakorlatával.

Az elméleti alapokat a Hausmann-féle kollokáció-elmélet képezi, amely a szókapcsolatokat rögzült és nem rögzült csoportba osztja. Az utóbbi kategórián belül a kombinációs lehetőség fokától függően három alkategóriát különböztet meg: *Ko-Kreation*, *Konter-Kreation* és *Kollokation*. Utóbbira a következő feltételek érvényesek: ha behatárolt kombinációs lehetőséggel rendelkező szó valamely más szóval találkozik, csak akkor beszélünk kollokációról, ha különböző szemantikai szabályok betartása mellett a szókapcsolat feltűnően jellemző. Ilyen szókapcsolatok esetében a *szemantikailag autonóm* tagot **bázisnak**, és az ahhoz tartozó ún. *affin* tagot **kollokátornak** nevezzük. Affinitáson két szó azon

tulajdonságát érti, hogy igen hajlamosak közösen előfordulni, tehát úgymond kölcsönösen „előhívják” egymást. A bázis kombinációs lehetősége szinte határtalan, nem úgy a kollokátoré, melynek értelme csak a bázis jelenlétében definiálható, s mely többnyire csak meghatározott számú bázissal fordulhat elő (vö. Hausmann 1984).

Az angol lexikográfiában már korán megkülönböztettek többféle tipikus szerkezetet, illetve struktúrát. Ezek a következők:

- L1: Verb (CA) + Substantiv (V + S)
- L2: Verb (EN) + Substantiv (V + S)
- L3: Adjektiv + Substantiv (Adj + S)
- L4: Substantiv + Verb (S + V)
- L5: Substantiv + Substantiv (S + S)
- L6: Adverb + Adjektiv (Adv + Adj)
- L7: Verb + Adverb (V + Adv)

Az első két struktúrát a negyedikkel összevonva, melyben a főnévhez, mint alanyhoz jellegzetes cselekvést kifejező ige járul, egy közös főnév + ige kategóriát kapunk, így végül 5 tipikus szerkezet marad, melyeknek első tagja Hausmann elmélete szerint mindig a bázis:

- Substantiv + Substantiv
- Substantiv + Adjektiv
- Substantiv + Verb
- Verb + Adverb
- Adjektiv + Adverb

Tehát a három különböző szófajú bázishoz csak a fent megadott szófajú kollokátorok kapcsolódhatnak.

A kollokáció-fogalom gyakorlati hátterét a már bemutatott statisztikai vizsgálatok eredményei képezik. Az ezen elemzések során nyert kollokációk másfajta felfogáson alapulnak, a konkurrencia, vagyis az „egy helyen előfordulás” elvén. A kombinációs partnerek előfordulásának valószínűségét számértékben adják meg, melyből megállapíthatjuk, mennyire szignifikáns valamely szókapcsolat. Mivel ilyenkor a tipikus szerkezeteket és a jeleket egyáltalán nem veszik figyelembe, a címszóhoz kapott adatokból kell kiválogatni azokat, melyek beleillenek ezekbe a jelentéseken belüli tipikus szerkezetekbe. Néhány kollokátor kombinációs lehetősége oly behatárolt, hogy a szókapcsolat úgynevezett intralingvális kollokációként definiálható, melynek feltétele a korlátozott kollokációs potenciál (vö. Hollós 2004). Erre fel kell hívni a szótárhasználó figyelmét oly módon, hogy a kérdéses kollokátornak szerepelnie kell lemmaként az erre a célra tervezett, második, ún. kollokátor-szószedetben, ahol statisztikai vizsgálat segítségével a teljes kombinációs potenciál megadható szignifikáns szókapcsolatok formájában.

Az így nyert, kollokációként és szabad szókapcsolatként kategorizált adatokat a szelekció után már csak meg kell tudni jeleníteni egy olyan szótári formában, mely jól strukturált, könnyen áttekinthető, így felhasználóbarát. Ehhez a megjelenítéshez a H. E. Wiegand által kidolgozott szótári forma-elméletet használtam, melynek részletes bemutatására itt, az adott kereteken belül, sajnos nem kerülhet sor, ezért erre majd egy későbbi publikációban térek ki.

4. Összegzés

A korpuszhasználat lehetőségeit és az abból nyert adatok mennyiségét és milyenségét bemutatandó, lássuk végül, hogy mely adatokat nyertük a példaként szolgáló **lachen** címszóhoz a lipcsei korpuszból a szelekció és a tipikus szerkezetek alapján történt csoportosítás után, illetve azokkal a szabad szókapcsolatokkal kiegészítve, melyek szintén a korpuszból származnak:

lachen

1 (irgendwie) lachen

2 über + Akk lachen

+SUBS: Witze, Scherze, Späße

ADV <1, részben 2 jelentéshez>

herzlich, herzlich, schallend, laut, lauthals, überlaut, hellauf, aus vollem Halse, fröhlich, vergnügt, verschmitzt, errötend, verlegen, verschämt, unbeschwert, von Herzen, unwillkürlich, bitter, spitzbübisch, schelmisch, schadenfroh, innerlich, gequält, boshaft, amüsiert, dröhnend, wiehernd, glucksend, schrill, unbändig, höhnisch, spöttisch, hämisch, vielsagend, verzweiflungsvoll

Ilyen sok autentikus, azaz a valódi nyelvhasználatot tükröző tipikus szókapcsolatot a cédulakatalógusok és a német stíluszótárak segítségével lehetetlen lenne összegyűjteni, és éppen ebben rejlik a hatalmas elektronikus korpuszok használatának az előnye.

Irodalom

- Bahns, J. 1996. *Kollokationen als lexikographisches Problem*. Eine Analyse allgemeiner und spezieller Lernerwörterbücher des Englischen. (Lexicographica. Series Maior 74) Tübingen: Niemeyer.
- Hausmann, F. J. 1984. Wortschatzlernen ist Kollokationslernen. Zum Lehren und Lernen französischer Wortverbindungen. *Praxis des neusprachlichen Unterrichts* 31. 395-406.
- Hollós Z. 2004. *Lernerlexikographie: syntagmatisch*. Konzeption für ein deutsch-ungarisches Lernerwörterbuch. (Lexicographica. Series Maior 116) Tübingen: Niemeyer.
- Wiegand, H. E. 1998a. *Wörterbuchforschung*. Untersuchungen zur Wörterbuchbenutzung, zur Theorie, Geschichte, Kritik und Automatisierung der Lexikographie. 1. Teilbd. Mit 159 Abbildungen im Text. Berlin. New York: de Gruyter.
- Wiegand, H. E. (Hrsg.) 1998b. *Perspektiven der pädagogischen Lexikographie des Deutschen*. Untersuchungen anhand von Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. (Lexicographica. Series Maior 86) Tübingen: Niemeyer.
- Wiegand, H. E. (Hrsg.) 2002. *Perspektiven der pädagogischen Lexikographie des Deutschen II*. Untersuchungen anhand des de Gruyter Wörterbuchs Deutsch als Fremdsprache. (Lexicographica. Series Maior 110) Tübingen: Niemeyer.

Források

a) Korpuszok

IDS-Korpus. Institut für Deutsche Sprache, Mannheim. Größe der öffentlich verfügbaren Korpora im Juli 2002: ca. 1083 Mio Textwörter. Internet-Adresse: <http://corpora.ids-mannheim.de>

Leipziger Korpus. Deutscher Wortschatz. Größe: 500 Mio laufende Wortformen. Internet-Adresse: <http://wortschatz.informatik.uni-leipzig.de>

b) Szótárak

The BBI Combinatory Dictionary of English. A Guide to Word Combinations, compiled by Benson, M. , Benson, E. and Ilson, R. Amsterdam/Philadelphia 1986.

Duden. Stilwörterbuch der deutschen Sprache. 7., völlig neu bearb. und erw. Auflage von Drosdowski, G. unter Mitwirkung der Mitarbeiter der Dudenredaktion. Mannheim [usw.] 1988. (Der Duden in 12 Bänden)

Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. Das neue einsprachige Wörterbuch für Deutschlernende. Hrsg. v. Götz, D. , Haensch, G. , Wellman, H.. In Zusammenarbeit mit der Langenscheidt-Redaktion. Leitende Redakteure: Vincent J. Docherty, Günther Jehle. Berlin [usw.] 1998.

Oxford Collocations Dictionary for students of English. Oxford University Press 2002.

A frazeológiai hamis barátok fordítási problémáiról

Kiss Mónika

I. Meghatározások, kutatástörténeti előzmények

A hamis barátok (eredetileg: *faux amis*, a továbbiakban ennek alapján rövidtve: FA) kategóriája – a hagyományos definíció szerint – olyan, különböző nyelvekhez tartozó szópárokat jelöl, amelyek etimológiai kapcsolatuk és formai hasonlóságuk ellenére (teljesen vagy részben) eltérő jelentéssel bírnak, és ezáltal interferenciahibák forrásai lehetnek (Bußmann 2002).

A különféle FA-definíciók és tipologizálási rendszerek alapján úgy tűnik, hogy a jelenség a lexémák körét érinti – az összetett szavakat is beleértve.

Egyes, kontrasztív frazeológiával foglalkozó írások, amelyek a frazémák (szólások, állandósult szókapcsolatok, közmondások) stb. fordíthatóságával, valamint L1 és L2 közötti megfeleltethetőségével foglalkoznak, azt sugallják, hogy nem zárhatjuk ki a FA magasabb nyelvi szintre való kiterjesztését sem (lásd Földes 1987, Schellbach-Kopra 1990, Siegrist 1998. A frazeologizmusok fordításáról lásd még Hessky 1985, Klaudy 1988). Sőt, találunk olyan tanulmányokat is, amelyek kifejezetten a frazeológiai hamis barátokra összpontosítanak: Ettinger a francia-német, Balogh a francia-magyar frazeológiai kifejezéseket veszi górcső alá. Ettinger négy szempontot vesz figyelembe a frazeológiai FA vizsgálatánál, s ennek megfelelően négy csoportot különít el: morfoszintaktikai, diaszisztematikus, részleges szemantikai, teljes szemantikai frazeológiai hamis barátok (ld. Ettinger 1994). Balogh – a forma és a jelentés egyezése, illetve különbsége alapján – három típust különít el: *faux amis complets* ‘teljes FA’, *faux amis de ressemblance* ‘hasonlósági FA’, és *semi-faux amis* ‘fél-, részleges FA’ (Balogh 1999).

A hamis barátok tipologizálásánál is többen elkülönítik a frazeológiai vagy idiomatikus FA kategóriáját (így például Muravjev 1969, Koessler 1975, Emerichy 1980, Hayward & Moulin 1984, Milan 1989, Kroschewski 2000), amelybe „a nem helyén való szóról szóra fordítás” (Hayward & Moulin 1984: 193) miatt keletkező L1- és L2-bei kifejezéseket sorolják.

II. A frazémák fordíthatóságának problémája

A frazeológiai egységek struktúrája többé-kevésbé kötött, a beszéd során „nem mi alkotjuk meg ezeket, hanem – szinte előre gyártott elemekként, blokkonként – már készen jelennek meg tudatunkban” (Bárdosi 1995: V). Mindez azonban csak akkor működik, ha a frazémák már beépültek a beszélő tudatába. Amíg ez nem történik meg – és idegen nyelv(ek) tanulásakor ez a folyamat csak lassan megy végbe –, addig a beszélő mind a beszédértés, mind a beszédprodukció során ki van téve interferenciahibáknak.

Ha a beszélő számára a nyelvi panelek nem, vagy csak részben elérhetőek (azaz a beszélő fejében lévő frazeológiai szerkezetek hiányoznak, avagy hiányosak), két eset lehetséges, attól függően, hogy szövegértésről, vagy szövegprodukcióról van szó:

1. A beszélő fel sem ismeri a frazeológiai szerkezeteket. Ennek következtében vagy egyáltalán nem érti meg, vagy szó szerint értelmezi azokat (L2 → L1 irány).

2. A beszélő szó szerinti fordításban próbálja meg reprodukálni a hiányzó vagy hiányos paneleket (L1 → L2 irány).

A FA szemantikai elemzésekor az L1 és L2 lexémáinak jelölőit és jelöltjeit szokták összehasonlítani. Vannak, akik hasonlóan járnak el a frazémák esetében, mikor az alak (forma) és a tartalom (jelentés) egyezésének és eltérésének mértékét vizsgálják (lásd Balogh 1999).

A frazeológiai egységek speciális felépítése miatt azonban szükségesnek látszik a forma árnyaltabb tárgyalása, hiszen egy frazéma alakját két összetevő határozza meg: a képes kifejezés magvát alkotó kép és a kifejezés nyelvi struktúrája (lásd Schellbach-Kopra 1990).

Két nyelv frazeológiai egységeinek egybevetésekor tehát három szempontot kell figyelembe vennünk: (1) jelentés, (2) kép, (3) szerkezet. Ennek értelmében a következő ekvivalenciamátrixot állíthatjuk fel:

	jelentés	kép	szerkezet	ekvivalencia
1	+	+	+	teljes; calque
2	+	+	--	részleges
3	--	+	+	látszólagos1
4	--	+	--	látszólagos2
5	+	--	+	szerkezeti
6	+	--	--	szemantikai
7	--	--	+	nincs
8	--	--	--	nincs

Frazeológiai ekvivalenciamátrix

1. Teljes ekvivalencia

Sem használatuk, sem megértésük nem okoz gondot; tulajdonképpen frazeológiai tükröfordítások. Az idetartozó kifejezések gyakran több nyelvben meglévő mitológiai, bibliai eredetűek kifejezések, vagy általános életbölcsségek. Például:

Senki sem próféta a saját hazájában – fr. *Nul n'est prophète en son pays* – ném. *Ein Prophet gilt nicht in seinem Vaterland*.

Évés közben jön meg az étvágy – fr. *L'appétit vient en mangeant* – ném. *Der Appetit kommt beim Essen*.

(Zárójelben megjegyzendő, hogy kezdő nyelvhasználó L1 → L2 irányú fordításnál még ezeket is produkálhatja hibásan, ha L1-ből kiindulva szó szerinti fordítást ad – téves lexémaválasztással. Pl. *senki* = fr. *personne*, ném. *niemand* / *keine*, *hazájában* = fr. *dans sa patrie* stb.)

2. Részleges ekvivalencia

A jelentés és a felhasznált központi kép megegyezik, de a szerkezet különböző. Például:

(vki) *csupa* / *már csak csont és bőr* 'nagyon sovány' – ném. *nur noch Haut und Knochen sein* – fr. *n'avoir que la peau et les os*.

(Részletes elemzés nélkül a főbb eltérések: 1. képzalkotó lexémák magyarban és németben: SING, franciában: SING és PLUR; 2. ige: magyarban és németben létige, franciában: *avoir*.)

3. Látszólagos ekvivalencia 1.

A kép és a szerkezet megegyezik vagy hasonló, de a jelentés (részben vagy teljesen) eltérő. Például:

fr. *mettre les points sur les i* 'tisztáz valamit, tiszta vizet önt a pohárba' – m. *felteszi a pontot az i-re* 'befejez, lezár vmit';

fr. *avoir la gueule de bois* 'vki másnapos' – m. *vki fapofa, fapofát vág* 'vki közömbös, flegma, érdektelen, kifejezéstenen arcot vág';

fr. *mettre la puce à l'oreille à qn* 'vkinek olyat mondani, ami felkelti a gyanakvását, ami félelmet kelt benne' – m. *bogarat tesz / ültet vkinek a fülébe* 'vkinek olyat mondani, ami elgondolkodtatja, tovább foglalkoztatja, nyugtalanítja';

ném. *da liegt der Hund begraben* 'ez itt a lényeg, ez a baj oka' – m. *Itt van a kutya elásva*. – finn *siinä / siihen on koira haudattuna* 'ez gyanús, itt valami nem stimmel'. (A példa Schellbach-Kopra cikkéből van, aki részletesen tárgyalja a szólás eredetét és európai variánsait (Schellbach-Kopra 1990: 104).

4. Látszólagos ekvivalencia 2.

A kép megegyezik, de a szerkezet és a jelentés nem. Például:

fr. *donner sa langue au chat* 'szabad a gazda' – m. *elvitte a cica a nyelvét* 'nem szólal meg, hallgatag';

fr. *se faire de la bile* 'halálra izgulja magát, emésztí magát' – m. *forr az epéje* 'nagyon bosszankodik' v. *előnti az epe* 'hirtelen mérges lesz'.

5. Szerkezeti ekvivalencia

A jelentés és a szerkezet megegyezik, de a kép különböző. A szóláshasonlatok között számos példát találunk erre az esetre:

fr. *se ressembler comme deux gouttes d'eau* [kép: vízcsepp] – úgy hasonlítanak egymás-ra, mint két tojás;

fr. *être maigre comme un clou* [kép: szög] – m. sovány, *mint a pizskafa / az agár*;
fr. *il fait un froid de canard* [kép: kacsa] – m. kutya hideg van.

6. Szemantikai ekvivalencia

Gyakori eset, hogy a nyelvek ugyanannak a gondolati tartalomnak a kifejezésére különböző képes kifejezéseket használnak; ezek – bár sem a szerkezetük, sem szimbolikájuk nem egyezik meg – szemantikai és kommunikációs szempontból egymás ekvivalenseinek tekinthetők. Például:

fr. *faire les quatre cents coups* [kép: négyszáz csapás] – m. *rossz fát tesz a tűzre* ‘csíny, tiltott dolgot követ el’;

fr. *conter fleurette à qn* [kép: kis virág] – *teszi a szépet vkinek, csapja a szelet vkinek* ‘udvarol’;

fr. *c’est ici que les Athéniens s’atteignirent* [kép: athéniek] – m. *most ugrik a majom a vízbe* ‘ez (volt) a döntő pillanat’.

Ez utóbbi kifejezésnél némi szerkezeti megszorítással kell számolni: a francia szó-lás tudniillik csak múlt idejű (*passé simple*) alakban használatos. A frazémák használatbeli megszorításából adódó nehézségekről ld. még Balogh észrevételeit (Balogh 1999: 16–20).

7. és 8. Nincs ekvivalencia

Ha sem a kép, sem a jelentés nem egyezik a két frazémában, akkor fel sem merül az ekvivalencia lehetősége, még ha mondatszerkezet megegyezik is. Az ekvivalencia ugyanis szemantikai, nem pedig nyelvtani / szintaktikai kategória.

III. Összegzés

Az ekvivalenciamátrix alapján tehát négy esetben beszélhetünk frazeológiai hamis barátokról:

1. A két nyelv meglévő frazémái azonos vagy hasonló szerkezetűek, de jelentésük nem egyezik meg (3. pont).

2. A két nyelv frazémái azonos vagy hasonló képet tartalmaznak, de jelentésük eltérő (4. pont).

3. A két nyelv frazémáinak jelentése és központi képe azonos, de szerkezetük eltérő (2. pont).

4. A két nyelv frazémáinak szerkezete és jelentése azonos, de központi képük eltérő (5. pont).

Láthatjuk, hogy az alacsonyabb nyelvi szintekhez hasonlóan a frazeológiai FA között is van szemantikai, azaz e jelentésbeli eltérésen alapuló (1., 2. eset) és strukturális, azaz formai, illetve szerkezeti különbségen alapuló (3. eset). Mindenesetre a frazeológiai hamis barátokat, tekintve, hogy a gondolati párhuzam, illetve a szó szerinti fordítás révén jönnek létre, és használatuk pragmatikai szinten okoz problémát, a használatbeli FA közé soroljuk.

Irodalom

- Balogh Péter 1999. De quelques types des faux amis phraséologiques. *Revue d'Études Françaises*. Budapest. 4: 11-22.
- Bárdosi Vilmos 1995. *De fil en aiguille. 1000 locutions françaises et leurs équivalents hongrois. Recueil thématique et livre d'exercices*. Budapest: ELTE.
- Bárdosi Vilmos (főszerk.) 2003. *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Bußmann, H. 2002. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner.
- Emericzy Tibor 1980. Faux amis in ungarisch-deutscher Relation. In: Juhász, János (Hrsg.) *Kontrastive Studien Ungarisch-Deutsch*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 49-64.
- Ettinger, S. 1994. Phraseologische faux amis des Sprachenpaars Französisch-Deutsch. In: Sandis, B. (Hg.) *EUROPHRAS 92. Tendenzen der Phraseologieforschung*. Bochum: Brockmeyer. 108-136.
- Földes Csaba 1987. *Magyar-német-országi beszédfordulatok. A három nyelv azonos jelentésű állandósult szókapcsolatai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hayward, T. & Moulin, A. 1984. False Friends invigorated. In: Hartmann, R. R. K. (ed.) *LEXeter '83. Proceedings. Paper from the International Conference on Lexicography at Exeter, 9-12 September 1983*. Tübingen: Max Niemeyer. 190-198.
- Hessky, Regina 1985. Gleichartige idiomatische Wendungen im Ungarischen und Deutschen. *Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht* 16. 56: 81-87.
- Klaudy Kinga 1988. A frazeologizmusok szó szerinti fordításáról. *Magyar Nyelvőr*. 112. 3: 305-314.
- Koessler, M. 1975. *Les Faux Amis des vocabulaires anglais et américain*. Paris: Librairie Vuibert.
- Kroschewski, A. 2000. *False friends and true friends. Ein Beitrag zur Klassifizierung des Phänomens der intersprachlich-heterogenen Referenz und zu deren fremdsprachendidaktischen Implikationen*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Milan, C. 1989. Falsche Freunde. Ein besonderes Problem der kontrastiven Lexikologie (deutsch-italienisch). *Sprachwissenschaft*. 14: 384-404.
- Muravjev, V. L. 1969. *Faux amis, или "ложные друзья" переводчика*. Moszkva.
- Schellbach-Kopra, I. 1990. Faux amis in Phraseologismen Finnisch-Deutsch. In: Jakab L. et al. (szerk.) *Congressus septimus internationalis fenno-ugristarum. Sessiones sectionum. Linguistica*. Debrecen. 100-106.
- Siegrist, O. K. 1998. Idiomatische falsche Freunde im Sprachenpaar Deutsch-Englisch. *Praxis des neusprachlichen Unterrichts* 45. 1: 264-270.

Az angol főnevesült ige+viszonyszós szerkezetek sajátosságai

Kovács Éva

1. Bevezetés

A valóság, amelyről képet alkotunk, s amelyről a nyelv útján közlünk valamit, állandóan változik. E változás során új fogalmak keletkeznek, s elnevezésük szükségessége a szókincs állandó gyarapodását igényli. Az angol leíró nyelvtanok szerzői, pl. Quirk és társai (1985: 1520), Huddleston és Pullum (2002: 1621) a szóalkotás következő fő típusaira utalnak:

- **prefixáció** amikor a szótó elé teszünk képzőt, a szófaj megváltoztatásával vagy anélkül

- **suffixáció** amikor a szótó után teszünk képzőt

- **konverzió** amikor egy új szófajú szót képezünk az alak megváltoztatása nélkül

- **szóösszetétel** amikor két szóalak összekapcsolásával hozunk létre új lexémát

Ezen kívül, Quirk és társai (1985: 1566-67) említést tesznek a konverzió olyan speciális fajtájáról is – Huddleston és Pullum (2002: 1638-40) **fonológiai modifikációnak** nevezik –, amely során a szófajváltást egyéb formai változások is követik:

a) a kiejtés vagy helyesírás megváltozása, pl. *advice* (N) [s] ~ *advise* (V) [z], *belief* (N) [f] ~ *believe* (V) [v], vagyis az utolsó zöngétlen mássalhangzó az igében zöngéssé válik

b) a hangsúly eltolódik, pl. *import* (V) [im'p ɹt] ~ *import* (N) ['impɔ:t] *export* (V) [iks'p ɹt] ~ *export* (N) ['eksp ɹt], ahol a főnév a szó elején hangsúlyos, míg az ige második szótagján van a hangsúly.

A dolgozat célja annak feltárása, hogy a főnévként használt ige+viszonyszós szerkezetek (vagy közismert néven frazális igék) esetében a szóalkotás mely módjai érvényesülnek, milyen morfológiai, fonológiai, helyesírási, szemantikai és stilisztikai sajátosságaik vannak, továbbá azt, hogyan kezelik az egyes frazális igei szótárak ezeket a deverbális főneveket.

2. A szóalkotás módjainak érvényesülése

A legtöbb főnevesült ige+viszonyszó esetében a **fonológiai modifikációval járó konverzió** érvényesül, ami az igéből való főnévképzés igen gyakori módja az angolban. Ezeknek van igei megfelelőjük és a jelentésük is megegyezik:

shake-up (átszervezés) ~ *to shake up* (átszervez)

rip-off (becsapás, átvágás) ~ *to rip off* (becsap, átvág)

Vannak azonban olyan főnevesült ige+viszonyszós szerkezetek is, amelyeknek nem létezik igei megfelelőjük ugyanabban a jelentésben, de egy kis továbbgondolással ki lehet következtetni a jelentést az összetevőkből, pl.

lean-to (fészker, sufni) ~ * *to lean to* (to lean ~ nekitámaszkodik valaminek)

upstart (felkapaszkodott ember) ~ * *to upstart*, de *to start up* ~ beindít (üzletet)

Ide sorolható az informális deverbális új keletű *teach-in* (US tiltakozásul rendezett megszakítatlan előadássorozat főiskolán), amihez hasonlóan jött létre a *sit-in* (ülősztrájk), valamint, *talk-in* (rádiós, tévés vitaműsor) és *lie-in* (lustálkodás) ~* *to teach in*, **to sit in*, **to talk in*, **to lie in*.

Ezzel szemben, sok esetben az ige létezik, de nem abban a jelentésben, pl.

hangover (másnaposság) ~ *hang over* (nyomasztja, lebeg fölötte)

layabout (csavargó, semmittevő) ~ *lay about* (vagdalkozik, üt-vág)

pushover (gyerekjáték, könnyű dolog) ~ *push over* (feldönt, fellök)

Bizonyos esetekben azt figyelhetjük meg, hogy a konverzió során a **határozói viszonyyszó prefixummá** válik a főnevesült változatokban, pl. *upkeep* ~ *keep up*, *outlet* ~ *let out*, *outset* ~ *set out*.

Jó néhány esetben **-er**, vagy **-ing morféma** járul az igei alaptaghoz, pl. *bystander*, *overseer*, illetve *uprooting*, *swearing-in*, tehát szóképzéssel jöttek létre.

3. Alaki sajátosságok

Mint a fenti példákból kitűnik, a főnevesült frazális igék következő típusait különböztethetjük meg:

- **szuffixum nélküli ige+viszonyyszó**

breakthrough, *drop-out*, *lookout*, *show-off*, *singalong*, *tailback*

- **viszonyyszó+szuffixum nélküli ige**

downturn, *intake*, *offshot*, *overpass*, *outlet*, *throughput*, *upturn*

- **az igei taghoz -er szuffixum járul**

i. *passer-by*, *hanger-on*, *getter-up*, *runner-up*, *knocker-up*

ii. *bystander*, *onlooker*, *overseer*

- **az igei taghoz -ing szuffixum járul**

i. *dressing-down*, *going-over*, *phasing-out*, *telling-off*, *swearing-in*

ii. *upbringing*, *uprising*, *uprooting*, *outpouring*, *outgoings*

Ezen kívül van egy-két új keletű informális összetétel, amelyben az ige tárgya is megjelenik, pl. *pick-me-up*, *hand-me-downs*.

4. Hangsúlyozási sajátosságok

Külön figyelmet érdemelnek fonológiai sajátosságaik. Közismert dolog, hogy azoknál az ige+viszonyszós szerkezeteknél, ahol a viszonyyszó prepozíció, a hangsúly általában az ige-n van és a prepozíciók hangsúlytalanok (*look for*, *take after*). Ezzel szemben, ahol a viszonyyszó határozószó, a hangsúly általában a viszonyszóra esik (*take off*, *turn out*). A főnevesült frazális igék esetében viszont rendszerint az első tag hangsúlyos (*take-off*, *outcry*), kivéve, ha az igehez toldalék járul (*passer-by*, *telling-off*). Érdekes módon, a főnevesült ige+viszonyszós szerkezetek többsége olyan igei szerkezetekből származik, amelyekben az igehez egy-egy határozószó, és nem prepozíció társul.

5. Helyesírási sajátosságok

Mint a fenti példákból is látszik, a főnevesült frazális igék helyesírása különböző lehet: többségüket egybe, ill. kötőjellel írjuk, ami valószínűleg a tagok közötti szoros egységet fejezi ki. A kötőjeles írás és egybeírás tekintetében azonban vannak ingadozások, a

szótárak között is találunk eltéréseket. A következő helyesírási sajátosságokat figyelhetjük meg:

Ahol a viszonyzó megelőzi az igét, mindig egybeírjuk, hiszen ez a viszonyzó prefixumként szolgál az igei szerkezetben (*outline, overlap*). Az új keletű informális összetételeket (*pick-me-up*) mindig kötőjellel írjuk. Ugyanígy járunk el az olyan összetételeknél is, ahol egy képző *-er* (*passer-by*) vagy *-ing* (*telling-off*) járul az igehez és a viszonyzó követi az igét, bár a szótárak jelölik a különírást változataikat is (*passer by, telling off*).

Érdekes módon, azokban az alakokban, ahol a *back* a viszonyzó, a két tagot mindig egybeírjuk és sohasem kötőjelesen (*comeback, cutback, drawback, setback, throwback*). Hasonlóan viselkedik az *away* viszonyzó is (*breakaway, giveaway, hideaway, run-away, takeaway*). Ezzel szemben az *in* és a kevésbé gyakori viszonyzók, pl. *through* általában kötőjellel kapcsolódnak az igei taghoz, pl. *cave-in, lie-in, pull-in, throw-in, work-in* vagy *follow-through, run-through*.

6. Jelentéstani sajátosságok

A főnevesült frazális igék jelentéstana igen sokszínű képet mutat. Valamennyi származék jelentése – az igei alapszó következtében – kapcsolatos valamilyen többnyire **elvont cselekvéssel, történéssel**, pl. *cover-up* (eltusolás), *pay-off* (megvesztegetés, lefizetés), *downfall* (megbukás), *sell-off* (kiárásítás, felszámolás), *shoot out* (tűzharc).

Az *-ing* szuffixum itt különösen gyakori az elvont cselekvést jelölők esetében, pl. *uprising* (felkelés), *uprooting* (kiirtás), *upbringing* (felnevelés), *the phasing-in* (bevezetés).

Többjelentésű ige+viszonyzós szerkezetek esetében a nominalizáció sokszor korlátozott, pl. *to shake up* (átszervezi pl. céget) ~ *the shake-up of the company* (átszervezés); ezzel szemben, amikor a jelentés konkrét, térbeli (felráz, pl. koktélt), nominalizáció nem lehetséges, pl. **the shake-up of the cocktail*.

A fent említett példák arra engednek következtetni, hogy poliszemikus frazális igék esetében sokkal valószínűbb a nominalizáció akkor, ha átvitt értelmű és nem konkrét, szó szerinti a jelentés.

A jelentés elvont cselekvés, történés megnevezésén kívül több esetben a **cselekmény eredménye, illetőleg tárgya** is: *outcome* (eredmény), *breakthrough* (nagy áttörés), *handout* (kiosztmány), *lay-out* (terv, vázlat), *blow-up* (nagyított kép), *pin-up* (falra ragasztott fénykép).

Az *-er* szuffixummal képzett főnevesült frazális igék a **cselekvést végző személyre** utalnak, csakúgy mint a *singer, teacher* igéből képzett főnevekben, pl. *passer-by* (járóke-lő), *onlooker, bystander* (nézelődő), *hanger-on* (slepp), *runner-up* (másodikként befutó), *overseer* (felügyelő), *washer-up* (mosogatólány vendéglőben), *chucker-out* (kidobó ember mulatóban).

Emellett szép számmal találhatók a cselekvő személyt jelölő, konverzió útján létrejött konkrét, megszámolható főnevek is, pl. *stand-in* (dublőr, helyettes), *runaway* (szökevény), *stowaway* (potyautas), *stopout* (kimaradó személy), *show-off* (hencegő alak), *layabout* (semmittevő ember), *dropout* (bukott diák), *castaway* (hajótörött).

Előfordulnak olyan főnevesült frazális igék is, amelyek a **cselekvés helyét** jelölik: *lockup* (dutyi, fogda), *checkout* (pénztár), *hangout* (zsiványtanya), *hideout* (búvóhely), *layby* (pihenőhely).

Számos főnevesült ige+viszonyszós szerkezetnek **hasonló a jelentése:**

smash-up, crack-up, pile-up (karambol)

snarl-up, tail-back, hold-up (forgalmi dugó)

telling-off, dressing-down, talking-to, ticking-off (letolás)

Vannak olyan deverbális főnevek is, amelyeknek **több jelentése** van, pl.

turn-out 1. megjelentek száma, részvétel, 2. szavazók számaránya. 3. útelágazás (AE)

outlet 1. üzlet, 2. kifolyó, kivezetés, 3. levezetés (érzés, energia)

Előfordulhat az is, hogy a viszonzó vagy megelőzi, vagy követi az igét a főnevesült változatban és más a jelentés, pl. *breakout* (kitörés, megszökés pl. börtönből) ~ *outbreak* (kitörés járványé, tűzhányóé, háborúé); *outlook* (kilátás, perspektíva) ~ *lookout* (őrség).

Némelyiknek van **egyszavas, többnyire latin eredetű megfelelője**, de azok általában sokkal formálisabbak: *break-up* ~ *disintegration*, *cutback* ~ *reduction*, *check-up* ~ *examination*, *outcry* ~ *protest*, *outlook* ~ *perspective*, *overseer* ~ *supervisor*, *hook-up*, *link-up* ~ *connection*.

7. Stilisztikai sajátosságok

Általában az a téves nézet uralkodik, hogy az ige+viszonyszós szerkezetek inkább a köznyelvi beszédben fordulnak elő. Valóban igaz, hogy az anyanyelvű beszélők nagyon gyakran használják őket a nyelv beszélt formájában, de ugyanúgy megtalálhatók nagyon formális írott szövegekben is. **Informális:** *blow-up* (összezördülés), *hang-up* (flúg), *foul-up* (gubanc), *slip-up* (elcseszes), *snarl-up* (forgalmi dugó), *getup* (szerkó), *screw-up* (cécó), *wind-up* (vicc).

Írott, formális: *crackdown* (kemény intézkedés), *pullout* (csapat kivonás), *turnout* (részvételi arány szavazáson), *shake-up* (átszervezés), *stand-off* (holtvágány), *outset* (kezdet).

8. A főnevesült frazális igék kezelése a frazális igei szótárakban

Végezetül a teljesség igénye nélkül néhány gondolat azzal kapcsolatban, hogy a 90-es években először megjelent frazális igei szótárak, milyen fontos információkkal szolgálnak a nyelvtanulók számára a főnevesült frazális igék tekintetében. E célból találmra választottam ki a *crack-up* szócikket, amelynek a magyar megfelelője az Angol-magyar nagyszótárban (1998) a következő: 1. szl repülőgép-szerencsétlenség, repülőgép-lezuhanás 2. autóbaleset, karambol 3. biz idegösszeomlás.

Oxford Dictionary of Phrasal Verbs (1993)

- The **crack-up** could come quicker than you think and Joe could find himself in hospital.
- The **crack-up** of the Rolls-Royce company surprised and shocked everyone in Britain.

Collins Cobuild Dictionary of Phrasal Verbs (1995)

- If someone has a **crack-up**, they lose control of themselves and become mentally ill; an informal word. E.g People gossiped about his *crack-up*. N Count

- **breakdown** means almost the same as **crack-up**.

Cambridge International Dictionary of Phrasal Verbs (1997)

crack-up n.[C] American, informal. (usually singular) There was a bad **crack-up** on the freeways.

A fent említett szótárakról általános megállapításként azt mondhatjuk, hogy a főnevet megelőző ige, illetve a főnév jelentésének definíciójából, és a megadott példák-ból minden esetben egyértelművé válik a jelentés. Ezen kívül explicit utalás történik a szócikk grammatikai sajátosságaira is, vagyis hogy egy megszámlálható, többnyire egyes számban használt főnévről van szó. Az informális használat, valamint a több je-lentés mellett esetleges szinonimák is említést kapnak. A három frazális igei szótár, mint a fenti példából is látható, kissé eltérő képet mutat. Erényeik és hiányosságaik részletes elemzése egy következő dolgozat tárgya lehet.

Irodalom

- Huddleston, R. – Pullum, G. K. 2002. *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
 Quirk, R. – Greenbaum, S. – Leech, G. – Svartvik, J. 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman.

Források

- Cowie, A. P. – Mackin, R. 1993. *Oxford Dictionary of Phrasal Verbs*. Oxford: Oxford Univer-sity Press.
 Pye, G. 1997. *Cambridge International Dictionary of Phrasal Verbs*. Cambridge: Cambridge University Press.
 Ország László – Magay Tamás 1998. *Angol–magyar nagyszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 Sinclair, J. 1995. *Collins Cobuild Dictionary of Phrasal Verbs*. London: Harper Collins Pub-lisher.

Fuzzy¹ strategies in Hypermedia-Online-Dictionaries – solutions beyond binary logic

Ulrich Langanke

1. Introduction

Logic is binary, Aristotle's "genus proximum" and "differentiae specificae" are memetic figures in western reasoning. Yet, after Lotfi Zadeh has first introduced the idea of fuzzy, vague categories as a theorem into western logic (Zadeh 1965 and 1968), fuzzy sets have soon begun to play an essential role in theoretical sciences such as mathematics, informatics, artificial intelligence and even semantics. Also widely applied in industry, e.g. automatisisation, autoadaptive systems and controlling, they have led to a fundamental change in the estimation of logical exactness of the type "A or not A".

However, beyond some efforts in cognitive linguistics such as Stereotype and Prototype semantics where vagueness also becomes the decisive criterion for categorization, no serious attempts have been made to confront lexicologic and (meta)lexicographic paradigms applied in the theory of dictionaries nor the making of dictionaries with the crucial idea of fuzziness. This is nothing but astonishing, as among all the other linguistic disciplines lexicography seems to be most drastically exposed to paradigm shifts in media and electronic data processing. The science of dictionaries has meanwhile become interdisciplinary, combining linguistics with programming and multi-sensual screen-design. An analysis of monolingual Hypermedia-Online-Dictionaries, often even linguistically authorized, shows that none of the three above mentioned moduls has been methodologically revised according to fuzzy truth of the type "A and not A". Thus the product stays rather conventional, dominated by print-accustomed paradigms, digitally programmed and audiovisually poorly equipped. This essay aims to show ways of fuzzyfying (meta)lexicographic concepts as well as internet-compatible programme-features for Hypermedia-Online-dictionaries.

2. The status quo – what's to overcome

The (electronic) dictionary is in a double trap, one being cultural and the other methodological. The cultural aspect includes all circumstances that led and lead to a common sense understanding of what a dictionary should be, what it looks like and what kind of information it should contain. Doubtlessly, it is the printed form, the book

¹ The terms fuzzy/fuzziness stand for vague/vagueness or gray/grayness, the philosophy behind states that everything is a matter of degree (Kosko 1994 and 2001). Fuzzy logic was introduced into science by Lotfi Zadeh in 1965, differing from other theories such as logical positivism, probability, bivalence, however keeping the potential to integrate their results as extreme forms of grayness (e.g. 0 and 1 are extreme forms of the continuum between 0 and 1, a linguistic example would be: antique vs. modern are just different degrees within this continuum as e.g. a Jaguar E-Type is a car which is to some degree antique (compared to the most recent formula 1 racing car) and to some degree modern (compared to an ancient roman vehicle).

both as a medium and a general cultural metaphor that has the most decisive impact on the character of dictionaries and the conceptual ideas and theories of the making of dictionaries. Lexicography and meta-lexicography are deeply influenced by the culturally reinforced monopoly of the printed form as the exclusive means of representing lexicographic data. However, it seems to be amazing that the book-medium should fit best in any case and for all the different typological aspects of language data in dictionaries such as semasiological, onomasiological, learner-orientated, mono-/bi-/multilingual. The metalexicographic discussion has never really focused on the medium-problem, thus leaving the following essential problems unquestioned, the resulting consequences unsolved (Langanke 2005):

1) The fact that dictionaries have traditionally been print-objects must have had a decisive impact on the theory and the making of dictionaries (e.g. the aspect of quantity with usually no more than two volumes, the design and character of the different types of microstructures, the evaluation of pictures as microstructural elements, the hypertext and/or linearity and the use/necessity of abbreviations etc).

2) If and in how far does a change of the medium (e.g. from the print to the electronic medium) automatically affect the above mentioned lexicographic paradigms and the character of the dictionary as both an object of linguistic research and a product for potential users/customers.

The focus in this essay is on the electronic dictionary and potential ways of fuzzifying language and programme data, along with a fundamental paradigm shift in theory and methodology. Figure 1 opposes some of the traditional philosophical ideas and technical features based on bivalence and also essential in lexicographic concepts with options based on multivalence. Traditionally, lexicographic paradigms are paradigms applicable to the printform and culturally secured by a long lasting monopoly. This trap still proves to be effectively working, a look into what is usually called “dictionary” in most electronic offline/online language learning programmes and even most of the linguistically not authorized internet dictionaries gives evidence. Most of these items resemble uncommented bi- or multilingual glossaries, obviously still corresponding to the basic demands of non-professional users. Traditional thinking leaves its traces not only within the linguistic understanding of electronic dictionaries but, even more fatal, in the electronic programming features themselves. One of the classic author programmes available on the market and widely used for offline-language learning applications is ToolBook™, restricting the programmer to the book-metaphor despite all the technical options. This is evident for all other Windows-based applications strictly obeying the rules of Aristotle’s exclusive categorization by way of digitalizing them. However, in the times of Quantum technology, an idea still at the beginning, yet with the potential to seriously threaten the fatal dominance of the windows-metaphor, we should be honest and selfcritical with current electronic dictionaries as they are only too often under-profiteering from the potential of the electronic medium, caught in the framework of traditional lexicographic rules and only superficially adapting new options and structural elements rather as a matter of design than a methodological revision of the structure itself. .

Bivalence	Multivalence
Aristotle	Buddha
A or not-A	A and not-A
exact	partial
all or none	some degree
0 or 1	continuum between 0 and 1
digital computer	neural network (human brain) artificial neural network
Fortran	English (natural language)
bits (binary units)	fits (fuzzy units)

Figure 1: General ideas, concepts and technical features based on bivalence or multivalence (Kosko 1994: 24 (adapted))

The second trap is even more sophisticated, concerning the macro- and microstructural components and typological aspects of dictionaries as well as the leading philosophical and theoretical paradigms of the western world. Dictionaries as a product of linguistic research represent a conglomerate of Aristotle's binary logic, a delicate balance of social prescriptivism and descriptive permissiveness, combining diachrony with 20th century's structuralism and its emphasis on synchronic aspects and consideration of various didactic aspects. We have already seen above, most of the current electronic programme features follow the rules of binary logic, thus forming a very strong tradition and representing an apparently convincing solution. Even our team, working on the de-binarization of dictionary components, is not at all free from these conceptual traps, not because our way of thinking is not yet fuzzy enough, but particularly because of the technical means of realisation such as author programmes, programming features or the structure of the WorldWideWeb. Figure 2 gives you an idea of how traditional programme structures tie us down to binary categorization, representing a selection of programme-patterns of my current project of a fuzzified monlingual hypermedia online-dictionary for the German language.

Lemma	wortklasse	attachment lemma_ref	suchwort
* lemma_id artikel_id wortklasse_id	* wortklasse_id name	* attachment_id * lemma_id	* suchwort_id lemma_id wort
attachment	attachmenttyp	paradigma	paradigmatyp
* attachment_id attachmenttyp_id file titel	* attachmenttyp_id name	* paradigma_id lemma_id paradigmatyp_id wort	* paradigmatyp_id name

Figure 2: Selected programme scripts as part of a binary, sharply categorizing the pattern of the whole programme structure.

We seriously doubt whether the current set of lexicographic paradigms – the print metaphor in combination with the “politically correct” application of binary logic as the dominating mean of explaining language functions such as meaning – is the only plausible way of representing the original character of human language. Freeing dictionaries as the relevant means of representing lexical data of natural languages from these boundaries – grammar concepts might be similarly treated – should be possible after a revision of the following three factors that decide over the conceptual character of a dictionary:

- 1) language data as a corpus, depending on the application of linguistic methods
- 2) macro- and microstructural components as a way of organizing data
- 3) medium-dependent representation/design of the organized data

The above listed criteria are general, referring to both print and electronic dictionaries of all types. Adapted to the traditional lexicographic concepts we obtain:

- 1) language data as a static corpus with the character of a prescriptive selection
- 2) macro- and microstructural components organizing/categorizing data according to the principles of binary logic forcing the data set to fit into given static categories
- 3) print-dependent representation/design of the categorized data according to given standards in book printing and marketing strategies

As we aim to develop solutions for electronic dictionaries beyond binary logic, closer to the random character of natural languages and considering the potentially indefinite, creative aspect of the human language we have to start with a fundamental paradigm shift on each of the three above mentioned levels adapting each to the specific demands of an originally vague theory. Following a change in the philosophical attitude towards dictionaries electronic lexicography should finally become methodologically open to apply the most recent of technologies which is, for reasons such as lack of interdisciplinarity (Langanke 2004), still an exception. As we saw in figure 1, Artificial intelligence (AI) has already provided us with the corresponding technology that should be capable of imitating and generating natural language, corresponding to their autoadaptive, creative character. Artificial neural networks, based on the fuzzy rules of multivalence are a true challenge for up to date electronic lexicography despite some criticism concerning their efficiency (e.g. Marcus 1998 and 2001). As natural languages resemble multivalence-based entities, the defining and describing forms and methods should be of the same type in order to obtain plausible values. Hans-Jürgen Zimmermann, partner of Zadeh in various projects, gives a precise description of the miss-match problem between object to be analyzed and method chosen (Zimmermann 1999: 287).

“Enthält das Problem, das zu modellieren ist, Elemente der Unsicherheit, so kann der Modellierer noch immer entscheiden, ob er diese Unsicherheit explizit modellieren will oder ob er es vorzieht, das Problem durch ein deterministisches Modell zu approximieren. Dies hat oft den Vorteil, daß solche Modelle effizienter zu optimieren sind, daß die Daten hierfür einfacher zu beschaffen sind [...]. Es ist offensichtlich, daß in diesen Fällen das Modell das wirkliche Problem schlechter abbildet.“

Adapted to our situation, the above mentioned problem stands for the aspects of natural languages (e.g. lexicon), the elements of vagueness can be found among the

potentially indefinite number of autosemantic words or the aspects of categorization of collocations etc, the traditional methods/philosophical attitudes represent certainly deterministic models (e.g. structuralism, binary logic, lexicographic definition etc) and this article would not be necessary if those deterministic explanations were not of a certain efficiency together with the enormous advantage of a fixed, static data set (e.g. corpus). However, Zimmermann's final sentence refers to the crucial point: deterministic, positivistic descriptions of language simplify and partially neglect the essential character (multivalence) of the object to be described.

Figure 3 presents the three levels of an electronic dictionary after a revision following fuzzy rules:

Applications in industry	Level 1 Programme structure	Level 2 object to be described content (here: lexicon of natural languages)	Level 3 Presentation/ Design
• Fuzzy-Control • (PID-controller, IF-THEN-automatisation)	• artificial neural networks (fits) • autoadaptive systems, autocreative and learning from their own past • variable data-structure, changing with and adapting to the habits and demands of the user	• continuum-linguistics drawing no sharp lines between linguistic categories (synonyms and antonyms are elements within one and the same continuum) • non deterministic theories • constructivist models preferred to the idea of representation	• dynamic • imitating the neural network • various Hypermedia options • continuum of colours instead of contrasts • no boxes, as there is no fixed data set, the language units do not have fixed/secured positions

Figure 3: Fuzzified levels for the planning of electronic dictionaries

Literature

- Aizawa, K. 1994. Representations without Rules, Connectionism and the Syntactic Argument. *Synthese* 1994/101. 465–492.
- Kosko, B. 1994. *Fuzzy Thinking. The New Science of Fuzzy Logic*. London: Harper Collins Publisher.
- Kosko, B. 2001. *Die Zukunft ist fuzzy. Unscharfe Logik verändert die Welt*. München: Piper.
- Langanke, U. 2004. Das Hypermedia-Online-Wörterbuch an der Schnittstelle zwischen Philologie, Kognition und Informatik. Am Beispiel des „Wortschatz-Lexikons“ (<http://www.wortschatz.uni-leipzig.de>). In: Brdar-Szabó, R., Knipf-Komlósi, E. (eds.). *Lexikalische Semantik, Phraseologie und Lexikographie. Abgründe und Brücken*. Festgabe für Regina Hessky (Duisburger Arbeiten zur Sprach- und Kulturwissenschaft, Vol. 57). Frankfurt a. M. Lange: 379–393.

- Langanke, U. 2005. Fuzzy Logic als Grundlage für das hypermediale Online-Wörterbuch – Unschärfe als Programmierungs- und Gestaltungsprinzip. In: Brenner, K./Rada, R. (Hrsg.) (2005): *Praktische Aspekte der Lexikographie. Beiträge des Lexikographischen Workshops am 16.-17. Oktober 2003 an der Eötvös-Loránd-Universität Budapest* (Budapester Beiträge zur Germanistik, Vol. 48). Budapest: 146-157.
- Marcus, G. 1998. Rethinking Eliminative Connectionism. *Cognitive Psychology* 1998/37. 243–282.
- Marcus, G. 2001. *The Algebraic Mind*. Cambridge/Mass.: MIT Press.
- Zadeh, L. 1965. Fuzzy Sets. *Information and Control* 1965/8. 338–353.
- Zadeh, L. 1968. Probability measures of fuzzy events. *J. Math Anal. Appl.* 1968/23. 421–427.
- Zimmermann, H.-J. 1999: Zur Modellierung von Unsicherheit realer Probleme. In: Seising, R. (eds.) 1999. *Fuzzy Theorie und Stochastik. Modelle und Anwendungen in der Diskussion*. Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg. 287–301.

Grammatikai variáns vagy szinonima?

Lőrincz Julianna

1. Bevezetés

Előadásom témájául azért választottam a grammatikai variativitás és szinonimitás kérdését, mert a szakirodalomban nagy a terminológiai átfedés a variativitás és szinonimitás fogalma között. Ez nemcsak az alapvető terminus technicusokat érinti, hanem a paralel jelenségek osztályozását, példaanyagának besorolását is. PhD-disszertációmban az orosz igék funkcionális alakváltozatainak leírásával foglalkoztam.

2. Eltérő felfogások a szakirodalomban

Az orosz szakirodalomban nagy meglepetésemre egy 2001-es nemzetközi konferenciakötet anyagában az általam is vizsgált, és az orosz nyelvészeti enciklopédiákban, normatív szótárakban és tudományos munkákban is funkcionális variánsoknak nevezett *движy/движyаю* típusú alakvariánsokat E. I. Koloszova grammatikai szinonimáknak nevezi (Koloszova 2001: 77).

A magyar nyelvészeti szakirodalomban is találkozunk a grammatikai variánsok és a szinonimák kváziszinonimaként való kezelésével. Haader Lea a **mondattani szinonímia** vizsgálatakor a következőket írja: „A mondattani szinonímia a nyelvhasználó részéről olyan szerkezetek közötti válogatás, amelyek egymásnak funkcionális variánsaiként jelennek meg. A választás lehetőségét az adja, hogy a szinonim szerkezetekben az azonosság és a különbözőség egyszerre van jelen. Közel-azonosság a referencia világában (tartalom), megkülönböztetés a nyelvi megformálás, a prezentáció síkján (forma)” (Haader 2001: 367). Dömötör Adrienne (2004: 72) a mondszerkezeti szinonímiáról szólva szintén egyenlőségjelet tesz a szinonimitás és variativitás között. A variativitás osztályozásával foglalkozva jómagam is kapcsolatba kerültem ezzel a kérdéssel, amely a nyelvi paralelizmus témakörébe tartozik. Mind a variativitás, mind a szinonimitás jól megfér ugyan a paralelizmuson mint fölöttes kategórián belül, de nem lehet őket egymás szinonimáiként kezelni, hiszen a két jelenségkörbe vonható nyelvi kifejezőeszközök között a nyelv minden szintjén lényeges szemantikai és formai különbségek vannak. Jóllehet az egyes nyelvi szinteken meglévő grammatikai kategóriák között lehetnek lényeges eltérések, de a funkció és a kifejezőeszközök viszonyát tekintve a szemantika segítségével jól elkülöníthetők egymástól a különböző paralelizmusok.

3. Különbségek és azonosságok a grammatikai variánsok és a szinonimák között

(1) A **szinonimák** – mind a lexikaiak, mind pedig a grammatikaiak – a legáltalánosabban elfogadott értelmezés szerint olyan különböző hangalakú nyelvi elemek, amelyeknek a denotatív jelentése azonos. A szinonimasor tagjai között pragmatikai jelentéseikben van eltérés. De ugyanez a variánsokra is érvényes. Az alapvető különbség a két nyelvi jelenség között az, hogy a variánsok alakilag nagymértékben megegyeznek, a szinonimák azonban teljes alaki eltérést mutatnak (vö. Berrár 1983, Krékits 1993, Lőrincz 2001, Dömötör 2004).

(2) A **variánsok** létrejöttének legfontosabb kritériumai a következők: 1. alapvető alaki azonosság és részleges alaki eltérés, 2. a denotatív lexikai jelentés teljes azonossága, 3. a grammatikai jelentés (funkció) teljes azonossága, 4. az egyes variánsok között mind a lexikai, mind pedig a grammatikai jelentésükben csak pragmatikai jelentésbeli eltérés lehet. Ha mindezek a feltételek nem valósulnak meg, már nem variánsokról, hanem szinonimákról van szó (vö. még: Rogozsnyikova 1966, Graugyina, Ickovics, Katlinszkaja 1976: 8, Gorbacsevics 1978: 17, Lőrincz 2001, 2004).

Gorbacsevics már a 70-es években utal erre, és megjegyzi, hogy sokan az egyazon tőhöz tartozó szinonimákat is variánsoknak nevezik: „... лексическое значение слова стали называть лексико-семантическими вариантами, а однокоренные синонимы – внутренне противоречивым термином – словообразовательными вариантами” [... a szó lexikai jelentését **lexikai-szemantikai variánsoknak**, az egytővű szinonimákat pedig – belső ellentmondást tükröző terminussal – **szóképzési variánsnak** kezdték nevezni] (1978: 4).

A lexikográfiai szakirodalomban megfigyelhető, hogy a variativitás fogalmát igen tágan értelmezve minden **szinonim** nyelvi jelenséget variánsnak neveznek, ez azonban parttalanra teszi a variativitás fogalmát, és elmosza a határokat az egyes lexikológiai jelentéscsoportok között. Így például egy poliszém lexéma egymásból levezetett, származtatott jelentéseit Szmirnyickij **lexikai-szemantikai variánsoknak** nevezi (vö. Szmirnyickij 1955: 36). Ugyanezeket a jelentéstípusokat Ahmanova, Rozental és Tyelenkova **szemantikai variánsoknak** (vö. Ahmanova 1966: 71; Rozental–Tyelenkova 1985: 33). Például: *холодный* климат, *холодная* кровь: hideg idő, hidegvér stb. A kognitív nyelvészetnek is hasonló a felfogása az elemzett kérdésekkel kapcsolatban. Pl. Apreszjan poliszémia-felosztásában (Apreszjan 1995: 182) a radiális poliszémiának nevezett típuson belül az ún. központi jelentés mint invariáns motiválja a belőle származtatott jelentéseket. Ezeket többen variánsoknak tekintik (vö. Lendvai 1998). Véleményem szerint azonban ezek nem variánsok, mert megvan ugyan közöttük a variánsokra érvényes teljes lexikai és grammatikai denotatív jelentésazonosság, valamint van különbség a pragmatikai jelentések között, de nincs meg a részleges alaki eltérés. Teljes alaki azonosság van az egyes poliszém jelentések között. Mindez a nyelv lexéma- és morfémaszintjén is érzékelhető. A szintaxis szintjén a következő általános megállapításokkal találkozhatunk a szinonimitás kérdésben. Nagy Angelika (2004) – Zujevára hivatkozva – a következő lényeges kritériumokat állapítja meg a szintaktikai szinonimákról:

1. hasonló, de nem azonos nyelvtani jelentés, azonos lexikai tartalom;
2. a kölcsönös felcserélhetőség lehetősége a beszédben;
3. szó szerkezetek esetében – különbség az alárendelt tag morfológiai kifejezésében.

„Szintaktikai szerkezetek szinonimitása alatt két vagy több olyan azonos lexikai elemekből épülő és hasonló, de nem azonos nyelvtani jelentéssel bíró lexikai egységeket ért, amelyek a beszédben képesek egymást helyettesíteni. Szintaktikai szinonimák alatt bármely két vagy több szintaktikai egység értendő, amelyek következetesen és szigorú rendszerességgel képesek egymást felcserélni azonos vagy hasonló nyelvtani tartalom mellett” (Nagy 2004: 76).

A fenti megállapításokkal kapcsolatban a következő lényeges kérdések merülnek fel:

1. Mit értünk hasonló nyelvtani jelentésen?
2. Milyen jelentésekről beszélünk a grammatikai jelentésen belül?
3. A fölcserélhetőségnek milyen határt szabunk? Mert az mindenki számára világos, hogy a felcserélhetőségnek korlátai vannak (vö. Ruzsiczky 1998).

A felcserélhetőség mint kritérium a szinonimák és a variánsok elhatárolásában félrevezető, mert sem a szinonimák, sem a variánsok nem cserélhetők fel mindenfajta kontextusban éppen a pragmatikai jelentések különbsége miatt. Igen lényeges szempontnak látszik a **grammatikai jelentések funkcionális ekvivalenciája**, ami a variánsok esetében teljes ekvivalenciát, a szinonimák esetében pedig részleges ekvivalenciát jelent. A **grammatikai variánsok** esetében első helyen mindig a **grammatikai rendszerűség** áll, amely a grammatikai forma állandó ingadozását feltételezi. Így jelennek meg pl. a variálódó morfémák: *állsz / állasz; megy / megyen; süttötte / sütté; kellene / kéne*; stb. A szintaktikai variánsok és szinonimák elkülönítése már nehezebbnek látszik, mivel itt több morfémából álló szerkezetekről van szó. De a **funkció azonossága** jó támpontot adhat. Amint a témáról való töprengéseim is mutatják, sok még a megválaszolandó kérdés, egy azonban bizonyos: nem szabad egyenlőséget tenni a különböző típusú nyelvi jelenségek közé. Nagyon fontos a szinonimák elkülönítése más paralel csoportoktól is, így például a mezőösszefüggésen belül a hiperonimáktól és hiponimáktól, valamint az alakpároktól (paronimák, ill. paroszémák) is.

4. A grammatikai variánsok fajtái

Előadásom további részében szeretnék néhány **grammatikai variánstípust** bemutatni, amelyekkel a szakirodalomban egyre többször szinonimákként találkozunk.

4.1. Morfológiai variánsok

Idetartoznak a morfológiai szerkezetek közül pl. az igei alakváltozatok: *megy/megyen; adsz/adol*; a főnévek között a birtokos személyraggal ellátott e. sz. 3. személyű paradigmatis alakok: *kara/karja* (vö. Tóth 2002). A morfológiai természetű szerkezetekben előforduló analitikus funkcionális alakváltozatok: *látogat/látogatást tesz*.

4.2. A felszólító mód alakvariánsai

A **magyar nyelvészeti szakirodalomban** a felszólítás szinonim kifejező eszközeiről írnak ugyan, de véleményem szerint az orosz nyelvészethez hasonlóan közelíthetjük meg a kérdést itt is. Ilyen értelemben az egyes szám, második személyű alanyi ragozású imperativusi alak tekinthető a felszólítás-kategória invariánsának, és ennek variánsai a különböző paralel kifejezőeszközök, például:

1. az infinitivus: *Leülni!* (kategorikus imperativus)
2. a kijelenő módú alak: *Ülsz le rögtön? Azonnal leülsz!*

4.3. Szintaktikai variánsok

Szintaktikai variánsoknak az azonos szintaktikai funkciójú, azonos lexikai jelentésű, alakilag nagyon hasonló szintaktikai szerkezeteket nevezzük, amelyek között olyan

pragmatikai jelentésbeli különbség van, amelyik a kontextustól függ. Például ide is sorolhatjuk a funkcióigés szerkezetek egy részét is, amelyekben a lexikai alapjelentést a főnévi tag hordozza, az igei rész szemantikailag üres, funkciója az egész szerkezet grammatikai jelentéseinek kifejezése: igeidő, igemód, a cselekvés lefolyásának módja, aspektualitás stb. Pl. *ellátogat / látogatást tesz*.

Több magyar szerző a funkcióigés szerkezetek és a szerkezetek főnévi részével egyező igék szinonimitásáról szól (Vö. Dobos 2001, B. Kovács 2003). Dobos Csilla 2001-ben készített PhD-dolgozatában részletesen elemzi a funkcióigék szemantikai szerkezetét. Az ő munkáját is figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a funkcióigés szerkezeteknek csak egy része tekinthető szinonimának a denotatív jelentésükben egyező, azonos tövű szintetikus igealakokkal, más részük a variativitás kérdéskörébe tartozik.

5. Összegzés

Amint a fentiekből is kitűnik, nem könnyű határt vonni a grammatikai szinonímiához és variativitáshoz tartozó nyelvi jelenségek között, de a következő kritériumok alapján ez mégis lehetséges: 1. a szemantikai jelentések azonosságának mértéke; 2. a rendszer-szerűség; 3. az alaki azonosság mértéke; 4. a felcserélhetőség.

Irodalom

- Berrár Jolán 1983. Morfológiai szerkezetek – szintaktikai szerkezetek. *Tanulmányok a mai magyar nyelv köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- B. Kovács Mária 2000. A funkcióigék kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 124. évf. 3. sz. 370–72.
- Dobos Csilla 2001. *A jogi szaknyelvre jellemző funkcióigés szerkezetek és a régens–vonzat viszonya*. Készült a Debreceni Egyetem BTK Elméleti és alkalmazott nyelvészet doktori programjának Orosz nyelvészet alprogramja keretében. Debrecen.
- Dömötör Adrienne 2004. Mondatszerkezeti szinonímia és formai változatok. In: Gecső Tamás (szerk.) *Variabilitás és nyelvhasználat*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXIV. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 73–79.
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125. évf. 3. sz. 354–370.
- Keszler Borbála (főszerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Krékits József 1993. Ld. Az orosz nyelvű adatok sorában
- Lendvai Endre 1998. Ld. az orosz nyelvű adatok sorában.
- Lőrincz Julianna (társszerző: Jászay László) 2001. *Variancia az orosz ige paradigmájában*. Eger: Líceum Kiadó.
- Lőrincz Julianna 2004. A funkcióigés szerkezetek és a főnévi taggal azonos tövű igék varianciája. In: Kurtán Zsuzsa és Zimányi Árpád (szerk.) *A nyelvek vonzásában. Köszöntő kötet Budai László 70. születésnapjára*. Eger–Veszprém. 104–109.
- Nagy Angelika 2004. *Szinonim névszói szerkezetek vizsgálata orosz–magyar összevetésben*. PhD-disszertáció. Készült az ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék Orosz nyelvészeti doktori iskolájában. Budapest. Kézirat.
- Ruzsiczky Éva 1998. Elméleti és gyakorlati szempontok. In: Gecső Tamás–Spannraft Marcelina (szerk.) *A szinonimitásról*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 118–122.
- Tóth Etelka 2002. Napjaink irodalmi és köznyelvének kettős alakjai. Ingadozások a birtokos paradigmában. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola Magyar Nyelvtudományi Program. Kézirat.

- Апресян, Ю. Д. 1995. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Москва: Просвещение.
- Ахманова, О. С. (ред.) 1966. *Словарь лингвистических терминов*. Москва: Просвещение.
- Бондарко, А. В. 1983. *Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии*. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение.
- Горбачевич 1978. *Вариантность слова и языковая норма. На материале современного языка*. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение.
- Граудина, Л. К., Ицкович В. А., Катлинская Л. П. 1976. *Грамматическая правильность русской речи*. Москва: Наука.
- Колосова, Е. И. 2001. *Об исследовании глагольной синонимии. Бодуэновские чтения: Буэн де Куртенэ и современная лингвистика. Международная научная конференция. Казань. Труды и материалы т. 2. стр. 77–78.*
- Крекич Йозеф 1993. *Побудительные перформативные высказывания*. Szeged: JGYTF Kiadó.
- Лендваи Эндре 1998. *Лексическая семантика*. Будапешт: Немzeti Tankönyvkiadó.
- Плотникова, В. А. 1980. *Повелительное наклонение*. In: *Русская грамматика*. Под. ред. Шведовой, Н. Ю. Москва: Наука. 622–23.
- Розенталь, Д. Э., Теленкова М. А. (ред.) 1985. *Словарь-справочник лингвистических терминов*. Изд. 3-ье, исправл. и доп. Москва: Просвещение.
- Рогожникова, Р. П. 1966. *Варианты слов в русском языке*. Москва: Просвещение.
- Смирницкий, В. И. 1955. *К вопросу о слове. Проблема тождества слова*. Москва: Просвещение.

Szótárértékelői kérdések és gondok

Magay Tamás

Bevezetés

Aki nyelvet kezd tanulni, első dolga az, hogy szótárt vásárol. Ez az első lépés. Úgy tűnik, a szótár szükséglet. Össztársadalmi igény, hogy szótár mindig kapható legyen, mégpedig elérhető áron. A szótárkészítés tehát egy fajta szolgáltatás a nagyközönség szemében. Nem is nagyon érdekli az embereket, de még a kultúrát közvetítő értelmiségieket sem, hogy hogyan is jön létre egy szótár. A tudományos közhiedelem szerint valahol a tudományosság periferiáján keletkezik: tudományos műnek aligha tekinthető, hiszen a tudományos műben ott látható a tudományos apparátus (jegyzetek, hivatkozások, bibliográfia), amelynek segítségével készült, míg a szótár (és most főleg a két-nyelvű általános szótárra gondolok) ezt nem teszi közzé, láthatóvá.

Úgy tűnik tehát, hogy egy szótár csak úgy összeáll¹. Arra kevesen gondolnak, még az értők sem igen, hogy láthatatlanul igenis jelen van a tudományos apparátus, a tudományos háttér, ha mégoly kis szótárról van is szó. Elég, ha a szótár főbb elemeire, összetevőire gondolunk, ott húzódnak meg mögöttük a különféle tudományágak, amelyekkel kisebb vagy nagyobb mértékben ismerősnek kell lennie a szótár készítőjének. Ha a *szókincset* vesszük: a *lexikológia*; *nyelvtani apparátusát* tekintve mögötte áll a *grammatika*, a *leíró nyelvtan* a maga összetettségével, s végül a legfontosabb elem: a *jelentések* mögött ott találjuk a *jelentéstant*, a *szemantikát*. De említhetjük a *frazológiát*, a *stilisztikát*, a *szövegnyelvészetet* vagy a *számítógépes nyelvészetet*, napjainkban a *számítógépes lexikográfiát*, valamint a *korpusznyelvészetet/korpuszlexikográfiát*, sőt legújabban az *internetes lexikográfiát*. Mindezek, más egyéb tudományágakkal együtt beletartoznak a szótáríró eszköztárába. Igen, a lexikográfia az alkalmazott nyelvtudománynak igen összetett ága, szerves egységben számos alaptudománnyal. A lexikográfus (a szótáríró) tehát nem nélkülözheti a tudományos felkészültséget, s ha mégis nélkülözi, becsapja a szűkebb értelemben vett „szakmát”, a társadalmat és önmagát.

Előadásomban három kérdésre szeretnék feleletet keresni, és találni. 1. Kiknek a számára készül a szótár, más szóval kiből áll a célközönség?² Melyek a jelenlegi szótárkiadásunkban fellelhető visszasságok lehetséges okai? 3. Mi lehetne a megoldás, más szavakkal: feloldhatók-e a visszasságok? S végül (4. pontként) megkísérlek felvázolni egy *szótárértékelői* szempontrendszert.

1. Kiknek a számára készül a szótár?

Az első kérdés, amelyet mindenekelőtt fel kell tennie a szótárírónak: **kiknek a számára** készíti művét, kik a potenciális használók, kiből áll a **célközönség**? Ennek eldön-

¹ Ennek az állításnak a megerősítésére azt hozhatom fel, hogy a mai napig szótárral nem lehet tudományos fokozatot szerezni.

² Az utóbbi évek legrészletesebb szótártipológiáját Svensén 1993 adta. Egy korábbi, immár klasszikusnak számító tipológia az amerikai nyelvész, Malkiel (1962) nevéhez fűződik.

tése eleve meghatározza a megszerkeszteni kívánt szótártípust, ill. -kategóriát. A szótárak osztályozásának (tipológiájának) leegyszerűsített kísérlete az alábbi:

Általános (nyelvi) szótárak	Speciális szótárak
1. Egynyelvű, értelmező	1. Egynyelvű, értelmező
a) történeti (diakrón)	a) történeti (diakrón)
b) leíró (szinkrón)	b) leíró (szinkrón)
2. Kétnyelvű /többnyelvű	2. Két- és többnyelvű
a) történeti (diakrón)	a) szakszótárak,
b) leíró (szinkrón)	b) terminológiai szótárak

Fel kell tenni azt a kérdést is, hogy anyanyelvi használóknak készül-e, vagy idegen ajkúaknak? Továbbá, hogy aktív (produktív: L1—L2 irányú), vagy passzív (komprehenzív: L2—L1 irányú) szótárról van-e szó? Ebből a szempontból Ali M. Al-Kasimine (1977) kell igazat adnunk, aki szerint egy kétnyelvű szótárnak tulajdonképpen 4 kötetből kell(ene) állnia:

- Angol-magyar szótár magyar anyanyelvűeknek (L2—L1)
- Angol-magyar szótár angol anyanyelvűeknek (L1—L2)
- Magyar-angol szótár magyar anyanyelvűeknek (L1—L2)
- Magyar-angol szótár angol anyanyelvűeknek (L2—L1).

Ennek azonban koránt sincs oly nagy jelentősége a magyar-idegen nyelv viszonylatában, mint két nagy nyelv (német/francia, angol/német, francia/angol stb.) találkozása esetében. Egy *Collins-Robert* kénytelen „kompromisszumos” megoldást alkalmazni, hogy mindkét nyelvterület piacát kielégítse.

A Magyarországon készülő szótárak többsége hagyományosan a magyar anyanyelvű közönség igényeiből indul ki, és csak ritkán – de nem kötelezően – veszi figyelembe az idegen ajkú használókat. El lehet azonban gondolkodniuk a jövő, mégpedig a közeljövő szótáríróinak azon, hogy mivel immár a magyar is EU-nyelv lett, a fent említett kompromisszumos megoldás előbb-utóbb reális problémaként jelentkezik a magyarországi szótárkiadásban is.

Az azonban már nem tipológiai kérdés, de meghatározó és eldöntendő, hogy a célközönség függvényében *milyen méretű (terjedelmű)* szótár szerkesztéséhez fog hozzá a szótáríró, ill. kiadója. Az utóbbi évtizedek során ebből a szempontból három kategória alakult ki hazánkban: a *nagyszótár* (100 ezer címszó fölött), *kéziszótár* (40-60 ezer címszó között) és *kisszótár* (20 ezer címszó körül). Ez durván három nyelvhasználótípust fed le: a fordítók és az igényesebb nyelvhasználók a nagyszótárt választják, a haladó és középfaladó nyelvtanulók a közép méretű kéziszótárt, a kezdő nyelvtanulók és iskolások általában a kisszótárt használják.

Szótárkiadásunk a rendszerváltás során, ill. után gyökeresen megváltozott. Egészében véve pozitív folyamat indult be a piacgazdaság bevezetésével, amelynek során versenyhelyzet alakult ki a kiadók között. Erre azonban nem minden esetben volt/lett jellemző a nemes versengés.

Mint ismeretes, az elmúlt négy-öt évtizedben egyetlen kiadó, a Magyar Tudományos Akadémia kiadója, az Akadémiai Kiadó szótárszerkesztőségében készültek neves főszerkesztők – úgymint Eckhardt Sándor, Gáldi László, Hadrovics László, Halász Előd, Ország László és mások – irányításával a kétnyelvű szótárak, valamint az egy-,

két- és többnyelvű szakszótárak. (Az egynyelvű értelmező, ill. tudományos szótárakat az MTA Nyelvtudományi Intézetének lexikográfiai osztályán szerkesztették. Ez utóbbiakkal a jelen előadásban nem foglalkozunk.)

„A magyar szótárirodalom bibliográfiája” (Magay 2004b) alapján összeállítottunk egy kis statisztikát. Eszerint 2004 végéig Magyarország határain belül 126 kiadó, a határokon túl, azaz külföldön 62 kiadó adott ki szótárakat, amelyeknek egyik nyelve a magyar. Ennek részletesebb bemutatására az alábbi táblázat szolgál.

A tételszámok szerint:

a) Magyarország határain belül a 7, ill. ennél több szótárt megjelentető kiadó:

1. Akadémiai Kiadó, Budapest	299 + 12 CD
2. (Nemzeti) Tankönyvkiadó, Budapest	24
3. Grimm Kiadó, Szeged	22
4. MorphoLogic, Budapest	21 (elektronikus szótárak)
5. Scriptum, Szeged	10 (elektronikus szótárak)
6. Klett Kiadó Kft., Budapest	9
7. Tinta Könyvkiadó, Budapest	8
8. Corvina, Budapest	7

b) Magyarország határain kívül:

1. Kriterion, Bukarest	16
2. Slovenské Pedagogické, Bratislava	11
3. Editura Stiintifica, Bukarest	7

Figyelemre méltó, hogy míg bibliográfiánkban négy évszázadot 1235 szótártétel reprezentál, ezen belül 1922 (Sági István bibliográfiájának megjelenése, vö. Magay 2004b) és 2002 között 756 szótár jelent meg hazánkban, addig az utóbbi két évben, azaz 2003 – 2004 között 113 szótárt adtak ki.

Arra nézve, hogy hány új szótár, illetőleg eredeti műveknek hány új (átdolgozott) kiadása jelent meg, nincs kimunkált adatunk, az viszont feltűnő, hogy hazánkban az utóbbi években előtérbe lépett az *adaptáció*, vagyis külföldön megjelent szótárak magyarra történő alkalmazása.³

Azt a tényt, hogy a szótárkiadás nem egy kézben összpontosul, és hogy bővül, egyre színesebbé válik a paletta, csak üdvözölni lehet. Azonban a szótárkiadással (is) foglalkozó kiadók (túl) nagy száma magában hordozza azt a veszélyt, hogy a búza között bizony ocsú is akad: az érték mellett a silány, értéktelen, magát szótárnak nevező félcmű is. Szótár esetében – amelyet az emberek nem egy alkalomra, hanem hosszabb használatra vesznek – ez nagyon nagy veszélyt jelent, mert félrevezeti, becsapja az óvatlan, tájékozatlan szótárvásárlót és szótárhasználót.

2. A szótárkiadásunkban fellelhető visszasságok lehetséges okai

A szótárkiadás visszasságaival, illetőleg ahogy Fóris Ágota egyik cikkében (2004:

³ Kettőt említünk: Oxford angol-magyar szótár nyelvtanulóknak (2002). Szerk. Janet Philips, Peter Sherwood et al. Oxford University Press, Oxford, és: Password English-Hungarian Learner's Dictionary – Angol-magyar tanulói szótár (2003). Szerk. Magay Tamás, ford. Mozsárné Magay Eszter. Az eredetit szerk. C.M. Schwarz és M.A. Seaton. Kernerman Publishing / Nemzeti Tankönyvkiadó, Tel Aviv / Budapest.

54-68) nevezi: „ellentmondásaival” az MTA Nyelvtudományi Bizottsága mellett működő *Szótári Munkabizottság* is behatóan foglalkozik. Fóris Ágota szerint a magyar szótárpiacon „két jelentős probléma mutatkozik: az egyik az úgynevezett ’hamis szótárak’, ’álszótárak’, a másik a gyenge minőségű szótárak problematikája” (i.m. 64). Ez utóbbiak szerzői egy sajnálatos, nemtelen verseny résztvevői, kiprovokálói. „Megengedhetetlen és tisztességtelen eszközt használnak – írja Fóris –, becsapják a vevőket. Megtehetik, hiszen a forgalmazók és vásárlók nagy része egyaránt tájékozatlan a szótárak minőségének, tartalmának, értékének a megítélésében, és ezzel több kiadó értéktelen, alacsony áron kínált szótárak megjelentetésével él vissza” (i.m. 64). „Az alacsony árat legtöbbször úgy érik el – folytatja –, hogy régi és mára már elavult szótárakat adnak ki...” (i.m. 64), s ami a legfontosabb, olyanokat, amelyeknek a szerzői joga lejárt.

A jelen előadás keretein belül nem foglalkozhatunk az „álszótárak” vagy az ún. „gagyi” szótárak elemzésével, bár azok kipellengérezésére alaposan rászolgálnak egyes kiadók és szerzők. Csupán utalásszerűen említünk néhányat:

Az Akadémiai Kiadónál megjelent *Magyar értelmező kéziszótár* (1972, 2. kiad. 2003. Szerk. Pusztai Ferenc) címével azonos szótárt jelentetett meg a Könyvmíves Kiadó – sokkal olcsóbban és kétes minőségben. Hasonlóképpen a Bakos-féle *Idegen szavak és kifejezések szótárának* (Akadémiai Kiadó, 1994) a címére rimel a Merényi Könyvkiadó „legújabb regiszteres” kiadása, amely egy mintegy 50 éve megjelent, nem túl igényes kiadvány tömörített változata, látszatra hasonló terjedelemben, és természetesen jóval alacsonyabb áron. A kétnyelvű szótárak világából, ahol a cím nem annyira egyedi, mint az előbbiek esetében, megemlíthetjük a már említett kiadónál megjelent szótárt, Kelemen Béla I. világháború előtt kiadott német szótárát, amelyet újra szedtek, kiegészítve néhány új szóval, hogy mainak tűnjék, de már a ’televízió’ vagy az ’atom’ nem került bele. – És még egy remekművét említhetjük a Könyvmíves kiadónak: Csiffáry Tamás *Olasz-magyar és Magyar-olasz kéziszótárát*, amelynek copyright oldalán ezt olvashatjuk: „Szótárunkat Kőrösi Sándor (1910 Budapest, Lampel Róbert kiad.) Olasz-magyar, Magyar-olasz szótára, illetve Kastner Jenő (1930 Pécs, Danubia Kiadó) Magyar-olasz szótára szókészletéből állította össze Csiffáry Tamás”. Ebben a kis eredet-ismertetésben mindjárt két hibát is találunk: a Kőrösi-féle szótár nem 1910-ben, hanem 1912-ben jelent meg, továbbá: a magyar-olasz rész sohasem jelent meg. Amivel azonban ez a szótár kiérdemli a „gagyi” minősítést, az tartalmi vonatkozásban tűnik ki. Csak egyetlen példa a magyar-olasz részből: a *befeketít* címszó szócikkében a következő példát találjuk: „*A nap megsüti az ember arcát*”, ami egyértelműen arra utal, hogy egy felületes és mechanikus „kifordítás” alapján készülhetett a magyar-olasz rész, különben mit keresne a *befeketít* címszó alatt a *megsüt* ige.

A tisztességtelen piaci magatartás jegyében megengedhető-e például az, ha X szerző és Y kiadó kiadjon egy „Angol-magyar kéziszótárt” (mert ugyebár egy ilyen cím nem védhető le) színekben és formátumban egy régebbi, nagyobb kiadó és neves szerző által szerkesztett szótár külső megjelenését utánózva, jelentősen olcsóbb áron. A terjedelemmel a mai elektronikus nyomdatechnika segítségével könnyen lehet manipulálni. Mert ha a példánkban szereplő régebbi szótár nagyságrendje – mondjuk – 5 millió karakter, az utánzaté csak 2,5 millió, amit „fel lehet tupírozni” az előbbihez hasonló külső méretre, a gyanútlan vásárló természetesen az olcsóbbat veszi meg, nem

pedig a minőségileg jobbat, de drágábbat. Hiszen honnan is tudná az a szegény szülő, miután már ezreket kiadott tankönyvekre és iskolaszerekre, hogy melyik a minőségileg jobb és több nyelvi információt tartalmazó, egyébként látszatra majdnem ugyanolyan szótár, amelyik viszont jóval drágább.

3. Mi lehetne a megoldás?

Mi is lehet/lehetne tehát a megoldás? Hogyan védhető meg az érték az értéktelen vad-hajtásoktól, s a tájékozatlan szótárvásárló attól, hogy becsapják? Hogyan lehetne feloldani ennek a szövevényes helyzetnek a bonyolultságát? - Valamiféle végső megoldást természetesen nem tudok adni, csupán néhány gondolatot vethetek föl abban a biztos tudatban, hogy a szótárak minősége és korszerűsége hazánkban az értékek mentén fejlődik tovább, maga mögött hagyva az értéktelent. Néhány elvi megállapítás következik:

Először is figyelembe kellene venni azt az igényt, hogy *szótárismeretet* és *szótárhasználatot* már az általános iskolában és a középiskolában, tehát különböző szinteken, *tanítani* kellene. Ugyanis nem magától értetődő dolog, hogy amikor egy tanuló kinyitja a szótárát, máris tudja, hogy mit és hogyan keressen benne⁴. *Lexikológiát* és *lexikográfiát* (lehetőleg összevont tantárgyként) pedig nálunk is *egyetemi szinten* kellene oktatni⁵, ahogy folyik ilyen oktatás Európa legtöbb országának vezető egyetemlein.

Másodszor, ösztönözni kell(ene) az értő kollégákat (főleg a nyelvoktatókat, nyelvészeket), hogy írjanak szótárismertetéseket, szótárkritikákat, szem előtt tartva a legfőbb elvet: a kritika legyen objektív és elfogulatlan, legyen elemző és sokoldalú, azaz ne csupán címszó-mélységig jusson el, azt vizsgálva, hogy mi *nincs* benne a szótárban, hanem azt is, hogy mi *van* benne a szótárban. Vizsgálja a kritika azt, hogy az adott szótár eleget tesz-e a „minőség és korszerűség” Kiss Lajos-i követelményének. Ugyanis, ha elérjük, hogy egyre több szótár mérettet meg, nagyobb az esélye annak, hogy kiderüljön: melyek a jó és jó szívvel ajánlható szótárak, és melyek a silány fércművek, amelyeket ki kell szorítani a piacról.⁶

Harmadszor, a szótárismertetés és -kritika igen hasznos és bevált módszerének tartom a szótárak elemző összevetését, avagy az összevető szótárelemzést, amelynek tetején irodalma van a különféle EURALEX-kiadványokban (angolul: *comparative analysis of dictionaries*)⁷. Azért is hasznos ez, mert két-három, esetenként még több szótárról lehet egyszerre írni, értékelve, rangsorolva is őket.

⁴ Azt, hogy ez mennyire nem történik iskoláinkban, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy például angolból még nem készült szótárhasználati munkafüzet, s ami még rosszabb: úgy tűnik, igény sincs rá. A nyelvek közül egyedül németből készült egy munkafüzet: Dr. Pantóné dr. Naszályi Dóra szerkesztésében, ld. Irodalom.

⁵ Tantervbe iktatott tárgyként a lexikográfiát (a lexikológiával együtt) hazánkban elsőként a Károli Gáspár Református Egyetem BTK Angol tanszékén oktatták. Vö. Magay (2000: 443-452).

⁶ Jó példával jár elől az Iskolakultúra - a pedagógusok szakmai-tudományos folyóirata (főszerk. Gécz János, Pécsi Tudományegyetem) azzal, hogy bőséges teret ad szótárakkal foglalkozó cikkeknek, ismertetéseknek. S ami külön is figyelemre méltó, a 2004. 6-7-es számban erőteljesen kritikai hangvételű szótárismertetés is megjelent.

⁷ Ld. Zgusta (1988), vö. még Magay 2004a. Az International Journal of Lexicography (IJL) (jelenlegi szerk. Paul Bogaards, korábbi szerkesztők: Robert Ilson, A.P. Cowie, Oxford University Press, Oxford) 17 évfolyamában rendszeresen közöl szótárkritikákat, leginkább az összevető szótárelemzés módszerével.

Negyedszer, a szótárismertetések és -kritikák megírásában segítséget nyújthatnak a különféle tanintézményekben – mind a tanulók/hallgatók, mind a nyelvtanárok/oktatók körében végzett (végzendő) *kérdőíves* szótárismereti és -használati felmérések, szondázások.⁹

4. Egy szótárértékelői szempontrendszert megalkotása

S végül, megpróbálom felvázolni azt a **szótárértékelői szempontrendszert**, azokat a legalapvetőbb kritériumokat, egy-egy szótárnak azokat az elemeit, összetevőit, amelyeket nem nélkülözhet egyetlen, magát szótárnak – nem pedig esetlegesen összehordott szóhalmaznak – tekintő és nevező mű sem. – Ha nem veszik rossz néven a kedves kollégák, talán segítséget nyújthatok abban, hogy hogyan közelítsenek egy szótárhoz, milyen szempontok szerint vizsgálják, ha használatát tanítani, céljait, módszerét, a benne foglalt információk tömegét és rendszerét ismertetni akarnák. Ezek a következők:

- A szótár *mérete (terjedelme), jellege és koncepciója* a *célcsoport* függvényében alakítandó ki: A nagyszótár (100 ezer címszó fölött), a kézisótár (40-60 ezer között), a kissótár (kb. 20 ezer címszóig) tartalmaz adatokat, mint ezt már említettük.

- Fontos tudni továbbá, hogy hány *karakter* van a szótárban, ezt nevezném a szótár *dimenziójának*, ami talán az egyetlen objektív összehasonlítási alap, az információ-mennyiség lehetséges mutatója.

- Ami a célcsoportot illet, nagy különbséget jelent, hogy kétnyelvű fordítói, netán tanulói, iskolai, esetleg turisztikai célú stb. szótárról van-e szó?

- Különbséget jelent, hogy aktív vagy passzív szótár készül-e (L1-L2 / L2-L1)?

- A *címszó- és kifejezésanyag kiválasztása* a fentiek függvényében.

A fő elv: a fő forrás gyakorisági alapon összeállított címszólista legyen. *Új szavak és kifejezések* (vagyis alkalmi vagy állandósult szókapcsolatok, idiómák stb.) *kellő arányban szerepeljenek*. Szintén figyelni kell a köznyelvi szavak és szaknyelvi szavak *kellő arányára*.

- A *címszavak elrendezése*: bokrosító legyen-e, vagy szigorú ábécérendi módszerrel, ill. vegyesen történjék?

- A *szócikkek felépítése*

Itt a szócikk legfontosabb elemeit soroljuk fel, amelyek – ha tetszik – kötelezőek, ám ezek szócikké szerveződése szótáranként különböző.

- i. Ha *kiejtést* ad a szótár, az az AphI jelrendszerével történik-e? (Ez a kíváncsi, mondhatnám azt is, hogy immár kötelező. Országh László Európában első között alkalmazta nyelvkönyveiben 1939-ben, szótárában 1948-ban!)

- ii. Mit tekint *homonimának* a szótár? Az angolosok az azonos alakú, de eltérő eredetű és/vagy ejtésű szavakat tekintik homonimának. Ezek kezelése.

- iii. A *szófajok* kezelése. Külön szócikket képezzenek-e, vagy egyetlen szócikkben soroltassanak-e fel? Ilyenkor milyen legyen a sorrend: kötött-e vagy gyakorisági

⁹ EURALEX: European Association for Lexicography Európai Lexikográfiai Társaság. Alapítva 1983-ban az angliai Exeterben. Hivatalos folyóirata az IJL, amelynek első száma 1988 tavaszán jelent meg, s azóta rendszeresen évente 4 szám jelenik meg.

¹⁰ Kezddő lépések már történtek itt-ott. Vö. Márkus Katalin – Szöllősy Éva: „Angolul tanuló középiskolásaink szótárhasználati szokásairól (egy vizsgálat első eredményei)” Lexikográfiai füzetek 2., Akadémiai Kiadó, megjelenés alatt.

alapon differenciált? (A mai legújabb angol „learner’s” típusú szótárak a homonimákat és szófajokat egyformán, hatványkitevősen kezelik, legfőljebb a sorrendiséggel utalnak különbözőségükre.)

• *A szótár grammatikája* (nyelvtani információk)

i. *Alaktani* (morfológiai) információk: a címszó alakváltozatai, rendhagyó alakok
 ii. *Mondattani* (szintaktikai) információk: vonzatok, igei szerkezetek, tárgyas/tárgyatlan használat. Itt is az a meghatározó, hogy mely *célcsoportnak* készül a szótár (felnőtt, gyerek, vegyes); az anyanyelv és/vagy az idegen nyelv használóinak?

iii. *Aktív* vagy *passzív* (L1-L2 vagy L2-L1) szótárról van-e szó? – Különösen az ún. *aktív* szótárban (tehát L1-L2 irányban) fontos szintaktikai információ a *vonzatok* megadása (például az idegen nyelv előjárói, ill. a tárgyas/tárgyatlan szerkezetek), mert ez segít a szavaknak a szövegbe való beépítésében.

iv. A *forráshely* és *célhely* eltérései: pl. a többes számú főnevek, gyűjtőnevek stb. milyen igei szerkezettel állnak, egyes vagy többes számban-e?

v. Hasonlóképpen a determinánsok és névmások mondatbeli viselkedése és helye (pl. az angolban a *some, any, every, all* stb.).

vi. A *szórend* bemutatása példamondatokban.

• *Jelentéstan* (szemantikai) szempont

i. Hogyan kezeli a szótár a *poliszemiát*? (Nyakatekert magyar szóval a *sokjelentésűséget*)? Mely eszközökkel végzi a több jelentésű szavak esetében a *jelentés-megkülönböztetést* (például számokkal való tagolással)?

ii. A jelentések *sorrendje* is előre eldöntendő. A mai gyakorlatban a legáltalánosabb sorrend: az általánostól az egyedi, a speciális (a szaknyelvi), a köznyelvitől a bizalmasabb nyelvi rétegek felé, a gyakoritól a kevésbé gyakori irányába tartó jelentések közvetítése.

iii. Milyen a szótár *metanyelve*? A forráshelyen vagy a célhelyen adja-e meg a metanyelvi információkat, pl. irányítószavakat, glosszákat, fogalomköri leszűkítéseket, egyértelműsítéseket (angolul: *disambiguation*).

iv. A *jelentés* célhelyi realizációja az *ekvivalens*, a *célhelyi megfelelő*. A kétnyelvű szótár legfontosabb feladata: mind szemantikailag, mind stílári szempontból adekvát ekvivalensek (megfelelők, egyenértékűek) létrehozása. (Szempontok: pontosság, megbízhatóság, ökonómia, behelyettesíthetőség a célhelyi szövegbe.)

• *Minősítési rendszer*

A metanyelvi közlések, irányítószavak, glosszák stb. mellett a jelentés-, ill. ekvivalens-megkülönböztetés nélkülözhetetlen eszköze a szótári minősítés. Négyféle minősítés szerepel, többnyire rövidítés formájában: *időbeli*, *regionális*, *stílári* és *szaknyelvi* rövidítések.

Mind a metanyelvi glosszáknak, mind a minősítéseknek kiemelkedően fontos a szerepe a helyes szóhasználat (az adekvát ekvivalensek) megválasztásában.

• *Frazeológia*: az *alkalmi* és *állandó szókapcsolatok* összessége. Ezek részben *kötetlen* példák, amelyek a jelentés-ekvivalenciák további differenciálására, egyértelműsítésére, mondatbeli, használatbeli bemutatására szolgálnak, részben pedig *kötött frazeológiai egységek* (szerkezetek, kollokációk, frázisok, idiomák stb.), amelyek ugyanúgy a szóincs elemei, mint maguk a szavak, összetételek stb., s felvételük a szótár méretének az arányában, a gyakoriság figyelembevételével kötelező.

- *Az enciklopédikus anyag:* személy- és földrajzi nevek, történelmi fogalmak (események), lokális és turisztikai érdekességek, rövidítések és mozaikszavak stb. felvétele nem kötelező, miként az egyéb *járadékos elemeké* (függelékes tájékoztató anyag: nyelvtani, szóhasználati, vagy egyéb közismereti információk stb.) sem, de mindezek, különösen a mai nyomdatechnikával előállítva erősen motiválhatják a szótárhasználatot.

- Egyáltalán nem elhanyagolható eleme egy szótárnak az *előszó*, ez a *bevezető*, *használati tájékoztató*, s a szócikkek *szerkezetének sematikus ábrája* a szótár legelején.

5. Összefoglalás

Összefoglalásképpen három jó tanács: (1) A szótárkritikák megírásánál ajánlatos figyelembe venni a fenti, természetesen még további finomításra szoruló szempontrendszert. (2) A kritika, pontosabban a kritikai ismertetés akkor jó, ha objektív, elemző, és mentes minden egyoldalúságtól, elfogultságtól. (3) A szótárak elemző összevetésénél vigyázni kell arra, hogy lehetőleg azonos, ill. hasonló terjedelmű (méretű) és célú szótárakat vessünk össze.

Irodalom

- Al-Kasimi, A. M. 1977. *Linguistics and Bilingual Dictionaries*. Leiden: E.J. Brill.
- Fóris Á. 2004. A szótárkészítés gazdasági és jogi vonatkozásai. *Fordítástudomány* 6/1. 54-68.
- Magay T. 2000. Teaching Lexicography. In: Ulrich Heid, Stefan Evert et al. eds. *Proceedings of the Ninth EURALEX International Congress, EURALEX 2000*. Stuttgart: Universität Stuttgart, 443-52.
- Magay T. 2004a. Kritika a (szótár)kritikáról. In: Tóth Szergej, Földes Csaba, Fóris Ágota (szerk.) *Lexikológiai és lexikográfiai látkép: Problémák, paradigmák, perspektívák*. Fasciculi Lingustici Series Lexicographica, Szeged: Generalia.
- Magay T. 2004b. *A magyar szótárirodalom bibliográfiája. Lexikográfiai füzetek 1*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Benne reprintként: Sági István (1922) *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszelete* (szótári része). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Malkiel, Y. 1962. A typological Classification of Dictionaries on the Basis of Distinctive Features. In: Householder F.W., Saporta, S. (ed) *Problems in Lexicography*. Bloomington, 3-24).
- Pantóné dr. Naszályi Dóra 2000. *SZÓJÁTÉKTÁR. Gyakorlatok és ötletek a sikeres szótárhasználat elsajátításához*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Svensén, B. 1993. *Practical Lexicography. Principles and Methods of Dictionary-Making*. Oxford: Oxford University Press.
- Zgusta, L. 1988. *Lexicography Today. An annotated bibliography of the theory of lexicography*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Szótárhasználat közgazdászhallgatók körében – egy felmérés tanulságai

Muráth Judit

1. Bevezetés

1994-1998 között a grazi Karl Franzens egyetem három oktatójának közreműködésével a gazdaság és szociálpolitika témakörében egy kétkötetes (német-magyar, magyar-német) szótárt készítettünk közgazdászhallgatók számára (Dragaschnig – H. Pogány – Muráth – Zserdin 1998). A projekt résztvevői valamennyien a gyakorlatot jól ismerő, a nyelvtanulás és a fordítás során felmerülő problémákat jól látó egyetemi oktatók voltak, akik eddig szerzett tapasztalataikat kívánták beépíteni publikációjukba azért, hogy a hallgatók tanulmányait ily módon is hatékonyabbá tegyék.

A megjelent szótár kísérleti példány, melynek átdolgozásához és a végleges szótárkoncepció kialakításához további információk megszerzésére volt szükség. Meggyőződésem, hogy a tapasztalatszerzés egyik lehetséges és jelentős forrása maga a szótárhasználó. Ezért három éven keresztül, 1999-ben, 2000-ben és 2001-ben a PTE Közgazdaságtudományi Karának közgazdászhallgatói körében szótárhasználati szokásaikkal kapcsolatos, megkérdezésen alapuló felmérést végeztem. Az eredményeket ellenőrizendő, a 2004/2005-ös tanévben jelenlegi hallgatóink körében újabb felmérésbe fogtam. Ezek a vizsgálatok még folynak, így az első periódus eredményeiről szeretnék röviden beszámolni.

2. A megkérdezettek

A Közgazdaságtudományi Karon évente mintegy 400-450 hallgató tanul a különböző évfolyamokon német gazdasági szaknyelvet. A IV. és az V. évfolyamon pedig 15-15 hallgató vesz részt másodszakosként a német szakfordítóképzésben. A felmérésbe bevont hallgatók egyik csoportja német gazdasági szaknyelvet tanult (1. csoport), míg a másik csoport közgazdász-szakfordító hallgatóként szerzett szótárhasználati tapasztalatokat (2. csoport).

Az első csoportot négy évfolyam (II.- V. év) véletlenszerűen kiválasztott hallgatói –164 fő – képezték, akik a német szaknyelv elsajátítása, s a különböző készségek: az olvasás, írás, beszéd, hallás utáni értés megszerzése során használtak szótárt. Már a képzésbe történő belépésük idején is nagyon különböztek nyelvtudásukat illetően és – különböző évfolyamok hallgatóiként – a nyelvtanulás különböző szakaszait abszolvárták a felmérés időpontjában. Ezzel a heterogén csoporttal szemben a megkérdezett 30 szakfordítói képzésben részt vevő hallgató viszonylag homogén tömböt alkotott. Szótárhasználati szokásait szakfordításaik (németről magyarra, magyarról németre) végzése közben vizsgáltam.

3. A felmérés során alkalmazott módszerek

Magyarországon magyar-német vonatkozásban sokféle szótár van forgalomban, ezek azonban egyfelől *különböző* célokat szolgálnak, másfelől korántsem tökéletesek. Oly-

kor magam is tanúja voltam a hallgatók spontán kritikáinak. Feltételeztem, hogy a szótárhasználók nem elégednek meg egy szótárral, hanem többet és többfélét használnak. Mivel szaknyelvet tanulnak és szakszöveget fordítanak, az általános kétnyelvű (pl. Hálasz – Földes – Uzonyi etc.) és az egynyelvű magyarító szótár (pl. Duden, Wahrig, Langenscheidt) mellett bizonyára segítségül hívják a kétnyelvű szakszótárakat (Hamblock – Wessels – Futász, Tefner etc.) is. Nem tudtam, van-e különbség a két csoport szótárhasználatára között, mint ahogy azt sem, hogy ha elégedetlenek a szótárakkal, melyekkel és mennyire. Azt mindenesetre feltételeztem, hogy a szakfordítók szótárismerete nagyobb és szótárhasználatára tudatosabb a másik csoporténál.

A szótárhasználat vizsgálata viszonylag új kutatási terület, mégis számos publikáció ismert a nemzetközi szakirodalomban. A kutatók a szótárak használatát különféle módszerekkel mérik. Ezzel egyidejűleg sokszor éri kritika a publikált eredményeket, hogy tudniillik e felmérések tudományosan nem megalapozottak, így a tanulmányokban tett megállapítások sem tekinthetők annak (Ripfel – Wiegand 1986). A magyarországi szótárhasználat-kutatás eredményeit bemutató publikációk száma igen gyér. Magyar-német vonatkozásban Gáborján doktori disszertációja (Gáborján 1983), Gyáfrás tanulmánya (Gyáfrás 1995) ismertek, mindkettő általános szótárakat vizsgál, és e sorok írója számolt be felméréseiről 1999-ben, 2000-ben, 2002-ben és 2003-ban, melyek során általános és szakszótárakat vizsgált, valamennyi német nyelven jelent meg. Jelen tanulmány az utóbbi publikációkra támaszkodik. Az adatgyűjtés előkészítése során elsősorban Ripfel – Wiegand (1986) tanulmányát tekintettem mérvadónak, és ügyeltem arra, hogy a statisztikai szakirodalomban (Bösel 1992; Hajdu – Pintér – Rappai – Rédey 1994) szükségesnek tartott adatok birtokába jussak, majd ezután vonjam le a következtetéseket.

A kísérletbe bevont hallgatók véletlenszerű kiválasztással kerültek be a megkérdezettek körébe. Magyar nyelven megfogalmazott kérdőívet kaptak, és az abban feltett kérdésekre írásban válaszoltak úgy, hogy előtte nem kaptak semmiféle tájékoztatást a felméréssel kapcsolatban. Erre azért volt szükség, hogy spontán megnyilatkozások képezzék a vizsgálat tárgyát. A szaknyelvet tanuló közgazdászhallgatóknak készített kérdőív 7, míg a szakfordítóké 8 kérdéscsoportot tartalmazott. A hallgatók kis csoportja: az 1. csoportból 44 fő, a 2. csoportból 20 fő, még két további kérdéssel kiegészített kérdőívet kapott.

A vizsgálat első lépésben arra kereste a választ, hogy a hallgatók milyen konkrét szituációban milyen szótárt használnak, milyen gyakorisággal, milyen pozíciót foglalnak el e csoportban a szakszótárak, és végül milyen szótárak vannak tulajdonukban. A második blokk azt vizsgálta, hogy a megkérdezettek milyen információt keresnek, illetve mit nem találnak a szótárakban, elégedettek-e az általuk használt szótárakkal. Majd szótárszerkesztőként két kérdéssel fordultam a vizsgálati alanyok fent említett kis csoportjához. Az egyik a kertetés nélküli, a megelégedettségükre vonatkozó, nyílt kérdés volt, a másik pedig szótárszerkesztési javaslatokat várt tőlük, mint potenciális szótárhasználóktól.

4. A felmérés eredményei

E tanulmány keretei sajnos nem teszik lehetővé a vizsgálat maradéktalan ismertetését, ezért a következőkben három lépésre bontva néhány – reményeim szerint érdeklődés-

re számot tartó – eredményt kívánok bemutatni. Először azt vizsgáljuk, milyen gyakran használja a két csoport a különféle szótárakat, másodszor azt, hogy milyen célból forgatják a megkérdezettek a szótárakat, és végül megnézzük azt is, mik a szótárakkal szembeni elvárásaik.

4.1 A szótárak használatának gyakorisága

4.1.1 Kétnyelvű szótárak

A nyert adatokból kiderül, hogy a kétnyelvű, magyar-német, német-magyar általános szótárakat mind a két csoport előnyben részesíti más szótárakkal szemben, és ami különösen meglepő volt, hogy a két csoport százalékos arányai szinte tökéletesen megegyeztek. A közgazdászhallgatók (1. csoport) 81%-a gyakran fordul ezekhez a szótárakhoz, 17%-a ritkán és csupán 2%-a nyilatkozott úgy, hogy sohasem használja ezt a szótártípust. A szakfordítók (2. csoport) 83%-a használja gyakran, ugyancsak 17%-a ritkán, míg nem akadt egyetlen olyan vizsgált személy sem, aki nemmel nyilatkozott volna. A megkérdezettek nagy többsége nyilatkozott úgy, hogy a kétnyelvű szótár a legfontosabb segédeszköze.

4.1.2 Egynyelvű (német) szótárak

Az első, mérhető különbség a német egynyelvű szótárak használata során jelentkezett. Míg a szakfordítók 73%-a használta az egynyelvű szótárakat (Duden, Wahrig, Langenscheidt), ebből 46% gyakran és 27% ritkán és csupán 27% nem, illetőleg nem válaszolt, addig a közgazdászhallgatóknál fordítottak az arányok: 24% használt egynyelvű szótárt, közülük csupán 6% gyakran és 18% ritkán, míg 76%-uk nem használja őket vagy nem válaszolt a kérdésre (48% nem használja őket, 28% nem válaszolt). A szakfordítók a kétnyelvű általános szótár mellett mintegy kontrollszótárként használták az egynyelvű szótárt.

4.1.3 Szakszótárak

A szakszótárak használatában is nagy a különbség a két csoport között. A szakfordítók (2. csoport) 93%-a használ szakszótárt, ebből 50% gyakran, 43% ritkán és 7% nyilatkozott úgy, hogy nem használ szakszótárt. Ezzel szemben a szaknyelvet tanuló közgazdászhallgatók (1. csoport) 36%-a forgat szakszótárt, azonban mindössze csak 6% gyakran, míg 30% ritkán. 64% vagy soha nem vesz kézbe szakszótárt vagy nem nyilatkozott erről (25%, 39%).

4.2 Milyen célból használják a megkérdezettek a szótárt?

Az 1. csoportban (közgazdászhallgatók) a 164 megkérdezett csupán 6%-a informálódik a helyes kiejtésről, 34% ellenőrzi a nyelvtani tudnivalókat, 36% a helyesírást, 16% néz utána a kollokációknak, 38% a szinonimáknak és a döntő többség, 90% keresi a német, illetőleg a magyar nyelvi ekvivalenst. A szakfordítók (2. csoport) keresési arányai sokkal kiegyenlítettebbek. Sokkal több információt ellenőriznek a szótárban, mint az 1. csoport tagjai, holott nyelvtudásban jóval az előző csoport felett állnak. Különösen igaz ez akkor, amikor német nyelvre fordítanak: ugyan 90%-uk szintén az ekvivalenst keresi, de 73%-uk ellenőrzi nyelvtani ismereteit, 70-70%-uk keresi a kollokációkat és a szinonimákat.

4.3 A szakszótárakkal szembeni elvárások

A 44 megkérdezett közgazdászhallgató (1. csoport) és a 20 szakfordító (2. csoport) egyaránt annak a kívánságának adott hangot, hogy tartalmazzanak a szakszótárak a forgalomban lévőknél sokkal több címszót. Azok a jelenlegi, aktuális szókincset tükrözzék, és hívják fel a regionális különbségekre is a figyelmet. Jelöljék a szakterületet, a stílusréteget, és legyenek bennük utalások a használati gyakoriságra, illetőleg jelöljék azt is, ha egy szakszó használata már régies. Keresztutalások és „összefüggések” is szerepeljenek a szótárban. A keresést egyszerű, világos struktúra könnyítse meg (egy hallgató tiltakozott a szóbokrosítás ellen). Ne csak különálló szavak kerüljenek címszóként a szótárba, hanem több szóból álló kifejezések is, ne csupán azok, melyek gyakran fordulnak elő, azok is, melyek ritkán.

A szócikk az eddig megszokottnál sokkal több és részletesebb információt tartalmaz: az ekvivalenst és a fent már említett jellemzőket, ezenkívül szinonimákat, antonimákat, magyarázatot vagy definíciót, kontextust, vagy minimum példamondatot. Felmerül a nyelvtani információk közlésének szükségessége is, van aki hiányolja a kollokációkat is, sőt szóképzéstani jellemzők szerepeltetése is felmerül javaslatként. Az ekvivalensek esetén „szakszerű” ekvivalens megadása a követelmény, amivel a reklámálók utalnak a szakszótárakban megadott gyakran helytelen és valóban nem szakszerű ekvivalensekre. Mindkét csoportban alulreprezentált – mint magától értetődő elvárás – az ekvivalens százalékos aránya. Feltűnő a kontextussal vagy minimum példamondatokkal szembeni elvárásokat mutató magas ráta (1. csoport 48%, 2. csoport 55%). Ennél még feltűnőbb az, hogy a szakfordítók a szómagyarázatot/definíciót és a kontextust/példát egyidejűleg és egyformán elvárják, e kettőt nem tartják kicserélhetőnek, amikhez csatlakozik a szinonima igénye mint harmadik legfontosabb követelmény, amit negyedikként a címszóban feltüntetendő kifejezések követnek.

5. Következtetések

Noha Magyarországon német-magyar viszonylatban nagy a választék gazdasági szakszótárakban, a felmérésben részt vett hallgatók nyilatkozata alapján azok nem töltik be funkciójukat. A megkérdezettek nem forgatják olyan mértékben e szótárakat, mint az elvárható lenne: a szakfordítók 50%-a, a közgazdászhallgatóknak pedig csupán 6%-a használ gyakran szakszótárt. Dominál a kétnyelvű általános szótár használata. Nagy meglepetés, hogy nyelvtudástól és szótárhasználati céltól függetlenül mindkét csoport azonos arányokat mutatott ebben a vonatkozásban.

Hogy kétnyelvű általános szótárt gyakran használnak, még nem meglepetés, hiszen a szaknyelv nem egyenlő a szakterminológiával. Az azonban igen, hogy többnyire általános kétnyelvű szótárhoz fordulnak. Ez már elgondolkodtató, s több oka is lehet. A felmérés ezzel kapcsolatban is szolgál néhány támponttal. Az egyik a hazai tradíciókra vezethető vissza: magától értetődő, hogy a családi könyvtárakban találhatók kétnyelvű általános szótárak. Azokat nagy becsben tartják, és a gyerekek pl. karácsonyra kapnak ajándékba szótárt (ez zömében kétnyelvű általános szótár). Maguk a megkérdezettek is fontosnak találták, hogy ne csak használják a szótárt, hanem legyen is birtokukban. Ugyanakkor a birtoklás befolyásolja a szótárhasználatot, hiszen leggyakrabban a kéznél lévő saját szótárhoz fordulnak. Másodsorban azért részesítik előnyben a kétnyelvű

általános szótárt, mert kisgyermekkorukban kezdtek el tanulni egy idegen nyelvet – természetesen nem szaknyelvet – így általános szótárt vettek először kezükbe, annak szerkezetét ismerik, szívesebben fordulnak tehát hozzá. Végül említsünk meg még egy harmadik, nem elhanyagolható okot, és ez a szakszótárak hiányosságaiban keresendő.

Mint a felmérésből kiderült, a hallgatók egy része elégedetlen a szakszótárakkal. Elsősorban azok a hallgatók nyilatkoztak így, akik nap mint nap kénytelenek használni azokat. Ők rossz tapasztalatokról számolnak be. A szakszótárak felületesek, különösen a négy vagy öt nyelvűek. Az így nyilatkozók kételkednek az ekvivalensek helyességében, és nem is ok nélkül, hiszen a különböző szótárak gyakran ellentmondanak egymásnak, míg a kétnyelvű szótárak megbízhatóságát jobbnak ítélik. Az ekvivalens kiválasztása azért okoz még nehézséget, mert a legtöbb szótár gyakorlatilag csupán szójegyzék, és semmi támpont nem található benne, aminek alapján az ekvivalencia helytállóságáról meggyőződhetne a szótárhasználó. Ezért hiányolnak a megkérdezettek a szakszótárakból egy sor információt.

Befejezésül ide kívánczik az a megfigyelés, hogy a szótárhasználat terén tapasztalt tudatosság a megkérdezettek többségénél a minimálisra tehető, szinte alig beszélhetünk szótárhasználati kultúráról. A felmérésbe bevont hallgatók közül sokan nem ismerik a szótár szerzőjét, címét, a kiadót, etc., és ez különösképpen vonatkozik a szakszótárakra. Ez azonban nem kifejezetten magyar specialitás. Hasonló esetről számol be Hartmann is (Hartmann 1994: 21).

Irodalom

- Dragaschnig, E. H. Pogány I., Muráth J., Zserdin M. 1998. *Wirtschaft & Sozialpolitik – aktuell. Wörterbuch. Deutsch – Ungarisch, Ungarisch – Deutsch, I-II.* Pécs/Graz: JPTE/KFU 1. kötet: Wirtschaft, 2. kötet: Sozialpolitik.
- Böselt, M. 1992. *Statistik.* München-Wien: Oldenburg.
- Gáborján, L.-né. é.n. *A kétnyelvű szótárakkal szemben támasztott igények és az ezzel kapcsolatos problémák* (Német-magyar, magyar-német viszonylatban) [Nyelvvizsga Híradó 8.] Budapest: ITK.
- Gyáfrás E. 1995. Lexikalische Fehler im Lemmabestand des ungarisch-deutschen Wörterbuchs von Előd Halász und im Lösungsschlüssel der Übersetzung der Aufnahmeprüfung. In: Bernáth, Csilla (ed.): *Studien zur zweisprachigen Lexikographie Deutsch-Ungarisch I.* Akten des 1. Kolloquiums Szeged-Siegen. Szeged 21-22. Mai 1993 [= Acta Germanica 5] Szeged: JATE, 91-100.
- Hajdu Z., Herman S., Pintér J., Rappai G., Rédey K. 1994. *Statisztika I.-II.* Pécs: JPTE.
- Hartmann, R. 1994. Vinter Aspekte der Wörterbuchforschung und ihre Relevanz für die zweisprachige Lexikographie. In: Hyvärinen, Irma Klemmt, Rolf (eds.): *Von Frames und Slots bis Krambambuli: Beiträge zur zweisprachigen Lexikographie. Referate der zweiten internationalen Lexikographiekonferenz Jyväskylä, Finnland 24.-26.3.1994.* Jyväskylä: University of Jyväskylä, 9-27.
- Muráth J. 2000. Wörterbuchbenutzung in Ungarn. Im Fokus: Wirtschaftsdeutsch und Fachübersetzungen. In: Rapp, Reinhard: *Sprachwissenschaft auf dem Weg in das dritte Jahrtausend.* Akten des 34. Linguistischen Kolloquiums in Germersheim 1999. Teil II: Sprache, Computer, Gesellschaft. [Linguistik International] Frankfurt am Main: Peter Lang, 615-624.
- Muráth J. 2003. *Zweisprachige Fachlexikographie.* [Pécsér Beiträge zur Sprachwissenschaft 5.] Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Muráth J. 2005. Wörterbuchbenutzung von Fachübersetzerstudenten. Ihre Erwartungen an ein Fachwörterbuch . In: Gottlieb, H., Mogensen, J. E., Zettersen, A. (eds.): *Symposium on Lexicography XI*. [LEXICOGRAPHICA Series Maior 115] Tübingen: Niemeyer 401-415.
- Ripfel, M., Wiegand, H. E. 1986. Empirische Wörterbuchbenutzungsforschung. Ein kritischer Bericht. In: Wiegand, H. E. (ed.): *Studien zur neuhochdeutschen Lexikographie VI.2*. Hildesheim, New York: Olms, 491-520. [=Germanistische Linguistik 87-90/1988]

Lakópark, lakókert, villapark, rezidencia, village és a többiek. (Új névtípusok megjelenése nyelvhasználatunkban és a reklámokban)

N. Császi Ildikó

1. Névmodellek, névtudat és névkompetencia

A helynevek keletkezése a kommunikációs szituáció felől is megközelíthető: hiszen magát a megnevezési igényt a kommunikációs aktus határozza meg. A társadalom értékrendjét tükrözi az, hogy mi kap nevet, illetve mi nem. A nevek keletkezésének körülményét tehát nem nyelvi feltételek határozzák meg. A névmodellek, azaz a helynévminták a névadásban a beszélők tudatában megnevezési normaként jelentkeznek. Ezek egyrészt nem nyelvspecifikusak, hanem az emberi gondolkodás fogalmi rendszerével mutatnak összefüggést (Šrámek 1972/73). A névadáskor „az elnevező maga előtt látja a táj egy darabját, megállapítja annak fontosabb tulajdonságait, mérlegeli ezeket, és a legjellemzőbbnek tartott sajátosságo(ka)t foglalja bele a földrajzi névbe” (Mező 1982: 27). A denotátumok tehát úgy motiválják a keletkező helyneveket, hogy csak a bennük meglévő jellegzetesség lehet a névadás alapja. Hogy a névadó számára mi a legjellegzetesebb, az egyénenként különböző lehet. Ez az alapja a helynevek szinonimájának, hiszen a motiváltság ebből a szempontból önkényes. Eszerint az egyes embercsoportok gondolkodásuk, mentalitásuk, saját tárgyi, földrajzi környezetüknek megfelelően használják fel a helynevek kategóriáit. Másrészt viszont a nyelvi kifejezőeszközök halmazát (elemkészletét, kapcsolódási szabályait) használjuk föl a névalkotásban, s ezek pedig nyelvspecifikusak.

Az egyén a helynévkincset megismerve elsajátít bizonyos névalkotási szabályokat, a kommunikáció során pedig kialakul a beszélő sajátos „névtudata”. Ez a névkompetencia biztosítja azt, hogy akár általa nem ismert nyelvi alakulatokat a beszédben helynévként ismerjen fel, s ezek mintájára maga is képes legyen hasonlóké létrehozására. A beszélők nyelvi készségének tehát szerves része a névalkotási kompetencia, s ez a névalkotási szabályoknak a nyelven kívüli kategóriáit éppúgy tartalmazza, mint a szerkezeti és lexikális-morfológiai névmodelleket. Vagyis az egyén ugyanúgy részt vesz a névalkotási folyamatban, ahogyan részese a nyelvi változásoknak is (vö.: Benkő 1988: 58–63).

2. A településrésznevek egykori jellemzői

A 19. sz. közepén, az ipari forradalom hatására a városok kezdtek túlnépesedni, a probléma megoldására kialakult egyfajta európai kertváros mozgalom. Ennek legjelesebb példái Port *Sunlicht*, Hemel *Hampstead* és Bottrop *Welheim* kertvárosa, az alapötlet pedig Ebenezer Howard angol köztisztviselőtől származott (<http://www.kispest.hu/text.php?id=1397>).

Mintegy 30-40 éves késéssel Magyarországon is túlszűfolttá váltak a nagyvárosok. Az urbanizáció eredményeként a 19. század végén és a 20. század első felében az újab-

ban beépített lakóterületek a településeken jobbra a *-telep* utótaggal keletkeztek. Rákospalota községi földjeit 1897-ben kezdték parcellázni *Széchenyitelepe* néven, ebből a településnévből jött létre *Pestújhely*, önálló településsé 1909-ben lett. Batthyány Ilona grófnő nevét őrzi *Cinkotán* az *Ilonatelepe*, aki az itteni földbirtokos felesége volt. A *Rákospalotához* tartozó első telepet 1890-ben Fuchs Ignác parcelláztatta, és feleségéről *Zsuzsannatelepe*nek nevezték, 1913-tól hivatalosan is *Rákoshely* nevet kapta. Pestszentlőrincen és Pestszentimrén hasonló emlékeztetőnevek: *Liptáktelepe*, *Rendessytelepe*, *Lakatostelepe*, *Miklóstelepe*, *Lónyaytelepe*, *Bókaytelepe*, *Szemeretelepe*, *Kossuth Ferenc-telepe*; Pesterzsébeten és Csepelen: *Szabótelepe*, Kispesten az egykori munkás- és tisztviselőtelepet a nép hálából már csak *Wekerletelepe* néven emlegette. A századforduló környékén elneveztek még társadalmi csoportokról vagy állami vállalatról, intézményről telepeket. A *Munkásotthon lakótelepe*t a Munkásbiztosító Pénztár a munkások lakásproblémáinak megoldására alakította ki, de tőkehiány miatt a területet köztisztviselők, kisiparosok és kereskedők szerezték meg, ez a mai *Rákosliget*. Rákospalotán a sajátos arculatú típusépületekből álló *MÁV-telepe* az 1900-as évek elején épült ki. A 30-as években a hajdani Vigyázó birtok örökös híján a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonába került, az Akadémia parcelláztatta a területet, így alakult ki a családi házas *Régiakadémiatelepe*. Később, az 50-es években a szomszédságban a különleges mértani alaprajzú *Akadémiaujtelepe*. A XVIII. kerületben találunk még *Ganztelepe*, *Ganz-kertváros*; Csepelen pedig *Gyártelepe* elnevezéseket is. Egy-egy nevezetesebb évfordulót is megörökítettek, pl.: a soroksári *Millenniumtelepe*, amely csak a terület felosztásának idejét őrzi, de valójában csak a 20-as években alakult ki a mai településrész. Pest—Buda—Óbuda egyesítésének évfordulójára utal a XVI. kerületi *Centenárium lakótelepe* (<http://www.budapest.hu/engine.aspx?page=bpkeruletek>).

A 20. század második felében a szocialista lakásépítési programban tömbházas és előre gyártott panelekből lakótelepek épültek. Így épült meg a korábbi Mária Valéria nyomortelep helyén az 1960-as évek végén a *József Attila-lakótelepe*; a trianoni békeszerződés után Magyarországra menekült lakosoknak építették meg a XVIII. kerületben az *Állami lakótelepet*, aminek a helyén épült meg a szocializmusban a *Havanna-lakótelepe*. A 60-as évek névadását tükrözik a kispesti *Élmunkás lakótelepe* és a lőrinci *KISZ-lakótelepe* megnevezések. Mindkettőnek a rendszerváltás idején változtatták meg a nevét, és a városrészről nevezték el. Ez a megnevezéstípus vált a leggyakoribbá a lakótelepek elnevezésében: *Békásmegyeri lakótelepe*, *Káposztásmegyeri lakótelepe*, *Csepeli lakótelepe* stb.

Vidéken igen gyakori az *Újtelepe* (az első és a második világháború után beépített falurészek elnevezése), *Nagyságtelepe* (az előgyári munkások által megépített lakótelepe Simontornyán), *Cigánytelepe* (az egykori cigánytelep felszámolása után beépített új településrész több utcája). Az előző rendszerben a várossá nyilvánítás egyik feltétele volt, hogy lakótelepet kellett építeni, vö. *Vak Bottyán-lakótelepe* (Simontornya).

3. Újabb lakástípusok

Másfél évtizede tapasztaljuk, hogy a rendszerváltás, a gazdasági, társadalmi átalakulás mekkora szókincsbeli változást okozott. Ez nem kerülhette el az újabb típusú társasházi építkezéseket sem. A panelházakból megépített lakótelepektől kívánják elkülöníteni napjainkban az újabb építési technológiával létrehozott társasházakat. Újabb lakás-

típusok jelentek meg: Budapesten leginkább az amerikai típusú apartmanházak, de az ingatlanhirdetésekből igen gyakoriak a penthouse-jellegű lakások, a duplexlakások, és legutóbb a loftok is terjednek.

Az **apartmanházak** zömmel kis alapterületű, főként amerikai konyhás lakásokból állnak; a stúdiólakástól, a garzontól a két-három hálószobás apartmanokig terjedhetnek.

A **penthouse-lakás** azonban státusszimbólum. Jonathan Bell szerint: ha valaki ilyen házban lakik, az a gazdagságon kívül hangsúlyt fektet a térre, a kilátásra, és a városi életet sem kell nélkülöznie (Bell, Jonathan 2005). Ezek a lakások az új építésű házak legfelső szintjén, kb. a kilencedik emeleten épülnek, amelynek tetőterasa és -kertje közel azonos nagyságú a lakással, vagy akár nagyobb a lakás négyzetméteres alapterületénél. Itt saját, zöld oázis teremthető, ahonnan páratlan a panoráma is, mivel hatalmas üvegfelületek biztosítják a körpanorámát. Az ilyen típusú lakások nemcsak Amerikában, hanem Nyugat-Európában is igen népszerűek lettek. Hamburgban például terasz nélküli lakásokat is hirdetnek „penthaus”-ként, a legfontosabb jellemző ugyanis a körpanorámát biztosító hatalmas üveglablak.

A **duplexlakások** kétszintes lakásokat jelentenek, ahol az egyik szinten található a nappali helyiségek, a másik, zömmel tetőtéri szinten a hálókahelyiségek. Nálunk ez a fogalom, még kevésbé terjedt el, mert az új építésű házakban az ilyen kétszintes lakást a ház legfelső emeletén építik meg, és inkább penthouse-jellegű lesz. A magyarországi ingatlanok esetében az ilyen típusú lakásokra inkább a *villa* lexémát használjuk.

A loftok 'padlástér, tetőtér, galéria' egy légterű lakások, amelyek régi gyárépületek, ipari létesítményeket átépítéséből lettek divatos, fiatalos otthonná. A kezdetben főként művészlakásokként, műtermekként szolgáltak. Amerikában a múlt század közepén induló loftmozgalom fontos szerepet játszott abban, hogy a New York-i Soho negyed friss étellel teljen meg, és felértékelődve új városközponttá váljon. Olyan ipari városokban mint Denver, mára minden régi gyár- és raktárépületet beépítettek, de az igény még mindig óriási. Az újonnan épített egy légterű lakások azonban már nem olyanok, mint az eredeti raktárok voltak. Ma már egész Nyugat-Európa építészeti trendjét a loftok diktálják. (<http://www.riverloft.hu>). Nálunk, Budapesten csak most indul a régi gyárak ilyen átépítése. Angyalföldön a gázgyár, illetve Óbudán a textilgyár átalakításával exkluzív lakásokat kínálnak a tehetősebbeknek.

4. Az új névtípus lexikai elemei és a nevek motiváltsága

A mai ingatlankínálatból a *lakópark.lap.hu* portálról 190 budapesti, illetve Pest megyei név vizsgálatát végeztem el. Az elnevezésben különbséget teszünk a foghíjtelkeket beépítő ház, *rezidencia*, *udvar* névrészű, zömében egyetlen épületből álló építmények (Ilka *udvar*, *Sun Palace*, *Viza apartmanház*) és a több épületből álló, zöldövezetű lakott területek között (*Árnyas lakópark*, *Berkenye villapark*). A nevekben a következő alaprészekkel találkozunk:

Önálló épületek / előfordulásuk száma		Több építményből álló lakóterületek / előfordulásuk száma	
ház	58	lakópark	35
társasház	10	lakókert	15
udvar	12	park	8
apartmanház	8	kert	7
rezidence/rezidencia	4	liget	6
sarokház	2	villapark	2
apartman	1	tóváros	2
villa	1	lakónegyed	1
		otthonpark	1
		lakóliget	1
		villakert	1
		ökofalu	1
		part	1
		club	1
		sorházak	1

1. táblázat: Alaprészek az új névtípusban

Az adatokból is látható, hogy a ház névrész igen megterhelt, és az önálló beépítések között kevesebb a névvariáns, míg a nagyobb terület beépítésénél sokkal többféle alaprész szerepel, a köznyelvben még talán szokatlanok is: *otthonpark*, *lakóliget*.

Motiváció szempontjából megkülönböztetünk olyan megnevezéseket, amelyek korábbi helynévrészekből épülnek föl, így megkönnyítik a tájékozódást (*Bükkös lakópark*, a szentendrei *Bükkös-patak* nevéből), vagy a terület, illetve az épület jellemzőjét ragadják meg a névben (*Passázs ház*).

Városrésznévi vagy utcanévi névrész	115 név
Építészeti jellemző	9 név
Kellemes képzzettel társuló nevek	45 név
Központi fekvés	3 név
Építető cég nevéből származik	2 név
Egyéb jellemző	3 név
Motiválatlan	13 név
Összesen:	190 név

2. táblázat: Megkülönböztető részek az új névtípusban

A 190 névből 115 esetben szoros kapcsolat található az építménynév és a városrész vagy utcanév között: az *Amfi apartmanház* az *Amfiteátrum* mellett épül, *Szilas lakópark* a *Szilas-patak* mellett. Egy-egy esetben előfordul, hogy az egykori név kiegészül egy lexemával, mert a kellemesebb képzettársítást kívánja előidézni: *Árpád-forrás* > *Forrásli-get lakópark*, *Borostyán u.* > *Borostyánligeti ház*. Olyan példát is találtam, ahol az új név-

ben az egykori településnevét elevenítették föl: *Promontor ház*. A latin szó a víz fölé emelkedő hegyfokot jelenti. *Promontor* volt egykor *Budafok* neve. Korábban évezredekig a dombvidékes tájon a barlanglakások természetesen és mesterségesen vájt formája egyaránt megtalálható volt. A barlanglakásokat véglegesen 1966-ban számolták fel. Előfordul, hogy a motiváltságot az építészeti jellemző adja. Az angyalföldi *Cézár-ház* egy klasszicista stílusú timpanonos kapu köré épült a villamos erőmű egykori területén. Az azonos kivitelező a következő építkezések elnevezéseiben a névbokrosítást alkalmazta: *Kleopátra-ház*, *Római kert*. Szintén építészeti sajátosság befolyásolta a névadást a *Terrakotta ház*, a *Toscana kert* (a mediterrán stílusú kőburkolaton kívül toscanai stílusú boltívekkel díszítik a kertet), illetve a *Passzázs ház*, ahol az építészeti megoldást fedezhetjük föl a névben, az épületrészek között magas átjáró, folyosó biztosítja a kapcsolatot.

Mivel egyre többen vágynak a városból a zöldbe, sok elnevezésben pusztán a szó kellemes hangzására építenek a PR szakemberek, és ilyenkor inkább kereskedelmi cézzal alkotott nevekről van szó (*Éden villapark*). 45 név tartozik ide a vizsgált korpuszból. Ezek között sok növénynevet találunk: *Tölgyes lakópark*, *Boróka ház*, *Mandarin kert*, *Akácós lakóliget* stb., de szép számmal akadnak olyan nevek, amelyek a harmóniára, a szépségre, természetközelségre utalnak: *Sun Palace*, *La Siesta*, *Green Club*, *Mediterrán lakópark*, *Százszorszép villapark*. Nagyon kevés, mindössze 13 esetben találtam motiválatlan elnevezést az új építmények között: *Szépilona lakópark*, *Gellért-ház*, *Szturnusz ház*, *Barcelona ház* stb.

Egészen egyedülálló, hogy a szponzorálás az építménynéadásban megjelenjen. Az Angyalföldi Lakásépítő Rt. egy fiatal képzőművészt támogat, akvarelljét megvásárolja, hogy a ház egy kitüntetett helyén kiállíthassa (*Akvarell ház*). A *Bokréta ház* viszont már márkanévvé vált: bejegyzett védjegy, mely a minőséget garantálja, ill. a környezetbarát anyagokból való építkezést. A *Fecske házában* fiatalok, családalapítók lakásai vannak.

A lakóháznevek az utóbbi évtizedben igen elszaporodtak, tömeges megjelenésük előbb-utóbb szükségessé teszi helyesírási szabályozottságukat is. A jelenlegi szabályzat és a helyesírási kézikönyvek kevés támpontot adnak a nevek helyesírásához. A mai gyakorlatban a reklámok és hirdetések nagybetűsítéseivel találkozhatunk leginkább, ill. azzal a helytelen szabályalkalmazással, mintha ezek az építménynevek intézménynevek lennének, s ezért helytelenül nagy kezdőbetűvel írják mindkét elemét: *Rákóczi Udvar*, *Paskál Park* stb.

5. A nevek utóélete

A főként PR szempontból megalkotott nevek az építkezés befejeztével eltűnnek. A referenciamunkákat a cégek már nem a megalkotott néven hirdetik, hanem a postai címezést adják meg. Persze esetleg néhány év múlva, amikor ezeknek a lakásoknak a tulajdonosai cserélődnek, a feladott hirdetésekben esetleg újra megjelenhetnek ezek az elnevezések. De az ellenkezőjére is találunk példát. Néhány társasház lakóközössége önálló honlapot hozott létre, ez pedig életben tartja a korábban megalkotott nevet: *Cézár-ház*, *Kleopátra-ház*, *Római kert*, *Teve ház*. Az is előfordul, hogy a hirdetés következőben a népnyelvben megváltozik a név: a *Forrásliget lakóparkot* annak idején Kovács Kokó István népszerűsítette, ezért a környéken mindenki *Kokó-lakóparknak* hívta. Az új terület beépítésével új utcák is keletkeztek, ebben az esetben a megalkotott név hi-

vatalossá vált, ugyanis az egyik utca a *Forrásliget utca* nevet kapta, egy másik a *Tündérliget utca* nevet. Hasonló megoldások elképzelhetők más lakóparkokban is, például a pesterzsébeti *Mediterrán lakóparkban*, ahol az épületek nevet kaptak, az oda vezető utat az épület nevéből lehetne elnevezni.

Irodalom

Bell, Jonathan 2005. *Penthouse Living*. New York: Wiley.

Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest: Tankönyvkiadó. 58–63.

Mező András 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Šrámek, Rudolf 1972/73. *Zum Begriff „Modell” und „System” in der Toponomastik*. *Onoma*: 55–75.

Források

http://www.my-next-home.de/region/penthaus_hamburg_kw.htm

A poliszémia szerepe francia keresztrejtvényekben

Őrsi Tibor

1. Keresztrejtvények az idegen nyelvek tanulásában

Idegen nyelvi ismereteink elmélyítésének számos módja van. Ezek egyike lehet – különösen haladó szinten – a keresztrejtvényfejtés. Már nyelvkönyvekben és az ahhoz tartozó munkafüzetekben is gyakran találunk viszonylag egyszerű, keresztrejtvény-formátumban írt gyakorlatokat, amelyek az elsajátítandó szókincset „kérik számon”. A nyelvtanulás magasabb szintjén viszont már igazi, azaz nem egyszerűsített keresztrejtvényekkel is megpróbálkozhatunk.

A mai értelemben vett keresztrejtvény 1913-ban bukkan fel egy New York-i lapban. Kitalálója egy emigráns brit: Arthur Wynne. Angliában 1924-ben, Franciaországban és Magyarországon szinte egy időben jelennek meg az első ilyen rejtvények. Franciaországban 1925. január 8-án, Magyarországon pedig 1925. január 25-én. A keresztrejtvény angol neve *cross word puzzle* 'kereszt szó rejtvény'. Az eredeti magyar *keresztsszó-rejtvény* elnevezés is ennek a tükörfordítása. Franciaországban eleinte a *mots en croix* 'kereszt alakban elhelyezett szavak' elnevezést használták, majd 1929-től a mai *mots croisés* kifejezést. Az ilyen rejtvények kedvelőit 1931 óta *mots-croisiste*-ként emlegetik, 1955-től kezdődően pedig a francia nyelv „tudós” neologizmussal különbözteti meg a keresztrejtvényfejtőket: *les cruciverbistes*.

A keresztrejtvény napjainkban is nagy népszerűségnek örvend. A legtöbb országban megfigyelhetünk egy általános, az egyszerűsödés irányába mutató tendenciát: egy pályaudvari újságárusnál már jobbára csak a nálunk skandináv rejtvénynek, Franciaországban „*mots fléchés*”-nek nevezett rejtvényeket találjuk. Angol és francia nyelvterületen azonban jól tartják pozíciójukat az igényes keresztrejtvények. Az országos és regionális napilapok minden számukban közölnek keresztrejtvényeket. Ezek ma már az interneten is elérhetőek, sajnos egyre inkább csak előfizetők számára. Az igényes keresztrejtvényeket az angol nyelvben *cryptic* 'rejtett' jelzővel jelölik, utalva a megfejtés kódolt voltára, szemben a *coffee-time* 'kávészásnyi idő alatt megfejhető' keresztrejtvényektől. Az igényes angol és francia keresztrejtvények hasonlóak presztízsük tekintetében, a definíciók kódolásának mikéntjét nézve viszont nagymértékben különböznek. A továbbiakban az igényes francia keresztrejtvények lexicológia vonatkozásait ismertetem. Mindezeket főleg a *Petit Robert* szótár 2004-ben kiadott CD változatára hivatkozva mutatom be. Példáimat a *L'Express* és a *Le Monde Hebdomadaire* hetilapok 2004-ben és 2005-ben megjelent számaiból idézem.

2. Rejtvények és megfejtésük

(1) *Futur père* = SEMINARISTE

A definíció értelme első olvasatra 'leendő apa' lenne. A *Petit Robert* PÈRE címszó alatt tizenegy jelentést sorol fel, ezek közül a tizedik a katolikus papok megszólítására használt 'atya' jelentésű szó, a leendő atya tehát nem más, mint egy 'szeminarista', azaz 'kispap'.

(2) *Demoiselle* = HIE

A *demoiselle* definíció nem a valószínű 'kisasszony' jelentésre utal, hanem az útéptésnél használt HIE 'kézikos, verőkos' nevű szerszám nevét várja el.

(3) *Ouvre-boîte* = TREPAN

Az *ouvre-boîte* szótári jelentése 'konzervnyitó', a rejtvény szerzője ennek alapján ötölte ki a TREPAN 'koponyalékelő fűrés' megoldást. A *boîte* szónak ugyanis 'koponyaüreg' jelentése is lehet, mégpedig a *boîte crânienne* szókapcsolatban.

(4) *Révolution* = AN

A *révolution* szónak rengeteg jelentése van. A szó hallatán a mai nyelvben leginkább a 'forradalom' jelentés jut eszünkbe. Eredetileg csillagászati terminus. A középkorban egy égitestnek a kiindulási pontjától az ugyanoda való visszaérkezéséig megtett pályáját jelölték vele. A megtett út metonimikus jelentésváltozása folytán alakult ki az AN 'év' jelentés.

(5) *Sous le sol* = FA

A *sous le sol* meghatározás valószínű értelmezése: 'a talajban, a föld alatt'. Ezt sugallja a *sous-sol* 'alagsor' szóösszetétel is. Az elvárt megoldás: FA 'fa, a természetes hangsor negyedik hangja', hiszen az a *sol*, magyarul 'szó, azaz a dúr skála ötödik hangja' alatt van.

(6) *Problème au pavillon* = OTALGIE

A gazdag poliszémiájú *pavillon* szó és annak tudós dublettje, a *papillon* a latin *papilio* 'pillangó' etimonra vezethető vissza. A népi eredetű *pavillon* alak többszörös, metaforán alapuló jelentésváltozáson ment át. Az eredeti 'pillangó' jelentésből fejlődött ki a 'sátor', majd a 'kerti lak', a 'pavilon' és végül a 'lobogó' jelentés is. Az orvosi nyelvben használatos a szintén metaforán alapuló 'fülkagyló' jelentés is. A fülkagylóban jelentkezik az OTALGIE 'otalgia, fülfájás' nevű probléma.

(7a) *Chevalier* = CUL (7b) *Chevalier qui est blanc* = CUL

A 'lovag' alapjelentésű *chevalier* szó hallatán nem a 'far, fenék' jelentésű, *durva* stílusminősítésű CUL szó jut eszünkbe. Pálffy és Eckhardt-Oláh a CHEVALIER címszó alatt a 'kis sárszalonka' elnevezésű madárfajt adja meg, az *Európa madarai* című szakkönyv viszont következetesen 'cankó' jelentésben használja, és *chevalier culblanc* névvel pedig az 'erdei cankó' [*Tringa ochropus*] madárfajt jelöli. A *chevalier* szó a franciában még egy halfajt is jelenthet: 'lovaghal'. Ez utóbbi a zoológiában is használatos latin *eques* 'lovas, lovag' elnevezés vulgáris megfelelője.

A CUL címszó alatt a *Petit Robert* az állatvilágra vonatkozóan csak annyit mond, hogy szóösszetételekben – *durva* stílusérték nélkül – jelölhet állatokat, mint például *cul-blanc*. Az Eckhardt-Oláh nagyszótár CUL-BLANC szócikkből mindössze az derül ki, hogy 'több fehér hasú madár népi neve'. Ez pontatlan leírás, hiszen e madarak esetében nem a has, hanem a farkcsík fehér. A *cul* szó azért is fordul elő gyakran keresztrejtvényekben, mert rövid, és nagyon gyakori betűkből áll. Hasonlóan túl sokszor szerepel az *ire* 'harag' szó is. A rejtvény szerzője számára komoly kihívás, hogy ezekre az ismétlődő szavakra mindig új és új definíciókat találjon ki. Ilyenek például:

(8a) *Sorte de transport* = IRE (8b) *Sortie désaffectée* = IRE

A *transport* szónak számos konkrét és átvitt, hétköznapi és szaknyelvi használata van. Legáltalánosabb a 'szállítás, közlekedés(i eszköz)' jelentés. Itt azonban az átvitt

értelmű 'felindulás, harag' jelentés vezet el a megfejtéshez: IRE 'harag', amelyet azonban a *Trésor* szerint már Richelet 1680-ban megjelent szótára is régiesnek minősít. A (8b) alatti definíciónak ugyancsak IRE a megoldása. Legvalószínűbb értelmezése 'más célra használt kijárat' lenne. A *désaffecté* befejezett melléknévi igenév jogi terminus: 'eredeti rendeltetésétől elvont'. Úgy tűnik, itt inkább 'már nem használt', azaz 'régies' jelentésben értelmezendő. Ez utal arra, hogy archaikus szóval van dolgunk. A *sortie* szó számos lehetséges interpretációja közül itt a 'szóbeli kirohanás valaki ellen' felel meg leginkább a 'harag' jelentésnek.

(9) *On en bat* = CIL

A poliszémia nem csupán a főnevek sajátossága. A (9) alatti példában a *battre* 'ver' ige számos jelentésének kiválasztásához csak a proklitikus határozói névmás nyújt fogódzót. Jelzi, hogy igei vonzatról van szó: *battre de quelque chose*. Kizárható tehát:

- a) az abszolút használat: *C'est à vous de battre*. 'Ön kever (kárttyázásnál).'
- b) a tárgyi vonzat: *battre un tapis* 'szőnyeget porol'
- c) a visszaható alak: *se battre* 'verekedik'
- d) a többszörös vonzat: *battre quelqu'un à la course* 'futásban megver, legyőz valakit'

Az *on* általános személyes névmás használata azt feltételezi, hogy a cselekvés végzője személy, ezért kizárhatjuk a *battre des ailes* 'szárnyaival csapkod' kifejezést. A *battre de qc* szerkezet mint *verbe transitive indirect* már csak emberi testrészekkel kapcsolatos kifejezésekben szerepel, mint például *battre des mains* 'tapsol', *battre des pieds* 'toppant, toporzékol'. Ha ezeket a lehetőségeket számba vesszük, eljuthatunk a *battre des cils* 'remegteti a szempilláit' kifejezéshez.

(10) *Bout de chou* = LARDON

A megfejtés megnevezítése érdekében a rejtvény szerzője több poliszém szót is használhat egy adott definíción belül. A *bout de chou* meghatározás első jelentése 'egy darab káposzta' lenne, valójában egy idiomatikus kifejezéssel van dolgunk. A LARDON megoldás maga is poliszém: alapjelentése 'spékelő szalonna', a megoldás pedig a 'kisgyerek, töpörtyű' jelentés ismeretét feltételezi. A *gyerek* + *káposzta* asszociációt az magyarázza, hogy Franciaországban a más kultúrkörhöz tartozó Elzász kivételével a gyereket nem a golya hozza, hanem káposztába bugyolálva találunk rájuk.

(11) *Enneigé ou vert* = PIC

A különböző típusú definíciók gyakran használják a „kétszeres meghatározás” technikáját. A (11) alatti definíció például jelzőket ad meg. Az *ou* 'vagy' mellérendelő kötőszó sejteti, hogy kétszeres meghatározással van dolgunk. Az *enneigé* 'behavazott, hóval borított' és a *vert* 'zöld' jelzők tulajdonképpen kollokációk elemei. Mindkettő kapcsolódhat a megoldást hordozó és egyben a kollokáció másik tagját képező PIC főnévhez, amely azonban négyszeres szótári homonímiát takar. Ezek közül kettő szerepel a definícióban. A *pic enneigé* 'hófödte hegycsúcs' kifejezés morfológiai fejének etimológiája egy preromán **pikk* alakra vezethető vissza, míg a *pic-vert* 'zöldharkály' kifejezés morfológiai feje a latin *picus* 'harkály' jelentésű szóból származik.

(12) *Baba ou manqué* = GATEAU

A kötőszó használata itt is azt sejteti, hogy kettős meghatározással van dolgunk. Az előbbi eljárás azonban itt nem vezet célra, hiszen a megoldás két szava nem alkot kollokációt ugyanazzal a szóval. A megfejtést tovább nehezíti, hogy a *baba* szó négy szó-

tári homonima egyike, ezek közül három főnév, egy pedig melléknév. A *manquer* 'elrontani' igéből származik annak befejezett melléknévi igenévi alakja, amely természetesen melléknévi funkciójú kell, hogy legyen. A szótárak alapos tanulmányozása után megkaphatjuk a megoldást: GATEAU 'sütemény'. Két különböző süteményről van szó. A *baba* kb. 'mazsolás kuglóf' lengyel eredetű szó a francia nyelvben, először Diderot-nál fordul elő 1767-ben. Gyakran elliptikusan használják a *baba au rhum* 'rumos sütemény' kifejezés helyett. Az 1807 óta adatolt *manqué* 'szavojai piskóta' nevű eledelt készítője "rontotta el", mivel a tészta nem kelt meg. A cukrász olvasztott vaj és egy réteg praliné segítségével tette nemcsak fogyaszthatóvá, hanem egyben közkedvelté is süteményét. A definíció tehát két süteményfajta utal, a megoldást azok hiperonimája alkotja. Megjegyezzük, hogy a *manqué* szó ebben a jelentésben nem szerepel sem Sauvageot, sem Eckhardt, sem pedig Eckhardt–Oláh nagyszótárában.

(13) *Mesures à la pompe* = OCTANES

A két- vagy többértelműséget nyelvtani homonímia is előidézhetheti, illetve fokozhatja. Mivel a definícióban szándékosan elhagyták a személyes névmást, a *mesures* alak egyaránt értelmezhető egyes szám második személyben álló 'mérés' jelentésű igeiként, illetve többes számú poliszém főnévként, melynek néhány lehetséges értelmezése 'mérték; mérés; mérce; méret; mérséklet; intézkedés', stb. Közben azt is megfigyelhetjük, hogy a francia nyelvi poliszémiaának a magyar nyelvben virtuóz szóképzési megoldások felelnek meg.

A *pompe* szó szintén rejtélyes, valójában homonimákkal van dolgunk. Egyrészt jelentheti – mint a magyar nyelvben is – a latinból átvett, de végső soron görög eredetű *pompa* szót, másrészt a magyar nyelvben szintén meglévő, egy bizonytalan – talán egy szópást imitáló – latin gyökből származtatható *pumpa* szót. E találmányt számos területen hasznosítják, ezek egyike a *pompe à essence* 'benzinkút'. Azonban a rejtvény szerkesztője ellipszissel még inkább megnehezíti az OCTANES 'oktánszámok' megfejtéséhez vezető utat. A definíció helyes értelmezése tehát a következő kell, hogy legyen: 'a benzinkútnál alkalmazott mértékegység'.

(14) *Crie comme un porteur de bois* = REE 'bög (szarvas)'

A hárombetűnyi megfejtést kérő mondat elsőre egyéni ízű hasonlatnak tűnik. Valószínű értelmezése: 'kiált vagy kiabál, mint egy fát hordó [személy?]'. A *crier* ige több hangutánzó cselekvést jelölhet, a fő nehézséget azonban a *bois* szó jelenti. Mai fő jelentése 'erdő, liget', illetve 'fa (mint anyag)'. Élő fát ma már csak bizonyos esetekben jelölhet, az ófrancia nyelvben ez a jelentés gyakori volt. A fa jellegzetes alakja metaforikus jelentésváltozást generált, így a szarvasfélék agancsát is jelöli. Ez a jelentés 1375 óta adatolható. A *porteur de bois* kifejezés tehát az agancs viselőjére, azaz a szarvasbikára utal. Az ilyen értelemben vett *bög* ige francia megfelelője a *raire*, illetve ennek egy jóval ritkább változata, a *réer* igealak.

Egy híres rejtényszerkesztő, Georges Perec (1986: 16-18), fölfedi a definíció definícióját. Elsőfokú definíciónak nevezi „a *Fleuve d'Italie* 'Olaszországi folyó' = PO” típusú meghatározásokat. Az efféle egyszerű ekvivalencián alapuló meghatározások szerte kerülendők. Kétértelmű definíciókra van szükség. Ennek legegyszerűbb módja Perec szerint a másodfokú definíció, ami abban áll, hogy a *signifié-t*, azaz a keresett megoldást olyan *signifiant* fejezze ki, amelyik rendszerint másra utal. Két-három álta-

lában egymástól független *signifiant* össze is keverhető ugyanabban a definícióban. További fontos ismerv, hogy a megoldhatatlannak tűnő definíció nyilvánvaló legyen, mi-helyt ismerjük a megoldást.

3. Összefoglalás

A fenti példákkal bemutattam, hogy az igényes francia keresztretjvények szerzői milyen összetett módon kódolják a megoldásokat. Általában a francia nyelv szókincsére jellemző poliszémiára építik meghatározásaikat. Az egyértelmű, hogy a valószínűnek tűnő megoldás soha nem bizonyul helyesnek. Még a francia anyanyelvűek is az értelmező szótárak tanulmányozása, az egyes szavak összes jelentésének figyelembe vétele után értelmezhetik „helyesen” a definíciókat. A szótárak használatát a retjvények szerzői is ajánlják. Az ismert retjvényszerző, Tristan Bernard (1975 :7) szerint a keresztretjvények szerzői nemcsak szórakoztatni akarják a retjvényfejtőket, hanem arra készítet-ni őket, hogy „hasznos sétákat tegyenek a szótárban” [*leur faire faire des promenades fructueuses dans le dictionnaire*].

Irodalom

- Bernard, T. 1975. *Mots Croisés*. Paris: Le Livre de Poche.
 Perec, G. 1986. *Mots Croisés II*. Paris: P.O.L. et Mazarine.
 Peterson, R. T. et al. 1986. *Európa madarai*. Budapest: Gondolat.

Szótárak

- Eckhardt S. 1973. *Francia–magyar szótár*. Harmadik kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 Eckhardt S., Oláh T. 2003. *Francia–magyar nagyszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Le Petit Robert sur CD-ROM. 2004. Paris: Dictionnaires Le Robert / SEJER.
 Pálffy, M. 2002. *Francia–magyar kézisótár*. Harmadik kiadás. Szeged: Grimm Kiadó.
 Sauvageot, A. 1937. *Francia–magyar és magyar francia nagy kézisótár*. Budapest: Dante.
Trésor de la Langue Française informatisé. 2004. Paris: CRNS Editions.

Források

- Le Monde Hebdomadaire*. 2004, 2005. Paris: Société éditrice du Monde. N° 2906, 2921, 2922, 2925, 2926, 2933.
L'Express international. 2004, 2005. Paris: Groupe Express. N° 2771, 2776, 2777.

A 'hallás'-t mint érzékelést kifejező orosz igék szemantikája

Répási Györgyné

1. Bevezetés

A nyelvészeti munkákban az érzékelés különböző szférái iránti érdeklődés összefügg a kognitív nyelvészet, azon belül is a kognitív szemantika fejlődésével. A kognitív nyelvészet a jelentést a legfontosabb nyelvi szervező erőnek ismeri el, és az egyes jelentésszerkezetek sémáiból vezeti le a mondattani szerkezeteket. A világ nyelvi képének elemzése általában olyan alapkategóriák nyelvi sajátosságainak leírását tartalmazza, mint az idő, a tér, a tudás, az érzékelés és észlelés (vö.: Jakovleva 1994). Ezen alapkategóriák közül most az érzékeléssel, azon belül is annak egy kis szegmensével, a 'hallás'-t kifejező orosz igék szemantikájával kívánok foglalkozni.

2. Az érzékelés szférái

Az érzékelés különböző szféráinak kifejezésére az orosz és a magyar nyelvben leggyakrabban a következő alapigék használatosak: *видеть* 'lát', *слышать* 'hall', *чувствовать* 'érez', *ощущать* 'érzékel' *цунать* 'tapint', *нюхать/обонять* 'szagol', *пробовать* 'ízlel'. Ezek az igék más nyelvekben is viszonylag jól körülírható szemantikai mezőt alkotnak (vö.: Kicsi 2001: 186-189). Az 1970-es évektől megjelent munkák főleg az angol nyelvben vizsgálják az érzékelés szemantikáját, de angol-lengyel összevetés is készült (Leech 1971, Postal 1971, Rogers 1972, Kryk 1978. idézi: Kicsi 2001: 186). Az angol és lengyel szerzők **statív**, **aktív** és **passzív** igéket különítenek el. Kicsi Sándor András hivatkozott cikkében megadja az angol és lengyel 'érzékelés'-t kifejező igék magyar megfelelőit. A magyar nyelvben ezek a következők:

	A látás	B hallás	C szaglás	D ízlelés	E tapintás
1. statív	lát	hall	érez	érez	érez
2. aktív	néz	hallgat	szagol	ízlel	tapint
3. passzív	látszik	hallatszik	éreződik	éreződik	éreződik

1. táblázat

Statív, aktív és passzív magyar igék (Kicsi i. m. 187)

Az érzékelést/észlelést kifejező igék fenti besorolása megítélésem szerint pontosabb jelentéstani alapot ad az igei kategóriáknak, mint a Lengyel és Tolcsvai által **mediális** (*látszik*) és **medioaktív** (*lát*) igenemnek nevezett terminus technicus (vö. Lengyel 2000: 84-85; Tolcsvai 2003).

A fenti táblázatból kiindulva, valamint korábbi megfigyeléseimre alapozva (Répási 2004, 2005) az orosz nyelvben is megadhatók a statív, aktív és passzív – 'érzékelés'-t kifejező igék.

	A látás	B hallás	C szaglás	D ízlelés	E tapintás
1. statív	видеть	слышать	чувствовать	чувствовать	осознать
2. aktív	смотреть	слушать	нюхать	пробовать	щупать
3. passzív	видеться казаться	слышаться	чувствоваться	чувствоваться	чувствоваться

2. táblázat

Statív, aktív és passzív orosz igék

3. A 'hallás' igéinek példái

A továbbiakban a 'hallás'-t kifejező orosz igék szemantikáját az Orosz Nemzeti Szövegtárból (ONSZ) vett szépirodalmi korpusz alapján vizsgálom. A 2. táblázat B oszlopában szereplő három ige (*слышать*, *слушать*, *слышаться*) statív, aktív és passzív jellegét nyomon követhetjük az alábbi példákban.

1. *И ни к чему там не прикасайся, слышишь* [Татьяна Толстая. Ночь] (STATÍV)

2. *Полина Ивановна слушала всё так же невозмутимо, разве чуть повнимательнее, чем вначале.* [И. Грекова. «Скрипка Ротшильда» (1980)] (AKTÍV)

3. *Слышалось какое-то потрескивание: это сворачивались от жара опалённые ветром листья.* [И. Грекова. На испытаниях (1967)] (PASSZÍV)

A *слушать* ige lexikai alapjelentése: „*обращать, направлять слух на какие-либо звуки, чтобы услышать*” (MASz, 4. k.:146). *Hallgat* „Vkit, vmit olyképpen figyel, hogy annak kimondott szavait, (zenei) hangjait felfogja, megértse v. élvezze” (ÉKsz. 2003:483). A *слышать*(*услышать*) ige alapjelentését ugyanezek a szótárak a következőképpen írják le: „*различать, воспринимать слухом издаваемые, производимые кем-, чем-либо звуки* (MASz, 4. k.: uo.). *Hall* „(Hangot) fülével érzékel” (ÉKsz. 2003:482). A *слушать* ige általam is aktívnek tartott és a szótárak meghatározásai alapján is annak tekinthető jelentéstartományába a vizsgált korpusz szerint beletartoznak még az alábbi lexémák: *внимать, вслушиваться, выслушивать, дослушать, заслушивать, недослушать, подслушивать, прислушиваться, прослушивать*, valamint néhány állandósult szókapcsolat, amelyek felsorolásától itt most eltekintek. A *слышать* (*услышать*) ige alapjelentése pedig olyan további lexémákkal egészül ki, mint: *заслышать, недослышать, наслышаться, понаслышаться, послышаться, расслышать, слышать, слышаться*. A szótári definíciókból és a példaanyagból is az tűnik ki, hogy a *слышать* (*услышать*) ige valódi jelentése tulajdonképpen nem más, mint a *слушать* 'hallgatás't mint céltudatos érzékelést kifejező orosz ige eredménye, vagyis maga a 'hallás' mint érzékelés.

Paducseva nézete szerint az érzékelés két szakaszból álló folyamat. Az első szakasz **fiziológiai**, amikor valamely érzékszervünk lényegében az érzékelés eszközeként vesz részt az érzékelési szituációban. A 'hallás' mint érzékelés esetében a Paducseva által fi-

ziológiaiának nevezett szakaszban létrejön az adott esemény vagy szituáció auditív leképezése, ami az érzékelést leíró kontextusoknak olyan szavaiban nyilvánul meg, mint pl.: *пение, музыка, крик, смех, стоны, хруст* stb., amint ezt a 4. és 5. sz. példák mutatják.

4. *За ним мальчишки... а следом ещё погнались собаки, лают, одна его укусила, Ротшильд жалобно так закричал ... так и слышу этот крик, там про него сказано: «болезненный».* [И. Грекова. «Скрипка Ротшильда» (1980)]

5. *Засветились в темноте светлячки папирос, слышался говор, смех.* [И. Грекова. *На испытаниях* (1967)]

A második szakasz pedig a fiziológiailag érzékelt – látott, hallott, ízelt, szagolt, tapintott – tárgyak, dolgok, események további mentális feldolgozását jelenti. (vö. Paducseva 2001: 33). A mentális feldolgozás már nem a valaki által kiadott hangra, nevetésre, kiáltásra fókuszál, hanem az érzékelést jelölő igével kifejezett érzékelési szituáció mibenlétére, vagyis a hallgatás tárgya itt már maga az ember, állat vagy valamely tárgy, ami/aki az érzékelés első, fiziológiai szakaszában az említett hangokat kiadta. Pl.:

6. *Так было в заповеднике под Мельбурном — мы сидели на скамейке с Джоном Моррисоном, курили и слушали птицу-колокол.* [Даниил Гранин. *Месяц вверх ногами* (1966)]

Utalhat ez a második, mentális szakasz az érzékelés, esetünkben a hallás módjára, körülményeire is, pl.:

7. *Автор, то есть я, записывал кое-как, наспех, что записывал, а что и не записывал, слушал развесив уши, в своё удовольствие забыв про обязанности.* [Даниил Гранин. *Зубр* (1987)]

Az érzékelést, azon belül is a *слышать*, illetve *слушать* igével és származékaival kifejezett cselekvést logikai-kognitív keretben vizsgáló munkák szerzői (Apreszjan 2001, Arutyunova 1976, Dokucsajeva 2002 és mások) arra az álláspontra helyezkednek, hogy az ilyen igéknek szintaktikai státusuk van. Jelentésük lényegében egy-egy tömör, rövid mondat jelentésével azonos, éppen ezért szintaktikai interpretációt igényel (Arutyunova 1976: 340). Smeljov szerint az ilyen igék az érzékelés egész rendszerének tömör kifejeződései (vö. Smeljov 1976: 10). Feltehető, hogy a szavak és lexémák jelentésének differenciálódásában fontos szerepet játszik a kommunikatív paraméter. A táblázataimban szereplő igék megnevezése a szakirodalomban hol „érzékelés”-t, hol pedig „észlelés”-t kifejező igék. Álláspontom szerint, amikor a körülöttünk lévő világ ingereinek befogadásáról, felfogásáról beszélünk, vagyis az ún. fiziológiai szakaszban vagyunk, akkor az ilyen befogadást kifejező igéket célszerű **érzékelést jelentő igéknek**, amikor pedig az érzékelésnek már a mentális szakaszáról van szó, akkor azokat az igéket kognitív szemantikai tartalmuk miatt pontosabb **észlelést kifejező igéknek** nevezni. „...ismeretes, hogy az észlelést jelentő igéknek, azok közül is a legfontosabbaknak, a látással és hallással kapcsolatosaknak igen nagy metaforikus kiterjesztésük van” (Tolcsvai 2003: 612.). Tolcsvai (Lakoff-Johnson 1980 és Sweetser 1990) nyomán a következő két fogalmi metaforát említi: 1) A megértés látás 2) A megértés fogás. Mindkét esetben arról van szó, hogy a megértés valamilyen művelet, vagy inkább cselekvés, mentális feldolgozása pedig maga a tudás mint állapot, mint szerkezet. Ilyen lehet például a hallás mint érzékelésre kivetítve a fentieket az a kontextus, amelyben a *слышать* ige jelentése *‘понимать’* (ld. 8. példa).

8. *И ни к чему там не прикасайся, слышишь* [Татьяна Толстая. Ночь]

Akár képzavarnak is tekinthető az az eset, amikor a *слушать* jelentése inkább *смотреть* vagy akár *чувствовать* (ld. 9. példa).

9. *Ему интересней было стоять в поле и слушать, как растёт трава.* [Даниил Гранин. Месяц вверх ногами (1966)]

A 10. számú mondatban álló *мелькали* ige is eléggé képszerű, mivel inkább fényviszonyok asszociációját kelti, mint hangeffektusokét.

10. *Они одинаково бесились, у всех мелькали одни и те же словечки, шуточки, они одинаково хохотали, вернее гоготали.* [Даниил Гранин. Зубр (1987)]

4. Összegzés

A fent írottak alapján a vizsgált jelenségekből levonható tanulságokat a következő három pontban összegezhetjük:

1. Az 'érzékelés'-t, azon belül is a 'hallás'-t jelentő legfontosabb orosz igék és magyar megfelelőik (*слушать* 'hallgat', *слышать* 'hall', *слышаться* 'hallatszik') csoportjának vizsgálata kognitív szemantikai keretben arra a következtetésre vezet, hogy ezen igecsoporton belül vannak ún. elszenvedő szerepű, passzív, vannak statikus, és aktív viszonyra utaló elemek.

2. Ez a megközelítés új megvilágításba helyezheti és valószínűleg új szempontokat adhat a 'hallás'-t jelentő legfontosabb orosz igék vizsgálatához és leírásához.

3. A szókészletnek és a jelentéstannak eme – fentiekben vázolt – szűk szegmense is adalék lehet annak bemutatásához, hogy a világról való ismereteink, azok szókészleti és fogalmi, valamint szintaktikai viszonyai szoros összefüggésben állnak egymással.

Irodalom

ÉKsz. 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Ld.: Pusztai F. (szerk.)

Kicsi S. A. 2001. Az 'érzékelés'-t jelentő igék három csoportjáról. In: Gecső T. (szerk.) *Kont-rasztív szemantikai kutatások*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 186-189.

Kryk, B. 1978. Some remarks on the verbs of perception in English and Polish. *Papers and Studies in Contrastive Linguistics* 8, Poznań, 113-131.

Lakoff, G. –Johnson, M. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Lecch, G. 1971. *Meaning and the English Verb*. London: Longman.

Lengyel K. 2000. Az ige. In: Keszler B. (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Postal, P. M. 1971. *Cross-Over Phenomena*. New York: Holt Rinehart and Winston.

Pusztai F. (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Répási Gy. 2004. 'Érzékelés'-t kifejező orosz főnevek szemantikai és pragmatikai vizsgálata. Elhangzott: Magyar Tudomány Napja Nyelvtudományi Szekció III. Nyíregyháza, november

9. Répási Gy. 2005. *О русских глаголах разных сфер восприятия мира*. Elhangzott: X Международная научно-методическая конференция «Современный русский язык: функционирование и проблемы преподавания». Orosz Kulturális Központ. Budapest, március 18.

Rogers, A. 1972. Another look on flip perception verbs. *Papers from the Eighth Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society*: 303-315.

Sweetser, E. 1990. *From Etymology to Pragmatics*. Cambridge University Press.

- Tolcsvai N. G. 2003. Az érzékelést jelentő igék jelentéséről. In: *Magyar nyelvjárások. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve*. XLI: 609-615.
- Апресян, Ю. Д. 2001. Значение и употребление. *Вопросы языкознания*. № 4:3-12.
- Арутюнова, Н. Д. 1976. Предложение и его смысл. Москва: Наука.
- Кустова, Г. И. 2000. Когнитивные модели в семантической деривации и система производных значений. *Вопросы языкознания*. Москва. № 4:85-109.
- Падучева, Е. В. 2001. К структуре семантического поля «восприятие». *Вопросы языкознания*. № 4:33.
- Шмелев, Д.Н. 1976. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. Москва: Наука.
- Яковлева Е.С. 1994. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). Москва: Наука.

Forrás

ONSZ. Orosz Nemzeti Szövegtár <http://corpora.yandex.ru/>

Genetikai terminusok összehasonlító vizsgálata köznyelvi szótárakban

Solymosi Mária

1. Bevezetés

A témaválasztásra egy érdekes cikk adta az ötletet. Az amerikai szerző, Shull még 1915-ben egy genetikai szószedetet közölt olyan hibás definíciókkal, amelyet a New Standard Dictionary of the English Language (Funk & Wagnalls 1913) szótárban talált.

Az új szótárak mindig felkeltik a szakemberek érdeklődését. A New Standard Dictionary megjelenésekor egy korabeli matematikus azonban felhívta a figyelmet arra, hogy a szótár matematikai definíciói nem megbízhatóak, nem pontosak. Shull ennek kapcsán vizsgálta meg a szótárban szereplő genetikai terminusok definícióit, és ő is számos nem helytálló értelmezést talált.

Napjainkban a genetika a tudományos szakmai körök mellett a köznapi ember érdeklődésének is előterébe került. Jóllehet a szakma munkanyelve az angol, a köztudatba már bekerült általános fogalmak az adott beszélőközösség nyelvén is ismertté válnak, így helyet kapnak a köznyelvi értelmező szótárakban. Jelen tanulmányban magam is arra keresem a választ, hogy a legújabb kiadású magyar nyelvű szótárakban fellelhető, a genetika szaknyelvéből származó terminusok definíciói megfelelnek-e a mai kor követelményének, kellően pontosan fejtik-e ki az adott fogalmakat, tartalmazzák-e mindazt a tudást, amely ma már a szakma birtokában van?

Az elemzés során a *gén*, *átöröklés*, *klón* genetikai terminusok definícióit vizsgáltam meg különböző típusú köznyelvi szótárakban. A korlátozott terjedelem miatt a *gén* terminus példáján mutatom be a vizsgálat folyamatát.

2. A forrásművek

A vizsgált köznyelvi szótárak az 1990-es évek elejénél nem régebbi kiadásúak, így az elemzésre kiválasztott genetikai terminusok szócikkei összehasonlíthatóak. A vizsgált *Magyar Larousse* (1), *Képes Usborne Enciklopédia* (2), *Magyar Nagylexikon* (3), *Britannica Hungarica* (4), *Magyar Értelmező Kéziszótár* (5) közös jellemzője, hogy a szerkesztők felhasználói célcsoportként a művelt laikus olvasót jelölik meg. Az általános műveltséggel rendelkező olvasó legalább középfokú végzettséggel rendelkezik, így az összehasonlító elemzés során kontroll mintaként a középiskolai biológia tankönyvekben szereplő definíciókat tekintem standardnak. A forrásművek sora így kiegészült a következő középiskolai tankönyvekkel: *Biológia IV.* tankönyv (6), *Biológiai Kézikönyv* (7).

2.1 A köznyelvi szótárak jellemzői

Kiindulásként a *Magyar értelmező kéziszótárban* (a továbbiakban ÉKsz) nézzük meg az egyes *szótártípusok definícióit* (Pusztai 2003). A választásomat más szerző álláspontja is alátámasztja, hangsúlyozva, hogy az ÉKsz szerepe és jelentősége meghatározó, sza-

bályzó, normatív jellegének köszönhetően alaplárnak számít (Fóris 2005: 52). Az olvasók széles köre számára az anyanyelvi ismeretterjesztő szerepét tölti be.

Értelmező szótár (Pusztai 2003: 322) Szavak, kifejezések *értelmezését* tartalmazó szótár.

Lexikon (Pusztai 2003: 836) 1. Valamennyi v. egy-egy *szaktudomány körébe tartozó ismereteket betűrendbe* sorolt kisebb cikkekben közlő (többkötetes) kézikönyv. Enciklopédia.

Enciklopédia (Pusztai 2003: 308) A *tudomány egészét*, minden *fontos ismeretet összefoglaló* és áttekinthető *rendszerben* tárgyaló (többkötetes) mű.-Valamely tudomány szak v. tárgykör legfőbb ismereteit összefoglaló ilyen mű.

A fenti definíciók alapján megállapítható, hogy a legáltalánosabb célt az *értelmező szótár* tűzi ki, azt követi a *lexikon*, amely a címszóról kisebb cikkekben közöl magyarázatot, már a szakmaspecifikusabb terminusoknak is helyet ad. Az *enciklopédia* a legátfogóbb. Az enciklopédia definíciójából kiemelhetjük az *egészét*, *fontos*, *összefoglaló*, *áttekinthető*, *rendszerben* szavakat, amelyek azt ígérnek az olvasónak, hogy szakmailag hiteles, megbízható művet tart a kezében. A jelen dolgozatban a kiválasztott szócikkeken keresztül ennek megvalósulását kívánom vizsgálni.

A szótárakról elmondható, hogy az értelmező szótárt kivéve a legújabb kiadású lexikonok, enciklopédiák szaktanácsadók, lektorok, *szaklektorok* bevonásával készülnek, törekszenek a rövid, közérthető megfogalmazásra, a logikai összefüggések megvilágítására, lehetőség szerint vizuális megjelenítéssel, biztosítva ezzel egy tudományos igényű szótár készítésének alapvető kritériumait.

2.2. A címszavak összevetése

Összevetve a genetikai címszavak szócikkeit megállapíthatjuk, hogy a különböző szótárak különböző módon definiálják a genetikai terminusokat. Az ÉKsz a terminushoz közelálló fogalmakon keresztül utal a jelentésre, a Magyar Nagylexikon genetikai szócikkei kifejezetten a szűk szakma által ismert és használt szakszavakkal íródtak, ellentmondva ezzel a szótárszerkesztők által kitűzött célnak, miszerint a szótár közismereti céllal válogatott ismeretanyagot tartalmaz. A Magyar Larousse és a Britannica Hungarica, továbbá az oktatásban is használt képes Usborne Enciklopédia pontos definíciókat ad.

Standardnak a középiskolai tankönyvek definícióit tekintjük, mivel a genetikai terminus fogalmának több lényeges jegyét emelik ki, pontosabb, teljesebb meghatározást adnak, mint a szótárak, enciklopédiák.

3. A genetikai terminusok definíciói a köznyelvi szótárakban

A vizsgált szótárakban és tankönyvekben megkerestem a *gén*, *átöröklés*, *klón* definícióit. A standardnak tekintett középiskolai definíciókkal kezdtem az elemzést. Szegmentáltam, fogalmi egységekre bontottam a definíciókat, majd a fogalmakat táblázatba rendeztem. Minden előforduló fogalmat minden forrás definíciójában ellenőriztem, majd a táblázat alján statisztikailag összegeztem. Ezt követően ábrán jelenítettem meg az eredményt. A terjedelem miatt csak a gén terminusról mutatok be elemzési mintát. A tartalmi elemzéseket minden esetben genetikus szakember hitelesítette.

3.1 A gén definíciói a különböző forrásokban

Példaként a középiskolai biológia tankönyv definícióján követhetjük nyomon a fogalmi egységek kiemelését, amely műveletet minden vizsgált köznyelvi szótárban található géndefiníción elvégeztem.

Biológia IV:

A különböző szerkezetű fehérjék aminosav sorrendjére vonatkozó információkat a DNS-molekula különböző szakaszai tárolják. Végső soron tehát a DNS-molekula ezen szakaszai felelősek közvetve, a fehérjék szintézisének keresztül, az egyedek megfigyelhető tulajdonságaiért. A DNS-molekulában tárolt információk egyik nemzedékről a másikra a szaporodás folyamatában öröklődnek. A DNS tehát az örökítő anyag, és benne azon egységek amelyek meghatározzák egy-egy tulajdonság természetét, a gének. Valójában tehát nem a tulajdonságok öröklődnek, hanem a gének, amelyek meghatározzák őket. (Lénárd 1995: 97)

A genetika alaptörvényei magukban foglalják a tulajdonságok egyik nemzedékről a másikra való átöröklésének legfontosabb alapelvei. A DNS molekulájában mint örökítő anyagban, azok az egységek, melyek meghatározzák egy-egy tulajdonság természetét, a gének. (115)

Biológiai kézikönyv:

A funkció és az öröklődés egysége. A DNS molekula egy szakasza, amely egy fehérjemolekula szintézisének keresztül egy tulajdonság meghatározásáért felelős. (Németh 1998: 260)

Képes Useborne Enciklopédia:

...a kromoszómák, melyek géneket tartalmaznak. A gének hordozzák a szervezet tulajdonságait és a felépítését meghatározó információt. (1991: 324)

...a gének. A kromoszómák DNS-ében található, kódolt információt hordozó szakaszok. Egy fehérjemolekula aminosav sorrendjének utasítását tartalmazzák. (Egy kromoszóma kb. 1000 gént tartalmaz). Minden gén más fehérje szerkezetének információját hordozza, amely a szervezet egy-egy tulajdonságát, pl. egy vércsoportot vagy egy hormon összetételét határozza meg. (325)

Britannica Hungarica:

...a genetikai információt hordozó anyag egysége; a kromoszómán állandó helye van, amelyet génhelynek (génlókusznak) neveznek. A gének hatásukat a fehérjeszintézis szabályozásán keresztül fejtik ki. (Székely (szerk.) 1997: 472)

Magyar Larousse:

A genetikai információt tároló DNS molekula azon szakasza, amely egy jól meghatározott tulajdonságot tárol, annak átviteléért felelős. Mivel ez a tulajdonság kémiaiilag egy enzim működésén keresztül valósul meg, az alábbi meghatározás is helyes: egy gén egy enzim keletkezéséért és működéséért felelős. (Szávai (szerk.) I. kötet 1991: 974)

Magyar Nagylexikon:

... az öröklődés funkcionális egysége (◊ cisztron). Az élőlények tulajdonságainak kialakulása mind minőségi, mind mennyiségi vonatkozásban a géneken alapszik. (Élesztős (szerk) VIII. kötet 542)

Magyar Értelmező Kéziszótár:

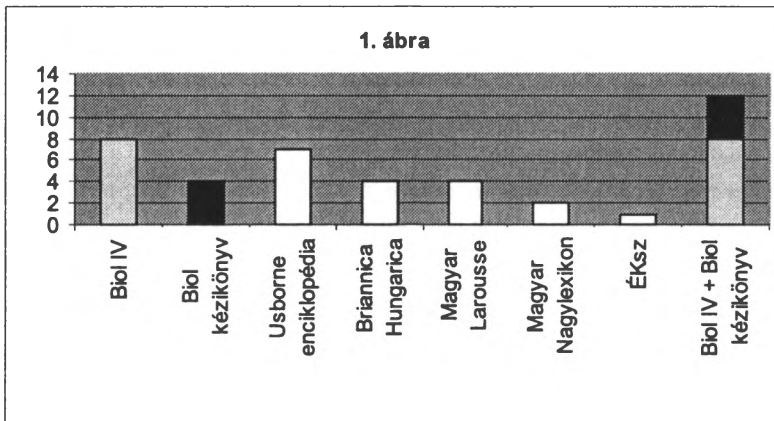
Az öröklődés anyagi és funkcionális egysége. (Pusztai (szerk.) 2003: 439)

3.2. A géndefiníció fogalmi elemeinek összesítése

A vizsgált definíciókban 4: 3 arányban, azonos jelentéstartalommal szerepel az *egység / szakasz* kifejezés. Ez képezi a szaknyelvi definíció részét alkotó osztályt / csoportot, amelyhez a fogalom közvetlenül tartozik (Kurtán 2003:134).

A források alapján vizsgált géndefiníciók specifikus jellemzőit felhasználva a következő **hipotetikus definíciót** alkottam: *A gén a kromoszóma örökítő anyagának, a DNS-nek egy szakasza. Információt tároló, a fehérjék szintézise során az aminosav sorrendet meghatározó öröklődési egység, amely a szaporodás során egy-egy tulajdonságot alakít ki, határoz meg.*

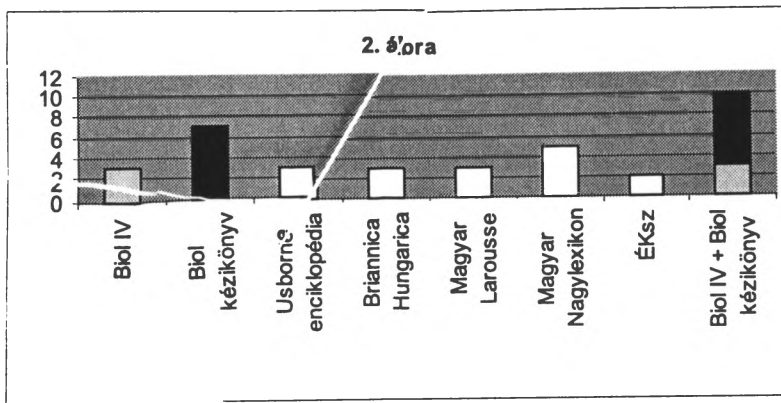
A mozaikokból összeállított meghatározás még így sem teljes, hiányzik belőle a **mutáció** és a **rekombináció** fogalma. A 90-es években már mindkét fogalom ismert volt, mégsem kerültek be sem a tankönyvi, sem a szótári definíciókba, ugyanakkor a szakmai közvélemény a géndefiníció lényeges elemének tekinti őket. Forrásonként összesíttem a *gén* definícióját alkotó fogalmak találati számát, amelyek az 1. ábrán láthatóak.

1. ábra A gén definíciójának fogalmi sűrűsége

A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a középiskolában használt tankönyv és a kézikönyv együttesen, valamint a Usborne enciklopédia géndefiníciói több szakmai fogalmat tartalmaznak, mint a köznyelvi szótárak, enciklopédiák. Az 1. ábra jobb oldalán egymásra állított oszlopok összege azt mutatja, hogy egy középfokú végzettséggel rendelkező ember valószínűleg magasabb szintű szakmai ismeretekkel rendelkezik, mint amely megszerezhető a köznyelvi szótárak használatával.

A továbbiakban a 2. ábrán az *öröklés/átöröklés* genetikai terminus definíciójának fogalmi sűrűségét jeleníttem meg. A kapott értékek korrelálnak az 1. ábra eredményével. Itt is a köznyelvi szótárak definíciói kínálnak kevesebb információt, mint a középiskolában használt források.

2. ábra. Az átöröklés definíciójának fogalmi sűrűsége

4. Összegzés

Az elemzés során kapott adatok azt mutatják, hogy a biológia tankönyvek géndefiníciói tartalmazzák a legtöbb szakmai fogalmat. Ha a középiskolában használt tankönyvekből származó eredmények összegét vesszük, akkor mindenképpen kiugróan magas a definíciók fogalmi sűrűsége. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a többi köznyelvi szótár géndefiníciói nem tükrözik eléggé a tudomány jelenlegi állását. Visszatérve a kiinduló kérdésre, a példák elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy a szaklektorált, magyar nyelvű, köznyelvi szótárakban a genetika terminusokat szakmailag helyesen, de nem elégségesen definiálják. Legtöbbjük nem tükrözi a már meglévő szakmai tudásszintet. A középiskolai tankönyvek definíciói tekinthetők továbbra is standardnak.

Irodalom

- Fóris Á. 2005. A szakmai hitelesség kérdése a magyar köznyelvi szótárakban. *Magyar Nyelv* CI. évf. 1. szám. 51- 65.
- Funk, I.K., Wagnalls, A.W. 1913. *New Standard Dictionary of the English Language*. New York: Funk & Wagnalls Co.
- Kurtán Zs. 2003. *Szakmai nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Shull, G. H. 1915. Genetic Definitions in the New Standard Dictionary. *The American Naturalist*, 49: 52-59.

Források

- (1) *Magyar Larousse Enciklopédikus szótár I-III.* Bakos F., Szávai J. (főszerk.) Budapest: Akadémiai Kiadó. 1991.
- (2) *Képes Usborne Enciklopédia. Fizika- Kémia – Biológia.* Stockley, C., Oxlade, Ch., és Wertheim, J. Budapest: Novotrade Kiadó. 1991.
- (3) *Magyar Nagylexikon. I-XVIII.* Élesztős L.(főszerk.) Budapest: Akadémiai Kiadó. 1993. később: Akadémiai konzultatív szerkesztőbizottság (elnök: az MTA elnöke, Glatz F.) Budapest: Magyar Nagylexikon Kiadó. 1999.
- (4) *Britannica Hungarica: világciklopédia. I-XVIII.* A.Fodor Á., Hegedűs G., Kovács K., és H.Székely J. (vezető szerk.) 1994-2001. Budapest: Magyar Világ. (első kiadás)

- (5) *Magyar Értelmező Kéziszótár*. [ÉKsz] Pusztai F. (főszerk.), Budapest: Akadémiai Kiadó. 2003. (második, átdolgozott kiadás)
- (6) *Biológia IV*, tetszésdíjas tankönyv. Lénárd Gábor (szerző). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 1995. (hetedik kiadás)
- (7) *Biológiai Kézikönyv*. Németh Endre (szerző). Szeged: Magánkiadó (Németh Endre). 1998.

Homophones in British English

Töltéssy Zoltán

1 Introduction

I have taught English at very different levels to very different groups. Irrespective of level or group, my pupils/students looked perplexed when coming across a new word that was homophonous with a previously studied and acquired one.

The aim of this essay is to draw attention to the insufficient handling of homophones and the inadequate presentation of compilations and lists that include words sounding identically. In the second half of what follows I shall present my attempt to design a new kind of dictionary of homophones.

2 What is a homophone?

David Crystal regards the word **homonym** as an umbrella term subsuming both **homonyms proper** (“the identity covers both spoken and written forms”), **homographs** and **homophones** (“partial homonymy (or heteronymy)”) (1990: 148-149).

Kristen Malmkjær makes a sharp distinction between **homonyms**, **homographs** and **homophones** in the encyclopaedia edited by him (1992: 394) but he does not use a comprehensive technical term which includes all the subcategories. Similar denotations are applied by John Lyons (1992: 71-72). Tom McArthur uses these terms implicitly but his Companion can cause a greater confusion by means of introducing **heteronym** as a distinct term designating either a homograph or a homophone (1992: 468). David Singleton uses the denotations in a similar way (2000).

In his phonology Peter Hawkins only uses the term **homonym** consistently, not drawing a fine distinction between the different kinds of homonyms (1992).

Homographs and homophones are clearly distinguished by R. L. Trask but the word homonym is only a cover term. So the verb *bear* and the noun *bear* are **both homographs** (like the verb *lead* and the noun *lead*) **and homophones** (together with the adjective *bare*) but not labelled as homonyms (Trask 2000: 64).

The common feature shared by homonyms, homographs and homophones is that the words included in a set are semantically unrelated. Lyons compares and contrasts homonymy and polysemy and concludes that “[w]hereas homonymy [...] is a relation that holds between two or more distinct lexemes, polysemy (‘multiple meaning’) is a property of single lexemes.” (1996: 58) **Homophones** have to satisfy three conditions: (i) identical pronunciation; (ii) unrelated meanings; (iii) different spellings.

3 Compilations until now

There is a small collection of compilations of homophones that I have gone through so far. Their size and depth of research varies from a simple list to dictionaries. Some attempt to present a full list of homophones; some select so as to help learners, therefore the material is cut down to a reasonable size; and all emphasise pronunciation.

S. F. Hagan's book is a teaching aid. Its purpose is to help in the learning of both pronunciation and spelling (1982: iv). Each entry contains a group of homophones together with their spelling, pronunciation, and part of speech. Meanings are defined in full grammatical sentences and examples make entries complete. What is particularly important in this publication is its organisation. The principle on which the book is primarily arranged is a given order of the vowels that words of homophonic groups contain. Both dictionary words (lexemes), grammatical (morphosyntactic) words and proper nouns are included in the book.

The Transcriber's Handbook has the peculiarity that it includes phrases, that is noun phrases, preceded by an indefinite article, e.g. *a lass~alas* (Carruth et al. 1984: 18). As entries are arranged in alphabetical order, cross references help users to find the actual entry.

The biggest and most elaborate dictionary is compiled by Stephen N. Williams (1987). He broadens the scope of the dictionary by including British and American English, dialectal words, slang. Main entries are cross-referred to from the places of alphabetically arranged members of sets.

The sixth volume of *The Collins Cobuild English Guides* (Sinclair 1995) is as finely structured and highly informative as Hagan's and Williams's books are. The body of the text is divided into two parts, the latter one being an index.

4 What is compiled

Because I am compiling a dictionary of homophones, it is obvious that words are listed in this collection. I mean 'words' in the very traditional sense: words which can be the headwords i.e. lexemes of a dictionary, "vocabulary-units of a language" (Lyons 1996: 51).

Words having the characteristic features defined in Chapter 2 cannot be displayed properly in a traditional dictionary based on alphabetical order. The special dictionaries described above are not based on pronunciation but spelling.

Not only can vocabulary-units coincide but also different grammatical forms of a lexeme. Such coincidences cannot be listed in a traditional dictionary because grammatical forms cannot be standardised. An example from my collection is as follows: *rote~wrote*. Neither *read* nor *wrote* is a lexeme so they cannot be traditional headwords, and on the other hand, if it is inserted in an entry, what should a dictionary user look for? And where?

The only solution to the problem is to regard morphosyntactic words as headwords as it is already a convention in both the lists found on the Internet and the dictionaries above.

As mentioned above, noun phrases incorporating an indefinite article and a noun can coincide with a noun. In my opinion such cases can be included in a dictionary of homophones because a juncture comes to exist which is alike in both cases. A clever piece is as follows: *a knotter~an otter*. In the riddle in Solov'eva's book gives another example of a morphosyntactic word: *Why is a mouse like hay? Because the cat'll eat it.* (1963: 31)

It raises questions, too. Peter Roach analyses the pair: *my turn~might earn* (1991: 128-129) and points out that the phoneme /t/ has two allophones here, [t^h] and [t]

respectively. Should the two allophones be regarded as two distinct sounds or one sound? I would favour the latter case because allophones are instinctively uttered so in fluent speech sounds are not regarded as separate units. Another example of the same phenomenon is: *vanilla ice~vanilla rice*. Can intrusive [r] be viewed as a sound on its own? Or should the dictionary maker ignore its appearance? I cannot help wondering whether or not it is reasonable to include this last phrase in the collection because it is truly unique.

Of course, I do not think that homophonous expressions can be misunderstood. The explanation is obvious. Context removes possible ambiguities and communication is controlled by the brain. What may be perceived or meant inadequately is corrected by human brain.

5 What is ignored

Although whole sentences can be homophonous, I do not think that they are worth dealing with. They are very rare. I. V. Arnol'd mentions a pair of sentences in which pairs of homophones are constituents: *The sons raise meat. ~The sun's rays meet* (1973: 165). If constituents are homophonous, is it reasonable to add a whole sentence to the list?

Dialects are outside of my interest and knowledge, therefore dialectal words are not included in the dictionary in preparation. There are some exceptions. If a word is well-known that is, for example, it appears in a well-known poem, it is included, e.g. *auld~all'd~awl'd*. As the word *auld* is used by Robert Burns, I think it reasonable to include it in the collection.

6 How it is presented

6.1 The structure of the dictionary

The body of the dictionary is divided into two parts: the dictionary part and the index. The former is the essential part, the latter is only an aid but may be considered indispensable. The first part is based on an arranged order of pronounced forms. This is the **novelty of this dictionary**. It explains why the index is indispensable: approach from the written form is only possible by means of the index.

6.2 Entries in the dictionary part

6.2.1 The "headword"

The first element of an entry is the pronounced form of the homophonic members of the set. The International Phonetic Alphabet is used for this purpose. The order of the phonetically described forms is arbitrary but logical. Details of arrangement are not important at this stage of preparation.

Examples in chapter 4.3 raise doubts about the likelihood of coincidence. Words (included in the list following the "headword") which are frequently used are either framed or underlined, depending on how closely they belong to the core of the lexicon. See the entry /feə/ — *fair*¹ — *fair*² — *fare* in the Appendix.

6.2.2 The structure of the entry

The homophones are numbered and the paragraphs related to the homophones are preceded by the same number. Words belonging to the core of the vocabulary are signalled by a frame or underlining. Paragraphs can be structured in a traditional way as

in a conventional dictionary: part of speech, style, register, meaning (between inverted commas), examples (preceded by the sign • and printed in italics).

Examples in the dictionaries reviewed in Chapter 3 are the points I regard as doubtful, even suspicious. Dictionary makers presume one direction: a learner has to acquire a word pronounced identically with another word learnt previously. If the learner knows one word and comes across another pronounced identically but not defined clearly (i.e. its meaning is unrelated), s/he can find the latter word, the homophonous one. The other direction is not usually displayed: how can a word be mistaken for another, homophonous one? I try to find ambiguous pieces of text/discourse in which, say, there is a play on words, e.g. see the entry /feə/ — *fair*¹ — *fair*² — *fare* in the Appendix.

If the member of the set is a morphosyntactic word, the paragraph explains the grammatical form in full sentences. There may be remarks added to either the paragraph or the entry.

The **index** is a traditional one based on alphabetical order. All words occurring as a member of a set are listed in the index.

7 Conclusion

Homophones are random coincidences of distinct words. Such random coincidences are not rare but while communicating we cannot recognise them. If we can, we find them strange and humorous, even ridiculous.

In ELT, teaching and practising homophones are essential. As English spelling is inconsistent for a beginner, s/he must strenuously learn the exceptions to exceptions as well as homophones. The collection I compile can enable teachers and industrious students to acquire such words.

Literature is the field of knowledge in which poets, writers and playwrights intentionally and consciously make use of possibilities raised by homophones. Rhymes, puns, malapropisms, riddles, even nursery rhymes: all these are poetic devices based on homophonous words. So examples taken from literature are an essential part of the collection.

References

- Carruth, G. et al. 1984. *The Transcriber's Handbook with the Dictionary of Sound-Alike Words*. New York; Chichester: Wiley.
- Crystal, D. 1990. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. 2nd edition, reprinted. Oxford (UK); Cambridge (Massachusetts): Blackwell.
- Hagan, S. F. 1982. *Which is Which?: A Manual of Homophones*. London: Macmillan.
- Hawkins, P. 1992. *Introducing Phonology*. London: Routledge.
- Lyons, J. 1996. *Linguistic Semantics: An Introduction*. Reprinted. Cambridge: CUP.
- Malmkjær, K. (ed.). 1995. *The Linguistics Encyclopedia*. London; New York: Routledge.
- McArthur, T. 1992. *The Oxford Companion to the English Language*. Oxford: OUP.
- Roach, P. 1991. *English Phonetics and Phonology*. 2nd ed. Cambridge: CUP.
- Sinclair, J. (ed.-in-chief). 1995. *Collins Cobuild English Guides. 6, Homophones*. London: Harper Collins.
- Singleton, D. 2000. *Language and the Lexicon: An Introduction*. London: Arnold.

- Trask, R. L. 2000. *The Penguin Dictionary of English Grammar*. Harmondsworth: Penguin.
Williams, S.N. 1987. *The Dictionary of British and American Homophones*. London: Brookside Press.

Sources

- Arnol'd, I. V. 1973. *Leksikologiâ sovremennogo anglijskogo âzyka*. Izd. 2-oe. Moskva: Vysšââ škola.
Solov'eva, T. A. (sostavitel'). 1963. *300 zagadok na anglijskom âzyke dlâ škol'nikov*. Moskva: Gosudarstvennoe uèebno-pedagogièeskoe izdatel'stvo.

Appendix — Sample from the dictionary

/feɪnt/ — faint ① — feint ②

① (i) *adj* 'difficult to perceive' • *a faint smile* (ii) *v* 'collapse unconscious' • *Did he faint when his car crashed* • *n* 'a movement intended to trick an opponent' — faints — feints

/feɪl/ — fail ① — faille ②

① *v* 'sy is not successful when they try to do sg' • *Do you expect to fail the exam?* • *n* 'a soft kind of fabric'

/feə/ — fair¹ — fair² — fare

① (i) *adj* (a) 'right, reasonable' • *a fair wage* • *fair prices* (b) '(of weather) fine' • ARMADO: I love thee. JAQUENETTA: So I heard you say. ARMADO: And so, farewell. JAQUENETTA: Fair weather after you! DULL: Come, Jaquenetta, away! [Exeunt DULL and JAQUENETTA] (*Love's Labour's Lost* by William Shakespeare, I ii 133-136) — It is a pun on the pair of words *fare* and *fair*. (ii) *adv* 'honestly' • *play fair* • *n* 'an event where products are displayed and sold/bought' • *an art fair* • *a book fair* • *n* 'the price paid on a bus, a train' • *Children under 10 travel half-fare*. — fair² — fares

/ˈfet.ə/ — feta ① — fetter ②

① *n* 'a kind of cheese produced in Greece' (i) *n* 'a shackle on the feet' (ii) *v* 'put fetters on the feet'

/fest/ — fessed ① — fest ②

① This is the past tense and past participle form of the verb *fess up* 'admit to doing sg wrong'. Its usage is extremely informal. • *I know who did it. Val has fessed up.* • *n* 'a festivity' • *a beer fest* • *the Oktoberfest in Munich*

/fendz/ — fends ① — fens ②

① This is the 3rd person singular form of the verb phrase *fend for oneself* 'look after oneself' in the simple present tense. • *The girl fends for herself while her parents work night shifts.*

② This is the plural form of the noun *fen* 'low flat wet land in Eastern England'. The precise denotation of its pronunciation is /fendz/.

/ˈfel.ə/ — fella ① — fellah ② — feller¹ — feller²

① *n* (informal) 'fellow' ② *n* 'a peasant or farm labourer in Egypt' ③ This is the same as the noun *fella* 'fellow' above. ④ *n* 'sy who fells e.g. trees' — fellas — fellahs — fellers¹ — fellers²

A -d kicsinyítő képző földrajzi elterjedése az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatai alapján

Zsemlyei Borbála

I. Bevezetés

Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (SzT.) egyik előnye, hogy – ahol csak lehet – az adalékok után szögletes zárójelben feltünteti az idézett nyelvi adat keletkezési helyét, ami lehetővé teszi ezek nyelvföldrajzi vizsgálatát. A szűkebb értelemben vett Erdélyen kívül – a partiumi részek nélkül – Szatmár és Máramaros megyéből származó levéltári adalékok is bekerültek a SzT.-ba. Olyan változatos forrásokból származnak, mint például birtok- és szolgálat-összeírások, végrendeletek, osztálylevelek, kelengye- és tárgylajstromok, vallatások jegyzőkönyvi anyaga, csere- és adásvételi iratok, nyugták, költéséjegyzékek, körlevelek, egyházlátogatási, törvénykezési, továbbá városi tanácsi, falusi meg széki jegyzőkönyvek, anyakönyvek, jobbágy kezeslevelek, naplók, elmélkedések, misszilisek stb. Így valóban átfogó képet kaphatunk különböző nyelvi jelenségek nyelvföldrajzi állapotáról.

Dolgozatomban a -d kicsinyítő képző földrajzi elterjedését vizsgálom a 16–19. századi adatok alapján azzal a feltevéssel, hogy a már ebben az időszakban is ritka kicsinyítő képző használata főleg a Székelyföldre lokalizálható.

A SzT.-ban mindössze 13 -d képzős, illetve -d-t tartalmazó képzőbokros származék van. A legkorábbi -d képzős adat 1558-ból származik: *Az melly Arwakat En Mostan tarthok mynd kyczydeket, mynd, Nagyokat azt Akarom hogy Meeg Eleghechek* [JHbK XLIII/21 Mikola Ferencné Melyk Anna végr.], a legkésőbbi 1852-ből: *A bėjáro kitsind ajto cserefa kapu féllal fenyő deszkából* [Felfalu MT; DE 4]. Ezeket hasonlítom össze ugyan-ezen alapszavak -ka/-ke, -cska/-cske képzős származékainak földrajzi elterjedésével. A vizsgálat eredményeit térképlapokon tüntetem fel.

II. Nyelvföldrajz – történeti nyelvföldrajz

A nyelvföldrajz a nyelvtudománynak az az ága, amely a nyelv térbeliségét vizsgálja, a nyelvi variabilitást térben ábrázolja, a nyelvi jelenségeket térképekre vetíti (Kiss 1972: 346).

A történeti nyelvföldrajz a nyelvtörténet különböző korszakai nyelvi jelenségeinek földrajzi megoszlását kutatja. Szemben a mai nyelvállapot nyelvföldrajzi vizsgálatával, a történeti anyag esetén különböző nehézségekbe ütközünk. Elsősorban azzal kell szembesülnünk, hogy írott nyelvi anyag áll rendelkezésünkre, amely tükrözi ugyan a beszélt nyelvet, de az írott betű nem adja vissza minden esetben pontosan a hangzó beszédet. Bár a SzT. adatai változatos forrásokból származnak, csak kellő óvatossággal kezelhetők.

Problémát jelenthet, hogy az adat keletkezési helye nem egyezik meg az író születési helyével, akár missziliről, akár magánjellegű vagy hivatalos okiratról van szó. Az-

az az iratok keletkezési helye írójának inkább a tartózkodási helyéről, mint a lakóhelyéről tanúskodik (Papp 1961: 18). Előfordulhat például, hogy Székelyföldről kerül elő a mezőségi nyelvjárás jellegzetességeit mutató nyelvi adat, vagy a szövegen belül keveredik az író anyanyelvjárása tartózkodási helyének nyelvjárásával.

A hivatalos iratokkal óvatosan kell bánnunk. A végrendeletek például azért nem megbízhatóak, mert hasonlóan más hivatalos irattípushoz kialakult kezdő- és záróformulákat tartalmaznak, amelyeket az íródeákok készen kaptak. Gyakran bonyodalmat okozhat az író személyének azonosítása, mert a számos aláíró tanú közül nehéz eldönteni, ki is volt a szövegező. Tehát egy szöveg nyelvjárásának helyhez kötéseként fontos az író származási helyének meghatározása; erre a nemzetiségére, szülőhelyére utaló nevéből lehet következtetni. Magán- és hivatalos levelek esetén Deme László terminológiáját alkalmazva el kell választanunk a fejet, aki a fogalmazó, diktáló személy a kéztől, aki a diktálás után író vagy másoló személy. Lehetnek azonosak, de különbözhetnek is egymástól, és ilyenkor kérdés, hogy a levélben a fej vagy a kéz nyelvjárása jelenik-e meg (Deme 1959: 7). Még ha sikerül is megállapítani az író személyét, előfordulhatnak a szövegen belül is nyelvjárási ingadozások, mert a szövegek írói nem beszéltek teljesen tisztán egy bizonyos nyelvjárást, hiszen nem egy helyen élték le életüket, így a különböző tartózkodási helyeiken beszélt nyelvjárástípusok nyomot hagytak saját nyelvhasználatukon. Az ingadozásnak másik oka lehet az író nyelvjárásának és a normatív változatnak a keveredése. Az is előfordulhat, hogy egy szövegen belül különböző egyének nyelvéllapota azért keveredik, mert a kéziratok gyakran nem eredeti nyelvi szerzőjüktől valók, hanem más egyénektől származó, esetleg többrendbeli másolatok. Ilyenkor minden másoló saját nyelvjárásán is átszűrhetette a szöveget.

A végrendeletekkel szemben a tanúvallomási jegyzőkönyvek hitelesebb forrásnak bizonyulnak, ugyanis az ilyen jellegű jegyzőkönyvek követelménye volt, hogy a tanúk vallomását híven, szó szerint rögzítsék (Miklós 2002: 128).

A fentieket figyelembe véve világos, hogy nyelvföldrajzi kutatásokat történeti anyagon csak kellő óvatossággal lehet végezni. A *-d* kicsinyítő képző földrajzi elterjedésének vizsgálatakor az adalék után zárójelben közölt helymegjelölést hitelesnek fogadom el.

A SzT. adatai a Tisza-Körös-vidéki (ide tartozik Bihar megye, valamint Kalotaszeg), az északkeleti, (észak-szilágyi, nagyjából a Tövishát kistáj területe), a mezőségi és a székely nyelvjárási régióból származnak. Nyugatról keletre haladva a következő megyékből vannak adatok: Szilágy (Sz), Kolozs (K), Szolnok-Doboka (SzD), Beszterce-Naszód (BN), Torda-Aranyos (TA), Alsó-Fehér (AF), Hunyad (H), Szeben (Szb), Fogaras (F), Nagy-Küküllő (NK), Kis-Küküllő (KK), Maros-Torda (MT), Csík (Cs), Udvarhely (U), Háromszék (Hsz).

III. *-d*, *-ka/-ke* és *-cska/-cske* képzős származékok a SzT.-ban

A SzT.-ban 13 *-d* kicsinyítő képzős és *-d*-t tartalmazó képzőbokros származék szerepel. A címszóként megjelenő származékok változó számú adatot tartalmaznak, ezért a kiemelt címszó után zárójelben feltüntettem az adalékok számát: *alábbadka* (2), *apród* (az *apródnak* természetesen csak a melléknévi 'aprócska, kicsike' jelentésnél besorolt adatait vettem figyelembe) (2), *jobbad* (5), *jobbadik* (1), *jobbadka* (1), *kevesed* (1), *kicsid* (123), *kicsidded* (1), *kicsind* (32), *kicsinyded* (6), *közeldeden* (1), *nagyobbadka* (1), *nehe-*

zedke (1), ebből 12-nek van *-cska/-cske*, illetve *-ka/-ke* képzős származéka is: *alábbacska* (11), *aprócska* (1), *jobbacska* (28), *kevesecske* (4), *kevéske* (2), *kicsinyecske* (1), *kicsinyke* (7), *nagyobbacska* (42), *nehezedcskén* (2). A *közeldedennek* (1) nincs *-ka/-ke* vagy *-cska/-cske* képzős párja. A különböző címszavaknak 275 adalékát vizsgáltam meg, amelyek közül 164 *-d* képzős, 5 *-dka/-dke*, 8 pedig *-dad/-ded* képzőbokros. 89 származék *-cska/-cske* kicsinyítő képzős, 9 pedig *-ka/-ke-vel* ellátott.

Bár kevés származék jött létre *-d* kicsinyítő képzővel, tehát az erdélyi régiségben is már az elavulóban lévő képzők közé tartozik, az adatok mennyisége azt mutatja, hogy bizonyos régiókban még használták/sőt használják mind a mai napig. Jelentésének elhomályosulását jelzi, hogy funkciójának megerősítésére képzőbokor elemévé vált:

-dad/-ded (pl. *közelded*) és *-dka/-dke* (pl. *nagyobbadka*, *nehezedke*).

Kérdésünk: mutatkozik-e valamilyen földrajzi megoszlás a különböző kicsinyítő képzők használatában, a SzT. adatai igazolják-e azt a feltevést, hogy a székely nyelvújításban gyakoribb a *-d* képző, a többiben viszont szerepét a *-cska/-cske*, *-ka/-ke* tölti be. A SzT. azért nagyon fontos ebből a szempontból, mert a szerkesztői elvek közé tartozik, hogy a címszavak a nyelvterület minél nagyobb részét lefedjék. Nagy többségüknél könnyű eldönteni, honnan származnak, hiszen ha pontos helymeghatározás (pl.: 1770: *Buta Anutza három holnapos Fiatskájával Hesfelán Szimionnal árvasagra maradt... nevetlen kitsind Hesfelán Szimion nevu Fiatskájával edgyütt [Nagyernye MT; Ks 67. 48. 31])* nincs is, de a megyejelzés szögletes zárójelben megjelenik (pl.: 1792: *a Széna Sátés, drága, és igen kitsidek a Portiok [H; Ks 80. XLVII. 5 vk])*). Problémás a különböző levéltárak nyelvi anyagait földrajzilag behatárolni: az iratok keltezési helye legtöbbször nem egyezik meg az irat írójának származási helyével, ill. ezt nem tudjuk eldönteni (pl.: 1779: *Alábbatska egy kis Föld [MkG])*). Szintén problémát jelentenek Kolozsvár városa tanácsának jegyzőkönyvei és Kolozsvár városának törvénykezési jegyzőkönyvei. A tanúk vallomását hűen lejegyezték – ez követelmény volt –, de sok esetben – bár a tanú máshonnan érkezett – helymegjelölésként Kolozsvár szerepel. Előfordulhat, hogy a helynévi eredetű személynévből, a kontextusból stb. lehet következtetni a valló/író származására (pl.: 1796: *Zsuzsi Umaptol fogva a Gyapot miveléssel bajlodik, de nehezetke a keze, hanem idovel tsak meg tanul [IB. Molnár György héderfáji ref. pap lev.]*). A 275 *-d*, *-cska/-cske* és *-ka/-ke* képzős nyelvi adat közül kénytelen voltam azokat kihagyni (58), melyek keltezési helyének megállapítására nincsen semmi fogódzó.

A megvizsgált és helyhez köthető 217 adat közül 133 *-d* képzős, 4 *-dad/-ded* képzős, 3 *-dka/-dke*, 70 *-cska/-cske* és 7 *-ka/-ke* kicsinyítő képzős származék. A megyék szerinti megoszlás a következő képet mutatja:

1. a *-d* kicsinyítő képző megyék szerinti megoszlása: Sz: – (0%); K: 21 (15,78%); SzD: 9 (6,76%); BN: 1 (0,75%); TA: 1 (0,75%); AF: 7 (5,26%); H: 7 (5,26%); Szb: – (0%); F: 1 (0,75%); NK: 2 (1,5%); KK: 6 (4,51%); MT: 24 (18,04%); Cs: 15 (11,27%); U: 25 (18,79%); Hsz: 14 (10,57%);

2. a *-dad/-ded* képzőbokor megyék szerinti megoszlása: Sz: –; K: 3; SzD: –; BN: –; TA: –; AF: –; H: –; Szb: –; F: –; NK: –; KK: –; MT: 1; Cs: –; U: –; Hsz: –;

3. a *-dka/-dke* képzőbokor megyék szerinti megoszlása: Sz: –; K: –; SzD: –; BN: –; TA: 2; AF: 1; H: –; Szb: –; F: –; NK: –; KK: –; MT: –; Cs: –; U: –; Hsz: –;

4. a *-cska/-cske* képzőbokor megyék szerinti megoszlása: Sz: 4 (5,71%); K: 8

(11,42%); SzD: 6 (8,57%); BN: – (0%); TA: 6 (8,57%); AF: 6 (8,57%); H: 3 (4,28%); Szb: 3 (4,28%); F: 1 (1,42%); NK: – (0%); KK: 2 (2,85%); MT: 22 (31,42%); Cs: 4 (5,71%); U: 4 (5,71%); Hsz: 1 (1,42%);

5. a *-ka/-ke* képzőbokr megyék szerinti megoszlása: Sz: –; K: –; SzD: –; BN: 1; TA: –; AF: –; H: –; Szb: –; F: –; NK: –; KK: –; MT: 2; Cs: –; U: 3; Hsz: 1.

A számadatok azt mutatják, hogy a *-d* kicsinyítő képző földrajzilag elsősorban a székely megyékben, valamint Kolozs megyében elterjedt, ezen a viszonylag kompakt tömbön kívül sokkal kisebb arányban jelenik meg (l. 1. térkép). Az adatok többsége, 62,14% a Székelyföldről és a szomszédos megyékből való, a többi 37,85% pedig Erdély többi részéről.

A *-cska/-cske*, ill. *-ka/-ke* képzőket egy kategóriába sorolom. Az adatok százalékos megoszlása a következő képet mutatja: viszonylag nagyobb mennyiségű adat, 31,16% Maros-Torda megyéből van, a Székelyföldről 19,48%, Erdély többi részéről 49,35% (l. 2. térkép).

Az adatok alapján elmondható, hogy a *-d* kicsinyítő képző a Székelyföldön terjedt el, a nyelvterület többi részén (Kolozs megyét leszámítva) csak szórványosan jelenik meg. A *-cska/-cske* és *-ka/-ke* kicsinyítő képzőket gyakorlatilag mindenfelé használják.

IV. Összegzés

A SzT. kicsinyítő képzőinek elemzése is mutatja, hogy a Tár alkalmas földrajzi szempontú vizsgálatok elvégzésére. Természetesen óvatosan kell bánnunk minden adattal, hiszen sok esetben a földrajzi behatárolás nehézségekbe ütközik, vagy teljességgel lehetetlen. Emiatt történeti nyelvföldrajzi elemzésbe csak olyan adalékok vonhatók be, amelyek származási helye pontosan behatárolható.

Irodalom

- Deme L. 1959. *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. Nyelvtudományi Értekezések 20. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss J. 1972. A strukturális nyelvföldrajzról. *Magyar Nyelv*. 345–354.
- Miklós G. 2002. Nyelvi egységesülés az északkeleti régióban a XVII. század elején. In: Gréczi-Zsoldos E., Kovács M. (szerk.): *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Miskolc: Bíbor Kiadó. 126–129.

Forrás

- Erdélyi magyar szótörténeti tár*. I–XI. 1975–2002. (I–VIII. főszerk. Szabó T. Attila, I–IV. Kriterion Kiadó, Bukarest, VI–VIII. Akadémiai Kiadó – Kriterion Kiadó, Budapest–Bukarest; IX–XI. főszerk. Vámaszer Márta, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár).

1. térkép: a -d kicsinyítő képzős és -d-t tartalmazó képzőbokkal létrejött származékok földrajzi elterjedése a SzT. adatai alapján

2. térkép: -ka/-ke és -cska/-cske kicsinyítő képzős származékok földrajzi elterjedése a SzT. alapján

XII.

Alkalmazott nyelvészet az anyanyelvi nevelésben

Modern technika az anyanyelvi nevelésben¹

B. Nagy Ágnes és Farkas Judit

Bevezetés

Ahogy már az elmúlt néhány évben különböző alkalmazott nyelvészeti és neveléstudományi konferenciákon beszámoltunk róla, az anyanyelvi nevelés bizonyos szempontú megújításán fáradozunk (B. Nagy 2005, Farkas 2005, Medve 2002, 2005 és jelen kötet). Pécssett többekkel együtt dolgozunk ezen a feladaton, Medve Anna vezetésével. Jelen tanulmányunkban munkánk egy szeletét mutatjuk be, ám kicsit más aspektusból, mint az eddigiekben.

1. Az anyanyelvi nevelés jelene és jövője

Az anyanyelvi nevelés jelen állapotát tekintve több forrásból is megbizonyosodhatunk arról, hogy a **nyelvtan** tantárgy presztízse nem a legmagasabb. Egy Baranya megyei felmérésből (Takács 2000), mely középiskolás diákok tantárgyakhoz kapcsolódó attitűdjét vizsgálta, kiderült, hogy a nyelvtan az utolsó előtti helyen áll a különböző tárgyak népszerűségi listáján. A diákok egy része fontosnak és hasznosnak tartja a nyelvtant. Ez a vélekedés valószínűleg az anyanyelvi órák tárgyát képező kommunikációs képességfejlesztéssel kapcsolatos, ám sokan céltalannak, unalmasnak és kevésbé érdekesnek tartják a nyelvtanórákat. Tapasztalatunk azt mutatja, hogy az említett tantárgy presztízst tekintve a középiskolai tanárok véleménye is hasonló.

Azt gondoljuk, hogy sok egyéb összetevő mellett (például a tanárképzés, a közoktatásbeli óraszámok és -arányok stb.) a **tananyagok milyensége** a kulcsszó ebben a kérdésben. A jelenleg használatos tananyagok több szempontból sem megfelelőek: sem tartalmukban nem felelnek meg a XXI. század kihívásainak, mivel bizonyos tudományterületeken elavult (É. Kiss 1996), néhol hamis ismereteket közölnek (elég csupán a különböző „gyártott” kategóriákra gondolnunk, például a határozók fajtái közül az állandó-, vagy a tekintethatározóra; illetve olyan definíciók használatára, melyek a természettudományos gondolkodásban biztosan nem állnák meg a helyüket); és kevés kivételtől (Bánréti 1999) eltekintve, egyáltalán nem alkalmasak az érdeklődés felkeltésére és fenntartására.

Mindezek mellett a tananyagok formájukban sem tükrözik a XXI. század lehetőségeit. Manapság az élet minden területén központi szerep jut a számítógépeknek. Véleményünk szerint az anyanyelvi nevelésben is szükség lenne oktatóprogramokra, tanítójellegű szoftverekre, de ilyen kísérleti tananyag – tudomásunk szerint – még nem forog közkézen. Ennek oka lehet, hogy az iskolákban nincs elegendő számítógép; használatukra a tanárok sincsenek még eléggé felkészítve stb., de úgy tűnik, hogy (legalábbis) az utóbbi tekintetében belátható időn belül megváltozhat a helyzet (Könczöl 2004). Mindenképpen szem előtt kell tartanunk az Oktatási Minisztérium azon törekvését,

¹ Ezúton köszönjük Szépe Györgynek, hogy ötleteivel nagymértékben hozzájárult cikkünk létrejöttéhez.

mely szerint a jövőben NAT-kompatibilis, az élethosszig tartó tanulásra felkészítő, a kompetencia alapú oktatást szolgáló, újrafelhasználható és értékálló digitális tananyagokra lesz szükség a jövőben (Magyar 2004). Nem elégedhetünk meg tehát azzal, hogy a tananyagok csupán nyomtatott formában legyenek elérhetőek. A közeljövőben rendelkezésünkre álló formai (technikai) hátteret olyan tartalommal kell megtöltenünk, amely koherens és modern tudományos alapokon nyugszik. A kezünkben van ugyanis egy elfogadott 'akadémiai nyelvtan', gondolunk itt a *Strukturális magyar nyelvtan* kötetekre (konkrétan a mondattani kötetre, Kiefer 1992), és egy jól használható mondattani gyakorlókönyv is (Alberti – Medve 2002), melyeknek segítségével (illetve „transzformálásával”) létrehozhatunk egy számunkra (szakmailag) kielégítő és korunk feltételeinek megfelelő középiskolai tananyagot.

Cikkünk további részében a grammatika egyik komponensét, a mondattani részt emeljük ki, azon az alapon, hogy a tudománynak ez az egyik fontos területe, ahol a XX. században jelentős változások történtek. A nyomtatott formában megjelenő ágrajzok statikusságával szemben még a bonyolultabbnak tűnő generatív ágrajzok is dinamikussá válhatnak, és könnyedén szemléltethetők, hiszen erre ma már megfelelő eszközeink vannak. Miért ne használnánk ki tehát a technika nyújtotta lehetőségeket, ha ezzel érthetőbbé és könnyebbé tehetjük a grammatika oktatását, nem beszélve arról, hogy a mai diákságot leginkább a számítógépekkel való foglalatossággal lehet közelebb hozni az iskolához, a tudományhoz?

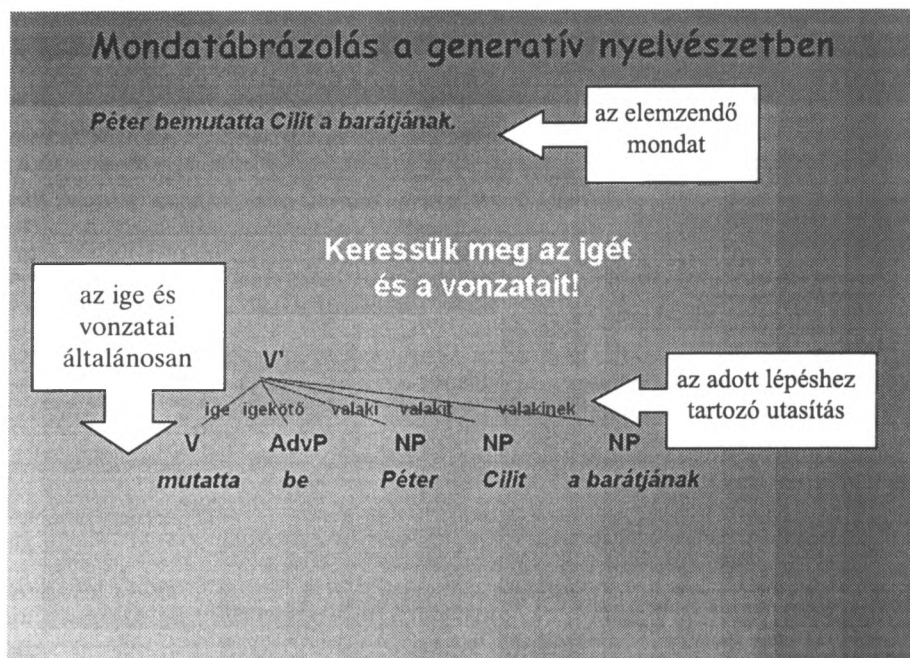
2. Generatív mondattan és számítástechnika

Készülő tananyagunkban transzformációs generatív mondattani modell szerepel. Választásunk több szempontból is indokolt, mint ezt egy korábbi közös munkánkban már kifejtettük (B. Nagy – Farkas 2005). Indokaink közül jelen tanulmányunk szempontjából az a legfontosabb, hogy ez a nyelvreírési keret sokkal többet nyújt a hagyományos mondatelemzési rendszernél. Mivel az ágrajzokról leolvasható a szórend, illetve bizonyos jelentés- és hangsúlyviszonyok is, a generatív rendszer több nyelvi jelenséget képes megragadni, mint a hagyományos ábrázolási mód. A következőkben ezt fogjuk illusztrálni úgy, hogy közben kitérünk arra is, hogy a modern technika alkalmazásával hogyan válik könnyebben elsajátíthatóvá az általunk javasolt szintaktikai modell.

A transzformációs generatív mondattan tanításában komoly különbségek figyelhetők meg az egyetemista diákok órán, illetve otthon (önállóan) készített ágrajzai között. A gyakorlatokon a hallgatók szívesen mondják, hogy mi az elemzés következő lépése, otthon azonban gyakran nem tudnak eligazodni az ágrajzok készítésében. Ennek több oka is van. Egyfelől a hallgatók nem tudják megállapítani, melyik elem melyik másikat bővíti (pedig ez elméletileg nem okozhatna problémát számukra, hiszen ezt a hagyományos ágrajzokon is reprezentálni kellett általános és középiskolai tanulmányaik során is); másfelől az önálló munkánál nincs jelen a tanár, aki kérdéseivel orientálni tudja a hallgatót, hogy az ágrajz egy adott pontján hogyan célszerű továbblépni. A második problémát a könyv formátumú tananyagok nem (lesznek) képesek feloldani, hiszen ezekben a diák csak a kész ágrajzzal találkozhat, az oda vezető utat nem látja. Ha azonban a számítógépet is bevonjuk az oktatásba, a folyamat dinamikáját is láthatóvá tudjuk tenni, és mint azt a továbbiakban bemutatjuk, erre a feladatra a Microsoft Power Point nevű szoftver tökéletesen alkalmas.

3. Power Point alkalmazása a mondatattan tanításában

A cikk következő részét egy, az említett program alkalmazásával elkészített bemutatóból származó részlet képezi. Sajnos a jelenlegi papírfarmátum nem teszi lehetővé, hogy a teljes előadást reprodukáljuk, de úgy véljük, hogy a kiválasztott képkockák felvillantásával érzékeltetni tudjuk, hogyan is működik a rendszer.

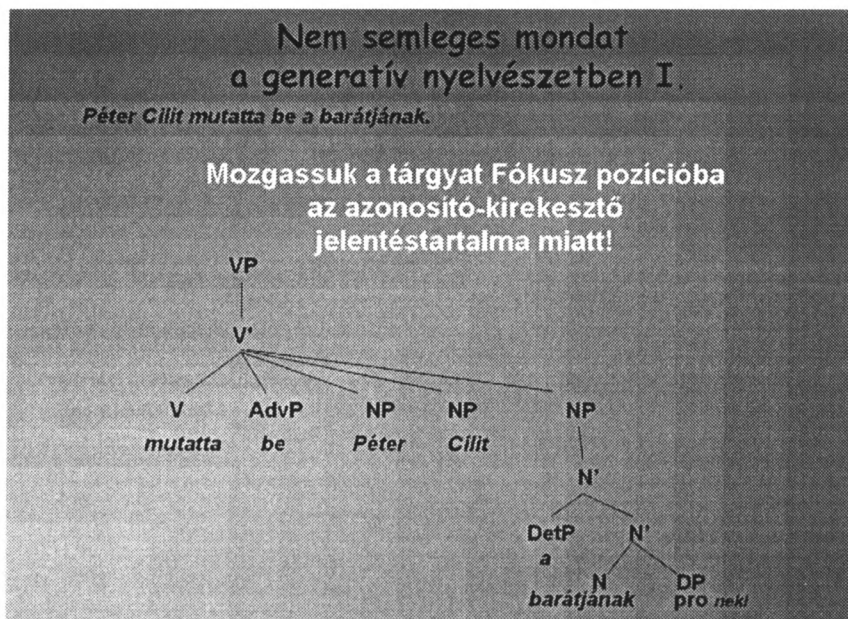

1. ábra
Mondatábrázolás a generatív nyelvészetben

Az első ábrán a *Péter bemutatta Cilit a barátjának* mondat ún. mélyszerkezetének az a része látható, amely az elemzés kezdetén a legfontosabb szerepet játssza. A generálási folyamat ebben a fázisban már minden információt tartalmaz, ami a hagyományos ágrajzokon is szerepel, igaz, másképp reprezentálva. Ugyanis ebben a keretben az, hogy az állítmánynak három főnévi vonzata van (alany, tárgy és részes határozó), úgy jelenik meg, hogy az igei fej mögé, V' alá vesszük fel ezeket az egységeket. Már ennél a lépésnél is van egy jelentős különbség a hagyományos és a generatív megközelítési mód között: utóbbiban ugyanis az igekötőt külön összetevőként kezeljük abból a megfontolásból, hogy vannak olyan mondatvariánsok, amelyeknél az említett elem az ige után áll (pl. *Péter Cilit mutatta be a barátjának* – erre a mondatra a második és harmadik ábrával kapcsolatban még visszatérünk), vagy az igekötő és az ige közé egy másik elem ékelődik (pl. *Péter be fogja mutatni Cilit a barátjának*). Ha ezeket a mondatokat sem szeretnénk kizárni az elemzendő szósorok köréből, az igekötőt külön vonzatként kell feltüntetnünk.

A számítástechnika alkalmazása lehetőséget biztosít olyan információk megjelenítésére, amelyek segíthetik a diákokat a rendszer elsajátításában, de az adott releváns

lépés után eltüntethetők, így a kész ágrajzban nem látszanak. Utasításokat adhatunk, hogy mi legyen a generálás következő lépése, a vonzatok általános megfogalmazását megjelenítve felhívhatjuk a figyelmet a vonzatok számára és esetére (*igekötő, valaki, valakit, valakinek*). Ezt az első ábrában is szerepeltettük. Vegyük szemügyre második ábránkat!

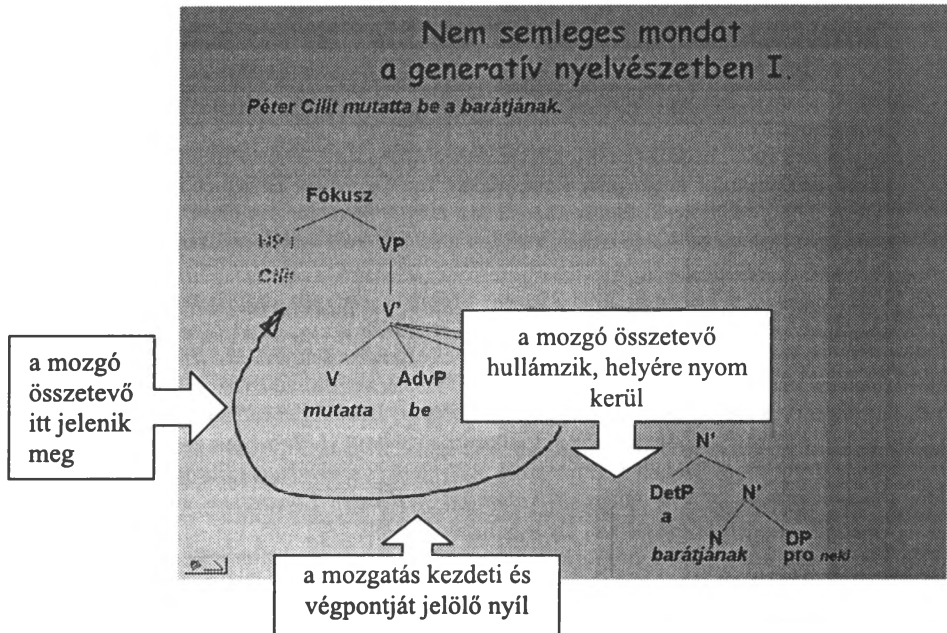

2. ábra

Nem semleges mondat I.: Mozgassuk a tárgyat fókusz pozícióba!

A második, illetve a harmadik ábrán is azt láthatjuk, hogy a transzformációs generatív mondatelemzési rendszer alapját képező (névadó) mozzanatot, a mozgatót, hogyan lehet szemléletesen tenni, amennyiben a megfelelő eszközzel rendelkezünk. A második ábrán a transzformáció kiinduló állapotát láthatjuk: az X'-elméletnek megfelelően kiépültek a teljes frázisok (XP-k), a vonzatok pedig a megfelelő fejek testvérpozíciójában foglalnak helyet: az igének az előbb említettek szerint négy, a főnévnek pedig egy vonzata van. Ez utóbbi a hangalakot nem öltő birtokos, amit ebben a rendszerben a *pro* (pronoun / pronomen 'névmás') jelöl. Megjegyezendő, hogy a hagyományos nyelveírásban csak rejtett alannyal számolnak, míg a generatív ágrajzokban ezen kívül rejtett tárgy, valamint rejtett birtokos is szerepelhet, amennyiben arra a megfelelő ragozás utal.

Az ábrán mindezek mellett látható még egy utasítás is, amely szerint a generálás következő lépése a tárgy fókusz pozícióba történő mozgatása lesz, amelyet a szórend (igekötő) mellett az említett összetevő hangsúlya, valamint azonosító-kirekesztő jelentéstartalma is indokol.

3. ábra
Nem semleges mondat I.: A mozgás pillanata

A harmadik ábrán a mozgás pillanatát láthatjuk: az elmozgatandó összetevő számára már kiépült a megfelelő frázis (a fókusz). Az elmozgó összetevő éppen hullámzik, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy vele történik valami, majd eloszlik, helyére a transzformációs keretben jól ismert nyom kerül ($\emptyset_i$). Megjelenik továbbá egy nyíl, amely megmutatja a mozgás kezdő- és végpontját; végül pedig a szórendnek, a jelentésnek és a hangsúlyviszonyoknak egyaránt megfelelő pozícióban felbukkan az elmozdult összetevő.

Természetesen ez a három ábra nem képes visszaadni azt a dinamikát, amit egy számítógépes program nyújtani tud, de reméljük, hogy azért a segítségükkel sikerült érzékeltetnünk, milyen lehetőségek nyílnak meg a tanárok és a tanulók előtt is, ha a modern technika az anyanyelvi órákon is fontos szerephez jut, és nemcsak a számítástechnika oktatása során találkozunk vele a diákok.

Konklúzió

A feladatunk tehát egy minden szempontból újszerű tananyag létrehozása. Az anyanyelvi nevelés jövőjét tekintve két alapvető elvárásból kell kiindulnunk: kurrens tartalmat kell közvetítenünk modern formában. Szerencsénk van, mert mindkét összetevőhöz rendelkezésünkre áll a feltételek nagy része, csupán megfelelően kell ezeket hasznosítanunk.

Irodalom

- Alberti Gábor – Medve Anna 2002. *Generatív grammatikai gyakorlókönyv*. Budapest: Janus/Books.
- B. Nagy Ágnes 2005. Érdekesen is lehet tanítani a nyelvtant I. Miért van szükség egy új szemléletű középiskolai anyanyelvi tananyagra? In: Cs. Jónás Erzsébet és Székely Gábor (szerk.): *Nyelvek és nyelvoktatás Európa és a Kárpát-medence régióiban. A XIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Vol. 1/2*. Pécs – Nyíregyháza: Bessenyei György Kiadó. 9–16.
- B. Nagy Ágnes – Farkas Judit 2005. Hogyan érdemes generatív mondattant tanítani középiskolában? *Modern Nyelvoktatás*, XI. évf. 1. sz. 14–28.
- Bánréti Zoltán 1999. Nyelvtan és kommunikáció tizenéveseknek. *Modern Nyelvoktatás*. V. évf. 1. sz. 9–23.
- É. Kiss Katalin 1996. A műveltség tartalom változása. *Iskolakultúra*, 1996/5. 75–80.
- Farkas Judit 2005. Érdekesen is lehet tanítani a nyelvtant II. Szövegek és feladatok. In: Cs. Jónás Erzsébet és Székely Gábor (szerk.): *Nyelvek és nyelvoktatás Európa és a Kárpát-medence régióiban. A XIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Vol. 1/2*. Pécs – Nyíregyháza: Bessenyei György Kiadó. 51–60.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Könczöl Tamás 2004. A Sulinet Digitális Tudásbázis program. *Iskolakultúra*, 2004/12. 90–96.
- Magyar Bálint 2004. SULINET DIGITÁLIS TUDÁSBÁZIS (SDT) – a közoktatási reform „szellemi infrastruktúrája”. Elhangzott: IV. Országos Neveléstudományi Konferencia. Budapest 2004. október 21.
- Medve Anna 2002. Generatív nyelvészet az oktatásban. PhD-disszertáció. Kézirat. Pécs.
- Medve Anna 2005. Anyanyelvi nevelés – határok nélkül. In: Cs. Jónás Erzsébet és Székely Gábor (szerk.): *Nyelvek és nyelvoktatás Európa és a Kárpát-medence régióiban. A XIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Vol. 1/2*. Pécs – Nyíregyháza: Bessenyei György Kiadó. 101–107.
- Takács Viola 2000. Attitűdvizsgálat – strukturális elemzéssel. *Iskolakultúra* 2000/6-7. 199–201.

Fogalmazásmodellek és fogalmazástanítás

Csákberényiné Tóth Klára

Az utóbbi évtizedekben számos tudományterületen előtérbe került a szövegek vizsgálata. Ezek közül a tanítás szempontjából meghatározóak a kognitív pszichológia és a nyelvészeti kutatások eredményei. A kognitív pszichológia a szövegalkotás folyamatának feltérképezését tűzte ki célul, a szövegtan pedig különböző szempontokból, grammatikai, szemantikai és pragmatikai aspektusból vizsgálja a kész szövegeket. A kognitív pszichológiai kutatások jóvoltából több olyan gondolkodás-lélektani fogalmazási folyamatmodellt ismerünk, amelyek magának az alkotófolyamatnak és a megszületett szövegnek az összevetésével keletkeztek.

(1) A **rekurzív modell** szerzői, Linda Flower és John Hayes. Szerintük a fogalmazás három részfolyamatra bomlik: a tervezés (planning), a megformálás (translation) és az átdolgozás (revision) folyamatára, amelyek további szegmensekre bonthatók. A célok kitűzése, az anyaggyűjtés és az elrendezés a tervezés, a fogalmazó memóriájában összegyűjtött anyag mondatokká formálása az elrendezés, a szöveg csiszolása pedig az átdolgozás során történik.

(2) Az **interaktív modell** létrehozójának, de Beaugrande-nak az a célja, hogy bemutassa azokat a folyamatokat, amelyek révén a memóriában tárolt információkból mások számára közölhető szöveg lesz. A memória struktúrája egy bonyolult hálózat, ahol egy-egy fogalomhoz számtalan másik kapcsolódik a legkülönbözőbb módokon. Ezzel szemben a szöveg alapvetően lineáris szerkezetű, ahol egy fogalom egyszerre csak egy, vagy legfeljebb néhány másikhoz kapcsolódhat, és a kapcsolódás módja is korlátozott. Tehát a bonyolult, egymásra ható gondolkodási folyamatok a nem lineáris felépítésű memória-struktúrákban tárolt információkból koherens, lineáris jellegű szövegeket hoznak létre. A szöveg linearitása szükségszerű, ám ugyanakkor ez a „kiegyenesítési folyamat” sok hibalehetőséget hordoz.

(3) Az **írásstratégia-modell** megalkotói, Bereiter és Scardamalia szerint a gyerekek életében az írás olyan kis szerepet játszik, hogy fejlődése feltehetően nem tekinthető önálló folyamatnak. A gondolkodási stratégiák, az információ-feldolgozó kapacitás bővülése, a nyelvi, kognitív és morális fejlődés meghatározó tényező az íráskészség alakulásában. A gyerekek a szövegalkotáskor a tudás-elmondó modellt alkalmazzák. A címről eszükbe jut valami, s ha ez szerintük beleillik a cím által kijelölt témába és a megadott műfajnak is megfelel, leírják. Ez lesz a következő gondolat kiindulópontja. Ez a folyamat teszi lehetővé, hogy viszonylag szűk memóriakeretek között is koherens szöveg jöjjön létre. (ld. Molnár 1996)

Míg a kognitív pszichológusok kutatásainak középpontjában a szöveget létrehozó tevékenység vizsgálata áll, a nyelvészek a „terméket”, azaz a kész szöveget tanulmányozzák, ugyanakkor a szövegalkotás szabályaira vonatkozóan is tesznek megállapításokat.

„A szövegképzés általános szabályszerűségeit azért nehéz megállapítani, mert a normát és a norma megsértését sem az élő, folyamatos beszéd síkján, sem az írott szövegben nem lehet egyértelműen elkülöníteni úgy, mint a nyelv többi szintjén: a hang, a szó és a mondat szintjén, mert a szabályostól eltérő is lehet jó, sőt hatásos” (Szikszainé 1999: 359).

Ennek ellenére megállapíthatóak olyan **szövegképző szabályok**, amelyek minden szövegre szükségszerűen jellemzőek. Ezek a következők: az egység, a haladás, a folytonosság, a tagoltság, az arányosság, a teljesség – befejezettség és a törlés elve (Szikszainé 1999).

Kutatásomban ezek közül csak az **egység** elvét tanulmányozom majd. Az egység a legfőbb szövegalkotási elv, ugyanis egy mondatstort szöveggé a változatlan téma avat.

„A szöveg témája tehát olyan szempont, viszonyítási pont, amelyre a szöveg egyes mondatai valamiképp vonatkoztathatók, viszonyíthatók, és ezáltal válnak egymáshoz is viszonyíthatóvá, ezáltal lehet a szöveg koherenssé. A szöveg megalkotásában ez azt jelenti, hogy a szövegtéma kiválasztja és leszűkíti a lehetséges folytatások körét” (Bánréti 1979: 77).

A szöveg egységét azzal kell megőrizni, hogy csak egyetlen fő témáról szólunk, és minden közlendő erre vonatkozik. A szöveg egységét megteremtő **globális kohéziót** több szövegelem is szolgálja: az izotópia (tematikus szövegháló), a cím, a fókuszmondat, a tételmondat, az integráló erejű indító és záró mondat, a kulcsszó, szemantikai progresszió, a helyet jelölő szemantikai kötőelemek, az időre utaló szemantikai kötőelemek.

Ezen mutatók közül kutatásomban csak az **izotópia** szerepét elemzem az általános iskolai tanulók fogalmazásaiban. A szöveg jelentésbeli összefüggését a szemantikai háló „megszövésével” lehet megteremteni. Minden szöveg nominatív láncok sorának fogható fel. A megnevezés (nomináció) mint referenciálisan utaló forma maga az a **tematikus névszó**, amely a témát fenntartja, illetve ezekből a témaszókból formálódik a „szövegháló” azáltal, hogy a főnév vagy a főnévi szerkezet tematikusan tovább viszi az előző mondat lényeges tartalmát. Az izotópia a közös tartalmi jegyek alapján megteremtődő olyan szemantikai viszony, amely a jelentésbeli egységet, egyértelműséget eredményező nyelvi elemismétlődéssel keletkezik (Szikszainé 1999: 166). Létrejöhethet a **fogalom megnevezése** révén, a fogalmat helyettesítő **névmások, szinonimák**, illetve **hiperonimák** segítségével.

Arra voltam kíváncsi, hogy a kognitív pszichológiai és a nyelvészeti kutatások eredményei hasznosíthatók-e a gyerekek fogalmazásainak vizsgálatában. Magyarországon utoljára nagyszámú mintán az 1980-as évek elején mérték a különböző korosztályú tanulók fogalmazási képességét (Kádárné 1990). Akkor a vizsgálat középpontjában a kommunikáció állt, és a megírt szövegek elemzése csak részben történt meg. Azóta eltelt több, mint húsz év, és a szövegalkotási képesség szintjének megítélésében csak a pedagógusok mindennapi tapasztalataira hagyatkozhatunk. Mérések nélkül azonban nem tudhatjuk, hogy a szövegalkotásban szerepet játszó számtalan tényező közül melyik, vagy melyek okozzák az általánosan tapasztalt romlást. Vizsgálataimat Mádon végeztem a Koroknay Dániel Tehetséggondozó és Általános Iskola 4. és 8. osztályában. Mindkét korcsoportban hasonló beszédhelyzetet teremtő témáról írtak elbeszélő fogalmazást a tanulók. Előkészítés nélkül dolgoztak és 30 perc állt a rendelkezésükre.

A 4. osztályosok feladata:

Házidinó

Képzeld azt, hogy az erdőben járva találtál egy szép, tojás formájú követ! Annyira megtetszett neked, hogy hazavitted. Amikor reggel felébredtél, megdöbbenve láttad, hogy kikelt belőle egy kis dinosaurusz. Úgy döntöttél, felneveled.

Írd le a tapasztalataidat az együtt töltött időről! Írj közös élményeitekről!

A 8. osztályosok feladata:

Történelmi személy

Válassz egy történelmi személyt és képzd el, hogy vele töltöttél egy napot! Írd le, mi történt!

A fogalmazásokat az **izotópia** szempontjából vizsgáltam. A következő kérdésekre kerestem a választ:

- A szövegszemantika legelemibbnek számító feltételének megfelelnek-e a gyerekek által alkotott szövegek? Használják-e a témaazonosságot biztosító nyelvi elemeket, azaz megvan-e a szöveg váza?

- A lehetséges nyelvi elemek, megoldások közül melyeket preferálják?

- Vannak-e hiányok, vagy feleslegesen alkalmazott elemek?

- Vannak-e különbségek a két korosztály megoldásai között?

A fogalmazások címe kijelölte a témát és egyben megadta a nominatív lánc alap-
elemét:

a 4. osztályban a *dinó*,

a 8. osztályban a *történelmi személy* a tematikus főnév, illetve szerkezet.

A 4. osztályosok megoldásai:

- Megnevezés:

dinosaurusz, kölyök dinosaurusz, kis dinosaurusz, Tiranosaurusz Rex, Tírex, dinó, dinócska, kisdinó, dinógyerek, dinókoma

- Hiperonima:

állat, kisállat, állatka

- Megnevezés tulajdonnévvel:

Dini, Dinike, Dini Dinó, Pupák, Pukkancs, Duci, Levél, Zöldi, Bidicske, Kitti, Kittike, Norbert, Amanda, Marcella

- Névmáshasználat

A 8. osztályosok megoldásai:

- Megnevezés tulajdonnévvel:

Adolf Hitler, Hitler, Hitler úr, Kossuth Lajos, Kossuth, Lajos, Mátyás király, Hunyadi Mátyás, Horthy Miklós, Horthy, Koroknay Dániel, Dani, Ady Endre, József Attila, Petőfi Sándor, Radnóti Miklós, Teleki Pál

- Hiperonima:

alak, egyén, személyiség, híresség, barát, úr, ember,

führer, vezér, vezető, diktátor, nagyfőnök, király, költő, politikus, földrajztudós

- Névmáshasználat

Mindkét korosztály munkáiban megfigyelhető a nominatív lánc fenntartásának igénye és a változatosságra való törekvés egyaránt. Kihasználják a rendelkezésre álló nyelvi eszközöket, bár eltérő arányban alkalmazzák azokat. A 4. osztályosok a címben adott

fogalom teljes, tudományos, rövidített, becézett és összetételbe helyezett variációira támaszkodnak leginkább, a nagyobbak viszont a névmásítást helyezik előtérbe.

A negyedikesek kreatív gondolkodását jól mutatja névadásuk ötletessége, a dinoszaurusz színeire utaló Zöldi, növényevő voltát mutató Levél, vagy a szeretetteljes viszonyt kifejező Pupák.

A nyolcadikosoknak névadásra nem, csak névválasztásra volt lehetősége, de még így is hol a teljes nevet, hol a keresztnévet, hol pedig a vezetéknévet használták a témaazonosság jelölésére. Külön vizsgálat tárgya lehetne a történelmi személyek kiválasztásának társadalmi, pszichológiai és pedagógiai háttere és a nevek különböző alakjainak használatában kifejeződő viszony a szöveg írója és a történelmi személy által megtestesített gondolat között.

Láthatjuk, hogy mind a tízéves, mind a tizenéves korosztály „megszövi” a maga tematikus szöveghálóját, a kérdés csak az, hogy milyen **minőségben**. Vannak-e értelemzavaró hiányok a hálószerkezetek között, vagy sűrűbb-e a szövedék helyenként a kelle-ténél.

A **4. osztályosok** dolgozatait olvasva összesen öt helyen bizonytalanodtam el az értelmezésben, ennyi helyen éreztem a tematikus főnév hiányát.

- *Egy dinóvadász jött és meglátta a dinómat, befogta és ki se engedte. Én erre a bácsi-ra haragudtam, beszöktem és kiengedtem (Ki?) ő meg kiszabadította a többi dinót...*

- *Felhívtunk egy nagyon okos tudóst. Nem volt otthon. Úgy döntöttünk, hogy tejet adunk neki. (Kinek?)*

A két idézet az alanyváltás tipikus példája. Egyes szám 3. személyű alanyok esetén pontosabb azonosítás szükséges. Ebben a korosztályban több ilyen jellegű hibára számítottam. A másik három dolgozatrészen a szerzők túl hosszasan, mondatokon keresztül csak az igei személyragokkal utalnak a dinóra, így egy idő után elbizonytalanodik az olvasó.

A **8. osztályosok** munkáiban is csak két megértést zavaró alanyváltást találtam.

- *Anyja reggeltől estig dolgozott, takarított, mosott. 17 évesen írt költeményeit a Nyugat publikálta. (Kiét?)*

- *Vele (Szántó Judittal) is jól összebarátkoztunk. Már akkor együtt éltek két éve. Megmutatta a saját kézzel írott Mama című versét. (Ki?)*

Mindkét korosztály fogalmazásaiban több a túlbiztosítás, a feleslegesen alkalmazott tematikus főnév vagy névmás, mint a hiány. A negyedikesek munkáit elemezve azt tapasztalhatjuk, hogy ők inkább a rokon értelmű szavakat használják feleslegesen, a nyolcadikosok pedig a névmásokat. A vizsgált tanulók mintegy 30%-ának fogalmazásában találtam ilyen jellegű hibát, ami már figyelmet érdemlő mennyiség.

Példák a **4. osztályosok** munkáiból:

- *A dinóm leelőzött. Nem sokkal később visszajött. A Tírex hazavitt és másnap elmentünk.*

- *Nagyon féltém és a dinóm is félt. A dinó fölkapott a hátára és elrepültünk.*

- *A kisdinót is magunkkal vittük. Nagyon örült neki. A kisdinó a fűben jól játszott.*

A fenti példák azért is figyelemre méltóak, mert ezekben a tematikus főnév felesleges használata a megértést is zavarja, azt az érzetet keltve, hogy egy másik állatról van szó. A birtokos személyjellel ellátott határozott névelős főnevek ugyanis egy kizáróla-

gosan valakihez tartozó meghatározott referensre vonatkoznak, a személyjel nélküliek előtti határozott névelő pedig csak azt mutatja, hogy egy már említett referensről van szó. Azaz tágabb a jelentése. Ebből adódik a megértés bizonytalansága.

Példák a 8. osztályosok munkáiból:

• *Ő 1845-ben született. Ő nem volt az a nagyon barátságos ember. Őt csak a hatalom érdekelte.*

• *Ő rengeteg érdekes dolgot mesélt a családjáról.*

• *Dani lehajolt, felvette nekem. Én megköszöntem és bemutatkoztam, hát így ismerkedtem meg Danival.*

Tudjuk, hogy „a magyar nyelv a változatlan alanyt a harmadik személyű anaforikus személyes névmás szabályszerű hiányával jelöli, éreztetve a szövegfolytonosságot, ezért a köznyelvi és szépirodalmi szövegekben csak hangsúlyos helyzetben fordul elő a személyes névmás” (Szikszainé 1999: 146). A fenti idézetekben azonban nem találunk olyan grammatikai okot, ami miatt nem lenne törölhető a névmás, így használata felesleges.

Összeggzésként megállapíthatjuk, hogy a vizsgálatban részt vevő 23 negyedik és 23 nyolcadik osztályos tanuló mindegyike eleget tesz a szövegalkotás minimálisan szükséges követelményének, azaz szövegét egy nominatív láncra fűzi fel. Az eltérés a két osztály között az ismétlődések és helyettesítések alkalmazásában van. A negyedikesek inkább főnévvel, a nyolcadikosok pedig inkább névmással tartják fenn a témaazonosságot. Természetesen a kutatást tovább folytatom, az elkövetkezendőkben nagyobb számú mintát és más szempontokat is vizsgálók.

Irodalom

- Bánréti Z. 1979. A szempont a szövegépítkezésben. In: Szathmári I., Várkonyi I. (szerk.) *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 154: 77-82.
- Hayes, J.R., Flower, L.S. 2000. Writing research and the write. *American Psychologist*, 41. 1106-1113.
- Kádárné Fülöp J. 1990. *Hogyan írnak a tizenévesek?* Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Molnár E. K. 1996. A kognitív pszichológia három fogalmazás-modellje. *Magyar Pedagógia*. 96. évf. 2. 139-156.
- Szikszainé Nagy I. 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest. Osiris Kiadó.

Interaktív anyanyelvi órák

Hajdicsné Varga Katalin

1. Az információs társadalom és az oktatás

Az információs társadalomban elkerülhetetlen, hogy jól használható informatikai ismeretekkel rendelkezünk. A pedagógus felé új követelményként fogalmazódik meg, hogy olyan tanulási környezetet tudjon teremteni, amely tevékenységre, aktivitásra és kreativitásra ösztönzi a tanulókat. A hagyományos tanulási környezet zárt világának le kell mondania elsődleges tudásrendszer-közvetítői szerepéről, és fel kell vállalnia a nyitottsággal járó új feladatokat. A pedagógustól elvárható, hogy ismerje és alkalmazza a tanulás modern technikai infrastruktúráját, új típusú kapcsolatot alakítson ki a tudástartalmakkal. Két fő területen kell megfelelnie: a) a tanulási környezet fejlesztésében és a tanulási folyamat szervezésében, b) a tanuló számára szükséges segítség, motiváció és megerősítés biztosításában.

A korszak kihívásai az oktatásban is kikényszerítik a **paradigmaváltást**: a hangsúly a hagyományos ismeretközlésről az információk kezelésével kapcsolatos képességek, kommunikációs és szociális kompetenciák, illetve a változásokkal szembeni pozitív beállítódások kialakítására tevődik át. A váltás nyomán az információs társadalom oktatási gyakorlatát a következők fogják jellemezni: a készségek, kompetenciák, jártasságok, attitűdök kialakítása, az egész életen át tartó tanulás képességének és készségének fejlesztése, a különböző forrásokból és perspektívákból szerzett tudáselemek integrációja, valamint a kisebb, gyakran heterogén csoportokban történő tanulás. Ezek megvalósításának kulcsterülete az anyanyelvi képzés, amely az összes műveltségi terület tanítását, elsajátítását befolyásolja. A számítógépes környezetben olyan témák feldolgozása is könnyűvé, problémamentessé válhat, amelyek úgymond „kényesebbnek” számítanak, és tankönyvből, munkafüzetből kevésbé vállalkoznak rá a magyartanárok.

1. 1. Az internet-korszak magyar pedagógusai

Bill Gates, a Microsoft elnöke 1996-ban leírta, hogyan képzei el egy fizikatanár tevékenységét 5-10 év múlva. Napjaink fizikatanára néhány perc alatt állítja össze az órai bemutató anyagot a hálózaton elérhető adatbázisokból (kép, videofilm, hangbemondásos animáció), amelyet minden osztályteremben nagyméretű képernyőn gyorsan meg is tud jeleníteni, s a diákok kérdéseire ugyancsak a világháló használatával gyors és szemléletes válaszokat tud adni, s az általa készített tematikus web-lap(ok)at a diákok bárholnan felkereshetik (Komenczi 1997). Az előbbieken jellemzett tanári tevékenységet napjainkban a természettudományos tárgyakat tanító tanárok vállalják fel leginkább. Kerber (2004) kutatása szerint a felhasználásban a számítástechnika és az informatika szakosok járnak az élen, azaz a pedagógusok 5%-a. Őket azonban kevesen követik, mert – bár a tanárok 50-60%-a részt vett már számítástechnikai tanfolyamon – kevesen készítenek online anyagokat, és alig találunk közülük olyanokat, akik online fórumokon működnek közre, hiába szereztek alapfokú jártasságot az új technika hasz-

nálatában. A kistelepülésen és/vagy általános iskolában tanító, idősebb, 45 év fölöttiek korosztályába tartozó „lemaradó” (31-41%), az idegenkedő vagy elzárkózó „technofób” (4%) pedagógusok arányát tekintve megállapíthatjuk, hogy az iskolákban dolgozó pedagógusok jelentős része nem használja a világhálót (Kerber 2004).

Úgy gondoljuk, hogy minden informatikai szakembernek, illetve a számítógépet használó nem szakembereknek is nagy szerepet kell vállalnia annak tudatosításában, hogy **a számítógép nem divateszköz**. Nem divathullámról van szó, amikor az internet lehetőségeinek kihasználására ösztönzünk, hanem arról, hogy ennek az eszköznek, mint kommunikációs csatornának szervesen be kell épülnie a pedagógusok mindennapi munkájába. Jó gyakorlati példákkal kell meggyőznünk a bizonytalankodókat, a kételkedőket, hogy sok feladatot számítógéppel könnyebb és érdekesebb elvégeztetni. Nagyon fontos, hogy ráérezzenek: a számítógépnek mintegy 'agyunk meghosszabbítása-ként' kell működnie, s szolgálnia bennünket.

A kutatási eredmények alapján arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy közelítenünk kell egymáshoz a pedagógiai kutatást és a pedagógia hétköznapi gyakorlatát. A pedagógiai szakfolyóiratok rendszeres olvasásával, a tantervváltással csökkenthetjük a kettő között lévő távolságot, de a **minőségfejlesztés** igazi záloga a pedagógusok **mentálisának megváltozása**, s ennek hozadéka, hogy az igényességet állíthatjuk a közép-pontba (Zsolnai 2002).

1. 2. Napjaink magyartanárainak számítógép-használata

A 2003-as obszervációs felmérés azt is vizsgálta, hogy milyen gyakran használják a pedagógusok az informatikai eszközöket. Az ötfokú skálán 3-as értéket a „néha” jelentette. A leggyakoribb értéket a szövegszerkesztés és a táblázatkezelés kapta, de még ez sem érte el a 3-as gyakorisági szintet. A legnagyobb elmaradás a prezentációkészítés területén van. A középiskolai magyartanárok 30%-a soha nem használ számítógépet. Ez azért is elgondolkodtató arány, mert Magyarországon először a középiskolákat szerelték fel számítógépekkel, internettel. A digitális tananyagfejlesztésekre komolyan fel kell készülni, ugyanakkor a szándék, az érdeklődés nem megfelelő, hiszen a digitális IKT-val kapcsolatos témakör csak a 3-4. helyen szerepelt a tanárok továbbképzés-választási sorrendjében. E választás magyarázataként szolgál, hogy a tanárok szerint a) a magyarórákhoz főleg könyvekre van szükség, b) a tantárgy nem igényli a tanulók számítógép használatát. Ezen kívül szerepet játszhat az is, hogy a magyartanárok korösszetétele (20-30 éve pályán lévő tanárok) nem kedvez az informatikai kultúra terjesztésének.

A magyartanárok legfontosabb feladatukként a következőket jelölték meg: a nyelvveltség, a köznyelvi norma átadása, a szövegértés, az olvasási képesség, a szókincs fejlesztése. A lista végén szereplő elemeket azonban lényegtelennek tartják, időhiánnyal magyarázzák, bár sokkal valószínűbb, hogy az aktuális olvasmányok, a tv-műsorok megbeszélését, a tömegkommunikáció műfajainak elemzését nem tekintik tanórába illeszkedő tevékenységnek, illetve ezekben a kérdésekben maguk is sokszor bizonytalanok (Kerber 2004).

2. Interaktív anyanyelvi órák

A munkaerő-piacon nagy a kereslet az anyanyelvükön helyesen, a kommunikációs helyzetnek megfelelően kommunikáló emberek iránt. E képesség nélkül szinte lehetet-

len érvényesülni. A magyar nyelvi órákon úgy juttathatjuk a tanulókat ennek birtokába, hogy nemcsak a szövegkörnyezetből kiemelt példákat gyakoroltatjuk, hanem a mindennapi életben elhangzott példákkal szemléltetjük a kevésbé érdekes tananyagrészeket. A fiatalok sokat néznek tévét, videót, DVD-t, s az ezekben látott-hallott kommunikáció erősen hat nyelvhasználatukra. A középiskolás korosztály a más életkorúaktól, csoportoktól való elkülönülés jegyében, de még inkább a felnőttek által előírt nyelvhasználatból való szembeszegülést érzékeltetve kommunikál. E jelenség okait, körülményeit figyelembe véve olyan **prezentációkat** kell készítenünk, amelyekkel bővítjük saját ismereteinket, valamint a „szalonképtelen” kifejezések használata helyett a megfelelő szókincs elsajátítását támogathatjuk. A nyelvi ismeretterjesztés feladata, az anyanyelvi nevelés célja, az információs társadalom oktatási gyakorlata napjainkban megköveteli az internet használatát.

2. 1. Az internet felhasználása az anyanyelvi nevelésben

A magyartanár az internetet a tanórára való felkészüléstől a tanításon át egészen az értékelésig használhatja oktatómunkájában. A tanórára való felkészülésben különféle forrásokból szerezhetünk információt (például tematikus honlap-rendszerekből), tapasztalatokat, tanácsokat kérhetünk az ország más pontjain tanító kollégáktól, intézetektől stb. (levelezőlisták, hírlevelek, fórumok, online kommunikáció), válogathatunk az online szakirodalomból (szakkönyvtárak, elektronikus szaklapok, módszertani ötlettárak, szótárak, enciklopédiák, lexikonok, szervezetek, konferenciák stb.), segédleteket tölthetünk le (feladatlapokat, szoftvereket, a tanári munkát segítő egyéb anyagokat).

Saját gyakorlatunk alapján elmondhatjuk, hogy a jelenleg hálón lévő anyagok a **kultúra tanításához** (irodalom, szokások, ünnepek stb.), a **nyelvi képességek fejlesztéséhez** (szókincsfejlesztés, nyelvtani feladatok, írott nyelv, beszélt nyelv), a **változatos** feladattípusokkal való **gyakoroltatáshoz** (tesztek, gyakorlatok, játékok, rejtvények), a vizsgára való felkészítéshez nyújtanak segítséget. Az internetes óratípusok sokféleségével (differenciált képességfejlesztés, alkalomhoz kapcsolódó órák, az internet mint publikációs eszköz), a tanulásszervezés módjaival (egyéni és csoportos munkaformák, projektmunka az órán), váltogatott tanári segédletekkel (hagyományos és elektronikus eszközök az internetes órán, tanulást segítő szoftverek) stb. tehetjük **változatossá** az osztálytermi munkát.

A virtuális tanulás **akadályait** akkor küszöbölhetjük ki, ha saját gyakorlatunk igazolja az általunk használt, az általunk készített program használhatóságát. Akár magunk dolgozzuk ki, akár mástól vesszük át az anyagot, mindenképpen tanácsos előre kipróbálni, hogy kiszűrhetjük a problematikus elemeket. Ekképpen biztosítjuk a tartalom aktualitását és megfelelő formáját, megadjuk az anyagban a tájékozódás irányát, motiváljuk a diákokat, segítjük, irányítjuk a tanulási folyamatot. Programunk akkor hasznosítható hatékonyan, ha diákjaink a tanulási célnak megfelelően tudják használni (akár otthoni körülmények között is), és ha a felhasználó és a program közötti kapcsolat kényelmes. Természetesen számolnunk kell azzal, hogy az első próbálkozásaink nem járnak teljes sikerrel. Ugyanakkor a tanulók értékelni fogják erőfeszítéseinket, és számos fejlesztési (tartalmi és formai) javaslattal, megjegyzéssel gazdagítanak majd bennünket, amelyeket felhasználva nemcsak kiküszöbölhetjük programunk hibáit, ha-

nem a diákjaink alkotókedvét is kibontakoztathatjuk. Az **együttes munkálkodás** eredményeként létrejövő programokat saját tevékenységük sikerének is tekintik, amelynek pedagógiai vonatkozásait itt nem is szükséges részleteznünk.

Természetesen a multimédiás oktatás gyakoriságát nem túlozhatjuk el. El kell kerülnünk, hogy tanulóink e programoknak csak fogyasztói legyenek. Építsünk kreativitásukra, kapjanak olyan feladatokat, amelyek önálló gondolatokat igényelnek! Tartsuk szem előtt, hogy a tanár személye, a személyes kommunikáció, a személyes tapasztalat nem pótolható számítógép segítségével.

2. 2. Nyelvészkedés az interneten

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül soroljuk fel azokat a helyeket, linkeket, ahol nyelvészeti tanulmányokat, nyelvészeti információkat és ismereteket találunk.

2. 2. 1. Magyar nyelvészeti web-lapok

a) <http://www.nyelvtudomány.hu> – Az MTA Nyelvtudományi Intézetének honlapján az általános és alkalmazott nyelvészet, a magyar irodalmi és köznyelv, a szótárkészítés, a magyar nyelv különböző változatai, a nyelvi korpuszok, számítógépes alkalmazások stb. területéről szerezhethetünk ismereteket. b) <http://nyelveszet.hu> – Az MTA Nyelvtudományi Intézete Nyelvészeti Portáljaként nyílik. Fórumok, Nyelvészeti linkek, Publikáció, Nyelvésznet stb. rovataiban tallózhatunk. c) <http://nyelveszet.lap.hu> – Megtaláljuk itt a magyarországi nyelvészeti intézményeket, több magyar és idegen nyelvű folyóiratot, kiadványt, a nagyvilág nyelvészeti tanszékeit stb. Bemutat programokat is (például Helyes-e?, Betűvadász). d) <http://e-nyelv.hu> – Elektronikus nyelvi portál, amelyen szak- és online folyóiratok, szótárak, publikációk stb. olvashatók, de nyelvészethez kapcsolódó aktuális híreket is közöl. Fórumait jól hasznosíthatjuk: Helyesírás és grammatika, Nyelvpolitika, Nyelvstratégia, Nyelvtechnológia és honosítás stb. e) <http://www.magaryelv.hu> (induló honlap) – A létesítendő honlap azt az űrt kívánja betölteni, amely a magyar nyelvi technológiák fejlesztői, szakértői és felhasználói között tátong. Célkitűzése, hogy a magyar nyelv technológiai fejlesztési ütemeit, információit összegyűjtve bemutassa, elérhetővé tegye.

2. 2. 2. Más honlapok hasznos nyelvészeti, anyanyelvi neveléssel kapcsolatos linkjei

a) <http://erettségi.lap.hu> – magyar nyelvtan tételek, b) <http://hiresmagyar.lap.hu> – nyelvtudományok, orientalisztika, c) <http://olvasas.lap.hu> – könyvajánlójában a kutatás napján a találatok között szerepelt például Adamikné Jászó Anna A magyar olvasástanítás története, Dudley, Geoffrey A. Gyorsolvasás című könyve, d) <http://pedagogia.lap.hu> – helyesírás, e) <http://www.oki.hu> – az előbbiekhöz képest hosszabb időt igényel, hogy az Országos Közoktatási Intézet 2 menüjéből (Tudástár, Adattár) kiválogassuk a minket érdeklő, érintő írásokat, de megéri a fáradságot. f) <http://mek.oszk.hu/tarsadalom.phtml> – ez a link a Nyelvtudomány, kommunikáció 22 területén nyújt válogatást (például Alkalmazott nyelvészet, Nyelvhasználat, Népi nyelv, Nyelvjárások, Kommunikáció, Metanyelv, Beszéd). g) A Magyar Nyelv – [http://www.c3.hu/~magyar nyelv](http://www.c3.hu/~magyar_nyelv) – és a Nyelvőr – <http://www.c3.hu/~nyelvor/nyr.htm> – című folyóiratok tanulmányai is elérhetők az interneten.

2. 3. Interaktív tananyag CD-n

A bemutató témájául a **szlenget** választottam, mert a nyelvtankönyveink – a pozitív mintaadás elvének teljes mértékben és helyesen megfelelően, ám a tanulók nyelvhasználatának csupán kismértékű figyelembevételével – alig szólnak a szlengről. A magyartanárok nagyobb része nem foglalkozik vele részletesen, pedig minél jártasabbak vagyunk annak megértésében, miért használják diákjaink a szlenget, annál inkább képesek vagyunk a variabilitásra, a választható változatok felvonultatására. Könyveinkben, munkafüzetekben sehol egy hivatkozás filmre, dalra, együttesre, bármi olyanra, ami a tanulókat ebben az életkorban a leginkább érdekli. Mintha nem is tudnánk arról, hogy a diákok meghallgatnak, megnéznék minden olyan dalt, filmet, amelyben a kommunikáció nagy részében olyan kifejezések hangzanak el, amellyel kapcsolatban Antalné Szabó Ágnes és Raázt Judit tankönyvükben ezt írták: „Igényes ember nem használja őket.” (Zárójelben jegyezzük meg, hogy e mondat is azok közé a kategorikus kijelentések közé tartozik, amelyeket a tankönyvben olvashatunk, ám sehol egy kérdés, egy utalás a szleng használatának okairól, körülményeiről.)

A CD **kép- és hanganyagát** a www.nyocker.hu honlap alapján állítottam össze. A Nyocker című film nyilván nemcsak a nyelvhasználata miatt volt igen népszerű a fiatalok körében, hanem témái miatt is: nyolcadik kerületi Rómeó és Júlia; romák és magyarok, a mai magyar valóság alakjai, napjaink gondjai, a fiatal korosztály, társadalmi rétegek problémái. A film témájának kibontása és nyelvezete sem nevezhető irodalmi-nak, mégis úgy gondoljuk, feldolgozása sok szempontból hasznos lehet. A nyelvhasználat elemzése mellett számos pedagógiai, nevelési célt is megvalósíthatunk. A CD körülbelül 10 percnyi zenei és szöveges anyagot tartalmaz. A feladatok több dián követik egymást. A szlenget, a zeneszámok kifejezéseit Eric Partridge meghatározása alapján értelmezhetjük, kifejtethetünk véleményeket, érveltetünk az állítások mellett, illetve ellene. Az utolsó dián a házi feladat olvasható. A nyelvváltozat megismertetését szolgáló program a **nyelvi türelemre nevelés** szándékával készült, s reményeink szerint arra készíti fel.

3. Összegzés

Előadásom legfontosabb célja az, hogy az internet használatára biztassam, serkentsem a magyartanárokat. Ebből következően természetesen olyan bemutatót állítottam össze, amelynek elkészítéséhez a „kezdő felhasználók” is bátran hozzáláthatnak. Azt azonban le kell szögeznünk, hogy bármely témához is készítünk programot, annak alkalmazását meg kell előznie az anyagról szóló áttekintésnek (amely akár több órát is igénybe vehet).

Irodalom

- Antalné Szabó Ágnes – Raázt Judit. 2002. *Magyar nyelv és kommunikáció*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kerber Zoltán 2004. *A magyar nyelv és irodalom tantárgy tanítása a középiskolában – a 2003-as obszervációs felmérés tapasztalatai*. <http://www.oki.hu>
- Komenczi Bertalan 1997. *Az információs társadalom és az oktatás*. <http://www.oki.hu>
- Zsolnai József 2002. *Képesség- és személyiségfejlesztés alulnézetből*. <http://www.oki.hu>

Hasznos és/vagy haszontalan nyelvtanórák

Hegedűs Rita

1. Örvendetes módon napjainkban egyre több iskola tanterve tükrözi azt a szemléletet, mely szerint az egyes tantárgyak egymással összefüggnek, az egyes ismeretek egymást kiegészítik, egymásra támaszkodva jelenítik meg azt az ismerethalmazt, amelyre – a tantervkészítők szerint – a világ megismeréséhez és birtokbavételéhez a tanulóifjúságnak szüksége van.

Ez a szemlélet sajnálatosan kevésbé hatja át a magyar nyelv és az idegen nyelvek oktatását: e két, tökéletesen egy tőről fakadó, hasonló célt szolgáló ismeretkör az általános iskolában, a középiskolában, sőt, a felsőoktatásban sem vesz tudomást egymásról, nem aknázza ki a kontrasztív szemlélet nyújtotta lehetőségeket. A bőség zavarával küzdenek a nagy nyelvek tanárai: számtalan korszerű, érdekes, színes tananyag áll rendelkezésükre, amelyekből kedvükre válogathatnak. Ki emlékszik már az „átkos” rendszer kívül-belül szürke tankönyveire? Egyetlen előnyük azért kétségtelen volt: homogén összetételű tanulókhoz szóltak, így adva volt a nyelvi összevetés lehetősége. Az akkor forgalomban levő tananyagok közül a Szanyi-, Markóné-féle iskolai nyelvkönyvek és kiegészítő anyagok – hogy csak a német-tanítás területéről hozzak példákat – magyarázataikhoz felhasználták a diákok magyar nyelvtani ismereteit, sőt, utaltak az orosz nyelvre is. Ezek sorából messze kiemelkedik Juhász János *Richtiges Deutsch*-a, amelynek segítségével a mai napig tanulók ezrei tudatosítják a két nyelv eltérő grammatikájából adódó nyelvi jelenségeket. (Csak érdekességképp jegyezném meg: a 80-as években egy Lipcsében tartott nyári egyetemen a japán kollégák mutatták nekem büszkén tudásuk eme forrását, alátámasztva ezzel a japán-magyar nyelvrokonság egyértelmű bizonyítékát...)

Napjainkban, a bőség éveiben nemzetközi közönségnek szánt tananyagokból tanulnak diákjaink, szerencsés esetben célnyelvi területen. Így magától értetődő lenne, hogy a nyelvi tudatosítás, az összevetés nehéz, de érdekes feladatát legalább részben vállalja át a magyar nyelvtan mint tantárgy, s ne érje be az anyanyelv bemutatásával, leírásával. A jelenlegi iskolai gyakorlat több veszéllyel is jár, melyek közül néhányat érdemes közelebbről is szemügyre venni.

2. Nyelvünk szerkezetileg különbözik a szomszédos, ill. az általában tanult nyelvektől. A gyerekek kisiskolás kortól hagyományos történeti-leíró módon ismerkednek meg szerkezetével. A leírás szempontjait, szemléletét, módszereit, eszköztárát a legfogékonyabb korban sajátítják el, ez vésődik be a legmélyebben. Mire az első tanult nyelv – azaz a második nyelv – mélyebb, rendszerszerűbb megragadásához érkeznének, a magyar kategóriák már megváltoztathatatlanul hatnak és működnek. Összeütköznek az idegen nyelv másféle szerkezetével, abban zavart okoznak. A diákok – ismét csak a szerencsések kivételével – szorgalmasan fordítanak idegen nyelvről anyanyelvre, és viszont anélkül, hogy kirajzolódna előttük az idegen nyelv világnézete.

„Az anyanyelv elsajátítása során a gyerek felvértezte magát a nyelvtanuláshoz szükséges eszközökkel, műveleteket sajátított el, (...). Az **Anyanyelv** a gyerek számára a **nyelvet** jelenti, mindenféle más nyelv legfeljebb az anyanyelv valamiféle rossz változata. (...) így tehát az idegen nyelvek tanulása egy előre nem látott nehézséggel kezdődik: a szó jó értelmében relativizálni kell „az anyanyelv a nyelv” megcsontosodott tételt.” (Lengyel 1996: 39)

2. 1. Az a leírás, amelyet nyelvünkről a tanulók kapnak, meglehetősen heterogén. Külön fejezetként, külön anyagrészként tartalmazza a történetiség bizonyos elemeit, de ugyanez a tananyag egészébe épülve csak véletlenül odavetett megjegyzésként jelenik meg egyszer-egyszer. Pl. (az ikes igékről): „*Régen teljes ragozásuk eltért az iktelenékétől, ma gyakran keveredik*” (Lerchné 2000: 66). Preskriptív megjegyzések szinte minden fejezetben találhatók: pl. „Ne cseréld föl az irányt kifejező igekötőket! *Add ide a tollat! Add oda neki is!*” (Lerchné 2002: 72). A helyesírás mint fő probléma minden fejezetben központi helyet foglal el, ugyanakkor külön anyagrészként is többször előfordul a különböző tankönyvcsaládok tagjaiban. Mondhatjuk, hogy ez az a biztos pont, amellyel minden fejezetben, minden anyagrészben lehet foglalkozni.

2. 2. A különböző tankönyvek egyes fejezeteiben nagyon ritka a *Miért?* kérdésre adott/adható válasz, legtöbbször nyomát sem találjuk az ok-okozati összefüggéseknek. Pl. az ikes igékről lakonikus rövidséggel ennyit árul el Antalné Szabó Ágnes és Rátz Judit: „Az olyan igéket, amelyek egyes szám 3. személyben *-ik* személyragot kapnak, **ikes igéknek** nevezzük” (Antalné-Rátz 2004: 124). Igaz, hogy néhány oldallal előbb az ige jelentéscsoportjain belül pontosan körülírják a történés, állapotváltozás kategóriáját: „olyan eseményt, változást jelölnek, amely független az alany akaratától” (Antalné-Rátz 2004: 119), mégis kihagyják azt a lehetőséget, hogy a pusztán formai kritériumon kívül utaljanak az ikes igék eredeti funkciójára is (a személytelenség, a szándék hiánya). Ezzel a problémafelvetés és a problémamegoldás öröme, a feladatmegoldás sikerére vész el. A direkt módszer térhódításával, a XIX. sz. vége felé már elfogadottá vált az induktív grammatikatanítás gyakorlata. Miért nem jutott el ez hazánkba is?

Különösen a kisebbeknek szóló könyvekben rövid, axiómaszerű szabályok sorakoznak példákkal, s nem ritka, hogy fél oldallal később ugyanazt a kimerítő szabályt éppen megcáfolja a következő, röviden és velősen, egzakt módon megfogalmazott megállapítás: „Az igével kifejezett cselekvés, történés, létezés végbemehet jelen, múlt vagy jövő időben (...) **A jövő idő kifejezőeszköze: fog + igető + -ni**” (Lerchné 2002: 60). A 66. oldalon a *Jó, ha tudod* címszó alatt ezt olvashatjuk: „**A jövő idő jelen idejű igealakokkal is kifejezhető**, ha a szöveg többi része utal arra, hogy az esemény később következik be: *Holnap kirándulunk!, Később gyere át videózni!*”. Természetesen tudjuk, hogy az első megállapítás az ige idejére, míg a második megállapítás a megnyilatkozás idejére vonatkozik – grammatikai idő és eseményidő különbsége – de ezt a 6. osztályos gyerek számára senki nem magyarázza el! Jobb esetben megtanulja a szabályt, s 6. osztályra már elég edzett ahhoz, hogy a megtanulandó anyagban ne keresse az értelmet. Ebben a korban már minden iskolában tanulnak a diákok valamilyen idegen nyelvet. Hogyan tanítják meg akkor az angol *Time* és *Tense*, a német *Tempus* és *Temporalität* viszonyát? (A tapasztalat azt mutatja, hogy jobban!)

Az egymástól elszigetelt megállapítások lógnak a levegőben, nem segítik az anyanyelvi beszélőt abban, hogy megértse a rendszert, a rendszerbeli összefüggéseket.

Idegennyelv tanításnál a kétféle szemlélet – a grammatizáló és a kommunikatív – összeütközésénél felmerülhet, hogy az utóbbi szerint nincs szükség a grammatikai összefüggések tanítására, a hangsúly a performancián van. Anyanyelvi beszélők esetén a performanciát nem kell tanítani, a rendszerbeli összefüggéseket gondosan kikerülik a különböző tananyagok – akkor mégis mit tanítunk? És főleg: minek? Qui prodest? Kinek jó az, ha a tanuló el tudja mondani: „A jövő idő kifejezőeszköze: fog + ige + -ni.”

Ahhoz, hogy az időbeliség fogalmát, az események egymáshoz viszonyulását pontosan meg tudjuk érteni, nem szabadna következetesen elkerülni a belső idő fogalmának bevezetését. Kétségtelen: ha a kötelező orosznyelv-oktatás évei alatt nem okozott különösebb zavart, hogy az aspektualitásról, az igeekötők perfektiváló funkciójáról nem esett szó, miért kellene éppen most megzavarni a magyar anyanyelvűek békés tudatlanságát ezzel a fogalommal? Ennek ellenére meggyőződésem, hogy a következő táblázatok elemzése után az idegen nyelvek időviszonyaiban is bátrabban mozoghat a tanuló:

	<i>almát ettem</i>	<i>almát eszem</i>	<i>almát fogok enni</i>
az ige grammatikai ideje	múlt	jelen	jövő
eseményidő (a beszéd idejéhez viszonyított tényleges idő)	a múltban lejátszódó, folyamatos cselekvés – a beszéd pillanatában már befejeződött VAGY MARADT MÉG ALMA, VAGY MÁR ELFOGYOTT (nincs róla információ)	a beszéd pillanatában folyó, egyidejű cselekvés BESZÉD KÖZBEN RÁGCSÁLOM AZ ALMÁT	a beszédidő után következő, tervezett cselekvés AZT TERVEZEM, HOGY ALMÁT FOGOK ENNI – VAGY TELJESEN ELFOGYASZTOM AZ ALMÁT, VAGY CSAK ESZEM BELŐLE VALAMENNYIT

1. táblázat

	<i>megettem az almát</i>	<i>megeszem az almát</i>	<i>meg fogom enni az almát</i>
az ige grammatikai ideje	múlt	jelen	jövő
eseményidő (a beszéd idejéhez viszonyított tényleges idő)	a beszédidő előtt befejeződött, lezárt cselekvés: AZ ALMA ELFOGYOTT	a cselekvés perfektiválódása egy, a beszédidőt követő időpontra tervezett: AZT TERVEZEM, HOGY AZ UTOLSÓ FALATIG ELFOGYASZTOM AZ ALMÁT	a cselekvés perfektiválódása egy, a beszédidőt követő időpontra tervezett: AZT TERVEZEM, HOGY AZ UTOLSÓ FALATIG ELFOGYASZTOM AZ ALMÁT

2. táblázat

(Hegedűs 2004: 249)

3. A fenti néhány pozitív és negatív példával megkíséreltem felvázolni, hogy az anyanyelv külső szempontú megfigyelése megkönnyíti az idegen nyelvek tanulását. Erről tanúskodik az a vizsgálat, amely elsősorban az ELTE-ITK-tól kapott, nyelvvizsgán született magyar nyelvű vizsgázói produktumokra, másodsorban egy rövid (10 kérdésből álló), középiskolás, budapesti diákoknak kiosztott kérdőív válaszaira támaszkodik.

3. 1. Az ITK vezetőivel való „közös gondolkodás” eredményeképp néhány magyar nyelvű vizsgaproduktum vizsgálata arra engedett következtetni, hogy nem mindig az idegen nyelvi – jelen esetben angol és német – tudás elégtelensége okozza a hibát, nem is minden esetben a vizsgadrukk, hanem az anyanyelv nyelvi eszközeinek használatában való tökéletes és teljes járatlanság, az itt uralkodó sötétség. Néhány konkrét példa:

- A magyarra történő fordításokban túlteng a *fog*-os jövő idő használata. Ez ugyan inkább stilisztikai hibaként fogható fel, de a stilisztika sem vállalja fel, hogy rendszeresse a jövő idő kifejezésének lehetőségeit, akár csak felsorolás szintjén is (l. 2. 2.).

- A szöveg kohézióját biztosító grammatikai eszközök felsorolása része a középiskolai magyar nyelvtannak. A magyar tanárok forradalmi újtásként üdvözölték, hogy kb. egy évtizede a szövegten bevonult a nyelvtani anyagba, de úgy látszik, ez a tudás sokaknál megmaradt a lexikális ismeret szintjén. A szövegben való előre- és hátrautalás nem művészet: a funkcionális grammatika szabályokba foglalja, hogy mikor milyen eszközzel kell a szövegelőzményben előforduló elemre vonatkoztatni. Az indoeurópai nyelvek névmásainak a magyarban sok esetben nem névmások felelnek meg, hanem hol az igerag, hol a szórend utal az illető elemre. Ugyanez a funkciója a személyraggal ellátható határozóagnak és névutónak is. A grammatikában ugyan „névmási határozószó” megjelölést kapnak az ilyen morfológiai egységek, de a fogalom a mindennapi gyakorlatban nem lép át az alkalmazás szintjére. Az *alatta*, *vele* stb. ugyanúgy, mint a közelre mutató névmás, utaló funkciót tölt be: fordításnál problémát jelent, hogy a szövegben mikor melyik van a helyén. A névmásválasztást az alábbi táblázat abban a speciális esetben mutatja, amikor a megelőző szituációban két, élő résztvevő közül utalunk az egyikre.

ELŐZMÉNY	Nem nyomatékos helyzet	Nyomatékos helyzet
Jancsi szereti Juliskát. (ALANY: Jancsi TÁRGY: Juliska)	Mindennap megvárja az iskola előtt. (ALANY: Jancsi TÁRGY: Juliska)	Mindennap őt várja az iskola előtt./Őt várja meg mindennap az iskola előtt.
Jancsi szereti Juliskát. (ALANY: Jancsi TÁRGY: Juliska)	Mindennap virágot visz neki (ALANY: Jancsi HATÁROZÓ: Juliska)	Reggeltől estig csak rá gondol.
Jancsi szereti Juliskát. (ALANY: Jancsi TÁRGY: Juliska)	Az mindennap megvárja. (ALANY: Juliska TÁRGY: Jancsi)	Az süt neki finom kalácsot.
Jancsi szereti Juliskát. (ALANY: Jancsi TÁRGY: Juliska)	Az (mindennap finom süteményt) süt neki. (ALANY: Juliska) HATÁROZÓ: Jancsi)	Mert az (Juliska) süt neki (Jancsinak) mindennap finom süteményt.

	<i>Jancsi</i>	
<i>Jancsi virágot visz Juliskának.</i> (ALANY: <i>Jancsi</i> HATÁROZÓ: <i>Juliska</i>)	<i>Az nagyon örül neki.</i> (ALANY: <i>Juliska</i> HATÁROZÓ: <i>a virág</i>)	<i>Mindennap gyönyörködik benne. (JULISKA A VIRÁGBAN)</i>
<i>Jancsi virágot visz Juliskának/Juliskáéknak,</i> (ALANY: <i>Jancsi</i> HATÁROZÓ: <i>Juliska</i>)	<i>....., mert nagyon szereti (őt)/őket .</i> (<i>Jancsi Juliskát</i>)	<i>,mert őt szereti nagyon.</i>
<i>Jancsi virágot visz Juliskának,</i> ALANY: <i>Jancsi</i> HATÁROZÓ: <i>Juliska</i>	<i>....., mert az nagyon szereti.</i> (<i>Juliska a virágot</i>)	<i>....., mert azt szereti, és nem a szilvapálinkát.</i>
<i>Jancsi Juliska mellé ül a moziban,</i> (ALANY: <i>Jancsi</i> HATÁROZÓ: <i>Juliska</i>)	<i>...., mert szívesen szorongatja a kezét. (Jancsi Juliskának)</i> <i>.....,mert ő/az nagyon örül ennek.</i> (<i>Juliska – ALANY</i>)	<i>....mert ő szorongatja leghevesebben a (Juliska) kezét.</i> <i>... mert ő örül ennek igazán.</i>

3. táblázat

Különböző (3. személyű) szereplők esetén

• A spontán beszédben nem okoz nehézséget az utalás, más a helyzet azonban a fordításnál. A következő szövegrészletben a vizsgáló – ki tudja, hogy az angolban vagy éppen az anyanyelvében való járatlansága miatt – produkálta a következő eredményt:

[The man I was talking to was not nosy enough to ask who would care for my child while I worked, but he had the audacity to ask]: „Won't your husband mind looking after him?” - A férjemet nem zavarja-e, hogy én vigyázok rá?

4. Az anyanyelvi hibák okaira kérdőív segítségével próbáltam választ kapni, amelyet 50, 9-12. osztályos budapesti középiskolás töltött ki. Az alábbiakban az első néhány kérdésre adott válaszokat foglalom össze.

Mi a haszna szerinted magyar nyelvtan tanulásának?	30%: a nyelv védelme; „nyelvében él a nemzet”; a nyelv helyes használata a műveltség záloga; 60%: helyesírás, helyes beszéd; 10 %: idegen nyelvek tanulásában segít
A nyelvtan óráknak kb. hány százalékát fordítják irodalom tanítására?	A legmagasabb érték 80 %, a legalacsonyabb 5%. A megkérdezett 50 fős csoportból – amely egy pesti és egy külső-budai gimnázium tanulóiból áll – átlagosan a nyelvtan órák 25 %- t fordítják irodalomtanításra

4. táblázat

Elgondolkodtató: vajon miért csak 10 százalékuk gondolja úgy, hogy az anyanyelv rendszerének ismerete megkönnyítheti az idegen nyelvek megtanulását? Csupán véletlen egybeesés, hogy a magyar nyelvtan a kedvenc tantárgyak listáján az utolsó előtti helyen áll? Nem kellene-e elgondolkozni azon, hogy az idegen nyelvek tanítását az anyanyelv megismerésével-megismertetésével is alá kellene/lehetne támasztani? Kérdéseim „költői kérdések”. A nyelv rendszerének formális leírása, ill. ennek a diákok számára átdolgozott, változata egy irányba mutat: az egyszerűbb számonkérés, a probléma nélküli tananyag-átadás felé. A kérdőívek további elemzése sajnos igazolta, hogy a Szilágyi

N. Sándor által elrettentő példaként emlegetett egyszeri tanár hozzáállása ma is idősekrű: „a nyelvtant, fiaim, azt nem lehet nem érteni, mert azon nincs is mit érteni, azon gondolkodni se kell, azt csak meg kell tanulni úgy, ahogy van, és kész.” (Szilágyi 2000: 9.) Ennek értelmében a nyelvtanoktatást is el kell fogadnunk úgy, ahogy van, és kész?

Irodalom

- Antalné Szabó Á. – Raátz J. 2004. *Magyar nyelv és kommunikáció. 5-6. évfolyam*. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Jobbágyiné András K. – Dr. Széplaki Gy. – Törzsök É. 2002. *Magyar nyelv. 7. évfolyam*. Veszprém: Nodus.
- Lengyel Zsolt 1996. *Nyelvelsajátítási és nyelvtanulási formák*. Veszprém: Veszprémi Egyetem.
- Lerchné dr. Egry Zsuzsa 2002. *Nyelvtan, helyesírás, fogalmazás*. Szeged: Mozaik Kiadó.
- Szilágyi N. Sándor 2000. *Ne lógasd a nyelvedet hiába!* Kolozsvár.

Lexikológiai ismeretek a magyar fogalmazásoktatásban

Hell György

Megszoktuk már, hogy elgondolásainkat szembeállításokban mutatjuk be, mert így tudjuk őket érzékelhetőbbé, világosabbá tenni. Beszélünk például a zenéről és muzsikáról, nem tartjuk azonosnak a festészetet és a piktúrát, és megkülönböztetjük egymástól a tudományt és a spekulációt. Ezekben a szópárokban aztán nem csak árnyalati különbségek jelennek, hanem határozott eltérések is, amelyek értékükben is jellemzik a pár két tagját. Ezen túlmenően úgy gondolom, az ilyen szembeállításokban az is benne rejlik, hogy nem is olyan könnyű pontosan meghatározni, mi húzódik meg a felhasznált fogalmak mögött. Mi például a tudomány és mi a spekuláció? Durván kifejezve azt lehetne mondani, hogy az elsőt valamiféle rendszeres építkezéshez hasonlíthatjuk, egy olyan épülethez, melyen sokan munkálkodnak, de úgy, hogy mindenki folytatja, tovább építi azt, amit elődei megkezdték. A spekuláció ezzel szemben olyasmi, ami csak egy helyben topog, állandóan visszatér a már korábban átrágott gondolatokhoz és a mások által lefektetett alapokat szétrombolva kezd újra és újra neki egy másik, még biztosabbnak gondolt építkezésnek.

Nem kétséges, hogy a kifejtettek alapján a nyelvészetet a tudomány – spekuláció szópárnak nem az első, hanem a második tagjához kell sorolni. Hiszen nem úgy van-e, hogy a többek által és sokszor kifogásolt tételt, miszerint a jelentés a szavaktól függetlenül is létezik valahogy, még ma is sokan természetesnek tartják? Mi mást jelentene ugyanis az idegen nyelvek tanulása során sokszor tapasztalt gyakorlat, hogy a tanár arra szólítja fel a tanulókat, gondolják el magukban először azt, amit mondani akarnak, és csak azután fejezzék ki magukat, de már idegen nyelven? El lehet gondolni valamit valamilyen nyelv nélkül? Ez az, amit Saussure és sokan mások tagadnak.

De vegyünk egy másik példát, a jelentés és a nyelvi forma viszonyát. Nem azt találjuk-e sok helyen, hogy a nyelv lényege a forma, a grammatikai szerkezet, ebben kell otthonosnak lennünk, ezt kell, amennyire csak lehet, az ösztönösség szintjére emelni. Ha viszont azt nézzük, hogy a nyelv, mint hangzás miben tér el a minket érő sok más hangzástól, akkor valahogy más megállapításra jutunk. A nem beszédhang hallatán első gondolatunk arra irányul, hogy tisztázzuk, milyen hangot hallunk, kitől, mitől származik, hogy azonosíthassuk. Egy csattanást hallva arra vagyok kíváncsi, egy tárgy esett-e le, ajtót csapott-e be a szél, vagy két tenyér csapódott-e össze. A hangforrás azonosításával tudom, milyen hangról van szó, és ebben megnyugszom. A beszédhang hallatán valami egészen más történik. Nem arra vagyok kíváncsi, kinek a hangját hallom, hanem arra, hogy mit jelent. A hang eredetének fölismerése, ha ez egyáltalán fontos a számomra, szinte mindig csak mellékes kérdés. A jelentés még a grammatikai helyességnél is lényegesen fontosabb. Ha például ilyesmit hallok: „*Én gondolta te segíteni ő*”, jóformán meg sem ütközöm rajta, hiszen világos, mit akar a beszélő mondani, annak ellenére, hogy az ötszavas kijelentés tele van formai hibákkal. (A „*Színtelen zöld gondo-*

latok dühösen alszanak” nyugtalanít, mert nem értem, mit jelent, bár alakilag kifogástalan.) A beszéd és a nyelv lényege a jelentés, nem a forma. Ez annak ellenére van így, hogy a nyelvvel foglalkozó munkákban a grammatika mindig nagyobb helyet kap, mint a jelentés. Csak nagyon csekély vigasz a számunkra, hogy az aránytalanságot nem a mi korunk hozta létre, hanem már örökségül kaptuk régi idők embereitől. Grammatika már évszázadok, sőt egy évezred óta létezett akkor, amikor a XIX. század végén megszületett a szemantika. Változás azonban azóta sem történt: a grammatikai munkák száma legalább tízszeresen múlja felül a szemantikával foglalkozó munkák számát.

A gyakorlatban természetesen más a helyzet. Az anyanyelvi, illetve az idegennyelvi órákon a szemantika sokkal nagyobb teret kap, mint a grammatika, hiszen az oktatásban töltött idő nagyobb részét a tanulók tudatos értelmezéssel és fogalmazással töltik, azaz a szemantika birodalmában élnek. Az értés, amint maga a szó is mutatja, az értelem, a jelentés köré összpontosul, mint ahogy a fogalmazás is. Kétségtelen, hogy az iskolai foglalkozások túlnyomó idejét ilyen tevékenységgel töltjük. Ha azonban azt nézzük, hogyan viszonyulnak a tantervben a fogalmazásra vonatkozó elvárások (a továbbiakban csak erről kívánok beszélni, az értelmezésről nem) a grammatikai előírásokhoz, akkor azt találjuk, hogy az utóbbira vonatkozó követelmények tetemesen felülmúlják az előbbire irányuló, azaz a jelentés kérdését érintő követelményeket.¹

A mennyiségi különbség csak másodrendű kérdés ebben az összehasonlításban. Fontosabb ennél, hogy a fogalmazásra vonatkozó előírások tartalmukban szegényebbek. Az ugyanis nem lehet kétséges, hogy a szövegalkotás és a fogalmazás sokkal nagyobb teret kap az oktatás egészében, mint a nyelvtani ismeretanyagra szánt idő, hiszen a számonkérés és a tanulók szerepeltetésének minden mozzanata ebbe a tevékenységi körbe tartozik. A tanár mindig szövegalkotásra kényszeríti a tanulót valahányszor felelésre szólítja, és a tanuló nem tudja kivonni magát ez alól a tevékenység alól. Amit hiányolok, az a szövegalkotásra, a fogalmazás technikai megvalósításának körülményeire, a szöveg fölépítését érintő ismeretekre vonatkozik.² A kérdés az, meg tudjuk-e mondani, milyen lépésekben taníthatjuk meg a kívánt szövegfajták kialakítását. Mondhatná persze bárki, hogy a számtan tananyagában is csak az szerepel, meg kell tanítani az alapműveleteket vagy a hatványozást stb., de az már a tanár dolga, hogy elmagyarázza, hogyan kell az összeadandó, a kivonandó vagy a részszorzatok számait egymás alá írni és hogyan kell számról számra haladva pl. egy osztást elvégezni. Az ilyesfajta technikákra minden matematikatanár megtanítja tanítványát, mert jól tudja, nem a helyérték fogalma marad meg tartósan a fejekben – pedig ez áll az elmondottak mögött – hanem a műveletvégzés technikai fogásai. Vannak-e ilyesmik a fogalmazásban?

A fogalmazás kérdéséről sok szakfolyóiratban találunk cikket (*Közoktatás, Pedagógiai Műhely, Csengőszó, Módszertani Közlemények, Tanító, Módszertani Lapok, Közoktatás, Magyaritanítás* stb., sőt *Fogalmazástanítás* címen külön folyóirat is létezik tárgykörünk oktatására.). A *Magyaritanítással* külön szeretnék foglalkozni, mert ez a középiskolai magyartanárok központinak mondható lapja és oldalain a fogalmazás tanításának sok lényeges kérdéséről találunk elgondolásokat: a fogalmazások gondolatmenetéről, az anyaggyűjtésről, a szerkesztésről, a kidolgozás módjairól, az elbeszélésről, a leírásról, a jellemzésről stb. Az első észrevétel a folyóirattal kapcsolatban talán az, hogy a fogalmazást érintő cikkek száma jóval kevesebb a grammatikai kérdésekkel foglalkozó cik-

kek számánál. Hat-nyolc grammatikai cikkre egy fogalmazási cikk ha esik, de az arány valószínűleg még ennél is rosszabb. Vannak évfolyamok, amelyekben fogalmazási cikket nem is lehet találni. A másik sajátosság abban található, hogy nagyon kevesen írnak fogalmazásról, gyakorlatilag alig négyen-öten. Ezt a helyzetet mintegy igazolja egy felmérés, amely arra kereste a választ, hol tanulják meg a pedagógusok a fogalmazás tanítását. Levelező tagozaton a megkérdezettek 0%-a, elméleti órán szintén 0%, a szemináriumokon 5%, egyetemeken és főiskolákon 10, illetve 5%, tanár kollégától ill. kolléganőtől 20%, a maga kísérletezései alapján 53 % (*Kérdőívre válasz*, 1998).

Új hangot hoztak a fogalmazás tanításába azok a cikkek, amelyeknek szerzői a retorika felől közeledtek a kérdéshez, és a retorikában honos gyakorlatot kívánják a fogalmazás oktatásában megvalósítani. (Adamikné Jászó 2003, Aczél 2003). Ezekben az írásokban nagyobb hangsúlyt kapott az anyaggyűjtés, a gondolatmenet kidolgozása, a vázlat (illetve a vázlatfajták) kérdése, az elrendezés lehetséges módjainak a tárgyalása stb. A szónoki beszéd összeállításának szempontjai és az évszázadok során ezzel kapcsolatban kialakult gyakorlat ismertetése, véleményem szerint, gazdagíthatja a fogalmazás tanításának eredményességét, de kérdéses, mennyire tudja átvenni ezeket a szempontokat egy olyan tanár vagy pedagógus, aki nem tanult – külön szakként – retorikát. Az eddig elmondottakat tekintetbe véve talán nem lesz felesleges, ha a továbbiakban egy olyan gyakorlat eredményeit ismertetem röviden, amely egy régi, a középkori trivium grammatika részének tananyagában található.

A trivium és a kvadrivium oktatási rendje – nyilván – senki számára sem jelent újat. A trivium tárgyai a grammatika a retorika és a dialektika voltak, az itt tanított tananyagról ma már kellő ismeretekkel rendelkezünk. Nem annyira közsímet talán, hogy ennek, az akkori egyetemek alsó fokozatát képező oktatásnak a tanulói tizenéves fiatalok voltak, a 10-12. évtől a 18-20. évig. Ennek az oktatási szakasznak a befejeztével kaphatták meg a hallgatók kellő vizsgák után a bakkalaureátusi illetve a magiszteri fokozatot, ami a trivium oktatására képesítette őket (Ong 1958). Az oktatási anyag ismeretében megállapíthatjuk, hogy az elsajátítandó tananyag egyáltalán nem volt szegényes vagy egyszerű. Grammatikából Donatus és Priscianus könyveit tanulták, mind-egyikből volt egy minor és egy maior rész, melyek a tisztán grammatikai anyagon kívül Donatusnál nyelvhelyességi kérdéseket, Priscianusnál irodalmi elemzést is tartalmaztak. Mindkét könyv a IV. illetve a VI. századtól kezdve változatlan formában volt használatos, új grammatikát évszázadon át senki sem írt, csak kommentárok jelentek meg egyikhez is, meg a másikhoz is. Változást a XII. század hozott. Megjelent egy új grammatika, Alexander Villadei *Doctrinale-ja* (1190-ben), mely a latin nyelvnek időközben bekövetkezett módosulásait is tekintetbe vette már (Murphy 1974: 148-151).

Az oktatás szempontjából mégsem ez a grammatika jelentette az igazi változást, sokkal inkább azok az egyéb írások, melyek nemcsak kibővítették, hanem alaposan át is alakították a tananyagot. Azon kívül, hogy a grammatikai szemlélet megváltozott – a megszokott grammatika helyébe a dialektikára épülő új, modista grammatika lépett, – nem leíró, hanem preskriptív jellegű oktatási anyagok jelentek meg: az *Ars dictaminis* és az *Ars versificatoria*. Az első különböző magánlevelek és hivatalos levelek, például alapító okiratok, adománylevelek, évkönyvek, krónikák megírására tanított, a második a versírásra. Minket nem az első érdekel, hanem a második, mert ez azon kívül, hogy

a verses forma kialakításának technikáját is tanította, elsősorban szövegírásra irányult, azaz fogalmazással foglalkozott. Mit tanítottak ilyen címen és hogyan kapcsolható ez a tananyag a mi oktatásunkhoz? Részletek ismertetése helyett csak a fogalmazás néhány fontosabb kérdésének előírásaira szeretnék utalni (ld. Murphy 1974: 135-193).

Az *Ars versificatoria* tankönyvei (mintegy félévenként újabb és újabb készült belőlük a XII. és a XIII. század folyamán) első követelményként azt várják el, hogy a tanuló alakítsa ki magának az eszmei mondanivalót, a gondolatot, amit átadni szeretne. Az anyag gyűjtésének csak akkor kezdhet neki, ha a mondanivalót már kialakította magának, hiszen az anyagot, amelyben a mondanivalóját közölni akarja, csak ennek megfelelően válogathatja össze; ennek alapján kell eldöntenie, hogy személyt vagy tárgyat ír le, eseményt mond el vagy cselekményt ismertet. Csak az eszme és annak kifejezéséhez használt anyag ismeretében készítheti el anyagának vázlatát. Ez vonatkozhat az eszme részletezésére (eszmei vázlat), de vonatkozik minden esetben az anyag elrendezésére (anyagi vázlat). Nekünk is ismerős módon az elrendezés lehet természetes vagy mesterséges. Az utóbbi esetben nem az elejéről, hanem a közepéről vagy a végéről kezdjük a történetet, illetve példázattal, vagy közmondással nyitunk. Könnyű a folytatás – így szól az előírás, – ha a kezdés természetes, de a mesterséges fölépítésben a lényeget el lehet mondani három helyen, (az elején, a közepén vagy a végén,) és a példákat is be lehet iktatni különböző helyekre. Már az elején meg lehet adni az általános fölépítést, amit aztán – megfelelő technikával – ki kell bővíteni, mégpedig értelmezéssel, körülírással, részletezéssel, halmozással, ellentétek kifejtésével stb.

Személyek leírására, események elmondására, cselekmények kifejtésére szintén vannak előírások. Férfit másként kell leírni, mint nőt, de mindkettőnél általában a külső leírását követi a belső tulajdonságok ismertetése. Férfiról szóló szöveghez külön sajátságok sora ad szempontokat, mint pl. a férfiasság, a sokoldalúság, a gondolkodásmód, a becsvágy, az életkor, a társadalmi helyzet, a születési hely és egyebek.

Az események leírásának is megvan a receptje: ismerni kell, és ki kell fejteni az esemény fogalmi meghatározását, meg kell adni az előidéző vagy magyarázó okokat, a cselekvés előtti helyzetet, a cselekvés tényleges és alkalmassági körülményeit, a helyet és az időt, ismertetni kell a cselekmény elvégzése utáni helyzetet és minősíteni kell mindazt, ami történt. A szöveget befejezhetjük a felhasznált anyag adta lehetőségekkel, de közmondással vagy példával is berekeszthető az írás.

Remélem, hogy ezzel a vázlatos ismertetéssel is érzékeltetni tudtam, mennyire gyakorlatias módon oktatták a trivium tanulóit a fogalmazásra. Mint említettem, az oktatásra használt tankönyvek *Ars poetriae*, *Ars versificatoria*, *Poetria nova*, *Ars prosaica*, *metrica et rithmica* címmel jelentek meg, de lényegükben nem annyira a verses forma, mint a vers alapját képező szöveg kialakítására tanítottak. Esetenként meg is említik, hogy első lépésként hétköznapi nyelven kell a szöveget kialakítani, és csak ezután térhetnek rá a szavak és a szórend megfelelő összeválogatásával a verses alakra.

Volt ennek a tananyagnak még két érdekes sajátága, amelyről mindenképpen meg kell emlékeznünk, ha természetessé akarjuk tenni, hogyan kapcsolódnak az elmondottak a lexikához: a fogalmazás nem leíró jellegű anyagot adott, mint a grammatika, hanem preskriptív jellegűt, azaz a fogalmazványok elkészítésének technikai lépéseit ismertette. Az előírások hexaméteres vagy disztichonos versecskékből voltak megfogal-

mazva, amelyeket a tanulók ugyanúgy megtanultak, mint ahogy a mai tanulók a több számjegyű számok osztásának lépéseit. A fogalmazás másik jellegzetessége a trivium rendjéből következett. Igaz ugyan, hogy a tárgyak mindegyike jellegzetesen különbözött egymástól, de a közös tanulási időszak és az azonos nyelvi háttér mindig lehetővé tette, hogy az oktatás során az egyik tárgyban tanult ismereteket a másikban is fölhasználják. Így például az anyaggyűjtéssel kapcsolatosan nemcsak a retorikára hivatkoztak, hanem a szubsztanciális és az akcidentális tulajdonságokra is: a dolog, a tárgy, az esemény, az eszmei mondanivaló fogalmi meghatározására, illetve ezen belül a generikus és a specifikus sajátosságokra, az okozatok különböző módjaira, a következtetések alakzataira és a bizonyítások változataira, a felhasználható érvek, anyagok (toposzok v. lokuszok) megkeresésének technikájára stb., úgy ahogy azt a dialektikában tanulták. Mivel ezek a logikai ismeretek ma is fontosak a fogalmazás anyagának összeállításához, és mivel arra nem gondolhatunk, hogy a dialektikát vagy a retorikát is beiktatjuk az általános iskolai vagy a középiskolai tantárgyak sorába, meg kell keresnünk, milyen lehetőségek kínálkoznak a grammatikán belül arra, hogy a dialektikára emlékeztető ismereteket életre hívjunk. Úgy gondolom, a lexikológia megfelelő anyagot szolgáltathatna ilyen célokra.

A lexikológia, azaz egy nyelv szókincsének összefüggéseit, rendszerét tárgyaló nyelvészeti szakterület ismereteit a NAT az *Ismeretek az anyanyelvről* c. részben jelöli ki, de sok anyagot itt nem találunk.³ A „Fogalmak a magyar nyelv és az irodalom ismeretköreihez. Közép szint és emelt szint” című kiadványban (Kiss Árpád, Országos Köznevelési Szolgálat Intézmény Vizsgafejlesztő Központ) vizsgakövetelményként az alábbi fogalmakat találjuk: „szójelentés: egyjelentésű, többjelentésű, azonos alakú szó; rokon- és hasonló alakú, ellentétes jelentésű szó; hangutánzó, hangulatfestő szó”. Ha a fogalmazás szempontjából a hangutánzó és hangfestő szavak mellett még a rokon jelentésű szavakat tartjuk fontosnak, akkor bizony a lexikológiai ismereteknek csak igen szűk területét érintettük. A szinonímia jelensége minden bizonnyal fontos szerepet kap minden magyartanár gyakorlatában, és a tanulóknak írt feladatgyűjtemények is tartalmaznak ilyen jellegű feladatokat.⁴

Az adott szóhoz keresendő szinonimák mellett vannak olyan gyakorlatok, amelyek valamilyen fogalomhoz, vagy gondolati egységhez kapcsolódó szavakat kérnek, például pozitív jelentésű minőségjelzőket, illetve a „fizimiska” fogalmához (i.h. 136.) tartozókat. A „fogalom” szó nyilván a „fizimiska” jelentésére utal, de megadhatunk fogalmakat általánosabb értelemben is, amelyek elvont minőségre vagy valamilyen természetes egységre vonatkoznak: például „fizikai nagyság”, „elismertség/szellemi nagyság”, „a fej elülső része”, „hosszabb tartózkodás valahol”, „ismeretszerzési tevékenység” stb. Ha megkeressük azokat a szavakat, amelyek az ilyen fogalmi területek egészét kitöltik, akkor lényegében szintén szinonimákat sorolunk föl, - csak másféle jelleggel.

Most nem egy szóhoz keresünk újabb szavakat, hanem a valóságot osztjuk fel, a világról alkotott képünket tesszük áttekinthetőbbé. A lexikológia „jelentésmező”-nek nevezi az ilyen egységeket, és egy nyelv szókincsének strukturáltságát kívánja bennük fölismerni (Hangay 1997). A jelentésmezők szavaival (pl. tanul, magol, bevág, elsajátít, megért, fölfog stb.) nem a stílusárnyalatokat keressük (mint a szinonimák esetében), hanem a jelentésmezőt lefedő szavak között meglévő jelentésbeli különbségeket, pár-

huzamokat vagy ellentéteket aknázzuk ki a fogalmazvány anyagának bővítése érdekében. Minden jelentésmezőben ismeretek tömege rejlik, amit nem szabad kihasználatlanul hagyni.

A grammatika a definíciókhoz is tud ismereteket adni. A tulajdonfőnév és a közös főnév között minden tanuló különbséget tud tenni előbb-utóbb. A nyelvtan elsősorban a helyesírásuk közötti különbséget emeli ki és gyakoroltatja, és alig törődik a lexikológiai szemponttal, amely szerint az egyik egyedet, a másik egy osztályt, csoportot, halmazt jelöl, és ezzel együtt ennek a halmaznak a közös tulajdonságait is tartalmazza a jelentésében. Az „asztal” szót mindenki régen érti már, mire az iskolába kerül, de ha megkérdezzük, mi is, milyen is egy asztal, már gondjaink lehetnek. Minden asztalnak ugyanis vannak közös, lényeges tulajdonságai, amelyek alapján az „asztal” szót használni tudom, de hogy pontosan melyek ezek a tulajdonságok, azt már nem is olyan könnyű megadni. A „*sík lap*” biztosan hozzátartozik, mert hiszen „öblös *asztal*”-ról nemigen beszélünk, de már nehezebb megmondani, hány lába lehet egy asztalnak. Elegendő akár egy is, de lehet három, négy, öt, de kettő nem (hacsak nem valamilyen falra vagy másra szerelt asztalról van szó), mert a kétlábúság már valamilyen egészen más osztálynak/halmaznak a lényeges tulajdonsága. Mindezek az ismeretek tulajdonképpen a dolgok definíciójában rejlenek, melyről nem sokat tudnak tanulóink, holott ismerete nagyon hasznos lehetne a fogalmazás szempontjából.

Az említett középkori tankönyvek szinte mindegyike megkívánja, hogy a tanuló a fogalom elemzését is beépítse fogalmazványába, de a definíció, a fogalom meghatározásának klasszikus módja, a „*genus proximum*” és a „*differentia specifica*” mibenléte akkor a kisujjában volt mindenkinek. Ma egy ilyen föladat még a középiskolák felsőbb osztályaiban is gondot okozna sokaknak, pedig csak egy dolog „csoportnevéről”, illetve a csoporton belüli különbségek megnevezéséről van lényegében szó. A lexikológia a hiperonimia és a kohiponimia kifejezésekkel jelöli az említett fogalmakat. Kár, hogy az ilyen ismeretek hiányoznak a kötelező oktatási anyagból.

Mindezek után még csak egyetlen kérdésről szeretnék röviden szólni, mégpedig arról a régi középkori szokásról, hogy a grammatika nem csak a mai értelemben vett grammatikát jelentette, hanem a mai értelemben vett irodalmat is. Nem volt külön grammatikai és irodalmi tananyag, mindkettő a grammatikába tartozott, anyagukat kölcsönösen föl lehetett használni. A két külön tantárgy és az elkülönített tananyag magyar sajátosság, a nyugati országok tantervében nem található meg (Kerber 2002). Az anyanyelvi ismeretek egységes tanításával, a lexikológiai ismeretek kibővítésével – úgy gondolom – fejleszteni lehetne iskoláinkban a fogalmazási készséget.

Irodalom

- Aczél Petra 2003. A gondolat és a szó között, félúton (A vázlat). *Magyartanítás* 2003/3, 27-31.
- Adamikné Jászó Anna 2003. A retorika fogalma, helye és feladatai. *Magyartanítás* 2003/121-125.
- Hangay Zoltán 1997. A jelentésmező. In: A. Jászó Anna (főszerk.): *A magyar nyelv könyve*. Budapest: Trezor.
- Kerber Zoltán 2002. A magyar nyelv és irodalom tantárgy helyzete az ezredfordulón. *Új Pedagógiai Szemle*, 2002 okt. 45-61.

Kérdőívre válaszok. *Fogalmazástanítás* 1998/3, 14.

Kernya Róza 1992. Téma – cím – fogalmazás. *Magyartanítás* 1992/3, 14-16.

Murphy, J. J. 1974. *Rhetoric in the Middle Ages*. Berkeley Univ. of California Press.

Ong, Walter J. 1958. *Ramus*. Cambridge: Harvard Univ. Press 136-7.

Szende Aladár 1995. *Gyakorlatok és feladatok a magyar nyelv tankönyvéhez*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Jegyzetek

- ¹ A NAT 2003. évi előírásainak *Magyar nyelv és irodalom* c. részében külön fejezetet találunk a 3. pont alatt Írásbeli szövegek alkotása, íráskép, helyesírás címmel. Ez a rész hét rovatot tartalmaz, de kettő ezek közül csak az 1-4. évfolyamot érinti. A megmaradó ötből egy az írástechnikára, az írásképre vonatkozóan tartalmaz előírásokat, egy pedig a nyelvtanra, úgyhogy tulajdonképpen csak három rovatban találunk anyagot tisztán a fogalmazásra. Az anyanyelvi ismeretekre vonatkozó nyelvtani anyag hat rovatban van részletesen kifejtve.
- ² Amit pl. a 4. rovatban találunk, a következőképpen hangzik: 1-4. évf.: Rövid szövegek alkotásának gyakorlása, 5-6. évf.: Rövidebb szövegek alkotása különböző szövegtípusokban és műfajokban, 7-8. évf.: Szövegalkotási képesség különböző szövegtípusokban és műfajokban, 9-12. évf.: Világos szövegalkotási kifejezőkészség a hétköznapi és társadalmi (közösségi) élet minden fontos területén és műfajában. A 6. rovat az 5.-től a 12. évfolyamig egyöntetűen „az önkifejezés képességének, a kreativitásnak” a fejlesztését kívánja meg, megjelölve azokat a szövegfajtákat, amelyeket évfolyam-csoportonként kell elsajátítani. 5-6-ig pl.: *szövegek átírása, olvasott művekhez különböző befejezések készítése, a történet folytatása, rímes játékok stb.*, a 7.-8.-ban *párbeszédek írása, dramatizálás, párbeszédes forma átírása epikus formába, érvelés stb.* a 9.-től a 12.-ig *élményszerű személyes történet elbeszélése, verses-rímes szövegek átírása különböző nézőpontokból stílus és hangnemváltással, sajátműfajok gyakorlása.*
- ³ Az 5-6. évfolyam számára egyszer A nyelvi egységek közötti egyszerűbb összefüggések felismerése alatt pl. *rendszereszerű összefüggések felfedezése a ...szavak között, ... szerepel, majd ugyanezeknek a tanulóknak egy másik rovatban A Gyakorlottság a szavak jelentésvizsgálatainak feltérképezésében a korosztály szintjén megjelöléssel pl. az egy- és többjelentésű szavak felismerése, rokon értelmű szavak gyűjtése* van megadva oktatási feladatként. A további évfolyamok számára ilyen jellegű anyagrészeket nem találtam.
- ⁴ Pl.: mik az „eszik” vagy a „nevet” szinonimái, mik a „csavar, facsar” további szinonimái, vagy melyek a „rövidesen” jelentésű határozószók (Szende Aladár 1995).

Négy alternatív módszer alkalmazási kerete az anyanyelvi nevelésben

Kántor Gyöngyi

Bevezetés

Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz nemcsak gazdaságilag lendítette fel a magyar társadalmat, hanem társadalmi szinten is változásokat hozott. A változó kihívások, a mozgásban lévő környezet a felnövekvő nemzedék számára rengeteg lehetőséget rejt. Az iskola feladata többek között az, – melyet az anyanyelvi nevelés is felvállal – hogy megtanítsa élni diákjait ezekkel a lehetőségekkel.

Előadásomban négy olyan alternatív módszert mutatok be, melyek segítik, segíthetik a pedagógusokat abban a munkában, hogy az anyanyelvi órákat érdekesebbé, élvezhetőbbé tegyék (Molnár 2001). Az általam ajánlott módszerek előnye, hogy egyrészt a hagyományos tanórai eszközrendszerekre építenek, másrészt alkalmazásukkal kiegészíthetjük a hagyományos tanítási módszereket, és így kiváló eredményeket érhetünk el. Mindemellett ezzel az óravezetéssel a diákok körében emelhetjük tantárgyunk presztízsét.

1. Az anyanyelvi nevelés mai állapota

1. 1. Általános tantárgyi helyzet

A XXI. század kihívásai, mint például a felnőtt életben sokat emlegetett „megfelelési kényszer” a társadalom összes résztvevőjét érinti. Az ennek következményeképpen végbemenő változások, hatások a szülők, a pedagógusok és a gyermekek életében is nyilvánvalóak. Az iskolai anyanyelvi nevelésben résztvevőknek fel kell tehát készülniük egy teljesen új szemléletmódra: mind a szülők, mind a gyermekek részéről tapasztalható más hozzáállásra; más társadalmi és gazdasági elvárásokra; más környezeti feltételekre. Ennek a kérdésnek egy másik aspektusa az a sokat emlegetett tény, hogy a tantárgyak közül kedveltség tekintetében a magyar nyelvtan az utolsó előtti helyen áll és az irodalom is folyamatosan veszít presztízséből (Csapó 2000).

1. 2. NAT és anyanyelvi nevelés

A Nemzeti Alaptanterv (a továbbiakban NAT) egyik műveltségi területe az „anyanyelv és irodalom”. A NAT magyar nyelvi kerettantervének készítői tudatosan használják az anyanyelvi nevelés fogalmát, illetve a magyar nyelv megjelölést a magyar nyelvtan helyett. A magyar nyelvi kerettanterv alapelvei értékes hagyományokból táplálkoznak. Az előírásokból, a tananyag arányaiból, illetve szakmai és pedagógiai szemléletéből gyakorlatias és életszerű nevelési célzat bontakozik ki. A tananyag felépítésében tapasztalható legfontosabb újítások közül a *kommunikációs képesség* folyamatos fejlesztését emelem ki. Emellett fontos szerep jut a nyelvi jelenségek tudatos szemléletének, a legjellemzőbb példák ismertetésének. Ha a tudásanyag felfedezésébe bevonjuk a tanulói erőfeszítés, kreativitás, fantázia, belső érdeklődés tényezőit is, nyilvánvaló, hogy

hatékonyabban fejleszthető a nyelvi tudatosság és a kifejezőképesség. Mindez pedig jó-tékony hatással van a problémamegoldás, az ítélőképesség, az önművelés különböző területeire is.

2. Az alternatív módszerek – hagyományos megközelítés

Ahhoz, hogy a kommunikációs képességet megfelelően fejleszteni tudjuk, új módszerekre van szükség, és nemcsak a fentebb ismertetett tantárgyi változások, új előírások miatt, hanem a gyermekek igényeiből következően is. A hagyományosnak mondható tanítási helyzet egyes témakörök esetén maximális hatékonysággal alkalmazható, de a tantárgyi előírásokat tekintve önállóan már nem képes megfelelni a NAT elvárásainak. Ezt az oktatási módszert, — melyet néma módszernek is neveznek (Molnár 2001) — az jellemzi, hogy a pedagógus frontális módon előadást tart, a diákok pedig a hallgatóság szerepét töltik be. Nem szakít(hat?)ják félbe, nem szól(hat?)nak bele a tanár előadásába, vagyis aktívan (kérdéseikkel, saját ismereteikkel, egyéni felszólalásaikkal) nem alakíthatják az óra menetét. Ez a fajta óravezetés a pedagógusoknak természetesen egy sokkal tervezhetőbb, egyszerűbb óravezetési stílust kínál fel (Szabó 2004).

2. 1. Az alternatív módszerek alkalmazásának keretei

A következőkben részletesen ismertetett alternatív módszereket több tényező előzetes vizsgálata után lehet bevezetni. (A tényezők ismertetésének sorrendje nem jelöl sorrendiséget.)

Az első tényező, amelyet a pedagógusnak mérlegelnie kell: **saját hozzáállása a tanítási órákhoz**. Az alternatív módszerek alkalmazásakor teljesen más tanári szerepet kell felvállalnia a pedagógusnak. Ebben az esetben nem a tanár tudása, ismeretei kerülnek elsősorban az órák középpontjába, hanem a diákoké. Ebből kifolyólag számolni kell bizonyos fokú alapzajjal, mely természetesen együtt jár a csoportmunkával, illetve egy projekt kidolgozásának összes fázisával. A diákok fegyelmezése sem megszokott módon zajlik, hiszen a pedagógus nem vehet részt minden pillanatban mindegyik csoport munkájában, aminek következtében nem fedheti le tökéletesen diákjai megnyilatkozásait. (Az alternatív módszerek alkalmazásakor egyébként nem is az a cél, hogy a tanár folyamatosan ellenőrizze a diákokat, hanem az, hogy az önállóan vagy csoportban végzett munkafolyamatot támogassa, a munka fázisait végigkísérje, vagy végeredményét értékelje.)

Ebben a munkaformában a pedagógus szerepe abban változik meg, hogy koordinálja a tanórai munkát. Olyan módon, hogy előkészíti az anyagrész alternatív módszerrel történő feldolgozását; tudatosítja a feladat célját és az eredményes megoldás feltételeit; többféle alternatívát biztosít a felhasználható taneszközök tekintetében; elősegíti a bensőséges, együttműködő hangulat megteremtését; témaindító megbeszélés keretében többféle alternatívát ad az anyagrész feldolgozására; a háttérből figyeli a csoportokat és kérdés/kérés esetén segítséget nyújt; értékeli, vagy értékelteti az elhangzott beszámolókat (Biehler – Snowman 1986: 602-616).

A második tényező, amelyet figyelembe kell venni az alternatív módszerek bevezetésénél: a **diákok képessége**. Bármennyire is jó képességűek tanulóink, egy folyamatosan tradicionális oktatási módszerre szocializált osztályban nem valósítható meg, hogy

egyik óráról a másikra az új módszereket alkalmazzuk. Mégis ezek a módszerek azok, amelyek a diákok gondolkodásmódjában minden másnál jobban megerősítik azt, hogy felelősséget kell vállalniuk saját vagy társaikkal közösen végzett munkájukért. Tekintettel arra, hogy nem elsősorban a tanár jól megszerkesztett óraterve szerint folyik a tanítási óra, a diákoknak nagyobb szabadságuk van abban, hogy egy-egy témát milyen mélységben, milyen irányban dolgoznak fel. Ez az új diákszerep azt is indukálja, hogy minden tanulónak fel kell vállalnia véleményét, élnie kell a „különbözőség jogával”.

Egy-egy ilyen módszer bevezetése előtt érdemes **kollégáinkkal** is megvitatnunk óra-vezetésünk új megközelítési módját. Ez a harmadik fontos tényező. Nemcsak az azonos tantárgyat tanító kollégákat kell informálni az új kezdeményezésünkről, hanem más tantárgyakat tanító pedagógustársainkat is. Elengedhetetlen, hogy ezek az újfajta módszerek megfelelően illeszkedjenek az iskola szellemiségéhez, pedagógia programjához, sőt, beleépüljenek a helyi pedagógiai programba is (Füle 1995).

A negyedik tényező a **tanulási technikák** egy-egy anyagrészhez való hozzárendelése. Ez az előkészítő munka azt is jelenti, hogy kiválasztjuk azokat az anyagrészeket, amelyeket alternatív módszerrel szeretnénk feldolgozni. A felfedezéssel tanulás és az irányított problémamegoldás technikája (Biehler – Snowman 1986: 360-381) olyan lehetőséget ad a diákok kezébe, amely az iskolán kívüli életben is könnyen alkalmazható és adaptálható. E technikák további előnye, hogy bármely alternatív módszerbe beépíthetőek.

2. 2. Tanulási technikák

A következőkben nagyon röviden ismertetem az említett technikák egyes munkafázisait.

A) A *felfedezéssel tanulás munkafázisai*:

1. **előkészítési fázis**: az adott problémával kapcsolatos tapasztalatok összegyűjtése;
2. **lappangási fázis**: az információk rendszerezése;
3. **a megvilágosodás fázisa**: az ún. aha-tapasztalás;
4. **igazolási fázis**: a megismert jelenség, a jelenségről szerzett tudás tesztelése egy-egy példán keresztül.

B) A *problémamegoldás technikája*:

1. **megértési fázis**: a probléma beazonosítása;
 2. **tervezési fázis**: a problémamegoldás stratégiájának elkészítése;
 3. **végrehajtási fázis**: a tervezési fázis végrehajtása (adatgyűjtés, adatfeldolgozás);
 4. **visszatekintési fázis**: a munkafolyamat áttekintése, konklúzió megállapítása.
- (Bouch1988)

3. A négy alternatív módszer részletes ismertetése

3. 1. A csoportmunka módszere

A csoportmunka a tananyag feldolgozására irányuló módszer. Kialakításának feltételei a következők:

3. 1. 1. A csoportok résztvevőinek száma szerinti lehetőségek

Szervezhetünk egy nagy csoportot az osztály összes tanulójából, kör alakban leültetve a tanulókat. Ez a munkaforma általában három tényező együttes fennállása esetén hatékony: 1) ha az összes tanulónak úgy biztosítunk megszólalási lehetőséget, hogy ne érez-

ze azt kötelességének; 2) ha a tanulócsoporthat már megszokta ezt a fajta alternatív tanítási módszert 3) a tanár moderátorként vesz részt a feladatmegoldásban. A moderátor nem mindentudó vezetője a beszélgetéseknek, vitáknak, hanem metodikai segítője, aki nyílt, kérdező magatartásával együttműködő partnerként közeledik a diákokhoz, és aktív, tanulást segítő módszereket (pl. az elhangzottak vizuális megjelenítése táblán) alkalmaz (Niessen – Iden 1999). A kisebb csoportok maximum hét főből álljanak. Bátran rábízhatjuk a tanulókat, hogy hogyan alakítják ki a csoportokat, hiszen az, hogy olyan csoportban dolgozzanak, ahol általuk preferált társaikkal oszthatják meg ismereteiket, gondolataikat, mindenképpen a hatékony munka alapfeltétele. A csoportokat az osztályteremben jól különítsük el – akár át is rendeztethetjük előre a tanulókkal a termet.

3. 1. 2. A tananyag szerinti lehetőségek

A feldolgozandó tananyag szerint többféle csoportbontást végezhetünk. A kiscsoportban dolgozó tanulók felkészülnek egy anyagrész egy-egy részéből (pl. a kommunikáció anyagrész a következőképpen bontható: emberi kommunikáció jellemzői, állati kommunikáció jellemzői, kommunikációs problémák jelenünkben, stb.); vagy vizsgálhatnak egy adott témát több aspektusból (pl. az avantgarde megjelenése a különböző művészeti ágakban). Elképzelhető az is, hogy ugyanazt az anyagot dolgozza fel mindegyik csoport. Az eredményesség feltétele, hogy minél több információt gyűjtsenek össze a csoportok az adott témában (pl. a reklámszlogenek üzenete a mai tinédzserek számára). A diákok a csoportmunka eredményét egyéni vagy csoportos beszámolókat keretében adják elő társaiknak. A beszámolókról jegyzőkönyv is készül. A tanár irányító szerepe abban merül ki, hogy a diákok önálló gondolatait különböző tanítási módszerek segítségével igyekszik a felszínre hozni; fenntartja a folyamatos érdeklődést; egy-egy beszélgetés alkalmával tapasztalatait a diákokkal megosztja.

3. 2. A projektmunka

A csoportmunkával összehasonlítva a projektoktatás hasonló tulajdonságokat mutat abból a szempontból, hogy ebben az esetben is csoportban dolgoznak együtt a tanulók. Abban azonban különbözik a csoportmunkától, hogy egy konkrét élethelyzetből, problémából indul ki, mely a diákokat valamilyen szempontból érdekli; nemcsak szellemi problémamegoldás ez, hanem egy-egy részfolyamat fizikai megjelenítésére is sor kerülhet (pl. a munka eredménye lehet egy plakát, egy makett vagy egy közösen írt színmű is); ebből következően időben hosszabb feldolgozást igényel, előfordulhat, hogy több tanórán keresztül elhúzódik (Hunyadi – Nádasi 2000). Egy projektmunka több munkafázisból áll. Az első lépés az ötletek, a javaslatok, a problémák felvetése (1. fázis), végül egy téma kerül kiválasztásra. Mielőtt a csoportok a témát feldolgoznák, az osztály közösen elkészíti a projekt vázlatát (2. fázis). A projektvázlat alapján munkaterv készül: ki, mit, mikor, hogyan, hol és miért csinál; milyen közös tájékoztatási pontok lesznek a kidolgozási fázisban (3. fázis). A feladat komplex kidolgozására csak ezután kerül sor (4. fázis). Az utolsó fázis a munka befejezése, a projekt értékelése (5. fázis). (Molnár 2001: 18.) A tanár feladata a projekt vezetése. Folyamatos jelenlétével biztosíthatja a projekt zökkenőmentes megvalósulását.

3. 3. Valós helyzetek szimulálása az órán

Az élethelyzetek szimulációja, mint oktatási módszer szerepet kaphat az anyanyelvi nevelésben egy-egy tananyag feldolgozásában. Hatékony módszer, mert félig-meddig játékos, és a diákok a tanórákon próbálhatják ki a mindennapi élet legkülönbözőbb szituációit. Nem feltétlenül kell csak problémás, nehezen kezelhető helyzeteket szimulálni. Olyan kommunikációs helyzeteket is érdemes generálni, amelyek valamilyen tanulással szolgálnak (pl. a szleng nem adekvát használata és annak következményei). Mindenki szeret játszani, és sokan szeretik magukat beleképzelni mások helyzetébe. Egy-egy aktívabb tanuló bevonásával mások is könnyen kedvet kaphatnak ahhoz, hogy társaik előtt egy-egy helyzetet eljátszanak.

3. 4. A szuggesztópédia módszere

A szuggesztió megfelelő alkalmazása maradandó élményt nyújt a diákok számára. Ezt a módszert a tanár önállóan vagy a diákok egy csoportja közösen készíti elő a többi tanuló számára. Előkészítési fázisa több munkát igényel, mert a módszer alapvető célja, hogy az információk több érzékszerven keresztül jussanak el a diákokhoz. Élhetünk e tanítási forma keretében például a zeneterápia eszközével, levetíthetünk egy rövid filmet, kísérhetjük azt fényhatással, testmozgással (Molnár 2001). Ennek a módszernek az alkalmazása során rengeteg kreatív ötlete szokott lenni a diákoknak, ennél fogva kísérletezhetünk bizonyos nagyobb témakörök (pl. a rokokó életérzésének a bemutatása) feldolgozásával is.

Összefoglalás

Az anyanyelvi nevelés feladata nemcsak a pusztán lexikai tudásra korlátozódó tananyag megtanítása, hanem annál sokkal több: kommunikációs készségfejlesztés ezen keresztül személyiségfejlesztés is, mindez kulcsszerepet játszhat a diákok iskolán kívüli életére való felkészítésében.

A fentiekben kísérletet tettem négy alternatív módszer bemutatására. Céлом ezzel az volt, hogy anyanyelvi nevelők számára rámutassak: másképpen is lehet és érdemes egy tanórát megtervezni, levezetni, nemcsak hagyományosan.

Irodalom

- Biehler, R. F. – Snowman, J. 1986. *Psychology Applied to Teaching*. Boston: Houghton Mifflin Co. 360-381.
- Bouch, G. D. 1988. *Effective Teaching Methods*. New York: Macmillan Publishing Co. 172.
- Csapó, B. 2000. A tantárgyakkal kapcsolatos attitűdök összefüggései. *Magyar Pedagógia*. 100. évf. 3. 343-366.
- Füle, S. 1995. *A helyi pedagógiai program kidolgozása*. Budapest: Okker Oktatási Iroda.
- Hunyadi Gy.né – M. Nádas M. 2000. *Pedagógiai tervezés*. Pécs: Comenius. 179-182.
- Molnár, A. 2001. *Idegennyelv-tanítás — másképpen(?)*: Minták a magyarországi tanítási gyakorlatból. Budapest: Eötvös József Kiadó. 15-195.
- Nemzeti Alaptanterv. 1994. *A közoktatási törvény és a nemzeti alaptanterv alapelvei*. Gödöllő: Okker Kiadó.
- Nissen, P. – Iden, U. 1999. *Moderátoriskola*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó. 17-72.
- Szabó, É. 2004. A tanári tervezésről. *Modern Nyelvoktatás*. 10. évf. 2-3. 16-26.

Az elbeszélő jellegű gyermeknyelvi megnyilatkozások szövegszerűségének vizsgálata

Kátainé Koós Ildikó

1. Bevezetés

Szöveg vagy mondategységek halmaza? Jelen tanulmány fő kérdésfelvetése az, hogy beszélhetünk-e szövegszerűségről már hároméves korú gyermekek beszédprodukciónál figyelve. Hároméves gyermekek anyanyelv-elsajátítási szintjén belül a szóbeli beszédprodukciónál szövegszerűségét vizsgáltuk. Élőszóban elhangzott beszédanyag állt rendelkezésünkre, ezért a korpusz objektív elemzéséhez a közlésegyység terminust vezettük be, nem a mondat terminológiájával dolgoztunk (Szikszainé Nagy 1999). Közlésegyységeknek az egyes megnyilatkozásokat felépítő szófajok, grammatikai - szintaktikai formák és viszonyok összefüggő egységét nevezzük. Ezek fejlődése a nyelvelsajátításban folyamatos; egyre összetettebb, árnyaltabb lehetőségekhez juttatja a gyermeket önmagá kifejezésében. A kutatás során arra kerestük a választ, hogy milyen mélységig jutottak el hároméves korra a gyermekek a magyar közlésegyységek birtoklásában; megnyilatkozásaikban milyen aktivitással használják azokat, és milyen mértékig kapcsolják össze őket egymással.

1.1 Anyag és módszer

A felmérésben 37 gyermekkel rögzített hanganyagot értékeltem. Eredményeim nem sztenderdizált adatok, csupán részvizsgálati eredmények. A vizsgálati szituáció – egy általam, mint kísérletvezető által kezdeményezett beszédhelyzetben – a felnőtt-gyermek beszélgetés volt. Ennek témája: *Mit csinált a családod vasárnap?* illetve *Mi történt ma az oviban?*

A beszédhelyzet alapján elbeszélő jellegű megnyilatkozásokat vártam a gyermektől. A beszédanyagot magnetofonnal rögzítettem, majd lejegyeztem. Az elemzéshez egy-egy percnyi összefüggőnek mondható gyermeki megnyilatkozás közlésegyységeit használtam fel.

A lejegyzett megnyilatkozások olvasásakor szembevetődött, hogy azok nem pusztán egymás mellé állított mondategységek sorozatai, hanem tartalmi, logikai kapcsolatot mutató "szövegeknek" nevezhető beszédprodukciónál. Vizsgálatunk középpontjában a szövegkohézió áll. A vizsgálat célja, hogy megmutassuk, milyen kohéziós elemek biztosítják ezen elbeszélő jellegű, élőszóban elhangzott gyermeki megnyilatkozások szövegszerűségét.

2. A lexikális kohézió elemzése

2.1. Kezdet és befejezés

A beszédprodukciónál kezdetét a beszédhelyzet határozta meg. A gyerekek hezitáltak, majd egy-egy kötésszóval vagy utalósszóval kezdték meg a beszédprodukciónál, a kérdésre

tehát nem egész mondattal feleltek (pl. (...) *Hát úgy, hogy (...); Hát, hogy (...)* *hogy főzünk; És én (...) és bemegyek*;). Természetesnek tartom ezt a kezdetet, hiszen a gyerekek azt a képességét mutatja, hogy igyekszik dialogikus kapcsolatot felvenni a beszédpartnerrel. A felnőttnyelv előszóban elhangzó dialógusokban szintén alkalmazza ezt.

A gyerekek 30%-a azt a stratégiát követte, hogy variációs formában elismételte a kérdésmet, és ehhez kapcsolta nagyobb (gondolkodásra használt) szünet után történetét. Ezekben a sajátos ismétlésekben is a kapcsolatfelvételre törekvő, gyermeki kreativitás figyelhető meg. (Pl. ilyenek a *Meg úgy szoktam vele játszani, hogy...; Ott azt játszik, hogy...; Hétfégen a családdal voltunk ám... felütések*.) (Réger 1986).

Ennél fejletlenebb forma, mikor a gyerekek nem alkalmaznak semmilyen speciális kezdést, azonnal mondandójuk központi tárgyára térnek. Ebben az esetben nem figyelhető meg dialogikusságra való törekvés sem mondatfolytatással, sem a felnőtt szavainak ismétlésével (Beöthy, E – John- Steiner, V 1990)

A befejezés a gyerekek 98%-ánál hiányzott. Egyszerűen elhallgattak. Sem keretes ismétléssel, sem speciális befejező mondattal nem zárták le “elbeszélésüket”. A három kivétel a következő volt:

- 1.) *Hát többet nem tudok.* (mesék zárlatára emlékeztető sztereotípiá)
- 2.) *A nyuszi hozott nekem tojást is.* (Ez volt a megnyilatkozás kezdete.) (...) *És még egy barbit kérek a nyuszitól.* (Ez a befejezés, ami keretességet, és lezárttságot teremtett.)
- 3.) *A Bogár utcában csinálják a különszobát a kőműves bácsik.* (Ennek a variációja rögtön a felütés után már elhangzott. Itt az összegzés, a megerősítés funkciójában állva teremt lezárttságot.).

2.2. Sajátos ismétlések

A lexikális kohézió megteremtésének legfontosabb eszköze az ismétlés volt (Réger 1986). A gyerekek a legfontosabb elemeket szó szerint, grammatikai variációval vagy állandó jelzővel együtt ismételték. Az ismétlést akkor is alkalmazták, ha utalószóval, névmással vagy szinonim kifejezéssel helyettesíthető, esetleg elhagyható lett volna.

Pl.: **Dobáltuk a kőket a vízbe. *Csak a sáros kőt nem dobtam; Bár a nyuszi hozott nekem tojást is. És majd várom a nyusziát, hogy hozzon még több tojást is.*

Feltűnő következtetés, hogy a gyerek az ismétlésekkel igyekszik elkerülni az antecedens elöbbről kívánó visszautaló elemek használatát, valamint kerüli a toldalékokat.

2.3. Ok-okozati összefüggés

A megszerkesztettség tekintetében legegyszerűbb megnyilatkozások is tartalmaznak ok-okozati összefüggést. Azonban még nem mindig helyesen választják meg, hogy az oksági lánc létrejöttéhez mit és mennyit kell kimondaniuk / elhagyniuk. Figyeljük meg a következő “szöveget” !

**(Én is van egy születésnap. Ajándék a Rékának. Nem mutat meg azt. Ez a születésnapja. Én is éhes ... Az én születésnap most van az.)*

A “szöveg” megfejthető (ragok stb. híján is), tehát oksági lánc kialakítható, de nem minden szükséges eleme explicit.

Az oksági láncot a gyerekek többnyire mutató névmásokkal, határozószókkal, kötőszókkal teremtik meg. A leggyakrabban *és, de, meg, úgy, az(t), ez(t), aztán, majd* szerepelt. Előfordul, hogy keverik, vagy nem jó helyen használják ezeket: (pl. **Barbival játszik is meg babával is*. Helyesen: *is játszik / és még; *Meggyúrnázza, aztán meg úgy készül*. Helyesen: *és így készül; *Nem lehetett meggyógyítani és néhány napra meggyógyult* helyesen: *de*).

2.4. Az elbeszélő

A gyerekek a beszédhelyzetnek és a feladatnak megfelelően elbeszélő jellegű "szövegeket" produkáltak. Egy kivételével a tisztán múlt idejű elbeszélés-mesélés formát választották. A kivétel a következő "szöveg" volt:

**Aztán egyszer mond a Péter bácsinak: "Vezethetem a traktort?". Aztán azt mondta: "Majd az utcánkba". Aztán tényleg tudtam vezetni. | |Én vezettem.*

Az elbeszélő maga a gyerek. Az aktív szereplő rendszerint Esz./1. személyű (ő maga) vagy Tsz./1. személyű. Pl. **Én meg beütöttem a jadiátorba a fejemt. *És még jó, hogy nem mentünk az ügyeletbe; *Én is talált a kagylót; Itt összeragasztjuk; *Itt így rajzolunk ide ilyen utakat*. Ez a háromévesek egocentrikus világlátását tükrözi. A logikai sorrend, az időrend helyett a számukra fontos részlet kapott hangsúlyt - az az esemény, ami közvetlenül velük történt (Sugárné Kádár 1985, 1986).

2.5. Színek, jelzők, mozzanatos igék, folyamatosság- befejezettség

Az elemzett közlésességek alapján statisztikailag feltűnő, hogy jelzői használatú mellékevek alacsony számban fordulnak elő, és főleg színmegjelölések. Néhányszor árnyalatozat is megneveztek (pl. *A babám sötétes hajú barbi*). Már ismernek néhány térbeli illetve síkbeli formára vonatkozó jelzői használatú melléknevet is (pl. *kockás naci; pöttyös babám; csikos ház lett*). Leggyakrabban a *kicsi, nagy, szép* melléknevek szerepeltek. Ezek szövegkohéziós szerepe tehát még nem lehet jelentős. Egy-két esetben azonban érdekesen erősítik az ok-okozati láncot. Pl.: *Csupa víz volt a fű. (...) *Dobáltuk a köket a vízbe. *Sáros köt nem dobtam*. A *sáros* jelzővel a gyerek explicitté tudta tenni azt az elhallgatást, hogy a köveket a vizes fűben találta. Az ilyen példák azonban ritkák.

Az igekötős igék, a folyamatosság és befejezettség használata sem számottevő kohéziós erő még. De ha jelentkezik, többnyire szintaktikailag is és szövegszervező elemként is helyes.

Pl.: *Holnap eljövök (...) idejövök (...) kiásom lapáttal. Aztán nagy lyuk lesz; Elmegyek. Aztán fölírja (ti. anyu) a levelet, aztán nem ér rá. Én meg fölírom, elviszem.*

Az igekötős igék használata még nem hibátlan - nem köznyelvi formákat is eredményez.

Pl.: **Valaki odavizezte az esőt; *A vadász bemegy arra a dominóra, és lövöldözi az állatokat.*

3. A grammatikai kohézió elemzése

3.1. Előre- és visszautaló elemek

Széles körben találunk előre- és visszautalásokat. Ezek személyes- és mutató névmásokkal, valamint az igei személyragokkal valósulnak meg. A megnyilatkozások szerkesztettségét leginkább ezek az elemek biztosítják (B. Fejes 1993). Hosszú mondategység-láncokat képes segítségükkel a gyerek biztonsággal koherenssé tenni. Esetlegesen előforduló hibás használatuk oka, az antecedens nélküli bevezetésük. Pl. **Hát lehet azt,*

*mert van otthon katona. *Meg úgy szoktam vele játszani otthon, hogy...* (Első mondategységeként szerepeltek a gyereknél.)

3.2. Igeragozás

A közlésegségek vizsgálata statisztikailag is bizonyítja, hogy ebben az életkorban az alanyi ragozás a domináns, valamint azt, hogy a jövő idő használata nem jellemző. Informatív számunkra, hogy az igeragozás rendszerében a háromévesek az alanyi ragozást – jelen- és múlt időben egyaránt – sokkal aktívabban használták a tárgyas ragozásnál. Emellett viszonylag magas számban mondtak ige + igenév szerkezetet. Feltételes módot és ragozott főnévi igeneveket viszont 1% alatt használtak. A felszólító mód alkalmazása egyszerű mondategységekben is elenyésző volt. Álljon itt néhány, az ige-használat hároméves korban még ritka példája: *Nem úgy kell mondanía! *Előbb meggyógyulta volna macikámt.* Az igeragozás így még nehezen tölti be a kohéziós erő szerepét, a gyerekek keverik az alanyi- és a tárgyas ragozást. Nem különböztetik meg a már határozott és a még határozatlan tárgyat a “szöveg” előrehaladtával. Ezért sokszor szintaktikailag hibás mondategységeket kapunk.

Pl.: **Csinálok neki a szarv. *Nekem nincs neki a szem; *Beledug a csavart; *Én is talált a kagylót; *Találtunk játszótérre a kőt.*

3.3. Az igekötők

Az igeidőket általában tudatosan használják. A “szövegük” végig csak jelen vagy csak múlt idejű, biztosítva az elbeszélés időegységét. Ha időváltás történik, az általában nem szövegszervező hatású, nem indokolt. Háttérben inkább a megfelelő képzési szabály nem biztonságos alkalmazása áll (Lengyel 1981a, b). Az ok, semmiképpen nem a kronológikusság mint szövegszervező elem. Pl.: **(Nekem van úszógumi. Az apám vesz az úszógumi. Tiem lesz úszógumi. És nem tudtam elmerülni.)* A gyerek valószínűleg a vesz és a lesz töváltós igék múlt idejét – amit a “szöveg” inkább megkövetelt volna – még nem tudja képezni (ahhoz finomabb szabályok tudására lenne szüksége), ezért analógiás alakokban használja.

4. Összefoglaló megjegyzések

Hároméves gyermekek beszédprodukcióiban is megtaláltuk mind a grammatikai, mind pedig a lexikai szövegkohéziós elemeket. Közülük a legjellemzőbbnek bizonyult: a felnőttől hallott mondatok, szószerkezetek sajátos ismétléses beépítése; az elbeszélés fontos, központi elemeinek többszöri ismétlése; a személyes- és mutató névmások, az igei személyragok kiterjedt használata; mellérendelő kötőszók és a határozószók mondategységeket összekötő használata (az oksági lánc biztosítására); a tisztán jelen vagy tisztán múlt idejű elbeszélés; az előszóra jellemző hezitációk, tartalmatlan szavak és félbehagyott mondatok előfordulása.

Elemzésemben mindvégig idézőjelbe tettem a szöveg szót, amennyiben azt a gyermeki megnyilatkozások bemutatására használtam. Az eddigiek bebizonyították, hogy az idézőjelet elhagyhatom. A háromévesek vizsgált megnyilatkozásai valóban nem csupán egymás mellé állított mondategységek, hanem grammatikai és lexikai szinten egyaránt már bizonyos mértékű szervezettséget mutató **beszélt nyelvi szövegek**.

Melléklet

Öt kiscsoportos óvodás "elbeszélése" a család hétvégéjéről vagy az óvodai életről.

Jelölések: (...) hezitáció ... fébehagyott mondat || hosszabb szünet

Sz. Sz. életkora: 3;11

Én meg beütöttem a jadiátorba a fejemt. És még jó hogy nem mentünk a ügyeletbe (...)
Bemenni ... || összevarni a fejét || Már föl van szerelve a konvektor meg a jadiátorok ||
Nálunk. || Csinálják a különszobát meg a garázst || A autónak || A Audinak (...) meg
piros tűtünk || De az a két autó má' öreg van || Az öcsié meg nekem || A Bogár utcá-
ban || Csinálják a különszobát a kőműves bácsik.

P. Z. életkora: 3;3

... Malom-völgyi tóban volt mi || Csupa víz volt a fű (...) valaki odavizezte az esőt ||
(...) és volt ott patak is || Találtunk játszótéren ... Találtunk játszótéren a kőt || De a kis
ház csupa szemetes volt (...) Anyával || dobáltuk a kőket a vízbe || Sáros kőt nem dob-
tam || Mert akkor sáros lesz a kezem || ... A halvizben csónakáztunk.

B. R. életkor: 3;11

(...) De ... De olyan homokos volt alja, le is érettem || Én is talált ... talált a kagylót
(...) Amikor || Amikor levettem a karikát, akkor belefúladtam a vízen || Ott voltak anyu-
ék (...) Ott a víz tetején.

J. A. életkor: 3;1

Nekem van úszógumi || Az apám vesz az úszógumi (...) Tiem lesz (...) úszógumi || És
nagy volt a vizünk || És nem tudtam elmerülni (...) || Nem láttam Rékát || Én (...) ru-
gózni a vízen || Sírtam, mikor lebuhtam a vízen.

K. M. életkor: 3;8

(...) Hát otthon || van váram is || (...) Hát lehet azt, mert van otthon katona is fegy-
ver is || És akkor || És akkor lehet azt játszani, hogy ... || (...) hogyha bejön az ellenség,
akkor letámadják || De akárhogy is lehet vele játszani, ahogy akarjuk.

Irodalom

- Beóthy, Erzsébet, John-Steiner, Vera 1990. A study of cohesive ties in childrens narratives. *Proceedings of the Speech Research 89*, International Conference Additional Papers 13-16.
- B. Fejes Katalin 1993. A szintaktikai állomány természete gyermek-szövegekben. *Nyelvtudományi Értekezések 136.* sz. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lengyel Zsolt 1981a. *A gyermeknyelv.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Lengyel Zsolt 1981b. Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. *Nyelvtudományi Értekezések 107.*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Réger Zita 1986. A gyermeknyelvi utánpótlás kutatása a pszicholingvisztikában. Egy új szempont. *Pszichológia 6.*évf. 1. sz. 93-134.
- Sugárné Kádár Júlia 1985. *Beszéd és kommunikáció az óvodás és kisiskoláskorban.* Fejlődés-lélektani tanulmányok. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sugárné Kádár Júlia 1986. *A beszédfejlődés útjai - beszédfejlesztés az óvodában.* (Pszichológia nevelőknek). Budapest: Tankönyvkiadó.
- Sziksainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan.* Budapest: Osiris Kiadó.

A gender-szemponitú differencia-hipotézis helye és értelmezése az anyanyelv-elsajátításban egy longitudinális helyesírás-vizsgálat tapasztalatai alapján

Kegyesné Szekeres Erika

Bevezetés: Nemi különbségek a helyesírás tekintetében

Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy a helyesírás tekintetében vannak-e nemileg specifikusnak mondható különbségek a nemek között, érdekes adalékokkal szolgáltak németországi longitudinális vizsgálatok (pl. Bielefelder Längsschnittstudie, Hamburger Schreibprobe, Münchener Rechtschreibprobe, Schreibvergleich BRDDR, l. Richter, Brügelmann 1999). Az eredmények alapján főleg nyugat-európai pedagógiai körökben elterjedt a nézet, hogy a fiúk anyanyelvi teljesítménye általában és összességében véve, de különösen a helyesírás tekintetében gyengébb, mint a hasonló korú lányoké, minek következtében a fiúk hátrányát csökkentendő anyanyelvi felzárkóztató programok kidolgozása vált szükségessé.

A jelenség magyarázataképpen a külföldi kutatási gyakorlatban gyakran találkozhatunk azzal a vélekedéssel is, hogy leginkább a fiúk és a lányok tanulási technikáiban és tanulási stratégiáiban felfedezhető különbségekre vezethetők vissza a fiúk és a lányok anyanyelvi teljesítményében tapasztalható eltérések (Richter, Brügelmann 1999). Az okok felsorakoztatásánál nem feledkeztünk meg azonban azokról a sztereotip vélekedésekről sem, amelyek az anyanyelv-elsajátítás és az anyanyelvoktatás folyamatát kísérik végig, s amelyeket maguk az anyanyelv-pedagógusok is akarva-akaratlanul, de megerősítenek. Ilyen sztereotip vélekedések a következők: a lányok hamarabb és gyorsabban sajátítják el anyanyelvüket, anyanyelvi kompetenciájuk fejlettebb a fiúkénál, verbális készségeik jobbak a fiúkénál stb. Mindezen beállítódások közvetett okozói annak, hogy a lányok anyanyelvből szerzett osztályzatai jobbak a fiúkénál, s az anyanyelv-pedagógusok a lányokhoz az anyanyelvi készségek terén pozitívabban viszonyulnak, teljesítményüket a fiúkhoz képest felértékelni hajlamosak.

Úgy tűnik tehát, hogy általában az anyanyelvi készségek és teljesítmények, s konkrétan a helyesírási kompetencia tekintetében a lányok esetében több szempontból is előnyökről, míg a fiúk nyelvi teljesítményét illetően hátrányokról beszélhetünk. Ebből következően vizsgálatom legfontosabb kérdései, hogy vajon igazak-e ezek a megállapítások magyar anyanyelvi közegben is, s vajon az empirikus eredmények beilleszthetők lesznek-e a külföldi szakirodalomban elfogadottnak tekintett keretbe, miszerint a lányok helyesírási kompetenciája minőségi és mennyiségi mutatókkal igazolhatóan is jobbnak minősíthető, mint a fiúké.

1. A vizsgálat célja, módszere és körülményei

A vizsgálatot egy általános iskola 50 tanulójának bevonásával három, egymástól független szakaszban végeztem el. Az első vizsgálatra 1999 decemberében került sor. Ekkor a vizsgálat alanyai átlagos haladási ütemben tanuló, átlagos képességeket és készségeket mutató harmadik osztályos fiúk és lányok voltak (9;2-10;1). A második adatfelvételt 2002 decemberében történt, ekkor a vizsgálat alanyai hatodik osztályba jártak (11;2-12;1). Az utolsó adatfelvételkor (2005) a vizsgálat alanyai nyolcadik osztályosok voltak (13,2-14,1). A vizsgálatban ugyanazon fiúk és lányok vettek részt minden alkalommal, s három osztály tanulói közül összesen 25 fiú és 25 lány helyesírását követtem nyomon hat éven keresztül. A kisszámú mintavételnek az az egyszerű oka, hogy az osztályközösségek tagjai cserélődtek, s a kiválasztott három mintavételi időszakban ennyi esetben van szó ugyanazon diákokról.

Mindazonáltal a célul kitűzött gender-szemponturnak mérés statisztikai szempontból megvalósítható volt, mivel a három vizsgálati szakaszban összesen 150 fogalmazás helyesírásai mutatóit elemezhettem. A szövegekben előforduló helyesírási hibák osztályozásához, csoportosításához Lengyel (1999) taxonómiáját használtam. Mindhárom vizsgálati szakaszban önálló, spontán szövegproduktum létrehozása volt a tanulók feladata, egy tanítási óra időkeretein belül. A harmadik osztályosok *„Nálunk járt a Télapó”* címmel készítették fogalmazást, a hatodik osztályosok fogalmazásának címe *„Karácsonyi készülődés a családban”* volt, a nyolcadikosok *„Szilveszter 2004”* címmel írtak fogalmazást.

2. Kérdésfeltevés és hipotézis

Vizsgálatomban a következő két kérdésre kerestem a választ: (1) vajon van-e lényeges (szignifikáns) különbség a magyar anyanyelvű fiúk és lányok helyesírása között a vizsgált életkori szakaszokban; (2) követi-e a magyar anyanyelvű diákok nemek szerinti teljesítménye azt a nemzetközileg kialakult trendet, hogy a fiúk helyesírási teljesítménye gyengébb, mint a lányoké. További kérdésem volt az is, hogyan alakul az életkor és a helyesírási készség nemi vonatkozása közötti kapcsolat az életkor előrehaladtával. Az általam ismert nemzetközi vizsgálatokban nem követték figyelemmel ezt az aspektust. A számos külföldi és néhány magyar nyelvű szakirodalom alapján azt feltételeztem, hogy a magyar anyanyelvű fiúk és lányok helyesírási készsége is mutat majd némileg specifikus vonásokat, s a feltételezett különbség az életkor előrehaladtával párhuzamosan csökkenni fog, hiszen az eddigi vizsgálatok tanulsága alapján a magyar anyanyelvű felnőtt férfiak és nők közötti nyelvhasználatbeli különbségek sem olyan mértékűek, mint esetleg más nyelvekben.

3. Eredmények és következtetések

3. 1. A helyesírás nemi vonatkozásai az általános iskola harmadik osztályában

A harmadik osztályban az összes elkövetett hiba számához arányítva (396) a fiúk a hibák 64%-át, a lányok annak csupán 36%-át követték el, vagyis az egy fogalmazásra eső átlagos hibaszám a fiúk esetében majdnem kétszer annyi, mint a lányok esetében (5,72 hiba:10,12 hiba). Az átlagos differencia-tartományok az egyes hibatípusok szerint a következőképpen oszlanak meg: szignifikáns különbség mutatkozott a lányok és a fiúk között a *betűcsere*, *betűkihagyás* és *szövegtagolási* hibatípusban. Az összes többi hibatí-

pusban (*kvantitás- és ékezetjelölés, egybeírás – különírás, felesleges betű(k)* beiktatása és egyéb (pl. kötőjeles írásmód) a lányok és fiúk közötti átlagos differenciaérték 5% alatti, tehát nem szignifikáns.

Érdeemes azonban megfigyelni az egyes hibatípusok rangsorát is nemek szerinti bontásban: mindkét nem képviselői ugyanis ugyanazokban a hibatípusokban hibáztak a legtöbbször és a leggyakrabban. Mindkét nem esetében a betűkihagyás áll a hibarangsor élén (lányok: 30%, fiúk: 36%), a második leggyakoribb hibatípusba az ún. *szövegtagolási hibák* (pl. vessző elmaradás, kis kezdőbetűvel kezdett mondat stb.) csoportjába tartoztak. A rangsorban mindkét nemnél a *kvantitás- és ékezetjelöléssel* kapcsolatos hibák kerültek a harmadik helyre, de az eltérés a fiúk és a lányok konkrét hibaszámában között itt kisebb mértékű, mint az előző két esetben.

3. 2. A helyesírás nemi vonatkozásai a hatodik osztályban

A fiúk ebben a korcsoportban is átlagosan valamivel többen hibáznak a számszerűsített adatok tanulsága szerint, de a nemek közötti differencia minden tekintetben csökkenő tendenciát mutat. Az összes regisztrált hiba 59%-át a fiúk, 41%-át a lányok követték el, az összes hiba számát egybevetve a hatodik osztályban a nemek teljesítménye között 18% a különbség. A hibák megoszlása a vizsgált nyolc hibatípusban a következőképpen alakult: csak két esetben (*szövegtagolási hibák és különírás az egybeírás helyett*) emelkedik a nemek közötti differencia 5% fölé, az összes többi esetben nem szignifikáns az eltérés. Az adatokból mégis az olvasható le, hogy a lányok teljesítménye a helyesírás tekintetében valamennyivel jobb, mint a hasonló korú fiúké. A harmadik osztályhoz képest azonban a lányok teljesítménye valamivel csökkent, vagyis a hatodik osztályban a lányok szövegproduktumaiban valamivel több hiba fordult elő, mint a harmadik osztályban, bár a harmadik osztályhoz képest a hatodik osztályban hosszabbak a szövegproduktumok is, ami befolyásolhatja az elkövetett hibák számát. A hasonló korú fiúk helyesírása azonban egyértelműen javuló tendenciát mutat, mert a harmadik osztályhoz képest a hatodik osztály hosszabb fogalmazásaiban a regisztrált hibák száma alig haladja meg a harmadik osztály mutatóit.

A harmadik osztályhoz képest önmagában véve megváltozott ugyan a hibatípusok rangsora, ám a nemek szerinti bontásban szemlélve ismételt hasonló trendvonal rajzolódott ki. Mindkét nemnél az első helyre kerülnek a *szövegtagolási hibák*, amely hibacsoportban a fiúk összesen 6%-kal több hibát követtek el, mint a lányok. Második helyre került a rangsorban a *betűkihagyás*, a harmadik helyen pedig változatlanul a *kvantitás- és ékezetjelölés* hibatípusa szerepel. Ez utóbbi hibatípusokban is a fiúk követtek el több hibát. Összesen egy vizsgált változó esetében fordult elő – *különírás egybeírás helyett* –, hogy a lányok hibáztak többen, minden más változót tekintve a fiúk hibáztak többen. A kiszámított adatok alapján az is megállapítható, hogy a nemek tekintetében továbbra is mennyiségi differenciáról van szó csupán, de az is csökkenő tendenciát mutat.

3. 3. A helyesírás nemi vonatkozásai a nyolcadik osztályban

A fiútanulók helyesírási hibái a nyolcadik osztályban az összes hiba 56%-át teszik ki, míg a lánytanulók az összes regisztrált hiba 44%-át követték el. A különbség a nemek között 12%. Abban a tekintetben tehát, hogy a lányok és a fiúk közötti különbség az

életkor előrehaladtával csökken, a hipotézis helytállónak bizonyult: a legnagyobb különbség a harmadik osztályban mutatkozott (28%), a hatodik osztályban a különbség 18%, s ugyanezen tanulóknál a különbség a nyolcadik osztályban 12%, ami azonban még mindig szignifikáns eltérésnek tekinthető a nemek között.

Ha azt vizsgáljuk meg, hogy a nyolcadik osztályban mely hibatípusokban hibáznak többet a fiútanulók, akkor azt látjuk, hogy 5 hibatípusban (*betűcsere, kvantitás- és ékezetjelölés, betűkihagyás, egybeírás, szövegtagolási hibák*) a fiúk által elkövetett hibák száma magasabb, két vizsgált hibatípusban (*különírás, egyéb hibák*) megközelítően azonos a hibák száma, vagyis nincs különbség a nemek között. Egy olyan hibatípus van, ahol a lányok hibáztak többet (*felesleges betűk beiktatása*). Ennek alapján elmondhatjuk, hogy a lánytanulók helyesírása a nyolcadik osztályban is jobb, mint a fiútanulóké. Az is igaz, hogy mindhárom vizsgált korcsoportban átlagosan a lányok hoztak létre hosszabb szövegtermékeket. Ugyanakkor említést érdemel az a tény is, hogy a hatodik és a nyolcadik osztályban készült szövegek hossza a lányok esetében nem tér el lényegesen egymástól, a szövegtermékek hosszának ugrásszerű növekedése a hatodik osztályban volt tapasztalható. Ha a vizsgált fiúcsoportban is összevetjük a hatodik és a nyolcadik osztályban készített szövegtermékek hosszát, akkor azt látjuk, hogy a nyolcadik osztályban a fiúk átlagban lényegesebben hosszabb szövegeket hoztak létre, mint a hatodik osztályban, azaz a fiúk esetében a nyolcadik osztályban volt tapasztalható a szövegtermékek hosszának ugrásszerű növekedése.

Ha a hibatípusok rangsorát nézzük meg a nyolcadik osztályban, ismételten igaz, hogy a lányok és a fiúk ugyanazokban a hibatípusokban hibáznak a legtöbbet, de a fiúk a számszerű adatok tükrében többször vétének a helyesírási konvenciók ellen, mint a lányok. Mindkét nem esetében a *szövegtagolási és a kvantitás- és ékezetjelölés* hibatípusa áll az első és a második helyen a rangsorban. A további hibatípusok rangsora azonban jobban eltér egymástól, mint az előző két vizsgálati szakaszban.

3. 4. Az eredmények összegzése

Adataim alapján összességében az állapítható meg, hogy mindhárom vizsgált korcsoportban összesítve több helyesírási hibát követtek el a fiúk, mint a kortárs lánycsoportok. Az összes hiba számát egybevetve a különbség a fiúk és a lányok között szignifikáns különbségnek bizonyult mindhárom osztályban. A vizsgálat mindhárom fázisában szinte mindegyik hibatípusban a fiúk külön-külön is valamennyivel többet hibáztak, mint a lányok. Ha azonban az egyes hibatípusokban regisztrált hibák számát vetjük össze, sokkal kevesebb esetben beszélhetünk szignifikáns nagyságrendű különbségről, mint nem szignifikánsról. E két megállapítás a gender-szempontra érvényesítése mellett úgy interpretálható, hogy mind a hibák számát, mind azok százalékos megoszlását tekintve egyértelműen mennyiségi differenciáról van szó a nemek között, s nem minőségi eltérésről, hiszen a két nem hibatípus-rangsora megközelítőleg azonos dinamikát mutat minden vizsgált korcsoportban. Vagyis leszögezhető, hogy a helyesírási hibák kvalitatív megoszlása a nemek tekintetében mindhárom osztályban azonos trendvonalat követett, azaz a vizsgált helyesírási mutatók minősége alapján nem beszélhetünk nemileg meghatározó specifikumról. Nemi szempontból azonban eltérő volt a hibák mennyiségi megoszlása, s ez a trendvonal szintén érvényesült minden vizsgálati korcso-

portban. A fiúk és a lányok helyesírási mutatói között a különbség egyértelműen kvantitatív jellegűnek bizonyult, minek alapján megállapítható, az elkövetett helyesírási hibák száma ténylegesen nemileg differensnek tekinthető.

Összefoglalás és kitekintés

A fentiekben ismertetett gender-szempontú összehasonlító vizsgálat azt mutatta meg, hogy a helyesírási hibák kvantitását tekintve ugyan valóban beszélhetünk gender-szempontú differenciáról, de a spontán és önálló szövegalkotás helyesírási hibáinak kvalitása szempontjából nem. Ebben a tekintetben magyar anyanyelvi közegben nem igazolható a külföldi vizsgálatok azon megállapítása, hogy a lányok és a fiúk helyesírási mutatói között minőségi különbség van. Magyar anyanyelvi közegben az általam hat éven keresztül folytatott vizsgálat adatai alapján kvantitatív típusú differencia állapítható meg a nemek között. Ebben a tekintetben a magyar anyanyelvű fiúk és lányok helyesírási mutatói nem térnek el a külföldi vizsgálatok adataitól. A differencia értéke a fiúk és a lányok között a harmadik osztályban volt a legnagyobb, a hatodik osztályban csökkent, de még nyolcadik osztályban is szignifikáns eltérésként jelentkezett a nemek között. A hipotézis, hogy a magyar anyanyelvű fiúk és lányok helyesírási készsége nemi vonatkozásban specifikus, tehát csakis és kizárólag kvantitatív értelemben igazolódott be. Az elvégzett longitudinális helyesírás-vizsgálat adataiból arra azonban egyértelműen következtetünk, hogy a kvantitatív típusú differencia mértéke is csökken az életkor előrehaladtával.

A vizsgálat eredményei az anyanyelvi nevelés szempontjából a következőképpen interpretálhatók: (1) A sztereotip vélekedés, miszerint a lányok jobb helyesírók a fiúknál a gyakorlatban mérési adatokkal is alátámasztható kvantitatív tényezőnek bizonyult. (2) A gender-szempontú differencia-hipotézisnek helye van a magyar anyanyelvi nevelésben is. (3) Ahhoz azonban, hogy körvonalazhassuk milyen következményekkel jár a differencia-hipotézis alkalmazása az anyanyelv-pedagógia módszertani vonatkozásaiban, további vizsgálatok szükségesek, mint ahogyan ahhoz is, hogy feltárhassuk a fentiekben számszerűsített különbségek okait. A különbségek pszichológiai, társadalmi és szocializációs eredetűek, azt azonban még nem tudni, hogy ezek közül mely tényező gyakorolja a legerősebb befolyást a differikus anyanyelvi teljesítményre.

Irodalom

- Richter, S. , Brügelmann, H. (ed.) 1999. *Mädchen lernen anders als Jungen. Geschlechtspezifische Unterschiede beim Schriftspracherwerb*. Bottichofen: Pädagogisches Institut.
- Lengyel Zsolt. 1999. *Az írás. Kezdet – folyamat – végpont. Az írástanulás pszicholingvisztikai alapjai*. Budapest: Corvina.

Lehetőség a grammatika tanításának megújítására¹

Medve Anna

1. Célok

Eddig számos cikkemben és előadásomban amellet érveltem, hogy az anyanyelvoktatásban a grammatikára vonatkozó tudásanyagot érdemes a generatív-transzformációs grammatika eredményeire építeni; s utaltam az Alberti Gáborral közösen írt *Generatív grammatikai gyakorlókönyvünk* (2002) tudásanyagára, mint oktatási anyagok potenciális bázisára. Most ennek egyik felhasználási területét kívánom felvázolni: a tanárjelöltek szaktárgyi képzését. Ezzel párhuzamosan szeretnék rámutatni arra is, hogy egyrészt magukhoz a generatív elvekhez “kézenfekvően” illeszkedik, másrészt a kompetenciaalapú tudás kialakításának célját – és ezzel kapcsolatosan az önálló ismeretszerzés képességének megvalósítását – kiválóan szolgálja a számítógépes feldolgozás azáltal, hogy lehetőséget ad a dinamizmusra és az interaktivitásra a formalizmusok területén is. A dinamizmus ott rejlik magukban a generatív elvekben; generatív nyelvészetre alapozva a nyelvi rendszert nem lehet nem dinamikusan kezelni. Különösen érvényes ez a generatív nyelvelmélet sztenderddé vált irányzatára, a transzformációs modellre. A dinamizmus megjelenítését az oktatásban számos technikai nehézség gátolja: dinamizmus dinamikus eszközökkel mutatható be a legkézenfekvőbb módon. Erre jelenleg a legjobb lehetőséget az úgynevezett Power Point prezentáció adja, mely dinamikus, de nem interaktív formát kínál: az interaktivitást itt az oktató biztosítja, oktatói habitusa által diktált módokon. Az önálló tanulás interaktívvá tételéhez számítógépes program tűnik célszerűnek. Ez természetesen nem egyetlen, de igen hatékony eszköznek bizonyul a képességfejlesztésben.

2. A tanárjelöltek szaktárgyi képzéséről

Több évtizedes tapasztalatom az anyanyelvi nevelés és a pedagógusképzés területén ahhoz a meggyőződéshez vezetett, hogy a pedagógusjelöltek sikeres képzésének garanciája egyrészt a magas szaktárgyi színvonal, amely integrálja a szaktudomány legjobb eredményeit (a tanszékünkön működő csoport munkája kezdetben egy ilyen oktatási anyag összeállítására irányult); másrészt pedig az, hogy formájában, eljárásaiban hasonlítson azokra a formákra, eljárásmódokra, amelyeket majd tanárként alkalmazniuk kell. Módszertant is tanítva tapasztaltam: a módszertan órák nemcsak hogy nem elegendők, de nem is alkalmasak arra, hogy szemléletet formáljanak, és technikákat automatizáljanak. Kreativitást, kompetenciát, az önálló ismeretszerzésre vonatkozó igényt és képességet az tud a legnagyobb eséllyel kialakítani majdani tanítványában, aki maga is ily módon sajátította el a tartalmában már említetten magas szintű szaktárgyi tudást. Mindezt alátámasztja, hogy a kreativitás nem általános személyiségjegy, ha-

¹ A 3. 2. fejezetrész és az ott említett feladat Kult Katalin magyar szakos hallgató munkája.

nem szakspecifikus. A kreativitáshoz eszközök kellene, s amely területen nincs esz-
közismeretünk, ott nem tudunk kreativitást felmutatni. A kompetenciával hasonló a
helyzet. A tanárképzés – legalábbis az egyetemi szinten – ugyanakkor nem rendelkezik
hagyományokkal e téren: az előadás mint magas presztízsű forma, a kevés szeminárium,
a vizsgáztatás hagyományos formája a reprodukciónak kedvez. Ha pedig a jövőt
tekintjük, féltő, hogy bár a deklaráció szintjén megjelennek e fentebb említett értékek,
a növekvő hallgatói és a csökkenő oktatói létszám a tradicionális formák továbbélésé-
hez, sőt erősödéséhez vezethet. Egyre nagyobb teret követelnek ugyanakkor a külön-
böző felnőttképzési formák, ezek általában a távoktatás eszközeit és módszereit igé-
nyelnék, a gyakorlatban azonban néhány alkalomra tömbösített kontakt órák formájá-
ban valósulnak meg, amelyek során a hallgatók „töményen” kapják az *ismereteket*.

3. Számítógépes tananyagok

Nem gondolom azt, hogy a számítógépre vitt tananyagok megoldják az anyanyelvi ne-
velés minden problémáját akár a közoktatásban, akár a felsőoktatásban. Tanítani a
szervezett képzési formákban vélhetőleg mindig a tanár fog, legfeljebb különféle és kü-
lönöző mennyiségű áttétellel és különböző színvonalú eszközökkel. Az eszközök egyi-
ke lehet a digitalizált tananyag. Felelőtlenség lenne az e formák adta lehetőségeket ki-
használatlanul hagyni. A következőkben két példát kívánok bemutatni alkalmazásuk
hasznára. Az egyik egy nem interaktív, de dinamikus tananyag-feldolgozás, az oktatás-
ban az előadásokat tartom adekvát felhasználási területének. A másik egy interaktív,
programozott, önálló gyakorlásra szánt tananyagrésztlet. Ez egy több feladatból álló
gyakorlatsor egyik eleme. A hagyományos iskolai feladatokból és különféle kvízzjáté-
kokból is jól ismert „kakuktktojás” típusú feladat interaktív változata, amelyben vissza
lehet térni a korábbi állapotokhoz, meg lehet nézni a szerkezeteket egymás mellett is,
segítve ezzel az összehasonlítást.

3. 1. Dinamikus prezentáció (eszköz: Power Point program). A tananyag, amelynek be-
mutatása során használok, a nyelv lényegét érintő *rekurzió* kérdése. A rekurzió adja
meg a lehetőséget arra, hogy véges számú elemből véges számú szabály alkalmazásával
végtelen számú mondat legyen alkotható. A rekurzió nem más, mint lehetőség arra,
hogy egy levezetés során egy szabályt újra és akárhányszor alkalmazzak, ha a szabály
alkalmazásának feltételei fennállnak. Jelen előadásomban a rekurzivitást a bővítményi
szerkezetekben, azon belül is a DP-szerkezetben mutatom meg: az AP-k iterált csato-
lása és a birtokos DP-k egymásba ágyazása kapcsán. Ez az egyszerű mondat témaköré-
be tartozik tananyagunkban. A rekurzió másik megjelenése a mondatok szintjén való-
sul meg; a mellérendelésben és a mondatbeágyazásban. Ez az összetett mondatok té-
maköréhez tartozik. Itt szükséges még elmondani – mivel a magyar névelős főnévi cso-
port szerkezetéről többféle modell ismert a szakirodalomban –, hogy a prezentációban
természetesen a már említett *Generatív grammatikai gyakorlókönyvben* (Alberti, G.,
Medve, A. 2002) felvázolt DP-szerkezetet használok. A feldolgozott anyagot a követ-
kező szempontokból tartom jelentősnek:

- a konkrét nyelvelírás szempontjából: bemutatja a DP-szerkezetet.
- a felépítendő modell szempontjából: megmutatja a szabad bővítmények és a von-

zatok kezelésének különbségét. A szabad bővítmény csatolással kerül be a szerkezetbe a felszíni szerkezeti helyén ($X^n Y^p, X^n$) és iterálható; a vonzat a kiinduló szerkezetben a komplementumban jelenik meg, majd mozgattal kerül felszíni szerkezeti helyére: módosítói (NP – vagy DP-módosító) pozíciókba ($YP, X' \rightarrow YP, WP$).

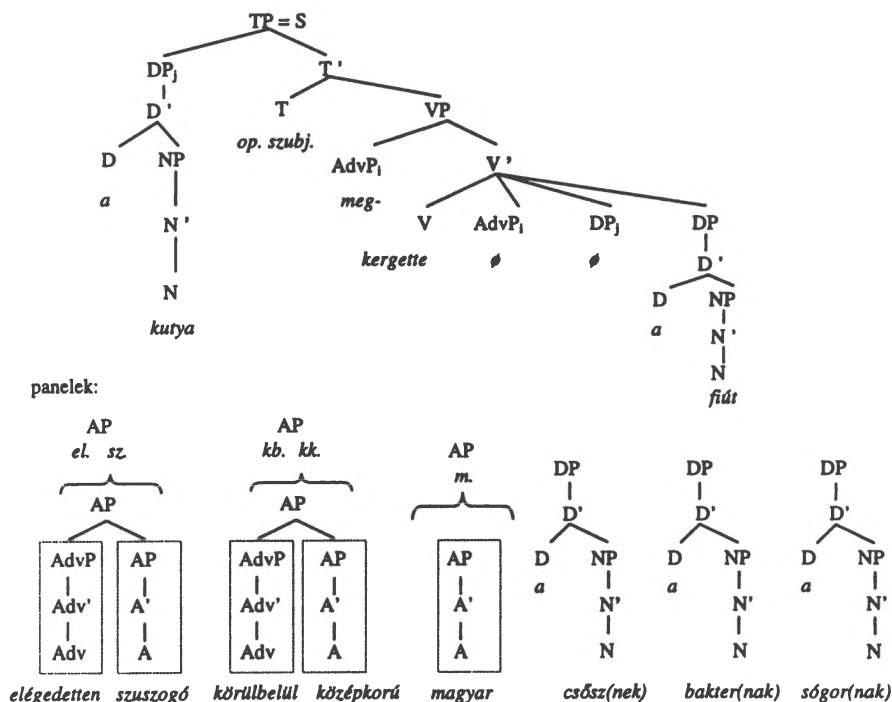
- A nyelv és más természettudományos objektumok hasonló működési elvének bemutatása szempontjából. Ezáltal a hagyományos, főként tematikus érintkezésen alapuló tantárgyi koncentráció új és biztosabb alapokra helyeződik: a struktúrák hasonlóságára.

A számítógépes bemutatás nem csupán időt takarít meg – ezt megteszi az írásvetítő is. Lényegi haszna abban rejlik, hogy a választott – dinamikus, mozgattalokra építő generatív-transzformációs – keretben végzett elemzések az ábrázolat szintjén is dinamikusak és valódi mozgásokat tartalmaznak. Mielőtt rátérnék a prezentáció statikus képekből álló (de kérésre teljes, digitális változatában is elérhető, dinamikus) anyagának bemutatására, fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az anyag célja nem a kiinduló szerkezet és a mozgattalok tanításának bemutatása digitalizált anyagon. (Ezt volt tanítványaim, jelenlegi kollégáim B. Nagy Ágnes és Farkas Judit tűzték ki előadásuk céljál, írásuk a jelen kötetben olvasható). Kiinduló mondatunk (szerkezetét az 1. ábra mutatja): *A kutya megkergette a fiút.*

Az ábrán kiindulópontként használt mondatábrázolat már mozgattalok révén jött létre, ezt mutatják a nyomok és az indexek. Első lépésben tehát statikusan látható a megelőző dinamizmusok által kialakított mondat ágrajza, amelyet majd bővítünk. A diákok erre az időre már ismerik a transzformációk szerepét és mechanizmusát, tehát jogosan indulunk ki egy már transzformált mondatból. Az ábra tartalmazza azokat a paneleket is, amelyek a bővítésben részt vesznek: három APT-t (amely minden főnévhez társulhat N' -re csatolva, és a birtokosként megjelenni képes DP-keket. A 2. ábra a mondatból kiemelt DP-keket tartalmazza: az egyes, bővítendő ágrajz-részleteket azért kapcsoltuk le a mátrix mondatról, mert szabályaink szerint még a mozgattal előtt a teljes bővítményi szerkezetnek ki kell épülnie. A karika tehát azt jelenti: “mozgattal előtt ez történhetett volna vele”.

A bővítések mutatják, hogy ahol fennállnak a feltételek, ott a szabályok mindig alkalmazhatóak. Az AP-k csatolásának feltétele: N' csomópont megléte. Ha ez a feltétel fennáll, a szerkezet mindig bővíthető AP kategóriájú (hagyományosan minőségjelzőnek nevezett) bővítménnyel, függetlenül attól, milyen az AP-k belső szerkezete. Mivel pedig az AP-k csatolása mindig újabb N' csomópontot eredményez, a folyamat iterálható, elvben a végtelenig. Az is látható, hogy az AP-k (mivel nem vonzatok) azonnal ott jelennek meg, ahol el is hangzanak: felszíni szerkezeti helyükön. Ha az AP-k csatolásához mindkét főnévi fejet felhasználjuk, amely a kiinduló szerkezetben adott volt, a következő mondat jöhet létre: *Az elégedetten szuszogó, körülbelül középkorú magyar kutya megkergette az elégedetten szuszogó, körülbelül középkorú magyar fiút.* A birtokos vonzat megjelenésével újabb főnevek kerülnek a szerkezetbe, ez lehetőséget ad újabb AP-k csatolására. A 2. ábra mutatja is ezt.

Maguknak a birtokos DP-eknek a megjelenési feltétele a személyjelet viselő főnév. Vonzat mivelből adódóan a birtokos a főnévi fej mellett születik N' alatt, innen NP-módosítóba vagy DP-módosítóba transzformálható. Maguknak a birtokos DP-eknek a megjelenési feltétele a személyjelet viselő főnév.

1. ábra: A kiinduló mondat

Az ábra mindegyikre mutat példát:

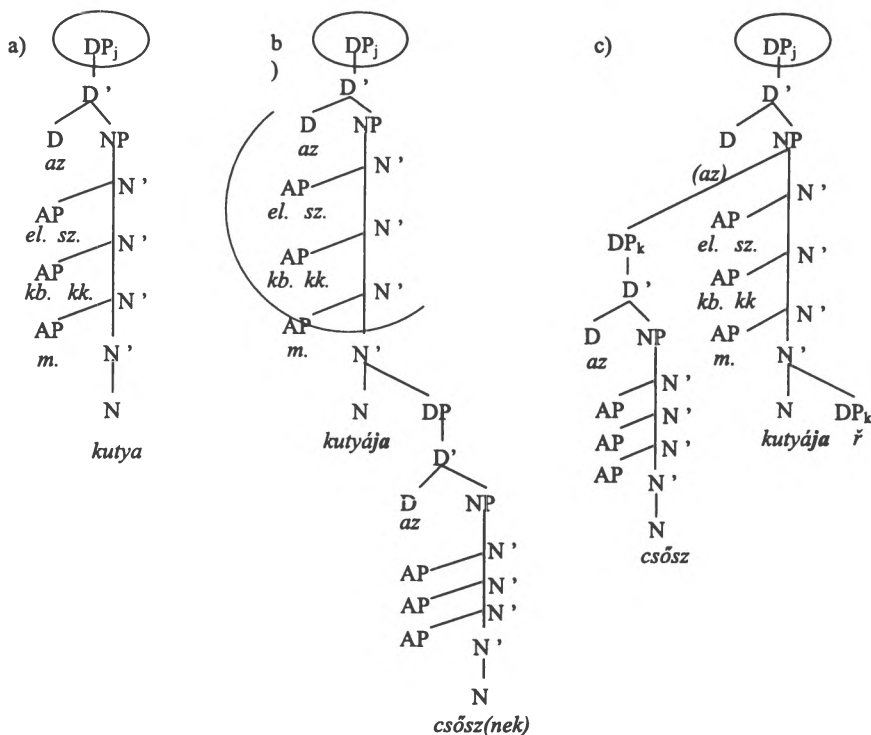
a(z) (AP_n) sógonak a(z) (AP_n) fiát: a "hosszú" birtokos DP-módosítóba mozog

a(z) a(z) (AP_n) bakter sógorá(nak): a rövid birtokos NP-módosítóba mozog

Az eredményül kapott mondat:

Az elégedetten szuszogó, körülbelül középkorú magyar kutya megkergette az elégedetten szuszogó, körülbelül középkorú magyar bakter elégedetten szuszogó, körülbelül középkorú magyar sógorának az elégedetten szuszogó, körülbelül középkorú magyar fiát.

A jelentés – a felhasznált AP kategóriájú panelek csekély mennyiségéből adódóan – sajátos, épp ezért alkalmas további műveletek kiindulásául szolgálni (cserék, a kölcsönös és rendszeres helyettesíthetőségi teszt bemutatása stb.). Maga a szerkezet ugyanakkor kifogástalan. A digitalizált anyag tartalmazza a mondat kibővített változatának ágrajzát.

2. ábra: A birtokos vonzatok megjelenése és mozgása, AP-k további csatolása

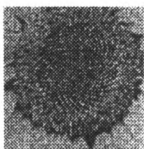
3. 2. Interaktív programozott feladat.

A 3/a. ábrán az alkoholok lánchosszabbításának reakcióegyenletét látjuk, ahol az iteráció lényege az, hogy minden lépésben - az adott alkohol egy mól szénmonoxiddal és két mól hidrogénnel reagál, és így - egy CH₂ taggal bővül az alkohollánc. A napraforgó - több más növényhez hasonlóan - szintén „rekurzíve” növeszti tányérját (3/b. ábra).

a)

b)

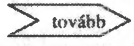
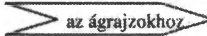

3. ábra: Rekurzio a természetben

3. 2. 1. Ismertetés: A digitális oktatóanyag interaktív feladatSORA HTML, PHP és Macromedia Flash elemekből épül fel, Java Script-tel kiegészítve. Webes megjelenítésre alkalmasak, mely lehetővé teszi a tananyag interneten való elérését.

3. 2. 2. Hasznosítás az oktatásban: Interaktív feladatok készítésére alkalmazzuk. A

oktatóanyagot, és a megértést is segíti. A kész anyag weboldalba, portálba ágyazható. A multimédiás támogatásnak köszönhetően a tananyagban képek, hanganyagok, mozgóképek (videók) jelenhetnek meg.

a feladat részletes leírása	Melyik a kakukktojás ? 	a kis ikon a feladat típusát jelzi
Találja meg a kakukktojást ! Mindegyik csoportban talál egy szerkezetet, amelynek kategóriája más, mint a többié. Keresse meg !		
a) ostoba jószág Péter sárga zoknijja az elhamarkodott vélemény Péter egy tarka macska	← Válasszon ! ? tovább az ágrajzokhoz	válasz értékelése, ha szükséges, ábrával kiegészítve innen építhetünk a további feladatrészekhez

4. ábra: Mintafeladat

Irodalom

Alberti, G., Medve, A. 2002. *Generatív grammatikai gyakorlókönyv I-II*. Budapest: Janus/Books.

Brassai Sámuel nyelvtudományi munkássága

Molnár Erzsébet

Brassai Sámuel a nyelvtudomány területén „alkotta a legforradalmibbat” (Elekfi 1950: 351). Munkássága sokirányú és összetett, legbehatóbban a mondattannal foglalkozott, de érdekelték a szórend és a hangsúly kérdései is. Egyike volt azoknak, akik felvették a harcot a magyar irodalmi és tudományos nyelvbe bekerült idegenszerűségek és magyartalanságok ellen. Ezt a tevékenységét Arany János, a magyar költői nyelv utolérhetetlen mestere örömmel üdvözölte. Nyelvészeti munkásságának másik kiemelkedően fontos területe az iskolai nyelvtanítás és nyelvtanulás. Mindezek mellett maradandót alkotott a klasszika-filológia és az összehasonlító nyelvtudomány területén is.

1. Küzdelem a magyartalanságok ellen

A nyelvhelyesség kérdésében Brassai korában három nézet vetekedett egymással:

a.) *Irodalomtörténeti*: E nézet szerint a nyelvhelyesség kérdésében a régmúlt idők nyelvhasználata a mérvadó, s a helyesség kérdésébe csak az szólhat bele, aki ismeri a régi nyelvet. Szarvas Gábor és a *Nyelvőr* egész tábora ezt a nézetet képviselte. Természetesen felvetődik a kérdés, hogy egy beszélt nyelv hogyan alkalmazkodjon egy régen le-tűnt nyelvhez, illetve mely korig menjen vissza a kutatás a nyelvhelyesség kérdésében.

b.) *Természettudományi*: Ez a nézet elsősorban Schleicher nevéhez fűződik. A nyelv élő szervezet, mely folyamatosan változik és fejlődik. A fejlődést megállítani nem lehet, ha egy nyelvi alak kifejlődött, joga van hozzá, hogy éljen. Amit többen használnak, az a jobb, amit általánosan használnak az a legjobb. Felvetődik a kérdés, ha egy új alak válik általánossá, akkor az a jó, s a régi jó vagy rossz? Ha az általános szóhasználat dönt, akkor a keletkező új alakok helytelenek? Tehát akkor hogyan változik, fejlődik a nyelv?

c.) *Újgrammatikus iskola*: Kiindulópontja az, hogy a nyelv a közlés eszköze. Ebből következik, hogy az a nyelvhasználat a legjobb, amely a közlendőt legjobban közli. A nyelvhelyesség kérdését részben a beszélő, nagyobb részben a hallgató érdeke dönti el. Ez az álláspont is a használatot tekinti normának, de egy kifejezés nem azért jó, mert használatban van, hanem azért van használatban, mert jó.

Az idők folyamán a magyar nyelvművelés szerepe és feladata is változott. A 19. század első felében a nyelvújítás, a nyelvbővítés volt a legfőbb feladat, hogy nyelvünk korszerű gazdagodásával bekapcsolódhassunk az európai kultúra és tudomány fejlődésébe. A század második felében a nyelvművelés elsősorban a nyelvújítás túlzásait nyesegette, s igyekezett visszavezetni a mesterkéltté váló nyelvhasználatot a természetességhez, illetve a népnyelvhez. Brassai a magyartalanságok elleni küzdelem legelső „harcosa” volt, első ilyen témájú cikke 1844-ben a kolozsvári *Vasárnapi Újság* 545. számában *T. cz. Szerkesztő Úr* címmel jelent meg. Cikkében támadta az általa „nyelvművelés”-nek nevezett tevékenységet, elveit „szókurtítás”, „szócsonkítás”, „ráfogás”, „majmolás” szavakkal illette.

A következő értekezésében, *Egy szavazat nyelvünk ügyében*, a mondatfűzés fontosságára hívja fel a figyelmet, s rámutat az idegen nyelvekből kölcsönzött, magyartalan szófűzésre. Brassai a magyar nyelv legnagyobb veszedelmét a mondatfűzés magyartalanságaiban látta. 1852-ben *A magyar nyelv és az akadémia* című írásában is ez ellen szólal fel. Ugyanebben az évben olvasta fel értekezését: *Tapogatódzások a magyar nyelv körül*, mely a *Pesti Naplóban* is megjelent. Ennek folytatása *A magyar mondat* (1860-63) terjedelmes munkája, melyben megannyi, magyartalanságokra vonatkozó éles és elmés megjegyzés követi egymást. Elveit a *Mondat dualizmusa* (1885) című munkájában gondolta tovább.

Brassai 1860-61-ben a *Mégis valami a fordításról* című írásában Arany Szépirodalmi Figyelőjében folytatja a magyartalanság elleni harcot. Ebben ismételtelen kiemeli, hogy a fordítók ne a szavakra, hanem a mondatokra fordítsák a figyelmüket. Mert a fordítás akkor jó, ha hű az eredetihez, de nem a szóhoz, hanem a gondolathoz és stílushoz, tehát ne szó szónak, hanem mondat mondatnak feleljen meg. „És akkor nemzeti, ha az úgy van magyarul, hogy azon semmi idegen íz nem érzik. De a fordítók nyelvérzékét a nyelvміvelés rumjával és füstös pálinkájával úgy elrontották, hogy a nyelvnek ezt a könnyen elillanó finom zamatát észre sem veszik.” (67) Említett cikksorozatában olyan kérdéseket vet fel, amelyek ma is aktuális kérdései a fordítástudománynak, mutat rá Klaudy (1991), aki mélyrehatóan elemezte Brassai fordítással foglalkozó nézeteit. Klaudy (1991) kiemeli, hogy Brassai a szövegűsége és a nyelvi megformálás magyarságát tartja a fordítás két elengedhetetlenül szükséges feltételének.

Arany János nyelvészeti kérdésekben sokszor egyeztet Brassaival, s biztatja, hogy a germanizmusok és mindenfajta izmusok ellen csak hallassa hangját. De az összetételek tekintetében nem helyesli felfogását, mert akkor az olyan szavakat, mint: *odafelez, köntörfalaz, hatyúnyak, darázsderék stb.* nem lehetne használni, s ezáltal a költői nyelv szegényedne. Gyulai Brassai „vandál szigoráról” beszél (Koszorú 1864), mely, mint Gyulai állítja, a nyelvtani szempontból vett szoros szabályokon kívül nem enged meg semmi merészebb költői inverziót, semminemű csonkítást vagy összehúzást, archaizmust, de kitilt minden figurát a költői nyelvből; s azt prózaivá akarja tenni. Ezért mondja, hogy ég és föld különbsége választja el Brassaitól, aki nyelvészeti munkáiban rendszeresen kitér a nyelvhelyesség kérdéseire. Csillag alatti jegyzeteiben sokszor egész terjedelmes értekezéseket ír. Gyulai csúfolkodik is vele ezért, s azt mondja, hogy a fontos kérdéseket a kevésbé fontosak kiszorítják a szövegből. Brassai támadást intéz a Nyelvőr ellen is, melyet gúnyosan „nyelvőr-consortium”-nak és „Nyelvörék”-nek nevez. Hevességét több motívum is kiváltja, mindenek előtt azonban az idegenszerűségek. Ma is elkelve egy Brassai, hogy a magyar nyelvben használt divatos idegenszerűségeket irtsa és ostorozza!

2. A magyar mondat elmélete

Brassai mondattani nézetei saját korában, a 19. század második felében teljesen újak és példa nélkül állók. É. Kiss Katalin (1981) szerint jelentőségét a nyelvtudományban az adja meg, hogy ő írta le elsőnek a világon az aktuális vagy kommunikatív mondat-szerkezetet, azaz a mondatok „topic”-ra és „comment”-re, más terminussal témára és rémára való tagolását. Ő alkotta meg az első, s máig is egyetlen olyan mondatmodellt,

mely alkalmas korlátlan számú magyar mondat szintaktikai szerkezetének leírására és generálására. A magyar mondatról szóló elméletét először 1852-ben az Akadémián felolvasott három értekezését tartalmazó alapvető nyelvészeti munkájában (*Tapogatódzások a magyar nyelv körül*) ismertette.

Magyar mondattani kutatásait ez a terjedelmes tanulmány nyitja meg. Vallja, hogy olyan új dolgokat hirdet, melyekről nyelvtanokban nemigen szokás beszélni, s kijelenti, hogy nem a „szóhasogatással”, nem a „gyökök és ragok gyermeki játékával” kell foglalkozni, hanem a „mondat életműves testét” kell vizsgálni (Gál 1926: 105). Felismeri az ige központi szerepét a mondatban, ez vezeti rá sajátos mondatelméletére, a pszichológiai alany és pszichológiai állítmány tanára, amelyet a németeknél jóval utána Gabelentz hirdet. Brassai egy egész tanulmányt szentel annak bizonyítására, hogy Gabelentz elmélete nemcsak későbbi az övénél, de következetesség tekintetében is jóval alatta marad. Nyíltan állítja, Gabelentz egy lépéssel sem ment tovább: „...szabadon kérdeni, ment-e csak egy lépéssel is tovább Gabelentz 1869-ben, mint én 1860-ban, sőt már 1852-ben (*Tapogatódzásaimban*)? Az eddig irottakat megfontolva, azt kell döntőleg felelnünk, hogy *nem*. De hát ment-e annyira?” (6)

A mai felfogás szerint a mondatok elsődlegesen két szerkezeti egységre: topikra és predikátumra tagolódnak. A topik megnevez egy vagy több, a beszélő és a hallgató által egyaránt létezőnek feltételezett individuumot, s a predikátumrész erről (vagy ezekről) tesz állítást. Napjainkban újra bebizonyosodott, hogy a topik nem nélkülözhetetlen mondatrész, topik nélküli, csak commentből álló mondatok is vannak. Li és Thompson (1976) a világ nyelveit aszerint tipologizálja, hogy az alany vagy a topik játszik-e meghatározó szerepet mondataik szintaktikai szerkezetében. Mindez Brassai feltételezését is igazolja, hogy a topic-comment (illetőleg inchoativum-zöm) mondat szerkezet az emberi nyelvek közös sajátsága, de a különféle nyelvekben eltérő módon van jelen (É. Kiss 1981).

Megállapítja, hogy az alany lényeges vonása az „eszme ismeretes volta”, az állítmányé az „eszme újdonsága”. A beszéd célja az, hogy az egyénnek, akivel beszélünk, valami újat mondjunk. Ezt a feladatot az állítmány teljesíti, azaz ez a mondat fő és leglényegesebb része. A mondattan terén fő műve *A magyar mondat*, amelyben részletesen kifejti mondatelméletét. Vizsgálódása középpontjába a mondatot állítja, ami korábban már önmagában is messze előremutató újdonságnak számít, amikor a történeti-összehasonlító és leíró nyelvészeti kutatások alapegysége a szó volt. „A nyelv sajátságai a mondat sajátságaiban fészkelnek” – hangsúlyozza (1860: 304). Kiemeli, hogy a nyelvművelők sem szavaikon kell, hogy lovagoljanak, hanem a szófűzés, mondat szerkesztés magyartalanságait kellene célba venniük. E munkájában tett alapvető megállapításai a következők:

- a.) „A nyelvészet induktív tudomány.”
- b.) „A nyelvészet természeti tudomány.”
- c.) „A nyelvbeli egyén a mondat.”
- d.) „A nyelv sajátságai a mondat sajátságaiban fészkelnek.”
- e.) „A mondatnak tartó és forduló sarka az ige.”
- f.) „A mondatban nincs dualizmus.”
- g.) „A mondat igéből s hozzája tartozó igehatározókból áll.”
- h.) „A mondat harmadrendbeli sajátságát a szórend hordozza.”

A mondat egyetemes jegyeit keresve arra a megállapításra jut, hogy a mondat nem az alany-állítmány dualizmusára épül. A mondat dualizmusának a kérdése több mint két évtized múlva újra visszatér egyik akadémiai értekezésében: *A mondat dualizmusa. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* címűben, melyet az Akadémia 1885. május 5-i ülésén olvasott fel. Az alkalmat az értekezés megírására Gabelentz két cikkének megjelenése adja a *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* c. folyóirat 1869. és 1875. évi kiadásában.

Gabelentz „egy mondat-dualizmust állít fel, mely az enyimhez alapján és lényegében annyira hasonló, hogy én, ha föltehettem volna, hogy neki tudomása volt értekezéseimről, vádat emelek vala ellene hallgatásaért. Szándékoztam magánlevélben tudakolni tőle a dolog mibenlétét, de mivel az évszámok prioritásomat mindenestre kétségen kívülé teszik, szándékommal felhagytam.” (5)

Brassai mondatelmélete csaknem visszhangtalan marad, Simonyi Zsigmond 1903-as szórendi tanulmányán még nyomot hagy, de aztán feledésbe merül. Ez azért is sajnálatra méltó, mivel Brassai az a magyar nyelvtudós, akit a mai nemzetközi nyelvtudomány több területen is előfutárának tekinthet (Kiefer 1997).

3. A hangsúly és szórend

Brassai a hangsúly (accentus) szerepét vizsgálva elsőként tett több olyan, mai napig érvényes megállapítást, amelyeket a kutatók csak jóval később ismertek el, illetve fedeztek fel. Először *A magyar mondat* (1860) című művében fejti ki a szórendről szóló állításait. Véleményét röviden így összegzi: „A magyar szórendet illetőleg Fogarasi mondotta ki az egyetlenegy okos és alapos szót e tárgyban s ha az első lépésnél meg nem áll s igen hirtelen Eurékát nem kiált vala, tán nem lett volna szükséges a jelen értekezést írnom.” (Gál: 126) Ebben az értekezésében foglalkozott a hangsúly kérdésével is, s hangsúlyozza: „egy lépést sem tettünk, nem is tehettünk, hogy az accentus ne gyámolított és kalauzolt volna.” (24) Tételei a következők:

1. A magyar mondatban a szórend valódi kulcsa a hangsúly.

2. A „tudott”-nak és a „tudandó”-nak a megkülönböztetésében a hangsúly segít.

3. A szórend törvényeit csak előszóban használt mondatokkal magyarázhatjuk. „Hogy pedig az előszóejtés nemcsak itt-ott ad egy-egy hasznos intést, hanem a magyar mondat egész alkatában és mindenütt szabályozó hatalom, arról egész munkám tegyen tanúságot”. (*A magyar mondat. III. Visszapillantás.*)

Az előbeszéd szerepét hangsúlyozza nyelvművelő munkáiban is. *A bővített mondat* című értekezésében 1870-ben így ír: „A mágnestű nem fontosabb, nem nélkülözhetetlenebb a tengerésznek, mint az accentus a magyar nyelv törvényei kutatójának” (Gál 1926:126). 1875-ben a *Figyelőben* megjelent *Accentus* című értekezését azzal kezdi, hogy a magyar nyelvészek több, mint 300 éve használják a „mondat-accentus”-t tudtukon kívül.

„Én már körülbelül 20 éve, hogy sürgetem az accentus voltaképi fontosságát a magyar mondatban, de siketeknek beszélek s vakoknak mutatom, hogy megvirradt, jóllehet minden magyar a Lajthától a Feketeügyig s köztük a magyar tejet szopott nyelvész is úgy ejti és lejt a közéletben a mondatot s rendezí szavait, amint én azt a legpontosabb és feddhetetlenebb elemzéssel kimutattam. De azért nem csüggedek, hanem pusztában és városon kiabálok, míg birom szusszal”. (Gál: 1926: 126)

Az 1888-ban írt *Szórend és accentus* akadémiai értekezésének célja: „az accentus és szórend közti viszonyt tisztába hozni.” Ebben megismétli, hogy a magyar nyelvben a szórend kulcsa hangsúly, s a hangsúlyozás határait nem nyelvtani szabály, hanem az esztétikai érzék szabja meg. A magyar hangsúly logikái, mindig szem előtt kell tartani, hogy mondó és halló áll egymással szemben s a mondó azt hangsúlyozza, amire a halló figyelmét akarja felhívni. Igazolva látta tehát, hogy a magyar „eredeti nyelv”, vagyis nem „leány nyelv, mert az anyját kimutatni nem lehet” (Boros 1927:256). Fejtegetésének eredményeit tételekbe foglalhatjuk:

1. Az accentus kétféle: szólamí és mondatí.
2. A szólamí úgy keletkezik, hogy egymással bizonyos viszonyban levő két szó közül az első accentuáljuk: *szép virág, jól laktam*.
3. A jelző a jelzett hangsúlyát átveszi: *igen szép virág, nagyon jól laktam*.
4. Ha egy új jelző nem az előbbi jelzőre, hanem a jelzetre vonatkozik, nem veszi át az accentust.
5. A szólam a mondatban is megtartja accentusát.
6. A mondat-accentus a szólam-accentus kifolyása; a fő-accentus a zömön van, mint a mondat nem tudott részén.
7. A csupasz ige is kaphat mondat-hangsúlyt.

Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a mondat-hangsúlyt ő fedezte fel, s bár utána négy évvel Fogarasi ezt közzétette, visszhang nélkül maradt. „Minden előttem ismeretes nyelvek között egyedül páratlanul áll” a magyar azzal a jellemvonásával, hogy minden magyar mondatnak, minden értelmi és érzelmi tekintet nélkül „van egy és csak egy hangnyomatéka”. „Ez a magyarnak annyira természetes, hogy azt más nyelvek beszélésébe is átviszi s ezzel nemzetiségét is elárulja. Ez az accentus mindig és kivétel nélkül a praedicatumra esik.” (Gál 1926: 128) Brassai *’Szerény észrevételek a Hangsúly c. értekezés irányában* (1889) című írásában kimondja, mind ő előtte, mind Fogarasi előtt a hangsúly lebbentette fel a szórend fátylát, s előttük a szórend elmélete csak hozzátételéből, többé-kevésbé hamis állításokból állott.

Összefoglalás

Brassai a nyelvet tekintette a szellem legigazibb kifejeződésének, az anyanyelvet pedig a nemzeti szellem valóságos megtestesülésének. Nemcsak szokásaiban, viseletében, nyelvében él a nemzet, vallotta ő is. A magyartalanságok ellen oly erős felkészültséggel senki sem harcolt, mint ő. Voltak mások is, akik fájdalommal látták nyelvünk romlását, idegenszerű kifejezésekkel és magyartalan mondatfűzésekkel való telítődését. Brassai ezeket nemcsak meglátta, hanem „fegyveres Góliát”-ként harcba is szállt ellenük.

Irodalom

- Brassai, S. 1860. *A magyar mondat*. Akadémiai Értesítő.
 Brassai, S. 1885. *A mondat dualizmusa*. A Magyar Tudományos Akadémia: Budapest.
 Brassai, S. 1860-61. Mégis valami a fordításról. *Szépirodalmi Figyelő*. 48. sz.

- Brassai, S. 1889. Szerény észrevételek a Hangsúly c. értekezés irányában. *Nyelvőr.* XIX. sz. 447.
- Boros, Gy. 1927. *Dr. Brassai Sámuel élete.* Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt.: Budapest.
- Elekfi, L. 1950. A százötven éves Brassai Sámuel. *Magyar Nyelv* 46/4. 351.
- É. Kiss K. 1981. Brassai Sámuel mondatelmélete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XIII., 1981. 91-102.
- É. Kiss K. 1997. Brassai Sámuel és a generatív magyar mondatszerkezet. *Nyelv-és Irodalomtudományi Közlemények* XLI/2. 119-129.
- Gál, K. 1926. *Brassai Sámuel.* Corvin Könyvnyomda: Cluj-Kolozsvár.
- Kiefer F. 1997. Brassai Sámuel és a XIX. század nyelvtudománya. *Nyelv-és Irodalomtudományi Közlemények* XLI/2. 1997. 113-117.
- Klaudy K. 1991. Magyar fordítástudomány a XIX. században. Brassai Sámuel nézetei a fordításról. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Az *értelme* szóalak mellett megjelenő infinitivus mondatrészi értéke

Sz. Hegedűs Rita

Bevezetés

A magyar nyelvben csak néhány szerkezet esetében érdemes elgondolkodni azon, hogy az infinitivus birtokos jelzői szerepet tölt-e be. Egy birtokos szerkezet szükséges tartozéka a birtokos személyjeles főnév, ami megteremti a birtokos vonzathelyét, valamint maga a birtokos jelző. Tehát az infinitivust is csak birtokos személyjeles alak mellett értelmezhetjük jelzőként. Az így adódó szerkezetek a következők: *Ideje van ...-ni*, *Haszna van ...-ni* és jelenlegi témánk: *Értelme van ...-ni*.; Az *Ideje van...-ni* kifejezésről már korábban kimutattam, hogy birtokos szerkezetet rejt, ahol az infinitivus a hosszú, azaz a *-nak* ragos birtokoshoz hasonlóan viselkedik. Most korábbi eredményeimre támaszkodva az *Értelme van ...ni* szerkezetet veszem szemügyre. Egyrészt az infinitivus funkcióját tisztázom, másrészt a korábbi szerkezettől való eltérésekre hívom fel a figyelmet.

1. A *"Van értelme küzdeni és az Ideje (~~van~~) indulni* mondatok infinitivusa határozó vagy jelző?

Jogosan merül fel a kérdés, hiszen határozói vonzat is megjelenhet ezek mellett a kifejezések mellett: *"Van elég értelme ahhoz, hogy...*, *Ideje van arra, hogy...* Kérdés, hogy az igenév ezt a szerkezeti helyet tölti-e be. Illetve ugyanerre a másik oldalról is rákérdezhetünk, vajon birtokos jelző szerepe van-e az igeneveknek, hiszen másként is feloldhatjuk a szerkezetet: *Van értelme annak, hogy...*, *Ideje van annak, hogy...*

Először szögezzük le, hogy birtokos személyjeles főnév mellett testesen vagy hangalak nélkül kötelező megjelennie egy birtokosnak, ami vagy *-nak* ragos vagy testes rag nélküli. Tehát mondatainkban mindenképp van birtokos jelző. Vagy hangalak nélkül, a felszíni formából törölten van jelen ez a birtokos, vagy az igenév tölti be ezt a funkciót névszói tulajdonságainak köszönhetően. Az ígéről nem feltételezhetjük, hogy jelzői szerepet lát el, ez a szófajtól teljesen idegen.

Tegyük fel, hogy egy ki nem tett névmás a birtokos. Ragozott infinitivus mellett mondatainkban megjelenik egy *pro* dativus ragos névmás, amivel az infinitivus ragja egyeztetve van, azzal együtt változik. Ha két mondatrész száma, személye egymástól függően változik, akkor alárendelt viszonyban vannak. Amelyik elem irányítja az egyeztetést, az a bővítmény, tehát most az igenév bővítménye a névmás.

"Van értelme küzdenie pro_{neki} / küzdened pro_{neked}..

"Ideje(~~van~~) indulnia pro_{neki} / indulnod pro_{neked}...!

Ha a birtokos személyjeles alakhoz tartozna ez a névmás, akkor annak irányítaná az egyeztetését. Természetesen létezik ilyen szerkezet is (*Ennek van értelme/ Ezeknek van értelmük; Neki van ideje/Neked van időd.*), de ez a szerkezet eltér vizsgálatunk tárgyá-

tól. Vizsgált szerkezeteinkben a pro dativus ragos névmás az infinitivus ragját irányítja, tehát annak a bővítménye. Az egyeztetést vizsgálhatjuk úgy is, hogy a birtokon lévő személyjelet változtatjuk, és megnézzük, hogy ennek milyen hatása van a mondatra. A birtokos személyjeles alak jelének megváltoztatásával a vizsgált jelentés megőrzése mellett rosszul formált mondatokat kapunk:

*"Van értelmed küzdeni. ('A küzdésnek van értelme.' jelentésben)

*"Idő ~~van~~ indulni! ('Az indulásnak itt az ideje.' jelentésben)

Tehát E/3. személyű alakkal van egyeztetve az alany. Természetesen a ragozatlan infinitivusnak éppen az a lényege, hogy nem fejezi ki a cselekvő számát, személyét, ugyanakkor fogalomként szerepelteti az igei tartalmat, hasonlóan az -ás, -és képzős főnevekhez. A fogalmak grammatikailag harmadik személyűek. Az infinitivus kétarcúságának megfelelően a „tő eleje” fogalomként a birtokos személyjeles alany egyeztetését irányítja, míg „vége”, a választhatóan kitehető személyragját saját dativusi vonzata irányítja. Az infinitivus tehát a keresett birtokos jelző. Ha a főnévről levesszük az egyeztető morfémát, akkor az infinitivus kikívánczik a mondatból. A birtokos személyjel birtokosi vonzathelyet hoz létre, tehát ha ennek megszűnése az infinitivus kiiktatását követeli, akkor az infinitivus az emlegetett birtokos.

*Van értelem küzdeni. DE *Van értelem.*

*Idő *van* indulni. DE *Idő van.*

A hagyományos leíró grammatika eszköztárában más bizonyítási módszerrel is erre az eredményre jutunk. A tagmondatral való kifejtés is meggyőzően bizonyít, ha szem előtt tartjuk a vizsgált mondatok eredeti jelentését. Az alapelv szerint az infinitivust kifejthetjük tagmondatral, a kifejtésben szereplő utalószó mondatrészi szerepe megegyezik az igenév szerepével. A kifejtések így alakulnak:

"Van értelme küzdeni. > *Van értelme annak, hogy küzdjünk.*

**Van értelme ahhoz, hogy küzdjön.*

Ideje ~~van~~ indulni. > "Ideje ~~van~~ annak, hogy induljunk.

*"*Ideje ~~van~~ arra, hogy induljon.*

Mindkét esetben az *annak* utalószavas változat őrzi meg az eredeti jelentést, ennek mondatrészi szerepe birtokos jelző, bár felmerülhet a részeszathatózó gyanúja is. Ennek részletes tárgyalására a következő pontban térek ki.

2. Miért birtoklásmondatok?

A birtoklásmondat [-határozott] jegyű bővítményt kívánó létigét (*~*Vannak a ~megértő emberek.*) tartalmaz és megszakított sorrendű birtokos szerkezetet, hiszen csak így válik bővítményként [-határozott] jegyűvé. (vö.: É.Kiss 1998: 88; Lengyel 2000: 402, Szabolcsi 1992: 87–106).

Mondataink megfelelnek ezeknek a kritériumoknak. A hagyományos leíró grammatikában ezekben a mondatokban hol részeshatározónak, hol birtokos jelzőnek szokás elemezni a dativus ragos főnevet. A birtokos jelző mellett kell állást foglalnunk, hiszen a birtokos személyjel megkövetelte birtokosi vonzathelyet másként nem töltené be semmiféle szóalak a mondatban se felszínen, se törölve. (A probléma bővebb kifejtését ld. Sz. Hegedűs 2005)

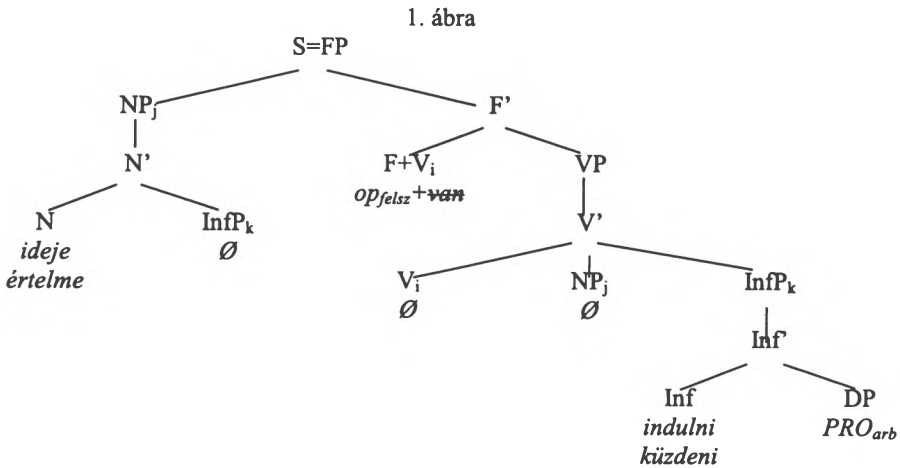
3. A két mondat és változatai miben térnek el egymástól?

Sorra veszem a mondat aktuális tagolásából adódó pozíciókat, így a topik, a kontrasztív topik, a fókusz és a semleges rész, másként maradék szerkezeti helyeit. Arra keresem a választ, hogy melyik pozícióban fordulhat elő szerkezetünk igeneve, illetve főneve. Ugyanakkor párhuzamosam bemutatom az *Ideje ...-ni* kifejezés tulajdonságait is.

Először lássuk a **birtokos személyjeles alak fókuszálhatóságát**:

? "Értelme van küzdeni, (nem haszontalan).

Ideje ~~van~~/van indulni!

FP módosítójába kerül az *értelme/ideje* pusztán NP-ként, a fókusz fejében op_{felsz} kap helyet. Korábban úgy gondoltam, hogy FP fejében ilyenkor egyszerű fókusz operátor van, de ez nem lehetséges, hiszen csak olyan kifejezések esetében fordulhat elő, melyeket szembe lehet állítani egy halmaz többi elemével, azaz kimerítő azonosítást fejez ki a fókusz. Az *értelme* esetében éppen azért kérdéses sok anyanyelvű számára a mondat jóformáltsága, mert nehéz olyan helyzetet elképzelni, ahol felszólító értelmű a mondat. Ehhez valamiféle heves vitát kell elgondolnunk. A fókusz pozíció után nézzük meg ugyanezt az elemet közvetlen az ige előtt. Akkor áll a **birtokos személyjeles alak** irtóhangsúly és kontrasztív topik hangsúly nélkül az ige előtt, azaz *csatolva az ígéhez*, ha irtóhangsúlyt nem kap, lebegő az intonációja. Azt, hogy nem a topik része, azt azzal is ellenőrizhetjük, hogy nem ékelhetünk a főnév és az ige közé mondatthatározót, ill. ha ékelünk és megőrizzük a lebegő hangsúlyt, akkor rosszul formált mondat az eredmény.

~*Értelme van küzdeni.* (*~*Értelme szerintem van küzdeni.*

~*Ideje ~~van~~ van indulni.* (**Ideje szerintem_{mondathatározó} van indulni.*)

A VP módosítójában van a személyjeles főnév pusztán NP-ként, nem referenciális elemként, ahogy a *Tavaszi van.* mondat szerkezetében Alberti–Medve (2002: I. 162–163, II. 135) feltételezi a *tavaszi* szóról.

Az ige előtt más pozícióban is megvizsgálhatjuk főnevünket. Kérdéses, hogy a **birto-
tokos személyjeles alak kontrasztív topik hangsúllyal** állhat-e a mondat élén.

?*Értelme_{topik} (szerintem) van küzdeni, (de haszna.../ bár a hasznát nem látom.)*

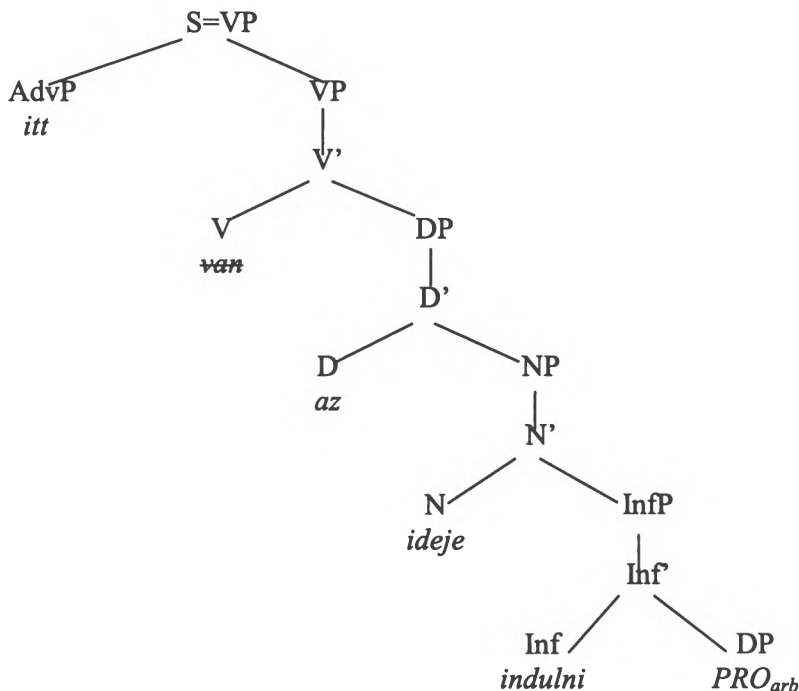
**Ideje van indulni, (de haszna...)*

Kérdéses, hogy van-e mivel szembeállítanunk valami értelmét, illetve különösen idejét, időszerűségét. A kontrasztív topik pozícióhoz pedig éppen a szembeállításra lenne szükség.

Törölhető-e a létige? Bár a kérdés nem közvetlenül a pozíciókat érinti, mégis a két szerkezet összehasonlításakor kikerülhetetlen, hiszen jelentős az eltérés. Ilyen esetekben a főnév az ige mögötti semleges részben kaphat helyet.

**Értelme-~~van~~ küzdeni.*

Ideje ~~van~~ indulni. < *Itt ~~van~~ az ideje indulni.* < *Itt van az ideje indulni.*
A törlés feltehetően az összetett állítmány analogikus hatása, ahogy az *Itt a postás.* szerkezetben is megfigyelhető ugyanennek az eredménye. Gyakori használata során valószínűleg elkezdett fosszilizálódni ez a kifejezés. Ugyanezt az *Értelme...-ni* szerkezetéről nem mondhatjuk el. Az analógia ebben az esetben nem hatott. Ábrázolása a következő:

2. ábra

A semleges pozíciót úgy is elfoglalhatja a főnév, ha a létige a mondat élén áll. Ilyenkor a fókusz fejében lévő egzisztenciális operátor vonzza fel az igét, ahogy a *Mostam fel ezt a lépcsőházat.* mondatban. (vö.: Alberti–Medve 2002: I. 132–134, II. 91)

”Van értelme küzdeni.

**”Van ideje indulni.*

Az *Ideje ...-ni.* esetében ezt a pozíciót nem foglalhatja el a létige, ez is fosszilizálódásra utal. (Bár az 1972-es bibliafordításban a következőket találjuk: *„Van ideje a születésnek és a halálnak...”*, az 1997-es fordításban ugyanez: *„Ideje van a születésnek és ideje van a halálnak...”* Préd. 3,2.)

A főnév vizsgálata után térjünk rá az igenévre. Az **infinitivus kontrasztív topik** lehet az ige előtt mindkét szerkezetben, azaz ezzel a speciális hangsúllyal, bár nem entitásra utal, mégis szembe lehet állítani a halmazának egy elemével. Zárójelben a mondatok után egy-egy szembeállítási lehetőséget fogalmaztam meg.

Küzdeni_{top} van értelme, (viszont pl. nyafogni semmi értelme.)

Indulni_{top} nincs itt az ideje, (de pl. szedelőzködni már ideje lenne.) (A névelő a deiktikus *itt*-nek köszönhetően jelent meg.)

Az infinitivus tehát a hosszú birtokoshoz (dativus ragos birtokos) hasonlóan mozgatható. Más szerkezeteken belül is kedveli az alanyi pozíciót, például a *kell, lehet* igék mellett. Rokonságukat nyelvtörténeti összefüggés is erősíti, hiszen mind a *-ni*, mind a *-nak* toldalékban kimutatható a lativusi rag jelenléte. Az **infinitivus topikként** kontrasztív topik hangsúly nélkül nem állhat, ennek egyszerű oka az, hogy nem szubjektumok, nem entitások halmazát jelöli ki.

**Küzdeni (szerintem) van értelme.*

**Indulni van ideje.*

Közvetlen az ige előtt az **infinitivus fókuszként** szerepelhet, s bár olykor kérdéses a mondat jólformáltsága, a bizonytalanság inkább jelentéstani okokra vezethető vissza. A küzdésnek és tanulásnak a halmaza homályosan körvonalazható, valamiféle cselekvésekre gondolhatunk. A fókusz kimerítő azonosítási művelete nehézségekbe ütközik a halmaz homályossága miatt.

”Küzdeni van értelme, (és nem másnak.)

?”Indulni van itt az ideje (és nem másnak.) (*”Összeházasodni nincs még itt az ideje, de máson gondolkozhatunk.*)

4. Összegzés

Az *értelme* szóalak mellett megjelenő infinitivus birtokos jelző szerepet tölt be, hiszen irányítja a birtokos személyjel egyeztetését, annak köszönhetően jelent meg vonzatként, a birtokos személyjel nélkül rosszul formálttá válna a mondat. Bár alakjában eltér a hosszú birtokostól, nem hordoz dativus ragot, de mozgathatósága azonos vele, tehát ugyanazt a szerkezeti helyet foglalja el. Az infinitivus kétarcúságának köszönhető ez a képessége, hiszen itt főnévi tulajdonsága kerül előtérbe.

Irodalom

- Alberti G., Medve A. 2002. *Generatív grammatikai gyakorlókönyv I–II.* Budapest: Janus/Books.
- É. Kiss K. 1998. Mondattan. In: É. Kiss K., Kiefer F., Siptár P: *Új magyar nyelvtan.* Bp.: Osiris Kiadó. 17–184.
- Lengyel K. 2001. Az állítmány. In: Keszler B. (szerk.): *Magyar grammatika.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 3. javított kiadás. 394–404.
- Sz. Hegedűs R. 2005. *Újabb érvelés az ideje szóalak infinitivusi bővítményének birtokos jelzői szerepe mellett.* Megjelenés alatt.
- Szabolcsi A. 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

A szupraszegmentumok jelentősége nagyothalló gyermekek beszédérthetőségének javításában

Váry Ágnes

A **hallássérülés** viszonylag tág biológiai és orvosi fogalom. Ide sorolandók a hallószerv bármely részének veleszületett vagy szerzett sérülései, esetleg fejlődési rendellenességei, melyek eredményeképpen a hallásteljesítmény az éptől eltér. A hallási fogyatékoság szűkebb terjedelmű, gyógyító-pedagógiai fogalom, olyan hallási rendellenességet jelent, ahol a sérülés időpontja, mértéke és minősége miatt a beszédbeli kommunikáció spontán kialakulása zavart. A fentiek értelmében eltér egymástól a hallássérülések orvosi és gyógypedagógiai kategorizálása is (Pataki 2000).

Gyógypedagógiai szempontból nagyothalló az, akinek hallásvesztése a tagolt beszéd elsajátítását, észlelését az épekhez képest csökkent mértékben, de valamilyen módon még lehetővé teszi, és siketnek tekintendő, aki bár valamelyest képes hangérzékelésre, de hallásvesztése oly mértékű, hogy pusztán hallásmaradványára alapozva a hangbeszéd kialakítása, észlelése lehetetlen (Götze 1965). Bár a szakmai tapasztalat alapján ez mindmáig megállja a helyét, az elmúlt évtizedekben a technológiai fejlődés nyomán a diagnosztikában és a prognosztika terén jelentős változások mentek végbe, hiszen ma már digitális, egyéni sajátosságoknak megfelelően beállított hallókészülékek különböző típusai közül lehet választani. Nem beszélve a „csúcstechnikáról”, a cochleáris implantációs hallásjavító műtéti eljárásról.

Mindezen fejlődést mutató tendenciák mellett hallássérült, nagyothalló tanulóink beszédészlelése, beszédmegértése, sőt beszédprodukciója nem változik olyan pozitív módon, ahogy az szakmai, módszertani munkánk eredményeképp elvárható lenne. Sok esetben a problémák hátterében más, az agyműködéssel összefüggő, magasabb rendű folyamatok rendellenességei állnak. A társuló zavarokkal küzdő hallássérült tanulóink száma egyre növekszik, ma már csaknem 50%-ra tehető azoknak a gyermekeknek a száma, akiknél a kommunikációs gátaikat, tanulási nehézségeket elsődleges fogyatékoságuk mellett más kísérő tünet okozza (diszfázia, integrációs vagy részképesség-zavarok, magatartási és pszichés gondok, sok esetben a gyenge minőségű szociális háttér).

A **pszicholingvisztikai szempontból** történő besorolás, a beszédképesség zavaraként az okok szerinti osztályozásnál a hallássérülést az organikus eredetű beszédzavarok közé sorolja (Gósy 2000). A hallássérülés közvetlen következménye a verbális kommunikáció spontán kialakulásának gátolt volta, a beszédészlelés és a beszédprodukció hiánya, sérülése.

Intézményünk Pedagógiai Programjában meghatározott cél- és feladatrendszerünk elsődlegesen a verbális kommunikáció kimunkálását hangsúlyozza, annak érdekében, hogy a hallássérült gyermek a lehető legkorábban megkezdett nyelvi fejlesztés eredményeképp mielőbb integrálódjon, illetve iskolánkból kikerülve megállja helyét halló társai közt a középiskolában, a halló gyermeki és felnőtt társadalmi csoportokban. Az **anyanyelvi nevelésnek** éppen ezért kiemelt szerepe van. A nyelvi fejlesztés legfontosabb területei a következők:

- Szemantika (kontextus, értelmezés, szókincs)
- Szintaktika (nyelvi szerkezetek, grammatikai elemek, toldalékolás, stb.)
- Beszédérthetőség:
 - o artikuláció, helyes kiejtés,
 - o szupraszegmentális tényezők.

A beszéd érthetőségét és minőségét nagymértékben befolyásolják a **szupraszegmentális** tulajdonságok. „Nem az a baj, amit mondasz, hanem ahogy mondd!” Ez az ismerős mondat tömören jellemzi a szupraszegmentális elemzés tárgyát. A beszélt nyelv „szegmentumai”, a magánhangzók és a mássalhangzók, melyek szótagokká, szavakká és mondatokká állnak össze, így alkotják a beszéd verbális aspektusát. Miközben azonban ezeket a szegmentumokat képezzük, kiejtésünk egy más szempontból nézve változó. Eltérő magasságú hangok széles sorát használjuk, ami különböző módon változtatja meg a mondottak jelentését. Ezek azok a hanghatások, amelyek a szupraszegmentális elemzés számára adatokat szolgáltatnak. A hang magasságát és erősségét, a sebesség és a ritmus megkülönböztető használatával együtt a nyelv prozódiai jegyeinek hívjuk (Crystal 1998).

A hallássérült gyermek beszédérthetőségének javításában, fejlesztésében a fonológiai deficitek korrigálása, a hangok helyes ejtésének kialakítása mellett tehát nagy a jelentősége a szupraszegmentumok megfelelő használatának. Sok esetben súlyos hallássérülteknél is technikailag jól kialakíthatók az egyes hangok, még az akusztikus visszacsatolás hiányának ellenére is, a szegmentális hangszerkezet létrehozása is viszonylag gyorsan megtörténik. Ugyanakkor a szupraszegmentumok megfelelő használatát nagyon nehéz elérni. A nehézségek a hallási észlelés hiányából fakadnak.

A beszéd szupraszegmentális szerkezetét (prozódiáját) a szegmentális szerkezettel egyidejűleg hozzuk létre (Gósy 2004). Súlyos nagyothallás esetén ennek kivitelezése komoly nehézségekbe ütközik. A beszéd monoton, kevésbé dallamos, hibásan hangsúlyozott, ritmustalan, lassú tempójú.

Ha meghallgatjuk négy különböző súlyosságú és típusú, 14 éves hallássérült gyermek beszédét, jól érzékelhetőek a szupraszegmentális hangszerkezet eltérései és az egyéni különbségek. Miben nyilvánulnak meg mindezek?

- **beszéddallam:** monotónia, a zönge modulálásának és az alaphangmagasság változtatásának hiánya vagy természetellenes működtetése;
- **hangsúly:** a kiemelés, nyomaték hiánya, illetve helytelen alkalmazása;
- **beszédtempó:** lassú, a helytelen koartikuláció miatt szaggatott;
- **beszédszünet:** a közlés értelmi tagolása vagy a helytelen beszédlégzés következtében természetellenes;
- **beszédritmus:** aritmikus, hiányzik a periodikusság, a beszéd időviszonyai nem megfelelőek;
- **hangerő:** a tudatos hangerő szabályozás hibás, kontroll nélküli;
- **hangszín:** orrhangzós, fejhangzós, fátyolozott, jellegzetesen „siketes”.

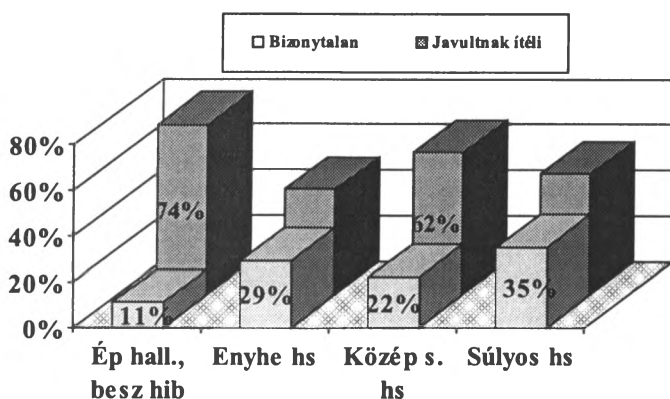
Mindezen beszédjellegzetességek kiküszöbölése, a hangzó beszéd minőségének javítása érdekében a teendők megfogalmazásának megalapozására a BME Beszédkész-tikai Kutatólaboratóriumával, Vicsi Klára vezetésével közös kutatás részeként végeztünk egy vizsgálatot, amelynek célja egy többnyelvű multimédiás beszédfejlesztő és

gyakorlórendszer differenciált hatékonyságvizsgálata volt. Több, mint féléves fejlesztési szakasz eredményeit hasonlítottuk össze különböző súlyossági fokú, 6-8 éves hallássérült gyermekeknél. A beszédfejlesztés differenciált, részben hagyományos, részben az újonnan kifejlesztett multimodális módszerekkel történt.

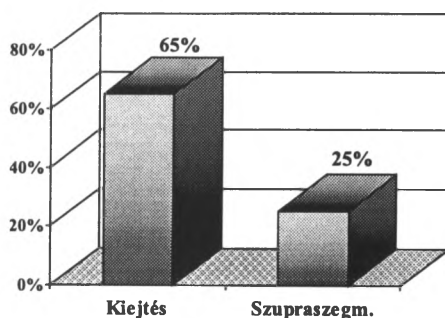
A szubjektív lehallgatás eredményeit kvantitatív módon, statisztikai számításokkal dolgoztuk fel, míg a fejlesztési szakasz elején és végén végzett logopédiai (szurdologopédiai) vizsgálat eredményeit kvalitatív módon értékeltük. A két, különböző módszerrel történt vizsgálati eredmények erős korrelációt mutattak mindegyik vizsgálati csoportban, bár különböző mértékben, de átlagosan meglehetősen pozitív, 60%-os javulást mutattak az eredmények. A szubjektív lehallgatásnál a bizonytalan ítélok arányának eltérése arra utal, hogy a súlyos hallássérültek beszédérthetősége a hibás hangok korrigálásával nem javult egyértelműen a szupraszegmentális elemek eltérései miatt.

A szurdologopédiai vizsgálat kiértékelése során ugyancsak ez bizonyosodott be. A kutatás során született részvizsgálati eredményekből arra a következtetésre jutottunk, hogy hallássérült tanulóink jobb beszédérthetősége érdekében az egyes beszédhangok kimunkálása mellett a szupraszegmentumokra nagyobb gondot kell fordítanunk!

A beszédérthetőség vizsgálatának eredményeit az alábbi ábrák adatai foglalják össze.

1. ábra Szubjektív lehallgatás (kvantitatív)

2. ábra Szurdologopédiai vizsgálat (kvalitatív)

A beszéd szupraszegmentális tényezőinek kialakítása, fejlesztése hallássérült gyermekeknél:

• *korai fejlesztés:* a hang meghallásának játékos tudatosítása, játékos hang- és állat-hang utánzások, spontán intonáció, halk-hangos, mély-magas, rövid-hosszú hangok hallási differenciálása, ritmusgyakorlatok, a beszédszervek játékos mozgásügyesítése, légző-fúvó gyakorlatok, artikulációs mozgásügyesítők;

• *óvodai fejlesztés:* testtónus változásainak tudatosítása után lazítás-feszítés, hangok differenciálása, diszkriminálása, utánzása, hanglejtés kialakítása testmozgással és rajzzal kísérve, hangsúlygyakorlatok ábrázolással, „kottázás”, ritmus, dallam, versikék, tánc, pantomim, szerepjátékok;

• *iskolai programok:* hallás- és ritmusnevelés, szerepjátékok, szituációk megjelenítése, interaktív játékok;

• *drámapedagógia:* köznapi szerepjátékok, halló társakkal előadásokon, szavalóversenyeken való részvétel, ünnepélyek szervezése, történelmi események életre hívása, egymás beszédprozódijának elemzése, a hibák tudatosítása, az önkorrekciónak gyakorlása.

Összegzés

Folyamatosan új, differenciált, beszédkommunikációt fejlesztő módszerek kidolgozásával, kipróbálásával, a gyermekek egyéni nyelvi fejlődésének megfelelő technikák alkalmazásával, a hallók nyelvi sajátosságainak minél jobb megközelítését megcélözva próbáljuk segíteni útjukat a hallók világába.

Irodalom

- Crystal, D. 1988. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris.
- Gósy, M. 1999. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Corvina.
- Gósy, M. 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest: Osiris.
- Pataki, L. 2000. Hallássérülés – hallási fogyatékoság. In: Illyés S. (szerk.): *Gyógypedagógiai alapismeretek*. Budapest: ELTE BGGYFK 183-195.
- Váry, Á. 2003. *Multimédia alapú beszédfejlesztő és gyakorlórendszer differenciált hatékonyság-vizsgálata - Terápiás ajánlások*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK Pedagógiai és Pszichológiai Kar.
- Vicsi, K., Váry, Á. 2002. Evaluation of a Multilingual, Multimodal Speech Training System: SPECO (Többnyelvű audiovizuális beszédoktató és gyakorló rendszer: a SPECO) In: Kukorelli K. (szerk.): *IV. Dunaújvárosi Nyelvvizsgáztatási és Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásai*. Dunaújváros 102-109.
- Vicsi, K., Öster, A., Kacic, Z., Barczikay, P. 1999. *A Multimedia Multilingual Teaching and Training System for Speech Handicapped Children – SPECO FONETIK'99*, 149-152.

XIII.

Metainformációs kutatások

A metainformációs közlések és a metainformációs igék egyik fajtájáról

Bañcerowski Janusz

1. A recenzió, mint metainformációs közlés

Az elméleti munkákban a recenziót az irodalmi kritika alárendelt fogalmának tekintik. Ez e műfaj történetéből következik, amelynek a kezdetét, mint ismeretes, az irodalmi recenziók jelentették. A nyelvtudományi kutatások keretében a beszéd műfajairól több tanulmány is született, de továbbra is hiányoznak a közlések mintáinak műfajairól szóló leírások. Információforrásként, a nyelvi szótárokon kívül, még mindig csak az irodalomtörténeti, illetve az irodalomelméleti munkák állnak rendelkezésre, amelyek nem veszik figyelembe a recenzióknak az irodalmi kritika gyökereitől egyre inkább távolodó mai helyzetét.

A nyelvi közlések műfajelméleti osztályozása felhasználja a külső kritériumokat, azaz a közlés struktúráján kívüli tényezőket is. A recenzió az **írott, rögzített közlések**hez tartozik akkor is, ha pl. a televízióban, rádióban vagy az érdeklődők kisebb csoportjában kerül bemutatásra, mivel a recenzió tartalmának az elmondása ez esetben is másodlagos jellegű az írott (elsődleges) elkészítési formához képest. E műfaj számára tulajdonképpen a **nyomtatott forma** is tipikusnak mondható, mivel a recenzió fejlődése elsősorban a sajtóval kapcsolatos, bár rögzített formája a rádiós, illetve a televíziós recenziókra is jellemző. Hasonló módon értelmezhetjük a könyv borítóján vagy a színházi műsorban szereplő nyomtatott szöveg fragmentumait is. A recenzió jegyeit viselheti a könyv első vagy az utolsó része is (bevezető, előszó, utószó), ha az adója nem azonos a mű szerzőjével. Ilyenek a hivatalos kontaktussal kapcsolatos kiadói, valamint a tanuló munkájáról szóló tanári recenziók is, mivel azok intézményi keretben jöttek létre.

A recenzió fontos tulajdonsága, hogy publicisztikai szövegekben gyökerezik. A sajtó fejlődése nemcsak e műfaj létrejöttéhez járult hozzá, hanem mai differenciálódásához is. A recenzió formája a folyóirat fajtájától és a feltételezett vevők csoportjától függ. Azt, hogy hol jelenik meg a könyvről, színdarabról, filmről, lemezről stb. készült recenzió, gyakran az adott lap tematikája határozza meg. A recenzióknak általában állandó helye van a lapban (sajtóban pl. a kulturális rovatban). A sajtóban elég népszerűek a reklámfunkciójú recenziók. **Differentia specificájukhoz** hozzátartozik, hogy az újságban jól elkülönített helyük van, és a tartalmuk csak az előnyök bemutatására korlátozódik. A reklámszöveget gyakrabban kíséri a könyv borítójáról készült fénykép is, mint a hagyományos recenziók esetében. Ahhoz, hogy tudatosan használhassuk a szóban forgó műfajt, meg kell tudni különböztetni azokat a közléseket, amelyek a kommunikációs hálózatban közel állnak a recenzióhoz, pl. a tárca, interjú az íróval, a könyvvel kapcsolatos cikk, vagy a kiadói megjegyzések.

A recenzió a **metaszöveg** egyik fajtája, mivel ezt a metaszöveget megelőzi egy másik adónak a közlése, amely a leírás és a kritikai reflexió tárgyává válik. A két kommunikációs aktust az időtávolság választja el egymástól. A recenzió az eredetinek (= el-

sődleges információforrásnak) bizonyos képe, amely szerzőjének egyéni tulajdonságaitól, képességeitől, beállítottságától stb. függ. A recenzens, mielőtt megírta a szöveget, megismerkedvén az eredeti mű tartalmával és formájával, magában megalkotott róla egy saját belső képet, amely, mint tudjuk, soha sem lehet tükörképe az eredetinek. Ez a szubjektív, egyéni kép, mint **másodlagos információs forrás** képezi az alapját a róla készült recenziószövegnek, tehát valójában **metaképről** van szó, és következésképpen **metametaszövegről** is. Ebben a kommunikációs láncban két adó és két vevő szerepel. Ezt a következő módon ábrázolhatjuk:

ADÓ1 (=az eredeti mű szerzője, az elsődleges információforrás) → **VEVŐ1** (=az olvasó, aki recenziót készít róla) = **ADÓ2** (=a recenzió szerzője) → **VEVŐ2** (=a recenzió ismeretlen olvasója).

A recenzió időben történő funkcionálásának fontos jellemzője az **időszerűség**, amelyről a recenzens nem feledkezhet meg, mert ellenkező esetben nem kívánatos hatást érhet el. A időszerűség szorosan összefügg a szöveg tematikájával, de döntően meghatározza a műfaj élettartamát is. A recenzensnek megfelelő (pl. nyelvtudományi, irodalomtudományi stb.) kompetenciával kell rendelkeznie. Ezzel kapcsolatban felmerülhet a kérdés, hogy vajon bárki lehet-e recenzió szerzője, mivel az adó kompetenciája egyben a ő objektivizmusa is. A recenzensnek figyelembe kell vennie a különböző vevőcsoportok elvárásait, meg kell fogalmaznia az értékelést, át kell adnia az információt (=metainformációt) azoknak, akik számára készítették az adott könyvet, filmet vagy lemezt. A recenzens nem átlag olvasói szerepben jelenik meg, hanem mint **tanácsadó**, mint **tekintély**. A recenzió élete nem ér véget azzal, hogy megjelenik. Különböző perlokúciós effektusok eredményeképpen a bírált mű szerzője, a kiadó, vagy az egyes olvasók is a szerkesztőséghez fordulhatnak és magyarázatot kérhetnek, védelmükbe vehetik a művet, egyetérthetnek a recenzens véleményével vagy elutasíthatják azt. A recenzens konkrét megnyilatkozásának reakciójaként különféle polemikus vagy kritikai reagálások születhetnek, pl. tárcsa formájában. Ezeknek a megjelentetése a recenzió létezésének utolsó szakaszát jelenti.

A recenzió műfaji struktúrája kötelező, illetve potenciális elemekből tevődik össze, amelyek gyakran átszövik egymást. Elején nagyon gyakran szerepel az az **információ**, amely a szerző nevét, a mű címét, a kiadó nevét, a kiadás évét és helyét, valamint az oldalak számát tartalmazza. A recenzió ezen részében az adó felhasználja a tulajdonneveket is. Ezeknek az adatoknak a többsége szerepelhet a szövegben is, de itt kiegészül részletesebb információkkal, pl. a szerző életrajzának elemeivel:

„Szabó József, a Szegedi Tudományegyetem professzora a mai magyar nyelvtudománynak, különösen a nyelvjáráskutatásnak és szociolingvisztikának jelentős személyisége, egyik vezető egyénisége. Nemcsak szaktudományi berkekben, hanem szélesebb szakmai (felső- és közoktatási) körökben is ismertek monográfiái, következetes oktatói-kutatói pályafutásának, tudományos fokozatszerzésének eredményei (...)” (Molnár Zoltán Miklós recenziója Szabó József: Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok. Körös Főiskola, Békéscsaba, 1999. 423 l. c. könyvről. In: *Magyar Nyelvőr* 2001/3: 383)

Ez az információ el is hagyható, vagy jelentősen korlátozható, ha önállóan nem funkcionál közléssel van dolgunk, pl. a könyv borítóján elhelyezett recenzió esetén.

A recenzió lényeges részét képezi a **tömörítés**, amely két, azaz az alapszöveg és a metaszöveg közötti relációt fejez ki. A tömörítéshez mint az eredeti szöveg derivá-

tumához azok a mondatok (és ily módon a lexika is) tartoznak, amelyek a kiinduló megnyilatkozásból származnak. Így például a tudományos szöveg recenziójának a lexikája és mondattana egyrészt a művet ismertető alanyt jellemzi, másrészt pedig a tervezett címet. Hasonló azonosságot láthatunk az irodalmi művek recenzióiban is, amelyeknek a nyelvezete közeledhet a könyv szerzőjének a stílusához. Az eredeti szöveg tematikájáról szóló információ állítások, illetve a kérdések formájában is megnyilvánulhat, pl.:

„A magyar anyanyelvűeken és a magyart idegen nyelvként tanulókon kívül kiket érinthet, kiket érdekelhet nyelvünk rendszere, grammatikája, története? Hiszen nincsenek sokan a világon azok a nyelvészek, akik bár nem magyar születésűek, mégis a finnugor nyelvekkel foglalkoznak. Egyre többen látogatnak hazánkba olyanok, akik nem beszélik nyelvünket (...)”. (Zimányi Árpád recenziója Balázs Géza: *The Story of Hungarian. A Guide to the Language*. Corvina Books Ltd., Budapest, 1997. c. könyvről. In: *Magyar Nyelvőr*. 1998/3.374).

A tömörítésnek választ kell adnia arra, hogy az írásnak mi a célja, és ki a feltételezett címzettje. A recenzensnek nemcsak az eredeti szöveg szerzője által feltételezett virtuális vevőre kell rámutatnia, hanem ezt a gondolatot konfrontálnia kell a mű értékeivel és a vevők ízlésével is. A tömörítés terjedelmét mindenekelőtt a megjelentetés helye szabja meg. Köztudott, hogy például az újságban közölt recenzió általában nem foglalja magában a mű tartalmát, viszont a havi vagy negyedévi folyóiratban elhelyezett recenziószöveg legtöbb esetben közreadja a recenzens és a vevők véleményének az ütköztetését, ekkor a rövidített formában előhívott tartalom az értékelésnek csak az ürügyét képezi.

A tömörítés gyakran nem különálló része a recenziónak, hanem az értékelés, különösképpen a fejtegetés kontextusa révén kapcsolódik a többi fragmentumhoz. Az említett kontextus a szöveg felsőbb szegmentumaiban bemutatott jelenségek magyarázatát, általánosítását, objektivizálását szolgálja. Ahhoz, hogy az adó eleget tudjon tenni a kommunikációs kontextus céljainak, kénytelen igénybe venni néhány tipikus lexikai és mondattani eszközt is, pl. a modális elemeket. A metainformációs modális elemek kifejezik az állítások bizonyosságát, illetve valószínűségét, valamint az érzelmi viszonyt is (pl. *lehet, lehetséges, természetesen, bizonyára, biztos, nyilvánvaló, sajnos, igaz, kár* stb.). Bizonyos metanyelvi szekvenciák kiemelik a gondolkodási folyamat objektivitását (pl. *tételezzük fel, hogy..., gondolom, hogy..., meg vagyok győződve arról, hogy..., ez tanúsítja azt, hogy..., ez bizonyítja, hogy...*). Hasonló funkciót töltenek be a feltételes mondatok is. Úgy tűnik, a fejtegetés kontextusát kérdő mondatok is alkotják, amelyeknek célja érdeklődést ébresztetni a vevőben az elemzett kérdések iránt (pl. *Szerencsére a helyzet normalizálódik, de több kérdés még mindig nyitva marad: vajon sikerül-e véglegesen konszolidálni a helyzetet? De lehet, hogy visszatér a múlt?*)

A recenzióban a kontaktusteremtés legszembetűnőbb módja a többes szám első személy használata, pl.:

„Végezetül, tekintsük át, milyen olvasóközönséget találhat Wadensjö könyve Magyarországon”. (Kovács Judit recenziója Wadensjö Cecilia: *Interpreting as Interaction* c. könyvről. In: *Fordítástudomány* 5. Scholastica, Budapest. 2001/1. 119)

Az a recenzens, aki ún. inkluzív **MI**-t használ, az olvasókkal azonosul. Ez a retorikai fogás főként meggyőzőes (perszvázíós) célokat szolgál, hogy a vevő azt, amit mon-

dunk neki, sajátjának tekintse, elfogadja, és azonosuljon vele. A **meggyőzés** a recenzió fontos eleme. Megfogalmazásában az adó igénybe veszi a minősítő, értékelő lexikát, azaz a metainformációs lexikon idevágó tárát, pl. *kiváló, nagyon jó, érdemes megnézni (elolvasni), kitűnő, rossz, meg lehet nézni, végeredményben, érdekes, nem érdekes, értékes, figyelemre méltó* stb., de nagyon gyakran merít a hasonló töltésű köznyelvi lexikából is. A recenzens akkor tudja könnyebben meggyőzni a vevőt, ha ugyanazt a nyelvet használja, mint a vevő. Ez a megoldás viszont néha sértheti a nyelvhelyesség elvét (pl. *Amikor olvastam ezt a könyvet mindig csak a „k” betűvel kezdődő szó jutott eszembe.*). A meggyőzés formái között megtalálhatjuk az *ajánlást, javaslattevést, lehetőséget, kötelességet, tiltást*, sőt, néha a *parancsot* is. A megfelelő lexika kiválasztását egyrészt a címzett ismerete, másrészt pedig a recenzált mű fajtája szabja meg. Hozzá kell azonban tenni, hogy nem minden szabályozható normatív módon, ami a recenzióval kapcsolatos. A mű értékelésére irányuló egységes elvek alkalmazása mindig negatív következményekkel járt. Példaként említhetjük a szocreál kritikát.

A recenzens mondanivalóját bizonyos **specifikus sematizmus** jellemzi. Azok a szövegek, amelyeket kizárólag csak nagyközönségnek (pl. a tv-nézőknek) szántak, több aspektusban is különböznek azoktól a szövegektől, amelyeket kulturális, társadalmi vagy tudományos, illetve a művészeti profilú folyóiratokban közölnek.

A műfajelméleti leírás egyik fontos elemét a **metaszöveg kerete** adja meg. A recenzió elejének és végének állandósult formája e műfaj stabilitását jelenti, és a recenziót megkülönbözteti más típusú szövegektől, ami az alkalmazott jellegű műfaj esetében különös jelentőséggel bír. A metaszöveg keretéhez tartozik a **cím**, amely leggyakrabban megegyezik az ismertetett mű címével. A szöveg végét, illetve ritkább esetben az elejét is a recenzió tárgyára vonatkozó információk jelzik. A kötelező elemekhez az **aláírás** is hozzátartozik, amely általában a teljes családi és keresztnév vagy becenév formájában jut kifejezésre.

A recenzió jelenlegi helyzete jelentősen megváltozott. A sajtót figyelve láthatjuk, hogy a recenziókat egyre gyakrabban az olvasók írják, és az általuk készített szövegek (=metaszövegek) arról tanúskodnak, hogy az adójuk, enyhén szólva, nem rendelkezik különösebb szakmai kompetenciával. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni az új szituációban zajló változásokat, amelyekre vonatkozóan a szóban forgó műfajt használják.

2. Az információadó fizikai állapotát jellemző metainformációs igék

Az egyenes beszédben a nyelvi információ átadásáról szóló metainformációs igék helyén nagyon gyakran olyan igék szerepelnek, amelyek az információadó fizikai állapotát jellemzik. Pl.:

- Na, végre megcsináltad ezt a feladatot – mosolyodott el a tanár;
- Akkor mutassuk meg azt még a kollégámnak is – élnékült meg a hölgy;
- Véletlenül túléltem ezt a veszélyt! – tért magához a kiskatona.

Az igék viszonylag nagy száma az adó arckifejezéséről tájékoztat, amely gyakran annak emocionális állapotát tükrözi. Az információadó érzelmeiről, arcszínének megváltozásáról a következő igék, illetve igei szókapcsolatok tájékoztatnak: *elpirul, elvörösödik, vörössé válik, belepirul, pír önti el az arcát, (pír) égeti az arcát, arcát elfutja a pír (pirosság, láng), bíbor (piros) lett az arca, elönti a vér az arcát, lángba borítja az arcát, tüzel a tekintete, piroszposzsgás arcszínt kap, ég az arca, elképed, elsápadt, sápadttá válik*, stb. Pl.:

- De nagy butaságot mondtam – pirult el a hölgy;
- Na, most mi lesz velem! – sápadt el a félelemtől a fiú;
- Elismerem, hogy nagy szégyent hoztam rátok! –mondta a kislány, s arcát pír öntötte el.

Az információadó arcának ábrázolását olyan igék, illetve igei szókapcsolatok követik, mint pl.: *fintorít, fintorog, fintorgat, fintort vág, savanyú képet vág, felfújja az arcát, felfújja a pofáját, felhúzza az orrát, ajkát harapdálja, beszívja az ajkát, ajkát (száját) biggyeszti, ajkát csucsorítja (elhúzza, félrehúzza), harapja (összeharapja) az ajkát, mogorva arcot vág, legörbül a szája, ferdíti az arcát (orrát, száját), görbíti az arcát (orrát, száját), nevetésre húzza szét az ajkát, stb. Pl.:*

- Erre a rossz hírre nem számítottam – görbült el a szája a csalódott lánynak;

Ugyanebben a funkcióban olyan igék, illetve igei szókapcsolatok is használatosak, amelyek az információadó arcára vonatkoznak, és amelyek az összehasonlítás elve alapján funkcionálnak. Pl.: *elkomorodik, komorrá válik, homlokát ráncolja, mogorván néz, stb.*

- Állandóan csak gondok vannak – ráncolja össze homlokát az anya;
- Ez nagyon nehéz ügy – komorodik el az apa;

Ide tartozik egy igen jelentős igecsoport is, amely a mosolyról és nevetésről szól. Pl.: *nevet, ránevet, felnevet, elneveti magát, nevetgél, nevetésben tör ki, mosolyog, elmosolyodik, megmosolyog, rámosolyog, mosoly játszik az ajkán, mosoly suhan át az ajkán, röhög, kitör rajta a röhögés, hahotára fakad stb.*

- Legyen igazad! – mosolygott a nő;
- Ez nagy butaság volt! – tört ki rajta a nevetés;
- Ez igen! – mosolyog rá az idősebb férfi;
- Ez nagyon bámulatos! – fakadt hahotára a fiatalember.

Ugyanazt a funkciót a sírásra vonatkozó igék is töltenek be. Pl.: *sír, sírva fakad, sírásra húzza szét az ajkát, könnyekre fakad, siránkozik, elsírja magát, sírdogál, bög, zokog, felzokog, könnyekkel küzd, könnyeket hullat stb.*

- Nem akarok iskolába menni – fakad sírva a kisfiú;
- Tegnap meghalt az anyám – sírta el magát a férfi;
- Ne bántsatok! – sírta a gyerek.

Bizonyos igék, amelyek természetesen gyakran az információadó pszichikai állapotát jellemzik, a lélegzéssel függenek össze. Pl.: *sóhajt, felsóhajt, levegőhöz jut, levegőt vesz, fellélegzik, lélegzetet vesz, szusszant, kifújja magát, szippant stb.*

- Adná Isten! – sóhajtott fel az idősebb néni;
- Na, végre már vége lett ennek a komédiának! – sóhajtott egyet a férfi;
- Szerencsére azon a műtéten már túl vagyok – lélegzett fel a beteg.

Az adó fizikai állapotát a *kinyög* ige is jelzi. Pl.:

- Ez nem lehetséges – nyögte ki János.

Az adó pszichikai állapotáról, amely az információadó viselkedésében nyilvánul meg, az összehasonlítás elvén funkcionáló igék, illetve igei szókapcsolatok adnak számot. Pl.: *felfortyan, fellobban, felhevül, felbőszül, dühbe gurul, elönti a pulykaméreg, felmérgesedik, megmérgesedik, méregbe gurul, áll, mint a birka, bambán áll, bámul, elbódul, bódulatba esik, tajtékszik, olvadozik, elérzékenyül, ellágyul, meghatódik, összezavarodik stb.*

- Micsoda munka ez! – gurul dühbe a főnök;

- Balesetet szenvedett a fiam – meredt kővé a rémülettől az apa;
- Te vagy mindennek az oka! – elöntötte őt a pulykaméreg.

Az emocionális állapotot tükröző fizikai állapotról a következő igék, illetve az igei szókapcsolatok szólnak: *megmerevedik, megdermed, remeg, reszket, megrázkódik, össze-rezzen, összeborzad, rázza magát, megrémül, megremeg, megborzad, megriad, megijed, megrémít, meggémberedik, lázba jön, izgalomba jön, megnyugszik, lecsillapodik, magához tér, felocsúdik, felélénkül, megélénkül, megelevenedik, stb.*

- Nem tudom megoldani ezt a kérdést – jött izgalomba a tudós;
 - Micsoda emberek vannak ebben a kocsmában – rémült meg a vendég;
 - Ez a látvány undorító! – borzadt el a látogató;
- Érdeemes megjegyezni, hogy függő beszédben a fenti igék nem használatosak.

3. Az információs berendezés informáltsági állapotát meghatározó meta információs igék

A magyar nyelvben olyan igék is vannak, amelyek az információs berendezés informáltsági fokáról tájékoztatnak. Itt nem a berendezésben tárolt információ mennyiségéről, illetve minőségéről van szó, hanem kizárólag arról, hogy vajon a meta információdó által pontosan meghatározott információ eljutott-e hozzá, vagy sem. Ilyen például a *tud* ige (Pl.: *János tudja, hogy elutaztam Varsóba*), valamint a *nem tud* ige is, amely arról értesít, hogy az információs berendezés az információt nem kapta meg. Pl.:

- Pista nem tudja, hogy János síelni ment Ausztriába;

Ha az ilyen információ adója maga az információs berendezés és ha az informáltsági állapotát a meta információ átadásának a folyamatában érinti, akkor a következő struktúrák lehetségesek:

- Tudom, hogy ...; Nem tudom, hogy ...; Nem tudom, vajon ...-e... .

Az információs folyamat létrejöttéről, amelynek célja az adott információs berendezés informáltsági státuszának megváltoztatása, olyan igék is szólnak, mint pl.: *tudakozódik, tudakol, megtud, megtudakol*. Pl.:

- Feri megtudta, hogy János síelni ment Ausztriába.

A szóban forgó igék esetében lehetséges az információadó, mint az információs forrás megnevezése is. Pl.:

- Feri megtudta a szomszédjától, hogy János síelni ment Ausztriába;
- Feri megtudakolta a pályaudvari információnál, hogy mikor indul a vonat Budapestre.

Ezek az igék nyilvánvalóan az információ növekedéséről tájékoztatnak. Nincsenek azonban olyan igék, amelyek az információs berendezésben tárolt információ mennyiség csökkenésére utalnának, ha a csökkenés nem a feledés eredménye, mert az ember esetében egyszerűen más módon ez nem lehetséges. A fenti példákhoz hasonlóan az ilyen típusú funkciót az *ismer*, illetve *nem ismer* igék is betöltik. Pl.:

- János ismeri ezt az embert;
- Feri nem ismeri még ezt a várost.

Ide tartozik a *megismerkedik* ige is, pl.:

- János megismerkedett a disszertáció tartalmával;
- János megismerkedett több sportolóval.

Ezek az igék azonban, az előzőektől eltérően, nem mutatnak rá arra, hogy az információnak nyelvi jellege van.

Metainformációs struktúrák férfiak és nők spontán beszédprodukciónban

Kegyesné Szekeres Erika

Bevezetés

Amikor férfi és női beszélőkkel rögzítettem a bemutatásra kerülő spontán (képi elicitálás technikájával készített) beszédproduktumokat, voltaképpen nem az élőnyelvi szövegek metainformációs struktúráinak szerveződésére voltam kíváncsi. A szóban forgó vizsgálatnak csupán egy későbbi szakaszában vált számomra világossá, milyen fontos szerepet töltenek be a spontán beszédproduktumok szerveződésében a metainformációs elemek, mint ahogyan az is, hogy részben éppen a metainformációs struktúrák különbözősége okozza azt, hogy a férfiak és a nők nyelvhasználata eltér egymástól. A vizsgálatban 20 férfi és 20 női beszélő vett részt, s minden beszélő három képről alkotott spontán monológot. A vizsgálatban tehát összesen 60 női és 60 férfi beszélőtől származó beszédproduktumot elemeztem a metainformációs struktúrák szempontjából. Jelen előadásomban az elemzett metainformációs struktúrák közül a vizualitással, valamint az információ értékével és annak feldolgozásának módjával kapcsolatos igékkel foglalkozom részletesebben, mivel e két változó kapcsán jelentkezett a legszámottevőbb különbség a férfi és a női beszélőkre jellemző metainformációs struktúrák között. Elemzésemben a két változót a kvantitatív mutatók szempontjából kiemelten kezelttem, s azokból kiindulva vontam le kvalitatív jellegű következtetéseket arra nézve, hogyan segítik, pontosabban hogyan határozzák meg a férfi és a női beszélők által preferált metainformációs struktúrák a spontán beszédproduktum szövegfolyamának szerveződését.

1. A vizualizálás metainformációs igéi

A képi elicitálás mint módszer, alapvető beszédcselekvésnek tételezi, hogy a képet szemlélő személy verbalizálni fogja azt, hogy milyen vizuális észleletei vannak a képekkel kapcsolatosan. A szöveg struktúráját tekintve tehát azzal számolhatunk, hogy a metainformációt hordozó igék közül speciálisan a *látás* szemantikai mezőjébe tartozók fognak előtérbe kerülni. Vizsgálatomban *metainformációs performatív* igének tekintetem azokat az igéket, amelyek képi elicitációs spontán beszédprodukciónban a vizualizálást konstatálják (például *lát, néz*), s azt néztem meg, milyen gyakran használják az adott változót a férfi és a női beszélők a fentiekben ismertetett technikával készült beszédproduktumokban.

A metainformációs performatív igék használatával kapcsolatos hipotézisem a következő volt: mivel magyar asszociációs vizsgálatok eredményeiből arra következtethetünk, hogy a férfiak jobban kötődnek a vizuális impulzusokhoz, s kevesebbet vonatkoztatnak el a vizuális impulzustól (és ezáltal magától a képtől) a szabad asszociáció irányába (Kegyesné Szekeres 2004), a vizualizálás verbalizálása mint beszédcselekvés a *látás, a nézés* szemantikai mezőjébe tartozó metainformációs igék hangsúlyozottabb

használatával is kifejeződésre kell, hogy jusson. A vizualitás metainformációs igéinek gyakoribb előfordulása a szöveg szintjén pedig azt eredményezi, hogy az adott csoportba tartozó metainformációs igék (*lát, szemlél, néz, elnéz, ránéz, nézeget, pillant, rápillant, megpillant*) szövegstrukturáló tényezővé lépnek elő a férfi beszélők beszédprodukumaiban.

1. 1. Férfi adatközlők:

Az általam a fenti szempontból megvizsgált spontán beszédprodukumok egyik fő szövegszervező erejének a férfi beszélők esetében valóban a vizuális információátadás igéi bizonyultak. Alátámasztható ez a megállapítás azzal is, hogy a 60 férfi beszélőtől származó beszédprodukumban a *lát* ige különböző alakjai összesen 194 esetben fordultak elő, különösen gyakran egyes szám első személyben. A *néz* ige különböző alakjai összesen 53 esetben szerepeltek az elemzett beszédprodukumokban. Viszonylag gyakran találkoztam a *szemlél* és a *pillant* igékkel is.

A vizualizálás metainformációs igéi kifejezetten sűrűn fordultak elő a spontán szövegek szövegkezdő mondataiban, ami által a férfi beszélőkre az explicit jellegű szövegkezdés is sokkal jellemzőbb volt, mint az *in medias res* típusú szövegkezdet. A vizsgálat kvantitatív adatai is arról győzték meg, hogy a férfi beszélők szignifikánsan többször verbalizálják az egyszerű vizuális észlelés tényét, ill. az információ vizuális befogadásának és átadásának tényét, amit többek között vizualizálást kifejező metainformációs igék segítségével kifejezésre is juttatnak, míg – mint látni fogjuk – a női adatközlőkre kevésbé lesz jellemző ez a verbális viselkedési forma. Az alábbi példa azt mutatja be, hogyan válnak a vizualizáláshoz kapcsolódó performatív jellegű metainformációs igék szövegstrukturáló erővé a férfi adatközlők esetében. Az idézett példában azáltal jut központi szerep a metainformációs igék szóban forgó csoportjának, hogy a beszélő egész mondanivalóját a vizualizálás metainformációs igéi köré szervezi.

(1) hm ... hüm ... érdekes? . hát **látok** egy ő ... ez egy . temploM-nak tűnő ^ épület ^ . amit **látok** a felső képen ^ ... az alsón pedig egy ő ... cccc ccch egy ő belső rész **látok** ? . ömm hát feltételezem mivel ezek is együtt vannak hogy eZZ az épületnek a belseje lehet ^ . bár öm ... hát ^ nem tudom ezér nem tehát . talán a templom az a háttérben van és ez egy másik épület mellette mert ő ... ő az alatta lévő képen **látható** ... belső aZZ . hát nem feltétlenül egy templomé? bár? ahogy **nézem** így a hajókat ^ meg az oszlopokat ^ ez . is elképzelhető hogy csak átalakították egy kiállító . helyiséggé ... möamm . úgy **látom** hogy régi . régi képek vannak rajta? tehát ő . nem modern . festményeket **látok** ^ hanem ő ... korábbiak ^ szerintem? mö . szerintem kifejezetten ... mobil csörög, elnézést ... elnézést ... ő . tehát ilyen kifejezetten régi képek vannak gondolom a temploM!-hoz kapcsolódhatnak . témájukban? . most nem nagyon lehet kivenni ezen a képeN? .hogy pontosan mit is **látok** de úgy **látom** hogy azért vannak ilyen . igen ilyen . krisztus keresztre feszítése meg hasonló? tehát feltételezem hogy akkor valamilyen szinteN . kapcsolatban vannak a . a képek? tehát témájában biztosan valamilyeN . ha már templomban állítják ki akkor vagy egyházi témájú vagy vallási képek lehetnek ^ ... ömm ... érdekes . ő kintről . igazából nekem nem nagyon . nem nagyon fog meg az épület ^ ...ömmm tehát **láttam** már szebb templomot is ^ ... hát érdekes . érdekes . érdekes (férfi beszélő)

1. 2. Női adatközlők:

A vizualizáláshoz kapcsolódó metainformációs performatív igék használata a vizsgálatban szereplő női beszélőkre kevésbé volt jellemző. A 60 női beszélőtől származó beszédtermékemben összesen 104 esetben regisztráltam a *lát* ige különböző változatait. A legnagyobb számban a női beszélők is egyes szám első személyben használták a *lát* igét. Megjegyzendő azonban, hogy a női beszélőkre az is jellemző, hogy sokkal gyakrabban használják a vizualizálást kifejező metainformációs igéket többes szám első személyben, mint a férfi beszélők. Ezen megállapításaim kapcsolatba hozhatók az asszociációs vizsgálatok azon eredményeivel, hogy a női beszélők a képi validitástól és a képi reprezentáció konkrétumaitól hamarabb elszakadnak, asszociációs láncaikhoz a képi stimulus inkább csak kiindulópontul szolgál (Kegyese Szekeres 2004). Mindez konkrétan a női beszélők nyelvhasználatában úgy nyilvánul meg, hogy kevesebb vizuális tartalomhoz köthető metainformációs performatív igét használnak, azaz gyakran nem verbalizálják a vizualizálást mint beszédcselekvést, hanem a képi tartalmak által inspirálva, azonnal áttérnek a szabad asszociációkra, s szövegszervező erővé beszédtermékeikben a szabad asszociációk válnak. Az alábbi szövegmutatványok ezt a jelenséget a *néz/ lát* ige használatával szemléltetik:

(2) hát hogy ha erre a képre a **néz** nő nézek akkor az öltözködés illetve a . divat jut eszembe ^ s ezek a ruhák szerinteM régiES ő . stílusúak ^ (női beszélő)

(3) elő első üm . először is ahogy **ránéztem** azt hittem hogy középkorú rö ruhák de jobban **ránézve** úgy vélem ilyen . színházi jellem jelmezeknek tűnhetnek ^ (női beszélő)

(4) hogyha erre az épületre **nézek?** vagy valamilyen . templom is? juthat eszembe mert mintha egy . szentnek a képe lenne (...) és itt van a harangtornyot is fölöttei (női beszélő)

(5) az alsó kép . pedig lehet hogy egy templombelső ahol kiállítást szerveznek mert . az oszlopokból is aa . homlokzatból meg a kupolából tehát azt lehet **lát**ni hogy . hogy valószínűleg ez egy templombelső de ahogy először **ránéztem** inkább egy múzeum jutott volna eszembe? mert ő kiállítást . kiállítást ő rendeztek ebben a templomban? . (női beszélő)

1. 3. Következtetések:

A vizsgálat adatainak elemzésekor úgy tapasztaltam tehát, hogy a férfi adatközlők nagyobb számban használják a *látás*, *nézés* performatív igéit, s a leggyakrabban egyes szám első személyben tesznek ilyen jellegű kijelentéseket. A szövegtermékek szövegszervező asszociációs struktúráiról az derült ki, hogy a férfi adatközlők számára fontosabb kommunikatív szándék az, hogy explicit módon is verbalizálják, mit csinálnak a feladatvégzés közben, tehát *azt verbalizálják, hogy látnak valamit és azt, hogy mit látnak*. E kommunikatív szándék megvalósításában elengedhetetlen szerep jut a vizualítás metainformációs igéinek. A női beszélők inkább elvonatkoztatnak a képi tartalmaktól, könnyebben és gyorsabban átlépnek a szabad asszociációk világába, minek következtében a *női beszélők inkább azt verbalizálják, mit juttat eszükbe a kép, mivel tudják azt saját tapasztalatukból összefüggésbe hozni*. Ennek következtében a női beszélők esetében a vizuális tartalmú metainformációs igék nem képeznek olyan erős szövegszer-

vező struktúrákat, amelyek az egész szöveget áthatják. A női beszélők esetében szöveg-szervező ereje sokkal inkább a *néz* igének van azáltal, hogy asszociációs láncot indít el. Ez tehát egy kvalitatív jellegű eltérés a férfi és a női beszélők verbális megnyilatkozásaiban, ami a következő kvantitatív adattal támasztható alá: a vizualizálás meta-információs igéinek használati gyakoriságát tekintve a nemek közötti különbség 35%, ami azt jelenti, hogy a vizsgálatban adatközlőként részt vett férfi beszélők a *látás*, *nézés* szemantikai mezejébe tartozó meta-információs performatív igéket szignifikánsan gyakrabban használták, mint a női beszélők.

2. A deklaráció meta-információs igéi

A meta-információs deklaráció fogalma alatt azokat a kognitív-nyelvi (adott esetben meta-informatív) folyamatokat foglaltam össze, amelyek során konstatív kijelentéseket teszünk beszédtevékenységünkre, vagy beszélés közbeni gondolkodási műveleteinkre vonatkozóan úgy, hogy a kijelentésben szereplő információ értékéről is nyilatkozunk. A meta-információs *deklaratív* igék tehát olyan igék halmazát jelölik vizsgálatomban, amelyek a vizuális impulzusból eredeztethetően valamilyen kognitív és egyben meta-információs folyamatot jelölnek. Ilyenkor a beszélő a hallgató felé azt közvetíti, hogy miként viszonyul a megnyilatkozás tartalmához (például *feltételez*, *ítél*, *mond*, *gondol*, *megnevez*, *kijelent*, *következtet*, *vél*, *sejt*) a beszédprodukció során (l. Elekfi 1997). A vizsgálat kvantitatív adatolásában a következő igék szerepeltek: *feltételez*, *ítél* (*megítél*), *gondol* (*meggondol*, *kigondol*, *belegondol*), *gondolkodik*, *nevez* (*megnevez*), *mond* (*megmond*, *kimond* stb.), *kijelent*, *megállapít*, *állít*.

A meta-információs deklaratív igék használatának gyakoriságáról azt feltételeztem, hogy a meta-információs performatív igékhez hasonlóan inkább a magyar férfi beszélők nyelvi stratégiája és nyelvi magatartásbeli sajátossága lesz, s csak kevésbé lesz jellemző a női beszélőkre, mivel a fentieket alapul véve a vizuális stimulussal kapcsolatban a női beszélők szabadabb asszociációs láncokat építenek a spontán beszédprodukcióban, mint a férfi beszélők. Ily módon a férfi beszélőktől származó szövegproduktumok másik szövegstrukturáló jellemzője éppen az, hogy a megnyilatkozás meta-információs igék köré szerveződik nemcsak a vizualizálás, hanem a fenti módon értelmezett deklaráció kapcsán is. A női beszédproduktumokra pedig a deklaráció meta-információs igéinek hiánya lesz jellemző.

2. 1. Férfi adatközlők:

A vizsgált deklaratív meta-információs igék közül a férfi beszélők csoportjában leggyakrabban a *mond* ige fordult elő, összesen 190 esetben hangzott el valamely ragozott alakja. Összehasonlítva a női adatközlőkkel a vizsgálat férfi adatközlői 1,56-szor többször használták a vizsgált változót. Tipikus nemi specifikumnak látszik az, hogy a *mondjuk* szóalak a férfi beszélőknél kétszer olyan gyakran fordult elő, mint a női beszélőknél, de nemcsak a számadatok tükrében, hanem szöveg-szervező struktúrájában is más szereppel bír a *mond* ige a férfi adatközlőknél. Néhány, férfi beszélőtől származó elicitálás-részlet rámutat, hogy vizsgálatom férfi beszélőinek többsége a *mondjuk* igealakot pragmatikai szempontból az általánosított véleménynyilvánítás egyik speciális esetének kifejezésére használta. A *mondjuk* szóalak segítségével úgy nyilvánítottak

véleményt, hogy nemcsak saját szubjektív véleményüket pozícionálták, hanem egyúttal azt is, hogy a beszélő feltételezi, hogy mások is vele azonos véleményen vannak, ugyanakkor azt is hangsúlyozván, hogy a beszélő véleménye feltételezésen alapszik. A *mondjuk* szóalak sok férfi adatközlőnél erős szövegszervező komponens volt, s pragmatikailag arra szolgált, hogy a lehetőségek közül az egyiket kiválasztva a gondolatmenet továbbhaladhasson.

(6) illetőleg ööö (torkát köszörüli) hát arra engedhet esetleg következtetni ^ hogy . **mondjuk** aki aaa sportosabb ööö verziót . szereti akkor annak . számára esetleg egy ööö kicsit jobban ajánlatos? . most ööö (köhög) aki ezen túlmenően . ööö tehát nemcsak a sebességet hanem **mondjuk** . a kényelmet is . kedveli ^ . akkor ööö talán még öö inkább ööö . megéri a választást ^ (férfi beszélő)

(7) talán talán . tehát **mondjuk** olyan tizenhét tizenhét századi . lehet? . de nem biztos? . a lényeg az hogy . (köhög) ööö hát nyilván már napjainkban (köhög) ilyen ööö vagy ilyen stílusú . ruhát esetleg ööö hát **mondjuk** a antik (nevet) . antikváriumon kívül ha egyáltalán létezik (férfi beszélő)

(8) dee nagyjából ennél többet ... nem hiszem hogy értek ezekhez a ruhákhoz ^ de egyébként ^ remek . ezek a . ruhák ^ ... de min látom ő van benne Téli variáció is van . ilyen elegánsabb **mondjuk** ez a jobboldali ez inkább hasonlít egy . ilyen katonai uniformishoz mint női ruhához ^ (férfi beszélő)

2. 2. Női adatközlők:

Ezzel szemben a női beszélők szignifikánsan gyakrabban használták a deklaratív metainformációs igék vizsgált csoportjából a *gondolni* ige különböző alakjait, amelyek közül is a leggyakrabban a *gondolom* igealak fordult elő. A női beszélőknél a *gondol* ige, mint metainformációt hordozó elem vált hasonlóan erős szövegszervező struktúrává, mint a férfi beszélők esetében a *mondani* ige. Ezt a megállapítást szemlélteti az alábbi példa:

(9) hát hogy ha erre a képre a néz nő nézek akkor az öltözködés illetve a . divat jut eszembe ^ s ezek a ruhák szerinteM régiES ő . stílusúak ^ tehát olyan ... tizenkilencedik század **gondolom** (nevet) nem tudom pontosan . ? üm . a divat szerintem . nagyon fontos ? **gondolom** de . de nem a legfontosabb dolog? az életben. **gondolom**? . egy . embernek az életében? . de de az nagyon fontos hogy mindig jól és szépen is öltözködünk? ... hüm... nem is tudom mit **gondolhatnék** a mai divatról üm ... (nevet) ... de úgy **gondolom** a egy egy .alkalomhoz ő a megfelelő viseletre is mindig szükségünk van és **gondolnunk** kell arra mihez mit lehet felvenni úgy hogy a hiszen . kiegészítők sem mellékesek sőt néha fontosabbak mint maga az egész ruha **gondolom** én hát akkor én ennyit **gondoltam** volna ehhez a képhez (női beszélő)

2. 3. Következtetések:

Úgy tűnik, míg a vizsgálat férfi beszélői azt hangsúlyozták, *mit és hogyan észlelnek a képeken*, s *hogyan értékeli a vizualizált információtartalmakat*, addig a női adatközlők általában inkább azt hangsúlyozták, *mit gondolnak a képpel kapcsolatosan*, *mit juttat*

eszükbe a vizuális impulzus. Ha a vizsgált deklaratív jellegű metainformációs igék használati gyakoriságát vetjük össze, akkor elmondható, hogy a különbség (24%) a férfi beszélők javára igen számottevő.

Összegzés

Vizsgálatom adatai arra utalnak, hogy a vizualitás metainformációs performatív igéi a férfi beszélők esetében erősebb szövegstrukturáló markerek, mint a női beszélők esetében. A deklaratív metainformációs igék használata szintén a férfi beszélők által jobban preferált nyelvi stratégia, s ezáltal nagyobb szövegstrukturáló erővel is bír. Egészen speciális különbség a nemek között, hogy a férfi beszélők a *lát*, a női beszélők a *néz* igét preferálják. A *mond* ige a férfi, a *gondol* ige a női beszélőknél mutatkozott erősebb szövegstrukturáló erőnek.

Transzkripció jelek:

- ^ emelkedő
- ? kérdő
- . szünet (rövid)
- ... szünet (hosszú)
- A nyomaték

Irodalom

- Elekfi László. 1997. *Tagmondatok szubjektív igazságértéke kételemű tételkapcsolatokban.* Budapest-Szeged: MTA – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Kegyesné Szekeres Erika. 2004. A társadalmi nemekről az asszociatív nyelvi viselkedés tükrében. *Modern Filológiai Közlemények*, VI. évf. 1. sz. 74-95.

Németh László drámáinak vizsgálata a mondatátszövődések és a közbeékelődések alaptagjának metainformációs értéke alapján

Kovács Ágnes

Bevezetés

Dolgozatomban két mondattani jelenséget, a mondatátszövődést és a közbeékelődést abból a szempontból vizsgálom, hogy milyen metainformációs értékkel rendelkeznek azok a főmondatbeli alaptagok, amelyeket érint vagy az átszövődés, vagy a beékelődés. Magára a vizsgálódásra az adott okot, hogy megfigyeléseim szerint ezen jelenségek olyan többszörösen összetett mondatokban mennek végbe a legtöbbször, amelyekben a főmondatbeli alaptag az információ áramlásának szempontjából mindenképpen magában hordoz valamilyen metainformációs töltetet.

1. Mondatátszövődés és közbeékelődés

Az általam elvégzett kutatás eredményeinek feltárása előtt mindenképp fontosnak tartom tisztázni a két jelenség fogalmát, illetve a köztük lévő alapvető különbségeket. Mind a mondatátszövődést, mind a közbeékelődést tekintve a kiindulópontot a többszörösen összetett mondatok tagmondatainak sorrendisége adja. Az alárendelő összetett mondatok sorrendje háromféleképpen alakulhat:

- főmondat-mellékmondat,
- mellékmondat-főmondat,
- főmondatba beékelődött mellékmondat.

Az alárendelő összetett mondatok vizsgálatánál azonban számolnunk kell a klasszikus grammatikák által közbeékelődésnek nevezett jelenséggel is, ami akkor következik be, ha a főmondat – például gyakori használat következtében – a saját mellékmondatába süllyed. Például: *A süteményt, kérek, tedd be a hűtőszekrénybe!* (Keszler 2000: 475)

A fentiekén túl felmerülhet a tagmondatok sorrendjével kapcsolatban még egy jelentős kérdés, a mondatátszövődés jelensége is. Ebben az esetben a mellékmondat egyes összetevői kerülnek át a főmondatba, de nem beékelődésként, hanem átszövődésként. A két egymással nagyon hasonlitos mondattani jelenség egymástól való elkülönítését a vessző, mint írásjel megjelenése segíti egy-egy adott mondatban, hiszen még a közbeékelődés esetében a beékelődött mondatot általában egy vessző párral választjuk ál, addig az átszövődött mellékmondatbeli összetevők esetében a vessző elmarad. Azonban ezen szignifikáns különbség ellenére is a két jelenség egymástól való elhatárolása igen nehézkes, dolgozatomban éppen ezért vizsgálom az átszövődést és a beékelődést együtt.

2. A vizsgált jelenségek megjelenése az írásbeliségben és a szóbeliségben

Mind a közbeékelődést, mind az átszövődést tekintve megállapíthatjuk, hogy általában az élőszóbeli megnyilatkozásokat, a hétköznapi közlésfolyamatokat érintik, azonban ez

nem jelenti azt, hogy az írott hivatalosabb szövegekben, vagy az irodalmi nyelvben ne találkoznánk vele. A továbbiakban tehát, a tárgyalt jelenségeket az írásbeliségben való megjelenésük alapján fogom vizsgálni, az írott szövegek végtelennek tűnő halmazán belül a szépirodalmi nyelv terméseit, konkrétan Németh László néhány drámájának (a *Villámfény*-nél, a *Széchenyi*, a *Galilei* és *A két Bolyai* című drámák) ilyen szempontú elemzését fogom elvégezni. Magának a szerzőnek a kiválasztásában az az elv vezérelt, hogy egy olyan korpuszt szerettem volna létrehozni, amelynek nyelvisége a lehető legközelebb áll a mai magyar beszélt nyelvhez. Lévé pedig, hogy Németh László a XX. századi irodalom kiemelkedő alkotója, életpályáját tekintve ő az az író, aki a felállított kritériumoknak leginkább megfelel. A drámákra azért esett a választásom, mert ennek a műnemnek a nyelvezete áll legközelebb az élő beszédhez.

3. Metainformáció a nyelvi közlésben

A kommunikáció leglényegesebb mozzanata az információ átadása, ezen folyamat áramlása közben a legtöbb esetben azonban a valóságról szóló információval együtt meghatározzuk az információ szerzés módjára utaló körülményeket is. Megfigyeléseim alapján azokban a mondatokban, amelyekben átszövődés megy végbe, ez elég gyakran megfigyelhető. Dolgozatom következő részeiben az általam feltárt átszövődött mondatokat próbálom meg a nyelvi kód ezen univerzális tulajdonságai alapján rendszerezni. A nyelv egyidejűleg képes információ és metainformáció átadására is.

Az általam vizsgált négy drámában összesen 91 esetben találtam mondatátszövődést, illetve közbeékelődést, ezek közül 75 mondat főmondatának alaptagjára jellemző, hogy közli a vevővel, milyen úton jutott hozzá az információhoz.

4. A mondatok konkrét vizsgálata

A vizsgálódásaimra tehát a fentiekben felsorolt tények adtak okot. A továbbiakban az általam fellelt átszövődött mondatokat az alapján fogom kategorizálni, hogy a főmondati alaptag hordoz-e magában valamilyen metainformációt, pozitív válasz esetén pedig megvizsgálom, hogy ezen metainformációs ige az információ megszerzésére szolgáló kommunikatív csatornát tekintve mely típusba tartozik. A metainformációs igék csoportosításához, illetve a kategóriák minél pontosabb megadásához *Bańcerowski A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései* című tanulmányát vettem alapul (Bańcerowski 2000).

1. csoport:

Az ember a kommunikáció során a leggyakrabban valamilyen auditív vagy vizuális úton jut hozzá az információhoz, ily módon kézenfekvőnek tűnik az a megállapítás, hogy a látási illetve hallási receptorok segítségével kapott információról szóló metainformációk fordulnak elő a legtöbbször a nyelvben. A látás és a hallás csatornáin kívül nagyon gyakorta jutunk még tapintással, szaglással és ízleléssel is az adott információhoz. Az általam megvizsgált mondatok közül látással kapcsolatos metainformációt hordozó ige az alaptagja 13 mondatnak.

Például: *Egy pillanat, úgy látszik, várnunk kell.*

Hallással kapcsolatos metainformációt magában hordozó ige az alaptagja 4 mondatnak.

Például: *A patakon túl, hallom, vágatják az erdőt.*

Érzékeléssel, tapintással, ízeleléssel, szaglással kapcsolatos metainformációt magában hordozó igét, mint alaptagot egy mondatban sem találtam.

2. csoport:

Az általam felhasznált szakirodalom külön csoportként tárgyalja azokat a metainformációs igéket, amelyek a közlő vagy/és a befogadó állapotáról, hogyletéről adnak tájékoztatást.

Például: *Ez a barátság most, attól félek, inkább ártott neki.*

3. csoport:

A következő nagyobb kategóriát azok az átszövődött mondatok alkotják, amelyek metainformációs igéi az alaptagi szerepben arról tájékoztatnak, hogy a közlőhöz milyen külső tényezők következtében jutott el az információ. Abban az esetben, ha stilisztikai szempontból közelítjük meg eme csoportot, elmondhatjuk, hogy az előző csoportban szereplő metainformációs igéktől általában csak egy apró mozzanatban térnek el, árnyaltabbak azoknál. Ezen stiláris árnyaltságot valamilyen morfológiai bővülés hozhatja létre, például gondolkodom itt az igekötők használatára (kiles, *megneszel* stb.). Azonban ilyen alaptagú mondatokra a korpuszban nem találtam példát.

4. csoport:

Ebbe a csoportba azokat az átszövődött mondatokat soroltam, melyek alaptagja, a metainformációs ige azt jelzi, hogy milyen transzformáció történik a bemeneti információval. A szakirodalom ezeket az igéket információ-forráskutató jelzővel látta el.

Például: *Te is mulattál nőekkel, akiket, bár jussát elvennéd, az öcsédnek feleségül fölteszem, nem kívánnál.*

5. csoport:

Az átszövődéses mondatokban fellelt metainformációt hordozó igeik szintén azt a körülményt határozzák meg, amely az információ befogadása során rajzolódik ki (az általam vizsgált korpuszban az ebbe a kategóriába tartozó mondatátszövődések alaptagja minden esetben a mond valamely ragozott alakja). Ezek az igeik is arra mutatnak rá, hogy az adott információ felvétele milyen auditív, vagy vizuális csatornán keresztül történt. Az elkülönítésre szolgáló kritériumot az a tényező adja, hogy az itt megjelenő igeik az első csoport igéihez képest a szöveget valamilyen módon fizikai oldalról is értékelik.

Például: *A deákság azt mondja, szépen együtt van már.*

6. csoport:

Ez a fejezet azokat az átszövődött összetett mondatokat tartalmazza, amelyekben az alaptagként megjelenő lexéma olyan metainformációs ige, amely az információ formájára vagy tartalmára utaló mozzanatot közvetít. Ilyen igeik például az *imádkozik, jelent, gyón, tájékoztat, magyaráz, kommentál, cáfol, bizonyít, kigúnyol* stb.

7. csoport:

A dolgozat elkészítéséhez felhasznált tanulmánykötet (Bańcerowski 2000) ebbe a csoportba az úgynevezett *deklaratív* funkciójú igéket sorolja. Ezek az igeik a közlés azon momentumára vonatkoznak, amelyben az információt átadó fontosnak tartja, hogy az általa közöltek igazak-e, vagy sem. Szerepük a nyelvben azért is nagyon fontos, mert az esemény bekövetkezésének időpontjától függetlenül arra hivatottak, hogy a vevőt meggyőzzék az adott információ igazságáról. Az általam vizsgált mondatok között nagyon sok ilyen mondatra találtam példát.

Például: *A mézszüretre biztosra veszem, én is ott leszek.*

8. csoport

A következő példákban a főmondatbeli alaptagok azt fejezik ki, hogy a közlő milyen fizikai vagy mentális állapotban van/volt az információ átadásakor.

Például: *Ez a barátság most attól félek, inkább ártott neki.*

9. csoport:

Szintén jellemző a vizsgált mondatokra, hogy fellelhető közöttük olyan átszövődés, amely alaptagjának metakódja tartalmazza, elének vetíti az adó memóriájának állapotát.

Például: *Egy ízben emlékszem, maga írt az apát nevében, amikor távol volt Rómától.*

Összegzés

A fellelt 91 vizsgálható mondatból 71 mondat alaptagja valamilyen metainformációs ige. Az, hogy ezen alaptagok a nyelvi közlés folyamán milyen metakódot mondhatnak magukénak, természetesen igen változó. Várakozásaimtól eltérően a legtöbb főmondati alaptag abba a kategóriába sorolható, amelyet az úgynevezett deklaratív funkciójú igék alkotnak (összesen 18 ilyen mondatátszövődést találtam (ezen mondatok alaptagjaként szerepelnek például: *azt hiszem nem hiszem, biztosra veszem, biztos vagyok benne, stb.*). A kutatás elvégzése előtt azt gondoltam, hogy a korpuszomba felvett mondatok közül döntően azok lesznek többségben, amelyeknek az alaptagja közvetíti a vevő felé azt a kommunikatív csatornát is, amelyen keresztül az adó az információ birtokába jutott. Ezzel ellentétben azonban az elemzett mondatok közül „csak” 15 esetben találtam ilyen átszövődést. Ha az előfordulások számát nézzük, akkor a következő leggyakoribb metainformációs igék azok voltak, amelyek a nyelvi információs folyamatokról tájékoztatnak (összesen 13 átszövődött mondat, alaptagként a mond ige alakjai jelennek meg). A gyakorisági tényezőt vizsgálva a képzeletben felállított rangsorban a következő helyet azok az átszövődött mondatok foglalják el, amelyeknek az alaptagja az adó memóriájának állapotáról nyújt információt. (összesen 10 ilyen alaptagú mondattal találkoztam). Az eddigi előfordulásokhoz képest viszonylag elenyésző számban találtam példát a következő alaptagú átszövődött mondatokra:

- Az alaptag az információ feldolgozásának folyamatára utal (6 mondat).
- Az alaptag tájékoztat az információadó vagy vevő állapotáról (összesen 5 esetben).
- Az alaptag megmutatja az adó értelmi, érzelmi, fizikai állapotát (összesen 4 példa).

Kutatásom végkövetkeztetéseként elmondhatom, hogy azon vonása a fentiekben vizsgált mondatátszövődéseknek, hogy az átszövődött főmondatbeli alaptag az esetek nagy részében valamilyen metainformációs ige, arra mutat rá, hogy a vizsgált Németh László drámákban a szerző ezen „eszközt” is felhasználja arra, hogy minél hitelesebben adja vissza az olvasó számára az élő nyelvet. Ezen állítást azért is kell természetesen vennünk, mert a drámáknak, a dolgozatomban már említett műfaji sajátosságuknak köszönhetően, rendelkezniük kell olyan stiláris sajátosságokkal, melyek minél „látványosabban” imitálják a hétköznapi párbeszédeket. A mindennapi kommunikációban pedig mindamellett, hogy kiemelkedően sok mondatátszövődéssel találkozhatunk, a metainformációs igék használata – az élet generálta szituációk miatt is – igen gyakori.

Irodalom

Bańczerowski Janus 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest:

ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet Lengyel Filológiai Tanszék.

Keszler Borbála 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Németh László 1981. *Németh László válogatott művei*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Metainformációs elemek a XVIII. századi boszorkányperekben

Kovács Mária

Bevezetés

A boszorkányperek a történeti jogi nyelvhasználat speciális területét képezik, így számos tudományterület érdeklődésére számot tartanak. Jogtörténeti, művelődéstörténeti, nyelvtörténeti vizsgálatuk a korszak társadalmi életének, szokásainak, nyelvállapotának feltárását segíti elő. Fontos dokumentumok a magyar jogi szaknyelv és terminológia kialakulásának folyamatában is.

Feltételezésem szerint a metainformációs elemek előfordulását, típusait, funkcióit is érdemes a boszorkányperekben megvizsgálni, mert a boszorkányság bizonyítása során kiemelkedő szerepe volt az információnak, hisz ezek igaznak, hitelesnek vélt volta perdöntő jelentőségű volt az ítélethozatal szempontjából. A perek sajátosságaiból következően a jogi eljárás folyamán nem információcseréről, hanem információszerzésről beszélhetünk (Dobos 2004:109), melynek során a kihallgatást vezető személy meg akarja ismerni azokat a cselekményeket, amelyek miatt az eljárás alá vont személy boszorkánysággal vádolható. A tanúk kihallgatása folyamán különös jelentőségű az információra vonatkozó értékelés és minősítés (a tanú maga látta, másoktól tudja, vagy csupán hallott a vád alapját képező cselekedetokról). Ezen sajátságok miatt esett a választásom erre a pertípusra.

A kutatás alapjául a magyarországi boszorkányperek Bessenyei József szerkesztésében közzétett forrásai (A magyarországi boszorkányság forrásai I. II. Szerk. Bessenyei József, Balassi Kiadó, Bp., 1997, 2000, a továbbiakban MBF. I. ill. MBF. II.) szolgálnak. A két kötet az eddigi gyakorlattól eltérően a pereket teljes terjedelmükben közli, azaz a tanúvallomásokat, vádakát, némelykor az ítéletet is. A metainformációs elemek vizsgálatára az eljárás egészét tartalmazó peres anyagok közzététele miatt ez a gyűjtemény alkalmasabb, mint a korábbi, töredékes, vagy csupán tanúvallomásokra szorítkozó közlések. A két kötet háromszázharmincnégy 1520 és 1787 között lezajlott per szövegét tartalmazza. A három évszázadot átívelő sajátos pertípus korai aktái gyakran részben vagy teljes egészében latin nyelvűek, de előfordulnak szlovák nyelvű iratok is. A XVIII. századi anyag a legbőségesebb, ebből a korból származnak legnagyobb számban a végig magyar nyelvű iratok, ezért választottam ezt a részt korpuszként. Jelen dolgozat keretei között arra kívánok kísérletet tenni, hogy az 1700-as években lezajlott, teljes terjedelmükben fellelhető boszorkányperek közös sajátságait ragadjam meg a metainformációs elemek előfordulásának, típusainak, funkcióinak szempontjából.

Metainformációs elemek a boszorkányperekben

A boszorkányperek jegyzőkönyveit a jogban valamennyire járatos, a teljes eljárás folyamán jelen lévő személy rögzítette. Nyilvánvaló, hogy mind a szöveghűség, mind a metainformációs elemek gazdagsága függ a lejegyzést végző személy iskolázottságának

fokától (Lévai 2002:129), pontos, precíz munkavégzésétől. Az iratok tanulmányozása arról győzt meg, hogy a lejegyzők maximálisan törekedtek az elhangzottak pontos, a szituációt is felidéző rögzítésére. Erre utalnak a beszélt nyelvi elemek, fordulatok, amelyek sűrűn előfordulnak az aktákban. Ilyenek az indulatszavak: „*hah edes Uram...*” (MBF. I: 96), vagy a káromkodások, melyeket gyakran mentegetőző latin formulák kísérnek (MBF. I: 340, 346). Ezek a tényezők megalapozottá teszik azt a feltevést, hogy a peres eljárás során a szóbeliségben megjelenő metainformációs elemeket éppúgy lejegyezték.

1. A metainformációs elemek fontos szerepet töltenek be a nyelvi közlések átadási folyamatában (Bańcerowski 2000:133). Funkciójuk alapvetően kétféle: 1. értelmezik, pontosítják, megmagyarázzák, modális színezettel látják el az információt, 2. szöveg-östartó, (kohéziós) feladatokat látnak el (Lévai 2002:125). A jogi eljárás folyamatában, így a boszorkányperekben is a ténymegállapítás során elsősorban az információt értékelő, minősítő metainformációs elemek töltenek be fontos szerepet.

1.1. A peres eljárást rögzítő akták korabeli iratszerkesztési formuláinak és a latin nyelvű hagyományokon alapuló joggyakorlatnak megfelelően a boszorkányperek anyagai metainformációs keretben jelennek meg, amely az információszerzés körülményeiről, illetve arról tájékoztat, hogy kik vesznek részt a folyamatban. Jellegzetes szövegkezdő metainformációs szakasz egy 1715-ben lezajlott per anyagában például a következő: „*En alább megírt tekintetes nemes Abaúj vármegyének ordinarius ('rendes') szolga bírāja, megnevezett tekintetes nemes vármegyének mostani vice ispánja ('alispánja') tekintetes nemes Nikházi György úr miatt actor ('felperes') és magistratus ('tiszttségviselő') instantiájára ('kérelemére') adott commissiója ('megbízása') mellett az előmben adott alább megírt utrumok ('kérdések') szerint így procedáltam ('jártam el') mint következik.*” (MBF. I: 36)

Ugyanezen eljárás záró szakasza:

„*Ezen inquisitio ('vizsgálat, tanúkihallgatás') eképpen menvén végben az tekintetes magistratus actor ('felperes') uram commissiójára ('megbízására') fiscus ('kincstárnok') uramnak subscriptiója ('aláírása') és alatt adjunctus ('csatolt') juratus ('esküdt') urammal együtt kiattam pro testimonio ('bizonyosságul'). Also Golopon, anno et die quibus supra. ('a fentebb írt évben és napon') Tekintetes nemes Abaúj vármegyének egyik ordinarius ('rendes') szolgabírája Dienes István mp ('s.k.').*” (MBF. I: 38)

A metainformációs keret a jogi eljárásban hivatalból eljáró, a kihallgatást vezető személyekről, a tényfeltárás körülményeiről tájékoztat. Arról, hogy kiktől származnak a tanúvallomások során megszerzett információk, többnyire a peres akták De eo utrum 'kérdőpontok' iratszerkesztési formulával ellátott részeiben olvashatunk. A szövegkezdő és záró szakaszok még a XVIII. századi peres iratokban is főleg latinul íródtak, a fenti részlettel szemléltetett magyar nyelvű változatokra viszonylag kevés példát találunk. Ennek oka az, hogy a jog nyelve ebben a korban még döntően a latin volt, és a jogban járatos személyek magától értetődően azt a nyelvet használták az eljárás során. A tanúvallomások esetén azonban a meghallgatott és vád alá vont személyek anyanyelvén kellett az eljárást folytatni.

1.2. A boszorkányperek során a hivatalból eljáró személyek arról akartak meggyőződni, hogy a boszorkánysággal és ehhez kapcsolódó bűnökkel (kuruzslás, bűbájosság,

gyógyítás, kurvaság) vádolt személyek milyen cselekedeteket követtek el. Az akták De eo utrum formula alatti bevezető kérdései a tanúkat szólították föl vallomástételre. A kérdések meta információs elemei hozzájárulnak a szituáció kényszerű voltának érzékeltetéséhez, a vallomástételi kötelezettségre, és az igazmondásra való rábíráshoz.

„*Mondgya meg hiti után a tanú...*” (MBF. I: 58)

„*Vallja meg az tanú hiti után...*” (MBF. I: 59)

„*Vallja meg az tanú, hogy ...*” (MBF. II: 377)

„*Tanú valld meg...*” (MBF. I: 236)

Az eljárást folytató személyek bevezető kérdéseiben megjelenő meta információs elemek a kommunikáció megkezdésére, az információ szerzésre vonatkoznak, valamint tartalmaznak olyan elemeket is, amelyek a szituációban résztvevők között fennálló kapcsolatot fejezik ki (Bańcerowski 2000:124).

1.3. A dialógus kezdő felszólítást követő kérdések is bővelkednek meta információs elemekben. Ezek elsősorban az információ szerzés módjára irányulnak, hisz a jogalkalmazó arról is meg kíván győződni, hogy mennyire tekinthetők hitelesnek a tanú által elmondottak. Boszorkányperek esetén ugyanis a vádak egy része a reális világ elemeitől elrugaszkodó állításokat is tartalmaz, melyeknek objektív bizonyítása egyébként is lehetetlen, ezért perdöntő fontosságú lehet, hogy a tanú saját szemével látta az eseményeket, ő maga hallotta a vitatott állításokat, vagy másoktól értesült róluk. Az információ szerzés módja így kiemelkedő jelentőségű, a kérdésfeltevésekben az erre irányuló meta információs elemek dominanciája ezzel magyarázható. Gyakran előforduló, tipikus kérdések a tanúk vallatása során: „*Tudgya é látta é avagy bizonyosan hallotta é a tanú, hogy...*” (MBF. I: 127)

„*Tudod é láttad e avagy hallottad e nyilván való kurvaságát...*” (MBF. I: 129)

„*Tudod e, hallottad e, láttad e, hogy váncsodi Fazekas Mátyásné hogy nyilvánvaló boszorkány légyen?*” (MBF. I: 136)

A kérdésekben gyakoriak az információ szerzés pontos módjára utaló meta információs elemek is:

„*Tudgya é nyilván a tanú? S honnét? Avagy hallotta é s kitől?*” (MBF. I: 148)

„*Tudja é az tanú nyilván és bizonyosan szemeivel látta é világosan ...*” (MBF. II: 235)

„*Maga szájából Hajdú Judithnak hallotta é a tanú oly kételkedő szokat...*” (MBF. II: 255)

1.4. Az eljárás során tanúként meghallgatott személyek vallomásai (főleg, ha személyes tapasztalatuk is volt az eseményekkel kapcsolatban) olykor igen terjedelmesek voltak, a tárgyhoz szorosan nem tartozó részleteket is bőségesen tartalmaztak. Ezért a kihallgatást vezető jogalkalmazó gyakorta alkalmazott a dialógus irányítására vonatkozó meta információs elemeket.

„*Hát ezen kívül Szabó Gáspár uramtól vagy a feleségétől a fatens ('valló') minémű beszédeket hallott?*” (MBF. I: 146)

„*Hát azt tudjé é a tanú, hogy Sarkadiné... azt mondotta volna?*” (MBF. I: 157)

„*Hát azt hallotta é a tanú, hogy Sz. Kis Jánosné... azt mondotta volna?*” (MBF. I: 158)

1.5. A boszorkányperek során tanúként meghallgatott, a jogban járatlan személyekről, mint az információt adó felekről a kérdésfeltevést követően tudjuk meg a legfontosabb adatokat. Az információ adó rövid bemutatása latinul történt:

„*Testis ('tanú') Szabó Istvánné, annorum circiter 30 ('körülbelül 30 éves') fide medianté fatetur ('hite után vallja').*” (MBF. I: 131)

Ezt követően olvashatjuk a részletes vallomást. A tanúk a kihallgatás során igyekeztek a fölöttébb kérdéseknek megfelelően átadni ismereteiket. Válaszaikban ezért az információszerzésre vonatkozó metainformációs elemek szerepe a legjelentősebb. A kérdések arra irányultak, hogy a tanúk ne csupán információikat közöljék, hanem azokat értékeljék, eredetükről is pontos ismereteket nyújtsanak. Ennek eredményeként a vallomások metainformációs elemeinek előfordulása, sorrendje a kérdésfeltevésnek megfelelő. A kihallgatást vezető személy kérdéseire jellemző, hogy dialógusszervező funkciójukon túl a válaszok struktúráját, metainformációs elemeinek típusait is meghatározzák.

„*Tudgya bizonyosan a tanu, mert vele járt*” (MBF. I: 151)

„*Hallotta a tanu nem egyszer sem kéttzer...*” (MBF. I: 151)

„*Láttam sokszor szememmel...*” (MBF. I: 163)

„*Azt tudom, s láttam is...*” (MBF. I: 165)

Az információ eredetére vonatkozó értékelő, magyarázó szerepű metainformációs elemek a tényfeltárás során lehetővé tették a peres eljárást lefolytató és ítélkező hivatalos személyek számára, hogy a reális, a valóságban is megtörtént momentumokat elkülönítsék az irracionális elemektől, hogy többé-kevésbé a valóságnak megfelelő képet kapjanak a vád alá helyezett személy cselekedeteiről, életmódjáról. A tanúk nemleges válasz esetén is igyekeztek kimerítő, az információszerzés minden lehetséges módját kizáró feleletet adni.

„*Nem látta s nem is hallotta...*” (MBF. I: 152)

„*Nem tudgya és senkitül sem hallotta...*” (MBF. I: 153)

„*Soha senkitül, sem pedig magátul semmi afféle panaszt nem hallott...*” (MBF. I: 149)

2. A szövegösszetartó szerepű metainformációs elemek leginkább a tanúvallomásokban jelennek meg. Előfordulásukat, funkcióikat illetően a vizsgált korpuszban kevésbé jelentősek a peres eljárások sajátosságai miatt. A kihallgatást vezető jogalkalmazó kérdéseiből gyakorlatilag hiányoznak, mert azok nem alkotnak szöveget. A tanúk által elmondott terjedelmesebb, olykor szövevényes történeteket tartalmazó vallomásrészekben fordulnak elő, funkciójuk a szöveg kohéziójának biztosítása.

„*Egykor elvesztettem vala négy ökrömöt, harmad napigra nem tanáltuk, immár az harangot akartuk félrevertetni, azalatt az asszony népek mentek Pakulár Mihálynéhoz, hogy mivel bíztat. Megvetette az babot, azt monnta, hogy – azon az napon nem tanátok semmit, bár ne búsuljatok. Úgy is lőn.*” (MBF. I: 201)

2.1. A jogban járatos személyek által alkotott szövegek (ítéletek, vádak) aránya meglehetősen kicsi az aktákban. Ezek többsége latin nyelvű, így azon feltevésünk, mely szerint az eljárás ezen szakaszában csökken az információt értékelő, pontosító, magyarázó metainformációs elemek aránya, inkább a szövegösszetartó funkciójú elemek dominanciája figyelhető meg, csupán feltételezés marad, a XVIII. századi peres eljárások magyar nyelvű szövegrészeivel nem támasztható alá azok hiánya miatt (vö. Dobos 2004:111-112).

Összegzés

Összegzésként megállapítható, hogy a boszorkányperes eljárások során az információs és metainformációs szint együttesen alkotta az ítélelhozatal alapjául szolgáló szöveget.

Az akták legnagyobb terjedelemben tanúvallomásokot tartalmaznak, ezért az információt értékelő, pontosító meta-információs elemek fordulnak elő legnagyobb arányban. Szerepük meghatározó az eljárás során mind a vádak megalapozottsága, mind az ítélethozatal szempontjából.

Irodalom

- Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest: ELTE.
- Dobos Csilla 2004. Az enciklopédikus tudás és a meta-információs elemek szerepe a jogi eljárás nyelvhasználatában. In: Lévai Béla (szerk.): *Alapinformáció és meta-információ*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Lévai Béla 2002. Meta-információs elemek egy XIX. századi szőlőskerti jegyzőkönyvben. *Ethnica* IV. évf. 3. sz.

Források

- Bessenyei József (szerk.) 1997, 2000. *A magyarországi boszorkányság forrásai I, II*. Budapest: Balassi Kiadó.

Terminológia-használati kérdések a metainformációs kutatásokban

Lévai Béla

Pátrovics Péter, az *Alapinformáció és metainformáció* című tanulmánykötet recenzense helyesen mutatott rá arra a fogalmi bizonytalanságra – mondhatnánk úgy is, hogy zűrzavarra – amely a *meta*- előtaggal képzett szavak használata terén tapasztalható a kutatók között: „... a *metainformáció*, a *metakommunikáció*, a *metanyelv* és a hozzájuk kapcsolódó további fogalmak és képzetek bonyolult szövetének átlátásához nem elégséges csupán néhány jól megalkotott definíció. A kérdés összetettségét támasztja alá az az immár óriásira nőtt, döntő többségében angol nyelvű szakirodalom is, amellyel könyvtárakat lehetne megtölteni, és amelyben biztonsággal tájékozódni ma már szinte alig, vagy legalábbis nehezen lehet” (Pátrovics 2005: 262).

Azt, hogy mennyire igaza van Pátrovics Péternek, mi sem bizonyítja jobban, mint az az ismertetett könyvből vett idézet, amely a metakommunikáció V. D. Gyevkin, illetve Hadumod Bussman-féle egyik lehetséges fogalmi meghatározását illeti: *‘A metakommunikáció kommunikáció a kommunikációról, azaz a beszélők kijelentései és megjegyzései [kiemelés tőlem – L. B.] a nyelvről, annak rendszeréről vagy beszélt változatáról’* (Pete 2004: 55). Más kutatók szerint ez egyáltalán nem így van, a nyelvről szóló kijelentések és megjegyzések vizsgálata nem a metakommunikáció feladata.

Mi akkor a metakommunikáció? A metakommunikáció az az információvételi és közlési mód, ahogyan én ezt az előbbi meghatározást fogadtam és reagáltam rá: meglepetésemben tágra nyílt a szemem, és ingerülten az asztalra csaptam. Aki közben figyelt engem, láthatta, hogy az olvasott ‘információval’, azaz a meghatározással nem értek egyet. Pedig nem szoltam egyetlen szót sem. Nem is feltétlenül kellett, mert az emberi kommunikáció szükségszerűen kétszintű: van egy *direkt* (verbális) *szintje*, amelyen elsősorban információátadás történik, és van egy *meta szintje*, amely a közlés tartalmát vagy szituációját magasabb logikai szinten minősíti. Ez a *metakommunikáció*, amelynek használata tudattalan, de bizonyos mértékig tudatosítható, vagyis, a **metakommunikáció: a kommunikáció tartalmának és/vagy szituációjának érzékeltetése logikai szinten, külső jelzésekkel (testbeszéddel, mimikával, gesztussal, hanggal, hangsúllyal stb)**. A Gyevkin–Bussman-féle meghatározás nem a metakommunikációra, hanem a *metanyelvre* vonatkozik, amely természetesen metainformációt tartalmaz. A metakommunikáció a kommunikációs elmélet *kulcsfogalma*: minősítő, aláfestő közlés. Ez a modern szociálpszichológiai és nyelvészeti irányzat azt vallja, hogy a közvetlen emberi kommunikáció mindig két párhuzamos szinten folyik: az egyik a tulajdonképpeni közléstartalom, a szándékolt közvetlen kommunikáció szintje, a másik pedig az, amely ezt a közléstartalmat elsősorban nem verbális eszközökkel minősíti, aláfesti. Azért *meta(kommunikáció)*, mert egy magasabb, absztrakciós szinten a szorosan vett közléstartalomról (információról) ad más típusú információkat, fejezi ki pl. a közlő személyiség érzelmi viszonyulását a másik emberhez vagy a közlés szituációjához, megjelöli a közlés természetét, szociális minőségét stb.

A metakommunikáció olyan megnyilvánulások formájában valósul meg, mint pl. a mimika, a hanghordozás, különböző gesztusok, ill. a beszédbeli közlés belső szerkezetébe rejtett tendenciák (vö. Buda 1982: 333). „A közvetlen (verbális) kommunikációban a metakommunikatív jelzésekből érezzük meg, hogy a másik ember igazat mond-e vagy hazudik, rokonszenvezik-e velünk vagy sem.” Van metakommunikáció az írott közlésben is, ott azonban csak a szóválasztás, a fogalmazásbeli szerkezet és a szórend tartalmazza azt.

A metakommunikációs jeleket a fentiekhez hasonlóan értelmezi Szikszainé Nagy Irma is: „**nonverbális jelek = metakommunikációs jelek = extratextuális jelek** = a szövegakusztikumot kísérő nem nyelvi jellemzők (gesztus, mimika, testmozgás, tapintás, szemmozgás, távolságtartás” (Szikszainé 1999: 470). Itt tehát szó sincs semmiféle olyan jelenségről, mint „a beszélők kijelentései és megjegyzései a nyelvről, annak szerkezetéről vagy beszélt változatáról.” Ahogyan korábban említettem, az nem metakommunikáció, hanem szimpla kommunikáció a nyelvről. Rendszerint metanyelvi elemek felhasználásával történik, amelyek mindig meta információt közölnek.

A *metakommunikáció* fogalom pontos ismeretének és helyes alkalmazásának fontosságát bizonyítja, hogy a Világhálón különféle honlapok nyíltak meg többek között ilyen címmel: **Testbeszéd, szó-beszéd**. Ez a kételemű cím a korábban definiált *nem-verbális* és *verbális közlési mód* párhuzamosságát, egymást segítő és kiegészítő jellegét tükrözi. A meta információs szeminárium látogatására invitáló honlap Balzacot, a XIX. századi nagy francia író (és kereskedőt) idézi: „Az embernek megvan az a belső szűkségérzete, hogy lelki világát külsőleg is kifejezze. Az eladónak éppen ezért kell figyelnie a vevőt, hogy már a külső jellemvonásaiból, megjegyzéseiből, lépteiből, mozdulataiból, ruházatából, megjelenéséből, magatartásából, hangjából próbálja kihámozni *lelkületét* [kiemelés tőlem – L. B.] Az emberek akaratuk ellenére felfedik titkaikat, az ajkuk nem mozog, mégis halljuk őket, a legtöbb ember átlátszó.”

Mit tehetnénk hozzá ehhez az idézethez? Azt, hogy *pszichológia* a javából. Nem véletlen, hiszen Buda Béla írja idézett szócikkében, hogy az 1950-es évek elején önálló kommunikációs elmélet jött létre a pszichológián belül, ez elsősorban Gregory Bateson és munkatársai, tanítványai hatására alakult ki. Az elmélet nagy jelentősége főleg abban volt, hogy ráirányította a figyelmet az ún. *nem verbális kommunikációra* (nem szóbeli közlésre). Tehát mindazokra a kommunikációs megnyilvánulásokra, amelyeket a korábbi individuál-lélektani szemléletben csak mint expressziót, vagyis mint belső lelki folyamatot (pl. érzelmek) kifejeződését értékelték. Ma ezt nevezzük *metakommunikációnak*. A metakommunikáció során nem verbális metanyelvet használunk, hanem gesztusok, testmozgások stb. nagyon is konkrét, fizikai jeleit (fintor, bólintás, fejrázás, kézlegyintés, a szem eltakarása, ásítás stb.). A WEB-lapon ennek ellenére mégis ilyen kellően át nem gondolt, homályos megfogalmazás olvasható: „A nem-verbális kommunikáció, a metanyelv alapösszefüggései vezető, menedzserek, üzletemberek, tanárok... vagyis mindazok számára szükségesek, akik szakértői kívánnak lenni az emberi viselkedés szövevényes világának, akik pontosan akarják érteni a másik embert”.

A fentiek értelmében a nem-verbális kommunikáció (a testbeszéd) azonos a metanyelvvél, tehát a fintorral, fejrázással, udvarias meghajlással stb. Azt, hogy a fogalomnak halvány fogalma sincs a *metanyelv* főnév (egyébként ma nagyon gyakran hasz-

nált, divatos szó!) jelentéséről, a következő, értelmezhetetlen magyarázata bizonyítja: „A metanyelv [tehát a fíntor, a fejrázás, mimika stb. – L. B.] írja le azokat a szavakat és kifejezéseket, amelyek fényt deríthetnek a mögöttük levő szándéokra, a beszélő belső világára.” Hogy ez mennyire megalapozatlan, logikátlan megfogalmazás, Szikszainé következő példája igazolja: „A szöveg metanyelvi szerepe akkor válik dominánssá, ha a nyelvi kódra irányul, vagyis az üzenet [információ] a nyelvi kódról [a gondolat nyelvi formájáról – L. B.] a nyelv segítségével vall:

– Anyu, gyere, segíts, *nem értem, mit jelent ez a szó?* (Szikszainé 1999: 203).

A kurzív, félkövér betűkkel kiemelt metaszövegrész hordozza azt a metainformációt, amelyet a kislány metanyelven fogalmazott meg. Mivel a beszélő mimikáját, testmozgását nem látjuk, jelen esetben nem beszélhetünk metakommunikációról. *A metanyelv tehát a nyelvről szóló nyelv*, és nem azonos a non-verbális kommunikációval (a gesztusnyelvel). Hogy e tekintetben mekkora a káosz az agyakban, azt a honlap befejező része egyértelműen bizonyítja! A metakommunikációs témakörök között (helyesen) ilyen területeket sorol fel: „tenyérgesztusok, kéz- és kargesztusok, tekintet, területi és birtoklási gesztusok, másolatok és tükörképek, hatalmi játékok...” S mindezekről, mint „metanyelvről” a következő sületlenséget állapítja meg: „*A metanyelv a nyelvben rejtőzködő nyelv* [kiemelés tőlem – L. B.], amely segít eligazodni a beszélőpartner gondolataiban és szándékaiban.”

Sajnos, én nem tudtam eligazodni bennük, csak sejtem, miről akar beszélni a metakommunikációs tanfolyam szervezője és leendő vezetője. De hogy mit és hogyan fognak tanulni tőle azok, akik fizetnek majd ezért az „oktatásért”, az más lapra tartozik.

2001. február 14-én, amikor a Debreceni Egyetem Szlavisztikai Intézetében a Metainformációs Kutatócsoport megalakult, feladatul tűztük magunk elé, hogy kutatási területünk szakszavait összegyűjtjük, és pontosan definiáljuk – mert erre a kutatómunkánk során feltétlenül szükségünk van.

Első lépésként a **metanyelv** és a **metainformáció** terminusok jelentése és használata körül kialakult zűrzavart próbáljuk meg tisztázni. Erre azért van szükség, mert mint *ahogyan a nyelv nem azonos az információval, ugyanúgy a metanyelv sem azonos a metainformációval*. Ha pedig ez igaz, akkor a két terminust nem szabad kölcsönösen felcserélhetőnek tekintenünk. Az egyik tanulmányban a következő megállapítást találjuk: „A szövegkezdő **metanyelvi mondatok** általában metainformációt továbbítanak a szöveg témájáról.” A cikkben ilyen „metanyelvi”(?) példákat olvashatunk: *Dolgozatunknak az a célja, hogy...*, *Ebben a tanulmányban arról lesz szó, hogy...*, *Jelen írásunk azt a kérdést tárgyalja, hogy...* stb. Miért lennének „metanyelvi” az említett szövegkezdő szekvenciák?

Mi a metanyelv? A metanyelvről Kiefer Ferenc *Jelentésmélet* című könyvében így ír: „A metanyelv a leírás nyelve, vagyis azoknak a **nyelvészeti fogalmaknak az összessége** [kiemelés tőlem – L. B.], amelyeket a nyelvi jelenségek leírásakor felhasználunk” (Kiefer 2000: 35). Hasonlóan fogalmazzák meg a metanyelv jelentését Richardsék is terminológiai szótárukban: „Meta-language is the language to analyse or describe a language” (Richards 2000: 227) [A metanyelv az a nyelv, amelynek felhasználásával egy nyelvet elemzünk, vagy leírunk]. A kissé homályosnak tűnő megfogalmazás mögött az a szakemberek által jól ismert kutatási szempont rejlik, amely különbséget tesz a vizsgált nyelv (a *tárgynyelv*) és a leírás nyelve (a *metanyelv*) között. A korábban felsorolt

példák azonban – mint szövegkezdő formulák – nem vagy alig tartalmaznak metanyelvi terminusokat, nyelvészeti szakszavakat, és nem is a nyelvi jelenségek leírására szolgálnak. Egyetlen céljuk van: egyvalenciás introduktív operátorként elmondják, hogy az őket követő szövegnek mi a témája, vagyis miről szól. Ezek a szerkezetek tehát nem metanyelvi, hanem metainformációs szövegszervező, szövegkezdő elemek.

Lássunk egy konkrét szöveget, amelynek segítségével különbséget tehetünk metainformáció és metanyelv között. A részlet Alekszej Tolsztoj *Nyikita gyermekkor*a című regényéből vett idézet.

„Fent a padláson az a valaki egyre töri magát és füttyörész: ‘ju-ju-ju-ju’.

– Anya, ki füttyül? — kérdezte Nyikita.

Anyácska felvonta szemöldökét, de tekintetét nem vette le a könyvről. Arkagyij Ivanovics, aki éppen egy füzetet vonalazott, mintha csak erre várt volna: hadarva tüstént közbeszólt:

– Ha élettelen tárgyról beszélünk, akkor a ‘mi’ névmást kell használni.”

Az idézet jelentős része **metainformációs** nyelvi elemekből áll, tehát ‘majdnem’ egész terjedelmében metaszóvegnek tekinthető. Metainformációs igék: *füttyörész, füttyül, kérdez, tekintetét leveszi valamiről, hadarva közbeszól, beszél, névmást használ*. Nem metainformációs igék: *töri magát, füzetet vonalaz, vár valamire*. Átmenti jellegű (kvázi-metainformációs) a következő: *felvonja szemöldökét*. Tudniillik ‘csodálkozik, figyel, keresi az információ forrását’. (Maga a cselekedet metakommunikációs aktus.) A szövegben azonban van egy mondat – az utolsó –, amely tartalmát és rendeltetését tekintve eltér a többitől: *Ha élettelen tárgyról beszélünk, akkor a ‘mi’ névmást kell használni*. Ezt a mondatot – mivel nyelvről szóló, azaz **metanyelvi** mondat – csak az használja, illetve az érti meg, aki valaha nyelvet és nyelvtant tanult, különben fogalma sincs róla, mi az, hogy névmáshasználat. A fenti példaszöveg arra is alkalmas, hogy megfigyelhessük, milyen viszonyban állnak egymással a metainformációs és a metanyelvi elemek. Két halmazról beszélhetünk: a nagyobbik a metainformációs, a kisebbik a metanyelvi. Ez utóbbi, vagyis a metanyelvi szűkebb terjedelmű, és az első, azaz a metainformációs halmazon belül található, annak részhalmaza.

Irodalom

- Lévai Béla (szerk.) 2004. *Alapinformáció és metainformáció*. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.
- Bañcerowski Janusz 2000. A szövegkezdő metainformációs mondatok struktúrájáról. *Magyar Nyelvőr* 124. évf. 4. sz. 423–430.
- Buda Béla 1982. Metakommunikáció. *Világirodalmi Lexikon* 8. k. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Budapest: Corvina.
- Lévai Béla 2000. *Egzisztenciális és lokális mondatok az angol és az orosz nyelvben*. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.
- Pátrovics Péter 2005. Alapinformáció és metainformáció (könyvismertetés). *Magyar Nyelvőr* 129. évfolyam 2. szám. 262–4.
- Pete István 2004 Metakommunikáció a közlésben. *Alapinformáció és metainformáció* (szerk. Lévai Béla) Debrecen. 55–58.
- Richards, J. C. – Platt, J. – Platt, H. 1993. *Language Teaching and Applied Linguistics*. Singapore: Longman.
- Szikszaíné Nagy Irma 1999 *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris.

Metainformációs struktúrák szerepe az óravezetésben

Simigné Fenyő Sarolta

Bevezetés

A kommunikációs folyamatot az információ és a metainformáció váltakozása jellemzi. Metainformáción az információszerzés módjára vonatkozó ismereteket értjük. A metainformációt leggyakrabban igékkel és operátorokkal fejezzük ki, amelyek az információs csatorna jellegéről (auditív, vizuális), az információ befogadásának, feldolgozásának és továbbításának módjáról, az adó memóriájának állapotáról, valamint a kommunikációs szituáció fázisairól tájékoztathatnak (Bańcerowski 2000, Lévai 2004). A metainformáció továbbításának igen nagy jelentősége van az iskolai óravezetésben, hiszen az iskolában rendkívül fontos, hogy a tanulók ne csupán pusztán információáradattal szembesüljenek. Szükség van arra is, hogy az információt metainformációs elemek váltsák fel, mert ezek hatással vannak az érzékelésre, az információ befogadására és feldolgozására.

A kongresszuson elhangzott előadás célja az volt, hogy ezt a feltételezést általános és középiskolában készült hangfelvételek alapján, konkrét példák bemutatásával és elemzésével bizonyítsa, továbbá meghatározza a metainformációs struktúráknak az óravezetésben betöltött funkcióját. Jelen dolgozatban terjedelmi korlátok miatt a hangfelvételekből csak részleteket tudunk bemutatni.

1. Metainformációs struktúrák szerepe megkésett beszédfejlődésű tanulók oktatásában

Az oktatás folyamán rendkívül fontos, hogy a tanár a tanulók figyelmét felkeltse, irányítsa, majd kontrollálja és értékelje. Ahhoz, hogy a tanulók új információhoz jussanak, beállítódásra van szükség, és ennek kialakításában, a tanulók érdeklődésének felkeltésében fontos szerepet töltenek be a metainformációs struktúrák.

Az első hangfelvétel egy pedagógus és egy megkésett beszédfejlődésű, parciálisan retardált tanuló dialógusát mutatja be. Az ilyen tanulók egy vagy több alapvető képesség terén szembetűnő lemaradást mutatnak, ezért, ha erre lehetőség van, általános iskolai tanulmányaikat kis létszámú osztályokban folytatják. A vizsgált tanulónak pl. az akusztikus figyelem, a téri orientáció, a beszédmotorika és a szeriális emlékezet terén voltak hiányosságai. Az órai feladatok célja az említett képességek fejlesztése, mint ahogyan azt az alábbi dialógus is szemlélteti:

Pedagógus:

- Ciprián, nézd csak, képeket látsz magad előtt. **Ne mondd ki, nem kell megnevezned a képeket.** Két képet kérek tőled, és amelyik képnek a nevét mondom, azt tedd már ide magad elé, jó? Ez a két kép pedig a csiga és a levél. [...]

- **Jó, tedd vissza! Jól figyelj,** mert most három képnek a nevét fogom mondani, jó? Gomba – szőlő – sün. **Figyelj,** Ciprián! Gomba – szőlő – sün. [...]

- Megvan a három? Jó! Tedd vissza a helyére őket, és megpróbálkozunk négygel, jó, Ciprián? Ez a négy kép - **nagyon figyelj** – az a bogár, a banán, az eper és a tükör. [...]

A dialógus kezdetén a pedagógus a *látás* szemantikai mezőjébe tartozó igéket használ, amelyek elősegítik, hogy a tanuló beállítsa magát az információ befogadására, és kiválassza azt a csatornát, amelyen az információt kapni fogja. A *néz* és *lát* igéken kívül az *emlékezést*, *mondást* kifejező, valamint a véleménynyilvánítást sürgető igék és a *figyelj* operátor gyakori előfordulása figyelhető meg a dialógusban. A *Ciprián, nézd csak, képeket látsz magad előtt* mondatban a pedagógus, az információ adója először felszólító módú metainformációt kifejező igealakot használ, amely a tanuló, az információévő figyelmének felkeltésére szolgál, ez irányító információ. Majd a *képeket látsz* metainformációs igéből és metainformációs főnévből álló szerkezet a soron következő feladatot vetíti előre, azt, hogy a tanulóknak a vizuális csatornát kell majd igénybe vennie, hogy eljusson hozzá az információ. Ezután egy, a feladatot ismertető, csak metainformációs elemeket tartalmazó teljes mondat következik: *Ne mondd ki, nem kell megnevezned a képeket*. A *mond* és a *megnevez* ige tiltó alakja arra utal, hogy a tanulóknak a válaszadáshoz nem kell a verbális csatornát igénybe vennie. A következő mondat metainformációs főneveket (*kép*, *név*) és metainformációs igét tartalmazó *amelyik képnek a nevét mondom* tagmondata arra utal, hogy az adó a verbális csatorna igénybevételével fogja az információt továbbítani. A *jó?* metanyelvi kifejezés szintén az adótól származik, kontrollinformáció, azt jelenti: “Érted? Vetted az információt?” Ezt követően a tanuló megkapja a feladatot, amelyre a pedagógus ismételten a *Jó* lexémával válaszol, amely itt viszont már nem kontrollinformációt, hanem értékelést fejez ki: “elégedett vagyok azzal, amit csináltál, és most további cselekvésre hívlak fel”. Iskolában gyakran hangzik el a *Jól figyelj!* szerkezet, amelyben a *figyelj* operátor jelentése Bańcerowski megfogalmazása értelmében a következő: “szeretnélek rábírní téged arra, hogy figyelmedet arra összpontosítsd, amit most fogok neked mondani, tehát nyitom az információs mezőt” (Bańcerowski 2000: 137). A *jól figyelj* szerkezettel a pedagógus jelzi, hogy elfoglalta a kommunikációs csatornát, és hamarosan továbbítja az információt, azaz kijelöli a soron következő feladatot. A *Három képnek a nevét fogom mondani, jó?* szerkezet egyrészt arról tájékoztatja a tanulót, hogy számára az információ a verbális csatornán fog érkezni, amelynek befogadására az auditív csatornát kell majd igénybe vennie. A közlést ismét kontrollinformáció követi. A képek kiválasztására vonatkozó információt gomba-szőlő-sün ismét a *Figyelj* operátor követi, amelynek a *Nagyon figyelj!* nyomatékosítást kifejező változata szintén előfordul ebben a rövid interakcióban. Kontrollinformációt fejez ki a következő kérdés: *Megvan a három?* Azaz, teljesítetted a feladatot, kiválasztottad a három képet? Ismét értékelést fejez ki a *Jó!* felkiáltás: “jól teljesítetted a feladatot”. A következő mondatban ugyanez a lexéma a pedagógus nyelvhasználatában ismét kontrollinformációt fejez ki, jelentése: “egyetértesz, úgy gondolsz, ahogy én?”

Mostanáig olyan utasításokat kapott a tanuló, amelyek értelmében tevékenységet kellett végrehajtania, képeket kellett kiválasztania, de szóbeli megnyilvánulásra, nyelvi válaszadásra nem volt szükség. A feladat folytatásakor azonban már a pedagógustól feleletváro megnyilatkozásokat is hallunk, amelyekre a tanuló megpróbál nemcsak tevékenységgel, hanem szavakkal is válaszolni. A dialógust szó szerint nem tudjuk idézni, de megjegyezzük, hogy annak során a *mond*, a *mutat*, a *lát*, az *ért*, a *figyel*, a *megnéz* igék

kijelentő és kérdő mondatokban megjelenő ragozott alakjain, a *feladat*, a *kép* és a *név* metainformációt tartalmazó főneveken kívül többször előfordult a *Nagyon ügyes vagy/voltál* szerkezet, amely szintén metainformációt fejez ki, jelentése: “a feladatot jól hajtottad végre, az általam kért információt helyesen választottad ki”.

2. Metainformációs struktúrák szerepe a számonkérés során

A következő dialógust egy általános iskola 2. osztályában olvasás órán rögzítettük, és egy rövid részletet mutatunk be a számonkérés szakaszából.

Pedagógus: Üljetek le, düljetek hátra kényelmesen a padban,

P: Milyen történeteket *olvastunk* az előző órákon? Gréta? [...]

P: Igen, de most nem a *címére vagyok kíváncsi*, hanem van ezeknek egy összefoglaló *nevük* ... *Hol járunk?* ... *Milyen birodalomban járunk* (azaz miről tanultunk)... már órák óta? Patrik? Azaz miről *tanulunk* már órák óta?

T: *Mesebirodalomban*.

P: Nagyon jó! Miket *olvasunk* a mesebirodalomról? Szabolcs!

Sz: *Meséket*.

P: *Igy van!* Milyen *mesecímeket tudtok* nekem *mondani*? Gréta már *mondott* egyet, Dani!

A dialógusban az olvasással, beszédtevékenységgel és az információ feldolgozásával, illetve a memória állapotával kapcsolatos igéket használt a pedagógus. Az elemzett dialógus első mondatában az *olvastunk* metainformációs ige arra utal, hogy az előző órákon a tanulók vizuális úton jutottak az információhoz. Ugyanakkor ez a kérdés azt is implikálja: Vajon *emlékeztek-e, tudjátok-e?* A pedagógus arra kíváncsi, hogy a tanulók befogadták-e és feldolgozták-e a hozzájuk vizuális úton továbbított információt. A *kíváncsi vagyok* szerkezettel azt jelzi, hogy kész a tanulóktól érkező információ befogadására, és ezt metainformációs elemet tartalmazó főnevekkel (*cím, név*) és a *tanulni* igével is nyomatékosítja. A ... *miről tanulunk* már órák óta? kérdés ezt implikálja: *milyen információt fogadtunk be? Milyen információval gazdagodtunk?* Ugyanezt jelentik a *Hol járunk?* ... *Milyen birodalomban járunk?* Kérdések is, amelyeknek jelen esetben szintén metainformációs értékük van. A *Milyen mesecímeket tudtok nekem mondani?* szerkezetet a memória állapotára utaló *tud* metainformációs ige tartja össze. A pedagógus arra kíváncsi, hogy megtörtént-e az információ felvétele, a *mondani* igével pedig az információtovábbítás folyamatát kívánja szemléltetni. A *Gréta már mondott egyet*, ... predikatív szerkezet igei tagja pedig azt fejezi ki, hogy a tanuló már továbbított bizonyos információt. Az *Igy van!* ... *bizony ám*, ... *tökéletes!* *Nagyon jó!* meta-nyelvi kifejezések értékelő információt tartalmaznak, a tanuló számára nyújtanak teljesítményével kapcsolatos, pozitív visszacsatolást.

3. Metainformációs struktúrák szerepe a középiskolai oktatásban

Azt gondolnánk, hogy csak az általános iskolában van szükség bizonyos *beállítódásra*, arra, hogy az órán a tanár a tanulók figyelmét felkeltse, irányítsa, majd kontrollálja és értékelje. Azt, hogy a figyelemfelkeltésre a középiskolában is szükség van, a következő dialógus is bizonyítja, amelyet a Miskolci Szemere Bertalan Művészeti és Szakképző Iskola 11. évfolyamos, karosszérialakatos szakmunkástanulók gyakorlati foglalkozásán

rögzített Górász András tanár, alkalmazott nyelvészet szakos levelező hallgató. Érdekes, hogy az óra itt is inkább a tanár monológjával, mint dialógussal kezdődik:

- **Jó reggelt kívánok! Nézzük meg** a létszámot először: Ambrus Gábor, Ádám, Csipkés Laci, Hajdú Gabi, Juhász Gergő, Kelemen Zoltán, Kovács Ákos - hát őrá **nem tudunk** semmit - Kovács Feri - az majd **kiderül**, hogy ő hol van, ... Kormos István, Pál Kovács Olivér nincs. Na, akkor azt szeretném, hogyha tovább **folytatnánk**, amit az előző órán **elkezdünk**, a reszelés **témakörét**. Akkor próbáljuk **meghatározni ismétlésképpen**, hogy mi is a reszelés célja, miről **beszéltünk** az előző héten, mert tegnap ugye hegeszteni volt a társaságnak egy része, arra kellene most **visszaemlékezni**, amit az előző héten **tanultunk**, hogy mi is volt a reszelés célja? Gergő!

- *Fölösleges anyagrész leválasztása reszelés során.*

- **Így igaz!** Reszelés kézi reszelővel, vagy illesztési feladatok elvégzése. **Mit mondtunk**, hogy milyen a reszelő anyaga?

-*Edzett szerszámacél.*

-Edzett szerszámacél. Na most a fogazatát hogy **állapítottuk meg**, **mit mondtunk**, hogy milyenek a fogazatok, ... hogyan készülhetnek a fogazatok? [...]

-Mart fogazással. **Helyes.** Azon kívül ... hogy **osztályozzuk** a reszelőket? [...] **mit állapítottunk meg**, milyen fajta reszelőket ismerünk? Gergő!

-*Simító, félsimító, nagyoló, félnagyoló....*

-Dupla simító. [...]

-Na ezt **így tanultatok** elméletben, itt a gyakorlaton pedig **úgy foglaltuk össze**, hogy: előreszelő, durvareszelő, simítóreszelő. Mert korábban **beszéltünk róla**, hogy az elméletben a szakismeret tanár **ugye** azt a 6-ot **felsorolta**, de hát a mai gyakorlat ezt nem mindig **bizonyítja**.

A dialógus kezdetét a **Jó reggelt kívánok!** metainformációs funkciót betöltő köszönés jelzi. A tanár köszönti a tanulókat, azonban a felvételen nem hallatszik a tanulók válaszája. Az óra elején a tanár a megjelentek létszámát ellenőrzi. Ezt a szokásos cselekvésformát a **nézzük meg** ige felszólító módban álló alakjával vezeti be, amelynek jelentése: *lássuk csak, vizsgáljuk meg, derítsük ki*. Tehát a **nézzük meg** metainformációs ige itt nem közvetlenül a látás tényével, a vizuális információval kapcsolatos, hanem azt fejezi ki, hogy az adó, jelen esetben a tanár, kész az információ befogadására. Feltételezzük, hogy kezdetben a „látás segítségével kapott információ” alapján döntötte el, hogy ki jelent meg az órán és ki nem, mert a felvételen neve hallatára senki nem válaszolt. Névsorolvasás közben kiderült, hogy Kovács Ákosról **„nem tudunk semmit”**. Ez szintén metainformáció, az adó memóriájának állapotára vonatkozik, azt fejezi ki, hogy az információvétel még nem történt meg. Bár a tanár nem mondja ki, de a szituációból nyilvánvaló, hogy Kovács Feriről sem tudnak semmit, de bíz benne, hogy az információvétel hamarosan bekövetkezik. Erről tanúskodik a következő szerkezet: **az majd kiderül**. A névsorolvasás után a tanár áttér az előző órán elhangzottak ismétlésére. Egy többszörösen összetett mondatban a kommunikációs szituáció középső és kezdeti fázisaira utaló metainformációs ígéket, valamint a metainformációs elemet tartalmazó **témakör** főnevet használja. Következő mondata az **ismétlésképpen** metainformációs operátort, valamint a **meghatározni, beszélni, visszaemlékezni** és **tanulni** metainformációs ígéket, valamint az **ugye** operátort tartalmazza. Ezek a metainformációs elemek

a nyelvi közlés továbbításának megszervezésében vesznek részt, az információs mezőhöz viszont csak a reszelés mint szakmai tevékenység céljára, valamint az előző heti hegesztési gyakorlatra vonatkozó elemek tartoznak. A tanuló helyes válaszát a tanár az információra utaló *Így igaz!* metainformációs szerkezettel erősíti meg, értékeli a helyes választ, majd további információval egészíti ki. A *Mit mondtunk, ... hogy állapítottuk meg* szerkezetek arra utalnak, hogy a közölt információ kapcsolatban áll az előtte és mögötte továbbított információval. A *megállapít* ige azt is kifejezi, hogy az információhoz bonyolult gondolati műveletek eredményeképpen jutottunk. A tanár a továbbiakban gondolati- és beszédtevékenységet kifejező igéket (*osztályoz, megállapít, összefoglal, ismer, beszél, felsorol, bizonyít*) és az *ugye* operátort használja a figyelem felkeltésére, a memória állapotának befolyásolására, valamint állítása igaz voltának megerősítésére.

Összegzés

A bemutatott dialógusokban az órát vezető pedagógusok nyelvhasználatában gyakran fordultak elő a tanulók beállítódását, a már tanult anyag felidézését és az új anyag befogadását segítő metainformációs elemek. Megfigyelhettük, hogy új információ közlése és a feladatok kijelölése során a pedagógus gyakran használta a látási és a hallási receptor igénybevételére vonatkozó igéket és a figyelem felkeltésére szolgáló operátorokat. Az utóbbiak a tanulófigyelmének irányítását szolgálják. Számonkéréskor a memória állapotára és az információ feldolgozására vonatkozó igékkel és kontrollinformációt kifejező igékkel és operátorokkal találkoztunk. Ezek a metainformációs szerkezetek az iskolai nyelvhasználatban rendkívül fontosak, hiszen az óra elején felkeltik a tanulók érdeklődését az új információ iránt, felkészítik őket az információ befogadására és feldolgozására, hatékonyabbá teszik a kommunikációt, gondolatokat mozgatnak meg, irányítják a tanulók figyelmét, értékelő és kontrollinformációt szolgáltatnak. A metainformáció megszakítja az információ kusza tömegét, ennek következtében a tanulók sokkal jobban tudják figyelmüket összpontosítani és jobban fognak emlékezni a tananyagra, mintha csak új információt kaptak volna. Az iskolai munkát, amelynek alapvető feladata az információtovábbítás, a metainformációs struktúrák tudatos használata hatékonyabbá és élvezetesebbé teszi, a tanulókat pedig jobb teljesítményhez, így sikerélményhez juttatja.

Irodalom

- Bañcerowski, Janusz. 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest: ELTE BTK Lengyel Filológiai Tanszék. 402.
- Lévai Béla 2004. Alapinformáció és metainformáció. Debrecen: Debreceni Egyetem, Szlavisztikai Intézet. 232.

NÉVMUTATÓ

A

Ablonczyné Mihályka Livia	I. 35
Ajtay-Horváth Magda	I. 377
Aleksza Melitta	I. 259
Andor György	II. 97
András István	I. 461

B

B. Nagy Ágnes	II. 339
Bajzát Tünde	I. 41
Balogh Katalin	II. 191
Bañcerowski Janusz	I. 407
Bánréti Zoltán	II. 101
Benczik Vilmos	I. 466
Bérces Edit	II. 253
Beréni Márta	I. 295
Bicáková, Jana	I. 264
Bikics Gabriella	I. 300
Bíróné Udvari Katalin	I. 46
Boda I. Károly	II. 147
Boronkai Dóra	II. 153
Bottyán Gergely	I. 271
Brogyanyi, Bela	I. 471
Budai László	I. 225
Bujdosó Iván	I. 276

Cs

Cs. Jónás Erzsébet	I. 382
Csákberényiné Tóth Klára	II. 345
Cserháti Ács Adrienne	I. 478
Csernoch Mária	I. 306
Csikány Andrea	II. 11
Csire Márta	I. 484

D

Damyanova, Milena	I. 50
Dér Csilla Ilona	II. 161
Dévény Ágnes	I. 311
Dobos Csilla	I. 55
Domonkosi Ágnes	II. 16
Doró Katalin	I. 197
Dömötör Adrienne	II. 21
Duzmathné Tancz Tünde	II. 168

E

Eszenyi Réka	I. 283
--------------	--------

É

Éva Erzsébet	II. 173
--------------	---------

F

F. Silye Magdolna	I. 61
Falkné Bánó Klára	I. 202
Farkas Bede Katalin	II. 27
Fata Ildikó	I. 393
Figura Krisztina	II. 31
Fodorné Balthazar Enikő	I. 67
Fóris Ágota	II. 259
Fülöp Zsuzsanna	II. 242

G

G. Bogár Edit	I. 231
Gaál Zsuzsanna	I. 71
Galambos Csaba	I. 74
Géró Györgyi	II. 37
Gósy Mária	15
Göde Andrea	II. 180

GY

Győri Anna	I. 191
------------	--------

H

H. Stephanides Éva	I. 237
H. Varga Márta	II. 186
Hajdicsné Varga Katalin	II. 350
Hajnal Brigitta	I. 79
Hakkell Hedvig	II. 130
Háry László	I. 317
Hegedűs Anita	I. 84
Hegedűs Rita	II. 355
Hell György	II. 361
Heltainé Nagy Erzsébet	I. 489
Hollós Zita	II. 264
Horváth Ildikó	I. 388
Horváth Judit	II. 191
Hrisztova-Gotthardt, Hrisztalina	I. 288
Husztai Judit	I. 317

I

Illés Henrietta	II. 197
Imre Rubenné	II. 202

J

Jankovics Mária	I. 398
Joó Etelka	I. 403
Józsáné Kristóf Edit	I. 87

K

Kántor Gyöngyi	II. 368
Kassainé Tar Ildikó	I. 322
Kátainé Koós Ildikó	II. 373
Kegyesné Szekeres Erika	II. 378, II. 413
Kenesei Andrea	II. 130
Kis Ádám	I. 409
Kiss Mónika	II. 113
Klaudy Kinga	II. 270
Kolompár Hajnalka	I. 414
Koltay Tibor	I. 495
Konczosné Szombathelyi Márta	I. 91
Korponayné Nagy Ildikó	I. 500
Kovács Ágnes	I. 306
Kovács Éva	II. 419
Kovács Mária	II. 275
Kovács Péterné Dudás Andrea	II. 424
Kovács Tímea	I. 419
Kovácsné Varga Éva	II. 46
Kurtán Zsuzsa	I. 325
	I. 95

NÉVMUTATÓ

L					
Laczik Mária	I. 242	Stumpfne Oláh Etelka	I. 130		
Lannert István	II. 51	Sturcz Zoltán	I. 525		
Lendvainé Décsy Kornélia	II. 120				
Lévai Béla	II. 429	Sz			
Lőrincz Julianna	II. 286	Sz. Hegedűs Rita	II. 395		
		Szabó Miklós	I. 134		
M		Szabolcsi Zsuzsanna	I. 247		
Magay Tamás	II. 291	Szalacsek Margit	I. 152		
Magocsa László	I. 330	Székács Anna	I. 139		
Makai Zoltán	I. 101	Székely Gábor	I. 428		
Manz, Adelheid	II. 57	Szele Bálint	I. 433		
Manzné Jäger Mónika	II. 62	Szende Tamás	II. 222		
Mátételkiné Holló Magdolna	II. 68	Szénich Alexandra	I. 357		
Medve Anna	II. 383	Szépe György	27		
Mihalovics Árpád	I. 106	Szépe Judit	II. 134		
Molnár Erzsébet	II. 389	Szerecz György	I. 531		
Molnárné László Andrea	II. 208	Szilágyi Ildikó	II. 228		
Mónos Katalin	I. 334	Szilágyiné Hodossy Zsuzsanna	I. 535		
Muráth Judit	II. 299	Szladek Emese	I. 363		
Müller Márta	II. 73	Szóllóssy-Csoma Enikő	II. 130		
		Szóka Bernadett	I. 540		
		Szöke Andrea	I. 145		
N		T			
N. Császi Ildikó	II. 305	Tokaji Ildikó	II. 233		
Nádai Julianna	I. 506	Tömpos Anikó	I. 35		
Nádor Orsolya	I. 511	Tóth Judit	I. 369		
Nagy István	I. 423	Tóth Sándor János	I. 252		
Nagyné Csák Éva	II. 77	Töltéssy Zoltán	II. 327		
Navracsics Judit	II. 125	Turcsiné Tanczenberger Szilvia	II. 139		
Novotnyé Vágási Margit	I. 207	Tuska Tünde	II. 89		
O		U			
Oláh Örsi Tibor	II. 83	Ujszászi Zsuzsanna	I. 438		
Ortutay Katalin	I. 114	Urbán Anna	I. 216		
Osváth Gábor	I. 515	Uhrin Erzsébet	II. 41		
Ö		Ulrich Langanke	II. 280		
Örsi Tibor	II. 311	V			
P		V. Raisz Rózsa	II. 238		
Peschke, Elisabeth	I. 520	Varga Krisztina	I. 447		
Petneki Katalin	I. 340	Varga-Haszonics Zsuzsanna	I. 544		
Porkoláb Judit	II. 147	Vargáné Kiss Katalin	I. 157		
Posgay Ildikó	II. 212	Vári Judit	I. 163		
R		Váry Ágnes	II. 401		
Rádi Ildikó	I. 347	Vas István	I. 168		
Rébék-Nagy Gábor	I. 118	Veresné Valentinyi Klára	I. 443		
Répási Györgyné	II. 316	Vermes Albert Péter	I. 452		
		Vogelné Takács Gabriella	I. 173		
S		W			
Salánki Ágnes	II. 130	Wallandums Tünde	I. 191		
Sándor Katalin	II. 217	Wiwczaroski, Troy B.	I. 178		
Sárosdyné Szabó Judit	I. 212				
Sélleyné Gyuró Monika	I. 125	Z			
Semanová, Hedviga	I. 264	Zentainé Kollár Andrea	I. 549		
Simigné Fenyő Sarolta	II. 433	Zöldi Kovács Katalin	I. 183		
Solymosi Mária	II. 321	Zsemlyei Borbála	II. 332		
Stanitz Károly	I. 352				

- I. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1991. május 3-4. *Kiadvány: Székely Gábor (szerk.) 1991. Első Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. I-II.* Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola.
- II. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, 1992. május 1-2. *Kiadvány: Annus Gábor – Bárdos Jenő – Lengyel Zsolt (szerk.) 1994. II. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia.* Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó.
- III. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Miskolc, Miskolci Egyetem, 1993. április 2-3. *Kiadvány: Klaudy Kinga (szerk.) 1993. III. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. I-II.* Miskolc: Miskolci Egyetem.
- IV. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. „Többnyelvűség az oktatásban és a kutatásban” Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem, 1994. április 7-9. *Kiadvány: Aradi András – Sturz Zoltán – Szöllősy-Sebestyén András (szerk.) 1994. IV. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. Többnyelvűség az oktatásban és a kutatásban. I-II. Folia practico-linguistica XXIV. évf.* Budapest: BME Természet- és Társadalomtudományi Kar Nyelvi Intézet.
- V. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. „Európai és hazai dimenziók” Veszprém, Veszprémi Egyetem, 1995. április 20-22. *Kiadvány: Lengyel Zsolt – Navracsics Judit (szerk.) 1995. Ötödik Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia.* Veszprém: Veszprémi Egyetem, Veszprém.
- VI. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. „Nyelvek és nyelvoktatás a Kárpát-medencében” Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1996. április 2-4. *Kiadvány: Székely Gábor – Cs. Jónás Erzsébet (szerk.) 1996. Nyelvek és nyelvoktatás a Kárpát-medencében. VI. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia.* Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó
- VII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. „Európa kapujában. Kultúrák találkozása – interkulturális tanulmányok” Budapest, Külkereskedelmi Főiskola, 1997. április 3-5. *Kiadvány: Polyák Ildikó (szerk.) 1997. VII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. I-II.* Budapest: Külkereskedelmi Főiskola.
- VIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. „A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke” Szombathely, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, 1998. április 16-18. *Kiadvány: Balaskó Mária – Kohn János (szerk.) 1999. A nyelv mint a szellemi és gazdasági tőke. A VIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásainak gyűjteményes kiadása. I-III.* Szombathely: BDTF Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- IX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. „Nyelvi kihívások a harmadik évezredben” Veszprém, Veszprémi Egyetem, 1999. április 8-10. *Kiadvány: Lengyel Zsolt – Navracsics Judit – Nádasi Edit (szerk.) 1999. Nyelvi kihívások a harmadik évezredben. IX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Veszprém.* Veszprémi Egyetem, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. (absztrakt-gyűjtemény).
- X. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. „A nyelv szerepe az információs társadalomban” Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 2000. április 18-20. *Kiadvány: Bartha Magdolna – Stephanides Éva (szerk.) 2001. A nyelv szerepe az információs társadalomban. A X. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye.* Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola.
- XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. „A nyelv nevelő szerepe” Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2001. április 17-19. *Kiadványok: Fóris Ágota – Kárpáti Eszter – Szűcs Tibor (szerk.) 2002. A nyelv nevelő szerepe. A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye.* Pécs: Lingua Franca Csoport. Pusztay János (szerk.) 2002. Kontrasztív nyelvészeti tanulmányok. (Colloquia Contrastiva, Tomus IX.) Szombathely: BDTF Kiadó. Drescher J. Attila – Herr Judit (szerk.) 2003. *A MANYE XI. (pécsi) és XII. (szegedi) kongresszusa nemzetiségi és nyelvpolitikai tárgyú előadásaiból.* (Szekszárdi Alkalmazott Nyelvészeti Füzetek 2.) Szekszárd – Pécs – Budapest: Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar – MANYE. Tóth Szergej – Földes Csaba – Fóris Ágota (szerk.) 2004. *Lexikológiai és lexikográfiai látkép: Problémák, paradigmák, perspektívák.* (Fasciculi Linguistici Series Lexicographica 3.) Szeged: Generália.
- XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. „Nyelvek és kultúrák találkozása” Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar, 2002. március 27-29. *Kiadványok: Tóth Szergej (szerk.) 2003. Nyelvek és kultúrák találkozása.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Székely Gábor (szerk.) 2003. *Nyelvek és kultúrák találkozása.* Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, Bölcsészettudományi és Művészeti Főiskolai Kar. (Kontrasztív nyelvészeti szekció). Drescher J. Attila – Herr Judit (szerk.) 2003. *A MANYE XI. (pécsi) és XII. (szegedi) kongresszusa nemzetiségi és nyelvpolitikai tárgyú előadásaiból.* (Szekszárdi Alkalmazott Nyelvészeti Füzetek 2.) Szekszárd – Pécs – Budapest: Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar – MANYE. Tóth Szergej – Földes Csaba – Fóris Ágota (szerk.) 2004. *Lexikológiai és lexikográfiai látkép: Problémák, paradigmák, perspektívák.* (Fasciculi Linguistici Series Lexicographica 3.) Szeged: Generália.
- XIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. „A többnyelvű Európa” Győr, Széchenyi István Egyetem, 2003. április 14-16. *Kiadványok: Bakonyi István – Nádai Julianna (szerk.) 2004. A többnyelvű Európa.* Győr: Széchenyi István Egyetem, Idegen Nyelvi és Kommunikációs Tanszék. Borgulya Istvánné (szerk.) 2004. *Kultúráközi, szakmai és szervezeti kommunikáció.* Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar. Pusztay János (szerk.) 2004. Kontrasztív nyelvészeti tanulmányok. (Colloquia Contrastiva, Tomus XI.) Szombathely: BDF Kiadó.
- XIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. „Nyelvek és nyelvoktatás Európa és a Kárpát-medence régióiban” Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, 2004. április 5-7. *Kiadványok: Székely Gábor – Cs. Jónás Erzsébet (szerk.) 1996. Nyelvek és nyelvoktatás Európa és a Kárpát-medence régióiban. A XIV. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásai.* Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó. A MANYE Kongresszusok előadásainak sorozata: ISSN 1786-545X MANYE Vol.1/1, Vol. 1/2.

A MANKERKÖZSÉG ÉLŐADÁSAI 2/2